

Universitatea de Vest din Timișoara
Facultatea de Litere, Istorie, Filosofie și Teologie

QVAESTIONES ROMANICAE

**CRIZE ÎN LUMEA ROMANICĂ.
O ABORDARE MULTIDISCIPLINARĂ**

Lucrările Colocviului Internațional
Comunicare și Cultură în România Europeană

XIII

1

ENT

QVAESTIONES ROMANICAE

XIII

CRIZE ÎN LUMEA ROMANICĂ. O ABORDARE MULTIDISCIPLINARĂ

Tomul 1

Conferințe plenare.

Limba și literatura latină.

Limba română. Literatură română.

Coordonator: Valy CEIA

ISSN 2457-8436

ISSN-L 2457-8436

ISBN GENERAL 978-630-327-289-4

ISBN 978-630-327-290-0

DOI 10.35923/QR.13.01

Timișoara

Editura Universității de Vest

2026

Comitet onorific / Honorary Committee:

Sorin ALEXANDRESCU, Acad., Universitatea din București & Centrul de Excelență în Studiul Imaginii
Florica BECHET, Universitatea din București
Jenny BRUMME, Universitatea din Barcelona
Riccardo CAMPA, Acad., DHC, Institutul Italo-Latino American, Roma
Sanda CORDOȘ, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
Ioana COSTA, Universitatea din București
José Manuel GONZÁLEZ CALVO, Acad., Universitatea din Extremadura, Cáceres & Academia Regală Spaniolă
Jukka HAVU, Universitatea din Tampere & Academia Regală Spaniolă
Martin MAIDEN, Acad., DHC, Universitatea din Oxford
Michael METZELTIN, Acad., DHC, Universitatea din Viena
Adriano PAPO, Acad., DHC, Universitatea din Udine
Lăcrămioara PETRESCU, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Comitet științific / Scientific Committee:

Sorin ALEXANDRESCU, Universitatea din București & Centrul de Excelență în Studiul Imaginii
Tamar APTSIAURI, Universitatea din Tbilisi
Georgiana I. BADEA, Universitatea de Vest din Timișoara
Laura-Eveline BĂDESCU, Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu” al Academiei Române
Florica BECHET, Universitatea din București
Tibor BERTA, Universitatea din Szeged
Frédérique BIVILLE, Universitatea „Lumière”, Lyon
Mirela BORCHIN, Universitatea de Vest din Timișoara
Jenny BRUMME, Universitatea „Pompeu Fabra”, Barcelona
Norberto CACCIAGLIA, DHC, Universitatea pentru Străini, Perugia
Giovanni CAPECCHI, Universitatea pentru Străini, Perugia
Ioana COSTA, Universitatea din București
Vasile DOCEA, Universitatea de Vest din Timișoara & Biblioteca Centrală Universitară „Eugen Todoran” din Timișoara
Monica FEKETE, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
Katarzyna GADOMSKA, Universitatea Sileziană din Katowice
Alexandre GEFEN, CNRS – Universitatea Paris 3 – Sorbonne Nouvelle – ENS
José Manuel GONZÁLEZ CALVO, Universitatea Extremadura, Cáceres & Academia Regală Spaniolă
Jukka HAVU, Universitatea din Tampere & Academia Regală Spaniolă
Sébastien LEDOUX, Universitatea Paris 1 – Panthéon Sorbonne
Coman LUPU, Universitatea din București & Facultatea Pedagogică din Bratislava
Martin MAIDEN, Universitatea din Oxford
Laszlo MARJANUCZ, Universitatea din Szeged
Laura MESINA, Universitatea din București & Centrul de Excelență în Studiul Imaginii
Michael METZELTIN, Acad., DHC, Universitatea din Viena
Adriano PAPO, Universitatea din Udine și Centrul de Studii *Adria-Danubia*, Duino Aurisina, Trieste
Antonio PATRAȘ, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Lăcrămioara PETRESCU, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Elena PÎRVU, Universitatea din Craiova
Eleonora RINGLER PASCU, Universitatea de Vest din Timișoara
Mihaela Silvia ROȘCA, Universitatea de Vest din Timișoara
Leonardo SARACENI, Institutul Superior de Muzică „Francesco Cilea”, Castrovillari
Oana SĂLIȘTEANU, Universitatea din București
Andreea TELETIN, Universitatea din București & Universitatea Sorbona, Paris 3
Libuše VALENTOVÁ, Universitatea Carolină din Praga
Estelle VARIOT, Universitatea Aix-Marseille, AMU
Leonard VELCESCU, CRESEM-CRHiSM, Universitatea „Via Domitia” din Perpignan
Violeta ZONTE, Universitatea de Vest din Timișoara

QVAESTIONES ROMANICAE
XIII
**CRIZE ÎN LUMEA ROMANICĂ.
O ABORDARE MULTIDISCIPLINARĂ**

Tomul 1
Conferințe plenare.
Limba și literatura latină.
Limba română. Literatură română.

Actele Colocviului Internațional *Comunicare și cultură în România europeană* (ediția a XIII-a)
Papers of the International Colloquium *Communication and Culture in Romance Europe* (the 13th edition)

Coordonator / Coordinator:
Valy CEIA

Secretari de redacție / Editorial Assistants:

Ana-Maria AVRĂMUȚI
Daniel HAIDUC

Comitet editorial / Editorial Board:

Emina CĂPĂLNĂȘAN
Valy CEIA
Roxana ROGOBETE
Dumitru TUCAN
George Bogdan ȚĂRA

TIMIȘOARA
EDITURA UNIVERSITĂȚII DE VEST DIN TIMIȘOARA

2026

Responsabilitatea privind conținutul științific al materialelor revine în întregime autorilor.

Orice corespondență se va adresa la/Please send mail to:

Universitatea de Vest din Timișoara
Bd. Vasile Pârvan nr. 4, Timișoara 300 223, România
Facultatea de Litere, Istorie, Filosofie și Teologie
Centrul de Studii Romanice din Timișoara (CSRT), sala 410

E-mail: ciccre@e-uvv.ro, valy.ceia@e-uvv.ro
Web: ciccre.uvv.ro

Quaestiones Romanicae. XIII: CRIZE ÎN LUMEA ROMANICĂ. O ABORDARE MULTIDISCIPLINARĂ

Coordonator: Valy Ceia

Tomul 1: Conferințe plenare. Limba și literatura latină. Limba română. Literatura română.

Tomul 2: Limba și literatura franceză. Limba și literatura italiană. Limba și literatura portugheză. Limba și literatura spaniolă. Traductologie și intercomprehenșiune.

Tomul 3: Istorie și studii culturale. Muzică și teatru. Carte și bibliotecă.

Timișoara
Editura Universității de Vest din Timișoara EUVT
2026

ISSN: 2457-8436
ISSN-L: 2457-8436

ISBN GENERAL: 978-630-327-289-4
ISBN: 978-630-327-290-0

DOI: 10.35923/QR.13.01

Cuprins

Cuvânt-înainte * Foreword.....	9
Conferințe în plen * Plenary Session.....	19
Daniela BOMBARA, <i>E ogni lingua deven tremando muta...</i> Dalla crisi della parola a nuove forme di comunicazione. Alcuni esempi otto-novecenteschi.* (<i>E ogni lingua deven tremando muta...</i> From the Crisis of the Word to New Forms of Communication. Some Examples from the Nineteenth and Twentieth Centuries).....	20
Francisco Javier BRAN GARCÍA, <i>El latín científico-técnico como instrumento de cohesión ante las crisis históricas.</i> * (Scientific and Technical Latin as a Unifying Instrument in the Face of Historical Crises).....	37
Limba și literatura latină * Latin Language and Literature	51
Ioana COSTA, <i>Semnături ascunse.</i> * (Hidden Signatures).....	52
Iulian Mihai DAMIAN, <i>Lecturi pentru vremuri de criză. Clasicii antici greci și latini în catalogul tipografiei din Brașov în secolul al XVI-lea.</i> * (Readings for Times of Crisis. Greek and Latin classics from the sixteenth-century printing press catalogue in Brașov).....	56
Ilona DUȚĂ, <i>Criza exilului la Ovidiu: de la expulzarea în abisul barbar, la abisul interiorității.</i> * (The crisis of exile in Ovid: from expulsion into the barbaric abyss to the abyss of interiority).....	70
Carmen FENECHIU, <i>Crimă și haos: criza din anii 68-69 e.n. în Suetonius.</i> * ("Murder and Chaos: The Crisis of 68-69 A.D. in Suetonius).....	84
Theodor GEORGESCU, <i>Criză politică în cetate – Lysistrata lui Aristofan și receptarea ei modernă.</i> * (Political crisis in the city - Aristophanes' <i>Lysistrata</i> and its modern reception)	99
Gabriela RADU, <i>Dhuoda ca „mamă de frontieră”: despre margini și marginalitate.</i> * (Dhuoda as a 'Frontier Mother': On Margins and Marginality).....	110
Adina-Voichița ROȘU, <i>De la Privilegiu la Universalitate: Criza cetățeniei în Imperiul Roman și reforma Edictului de la Caracalla.</i> * (From Privilege to Universality: The Crisis of Citizenship in the Roman Empire and the Reform of the Edict of Caracalla).....	118
Hajnalka TAMAS, <i>Criză și autoritate episcopală: Controversa bazilicilor din Mediolanum, 385-386 d. Hr.*</i> (Crisis and Episcopal Authority: The Milan Basilica Controversy of 385/386 A.D.)	128
Limba română * Romanian Language	143
Maria ALDEA, <i>A consemna evenimentul în secolul al XVIII-lea. Studiu de caz: O samă de cuvinte de Ion Neculce.</i> * (Recording the Event in the 18th Century. A Case Study: <i>Sundry Tales</i> by Ion Neculce).....	144

Florina-Maria BĂCILĂ, Din nou despre formele negative de supin în poezia lui Traian Dorz. * (On negative forms of Supine found in Traian Dorz's poetry).....	153
Gabriel BĂRDĂȘAN, Ana-Maria RADU-POP, Limba română esențială: conexiuni romanice – construcția curriculară a unei discipline pentru studenții anului pregătitor vorbitori de limbi romanice. * (Essential Romanian: Romance Connections – Curriculum Design of a Course for Preparatory Year Students Who Speak Romance Languages).....	165
Oana BOC, Inteligența artificială și criza alterității: între oglindire, simulare și înstrăinare. * (Artificial intelligence and the crisis of alterity: between mirroring, simulation and alienation).....	174
Diana BOC-SÎNMĂRGIȚAN, De la criză la epicriză. O radiografie a predării RLS între interdisciplinaritate și mediere culturală. * (From Crisis to Epicrisis: An X-Ray of Teaching Romanian as a Foreign Language).....	187
Emina CĂPĂLNĂȘAN, Memoria lingvistică a consumatorului de azi: de la DOOM2 la DOOM3 (II). * (The memory of today's consumer: from DOOM2 to DOOM3).....	200
Simona CONSTANTINOVICI, Geometrizări lexicale și semantice în romanul Solenoid de Mircea Cărtărescu * (Lexical and semantic geometrizations in Mircea Cărtărescu's novel Solenoid).....	213
Adriana IEREMCIUC, Lexicul crizei în proza lui Colette: între tăcere și revelație. Studiu de caz: <i>Hoinara și Duo</i> . * (The Lexicon of Crisis in Colette's Prose: Between Silence and Revelation. Case Study: <i>The Vagabond and Duo</i>).....	229
Alexandra-Mirela MĂRGINEAN, Eficientizarea comunicării orale în RL2. Integrarea strategiilor intralingvistice la nivelurile elementare. * (Streamlining Oral Communication in RFL – Romanian as a Foreign Language. Integrating Interlinguistic Strategies at Elementary Levels).....	237
Nora-Sabina NEAMȚ, Intercomprehensiune în limbi romanice: predarea limbii române ca limbă străină și inteligența artificială. * (Intercomprehension in Romance Languages: Teaching Romanian as a Foreign Language and Artificial Intelligence).....	252
Nadia OBROCEA, Învățarea din erori. Un studiu de caz privind învățarea limbii române ca limbă străină. * (Learning from errors. A case study on learning Romanian as a foreign language).....	273
Andreea Beatrix PANTILOI, Microlimba în didactica RLS. Între teorie lingvistică și practică pedagogică. * (Foreinger-talk in RSL Teaching. Between Linguistic Theory and Pedagogical Practice)	286
Costinel-Iulian PARTENIE, Spații în criză – cartografierea <i>Privești</i> lor lui Benjamin Fundoianu. * (Spaces in Crisis – Mapping <i>Privești</i> of Benjamin Fundoianu)	300
Ana-Maria RADU-POP, Monica HUȚANU, De la LOL la L2: mecele în predarea limbii române ca limbă străină. * (From LOL to L2: Memes in Teaching Romanian as a Foreign Language).....	307
Maria SIMINA-SUCIU, Există comunicare dincolo de competența gramaticală?. * (Can You Communicate Beyond the Grammatical Competence?).....	318
Iulia-Maria TICĂRĂU, Competența gramaticală în domeniul RLS – noi perspective. * (The Grammatical Competence in RFL – New Perspectives).....	327
Anamaria-Bianca TONȚ, Variația <i>-esc/-ø</i> la indicativul prezent al verbelor românești de conjugarea a IV-a: analiză normativă pe baza DOOM3. * (The Variation <i>-esc/-ø</i> at Present Indicative of 4th Conjugation Romanian Verbs. A Normative Analysis based	

on DOOM3 (The Orthographic, Orthoepic and Morphologic Dictionary of the Romanian Language).....	338
George-Bogdan ȚĂRA, Concepția Școlii Ardelene despre criză, normă și progres în limbă. * (The Transylvanian School's Conception of Crisis, Norm, and Progress in Language)	357
Anca URSA, Mihaela MIHAI, Inteligența artificială și învățarea limbilor străine: catalizator pedagogic sau simptom al unei crize didactice? * (Artificial Intelligence in Foreign Language Learning, between Pedagogical Catalyst and Didactic Crisis).....	371
Literatura română * Romanian Literature	381
Mihaela-Oana GOGOȘEANU, Petre Pandrea și criza României semicoloniale * (Petre Pandrea and the Crisis of Semi-Colonial Romania)	382
Elena JEBELEAN, Criza ca imagine a trinității umane individ/societate/specie* (Crisis as an Image of the Human Trinity: Human Being / Society / Species)	391
Maria PAȘCALĂU, Memoria și reprezentările literare ale Holocaustului în comunism: literatura ca instrument de mistificare * (Memory and Literary Representations of the Holocaust in Communism: Literature as a Mystification Tool)	409
Pavel Gheo RADU, Delirurile lui Marin Preda (I)* (Marin Preda and His Deliriums (I)).....	438
Roxana ROBOGETE, Criză, sevraj și supraviețuire: despre adicție în romanele lui Cristian Fulaș * (Crisis, Withdrawal, and Survival: On Addiction in the Novels of Cristian Fulaș).....	462
Dana SALA, Rezistența prin educația clasică și educația franceză la criza valorilor în <i>Timpul ce ni s-a dat. Memorii</i> (I și II) de Annie Bentoiu * (Resistance through Education (Classical and French) to the Crisis of Values in <i>The Time Bestowed on Us. Memoirs</i> by Annie Bentoiu)	470
Raul SĂRAN, O criză a devenirii, o criză a istoriei. Studiu de caz: <i>Soarele negru</i> , de Bogdan-Alexandru Stănescu * (A Crisis of Becoming, a Crisis of History. A Case Study: Bogdan-Alexandru Stănescu's <i>The Black Sun</i>)	481
Dumitru TUCAN, Memorii în conflict: Holocaust vs Gulag în cultura română de după 1990. Cazul romanului memoriei * (Competing Memories: The Holocaust and the Gulag in Post-1990 Romanian Culture – The Case of the Memory Novel)	489
Recenzii * Reviews.....	509
Emina CĂPĂLNĂȘAN, Cuvinte despre dorul de Dorz: <i>Dorziana – consemnări și exegeze</i>	510
Laurențiu NISTORESCU, Operaționalizarea memoriei în literatură.....	512
George Bogdan ȚĂRA, Aquatilia: un lexic adus la suprafață.....	514

Cuvânt-înainte

Cu bogata sa diversitate lingvistică și culturală, lumea romanică a fost scena a numeroase crize de-a lungul vremii. Culturale, sociale, politice, economice, sociale sau identitare, aceste episoade au avut un impact profund asupra societăților și indivizilor, fiind rezultatul unor interacțiuni complexe între factori istorici, economici, sociali, culturali și politici. Pentru a le înțelege pe deplin, trebuie să adoptăm o abordare multi-, inter- și transdisciplinară care să ne permită să identificăm legăturile dintre acești factori diferiți. Ele ne oferă însă și oportunitatea de a regândi modelele noastre de dezvoltare. Însăși cartografierea conceptului revendică o cercetare variată, concentrică. În centrul tuturor crizelor vom regăsi, mereu, cultura, iar felul în care Thomas de Koninck soluționează această dinamică instituită între crize și cultură ne oferă, ea însăși, o cale fermă de acces înspre tematica manifestării.

(Aproape) fiecare moment poate fi văzut ca o criză, cu reverberații distincte, în funcție de contexte, conjuncturi, mobiluri etc. Astfel, în pofida primului impuls al glosării conceptului ca unul conotat negativ – distrugere, dezarticulare, anulare etc. –, istoria (lingvistică, mentalitară, politică, socială) ne arată că o criză e cea care anunță o schimbare evolutivă. Din drama despărțirii de biblioteca sa, Alberto Manguel vorbește în *Mientras embalo mi biblioteca: una elegía y diez digresiones* (*Sfârșitul bibliotecii mele: o elegie și zece digresiuni*) nu doar despre forța/puterea/impactul lecturii asupra vieților noastre, ci deopotrivă despre valoarea lecturii. Scriitor al crizelor, scrise și duse, comemorat la două decenii de la dispariție, Jean Carrière construiește prin romanul său *La Caverne des pestiférés* (*Peștera ciумаților*) și o operă a soluționării crizelor. O adâncire a subiectului aduce Fernando Pessoa în *Carta a Adolfo Casais Monteiro*, scrierea de acum nouăzeci de ani. Explorând, la rândul-i, formula *stato di eccezzione* „stare de excepție” (v. Giorgio Agamben ori, în alt diapazon, Dario Gentili), deslușim criza drept *momentum* generator de largi mișcări sociale și personale – (Taciti *Annalium libri*, e. g.), suscitând introspecții personale și comunitare. Ambele ipostaze sunt analizate de către Edgar Morin într-o abordare transdisciplinară, după explorarea conotațiilor antinomice ale conceptului. Cum altminteri s-a ivit intercomprehensiunea dacă nu dintr-o criză, identitară înainte de orice, a pierderii spiritului locului? Aniversat în acest an, primul conciliu de la Niceea (325) a constituit la rândul-i o rezolvare a crizei. Dar ca un șir de crize surmontate putem vedea viața și creația lui Toma d’Aquino (de la a cărui naștere se împlinesc, probabil, 800 de ani – 1325). *Oedip* în viziunea lui George Enescu (comemorat la șapte decenii de la deces) reflectă crizele interioare într-o paletă largă de manifestări, după cum opera brâncușiană – subiect al precedentei ediții a manifestării, dedicată biograficului – e și un etalon al modalităților în care crize succesive dau zbor înalt ființei noastre.

Sunt câteva dintre provocările așezate sub lupa filologilor, istoricilor, specialiștilor în mentalități, muzicologilor, istoricilor religiei, istoricilor de artă și reunite în cele trei tomuri ale volumului al XIII-lea din *Quaestiones Romanicae*, intitulat *Crize în lumea romanică. O abordare multidisciplinară*.

Editorii

Préambule

Riche et diversifié linguistiquement et culturellement, le monde roman a été, cependant, sujet de nombreuses crises tout au long des siècles. Ces épisodes – culturels, politiques, économiques, sociaux ou identitaires –, ont eu un impact crucial sur les sociétés et les individus, car ces crises ont résidé dans des interactions complexes entre les facteurs historiques, sociaux, culturels et politiques. Dans le but de les comprendre pleinement, une approche multi-, trans- et interdisciplinaire est impérative ; grâce à une telle démarche on arrive à identifier les connexions entre toutes ces circonstances, tout en repensant, en même temps, les modèles consacrés de développement. Cartographier le concept de ‘crise’ exige des recherches variées et concentriques, car au milieu de toute sorte de crise se retrouve toujours la culture. Les solutions offertes par Thomas de Koninck à ce rapport dynamique crise-culture sont censées ouvrir une porte vers la thématique de notre colloque.

Presque chaque moment est susceptible d’être pris pour une crise, à irisations distinctes, selon les contextes, les circonstances, les raisons, etc. Malgré la première tendance d’attribuer au concept des connotations uniquement négatives – destruction, désarticulation, annulation –, l’histoire (linguistique, politique, sociale ou bien des mentalités) montre qu’un changement évolutif se trouve presque toujours derrière une crise. Séparé dramatiquement de sa bibliothèque, Alberto Manguel s’attarde dans son essai *Je remballer ma bibliothèque. Une élégie et quelques digressions* sur la valeur de la lecture, tout comme sur sa force, son pouvoir et son impact sur la vie de l’individu. Écrivain des crises, vécues et fixées par écrit, Jean Carrière (commémoré cette année à deux décennies après sa mort) accorde une place privilégiée à la solution des crises dans son roman *La Caverne des pestiférés*. Il est possible d’aller plus en profondeur de ce sujet grâce à Fernando Pessoa et à son écriture *Lettre à Adolfo Casais Monteiro*, parue il y a quatre-vingt-dix ans ; par le biais de la formule *stato di eccezione* – état d’exception – (voir Giorgio Agamben ou bien Dario Gentili), on pourrait expliquer la crise en tant que moment déclencheur d’amples mouvances sociales et intérieures (comme chez Tacite dans les *Annales*, par exemple) qui engendrent, en égale mesure, des introspections personnelles et communautaires. Les deux facettes sont minutieusement analysées par Edgar Morin d’une manière transdisciplinaire, après avoir exploré les connotations antinomiques du concept. D’ailleurs, cette crise, identitaire avant toute chose, ne serait-elle pas la source de l’intercompréhension, indiquant la perte de l’esprit du lieu ? Célébré cette année, le Premier Concile de Nicée (325) a donné, à son tour, une résolution de la crise. La vie et la création de Thomas d’Aquin (né il y a huit cents ans, en 1225, selon ses biographes) pourraient être prises pour une suite des crises surmontées. L’opéra *Œdipe* dont le compositeur est Georges Enesco (on

commémore sept décennies depuis sa mort) miroitent les crises intérieures, en étalant une généreuse palette des facettes ; à son tour, l'œuvre de Constantin Brancusi – dont l'édition antérieure du colloque a exploré la biographie – est, en même temps, un étalon montrant comment les crises successives font lancer l'être humain dans le vol créateur.

Ce sont quelques-uns des défis placés sous la loupe des philologues, des historiens, des spécialistes des mentalités, des musicologues, des historiens des religions et des historiens de l'art, et réunis dans les trois tomes du XIIIe volume de *Quaestiones Romanicae*, intitulé *Crises dans le monde roman. Une approche multidisciplinaire*.

Les éditeurs

Prefazione

Con la sua ricca diversità linguistica e culturale, il mondo romanzo è stato teatro di numerose crisi nel corso dei tempi. Culturali, sociali, politici, economici, sociali o identitari, questi episodi hanno avuto un profondo impatto sulle società e sugli individui, essendo il risultato di complesse interazioni tra fattori storici, economici, sociali, culturali e politici. Per comprenderli appieno è necessario un approccio multi-, inter- e transdisciplinare che ci faciliti l'individuazione dei collegamenti fra tali fattori, e anche l'opportunità di ripensare i nostri modelli di sviluppo. La stessa mappatura concettuale richiede una ricerca varia e concentrica. Al centro di tutte le crisi si ritroverà sempre la cultura, e il modo in cui Thomas de Koninck risolve questa dinamica che si instaura tra crisi e cultura ci offre, di per sé, una salda via di accesso al tema del convegno.

(Quasi) ogni momento può essere visto come una crisi, con riflessi distinti, a seconda dei contesti, delle circostanze, delle motivazioni, ecc. Quindi, nonostante il primo impulso a considerare il concetto come negativo – distruzione, disarticolazione, annullamento, ecc. –, la storia (linguistica, delle mentalità, politica, sociale) ci mostra che una crisi preannuncia un cambiamento evolutivo. Dal dramma della separazione della sua biblioteca, Alberto Manguel parla in *Mientras embalo mi biblioteca: una elegía y diez digresiones* non solo della forza/potere/impatto della lettura sulle nostre vite, ma anche del valore della lettura. Scrittore delle crisi, scritte e scomparse, commemorato due decenni dopo la sua morte, Jean Carrière costruisce attraverso il suo romanzo *La Caverne des pestiférés* un'opera di risoluzione delle crisi. Un approfondimento del tema lo porta Fernando Pessoa nella sua *Carta a Adolfo Casais Monteiro*, libro scritto novant'anni fa. Esplorando, a sua volta, la formula *stato di eccezione* (v. Giorgio Agamben o, in altro dialetto, Dario Gentili), percepiamo la crisi come un *momentum* generatore di ampi movimenti sociali e personali – (Taciti *Annalium libri*, ad es.), che provocano introspezione personale e comunitaria. Entrambe le ipostasi sono analizzate da Edgar Morin in un approccio transdisciplinare, dopo aver esplorato le connotazioni antinomiche del concetto. In quale altro modo sarebbe nata l'intercomprensione se non da una crisi, identitaria prima di tutto, dalla perdita dello spirito del luogo? Celebrato quest'anno, il primo Concilio di Nicea (325) fu a sua volta una soluzione alla crisi. Ma possiamo vedere la vita e la creazione di Tommaso d'Aquino (la cui nascita risale probabilmente a 800 anni fa – 1325) come una serie di crisi superate. Edipo nella visione di George Enescu (commemorato settant'anni dopo la sua morte) riflette le crisi interiori in un'ampia gamma di manifestazioni, poiché l'opera di Constantin Brâncuși – tra l'altro, soggetto della precedente edizione del convegno,

dedicata alle biografie – è anche un punto di riferimento dei modi in cui le crisi successive ci fanno anche spiccare il volo verso l'alto.

Sono alcune delle sfide poste sotto la lente dei filologi, degli storici, degli specialisti delle mentalità, dei musicologi, degli storici delle religioni e degli storici dell'arte, e riunite nei tre tomi del XIII-a volume di *Quaestiones Romanicae*, intitolato *Crisi nel mondo romano. Un approccio multidisciplinare*.

Gli editori

Preâmbulo

Com a sua rica diversidade linguística e cultural, o mundo românico foi palco de inúmeras crises ao longo do tempo. Culturais, sociais, políticas, económicas ou identitárias, estes episódios tiveram um impacto profundo nas sociedades e nos indivíduos, sendo resultado de interações complexas entre fatores históricos, económicos, sociais, culturais e políticos. Para os compreender plenamente, é necessário adotar uma abordagem multi-, inter- e transdisciplinar que nos permita identificar as ligações entre esses fatores diversos. Contudo, elas também nos oferecem a oportunidade de repensar os nossos modelos de desenvolvimento. A própria cartografia do conceito exige uma investigação variada, concêntrica. No centro de todas as crises, encontraremos sempre a cultura, e a forma como Thomas de Koninck resolve esta dinâmica estabelecida entre crises e cultura oferece-nos, por si só, um caminho seguro de acesso à temática do evento.

Quase cada momento pode ser visto como uma crise, com reverberações distintas, consoante os contextos, conjunturas, motivações, etc. Assim, apesar do primeiro impulso de definir o conceito com uma conotação negativa – destruição, desarticulação, anulação, etc. –, a história (linguística, das mentalidades, política, social) mostra-nos que uma crise é aquela que anuncia uma mudança evolutiva. Da dramática separação da sua biblioteca, Alberto Manguel fala em *Mientras embalo mi biblioteca: una elegía y diez digresiones* (*O fim da minha biblioteca: uma elegia e dez digressões*) não só sobre a força/o poder/o impacto da leitura nas nossas vidas, mas também sobre o valor da leitura. Escritor de crises, tanto vividas como retratadas, e comemorado duas décadas após o seu desaparecimento, Jean Carrière constrói, através do seu romance *La Caverne des pestiférés* (*A Caverna dos pestilentos*), também uma obra de resolução das crises. Um aprofundamento do assunto é trazido por Fernando Pessoa na *Carta a Adolfo Casais Monteiro*, escrita há noventa anos. Explorando, por sua vez, a fórmula *stato di eccezzione* (“estado de exceção”) (cf. Giorgio Agamben ou, noutra vertente, Dario Gentili), desvendamos a crise como o *momentum* gerador de amplos movimentos sociais e pessoais – (Taciti *Annalium libri*, por exemplo) –, suscitando introspeções pessoais e comunitárias. Ambas as manifestações são analisadas por Edgar Morin numa abordagem transdisciplinar, após a exploração das conotações antinómicas do conceito. Como mais se poderia surgir a intercompreensão, se não a partir de uma crise, primordialmente identitária, da perda do espírito do lugar? Comemorado este ano, o primeiro Concílio de Niceia (325) constituiu, por si só, uma resolução da crise. Mas, como uma sucessão de crises superadas, podemos ver a vida e a obra de Tomás de Aquino (desde cujo nascimento se completam, provavelmente, 800 anos – 1325). *Édipo*, na visão de George Enescu (comemorado sete décadas após o

seu falecimento), reflete as crises interiores numa ampla paleta de manifestações, tal como a obra de Brâncuși – tema da edição anterior do colóquio, dedicada à biografia – é também um parâmetro das formas pelas quais crises sucessivas elevam o nosso ser.

São alguns dos desafios colocados sob a lupa dos filólogos, historiadores, especialistas das mentalidades, musicólogos, historiadores das religiões e historiadores da arte, e reunidos nos três tomos do XIII^a volume de *Quaestiones Romanicae*, intitulado *Crises no mundo românico. Uma abordagem multidisciplinar*.

Editores

Prólogo

Con su amplia diversidad lingüística y cultural, el mundo románico ha sido el escenario de numerosas crisis a lo largo del tiempo. Culturales, sociales, políticos, económicos, sociales o identitarios, estos episodios han impactado profundamente en las sociedades y los individuos, siendo el resultado de interacciones complejas entre factores históricos, económicos, sociales, culturales y políticos. Para comprenderlos completamente, debemos adoptar un enfoque multi-, inter- y transdisciplinario que nos permita identificar las conexiones entre estos factores diversos. Sin embargo, ellos nos ofrecen también la oportunidad de volver a pensar nuestros modelos de desarrollo. La propia cartografía del concepto reclama una investigación variada y concéntrica. En el centro de todas las crisis siempre encontraremos la cultura, y la forma en que Thomas de Koninck soluciona esta dinámica entre las crisis y la cultura nos ofrece, ella misma, un camino firme de acceso hacia el tema del evento.

(Casi) cada momento puede verse como una crisis, con reverberaciones distintas, dependiendo de los contextos, las coyunturas, los motivos, etc. Así, a pesar del primer impulso de glosar el concepto como uno connotado negativamente –destrucción, desarticulación, anulación, etc.–, la historia (lingüística, de las mentalidades, política, social) nos muestra que una crisis es aquella que anuncia un cambio evolutivo. Desde el drama de la separación de su biblioteca, Alberto Manguel habla en *Mientras embalo mi biblioteca: una elegía y diez digresiones* no solo sobre la fuerza/el poder/el impacto de la lectura sobre nuestras vidas, sino también sobre el valor de la lectura. Escritor de las crisis, escritas y superadas, Jean Carrière, conmemorado a dos décadas de su fallecimiento, construye también, a través de su novela *La Caverne des pestiférés* (*La cueva de los pestilentes*), una obra de solución de las crisis. Una profundización del tema nos la ofrece Fernando Pessoa en su *Carta a Adolfo Casais Monteiro*, escrita hace noventa años. Al explorar, a su vez, la fórmula *stato di eccezione* (“estado de excepción”, v. Giorgio Agamben o, en otro contexto, Dario Gentili), desentrañamos la crisis como un momento generador de amplios movimientos sociales y personales – (*Taciti Annalium libri*, por ejemplo), suscitando introspecciones personales y comunitarias. Ambas perspectivas son analizadas por Edgar Morin en un enfoque transdisciplinario, una vez exploradas las connotaciones antinómicas del concepto. ¿Cómo, de otro modo, surgió la intercomprensión sino a partir de una crisis, antes que nada identitaria, de la pérdida del espíritu del lugar? Conmemorado este año, el primer concilio de Nicea (325) también constituyó una resolución de crisis. E igualmente como una serie de crisis superadas podemos ver la vida y la creación de Tomás de Aquino (de cuyo nacimiento se cumplen, probablemente, 800 años – 1325). *Edipo* en la visión de George Enescu

(conmemorado a siete décadas de su muerte) refleja las crisis interiores en una amplia gama de manifestaciones, así como la obra de Brâncuși –tema de la edición anterior del evento, dedicada a lo biográfico– es también un arquetipo de las maneras en que las crisis sucesivas elevan altamente el espíritu de nuestra existencia.

Son algunos de los desafíos puestos bajo la lupa de los filólogos, historiadores, especialistas en mentalidades, musicólogos, historiadores de las religiones e historiadores del arte, y reunidos en los tres tomos del XIII volumen de *Quaestiones Romanicae*, titulado *Crisis en el mundo románico. Un enfoque multidisciplinario*.

Los editores

Conferințe în plen

Plenary Session

Daniela BOMBARA
(University of the Witwatersrand,
Johannesburg)

***E ogni lingua deven tremando
muta... Dalla crisi della parola
a nuove forme di comunicazione.
Alcuni esempi otto-novecenteschi***

Abstract (*E ogni lingua deven tremando muta... From the Crisis of the Word to New Forms of Communication. Some Examples from the Nineteenth and Twentieth Centuries*) A sense of inadequacy inherent in verbal language runs through Western civilization, assuming specific configurations within Italian culture. From its earliest manifestations, aphasia arises from the ineffability of the divine and the untranslatability of desire: words prove insufficient to convey the meaning of the sacred and of passion; hence Stilnovist poetics experiment with more refined, musical, and allusive registers. During the Romantic period, the need for dialogue among different communicative modes emerges, while the tension between self and world makes the representation of reality increasingly problematic. In the contemporary age, Montale's invocation "Non chiederci la parola che mondi possa aprirti" signals a radical crisis of traditional values and expressive codes. The essay traces this impasse of orality through a selection of nineteenth- and twentieth-century works. Fenella, the Mute of Portici, a central figure in operatic and filmic texts, inaugurates the motif of the silenced woman, later developed in Maria Messina's short story *Ciancianedda* (1918). Male muteness appears more positive: in Arrigo Boito's *Il trapezio* (1920), Yao's aphasia enhances the visual power of Oriental writing; in Luigi Pirandello's *Serafino Gubbio operatore* (1925), silence and writing order reality and function as gestures of resistance to power. In the realm of the supernatural, finally, ghosts and artificial creatures (in Buzzati, Capuana, Gualdo, Speraz, Zena) rely on non-verbal codes that unveil truths, guilt and trauma. Literature thus shows that when language falls silent, it is the body—in its sensory polyvalence—that becomes the privileged locus for the relation with the Other and for the search for meaning.

Keywords: *muteness, non-verbal codes, Fenella, Luigi Pirandello, Maria Messina.*

Resumen: Fin dalle origini, l'afasia scaturisce dall'ineffabilità del divino e dall'intraducibilità del desiderio: la parola si rivela insufficiente a restituire il senso del sacro e della passione. Le poetiche stilnoviste sperimentano allora registri più raffinati, musicali e allusivi. Nel Romanticismo si afferma l'esigenza di un dialogo fra differenti modalità comunicative, mentre il conflitto tra io e mondo rende problematica la rappresentazione del reale; in età contemporanea l'invocazione montaliana "Non chiederci la parola che mondi possa aprirti" segnala una crisi radicale dei valori tradizionali e dei codici espressivi. Il presente contributo indaga tale scacco dell'oralità in alcune opere tra Otto e Novecento: Fenella, la muta di Portici, figura centrale in testi operistici e filmici, inaugura il motivo della donna silenziosa, sviluppato in seguito in *Ciancianedda* (1918) di Maria Messina. Più positivo appare il mutismo maschile: in *Il trapezio* (1920) di Arrigo Boito l'afasia di Yao esalta la forza visiva della scrittura orientale; in *Serafino Gubbio operatore* (1925) di Pirandello silenzio e scrittura ordinano il reale e si configurano come gesto di resistenza al potere. Nell'ambito del soprannaturale, infine, spettri e creature artificiali (in Buzzati, Capuana, Gualdo, Speraz, Zena) ricorrono a codici non verbali che disvelano verità, colpe e traumi. La letteratura mostra così come, quando la lingua tace, sia il corpo – nella sua polivalenza sensoriale – a farsi luogo privilegiato della relazione con l'Altro e della ricerca di senso.

Parole chiave: *mutismo, codici non verbali, Fenella, Luigi Pirandello, Maria Messina.*

Non chiederci la parola che squadri da ogni lato
l'animo nostro informe,
Non domandarci la formula che mondi possa aprirti

sì qualche storta sillaba e secca come un ramo (Montale 2003, 58).

Nel panorama della lirica novecentesca, l'opera di Eugenio Montale testimonia esemplarmente la crisi della parola poetica, ovvero quella progressiva messa in questione della capacità del linguaggio di fondare, ordinare e restituire senso all'esperienza. Fin dall'esordio degli *Ossi di seppia*, la parola non è più il luogo di una pienezza semantica né lo strumento di una conoscenza saldamente ancorata al reale, ma appare irrimediabilmente esposta all'usura, alla frattura, alla disarticolazione. L'ormai celebre appello montaliano segna nettamente il congedo dall'idea ottocentesca di un *logos* poetico dotato di funzione ordinatrice e salvifica, sostituita dalla consapevolezza di disporre soltanto di residui di senso, scarti di un discorso che registra la propria insufficienza mentre tenta, al tempo stesso, di costituirsi quale testimonianza del negativo.¹

Una medesima sfiducia nella trasparenza ed efficacia del linguaggio attraversa, in forma diversa ma convergente, anche la riflessione pirandelliana, secondo cui è la parola quotidiana, la lingua della relazione intersoggettiva, a rivelarsi inadeguata: lungi dal costituire un *medium* neutro e condiviso, essa si configura come luogo di radicale incomunicabilità fra i soggetti.

Ma il guaio è che voi, caro, non saprete mai, nè io vi potrò mai comunicare come si traduca in me quello che voi mi dite. Non avete parlato turco, no. Abbiamo usato, io e voi, la stessa lingua, le stesse parole. Ma che colpa abbiamo, io e voi, se le parole, per sè, sono vuote? Vuote, caro mio. E voi le riempite del senso vostro, nel dirmele; e io nell'accoglierle, inevitabilmente, le riempio del senso mio. Abbiamo creduto d'intenderci, non ci siamo intesi affatto (Pirandello 2015, xx).²

Nella società novecentesca, priva di un unico sistema valoriale di riferimento, il linguaggio non è univoco, non costituisce un ponte di significazione fra individui, e soprattutto non identifica con certezza il suo oggetto.³ Oppure la realtà intorno a noi è ormai troppo difforme e distante, espressione di un'alterità che non riusciamo a ricondurre alla nostra persona, come traspare dalle seguenti affermazioni di Ungaretti:

Oggi tutto quello che era convenzione e retorica sulle quali si fondava il discorso umano, è diventato insostenibile [...] L'uomo, mi pare, non riesce più a parlare. C'è una violenza nelle cose che diventa la sua propria violenza e gli impedisce di parlare. [...] Le cose mutano e ci impediscono di nominarle [...]. Forse è perché testimoniano

¹ Sul rifiuto montaliano di una concezione orfica della parola si vedano almeno Ott 2006 e Bardazzi 2010, 197-229.

² Il tema dell'incomunicabilità pirandelliana può essere ricondotto all'inautenticità della 'maschera': "Le parole hanno 'valore' solo se mantengono una connessione con il flusso esistenziale dell'individuo, ma quando questa comunicazione si interrompe esse diventano, al pari dell'identità, delle mere forme 'vuote', non significano nulla [...], benché razionalmente possano essere decodificate." (Polenta 2008, 31).

³ Cfr. Steiner 2014, 27- 56; riguardo la produzione italiana, Lorenzini 2003, 213-229.

un mondo apocalittico dove l'uomo vive con la possibilità di autodistruggersi (Ungaretti 1974, 842-843).¹

Tre fra i più influenti intellettuali del nostro Novecento letterario interpretano quindi in modi diversi, ma sottilmente connessi, il fallimento del Logos nella contemporaneità: per Montale la parola non è più rivelazione di una 'verità' sottesa all'uomo, né di un mondo ormai molteplice e imperscrutabile; forse anche perché, direbbe Ungaretti, sprofonda verso una negatività che non possiamo più comprendere o spiegare. Per Pirandello, il discorso verbale emana da ruoli imposti dalla società e rimane quindi in superficie, non rispecchiando in alcun modo l'autenticità dell'essere.

Nel presente contributo si cercherà di mostrare come questa crisi della parola non costituisca un fenomeno esclusivamente novecentesco, ma si iscriva in una lunga storia che, a partire dall'ineffabile medievale, giunge fino a figure 'silenziose' della modernità, reali, simboliche o soprannaturali. Il mutismo e l'afasia, in tali configurazioni, non sono soltanto il sintomo di una perdita, bensì diventano luoghi di sperimentazione di nuovi codici comunicativi – visivi, musicali, gestuali – che si affiancano o si sostituiscono alla parola. Al tempo stesso, la distribuzione diseguale della facoltà di parlare ridisegna gerarchie di potere legate al genere, alla classe, alla (dis)abilità, facendo della mancanza/privazione di eloquio tanto uno strumento di marginalizzazione quanto una possibile forma di resistenza.

Tale messa in discussione dello strumento linguistico come mezzo privilegiato di interpretazione e/o comunicazione ha in effetti radici lontane; ricostruirne la storia per *exempla* significativi, senza alcuna pretesa di esaustività, può contribuire a identificare le cause di una crisi novecentesca che certamente riflette tensioni e problemi di natura socioeconomica e politica, o anche tumultuosi cambiamenti di cui non si percepisce ancora compiutamente la portata, ma che risiede anche in una costituzionale insufficienza del 'dire' di fronte ad ambiti intraducibili dell'esperienza, quali le emozioni e i sentimenti, la violenza e, non ultimo, il sovrumano.

1. Antefatti medievali

Non sarà senza significato che le nostre prime forme letterarie, dalla scuola siciliana allo Stil Novo, nascano nel segno dell'ossimoro: alla corte di Federico II, la parola poetica indica infatti, in primo luogo, l'impossibilità di descrivere compiutamente e inequivocabilmente il proprio oggetto privilegiato, Amore, forza troppo potente per essere gestita dall'uomo.

Il motivo dell'ineffabilità carica la parola detta di echi infiniti; l'avvertenza della sproporzione tra definizione e sentimento amplifica la portata allusiva della prima, tesa ad esprimere l'inesprimibile, e le confessioni di riduttività del proprio dire rispetto al sentire conseguono un effetto di potenziamento della portata semantica dell'enunciato

¹ Sul passo ungarettiano si consultino Sielo 2018 e Spignoli 2023, 33-49: "L'atto di parola si chiude nell'afasia, decretando una cesura insanabile tra soggetto e mondo [...]. La soluzione per uscire dall'impasse è individuata da Ungaretti in una serie di 'proposte' artistiche che riguardano tanto l'ambito pittorico quanto quello musicale. È dunque significativo che in questa fase di 'crisi' egli rivolga la sua attenzione al di fuori dello specifico letterario, cercando modelli, in particolare, nell'informale pittorico e nella nuova sperimentazione musicale post schoenberghiana." (43).

[...]; il parlare è presentato come fallimentare rispetto all'immediata evidenza del vedere, e la parola aspira a convertirsi nell'oggetto della *visio* (Pagano 2007, 126).¹

Pochi decenni dopo, all'interno dello stilnovo l'afasia deriva anche dall'inesprimibile perfezione oltreumana incarnata, com'è noto, dalla donna; gli autori cercano allora forme alternative, in cui la scrittura acquisti un'inedita raffinatezza e una significativa dimensione musicale – il paesaggio sonoro dei sospiri e dei lamenti – per trasmettere contenuti e ideologie: “Nei poeti dello Stilnovo il ricorso alla topica dello scacco espressivo e/o cognitivo assume caratteri particolari, e in Cavalcanti e Dante diviene oggetto poetico su cui si esercita l'analisi e la riflessione teorica.” (Ledda 2016, 45).

Nel sonetto cavalcantiano *Chi è questa che vèn, ch'ogn'om la mira*, la bellezza della donna, inserita in un contesto già religioso – si pensi all'influsso evidente del *Cantico dei cantici* – “è umanamente inconfondibile, cosicché il desiderio e l'ansia di conoscenza non possono che rimanere inappagati.” (Pirovano 2016, 101).

Ugualmente nella *Vita Nova* dantesca, il motivo del non voler o non poter dire prende a prestito tasselli della tradizione mistica e teologica dell'ineffabilità, riutilizzando in modo ancora più insistito modelli biblici e agiografici (Cfr. Ledda 2018, 87-114), in quanto ciò che sormonta l'io poetico, bloccandone le facoltà espressive, non è più solo la potenza di Amore, né la superiorità in sé della donna amata, ma il suo essere ‘altra’, appartenendo ormai a una dimensione soprannaturale. In tal caso è l'esperienza diretta del sentimento determinato dall'apparizione femminile a sostituire la parola, in quanto “ogne lingua deven tremando muta”: “Mostrasi sì piacente a chi la mira, / che dà per gli occhi una dolcezza al core, / che ‘ntender no la può chi no la prova.” (Alighieri 2000, 44).²

L'impossibilità del dire riguarda già l'ambito del divino, e il concetto troverà una compiuta forma espressiva nella terza cantica dantesca, in cui lo scrittore converte interamente la parola in codice visivo, elaborando una densa e significativa poetica della luce.³

In effetti Dante nel terzo trattato del *Convivio* distingue fra due diversi tipi di ineffabilità: l'una deriva da incapacità di comprendere da parte dell'intelletto, l'altra dall'impossibilità di esprimere con pienezza ciò che l'intelletto riesce a cogliere (cfr. Ledda 2017, 71-88). Il primo caso si può ascrivere al contatto con Dio, riguardo il quale la parola assolutamente fallisce il suo scopo, e deve essere sostituita da altre forme espressive, più adatte a interpretare l'alterità dell'Essere Supremo; il secondo all'esperienza amorosa, che viene resa espressivamente da una sinergia di

¹ Pagano cita in merito *Amando lungiamente* di Giacomo da Lentini: “e convertire – lo meo parlamento/ a ciò ch'eo sento:/ per intendenza de le mie parole/ veggiate come lo meo cor si dole.” (Lentini 2000, 21).

² “È Dante il primo a collegare direttamente il mutismo alla impossibilità di esprimere il non esprimibile, non come condanna o impedimento quindi (tipo il muto guarito nel Vangelo di Luca) ma mutismo quale contatto con il mistero, un mondo altro che l'uomo può intuire ma non possedere.” (Serafini 2010, 286). Sul nesso tra lessico dell'inesprimibile, arresto della parola e centralità dell'esperienza amorosa in *Tanto gentile*, cfr. Colombo 1987, in part. cap. II (31-51) e V (73-89).

³ Nel Paradiso la luce è il medium che rende dicibile qualcosa che in sé eccede le possibilità del linguaggio umano. Si vedano al riguardo Ruschioni 2005 e Gagliardi 2011, 87–104.

codici comunicativi, giungendo in tal modo a raffigurare la ricca e complessa interiorità del soggetto.

Due dati sono quindi comuni a tutte le prime forme di reticenza – o impossibilità – del dire nella tradizione italiana: la presenza di una realtà superiore, non assimilabile all'esperienza dell'io narrante, tendenzialmente inconoscibile e in ogni caso non traslitterabile nel codice linguistico; la necessità di ricorrere a una pluralità di segni e sistemi espressivi, o in totale sostituzione della parola, che si trasfonde in visione, sentimento, suono, oppure in aggiunta all'eloquio, per compensarne la monodimensionalità e piattezza.

2. Dall'ineffabilità all'*impairment*

La presenza di una realtà che soverchia l'io narrante, e la conseguente necessità di tradurla in un sistema di segni e codici interagenti, si intensifica in età romantica e tardo-romantica, quando la sinergia fra diverse forme di espressione diventa un punto nodale della riflessione letteraria e critica. Si pensi, ad esempio, a Giuseppe Rovani, che prospetta “il simultaneo cammino delle Tre Arti sorelle, l'arte della parola, la plastica e la tonica” (1874, V), cioè letteratura, pittura e musica, a cui fa eco il modello wagneriano della *Gesamtkunstwerk*, l'opera d'arte totale. Tale sinergia viene ora chiamata in causa non solo per attingere a una dimensione trascendente e ineffabile, ma per raffigurare la sfaccettata e densa interiorità del soggetto, che gradatamente accede alle zone prima precluse del subconscio. Al tempo stesso, il dissidio tra passioni individuali e una società irrigidita nelle convenzioni borghesi rende problematico descrivere un mondo che appare estraneo e opaco, e restituirne in qualche modo il senso. L'indicibilità assume una dimensione tragica e un carattere oppressivo: in questo contesto si afferma con forza, e conquista i favori del pubblico, la figura del muto/a, non più soltanto segno di un'inesprimibile realtà metafisica, ma personaggio concreto che incarna un vero e proprio impedimento (*impairment*), con un'intensificazione del tipo dell'azzittito che abbiamo visto operante già in età medievale. L'afasia del personaggio finisce così per rispecchiare la crisi di chi scrive: l'impossibilità di descrivere adeguatamente un mondo violento e gretto, o di dare ordine a una vita interiore che sfugge a ogni sforzo definitorio. Di fronte a questo inceppo del linguaggio, la letteratura cerca allora un varco in altre forme artistiche, convocando suoni, visioni e movimenti come ulteriori strumenti di significazione, capaci di colmare – almeno in parte – il vuoto lasciato dalla voce.

L'età contemporanea si apre idealmente con un personaggio, più che un testo: la muta di Portici, *alias* Fenella, sorella del rivoluzionario Masaniello, figura notissima dalla prima metà dell'Ottocento sino alla conclusione del secolo. All'origine abbiamo *La muette de Portici* (1828), opera lirica in cinque atti musicata da Daniel Auber su libretto di Eugene Scribe e Germain Delavigne, di grande fortuna in territorio italiano nella traduzione di Calisto Bassi, mentre ha minore risonanza la rielaborazione *Fenella, ossia La muta di Portici*, parole di Gaetano Rossi per la musica di Stefano Pavesi, rappresentata alla Fenice di Venezia nel febbraio 1831.¹ Se

¹ La prima dell'opera di Auber, tradotta da Bassi, ha luogo al Teatro Grande di Trieste il 3 marzo 1832; la parte muta di Fenella è affidata alla ballerina Luigia Puntirolli (o Pontiroli). Apprezzata da pubblico e critica, *La muette* viene allestita in una ventina di città della penisola per un arco cronologico di

il mutismo operistico appare poco incisivo, o comunque non se ne coglie l'aspetto innovativo, la vicenda colpisce profondamente l'immaginario al punto da essere trasposta in film muto, *The Dumb Girl of Portici* (1916), diretto da Phillips Smalley e Lois Weber, con protagonista la celebre ballerina Anna Pavlova che realizza compiutamente le premesse poste dal lavoro di Scribe: il corpo dell'artista diventa luogo di una plurisemanticità che supera la piattezza della comunicazione orale.

La storia di Fenella è quella di una doppia emarginazione: povera e priva di voce, la protagonista affida il proprio riscatto a codici visivi, gestuali, cinetici. Alfonso ha lasciato la ragazza muta, figlia di un misero pescatore, per fidanzarsi con la nobile Elvira, per quanto la ricordi con rimpianto: "Io ti adorava, o mia Fenella; [...] Non lo potendo il labbro, / Gli occhi tuoi rispondeano a' desir' miei." (Scribe, Delavigne 1848, 11). Quando la giovane, ingiustamente imprigionata, fugge e incontra proprio Elvira, le racconta le proprie sventure esercitando al massimo grado eccezionali doti mimiche, al punto che la nobile la ammira incondizionatamente: "Qual forza / han que' modi parlanti, e qual incanto!" (Scribe, Delavigne 1848, 14). Utilizzando solo gesti e sguardi, Fenella rivela a Elvira le colpe di Alfonso, ma sceglie comunque di perdonare i futuri sposi, non denunciandoli ai rivoluzionari; infine, alla morte del fratello, si getta in mare. Tutto l'animo della protagonista, fra dolore, altruismo e coraggio, è veicolato attraverso modalità comunicative che trascendono il linguaggio, tanto più pregnanti sul piano espressivo in quanto attivano una pluralità di sensi negli spettatori e si trasfondono in sentimento puro, in assoluta commozione. La mimica di Fenella, restituita nel libretto da lunghe e particolareggiate didascalie che l'interprete traduce in azione scenica, finisce così per sopravanzare la parola, assumendo una funzione ermeneutica che il codice linguistico, vincolato a una primaria esigenza di referenzialità, non sarebbe in grado di assolvere. Come si è già accennato, al cinema il personaggio è immortalato da una fra le più famose danzatrici dell'epoca, Anna Pavlova, che nella scena finale sembra elevarsi al cielo riscattando la propria sofferenza e marginalità (Smalley, Weber 1916, 01:46:17–01:48:44) Il fisico 'parlante' della ballerina riesce quindi ad articolare non solo il discorso di

trent'anni, dal 1832 al 1862, per quanto non ne sia valorizzato il potenziale sovversivo, né a livello di allestimento che di percezione, fra pubblico e critici, sino a una versione presentata in pieno '48 al Teatro Carcano di Milano – di questa edizione utilizziamo il libretto nel presente articolo –, che interpreta la rivolta spagnola come modello di lotta patriottica. Allo stesso modo viene praticamente ignorata dai recensori la straordinaria novità di una protagonista muta che agisce in pantomima; *La Muette* è intesa più come grande spettacolo melodrammatico che quale laboratorio di innovazioni drammaturgiche (cfr. Tedesco 2020, 15-35, in part. 26-28). La riscrittura italiana di Rossi e Pavesi rimane in cartellone alla Fenice di Venezia dal 5 febbraio a metà marzo 1831, ma è soggetta a valutazioni tiepide o negative, talvolta indirizzate proprio al personaggio della protagonista che, afferma Tommaso Locatelli sulla *Gazzetta privilegiata di Venezia*, Rossi copiò da Auber, "e non si sa perché quegli non potesse concederle anche la voce se dava a questa povera sua creatura la vita. Tale disgrazia è per noi tanto più grave che qui, a Venezia, ell'è benissimo intesa sulla scena dal fratello, dall'amante, dalla rivale, ma il pubblico non ne capisce niente, ed altro non vede che un alzare, e un'allargare di braccia ch'esprimono ogni sentimento, ogni pensiero, ma nessuno di quegli atti caratteristici, e tanto significativi, con cui la natura adempie nei muti il difetto della parola" (Locatelli 1831) La parte mimata era sostenuta dalla giovanissima Emma Levis, "che non essendo ancor giunta al quindicesimo anno senza essere punto da alcuno istrutta, si accinse a sostenere *gratuitamente* la parte della Muta, e vi riesci assai bene" (*L'Eco* 1831).

superficie, ma anche le stratificazioni di senso più profonde e autentiche della vicenda.

Possiamo quindi individuare una progressione, rispetto a precedenti forme letterarie di ‘crisi della parola’: l’uso di codici non linguistici può interamente sostituire il linguaggio, qualificarsi come più ‘vero’ rispetto all’oralità, grazie a una maggiore attenzione per il livello emozionale dell’interazione, per un sentire che costituisce la piena identità dell’individuo.

Fenella però non ha scelta: il suo mutismo è costituzionale e perenne, la sua mancanza di eloquio non dipende da una presunta difficoltà – o impossibilità – di definire l’oggetto del discorso. Entriamo pertanto nel campo spinoso della disabilità, anche se nel personaggio della ragazza di Portici tale aspetto è solo accennato; Fenella, come si è detto, comunica meglio e più degli altri, né risente dello stigma (Goffman 1963) normalmente attribuito alle persone con menomazione. D’altra parte, dall’Ottocento si introduce una concezione differente della persona disabile, non più ‘mostro’, essere colpito da un castigo divino, ma individuo da aiutare, possibilmente da reintegrare nel tessuto sociale; infine, da fare oggetto di narrazione (Schianchi 2018, pos. 2094-7; 2258-2271). Si passa però in tal modo dal tipo tendenzialmente maschile dell’afasico, soggetto all’esperienza privilegiata di un contatto con l’alterità divina come occasione per potenziare i normali strumenti linguistici, al tipo della muta, che conquista in età contemporanea il vasto pubblico: la donna priva di voce, anche se comunica comunque con efficacia attraverso gesti, prossemica, mimica, risulta carente, fragile, perseguitata. Da un modello positivo approdiamo a un modello negativo, con una possibile caratterizzazione di genere.¹

3. Crisi della parola al femminile

La muta finisce dunque per sovrapporsi alla figura della donna silenziata dal potere patriarcale, secondo una logica di violenza simbolica, ‘dolce’, perché interiorizzata dalle stesse vittime, descritta da Pierre Bourdieu in *Il dominio maschile*.² In questo caso la crisi della parola ha il senso di una precisa denuncia nei

¹ Il quadro non è tuttavia soltanto femminile. In ambito italiano ottocentesco, un caso esemplare è il romanzo storico di Enrico Costa, *Il muto di Gallura* (1885), che pone al centro un personaggio maschile sordo e muto dalla nascita, Sebastiano (Bastiano) Tansu. Cresciuto in un ambiente pastorale rigidamente regolato da parole d’onore, giuramenti e formule di sfida, Bastiano ne viene escluso proprio perché privo di voce: non può partecipare pienamente ai codici verbali della faida, né prendere la parola per difendersi o dichiarare i propri sentimenti. L’ingresso del personaggio nella storia sanguinosa delle vendette avviene così quasi senza mediazione linguistica, per sola via gestuale e violenta: incapace di dichiarare a parole l’offesa che subisce, Bastiano la iscrive nel corpo e nell’azione, diventando uno dei banditi più temuti della Gallura. Il nucleo più tragico del personaggio si concentra nel suo amore impossibile per Gavina, promessa a un uomo normodotato: al di là della latitanza e della povertà, è la mancanza di parola che rende strutturalmente precaria la sua posizione, impedendogli di negoziare il proprio ruolo e di esprimere a parole il proprio desiderio. Rispetto a Fenella, che si esprime meglio degli altri con strumenti non verbali, il Muto di Gallura rappresenta il rovescio maschile: non la muta che commuove bensì l’uomo muto armato, in cui l’eccesso di azione supplisce al deficit di parola senza colmarlo, e il silenzio finisce per espellerlo dallo spazio simbolico della comunità.

² “La violenza simbolica si istituisce tramite l’adesione che il dominato non può non accordare al dominante (quindi al dominio) quando, per pensarlo e per pensarsi o, meglio, per pensare il suo rapporto con il dominante, dispone soltanto di strumenti di conoscenza che ha in comune con lui e che, essendo

confronti di una società marginalizzante, che nega spazi di azione e discorso ai personaggi femminili; l'afasia indica il persistere di relazioni asimmetriche uomo/donna, e di una volontà di sopraffazione che conduce all'annichilimento identitario delle figure muliebri. Fra i numerosissimi esempi di donne a cui viene negato l'uso del linguaggio, sulla scia di Fenella, viene proposto un personaggio affetto da mutismo fisico, poiché nel corpo carente e deprivato si iscrive con maggiore evidenza e tragicità il senso di un'emarginazione ingiusta. Si tratta di Ciancianedda, protagonista dell'omonimo racconto di Maria Messina.

La critica letteraria si è prioritariamente concentrata, nell'esegesi del corpus messiniano, sulla rappresentazione di una condizione negativa della donna, soffocata da un tessuto familiare e sociale oppressivo, a partire dalla riscoperta dell'autrice siciliana a opera di Leonardo Sciascia.¹ In questa prospettiva, la novella *Ciancianedda* (1918), che ha per protagonista una giovane resa sorda e muta da una malattia, viene sovente assunta come allegoria dell'inferiorità femminile, emblema quindi di un'identità negata e imprigionata (Barbarulli, Brandi 1996; Magistro 2007, 161-192). La lettura simbolica deve però essere integrata dal dato concreto della disabilità fisica, che da un lato rende ancora più grave la posizione della protagonista, soffocata da un marito indifferente e dalla menomazione, ma che dall'altro permette di rilevare le strategie per far fronte a una condizione svantaggiata, tramite l'uso di altri codici espressivi e modalità comunicative. Già il nomignolo *Ciancianedda*, che tradotto dal siciliano significa 'campanellino', connota una loquacità e sonorità del personaggio che resta possibile, in forme diverse, anche dopo il silenziamento dovuto alla patologia. *Ciancianedda*, infatti, conduce con il fidanzato Graziano una relazione intensa, fra gesti, sguardi e silenzi, almeno fino a quando rimane nell'ambiente della famiglia di origine. Il padre dice dei due ragazzi: "[s]i intendono come se parlassero" (Messina 1988, 190). Anche se la ragazza rimpiange la voce e l'udito perduti – "Si era trovata fasciata di silenzio. Un silenzio di piombo che le pesava tutto sul cuore e sulle orecchie" (Messina 1988, 190-191) –, vivendo dunque la sua condizione come 'fardello' da portare,² compensa perfettamente la sua carenza con altre forme di interazione; un meccanismo che si è visto operante in altre configurazioni di 'crisi della parola'. Si tratta comunque di un equilibrio fragile: nel momento in cui, a seguito del matrimonio, la ragazza si trasferisce in un nuovo quartiere, subisce il peso dello stigma sociale e viene disprezzata dalle altre donne perché 'imperfetta', nonché sostituita nel cuore del marito dall'affascinante Silvestra, che lo seduce con il proprio canto. La gestualità di *Ciancianedda*, prima espressiva e produttiva, diventa incomprensibile e goffa, l'interazione con il marito impossibile. La protagonista scopre in tal modo l'insufficienza delle strategie compensative: il linguaggio dei gesti e del corpo fallisce, risultando insufficiente per significare un complesso mondo di emozioni. Il modello Fenella, potremmo dire, si svuota dall'interno, di fronte a una

semplicemente la forma incorporata del rapporto di dominio, fanno apparire questo rapporto come naturale" (Bourdieu 2014, 45).

¹ Si vedano Sciascia 1981, 57- 63 e, per la critica successiva, almeno Muscariello 1994, 329-346; Kroha 2000, 63-75; Sapegno 2012, 46-67.

² Nella prospettiva dell'antropologo Charles Gardou (2006, 35), la sua disabilità si configura inizialmente come "additif", ovvero additiva (35).

realtà che non accetta la differenza. La condizione di disabilità diviene sottrattiva (Gardou 2006, 35-36), poiché implica la perdita di una facoltà essenziale e il fallimento della comunicazione: “niente incatena due creature come la potenza della parola”, afferma la voce narrante, dando voce ai pensieri di Ciancianedda (Messina 1988, 195).

Respinta, ignorata, giudicata, la ragazza finisce per interiorizzare il discredito sociale, arrivando a progettare il delitto della rivale, spinta non da gelosia o vendetta ma da una sofferenza inarticolata, per quanto radicata nella sua condizione. Ma nemmeno tale atto estremo si compie: Ciancianedda resta inchiodata all’inanità, incapace di agire come di parlare. Infine, la disabilità, e la mancanza di parola che ne deriva, vengono rappresentate nel versante più negativo, come maledizione e abiezione (Gardou 2006: 37); il mutismo, tratto fisico con cui la giovane aveva imparato a convivere, si trasforma in strumento di esclusione totale, fino alla dissoluzione identitaria.

Il racconto esprime comunque anche un aspetto positivo dell’afasia, come occasione per l’esplicarsi di altre forme percettive e di scambio con l’altro: il lettore vede infatti il mondo con i sensi di Ciancianedda, poiché il racconto è condotto dal suo punto di vista; non avverte suoni, ma soprattutto dati visivi, odori, sensazioni corporee. Se nella casa della famiglia di origine si apprezzano “i rami lustrati che rosseggiavano sulla parete affumicata”, nella nuova abitazione risaltano gli abiti “di seta lucente”, la “fila di tazzine color di rosa”, e in esterni le “nuvole brune sfrangiate di rosso” (Messina 1988, 189, 192, 199); sul piano tattile risaltano i baci di Graziano, e come dato olfattivo l’odore di tela nuova del corredo, che riempie tutta la casa paterna.

Ma siamo ormai nel ’900, e la distanza fra l’io e il mondo, o fra l’io e gli altri, è diventata incolmabile: i codici non linguistici rimangono interni al soggetto, non costituiscono più efficaci strumenti di comunicazione, come avveniva per la muta di Portici.¹ Ne risulta una rappresentazione cruda e autentica della differenza e della discriminazione in una società chiusa e patriarcale, in cui la crisi della parola diventa crisi della donna che non può servirsene.

Diverso il caso di Marianna Ucria, protagonista di un noto romanzo di Dacia Maraini (1990), diventata muta in seguito a un abuso sessuale subito dallo zio, che poi sarà indotta a sposare per interessi familiari. La ragazza sviluppa però una propria cultura, e impara a comunicare attraverso la scrittura, acquisendo capacità quasi telepatiche nei confronti degli altri. Marianna compensa perfettamente con altri sensi e strategie discorsive le percezioni mancanti: “Sin da bambina la protagonista trasforma la sensazione olfattiva nel suo schema interpretativo del reale, legge i pensieri di chi le è vicino, si serve della fantasia per immaginare i suoni che non può udire” (Lorenzetti 2022, 164-167). Qui il modello Fenella si coniuga con l’idea di un potenziamento semantico della parola – per quanto trasmessa in forma scritta – e dell’apporto di altri schemi sensoriali per supportare un’oralità mancante, che già Pagano, ricordiamo, vedeva operante nei testi della scuola poetica siciliana.

¹ Emanuela Porciani, alla voce *Mutismo* del *Dizionario dei temi letterari*, sostiene che dopo l’Ottocento si ripresenta anche “in chiave metaforica l’idea della negazione bloccante della lingua serrata e il mutismo diviene allegoria dell’incomunicabilità umana” (Porciani 2007, 1582).

4. Implicazioni dell'afasia maschile.

Il caso di Marianna Ucrìa presenta qualche affinità con il mutismo di parte maschile di età contemporanea, le cui prime manifestazioni datano a fine Ottocento: quando è l'uomo a essere privato fisicamente dell'eloquio, una scrittura che contenga in sé altri codici espressivi può diventare strumento di compensazione e ricostruzione identitaria, con cui trasmettere la propria esperienza. In questa chiave si può leggere, tornando a Gardou (2006, 37), il “modèle bénéfique”, che conferisce allo svantaggio una significazione positiva, come occasione di conoscenza e arricchimento del sé. Un esempio illuminante può essere fornito dal protagonista de *Il trapezio* (1874-75) di Arrigo Boito: l'equilibrista cinese Yao, ormai anziano professore, non parla più perché ossessionato dall'immagine del trapezio, e comunica allora solo tramite la scrittura con un suo allievo. Il racconto è incompiuto, quindi le varie ipotesi interpretative sul mutismo di Yao presentano una componente aleatoria;¹ ai fini del nostro discorso, è comunque rilevante solo l'esaltazione della superiorità della scrittura orientale – potenziata da una componente visiva e da un rigore geometrico che armonizza la realtà caotica – sulle modalità trasmissive di tipo orale:

[...] s'anco mi sia tolto il conversar delle labbra, mi sembra, scrivendo ciò che tu leggi, di non esser mutolo, giacché mi valgo d'una manifestazione dell'animo assai più lenta ma molto meno infedele che non sia la parola parlata. Afferrando la penna mi pare di stringere la mia lingua nel mio pugno e di assoggettarla meglio alla volontà e al pensiero. [...] Se la linea dunque è superiore alla parola, il carattere figurativo della nostra gloriosa patria cinese è più atto d'ogni altro a rappresentare l'idea. [...] Felice me dunque che obbligato per esprimermi a mover la penna anzi che le labbra, sono così miglior interprete del vero (Boito 1920, 57-58).

Un affine ribaltamento della carenza di parola in possibilità/ricchezza si ritrova nel romanzo pirandelliano *Serafino Gubbio operatore* (1915-1925). Ammutolito dopo aver filmato il delitto compiuto dalla tigre, il protagonista afferma la positività della sua condizione: “Io mi salvo, io solo, nel mio silenzio, col mio silenzio, che m'ha reso così – come il tempo vuole – perfetto” (Pirandello 1925, 267). In seguito, Serafino rinuncia interamente all'oralità e affida il racconto a “[u]na penna e un pezzo di carta. Non mi resta più altro mezzo per comunicare con gli uomini” (Pirandello 1925, 261).

Anche se privo del misticismo di Yao, Serafino assegna alla scrittura un'analogia funzione di ordinamento del caos del reale. Il personaggio vive in effetti due forme di mutismo: selettivo, durante l'attività di cameraman, quando è solo una “mano che gira la manovella” (Pirandello 1925, 47); traumatico, dopo l'omicidio filmato. Il primo tipo di afasia assume un significato sociopolitico, come emarginazione del lavoratore ridotto a braccio meccanico, simile in ciò alla sorte amara degli operai zittiti di fronte al datore di lavoro che ne impedisce le rivendicazioni in *Les Muets* (1957) di Camus; si potrebbe fare un parallelo, a livello

¹ Secondo Crotti e Ricorda (1992, 26), la narrazione, magnificando la grafia cinese, si configura come occasione per focalizzare modalità di pensiero esotiche; per Comoy Fusaro (2007, 348) il mutismo del protagonista è invece, semplicemente, un sintomo isterico.

comunque sociale e non politico, con le donne silenziate di cui si è discusso, la cui voce è soffocata dalla prepotenza patriarcale. In entrambi i casi la lingua bloccata è segno di fragilità: la crisi della parola indica un potere ridotto o negato, poiché, come afferma Foucault (1972), il linguaggio costituisce una forma di controllo.

Il secondo mutismo di Serafino, traumatico, è stato invece interpretato variamente, come fuga da una realtà alienante (Borjan 2006, 165), allegoria dell'incomunicabilità (Millefiorini 2010, 24), o anche espiazione per la morte del rivale, di cui il protagonista si sente interiormente colpevole, quindi "contrappasso che punisce un parlare e un narrare (e un tacere) che costituiscono, al tempo stesso, l'alibi e l'arma del delitto" (Stasi 2012, 85).

Il tema del mutismo si estende anche al personaggio dell'uomo col violino, amico di Serafino, il cui silenzio è frutto di un analogo contrasto con gli effetti spersonalizzanti dei macchinari. Costretto a esibirsi in duetto con una pianola meccanica, l'artista deluso ritrova una forma di comunicazione vera solo suonando per la tigre, simbolo di una natura incontaminata. In questo contesto deprimente persino l'arte del cinema ammutolisce l'individuo, poiché priva gli attori della facoltà di parola, lasciando loro soltanto movimenti fisici eccessivi e burattineschi: "Avvertono confusamente, con un senso smanioso, indefinibile di vuoto, anzi di votamento, che il loro corpo è quasi sottratto, soppresso, privato della sua realtà, del suo respiro, della sua voce, del rumore ch'esso produce movendosi, per diventare soltanto un'immagine muta, che tremola per un momento su lo schermo e scompare in silenzio" (Pirandello 1925, 86).

La crisi della parola è quindi quella dell'individuo, che non riesce più a confrontarsi con una realtà tecnologica e spersonalizzante, della quale non si può più 'dire' nulla, e che a sua volta zittisce la persona, sottraendole la facoltà di esprimersi.

Un'ulteriore, significativa declinazione del tema è presente nel racconto di Camillo Boito *Il demonio muto*. L'espressione indica "la memoria o il desiderio di un peccato" (Boito 1877, 354), che inquina la mente sino ad assumere una configurazione mostruosa, come una zona d'ombra che si amplia a dismisura finendo per corrompere l'individuo. Il narratore, ormai anziano, è legato affettivamente alla sua chitarra, oggetto di piacere profano, che egli avverte però oscuramente come peccaminoso, anche per influsso dello sguardo potenzialmente accusatorio del Beato Angelico raffigurato in un ritratto. L'ineffabilità è in questo caso legata all'inconscio, a quel coacervo di impulsi che l'io razionale non riesce a interpretare positivamente, come il mutismo di Serafino che ne occulta le segrete e sottaciute responsabilità nel delitto. Il protagonista finisce per distruggere lo strumento bruciandolo nel camino, risolvendo quindi sbrigativamente il conflitto fra desiderio e norma morale. La novella boitiana interiorizza radicalmente lo scacco espressivo: il non-detto si condensa in un nucleo psichico oscuro e non trascrivibile, rispecchiando, sia pure in minima parte e in forme radicalmente differenti, la sopraffazione amorosa dei poeti stilnovisti, perché in entrambi i casi si tratta di desiderio negato.

5. Lo scacco espressivo tra fantastico e fantascienza

La mancanza di parola è anche prerogativa del soprannaturale, la cui l'essenza imperscrutabile si situa al di sopra e al di là del linguaggio; se nelle prime forme

letterarie della tradizione italiana l'atto del tacere poteva costituire una via d'accesso al divino, o comunque a superiori forme di conoscenza, nell'ambito della letteratura fantastica avviene una sorta di rovesciamento: è l'entità oltreumana a essere in genere silenziosa, ed è proprio la mancanza di parola a renderla temibile, poiché non può essere controllata attraverso lo strumento linguistico – in rimando ancora a Foucault –, configurandosi dunque come espressione di un'alterità irriducibile al Logos. Oppure il mutismo spettrale costituisce una forma di protezione: si pensi al concetto di fantasma lacaniano (Lacan 1973, 60-61), nel senso di struttura mentale che consente di navigare il conflitto tra desiderio individuale e imposizioni dell'Altro; garantendo al soggetto una via di fuga simbolica dalla realtà più destabilizzante, il silenzio oltremondano permette di distanziarsi dal reale, e dal desiderio che da esso si origina, preservando il protagonista dell'incontro fantasmatico dall'impatto diretto con ciò che potrebbe risultare traumatico o inaccettabile. Infine, l'incontro con uno spettro muto ma sonoro, visivo o cinesico, dà la possibilità, a chi compie questa inconsueta esperienza, di sperimentare diverse possibilità comunicative; come in altri casi di scacco della parola si accede per tale via a verità altrimenti precluse. L'afasia del fantasma è pertanto indizio di un oltremondo irrimediabilmente 'altro', virtualmente inaccessibile, o inconoscibile tramite i normali strumenti della logica, ma al tempo stesso è segno di un contatto differente con la realtà, filtrato perché cautelativo, o di una percezione del mondo più autentica e coinvolgente, acquisita tramite il concorso di vari sensi. Avremo allora spettri canori/auditivi, come ne *La canzone di Weber* (1877) di Luigi Gualdo, in cui la ripresa musicale del motivo suonato da Ida - innamorata del maestro di piano, Paolo, ma costretta a un matrimonio di convenienza che la conduce alla morte – è affidata al fantasma della giovane. Il pianoforte si anima e la musica soprannaturale che ne scaturisce assume una valenza rivelatrice e accusatoria, inchiodando il padre aristocratico alla colpa gravissima di aver sacrificato Ida all'interesse dinastico; al tempo stesso la mediazione sonora introduce una distanza che attenua, per i personaggi e il lettore, l'orrore della sopraffazione e dell'egoismo nobiliare.

È invece uno spettro cinesico e interamente muto quello di *La confessione postuma* (1897) di Remigio Zena che, sotto le spoglie del fratello, appare a un prete e lo conduce a dare l'estrema unzione a una ragazza già morta, salvandone l'anima.

Merita una trattazione più estesa il racconto di Beatrice Speraz, *Intuizioni oscure* (1889),¹ poiché esemplifica perfettamente il sistema espressivo e le valenze inerenti alla muta presenza spettrale, che sovrasta l'uomo inibendo gli strumenti comunicativi tradizionali e attivando canali inusuali per trasmettere conoscenze, sensazioni ed emozioni. Nella narrazione di Speraz l'afasia del fantasma si riverbera in più figure, acquisendo un carattere decisamente perturbante poiché alla mancanza di voce si unisce l'angoscia del doppio:² quattro donne velate, arcigne e interamente

¹ Beatrice Speraz, nata Vincenza Pleti Rosic Pare-Speran (1840-1923), traduttrice e giornalista, è nota soprattutto come scrittrice attinta alle problematiche sociali (fra i suoi romanzi, scritti sotto lo pseudonimo di Bruno Sperani, si ricordano *Nell'ingranaggio* del 1885 e *La fabbrica* del 1894), come anche all'emancipazione della donna. Cfr. almeno Zambon 2016, 399-405; Croci 2013, 59-76.

² Si veda Freud 1993: il carattere *unheimlich* è ritrovato in "perpetuo ritorno dell'uguale" (42), e ripetizione di avvenimenti consimili (47).

silenziose inquietano il compositore Amilcare Ponchielli nel corso di due visite che egli compie a distanza di un anno, nel paese di Albino e a Bergamo, come maestro di cappella.¹ La prima apparizione avviene nello studio di un fabbriciere, cioè un amministratore di beni ecclesiastici: “Le quattro donne sedevano su quattro sedie addossate al muro; mute, immobili, vestite di nero, il capo coperto da fitti veli neri che celavano in parte il viso e scendevano in ricche pieghe lungo la persona” (Speraz 2023, 85). Per tutto il tempo in cui Ponchielli parla con il funzionario

le quattro donne non si mossero, non alzarono gli occhi, non pronunciarono sillaba; né mai il fabbriciere si occupò di loro, né le guardò. Parevano quattro cariatidi: così indifferenti, così morte al mondo, che non valesse la pena di prenderle in considerazione. Chi erano? Che cosa aspettavano? Mistero; buio profondo, come i loro abiti, come i loro veli, come i loro visi. Il maestro non osò interrogare, convinto che nessuno gli avrebbe risposto. (Speraz 2023, 86).

Nella visita successiva il silenzio spettrale si estende a Bergamo alta: “Le rare persone che incontrava gli parevano ombre vagolanti piene di mistero: ombre di creature scampate miracolosamente alla fiera pestilenza che doveva aver distrutto quel popolo, deserte quelle case.” (87). La stanza da letto, funerea perché illuminata da quattro candele di cera, “alte, da catafalco” (88), è teatro della seconda apparizione: “Le quattro donne di Albino erano entrate nella camera coi lunghi abiti neri, i veli fitti sui visi arcigni. Egli le vedeva distintamente, sedute ai quattro angoli del letto enorme. Lo guardavano fisso traverso ai complicati ricami dei loro veli, mute, immobili, sinistre” (89). Il terrore impedisce al maestro di interrogare le donne; queste improvvisamente si ingigantiscono, con gli ampi veli che assumono l’aspetto di ali nere, e trascinano il protagonista verso l’alto, facendolo poi precipitare “in un baratro senza fondo” (Speraz 2023, 90). Nel racconto è proprio il terrorizzante mutismo dei fantasmi a costituire una forma alternativa e supremamente efficace di comunicazione, poiché trasmette all’uomo una verità che non può essere espressa in parole, prefigurandogli la sua morte e prospettandogli i regni dell’oltretomba,² incrociandosi altresì con l’incertezza gnoseologica derivata dall’affioramento del soprannaturale nel quotidiano (Lugnani 1983, 72).

Infine, abbiamo spettri laconici e visuali, come in *Il dolore notturno* (1965) di Dino Buzzati, dove l’apparizione è personificazione visiva della sofferenza, tanto più temibile perché si esprime quasi esclusivamente attraverso immagini inquietanti:

alla viva luce si accorse che l’uomo stava aprendo, tenendola appoggiata alle ginocchia, una specie di cartella che nessuno dei due fratelli aveva fino allora notata.

¹ Il numero quattro presenta una particolare densità simbolica, attestata tanto in ambito religioso (Cioli 2013, 134- 141) che esoterico (Fitger 2020, 73-115). Tale quaternità investe l’apparizione delle donne velate di un surplus di senso, marcandone l’alterità e configurandone l’epifania come eccedenza non padroneggiabile dall’umano.

² Seguendo la divisione in cinque funzioni delle apparizioni spettrali prospettata da Tiina Käkälä-Puumala (2014, 83-101) le quattro donne velate incarnano la terza valenza, “ghosts as an image of undistorted communication” (91) portatrici di significati autentici e incontrovertibili, provenienti da un piano di realtà oltremondano.

Con una delle sue lunghe mani, lo sconosciuto trasse fuori dalla cartella un disegno colorato, deponendolo adagio sulle coperte del letto, in modo che il ragazzo lo potesse osservare.

Il ragazzo vi gettò un'occhiata e cercò di voltare gli occhi da un'altra parte, con un lieve lamento. Ma era più forte di lui: dopo qualche secondo, attratto irresistibilmente, ricominciò a fissare il foglio.

Era un disegno incomprensibile, eppure di perfido fascino. Linee, curve, macchie di colore, schegge di assurde immagini con cui prevalevano figurazioni di occhi, si intrecciavano in ridda, e, a osservarli lungamente, si vedevano ruotare gli uni entro gli altri, di un moto che pareva eterno (Buzzati 2006,179).

Non solo spettri, ma anche creature artificiali, scaturite dalle utopie/distopie del fantastico scientifico, si configurano come entità mute che si sottraggono al discorso razionale. È il caso di *Creazione* (1901) di Luigi Capuana: Enrico Strizzi plasma in laboratorio una donna ideale, Eva, incarnazione di un'idea astratta di femminilità che nell'essere concreto somma in sé i pregi e i difetti di tutte le donne, ma in particolare questi ultimi fino a risultare insopportabile, al punto che l'inventore ne decide la cessazione. Di questa creatura non sentiamo mai la voce: Eva vive e muore senza che il testo le conceda una sola battuta diretta; è oggetto di racconto, di contemplazione e desiderio, ma mai soggetto di enunciazione. Il sogno maschile di una donna perfetta coincide così con una figura radicalmente azzittita, creata e annientata senza possibilità di replica: il racconto radicalizza la tipologia della donna silenziata dal dominio maschile, tanto più inquietante in quanto la sua esclusione dal linguaggio – e dall'esistenza – è costruita come esito naturale di un esperimento di perfezione.

Conclusioni

La crisi della parola, che si associa abitualmente all'incomunicabilità fra individui o alla difficoltà di comprendere e interpretare un mondo ormai così plurimo e fluido da sfuggire a qualunque definizione univoca, riveste in effetti altri e molteplici significati. Indica, in primo luogo, una condizione privilegiata di contatto con il divino o con un'esperienza totalizzante qual è l'amore; ma segnala anche la possibilità di accedere a nuove e più complesse forme di comunicazione, accezione già presente dallo Stilnovo e poi nuovamente rintracciabile in diverse opere della contemporaneità. In questo caso, lo scacco comunicativo, figurato narrativamente nel personaggio laconico/afasico/muto, non si configura come semplice carenza, bensì quale occasione per indagare la produttività di altri codici, per aggredire con tutti i sensi e leggere in modo più compiuto una realtà sempre più complessa.

Sul versante opposto, non possedere il linguaggio rende fragili e vulnerabili, esposti alla violenza dell'altro e a un'umiliante sottomissione, sino all'annichilimento identitario: si annoverano in tale categoria, come si è visto, il tipo della donna – e dell'uomo – silenziati. In questa prospettiva torna attuale la lezione foucaultiana: il controllo dei discorsi e la distribuzione diseguale del diritto di parola sono dispositivi centrali del potere; il silenzio imposto funziona come una vera e propria forma di

detenzione simbolica, una ‘prigione’ che confina i soggetti ai margini dello spazio sociale, sottraendo loro la possibilità di iscriversi nello spazio pubblico del Logos.¹

Chi non parla può, infine, godere di una condizione di superiorità, talora di vera e propria soprannaturalità, proprio perché non è pienamente decifrabile, trascritto, interpretato: la stessa parola di Dio è sacra e rara, e l’apparizione spettrale è spesso angosciata perché non si esprime, non consente di interagire, sovrasta con la propria enigmaticità. L’afasia non esprime dunque soltanto il contatto con un’alterità oscuramente superiore, ma anche lo statuto dominante di tale essenza: è nel silenzio che l’eccedenza rispetto al dicibile si manifesta, in forme particolarmente perturbanti quando assume la figura di un’alterità interna all’io, dell’inconscio muto che abita il soggetto pur rimanendo in ultima analisi inaccessibile. Alla letteratura è affidato il compito di narrativizzare una crisi della parola che rispecchia la precarietà dell’individuo, aggredito dal potere e dalla violenza, sovrastato da forze inaccessibili, esterne e interne – fra pulsioni e sentimento amoroso –, mai comunque definitivamente ‘azzittito’: se è vero che di “Ciò di cui non si può parlare, bisogna tacere”,² si esprimerà allora il corpo, in una plurivocità sensoriale che è inesaurita volontà di comprendere, interpretare e interagire con l’Altro.

Bibliografia

- Alighieri, Dante. 2000. *Tanto gentile e tanto onesta pare*, in *Vita Nova*. Einaudi. E-book [ed. di riferimento a cura di M. Barbi. 1932. Firenze: Bemporad].
- Alighieri, Dante. 1995. *Convivio*. A cura di Franca Brambilla Ageno. Firenze: Le Lettere.
- Barbarulli, Clotilde, Brandi, Luciana. 1996. *I colori del silenzio. Strategie narrative e linguistiche in Maria Messina*. Ferrara: Tufani.
- Bardazzi, Giovanni. 2010. *Squadrare l’informe. Lettura di «Non chiederci la parola che squadri da ogni lato» (Montale, «Ossi di seppia»)*, in *Letteratura e filologia tra Svizzera e Italia. Studi in onore di Guglielmo Gorni*. A cura di Maria Antonietta Terzoli, Alberto Asor Rosa e Giorgio Inglese, III. *Dall’Ottocento al Novecento: letteratura e linguistica*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, p. 197-229.
- Boito, Arrigo. 1920. *Il trapezio*, in *Novelle e riviste drammatiche*. A cura di Gioachino Brognoligo. Napoli: Ricciardi, p. 57-119.
- Boito, Camillo. 1877. *Il demonio muto. Storiella vana*, in “Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti”. Seconda serie, vol. IV, febbraio 1877, p. 341- 360.
- Borjan, Etami. 2006. *Il cinema secondo Pirandello*, in “Romanica Olomucensia”, *Dalla letteratura al film (e ritorno)*, XVI, p. 161-169.
- Bourdieu, Pierre. 2014. *Il dominio maschile*. Milano: Feltrinelli.
- Buzzati, Dino. 2006. *Il Dolore notturno*, in *I sette messaggeri*. Milano: Mondadori [1a ed. 1942].
- Capuana, Luigi. 1901. *Creazione*, in *Il Decameroncino*. Catania: Giannotta, p. 63-77.
- Cioli, Gianni. 2013. *Immagini del tetramorfo: simbologia e iconografia degli evangelisti*, in “Giornale di bordo, di storia, letteratura ed arte” 33/34, 2/3, p. 134-141.
- Colombo, Manuela. 1987. *Dai mistici a Dante. Il linguaggio dell’ineffabilità*. Firenze: La Nuova Italia.
- Comoy Fusaro, Edwige. 2007. *La nevrosi tra medicina e letteratura. Approccio epistemologico alle malattie nervose nella letteratura italiana (1865-1922)*. Firenze: Polistampa.

¹ In *La muette de Portici*, allestimento di Emma Dante per l’Opéra-Comique di Parigi (5-15 aprile 2012) la protagonista, stratonata e abusata dagli uomini, finisce per ribellarsi: la carenza di parola la espone alla fragilità, ma al tempo stesso la rende disponibile alla rivolta, al superamento dei limiti imposti da una lingua bloccata.

² È l’ultima proposizione del *Tractatus logico-philosophicus* (proposizione 7) di Ludwig Wittgenstein (1964, 82).

- Costa, Enrico. 1885. *Il muto di Gallura. Racconto storico sardo*. Milano: Brigola.
- Croci, Paolo. 2013. «La fabbrica». *L'universo "troppo umano" di Bruno Sperani*, in "Otto/Novecento", xxxvii, 3, 2013, p. 59-76.
- Crotti, Ilaria, Ricarda, Ricciarda. 1992. *Scapigliatura e dintorni*. Padova: Piccin.
- Fitger, Malin. 2020. *The Tetractys and the Hebdomad: Blavatsky's Sacred Geometry*, in "Correspondences: Journal for the Study of Esotericism" 8 (1), p. 73–115.
- Foucault, Michel. 1972. *L'ordine del discorso. I meccanismi sociali di controllo e di esclusione della parola*. Torino: Einaudi.
- Freud, Sigmund. 1993. *Il perturbante*. A cura di Cesare L. Musatti. Roma- Napoli: Theoria.
- Gagliardi, Mauro. 2011. *La luce nell'Empireo dantesco*, in "Alpha Omega", XIV, 1, p. 87–104.
- Gardou, Charles. 2006. *Handicap, corps blessé et cultures*, in "Recherches en psychanalyse", 2, VI, p. 29-40.
- Goffman, Erving. 1963. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York: Simon & Schuster.
- Gualdo, Luigi. 1877. *La canzone di Weber*, in *La gran rivale*. Milano: Treves, p. 151-94.
- Käkelä-Puumala, Tiina. 2014. *Postmodern Ghosts and the Politics of Invisible life*, in *Death in Literature*. Eds. Outi Hakola & Sari Kivistö. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, p. 83–101.
- Kroha, Lucienne, Haedrich, Alexandra. 2000. *Modernity and gender-role conflict in Maria Messina*, in *With a Pen in her Hand. Women and Writing in Italy in the Nineteenth Century and Beyond*. Eds. Verina R. Jones, Anna Laura Lepschy. Leeds: The Society for Italian Studies, p. 63-75.
- J. Lacan, Jacques. 1973. *Le Séminaire, Livre XI. Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Paris: Seuil.
- L'Eco: giornale di scienze, lettere, arti, mode e teatri*, 1831. XIX, 14 febbraio.
- Ledda, Giuseppe. 2016. *Cino da Pistoia e il rifiuto dell'ineffabilità*, in *Cino da Pistoia nella storia della poesia italiana*. A cura di Rossend Arqués Corominas e Silvia Tranfaglia. Firenze: Cesati, p. 45-60.
- Ledda, Giuseppe. 2017. *La «fabbrica del rettorico» e l'ineffabilità nel «Convivio»*, in *Dante e la retorica*. A cura di Luca Marozzi. Ravenna: Longo, p. 71-88.
- Ledda, Giuseppe. 2018. *L'ineffabilità nella «Vita nova»: retorica, mistica, narrativa*, in *L'opere seguite. Atti degli incontri sulle Opere di Dante. I. Vita nova-Fiore-Epistola XIII*. A cura di Manuele Gagnolati, Luca Carlo Rossi, Paola Allegretti, Natascia Tonelli, Alberto Casadei. Firenze: Sismel-Edizioni del Galluzzo, p. 87-114.
- Lentini, Giacomo da. 2000. *Poesie*. Einaudi. E-book. [ed. di riferimento a cura di Roberto Antonelli. 1979. Roma: Bulzoni].
- Locatelli, Tommaso. 1831. *Gran Teatro la Fenice. La Fenella, musica del sig. maestro Pavesi, parole del sig. G. Rossi*, in "Gazzetta privilegiata di Venezia", lii, 10 febbraio.
- Lorenzetti, Sara. 2022. *Chiocciola e non gallina: la rappresentazione della disabilità ne La lunga vita di Marianna Ucria di Dacia Maraini*, in *Oltre il limite. Letteratura e disabilità*. A cura di Daniela De Liso, Valeria Merola, Federica Millefiorini, Fabio Pierangeli. Napoli: Loffredo, p. 159- 172.
- Lorenzini, Niva. 2003. *Nuove configurazioni del paesaggio testuale*, in *La poesia italiana del Novecento: modi e tecniche*. A cura di Marco A. Bazzocchi. Bologna: Pendragon, p. 213- 229.
- Lugnani, Lucio. 1983. *Per una delimitazione del 'genere'*, in *La narrazione fantastica*. A cura di Remo Ceserani, Gianluigi Goggi & Lucio Lugnani. Pisa: Nistri- Lischi, p. 37- 73.
- Magistro, Elise. 2007. *Afterword*, in Maria Messina, *Behind Closed Doors: Her Father's House and Other Stories of Sicily*. Translated and with an Introduction and Afterword by Elise Magistro. New York: The Feminist Press at CUNY, p. 161-192.
- Maraini, Dacia. 1990. *La lunga vita di Marianna Ucria*. Milano: Rizzoli.
- Messina, Maria. 1988. *Ciancianedda*, in *Piccoli gorgi*. Palermo: Sellerio, p. 188-200.
- Millefiorini, Federica. 2010. «E, quasi incredula, mi aprivo alla speranza». *Percorsi di letteratura della disabilità*. Milano: EDUCatt.
- Montale, Eugenio. 2003. *Ossi di seppia*. A cura di Pietro Cataldi e Floriana d'Amely. Milano: Mondadori.
- Muscariello, Mariella. 1994. *Vicoli, gorgi e case: reclusione e/o identità nella narrativa di Maria Messina*. in "Chroniques Italiennes", Les femmes écrivains en Italie (1870-1920): ordres et libertés. A cura di Emmanuelle Genevois, 39, XXXX, p. 329-346.

- Ott, Christine. 2006. *Montale e la parola riflessa: dal disincanto linguistico degli Ossi attraverso le incarnazioni poetiche della Bufera alla lirica decostruttiva dei Diari*. Milano: Franco Angeli.
- Pagano, Angelo. 2007. *La scuola poetica siciliana*. Savaria: Szombathely.
- Pirandello, Luigi. 2015. *Uno, nessuno e centomila*. Roma: Bibliotheka Edizioni.
- Pirandello, Luigi. 1925. *Quaderni di Serafino Gubbio operatore*. Milano: Mondadori.
- Pirovano, Donato. 2016. «Chi è questa che vèn ?» Guinizzelli, Cavalcanti e la figura femminile, in *Les deux Guidi Guinizzelli et Cavalcanti: Mourir d'aimer et autres ruptures*. A cura di Marina Gagliano, Philippe Guérin, Raffaella Zanni. Paris: Presses Sorbonne Nouvelle, p. 95-106.
- Polenta, Stefano. 2008. *Dialogicità conflittuale e disidentità in Pirandello*, in *Monologhi interiori e disidentità*. A cura di Ilaria Riccioni, Andrzej Zuckowski. Roma: Aracne, p. 27- 46.
- Porciani, Elena. 2007. *Mutismo*, in *Dizionario dei temi letterari*. Vol. II. A cura di Remo Ceserani, Mario Domenichelli, Pino Fasano. Torino: Utet, p. 1581-1583.
- Rovani, Giuseppe. 1874. *Le tre arti considerate in alcuni illustri Italiani contemporanei*. Milano: Treves.
- Ruschioni, Ada. 2005. *Dante e la poetica della luce*. Novara: Interlinea.
- Sapegno, Maria Serena. 2012. *Sulla soglia: la narrativa di Maria Messina*, in “altrelettere”, marzo, p. 46-67.
- Schianchi, Matteo. 2018. *Storia della disabilita. Dal castigo degli dèi alla crisi del welfare*, Roma, Carocci [E book].
- Sciascia, Leonardo. 1981. *Nota*, in Maria Messina, *Casa paterna*, Palermo: Sellerio, p. 57-63.
- Scribe, Eugene, Delavigne, Germano. 1848. *La muta di Portici*, opera in cinque atti tradotta da Calisto Bassi. Milano: Ricordi.
- Serafini, Carlo. 2010. “In molte parole / Tacque”. Le due zittelle e *La muta di Tommaso Landolfi: ipotesi di lettura*, in *Cento anni di Landolfi*. Atti del convegno, Roma, 7-8 maggio 2008. A cura di Silvana Cirillo. Roma: Bulzoni, p. 281- 290.
- Sielo, Francesco. 2018. *Ungaretti e l'arte informale: l'ossessione apocalittica della materia*, in *La letteratura italiana e le arti. Atti del XX Congresso dell'ADI – Associazione degli Italianisti* (Napoli, 7-10 settembre 2016). A cura di Lorenzo Battistini et al. Roma: Adi editore.
- Speraz, Beatrice. 2023. *Intuizioni oscure*, in *Racconti di spettri italiani*. A cura di Rosario Battiato. Milano: Il Saggiatore, p. 85-90.
- Spignoli, Teresa. 2023. *Tra “nuova allegria” e “frattura abissale” la poetica di Ungaretti negli anni Cinquanta, in Il tramonto d'Europa”*. *Ungaretti e le poetiche del secondo Novecento*. A cura di Teresa Spignoli, Gloria Manghetti, Giovanna Lo Monaco, Elisa Caporiccio. Firenze: University Press, p. 33- 49.
- Stasi, Beatrice. 2012. «Veniamo al fatto, signori miei!» Trame pirandelliane. Bari: Progedit.
- Steiner, George. 2014. *La fuga dalla parola*, in *Linguaggio e silenzio. Saggi sul linguaggio, la letteratura e l'inumano*. Trad. di Ruggero Bianchi. Milano: Garzanti, p. 27- 56.
- Smalley Phillips, Weber Lois. 1916. *The Dumb Girl of Portici*. United States: Universal Film. <https://www.youtube.com/watch?v=jDIY1ixDMpc>
- Tedesco, Anna. 2020. «Siamo italiani! Vogliam cose ispirate!» *La stampa italiana dinanzi alla Muette de Portici (1832-1846)*, in “Philomusica on-line”, XIX, 1, p. 15- 35.
- Ungaretti, Giuseppe. 1974. *Delle parole estranee e del sogno d'un universo di Michaux e forse anche mio* [1966], in *Vita d'un uomo. Saggi e interventi*. A cura di Mario Diacono e Luciano Rebay. Milano: Mondadori, p. 842- 843.
- Wittgenstein, Ludwig. 1964. *Tractatus logicus- philosophicus e Quaderni 1914- 1916*. Traduzione di Amedeo G. Conte. Torino: Einaudi.
- Zambon, Patrizia. 2016. *Profilo di Beatrice Speraz*, in *Letteratura dalmata italiana*. A cura di Giorgio Baroni e Anna Bellio. Pisa-Roma: Fabrizio Serra, p. 399-405.
- Zena, Remigio [Gaspare Invrea]. 1897. *Confessione postuma*, in “Almanacco delle famiglie cristiane per l'anno 1897”, anno XII, Editore Benzinger & Co., Einsiedel; poi in Camillo Boito, Achille Giovanni Cagna, Remigio Zena. 1967. *Opere scelte*. A cura di Giacinto Spagnoletti. Milano: Mondadori, p. 497-512.

Francisco Javier
BRAN GARCÍA
(Universidad Complutense
de Madrid)

El latín científico-técnico como instrumento de cohesión ante las crisis históricas

Abstract (Scientific and Technical Latin as a Unifying Instrument in the Face of Historical Crises)

This article analyzes the function of technical and scientific Latin as a cultural cohesion tool throughout various historical crises in Europe, from Antiquity to Modernity. Through five case studies, it explores Latin's role in law, medicine, and science as a vehicle for knowledge transmission in times of social or political fragmentation.

Keywords: *technical Latin, cultural cohesion, intellectual history, science, crisis.*

Resumen: Este artículo analiza la función del latín técnico y científico como instrumento de cohesión cultural ante distintas crisis históricas de Europa, desde la Antigüedad hasta la Modernidad. A través de cinco casos paradigmáticos, se explora el papel del latín en los ámbitos del derecho, la medicina y la ciencia como vehículo de transmisión del conocimiento en contextos de fragmentación social o política.

Palabras clave: *latín técnico, cohesión cultural, historia intelectual, ciencia, crisis.*

Introducción

A lo largo de la historia europea el latín ha desempeñado un papel fundamental como lengua técnica, científica y de la administración, en virtud de lo cual ha actuado como vehículo de cohesión cultural en épocas de crisis¹. En momentos de convulsión (guerras, pandemias, fracturas políticas o religiosas), cuando las estructuras sociales y la comunicación se fragmentaban, el latín técnico y científico proporcionó una base común para transmitir conocimientos esenciales y preservar la continuidad institucional. A diferencia del latín literario de las grandes obras clásicas, este latín eminentemente práctico y empleado en medicina, derecho y ciencias naturales, entre otros ámbitos, mantuvo viva la República de las Letras más allá de fronteras lingüísticas o políticas. En este artículo se analiza, con un eje a la vez cronológico y temático, cómo esa función cohesionadora del latín científico-técnico se ha manifestado en distintos contextos críticos de la historia europea, desde la Antigüedad tardía hasta la Ilustración. Para ello se incluirán ejemplos significativos de los ámbitos médico, jurídico y científico.

Nuestros cinco casos representativos, procedentes de diversas épocas y regiones, ilustran la persistencia y capacidad de adaptación del latín técnico ante desafíos históricos. Desde una perspectiva temporal, abarcan: la Antigüedad tardía,

¹ Entre otras obras de referencia a este respecto, destacamos la reciente aportación de Roelli 2021.

marcada por crisis demográficas y las transformaciones del mundo romano; la alta y plena Edad Media, con la consolidación del latín como lengua del saber en contextos de fragmentación política y cultural; la época de la Contrarreforma y los inicios de la ciencia moderna, cuando conviven el latín y las lenguas vernáculas en la difusión del conocimiento; la Ilustración y las reivindicaciones nacionales en la Europa moderna, que revalorizan el latín como nexo con un pasado común; y la pervivencia del latín en la terminología científica moderna y su papel en la construcción de identidades culturales, como en el caso rumano.

Cada sección presentará ejemplos concretos (textos, personajes o iniciativas) en los que el latín técnico-científico mostró su vitalidad y utilidad. Se prestará especial atención al ámbito médico (por su importancia crítica en períodos de peste), al derecho (como estructura de orden en tiempos convulsos) y a las ciencias naturales (donde el latín funcionó como lengua franca hasta bien entrada la modernidad). Finalmente, se ofrecerán unas conclusiones que sintetizan el mecanismo profundo por el cual este latín ha funcionado de manera constante como un instrumento de cohesión cultural y ha servido para mantener un hilo conductor de conocimiento a través de las grandes crisis históricas de Occidente.

1. El latín técnico en la Antigüedad tardía: medicina y derecho en tiempos de peste

La última etapa del Imperio romano estuvo sacudida por calamidades que pusieron a prueba la resistencia de su tejido humano y de su desarrollo médico. Entre los siglos II y VI d. C. devastadoras epidemias diezmaron a la población y precipitaron cambios sociales profundos. Durante la peste antonina (165-180 d. C.), también conocida como “plaga de Galeno” (Gilliam 1961, 228-229), se llegaron a registrar hasta dos mil muertes diarias solo en la ciudad de Roma¹, lo que acumuló un saldo estimado de entre 5 y 10 millones de fallecidos, esto es, aproximadamente el 10% de la población imperial (Littman y Littman 1973, 243-244). Un siglo después, la llamada peste de Cipriano (ca. 249-270 d. C.) alcanzó proporciones similares: fuentes cristianas contemporáneas informan de cinco mil muertes diarias en Roma en el pico de la epidemia², y se calcula que ciudades como Alejandría perdieron más de la mitad de sus habitantes (Bran 2021). La plaga de Justiniano es otra de las principales pandemias a las que se enfrentó el Imperio (Stathakopoulos 2000, Rosen 2007). Estas “pandemias” antiguas (posiblemente de viruela, sarampión u otros patógenos nuevos para los cuales la población carecía de inmunidad) sacudieron el Imperio desde sus cimientos. Algunos historiadores han postulado incluso que las epidemias fueron un factor decisivo en la caída de Roma, al combinarse con crisis políticas y militares (Harper 2017).

¹ Así lo leemos en Dion Casio, *Historia romana* LXXII (ca. 230 d. C.).

² *Historia Augusta, Vida de Galieno* (ca. s. IV d. C.), 18.2. Esta crónica tardorromana afirma que en el año 262 d. C., en plena “peste de Cipriano”, fallecían alrededor de 5000 personas al día en Roma. Por su parte, Poncio el Diácono, en su *Vita Cypriani* (s. III d. C.), describe vívidamente la mortandad de esa misma epidemia en Cartago, donde murieron innumerables personas y muchos cadáveres quedaron insepultos.

Esos períodos aciagos no eran momento propicio para poesías eruditas. Sin embargo, aunque la producción literaria se vio afectada, el latín no dejó de emplearse activamente en ámbitos prácticos cruciales, sobre todo en medicina y derecho. La necesidad de atender enfermedades desconocidas y de mantener el orden legal en medio del caos impulsó la redacción de textos técnicos en latín, accesibles a las élites educadas de cualquier rincón del Imperio. Un ejemplo notable proviene del derecho sucesorio: la legislación romana adaptó sus normas para facilitar la realización de testamentos en medio de un brote de peste. En el año 290 d. C., bajo los emperadores Diocleciano y Maximiano, se promulgó un rescripto (Cód. 6.23.8) que introducía el *testamentum tempore pestis*¹, una forma excepcional de testar durante epidemias que permitía omitir la presencia simultánea de todos los testigos para evitar contagios. Esta medida, en la práctica una temprana forma de distanciamiento social jurídico, garantizaba la validez de últimas voluntades sin poner vidas en peligro, y evidencia cómo el latín legal se adaptó para cohesionar la sociedad ante la crisis sanitaria, preservando la seguridad jurídica aun cuando las interacciones debían restringirse (Bran 2020, Willems 2022).

En el terreno médico, no contamos con tratados latinos específicamente dedicados a las pestes antonina o de Cipriano escritos en esos momentos, pues las descripciones de Galeno al respecto se hicieron en griego. Es, con todo, notoria la persistencia de la tradición médica latina a través de compilaciones y manuales prácticos. Un ejemplo temprano es la *Medicina Plinii*, compendio médico latino (derivado de la *Historia Natural* de Plinio el Viejo) que circuló profusamente en siglos posteriores². Plinio el Viejo, enciclopedista del s. I d. C., había reunido en latín un vasto repositorio de botánica, zoología, mineralogía, remedios y saber empírico; y, aunque su estilo literario fue muy denostado por los puristas, hasta el punto de que el filólogo Eduard Norden llegó a afirmar despectivamente que “la obra de Plinio, en su consideración estilística, pertenece a lo peor que tenemos” (Norden 1909, 314)³, el valor técnico-científico de sus escritos resultó incalculable. En épocas críticas, los médicos y estudiosos podían recurrir a estas fuentes latinas para consultar remedios y observaciones naturalistas. La propia Iglesia, a través de autores como Casiodoro o Isidoro de Sevilla (ss. VI-VII)⁴, favoreció la conservación de ese acervo técnico: Isidoro incluyó numerosos datos científicos en sus *Etymologiae*, creando así un puente entre la ciencia antigua y el saber de la Alta Edad Media.

¹ *Codex Iustinianus* 6.23.8 (rescripto imperial de 290 d. C.), editado en Berlín por P. Krüger en 1877, *Corpus iuris civilis. Volumen secundum: Codex Iustinianus*, Weidmann. Sobre el edicto de Diocleciano y Maximiano que autorizaba otorgar testamento “en caso de peste” sin la presencia de todos los testigos a un tiempo, véase Lázaro 2020, donde se rastrea el origen romano de esta figura excepcional.

² La *Historia Natural* (77 d. C.) es una enciclopedia en 37 libros cuyo vasto repositorio técnico-científico en botánica, mineralogía, medicina y otras materias fue aprovechado por compiladores posteriores: por ejemplo, los manuales medievales *Medicina Plinii* y *Physica Plinii* reutilizaron extractos de la obra de Plinio para transmitir saber médico natural en latín.

³ En cita textual, “sein Werk gehört, stilistisch betrachtet, zu den schlechtesten, die wir haben”.

⁴ Isidoro de Sevilla, en sus *Etymologiae* (ca. 630), compendia conocimientos de medicina, agricultura, ciencia natural, artes mecánicas, etc., heredados de la Antigüedad y actúa como puente hacia la Alta Edad Media. La edición príncipe se imprimió en Augsburgo, 1472.

Un fenómeno lingüístico-cultural ilustrativo de la cohesión que proporcionaba el latín incluso cuando dejaba de ser la lengua materna de los pueblos es el de Ulfilas y la Biblia gótica¹. A mediados del s. IV, en plena turbulencia de las invasiones y asentamientos germánicos, el obispo Ulfilas tradujo la Biblia al idioma gótico para evangelizar a los godos (Heather 1996, 104 y ss.). Esta primera traducción de la Biblia a una lengua germánica podría verse como un gesto de ruptura respecto al monopolio del latín, pero en realidad refleja la perdurabilidad de la matriz conceptual latina. El gótico bíblico de Ulfilas está cargado de préstamos del latín, especialmente en terminología teológica, jurídica y moral, hasta el punto de que, si bien cambia la lengua, la estructura conceptual sigue siendo profundamente latina: el gótico traduce, pero traduce desde el latín. En otras palabras, los nuevos pueblos adoptan el cristianismo y la civilización romana a través del filtro lingüístico latino, y por ello, las lenguas vernáculos incorporaron numerosos latinismos (a menudo, tecnicismos eclesiásticos y, en ocasiones, helenismos transmitidos por el latín) para denominar realidades nuevas, aunque también se recurrió a calcos y a la creación léxica interna para nociones donde sus idiomas carecían de antecedentes (Falluomini 2015). Además, la labor de Ulfilas implicó la elaboración de glosarios bilingües latín-gótico, lo que permitía una ampliación del léxico culto gótico y nos demuestra cómo el latín sirvió de puente léxico e intelectual².

Ulfilas actuó en la región de Nicópolis (Moesia), en la frontera del mundo romano con los germanos, cerca de la actual Dobrogea (Rumanía). No es casual que allí, en tierras que fueron la antigua Dacia romana, encontremos la prolongación de esta tradición mixta: el territorio rumano mantuvo una identidad cultural romano-bárbara donde el latín, aunque transformado en romance local, siguió nutriéndose de la herencia clásica y eclesiástica. De hecho, la influencia del latín subsistió en Rumanía tanto de forma directa (por la romanización lingüística primigenia) como indirecta (por la introducción de textos cristianos traducidos y términos latinos por medio de otras lenguas). Así, en plena crisis del Imperio, con pueblos “bárbaros” integrándose y remodelando Europa, el latín técnico eclesiástico actuó como columna vertebral de la nueva cultura: las leyes romanas y cánones eclesiásticos escritos en latín continuaron aplicándose o sirviendo de modelo, y los conocimientos médicos y agronómicos en latín siguieron circulando entre monjes y eruditos, aun cuando la unidad política romana se extinguía.

Como vemos, durante la Antigüedad tardía el latín científico-técnico permitió una respuesta cohesionada frente a la disgregación. Las crisis de peste forzaron innovaciones legales en latín que protegieron la vida civil. Al mismo tiempo, la tradición enciclopédica latina aseguró la transmisión del saber médico natural a las sociedades posromanas. Y conforme nuevas etnias se incorporaban al orbe cultural europeo, lo hacían adoptando conceptos latinos básicos e integrándose así en un

¹ La *Biblia gótica* (ca. 360 d. C.) de Ulfilas o Wulfila se conserva principalmente en fragmentos del *Codex Argenteus* (manuscrito del s. VI, hoy en la biblioteca de la Universidad de Uppsala, Cód. Arg. 1, con ubicación DG 1). Por lo demás, Ulfilas creó para los godos un alfabeto basado en modelos griego y latino.

² Siglos después encontraremos léxicos del latín a lenguas amerindias, como el que nos presenta en una de sus *Décadas* Pedro Mártir de Anglería.

universo conceptual común. El latín proporcionó un idioma compartido para gestionar la emergencia, ya fuera administrando justicia o compartiendo remedios. Afirmaba, de tal suerte, su papel incipiente como instrumento de continuidad cultural allí donde la estructura imperial se resquebrajaba.

2. Edad Media: latín jurídico y saber enciclopédico frente a inestabilidad

Tras la caída formal del Imperio de Occidente (s. V), Europa atravesó siglos de fragmentación política, violencia recurrente y transformaciones sociales, desde las invasiones vikingas y magiares hasta las hambrunas y la peste del siglo XIV. En este mosaico cambiante, el latín se consolidó como la lengua escrita de la Iglesia, la ley y la enseñanza, proporcionando un sustrato de continuidad. Sobresalen dos ámbitos en los que el latín técnico actuó como factor de cohesión medieval: el derecho (incluido el derecho canónico) y la tradición enciclopédica-científica monástica y escolástica.

Por un lado, la Europa medieval heredó del Imperio no solo la fe cristiana, sino también la noción de un orden jurídico universal basado en precedentes romanos. Incluso en latitudes donde el latín hablado dio paso a romances y otras lenguas, el latín siguió siendo la lengua del derecho erudito y de la cancillería. Un ejemplo representativo lo hallamos en los manuales jurídicos en forma de diálogo que circulaban para la formación de clérigos y juristas locales¹. Estas obras, escritas en latín, presentaban discusiones entre personajes que exponían casos legales y morales. El formato dialogado, heredero de la pedagogía clásica, facilitaba la enseñanza interactiva de principios legales y éticos. Se trataba de textos muy prácticos, a menudo diseñados como guías accesibles para jueces eclesiásticos o seculares en contextos rurales o municipales donde faltaba formación jurídica formal. A diferencia de los tratados académicos escolásticos, estos diálogos abordaban cómo impartir justicia en lo concreto, y llegaban a reflejar tensiones entre la estricta legalidad y la equidad cristiana, como, por ejemplo, la tirantez entre justicia y perdón en la aplicación del derecho canónico. Hacemos aquí mención de un diálogo jurídico medieval hallado en Sibiu (Transilvania), una de las escasísimas copias conservadas del *Actor et reus*², cuyo contenido enfatiza la responsabilidad moral del juez y la necesidad de procedimiento justo, inclinándose a veces en favor del acusado (*reus*) para asegurarle defensa. Constituye uno de los “libros de excepciones” medievales e incorpora numerosas referencias legales de los dos cuerpos normativos en vigor. Por un lado, el derecho romano: las *Instituciones*, *Pandectas* y el *Codex* de Justiniano se citan frecuentemente para establecer principios generales sobre el proceso. Por otra parte, el derecho canónico: se menciona el *Decretum Gratiani* y otras decretales específicas de los papas Alejandro III y Gregorio IX, lo que refleja la intersección entre las normas seculares y eclesiásticas en el procedimiento. Aunque se desconoce

¹ El género dialogado era ya prominente desde la Antigüedad para la expresión del razonamiento vivo, algo que vemos más adelante en autores como Boecio, Ramón Llull o el *Dialogus de iustitia et iure*, atribuido a Guillermo de Ockham (s. XIV), así como en otros *dialogi* jurídicos anónimos medievales. Este género de manuales en forma de diálogo, escritos en latín para la formación de jueces y clérigos, circuló por toda Europa.

² El texto, encontrado en las hojas de guarda de un códice, es objeto de un trabajo propio de próxima publicación.

el origen exacto del manuscrito, su mera presencia en territorio rumano atestigua que este género didáctico trascendía fronteras para trasladar los mismos conceptos legales latinos desde Europa occidental hasta los Cárpatos.

En efecto, muchas comunidades urbanas de Europa central y oriental adoptaron estatutos y fueros redactados en latín durante la Edad Media, incluso aunque sus habitantes hablaran alemán, eslavo o húngaro. En la región carpática, por entonces parte del Reino de Hungría y zonas adyacentes, los textos jurídicos latinos se copiaban, glosaban y transmitían como parte del corpus normativo local. El latín jurídico garantizaba estabilidad y previsibilidad: un contrato o sentencia en latín resultaba comprensible para cualquier letrado europeo y se insertaba en la continuidad del derecho romano canónico europeo. Esto confería seguridad jurídica incluso en épocas de turbulencia feudal, donde las lealtades políticas fluctuaban, pero el idioma del derecho permanecía constante. La perduración de la administración en latín evitaba que la multiplicidad de lenguas vernáculas rompiera la uniformidad de la cultura legal. Baste recordar que, tras la redescubierta de Justiniano en el siglo XII, la recopilación del *Corpus iuris civilis* circuló por todo el continente en latín para la formación de juristas desde Bolonia hasta Oxford. De este modo, ante la inestabilidad política o social medieval, el latín técnico jurídico prometía previsibilidad y ofrecía un marco común de referencia.

Simultáneamente, en el ámbito del saber científico y enciclopédico, los monasterios y luego las universidades preservaron y ampliaron el conocimiento antiguo usando el latín como medio. Mientras fuera impera el caos, en un monasterio, fuera irlandés o castellano, los monjes copian tratados de medicina, agronomía o cómputo eclesiástico en latín¹. Esos tratados, frecuentemente resumidos de obras clásicas, actuaban como *artes* o manuales prácticos: herbarios con remedios, bestiarios con descripciones de animales útiles y fabulosos, y otros materiales en los que la influencia de Plinio el Viejo es patente: su *Historia Natural* sirvió de base a compendios como el *De proprietatibus rerum* (s. XIII) de Bartolomé el Inglés, o las secciones de ciencias naturales de grandes enciclopedias medievales (Isidoro de Sevilla, Vicente de Beauvais con su *Speculum naturale*). Estos autores incorporaron información técnica en sus obras latinas para asegurar que un estudioso de París o de Colonia accediera a conocimientos semejantes. El latín científico medieval, aunque a veces estilísticamente sencillo o incluso tosco, demostró ser flexible y capaz de reflejar las novedades circundantes. Por ejemplo, a fines del s. XI la monja y erudita Hildegarda de Bingen compuso en latín obras como *Causae et curae*, donde actualizó la medicina hipocrático-galénica introduciendo observaciones originales, especialmente sobre la salud femenina². Hildegarda, con un latín salpicado de giros germánicos, amplió la teoría de los humores para distinguir las características de la

¹ Merece especial mención el *Speculum maius* de Vincent de Beauvais (s. XIII), gran enciclopedia latina en tres partes (*Speculum naturale, doctrinale e historiale*) que compila todo el saber disponible (teología, ciencias naturales, artes, historia). Obras como esta ejemplifican la empresa monástica y escolástica de recopilar en latín el conocimiento universal.

² *Causae et curae* (ca. 1150) constituye un tratado médico-filosófico en latín en el que Hildegarda integra la tradición de Galeno con sus propias observaciones y en el que, además, introduce nociones como la concepción adámica del pecado. La obra, en conjunto, supone una renovación religiosa y científica, que pone su centro en la entidad femenina.

“melancolía” en la mujer frente al varón. El latín le permitió comunicar estas ideas novedosas en un registro que otras comunidades monásticas podían leer, incorporando una perspectiva femenina al saber médico tradicional.

Otro caso notable es el de Trota de Salerno, médica del siglo XI vinculada a la Escuela Médica Salernitana que redactó en latín tratados sobre enfermedades de las mujeres (*De passionibus mulierum*, entre otros) (Green 2001). Sus textos circularon ampliamente durante siglos bajo el título genérico de “Trotula”. Tanto Hildegarda como Trota ejemplifican cómo el latín sirvió de cauce para voces marginadas, las de mujeres científicas, sin necesidad de seudónimos ni disfraces, a diferencia de la leyenda de la monja disfrazada de hombre para acceder a un contexto específicamente masculino, que contaba Rabano Mauro en su *Martyrologium*¹. En sus manuscritos latinos, estas autoras contribuyeron a la ciencia de su tiempo y lo hicieron de una forma que superaba las fronteras espaciales, ya que una copia podía leerse en cualquier monasterio europeo. El latín, pues, dio cohesión no solo interregional, sino también intergeneracional, al conectar el legado antiguo con innovaciones medievales.

La escolástica del s. XIII llevaría esta universalidad a su cenit: toda la física aristotélica, la alquimia y la astronomía se estudiaban en latín en las universidades. Incluso cuando llegaron las traducciones del árabe de Averroes y Avicena, se vertieron al latín para integrarlas al currículo europeo. Durante la crisis del siglo XIV, marcada por la peste negra y la guerra de los Cien Años, la infraestructura intelectual en latín permitió que los conocimientos no se perdieran. Un médico formado en Brujas podía leer tratados compilados en Bolonia o París sobre cómo enfrentarse a la peste bubónica, gracias a que todos estaban redactados en la misma lengua franca científica.

En síntesis, la Edad Media presenta al latín técnico-científico como columna vertebral de la *res publica christiana*². Frente a la dispersión feudal y las crisis periódicas, la escritura unificada en latín mantuvo un espacio cultural compartido. Los jueces y notarios usaban latinidad jurídica para administrar justicia de un confín a otro; los eruditos y clérigos empleaban latinidad científica para transmitir el saber clásico y sus propias observaciones. Esta continuidad fue esencial para que Europa no sucumbiera a la entropía cultural: cuando las condiciones mejoraron, por ejemplo, con el Renacimiento carolingio, había una base sobre la cual reconstruir, y esa base hablaba latín.

3. Humanismo y primeros pasos de la ciencia moderna: el debate entre latín y lenguas vernáculas

Con el Renacimiento y la temprana Modernidad (ss. XV y XVI), Europa experimentó nuevas crisis y transformaciones: la fractura religiosa de la Reforma, la revolución científica emergente, y el auge de las lenguas nacionales en la literatura y la administración. En este contexto, el latín siguió siendo la lengua franca del saber,

¹ En su referencia al 25 de diciembre (*VIII Kal. Ian.*).

² Para consideraciones actualizadas sobre el concepto de la *res publica christiana*, v. Osiander 2007, epígrafe 3.4 (versión electrónica). En la obra, Osiander defiende que el concepto opera “no como una ficción romántica, sino como una realidad funcional”.

pero comenzó a verse desafiado por las lenguas vernáculas en ciertos ámbitos. Se generó así un debate sobre la idoneidad del latín frente a la lengua vulgar para la difusión del conocimiento. Pese a las críticas, el latín técnico-científico mostró una notable resiliencia al coexistir con las lenguas modernas e incluso reforzar su papel de nexo supranacional ante la división confesional de Europa.

Un episodio paradigmático lo hallamos en la confección de la Biblia Políglota Complutense (Alcalá de Henares, 1514-17)¹. En plena crisis religiosa previa a la Reforma, el cardenal Cisneros patrocinó esta edición que presentaba en paralelo los textos bíblicos en varias lenguas originales (hebreo, griego) junto a la Vulgata latina. La intención era reforzar la comprensión y unidad de la Escritura mediante el estudio comparado multilingüe, pero el latín mantenía su sitio central como lengua de referencia². Este esfuerzo erudito, terminado justo antes de que Lutero publicase su Biblia en alemán (1522), refleja cómo eruditos católicos enfrentaron la crisis religiosa volviendo a las fuentes en sus idiomas originales, pero sin prescindir del latín, que seguía siendo la lengua teológica compartida entre confesiones. De hecho, durante las polémicas de la Reforma y Contrarreforma, católicos y protestantes aún publicaron muchos tratados en latín para garantizar su difusión paneuropea.

Sin embargo, la pugna entre latín y lenguas vernáculas se agudizó en el terreno científico y técnico. Un caso extraordinario es el de Oliva Sabuco de Nantes (s. XVI), autora española de la *Nueva filosofía de la naturaleza del hombre* (Madrid, 1587)³. Se trata de una obra enciclopédica en forma dialogada, escrita mayoritariamente en castellano, que abarca medicina, fisiología, ética y jurisprudencia. Sabuco, consciente de la tendencia humanista de hacer accesible el saber, critica explícitamente en su texto el uso exclusivo del latín para tratar estas materias, señalando que puede resultar demasiado complejo y opaco para la mayoría de la gente⁴. Ella abogaba por emplear la lengua vernácula (en su caso, el castellano) para divulgar conocimientos que mejoraran la vida y la salud humanas. Este argumento anticipa la reivindicación de la claridad y utilidad que será típica de la Ilustración un par de siglos después. No obstante, y aquí encontramos la ironía ilustrativa, la propia Oliva Sabuco, tras cinco diálogos redactados en castellano, decidió incluir dos diálogos finales en latín en su obra: uno *De la vera philosophia* y otro *De la vera medicina*. Posiblemente la autora reconocía que, para llegar a la comunidad científica europea, debía también expresarse en la *lingua franca* erudita. De hecho, Sabuco es una de las pocas mujeres del Renacimiento que escribió textos científicos directamente en latín, inscribiéndose

¹ En 6 volúmenes, obra impresa en Alcalá de Henares por Arnao Guillén de Brocar.

² Incluso a nivel de disposición del texto, pues ocupaba la columna central de las páginas del Nuevo Testamento.

³ Sabuco de Nantes y Barrera, Oliva. 1587. *Nueva filosofía de la naturaleza del hombre, no conocida ni alcanzada de los grandes filósofos antiguos; la cual mejora la vida y salud humana*. Madrid: imprenta de Pedro Madrigal. Su segunda edición sería mucho más difundida y constituiría la base textual del resto. Entre otras, contó con una edición portuguesa temprana.

⁴ Hay varios puntos de su obra en los que se ejerce esta crítica. Lo vemos, por ejemplo, en el diálogo de la *Vera medicina* (“Dejemos el latín y griego y hablemos en nuestra lengua, que hartos daños hay en el mundo por estar las ciencias, especial las leyes, en latín”; “pues si [las leyes] estuvieran en romance y solas las necesarias, no eran menester estudios ni cátedras ni gastar sus patrimonios en estudiar leyes tantos estudiantes”).

en la tradición universal de la filosofía natural. Su caso evidencia el período de transición: el saber “totalizador” renacentista buscaba audiencia tanto entre letrados internacionales (en latín) como entre públicos locales (a través de la lengua vernácula). El latín seguía siendo imprescindible para dotar de prestigio y difusión paneuropea a una obra científica (Waquet 2001, 80-113), incluso si el autor personalmente prefería la lengua vulgar para razones pedagógicas o nacionalistas¹.

La tensión entre latín y vernáculo en ciencia se manifestó también en otras naciones. En Italia, por ejemplo, Galileo Galilei alternó: publicó su *Sidereus nuncius* (1610)² en latín para comunicar rápidamente sus hallazgos astronómicos a la República de las Letras europea, pero luego escribió su *Dialogo* (1632) en italiano para llegar a un público más amplio dentro de su entorno. En España, Miguel Servet publicó su teología en latín para evitar a la Inquisición española, en Basilea; también compuso en latín su tratado *Christianismi Restitutio*, en este caso para llegar a médicos luteranos. Es decir, durante el siglo XVI y comienzos del XVII el latín coexistió con los idiomas modernos en una curiosa repartición: los temas de alcance universal o polémicos a menudo se publicaban en latín, mientras que los más prácticos o dirigidos a compatriotas podían ver la luz en lengua local.

Por su parte, la Revolución Científica del siglo XVII tuvo al latín como protagonista inicial indiscutible. Obras fundacionales de la ciencia moderna se escribieron en dicha lengua: Isaac Newton dio a la imprenta sus *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* (1687) en latín, consciente de que así los matemáticos de todas las naciones podrían leerlos de inmediato³. William Gilbert había publicado en latín su tratado *De Magnete* (1600), introduciendo terminología nueva para fenómenos nuevos⁴. Incluso en ámbitos emergentes como la anatomía y la botánica, persistió esta lengua común: basta citar los tratados anatómicos de Vesalio (*De humani corporis fabrica*, 1543) o la nomenclatura de Carlos Linneo, quien en pleno siglo XVIII aún describía y designaba las especies en latín⁵. En medio de las divisiones religiosas tras la Reforma, los científicos mantuvieron una *res publica* científica unida gracias al latín. Protestantes y católicos podían discrepar teológicamente, pero seguían compartiendo el latín para la química, la medicina o la astronomía.

No faltaron críticas a esta pervivencia. Desde círculos humanistas se señalaba que el latín de los tratados científicos modernos era un latín plagado de neologismos y giros técnicos que lo alejaban del modelo clásico. Por ejemplo, la palabra “volcán” no existía en latín clásico, sino que Plinio el Viejo describía esos fenómenos con perífrasis o con verbos aplicados a la acción de ciertos montes (*ardet, flagrat, eructat*,

¹ El uso del latín como lengua del Imperio trasciende la propia historia de Roma y llega hasta nuestros días. La herencia del uso legitimador del poder se refleja, asimismo, en las lenguas vernáculas actuales (Conde 2008).

² Galilei, Galileo. 1610. *Sidereus nuncius*. Venecia: Tommaso Baglioni.

³ Newton, Isaac. 1687. *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*. Londres: Sociedad Real e imprenta de Joseph Streater. Leibniz, Euler y otros grandes científicos leyeron los *Principia* en el original latino, facilitando una comunidad científica internacional.

⁴ Distinguió por primera vez el magnetismo de la electricidad.

⁵ Linneo, Carlos. 1735. *Systema naturae*. Leiden: Theodore Haak.

cremat)¹, pues no contaba con un término específico. Hubo que inventarla a partir del nombre del dios Vulcano (*Vulcani fornax*, ‘fragua de Vulcano’) y esperar para ello al siglo XVII, cuando comenzó a usarse en latín el término *vulcanus/volcanus* para designar estos montes de fuego. Un fenómeno que los puristas podrían señalar como una “corrupción” del latín sería visto por otros humanistas más pragmáticos (como Nebrija) como reacción ante la necesidad de acuñar las nuevas realidades en la lengua del Lacio, y así se recogería en la obra de Juan Andrés en el siglo XVIII, de lo que se tratará justo a continuación. El latín científico moderno imitaba la sintaxis clásica, pero a la vez se reinventaba continuamente, creando vocablos (*electricitas*) o reutilizando otros con sentido especializado (*pneumaticum*). En definitiva, aunque los eruditos debatían si era mejor usar el latín o la lengua vulgar, el latín demostró poder adaptarse a la ciencia moderna manteniendo su función unificadora.

Es importante resaltar que este período vio asimismo un intento deliberado de sintetizar todo el saber en latín como respuesta a la fragmentación del conocimiento, acaso en combinación con cierta nostalgia de la unidad perdida medieval. Un hito ilustrativo es el *Prospectus philosophiae universae* (Ferrara, 1773)² del erudito español Juan Andrés y Morell. Exiliado en Italia tras la expulsión de los jesuitas, Juan Andrés concibió esta obra enciclopédica en latín como un “programa universal de conocimiento” que pretendía incluso suplantar a la *Encyclopédie* francesa de Diderot. Dividió su *Prospectus* en 99 capítulos, abarcando desde filosofía y matemáticas hasta anatomía y derecho natural, con un afán de integración total del saber. Lo notable es que escogiera el latín para esta empresa en las postrimerías del siglo de las Luces, cuando muchos tratados científicos aparecían en vernáculo. Juan Andrés buscaba subrayar la continuidad con la tradición clásica (específicamente con Plinio el Viejo, a quien toma como modelo primero de enciclopedista) a la par que actualizar el conocimiento con los avances modernos. El *Prospectus* dedica, por ejemplo, amplia atención a la física newtoniana y la enlaza con la historia natural clásica, y por eso se entiende como una pieza imprescindible para entender la Ilustración y su reescritura, el eslabón que faltaba para completar la panorámica de la cultura intelectual europea del siglo XVIII. Para Juan Andrés y la llamada Escuela Universalista Española³ la escritura en latín acentuaba la idea de que el universalismo ilustrado hundía sus raíces en la tradición humanística y clásica. La Ilustración se presentaba, así, no como ruptura sino como continuación de un largo diálogo histórico en latín.

¹ Son múltiples las referencias a este tipo de manifestaciones en la *Historia Natural*. Plinio el Viejo designa el fenómeno mediante el patrón *mons* con verbos que indican combustión (*ardeo*, *flagro*), vocabulario de “emanación” (*eructo*), y términos de partes como *crater* y *caminus*, además de topónimos (*Aetna*). Así lo vemos, por ejemplo, en HN 2.234 (“*harenas flammaram globo eructet*”), HN 2.236 (“*ardet Aetna*”), HN 2.236 (“*flagrat... mons Chimaera*”), HN 2.236 (“*Hephaesti montes... flagrant*”), HN 2.237 (“*XV caminis*”), HN 2.237 (“*Nymphaei crater... semper ardens*”), HN 2.238 (“*Hiera et Lipara... arsere*”), HN 3.88 (“*mons Aetna...*” y “*crater eius patet...*”). Nótese además que en HN 2.240 (“*statis Volcano diebus*”) se remite al dios Vulcano, no a un nombre común “volcán”.

² La obra contará próximamente con una nueva edición y primera traducción al español en la editorial Verbum, en prensa.

³ Con figuras tan prominentes como el propio Juan Andrés, Lorenzo Hervás, Antonio Eximeno o Mateo Aymerich, esta Escuela Universalista está recibiendo renovada atención en nuestros días gracias a la reciente fundación del Instituto Juan Andrés de Comparatística y Globalización.

Así, durante los siglos XVI-XVIII, el latín científico-técnico actuó en dos frentes: como herramienta de cohesión internacional frente a las divisiones nacionales y religiosas, y como vínculo temporal con la herencia clásica frente a la ruptura epistemológica de la modernidad. Su impronta se mantuvo en la terminología (la taxonomía binomial latinizada de Linneo, que aún rige hoy) y en la educación (el latín siguió enseñándose obligatoriamente a los futuros profesionales en toda Europa). Aún quedaba un capítulo más en la historia de este latín cohesionador: su contribución a la construcción de identidades nacionales en el siglo XIX.

4. La segunda latinización moderna: identidad cultural e idioma universal (s. XVIII-XIX)

Cuando las lenguas vernáculas triunfaron definitivamente en la esfera política y cultural (siglo XIX), podría pensarse que el latín quedaría relegado al olvido. Pero lejos de extinguirse, vivió una suerte de “segunda latinización moderna”, particularmente en Europa oriental, que lo reutilizó como símbolo de identidad histórica compartida y como lengua puente en sociedades multilingües. Países como Hungría, Polonia o Rumanía experimentaron durante finales del siglo XVIII y el siglo XIX un resurgimiento patriótico de estudios latinos, vinculado a la construcción o recuperación de sus identidades nacionales¹.

En el Banato y Transilvania, entonces bajo control de los Habsburgo, convivían comunidades de habla rumana, húngara, alemana y serbia. En ese crisol lingüístico y confesional, la élite intelectual mantuvo el latín como lengua supranacional y supraconfesional de la educación. Colegios prestigiosos (desde el protestante de Sárospatak en Hungría hasta los jesuitas de Polonia o misiones católicas en Ucrania) seguían impartiendo enseñanza media íntegramente en latín. El latín actuaba, así, como *lingua franca* interna en imperios políglotas como el austrohúngaro. De hecho, en la administración del Imperio de los Habsburgo, las cancillerías regionales y municipales usaron el latín en muchos documentos oficiales hasta aproximadamente 1840, y en el Reino de Hungría fue idioma oficial de legislación hasta 1844 (Almási y Šubarić 2015). Esta prolongación del latín administrativo muestra su eficacia para dar cohesión a territorios con múltiples etnias: evitaba priorizar la lengua de una nación sobre otra, y al mismo tiempo recordaba la herencia común “romana” de la civilización europea.

El caso de Rumanía es especialmente significativo. A fines del siglo XVIII, los eruditos rumanos de la Escuela Transilvana redescubrieron con fervor patriótico las raíces latinas de su idioma y su pueblo. Filólogos como Gheorghe Șincai y Samuil Micu investigaron y difundieron la tesis de que el rumano descendía directamente del latín de los colonos romanos en Dacia². Publicaron gramáticas y diccionarios que

¹ El caso húngaro ha sido particularmente estudiado en la obra reciente de Almási y Šubarić 2015.

² Samuil Micu y Gheorghe Șincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* (Viena, Joseph Kurzböck, 1780). Primera gramática de la lengua rumana escrita en latín, obra emblemática de la *Școala Ardeleană*. Estas iniciativas ilustradas reivindicaban el origen latino de la lengua rumana; de hecho, gracias al impulso de autores como Micu y Șincai, el alfabeto latino sustituyó al cirílico en la escritura del rumano (oficialmente adoptado en 1860-1862), lo que reforzó la identidad dacorromana y su vínculo con la tradición latina occidental.

mostraban correspondencias latinas, e incluso escribieron obras en latín exaltando la romanidad de los rumanos¹. Este movimiento impulsó también reformas prácticas: durante décadas, coexistió el alfabeto cirílico tradicional (herencia eslava y eclesiástica) con la aspiración de adoptar el alfabeto latino. Finalmente, tras esfuerzos graduales desde 1820, en 1862 el príncipe Alexandru Ioan Cuza decretó oficial el uso de este alfabeto en la escritura rumana (Botezan 2001, 348), culminando la relatinización de la lengua escrita en rumano. El latín operó aquí como puente entre un pasado glorioso y un futuro europeo: invocar a Roma y escribir con sus caracteres legitimaba las aspiraciones nacionales rumanas, presentando a su pueblo como heredero de la civilización romana, y no simplemente como uno más de los pueblos eslavos u “orientales”. Esta reinvención identitaria, apoyada en la filología latina, fue un factor de cohesión interna que unificó a la élite en torno a un proyecto cultural, pero también externa, al verse los rumanos como “latinos orientales”.

Fenómenos similares ocurrieron en Hungría: hasta la revolución de 1848, el parlamento húngaro debatía y legislaba en latín, y la *natio Hungarica* se definía en gran medida por instituciones de origen medieval-latino. En Polonia, tras la pérdida de independencia (1795), los intelectuales siguieron impartiendo enseñanza en latín en las Escuelas Pías y seminarios, manteniendo así un hilo con la tradición europea mientras su idioma sufría rusificación o germanización forzada. En suma, en el convulso siglo XIX, época de guerras napoleónicas, revoluciones y formación de Estados nación, el latín todavía ofreció un espacio neutro de encuentro cultural. Podemos decir que, en el Este europeo, en lugar de verse solo como lengua muerta, el latín fue reivindicado como lengua de unidad por pueblos que buscaban su lugar en la historia occidental.

Hacia finales del XIX el latín técnico y científico ya había cedido el paso a las lenguas nacionales en muchas publicaciones especializadas. No obstante, su legado permaneció profundamente arraigado en la terminología internacional. Toda la nomenclatura binomial (reino, filo, género, especie) está en latín o latinizada (legado de Linneo), mientras que la terminología médica y farmacológica también se basa en raíces grecolatinas comunes. Incluso en la era de la revolución industrial, se escribieron algunos tratados técnicos en latín para que se entendieran allende las fronteras nacionales.

Conclusiones

A lo largo de este recorrido histórico se ha podido constatar que el latín científico y técnico ha funcionado, en diferentes épocas, como un potente instrumento de cohesión cultural ante situaciones de crisis. Lejos de ser una lengua estática o elitista confinada a los clásicos, el latín mostró una notable ductilidad para adaptarse a las necesidades prácticas de cada momento y para servir de puente comunicativo entre pueblos y generaciones.

En las crisis del mundo antiguo, con epidemias devastadoras y la desintegración del Imperio, el latín técnico permitió mantener un hilo conductor: la

¹ Entre las obras de autores rumanos que abordan este tema, sigue siendo un texto de referencia con pleno vigor el *Manual de lingüística románica* de Iorgu Iordan y Maria Manoliu-Manea, publicado con éxito en suelo español en 1989 y reeditado en varias ocasiones.

continuidad del derecho y la medicina escrita en latín sostuvo la estructura social básica incluso cuando el tejido político se resquebrajaba, y permeó a las nuevas sociedades “bárbaras” para legar un vocabulario y un marco conceptual común. En la Edad Media, frente a la atomización feudal y el peligro de pérdida del legado clásico, el latín fue la columna vertebral del saber, pues proporcionó un lenguaje único para la cultura jurídica europea y para la ciencia monástico-universitaria, garantizando que pese a guerras y pestes hubiera una continuidad intelectual a escala continental.

Con el advenimiento de la Modernidad, el latín se encontró con nuevas tensiones (Reforma, nacionalismos, vernaculización), pero supo conservar su papel cohesionador en un grado notable. Durante la revolución científica fue el idioma compartido de los innovadores, de Newton a Leibniz, lo que aseguró que las fronteras religiosas o estatales no fracturaran la comunidad científica. Al mismo tiempo, el latín se convirtió en símbolo cultural para los humanistas. Al usarlo, subrayaban la unidad y continuidad de la *Respublica Litterarum* por encima de las disputas. Incluso cuando, en los siglos XVIII-XIX, el latín parecía agonizar como lengua viva, se produjo una resignificación patriótica y varios movimientos culturales en Europa oriental lo acogieron para reivindicar su lugar en la civilización romana común y reforzar la cohesión identitaria interna y el reconocimiento externo.

En definitiva, el latín científico-técnico operó en cada crisis como un factor estabilizador y unificador. Su uso transversal en múltiples disciplinas creó una red intelectual paneuropea que mitigó los efectos del aislamiento provocado por guerras, cismas o catástrofes. Además, al ser un idioma de prestigio pero accesible a cualquier comunidad que se educara en él, facilitó la inclusión de nuevas regiones y grupos en la esfera del conocimiento común, desde godos arrianos hasta sabios transilvanos. Por supuesto, el latín no fue el único vehículo cultural ni evitó por sí solo el derrumbe de imperios o el estallido de conflictos; pero, tras cada derrumbe, fue la estructura que permaneció en pie y permitía reconstruir puentes.

La historia aquí trazada nos deja también una reflexión sobre la relación entre lengua y conocimiento en contextos de crisis: una lengua compartida puede ser tan vital como las rutas comerciales o las alianzas políticas para superar una época convulsa. El latín, con un extraordinario período de servicio de más de dieciocho siglos como lengua científica activa, demuestra cómo una comunidad lingüística supranacional puede ayudar a la humanidad a conservar y transmitir lo mejor de sí misma frente a la adversidad. Su legado pervive hoy, no solo en las terminologías especializadas, sino en la idea misma de que la ciencia y la cultura trascienden fronteras. De algún modo, el latín técnico fue un temprano precursor de la actual comunidad científica global: un idioma común que permite a personas diversas colaborar, aprender unos de otros y afrontar juntos los desafíos que les presenta la historia. Hoy, cuando las humanidades enfrentan desafíos semejantes a los que las sacudieron en épocas de guerra, reforma o exilio, el latín no debe ser visto como reliquia, sino como horizonte. Quizás, en el fondo, leer, escribir y pensar en latín sigue siendo un acto de resistencia cultural.

Bibliografia

- Almási, G., y Šubarić, L. (eds.) 2015. *Latin at the Crossroads of Identity: The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*. Leiden-Boston: Brill.
- Botezan, Iuliana. 2001. *Aspectos históricos de la documentación escrita y del libro en Rumanía*, en Documentación de las Ciencias de la Información, 24, p. 343-363.
- Bran, Francisco Javier. 2020. *Sănătatea și măsurile de prevenire a bolilor în legislația romană*, en Sub semnul legii: in honorem Dana Dinu. Craiova: Editura Universitaria, p. 161-175.
- Bran, Francisco Javier. 2021. *Sobre la epidemia en la Antigüedad: la peste antonina y la plaga de Justiniano*, en Pandemia y cultura. Coord. Daniel-Henri Pageaux. Metodologías humanísticas en la era digital, 4. Madrid: Ediciones Instituto Juan Andrés de Comparatística y Globalización, p. 37-46.
- Conde, Juan Luis. 2008. *La lengua del Imperio. La retórica del imperialismo en Roma y la globalización*. Jaén: Alcalá Grupo Editorial.
- Falluomini, Carla. 2015. *The Gothic Version of the Gospels and Pauline Epistles: Cultural Background, Transmission and Character*. Berlín-Boston: De Gruyter.
- Gilliam, James Franklin. 1961. *The Plague under Marcus Aurelius*, en The American Journal of Philology, 82/3, p. 225-251.
- Green, Monica H., ed. 2001. *The Trotula: An English Translation of the Medieval Compendium of Women's Medicine*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Harper, Kyle. 2017. *The Fate of Rome: Climate, Disease and the End of an Empire*. Princeton: Princeton University Press.
- Hartel, Wilhelm August von, ed. 1868. *Pontius Diaconus. Vita Caecilii Cypriani*, en *Thascius Caecilius Cyprianus, Opera omnia, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 3/1. Viena: hijo de Carl Gerold.
- Heather, Peter. 1996. *The Goths*. Oxford-Cambridge (MA): Blackwell Publishers.
- Historia Augusta, Vita Gallieni (Gallieni duo)*, 18.2, en Magie, David (trad.). 2022. *Historia Augusta*. 3 vols. Loeb Classical Library. Cambridge, MA-Londres: Harvard University Press.
- Lázaro, María del Carmen. 2020. *El testamento en caso de epidemia del artículo 701 del Código Civil español: crónica para la validez de una institución pretérita en pleno Siglo XXI*, en Revista General de Derecho Romano, 35, p. 1-34.
- Littman, R. J., y Littman. M. L. 1973. *Galen and the Antonine Plague*, en The American Journal of Philology, 94/3, p. 243-255.
- Micu, S., y Șincai. G. 1780. *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*. Viena: Joseph Kurzböck.
- Norden, Eduard. 1909. *Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*. 2. Aufl. Leipzig: B. G. Teubner.
- Osiander, Andreas. 2007. *Before the State: Systemic Political Change in the West from the Greeks to the French Revolution*. Oxford: Oxford University Press.
- Mayhoff, Karl, ed. 1892-1909. *C. Plini Secundi Naturalis historiae libri XXXVII*. Leipzig: B. G. Teubner.
- Roelli, Philipp, ed. 2021. *Latin as the Language of Science and Learning*. Berlín-Boston: De Gruyter.
- Rosen, William. 2007. *Justinian's Flea: Plague, Empire, and the Birth of Europe*. Nueva York: Viking.
- Sabuco, Oliva. 1587. *Nueva filosofía de la naturaleza del hombre, no conocida ni alcanzada de los grandes filósofos antiguos, la cual mejora la vida y salud humana*. Madrid: Pedro Madrigal.
- Stathakopoulos, Dionysios. 2000. *The Justinianic Plague Revisited*, en Byzantine and Modern Greek Studies, 24, p. 256-276.
- Willems, Constantin. 2022. *Managing Crises by Way of Ritualization and Exception in Roman Testamentary Succession Law*, en Roman Legal Tradition, 18, p. 1-22.

Limba și literatura latină

Latin Language and Literature

Ioana COSTA | **Semnături ascunse**
(Universitatea din București)

Abstract: (Hidden Signatures) The author's relationship to his work has undergone significant reconstructions over time. The explicit accountability – largely expected in our present world – has not always existed. Between these two extremes, there are many nuances. As examples, we can look at Ciceronian epistolography, Vergilian "Eclogue IV", and Germanicus' translation of Aratus's *Phainomena*.

Keywords: *author, Cicero, Vergil, Germanicus, Aratus.*

Rezumat: Relația autorului cu opera sa a cunoscut de-a lungul timpului transformări semnificative. Asumarea explicită – firească și așteptată în lumea noastră de acum – nu a existat întotdeauna. Între aceste două variante extreme, există nuanțe multiple. Ca exemplificare, putem să privim înspre epistolografia ciceroniană, „Egloga a IV-a” vergiliană și traducerea pe care Germanicus a făcut-o „Fenomenelor” lui Aratos.

Cuvinte-cheie: *autor, Cicero, Vergilius, Germanicus, Aratos.*

Semnătura intrinsecă textului era curentă în Antichitate și putem să presupunem că își avea originea, cel puțin în parte, în scrisorile cu caracter privat: cum realizarea lor concretă era lăsată cel mai adesea în seama unui secretar (sau, generic, intermediar), scrisorile nu își puteau dezvălui autenticitatea decât fie printr-un element exterior (sigiliu *et similia*), fie prin textul propriu-zis.

Două exemple ciceroniene ilustrează fără echivoc aceste aspecte ale epistolografiei cu caracter particular. O scrisoare către Quintus (3.1), cuprinzând ceva mai mult de 2000 de cuvinte, a fost scrisă de trei sau patru mâini diferite: prima parte i se datorează unui *librarius* care nu este numit; paragrafele 17-18 au fost scrise de Cicero însuși (*cum scripsissem haec infima, quae sunt manu mea, uenit ad nos Cicero tuus ad cenam*; 3.1.19); următoarele patru paragrafe i-au fost dictate de Cicero lui Tiro în timpul mesei (*haec inter cenam Tironi dictavi, ne mirere alia manu esse*; 3.1.19); finalul este datorat unei alte mâini. În *Fam.* 7.32.1, Cicero mărturisește că a identificat expeditorul unei scrisori confidențiale, nesemnate, nu după grafie, ci după stil (*quod sine praenomine <...> ad me epistulam misisti, primum addubitavi <...> deinde εὐτραπέλία litterarum fecit, ut intelligerem tuas esse*).

Semnătura care face corp comun cu textul se transformă într-un procedeu rafinat al creației artistice. Citită din această perspectivă, cea de-a patra „Eglogă” ar putea dezvălui două sigilii vergiliene. Cel dintâi ar fi chiar momentul

compunerii: Carcopino¹ datează „Egloga a IV-a” luând ca reper vestirea la Roma a păcii de la Brundisium (5-6 octombrie 40) și momentul în care *Spica Virginis*, cea mai strălucitoare stea a constelației Fecioarei, a redevenit vizibilă la Roma: dimineața zilei de 5 octombrie (*iam redit et uirgo*; v. 6). Din punct de vedere temporal, așadar, „Egloga a IV-a” se plasează cu puține zile înainte de 15 octombrie, ziua de naștere a lui Vergilius însuși, fiind în răstimpul aceleiași zodii. Acest detaliu s-ar corela cu anecdotele curențe în epocă (și care, probabil, nu i-au fost necunoscute poetului) privitoare la sficiunea lui și care în cele din urmă i-au afectat chiar și numele sub care este cunoscut în general în limbile moderne: *Virgilius* după *uirgo* (*tam probum constat ut Neapoli Parthenias uulgo appellatus sit*; Suetonius, *Vita Vergilii*, 11).

O altă referire autobiografică ar putea conține vv. 82-83: *cui non risere parenti/ nec deus hunc mensa nec dea digna cubili est*, căci printre miracolele legate în mod tradițional de nașterea lui Vergilius se înscrie și neobișnuit de surâzătoarea lui intrare în viață: *ferunt infantem ut sit editus neque vagisse et adeo miti vultu fuisse, ut haud dubiam spem prosperioris geniturae iam tum daret* (Suetonius, *Vita Vergilii*, 4).

Acestor două coincidențe li se adaugă un element care pare să denote orgoliul poetic vergilian: în *Eneida* 12.168, *magnae spes altera Romae* reprezintă o definire a lui Ascanius (și el un personaj foarte tânăr, aproape un *puer*) și este în același timp citarea vorbelor memorabile ale lui Cicero referitoare la Vergilius însuși (Seruius *Ecl.* 6.11): *stupefactus Cicero <...> dixisse dicitur et ad suam et ad illius laudem „magnae spes altera Romae”: quod iste postea ad Ascanium transtulit, sicut commentatores loquuntur*.

Dacă sunt intenționate, aceste detalii reprezintă o semnătură care ne permite identificarea lui *puer* ca *Vergilius*. Dacă nu sunt intenționate, atunci Vergilius rămâne doar în fantezia noastră *poeta genitor aurei saeculi*.

Cel de-al treilea exemplu asupra căruia ne-am propus să ne oprim este poemul lui Aratos din Soloi, văzut în lunga desfășurare a istoriei sale, de dinaintea lui Aratos și în descendența lui. Poemul a avut în Antichitate un succes explicabil mai mult prin ținuta artistică decât prin competența astronomică: Cicero însuși îl privește cu destulă obiectivitate (*Rep.* 1.22): *non astrologiae scientia sed poetica quadam facultate*. Îl traduce la o vârstă tânără (*admodum adulescentulus*; *Nat. deor.* 2.104). Dimpotrivă, pentru Germanicus *Aratea* este o operă de maturitate, marcată de personalitatea sa bine definită².

Germanicus, bine cunoscut prin rolul jucat în istoria romană, este deopotrivă o personalitate în domeniul literelor. Pentru Germanicus, recitirea, după Cicero, a „Fenomenelor” lui Aratos este prilej de confruntare științifică și manifestare poetică, ambele apreciate la timpul lor. Poet autentic și cu o certă

¹ *Virgile et le mystère de la IV-e écloque*, Paris, 1930, p. 111.

² Pe lângă aceste două traduceri, s-au păstrat câteva versuri din cea realizată de Varro din Atax și încă și mai puține (doar 5 versuri) din adaptarea liberă a lui Ovidius. În timp, numărul traducerilor și interpretărilor a crescut atât de mult, încât Ieronim (*Comm. in Ep. ad Tit.* 1.12) renunță să le enumere pe toate. Aratos este, de altfel, unul dintre cei doar trei autori ai Antichității citați în Noul Testament (*Fapte*.17.28: ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν, ὥς καὶ τινες τῶν καθ' ἑμᾶς ποιητῶν εἰρήκα σιν, τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν).

disciplină¹ a traducerii (pentru că cei 732 de hexametri ai poemului grecesc sunt cuprinși, cu toate frecvențele dezvoltări, în doar 725 de hexametri latinești), el a dat o interpretare personală care s-a substituit treptat originalului: în Evul Mediu, prin *De astrologia* lui Aratos se înțelege de fapt *Aratea* lui Germanicus. Am putea crede că Ovidius și-a dedicat „Fastele” poetului Germanicus, iar nu fiului adoptiv al lui Tiberius.

Textului lui Aratos (transpus în latină, dar fără modificările cerute de latitudinea Romei), Germanicus îi aduce îmbunătățirile impuse de Hipparchos (chiar dacă, probabil, nu a citit lucrarea acestuia, ci doar un comentariu la „Fenomenele” lui Aratos influențat de observațiile lui Hipparchos). Se poate detecta în textul lui Germanicus recurgerea frecventă la sfere și planisfere, la ilustrații și opere de artă. Folosirea globurilor pictate (care ne sunt familiare prin intermediul celui cunoscut sub numele de *Atlas Farnese* și care – aflat acum la Napoli – este copia unui model răspândit în Antichitate) se trădează prin confuziile între plasarea la dreapta și plasarea la stânga, rezultat al raportării diferite față de sfera cerească: contemplarea ei din exterior este firească pentru σφαιρογραφία, în timp ce οὐρανοθεσία respectă situarea naturală a omului în raport cu bolta. Ceea ce pe un glob pictat ce reflectă σφαιρογραφία se află în partea dreaptă, din punctul de vedere al unui observator terestru (perspectiva adoptată de οὐρανοθεσία) se află în partea stângă. De pildă, în v. 69, vorbind despre constelația Hercules (fără să o numească: *non ii nomen*), notează că în stânga ei se află capul Șarpelui (*Serpentis capiti figit uestigia laeua*); în v. 96, față de poemul lui Aratos, unde Virgo ține un mănunchi de spice, iar Hyginus precizează că este vorba de mâna dreaptă, Germanicus alege, după Hipparchos și tipul *Atlas Farnese*, mâna stângă (*cui plena sinistra/ fulget spica manu*). În v. 160, pentru identificarea personajului Myrtilos (din constelația *Auriga*), Germanicus pare să se bazeze mai degrabă pe o ilustrație decât pe contemplarea poziției stelelor, dacă nu cumva aici este inserția personală a poetului-traducător. În v. 177, descrierea taurului aduce detalii care nu există la Aratos (*patulas naris*): ar putea proveni, de asemenea, din ilustrații în care este reprezentată numai partea anterioară. La fel, în v. 212, descrierea lui Pegas care mușcă sălbatic zăbala.

Amprenta lui Germanicus asupra *Aratei* are rezultate distincte. Este vorba, după cum am văzut, de o autentică îmbunătățire a calității științifice a textului, prin confruntarea cu tratatul hipparchian (fapt care face ca pasajele în care inexactitățile lui Aratos sunt preluate ca atare să fie puține) sau prin folosirea unor surse extraliterare (reprezentări picturale ale constelațiilor care, transpuse în termeni potici, au o valoare aparte). *Aratea* sa însă este mai mult decât rodul maturității științifice și poetice: ea îi înglobează și experiența umană. Germanicus își „semnează” creația în mai multe pasaje. Celebrul proimion al lui Aratos, prin care își închină poemul lui Zeus, este înlocuit la Germanicus de o dedicație către un *genitor* identificabil fie cu Augustus, în timpul vieții sau divinizat, fie cu Tiberius. Ar fi de presupus aici o ambiguitate voită din partea lui Germanicus. Faptul că succesorul imperial era capabil să își obiectiveze situația reiese din două

¹ Ediția lui André Le Boeuffe a fost recenzată de Traian Costa, în *Studii Clasice*, XXVII, 1991, p. 95-96.

notițe fugare, nu lipsite de umor și de amărăciune: vv. 184-186 – Cepheus își datorează înălțarea printre stele (*cum coniuge... totaque domo*) descendenței din Iuppiter, prilej de reflecție personală autoironică, *prodest maiestas saepe parentia*; în v. 656 apare reversul medaliei: nicicând nu este ușoară mânia zeilor (*nunquam levis ira deorum*).

O altă prezență personală a lui Germanicus în textul lui Aratos este dezvoltarea pasajului referitor la constelația Fecioarei: 44 de versuri, tema cea mai amplă din întregul poem. Născut sub semnul Gemenilor, Germanicus se socotea, probabil, în zodia Fecioarei, tot așa cum Octavianus, nativ al Balanței, își așezase destinul, începând cu anul 28 î.H., sub semnul Capricornului (fapt atestat de monede, de Marea Camee de la Viena, de emblema legiunilor), conformându-se astfel teoriei astrologice care dădea importanță nu semnului zodiacal al nașterii, ci celui al concepției. Constelația Fecioarei, *Virgo*, este reprezentată tradițional de un mănunchi de spice (inevitabil, pentru că trebuia amintită cea mai strălucitoare stea a constelației, *Spica*, de mărimea 1). Confundarea acestui semn zodiacal cu Ceres (sau poate o suprapunere cu Core-Persefona) este sugerată, în afară de grâne, și de bentița, *uitta*, obișnuită în decorarea statuiilor de cult ale zeiței. Germanicus oferă o variantă a legendei, diferită de cea a lui Aratos: *Virgo Iustitia* (nu întâmplător constelația Fecioarei se învecinează cu cea a Balanței) și mitul celor trei vârste.

Semnăturile așezate în interiorul textului (ascunse și, deopotrivă, așteptând să fie văzute) sunt din aceeași plămadă cu inserțiile auctoriale ale artiștilor plastici – Raffaello Sanzio, de pildă, în *La Scuola di Atene*, sau *Der Fenstergucker* din amvonul Catedralei vieneze Sf. Ștefan.

Bibliografie

- Buescu, Victor. 1941. Cicéron, *Les Aratea*, texte établi, traduit et commenté par Victor Buescu. Paris: Les Belles Lettres, București: Institut Roumain d'études latines (Hildesheim. 1966)
- Kidd, Douglas. 1998. Kidd (ed.), Aratos, *Phaenomena*, edited by Douglas Kiss. Cambridge: Cambridge University Press.
- Le Bœuffle, André. 1975. Germanicus, *Les Phénomènes d'Aratos*, texte établi et traduit par André Le Bœuffle. Paris: Les Belles Lettres.
- Soubiran, Jean. 1972. Cicéron, *Aratea*, texte établi et traduit par Jean Soubiran. Paris: Les Belles Lettres.

Iulian Mihai DAMIAN
(Universitatea Babeș-Bolyai,
Cluj-Napoca)

**Lecturi pentru vremuri de criză.
Clasicii antici greci și latini
în catalogul tipografiei din Brașov
în secolul al XVI-lea**

Abstract: (Readings for Times of Crisis. Greek and Latin Classics from the Sixteenth-Century Printing Press Catalogue in Brașov) The production of books in Brașov in the sixteenth century is the most eloquent example of ‘civic humanism’ of the Transylvanian Reformation. It probably began in 1539 with the publication of the Greek grammar by Johannes Honterus (c. 1498–1549). Of the three levels on which the city authorities attempted to implement both religious and moral reforms in the city, involving also the reorganisation of education and libraries, and the introduction of printing, the books printed here are the most visible aspect of the incisive action of the group of humanist scholars led by Honterus and Valentin Wagner (c. 1510–1557), the scholars who oriented and coordinated the cultural and religious change in Brașov. Along with the production of religious books (crowned by the publication of the Greek-Latin parallel edition of the New Testament in 1557), books intended for education or various aspects of social life (such as legal and medical texts), were also printed in Brașov a significant number of Greek and Latin classics, published in the original. Most of these works belong to the category of gnomic literature (‘*sententiae*’), functional to the programme of moral renovation of the civic body; however, the exceptions to this pattern are also worth analysing. The paper aims to highlight the still understudied relationship between the Transylvanian political and security crisis after 1526, the introduction of humanism and reformation in Brașov, and the classical bibliographical selection proposed here by the reform-minded humanists as part of their strategy of resilience in times of crisis.

Keywords: *reception of classical literature, civic humanism, Transylvanian Renaissance, Johannes Honterus, Valentin Wagner.*

Rezumat: Inaugurată în anul 1539, cel mai probabil cu publicarea gramaticii eline a lui Johannes Honterus (cca 1498–1549), producția de carte tipărită la Brașov în secolul al XVI-lea reprezintă cel mai elocvent exemplu de „umanism civic” al Reformei transilvane. Dintre cele trei paliere vizate de autoritățile citadine pentru introducerea în cetate a reformei, nu doar religioase ci și morale – implicând reorganizarea învățământului și a bibliotecilor, precum și introducerea tiparului, cartea tipărită aici rămâne aspectul cel mai vizibil al acțiunii incisive a grupului de cărturari umaniști îndrumați de Honterus și Valentin Wagner (cca 1510 – 1557), care au orientat și coordonat transformarea culturală și religioasă la Brașov. În paralel cu producția de carte religioasă (încununată de tipărirea ediției iuxte, greco-latine, și a Noului Testament în 1557), a celei destinate învățământului sau funcțională diferitelor aspecte ale vieții sociale (precum textele juridice și medicale), au văzut lumina tiparului la Brașov și un însemnat număr de clasici greci și latini, publicați în original. Cea mai mare parte dintre aceste lucrări pot fi încadrate în categoria literaturii gnomiche („*sententiae*”), utilă programului de reformă morală a corpului civic; excepțiile de la acest tipar merită, însă, și ele analizate. Contribuția de față își propune să surprindă raportul încă puțin studiat dintre criza politică și de securitate din Transilvania de după 1526, introducerea umanismului și a reformei la Brașov, respectiv selecția bibliografică clasică propusă de umaniștii reformatori de aici, ca parte a strategiei lor de reziliență la vremurile de restriște trăite.

Cuvinte-cheie: *receptarea literaturii clasice, umanism civic, Renaștere în Transilvania, Johannes Honterus, Valentin Wagner.*

Introducere

Receptarea tradiției clasice în spațiul românesc reprezintă o temă de cercetare relativ nouă și încă insuficient studiată. În aceste condiții, nu este întrutotul surprinzător faptul că până și un capitol de mare relevanță în istoria receptării clasicilor în Renașterea transilvană, și anume contribuția cărturarilor brașoveni din jumătatea a doua a secolului al XVI-lea la acest proces, rămâne insuficient tratat, și aceasta mai ales la nivel național. Apartenența lor la „națiunea săsească”, arondarea lor culturală și religioasă la Europa latină pe cale să fie antrenată în febra Reformei protestante iar, mai apoi, divizată pe criterii denominaționale, au făcut ca studiul acestui capitol al istoriei culturale regionale să rămână apanajul quasi exclusiv al cercetării germane (cu eventualele sale deschideri „daco-romano-saxone”), respectiv a celei maghiare, cu incursiuni foarte limitate din partea unor colegi români, în principal cercetători preocupați de istoria cărții și a învățământului¹; foarte rare au fost preocupările clasiциștilor pentru această temă, iar acelea strict punctuale.

Aspectul rămâne paradoxal, mai ales dacă se consideră că primele dovezi certe din Transilvania cu privire la predarea în școală a limbii grecești, după un lung *hiatus* medieval, le avem tocmai la Brașov. În acest context a și văzut aici lumina tiparului, în 1539, prima tipăritură în greacă din spațiul românesc – compendiul de gramatică semnat de Johannes Honterus (cca 1498–1549): *Συνόψεως Γραμματικῆς Βιβλία Δύο* (Brașov: Honterus, 1539). Lucrarea nu poate trece neobservată nici măcar la nivel european, căci ea reprezintă probabil ultimul manual de greacă din Renaștere scris exclusiv în limba elină (oferind, așadar, chiar și explicațiile în greacă), aspect ce reflectă adeziunea autorului său la „metoda naturală” de predare, tipic bizantină și italică, inaugurată în Occident de Manuel Chrysoloras (cca 1350–1415). Influența manualului acestuia, cunoscut cel mai probabil de Honterus în ediția sa aldină de la 1512, precum și a gramaticii grecești apărută postum a faimosului umanist și tipograf venețian Aldo Manuzio (*Grammaticae institutiones Graecae*, 1515), reprezintă o surprinzătoare mărturie a legăturilor sașilor transilvăneni cu Italia Renașterii². Cert este că învățământul brașovean din Renaștere reflectă și alte influențe europene în predarea limbii eline, venite mai ales dinspre spațiul german, dar și dinspre Elveția, Franța și Țările de Jos. Acestea sunt reflectate, înainte de toate, în publicarea gramaticii eline a lui Valentin Wagner, *Compendii grammatices Graecae libri tres* (cu o primă ediție Brașov, 1549; republicată în 1569, într-o ediție păstrată până în zilele noastre). Wagner, colaboratorul și succesorul lui Honterus la conducerea școlii și, apoi, a bisericii din Brașov, reprezintă o personalitate mai puțin pusă în lumină; doar operele sale, precum și cărțile din biblioteca sa (presărate cu numeroase adnotații personale, unele chiar și în greacă), ne permit să ne apropiem de personalitatea acestui umanist reformator, discipol deopotrivă de-al lui Honterus și al lui Philipp

¹ Pe lângă repertoriile clasice de carte veche tipărită în Transilvania, Jugăreanu 1959 și Borsa 1971, fundamentale rămân lucrările dedicate culturii scrise și bibliotecilor din Transilvania secolului al XVI-lea, cf. Jakó 1977, Dankanits 1982, Gündisch 1987; repertoriul colecțiilor istorice de carte din Transilvania, Monok *et al.* 1991, oferă posibilitatea comparării fondurilor istorice de carte cu producția tipografică locală.

² Lucrarea a fost remarcată de unii cercetători care s-au aplecat asupra gramaticilor eline din Renaștere, precum Botley 2010, 33 și Signes Codoñer 2016, 247-249, 303, chiar dacă cu oarecare imprecizii datorate imposibilității de a accede la text. Pentru o aprofundare trimitem la Damian 2020 și 2021.

Melanchthon (1497–1560)¹. Colecțiile brașovene de carte completează tabloul instrumentelor destinate învățării limbii eline, dovedind racordarea deplină la piața contemporană de carte începând cu anul 1543, precum și dorința reînnoirii permanente a colecțiilor și a metodelor de predare (cf. Damian 2026).

Dincolo de gramaticile latine și grecești, instrumente primare pentru dobândirea cunoștințelor de bază în școlile din Transilvania, contribuția de față se interesează de restul „catalogului” tipografiei brașovene în secolul al XVI-lea și, mai ales, a colecției de opere greco-latine, tipărite aici începând cu 1539. Două sunt premisele abordării de față. Pe de-o parte, selecția operată de tipografia brașoveni pare să reflecte un echilibru între cererea de pe piața locală, nevoile școlii, intențiile „reformatoare” ale autorităților citadine, respectiv opțiunile personale ale grupului de *docti viri utriusque linguae* care au gestionat receptarea formelor Renașterii și a Reformei la Brașov, începând cu Honterus și Wagner. În al doilea rând, ne interesează să subliniem legătura, până acum insuficient sesizată, dintre tipărirea de clasici latini și greci la Brașov și perioada de criză provocată de succesiunea de victorii otomane care au condus la căderea Regatului medieval ungar (cucerirea Belgradului – 1521, bătălia de la Mohács – 1526, ocuparea Budei – 1541), respectiv marile schimbări în plan religios și politic prin care au trecut orașul și regiunea Bârsei la jumătatea secolului al XVI-lea. Care au fost motivele pentru care, după câteva decenii de activitate înfloritoare și susținută, în preajma anului 1567 se va renunța la tipărirea unor astfel de publicații? Constatăm că, după această dată, activitatea atelierelor tipografice brașovene se va reorienta cu precădere spre tipărirea unor opere cu un caracter religios, respectiv spre publicarea de opere ale unor contemporani sau spre texte cu un caracter mai degrabă pragmatic (lucrări juridice, medicale, texte encomiastice etc.), respectiv texte sacre și liturgice destinate în principal nevoilor religioase ale comunității românești.

Clasicii latini și greci tipăriți la Brașov în secolul al XVI-lea

O privire de ansamblu asupra producției de carte din Brașov oferă o panoramă interesantă asupra fenomenului și favorizează o abordare sintetică. Un instrument fundamental pentru cercetarea contemporană pe cartea veche, catalogul electronic *Universal Short Title Catalogue* (în continuare abreviat *USTC*), înregistrează nu mai puțin de 126 de ediții apărute la Brașov în sec. al XVI-lea. Cifra trebuie comparată cu edițiile apărute la Cluj începând cu anul 1550 (în total 221), la Sibiu (38), Alba Iulia (27), Oradea (9), Orăștie (1), respectiv cu alte cinci *cinquecentine* transilvănene apărute *sine loco*. Datele sunt ușor diferite față de cunoscutul repertoriu apărut sub îngrijirea lui Gedeon Borsa (Borsa 1971; cf. Monok 2013), dar diferențele țin cu precădere de modul în care edițiile pierdute sunt înregistrate în cele două repertorii. Ceea ce caracterizează producția de carte de la Brașov în secolul al XVI-lea este proporția covârșitoare a edițiilor în limba latină (51% din total, însumând 69 de titluri)

¹ Cu privire la personalitatea și opera lui Wagner cf. Reinerth 1968; Müller 2000a și 2000b. Influența lui Melanchthon asupra lui Wagner este indiscutabilă și se remarcă inclusiv la nivelul gramaticii sale grecești. Cu toate acestea, trebuie privită cu rezerve informația, repurtată în repertorii, conform căreia Honterus și Wagner ar fi publicat la Brașov, în 1548, gramatica greacă a lui Melanchthon, *Libellus graecae grammaticae, adjectis tabulis flexionum quarundam* (USTC nr. 305079), o tipăritură astăzi pierdută. Cf. Damian 2021.

și numărul mare de texte în greacă (18%, reprezentând 24 de lucrări – dacă luăm în calcul și lucrările bilingve, greco-latine; cărțile publicate exclusiv în greacă sunt 15 la număr, deci chiar și acestea într-un raport semnificativ). Aceste cifre trebuie comparate cu restul producției tipografice brașovene din aceeași perioadă, care mai cuprinde 23 de ediții româno-chirilice (17% din total), 14 titluri în vernacular german (reprezentând doar 10% din producția de carte), respectiv 5 lucrări în slavonă și alte limbi slave (în proporție de 4%). În raport cu producția tipografică de secol XVI din fostul Regat ungar, cifrele de la Brașov nu sunt mult diferite în privința tipăriturilor latine, dar în cazul celor grecești diferența e netă: tipografia brașoveană domină net piața locală de carte în limba greacă, urmată la mare distanță (atât ca numere, cât și cronologic) de celelalte centre tipografice; acestea publică texte bilingve, greco-latine (cu precădere gramatici): avem trei astfel de lucrări apărute la Cluj – începând cu anul 1567, două la Sibiu, spre finalul secolului, și două ediții apărute în Slovacia de astăzi, la Bardejov și Kosiče (cf. Damian 2026). Anticipând puțin concluziile noastre, putem afirma că aceste remarcabile diferențe țin de profilul umanist al Reformei promovate la Brașov, care individualizează orașul în raport cu celelalte centre urbane ale Transilvaniei.

Care sunt, așadar, autorii clasici, greci și latini, tipăriți la Brașov în această perioadă? Catalogul *USTC* este puțin acurat în cazul unei căutări cu privire la subiectul lucrărilor, fapt ce impune constante verificări în repertorii, respectiv confruntarea cu originalele păstrate: selectând drept subiect „autorii clasici” între tipăriturile de secol al XVI-lea de la Brașov, catalogul *USTC* indică doar 16 ediții de autori clasici, dintre care 15 în greacă, una singură în latină! Clasicii (greci și latini), publicați în original sau în traducere latină sunt, într-adevăr, ceva mai puțini între cărțile apărute aici, dar nu quasi-absenți, cum ar rezulta din această statistică. Majoritatea sunt cuprinși, de fapt, în alte categorii (e.g. cărți educaționale, adagii, dialectică și retorică). Acesta este și cazul celor două culegeri de dialectică și retorică atribuite lui Aristotel, publicate în ediție dublă, greacă și latină, în 1539: *Ἐπιτομὴ τῆς τοῦ Ἀριστοτέλους Διαλεκτικῆς. Ἐπιτομὴ τῆς τοῦ αὐτοῦ ῥητορικῆς* (Brașov: Honterus; cf. Borsa 1971, nr. 28; *USTC*: 305029) și *Rudimenta praeceptorum dialectices – Compendium rhetorices* (Brașov: Honterus; Borsa 1971, nr. 34; *USTC*: 305035). Este vorba despre o lucrare dedicată studenților mai avansați din școala brașoveană, capabili deja să citească originalul grec, în cadrul unor cursuri specifice. Pentru aceeași studenți avansați, doi ani mai târziu, Honterus va publica o culegere de texte științifice grecești, atribuite lui Aristotel și Platon: [pseudo-]Aristoteles, *Περὶ Κόσμου*, [pseudo-] Platon, *Ὅροι* (Brașov: Honterus, 1541; Borsa 1971, nr. 46; *USTC* 305047). Culegerea reprezintă completarea naturală a cunoștințelor dobândite în cadrul cursului introductiv de geografie, bazat pe lucrarea lui Honterus, *Rudimenta cosmographica*, manualul pe care îl consacrase în întreaga Europa ca umanist și savant (cf. Honterus 2015). Ediția definitivă a acestei lucrări (Brașov, 1542; *USTC* 305053) cuprinde, în bunul spirit clasic redescoperit de umaniști, și diferite nume în limba greacă (e.g. *nomina ventorum*), demonstrând deplina integrare a limbii grecești în toate domeniile de studiu în școala de la Brașov.

Dincolo de textele științifice, o bună parte dintre clasicii antici sunt cuprinși de catalogul *USTC* în categoria textelor educaționale și sapiențiale. Un demers similar cu ediția dublă, latino-greacă, din 1539, a operelor de dialectică și retorică atribuite

lui Aristotel, îl reprezintă inițiativa lui Wagner de a publica, în 1555, un tratat despre virtuți atribuit și acesta lui Aristotel, însoțit de alte texte gnomice. Și în acest caz, tipograful brașoveni au preferat publicarea lucrării în ediții distincte, una conținând originalul grec, cealaltă traducerea latină: *Ἀριστοτέλους Περὶ ἀρετῶν. βιβλ. α΄. Δημητριοῦ Φαληρέως τῶν ἐπτὰ σοφῶν ἀποφθέγματα. Σοσιάδου τῶν ἐπτὰ σοφῶν ὑποθήκαι* (Brașov: Wagner, 1555; cf. Borsa 1971, nr. 111; USTC 305123), respectiv: Aristotel, *Libellus de virtutibus et vitiis. Sententiae diversorum autorum de eadem materia* (Wagner, 1555; Borsa 1971, nr. 110; USTC 305122). Din punct de vedere editorial, o astfel de strategie avea avantajul diversificării ofertei de carte cuprinsă în catalogul tipografiei brașovene. Cumpărătorul putea, astfel, alege, în funcție de propriile competențe lingvistice și interese, să achiziționeze originalul grec, cu sau fără traducerea latină, sau să se limiteze la aceasta din urmă. Diferitele exemplare păstrate demonstrează, că, cel mai adesea, cumpărătorii preferau să includă în alcătuirea coligatelor astfel alcătuite ambele versiuni, atât cea greacă, cât și cea latină, putându-le astfel confrunța – semn al utilizării acestor texte și în procesul de învățare a limbii eline (pe tema alcătuirii și funcțiunii acestor *Sammelbande*, cf. Walsby 2024).

Din punct de vedere al conținutului, se remarcă faptul că ambele versiuni ale lucrării cuprind și alte texte cu caracter sapiențial și gnostic, confirmând astfel accentul special pus filosofia morală a anticilor. Se poate remarca, în acest context, faptul că autoritatea lui Aristotel rămâne neștirbită în Renașterea transilvăneană, receptarea platonismului fiind relativ întârziată și fără particulare reverberații între tipăriturile transilvănene. Doar inventarele bibliotecilor istorice din Transilvania și patrimoniul librar încă păstrat sunt în măsură să ofere o perspectivă ceva mai nuanțată cu privire la receptarea erudită în regiune a marilor dezbateri dintre platonicieni și aristotelicieni care au animat Renașterea europeană. Umanismul transilvănean, cu precădere cel promovat la Brașov, demonstrează o preferință clară pentru opera științifică a lui Aristotel – sub influența naturalismului cultivat la Viena și Cracovia, respectiv pentru „stoicismul” acestuia, remarcat de însuși Honterus¹. În cazul tipăriturilor brașovene aspectul pragmatic, educativ, joacă, fără îndoială, un rol însemnat, dar ceea ce primează în acest caz este caracterul moralizator și valența educațională a unor astfel de culegeri de texte.

Dubla utilitate a unor astfel de lucrări, de formare a caracterului prin contactul cu învățătura morală a anticilor, respectiv utilitatea lor din perspectiva învățării limbilor clasice, a făcut ca astfel de texte să fie intens promovate de învățații brașoveni. Pe lângă tratatul despre virtuți atribuit lui Aristotel, un scurt text sapiențial, intitulat *Dicta sapientum ex Graecis*, este intens utilizat la Brașov. O ediție latină a acestei lucrări pare să fi văzut lumina tiparului deja în seria primelor tipărituri din anul 1539, în asociere cu pseudo-Aristotel, *Προγυμνάσματα*; din păcate, nu se păstrează exemplare din ediția apărută în acel an². Lucrarea trebuie, probabil,

¹ Wittstock 1970, 157; Dankanits 1982, 68-72. Indicii cu privire la receptarea platonismului nu lipsesc însă întrutotul, cf. Monok et al. 1991, 540; Müller 2000a, 171-172.

² Borsa 1971, nr. 32; USTC 305033. Identificarea se bazează pe lista publicațiilor brașovene pe care umanistul Gaspar din Pesta (1510–ca 1554) o furnizează în introducerea sa la ediția din 1541 la lucrarea lui Erasmus din Rotterdam, *Epitome adagiorum Graecorum et Latinorum iuxta seriem alphabeti ex Chiliadibus Eras*. Rotterdami, Brașov: Honterus, 1541, a2v. Cu privire la personalitatea și opera acestui umanist, cf. Gündisch 1987.

identificată cu cea atribuită sofistului și retoricianului Aphthonios din Antiohia, adesea publicată ca introducere la lucrarea lui Hermogenes din Tarsus (și, cel mai adesea, atribuită acestuia din urmă). Reeditând culegerea în 1556, Wagner i-o atribuie fără ezitări lui Aphthonios (*Προγυμνάσματα*, Brașov: Wagner, 1556; Borsa 1971, nr. 129; USTC 305142).

Aceeași dublă motivație, moralizator-educativă, se regăsește și în spatele inițiativei publicării în 1542 a culegerii *Πίναξ*, lucrare atribuită lui Pseudo-Cebes din Teba, tipărită împreună cu faimosul *Manual al lui Epictet* – *Ἐπικτήτου Ἐγχειρίδιον*¹, un text pentru care umaniștii din Renaștere au nutrit o adevărată pasiune, tocmai din aceleași considerente. Nu întâmplător, *Manualul* fusese publicat la Brașov deja în 1539, în asociere cu maximele latine ale lui Publilius Syrus și cu o nouă ediție din *Dicta sapientum ex Graecis* (Brașov: Honterus, 1539, USTC 305038, Borsa 1971, nr. 37).

Același interes se remarcă și pentru textele sapiențiale atribuite autorilor latini. Între publicațiile brașovene cu care debutează tiparul nu lipsește, de altfel, un clasic precum *Disticha Catonis*, într-o publicație destinată în mod clar să răspundă deopotrivă nevoilor educativ- morale și celor de învățare a limbilor clasice (*Disticha moralia. Sententiae septem sapientum. Opusculum de monosyllabis*. Brașov 1539, USTC 305032, Borsa 1971, nr. 31). Ca și predecesorii lor din Evul Mediu, pedagogii Renașterii considerau lucrarea ca fiind una fundamentală pentru învățământul primar. Distihurile erau citite, parafrazate, explicate și traduse de învățător în sala de clasă, urmând ca elevii să le memoreze și să fie capabili să repete exercițiul fără a mai avea nevoie de textul scris (Connolly 2022, 149-151). Astfel de exerciții erau comune atât în școlile catolice (cu precădere în cele iezuite), cât și în cele protestante. Însuși Martin Luther se exprimase în favoarea utilizării distihurilor lui Cato în învățământul primar, alături de Esop, învățătorul ideal al primelor bune moravuri (*meliores morum magistrum*), util pentru instruirea chiar și a celor mai dezinteresați dintre elevi. De remarcat, însă, întârzierea cu care o ediție greco-latină a fabulelor lui Esop își va face apariția în Transilvania – doar în anul 1665, la Sibiu, va vedea lumina tiparului o astfel de lucrare: *Fabulae Aesopi Graece et Latine (Cibinii Transylvanorum, ex officina Abrahami K. Szenciensis*, USTC 1770886). La Cluj, Gáspár Heltai publica încă din 1566 fabulele lui Esop (*Szaz fabula, melyeket egybe gyűtet és öszve szörzet a fabuláknac értelmével egyetembe*, USTC: 305239), în traducere maghiară, însă, răspunzând așadar aceluiași nevoi de educație morală, dar punând accentul pe vernacular, în plan lingvistic.

În schimb, sașii transilvăneni s-au dovedit mai conservatori în ceea ce privește învățământul, menținând un accent constant pe învățarea limbilor clasice și urmând, astfel, fără abateri, invitația *ad fontes* formulată de umaniștii Renașterii. În viziunea lor, educația morală trebuia făcută prin intermediul limbilor clasice, singurele capabile să redea pe deplin bogăția de sensuri a învățăturilor antice. Cea mai bună explicație pentru importanța acestui gen în educație este oferită de însuși Wagner în epilogul său versificat la ediția brașoveană din 1541 a *Adagiilor* lui Erasmus, textul renescentist care a modelat în mare măsură gustul umaniștilor pentru

¹ Brașov: Honterus, 1542; Borsa 1971, nr. 49A; USTC 305052; Wagner va republicat *Pinax* între anii 1554-1557, cf. Borsa 1971, nr. 112A; USTC 305125.

sententiae. Valoarea operei consta, în viziunea sa, în potențialul ei de a dezvolta grația și abilitatea în exprimare și, în același timp, în utilitatea ei morală, vizând dezvoltarea calităților înnăscute ale celui care se străduiește să dobândească calitatea de om învățat: „*Ingenuas placidis coniungere moribus artes / Qui studet, et docti nomen habere viri, / Hunc moneo primis ut adagia discat ab annis: / Nil quibus in musis pulchrius esse posset*” (Erasmus 1541, f. o2v). Chiar mai mult, această convingere i-a determinat chiar la o alegere radicală precum interzicerea utilizării vernacularului în cadrul școlii din Brașov. Așa-zisul regulament școlar (*Leges scholasticae*) atribuit lui Honterus afirma, fără drept de apel, că oricare „*ignavus*” dintre elevi, care va fi îndrăznit să se exprime în vernacular în loc de latină în incinta școlii, să fie pedepsit cu aspre lovituri de nuia („*virgis simul caesim operietur asperis... Germana non latina cuiquam colloquens*”, Teutsch 1888, 8). Amenințarea era probabil suficientă, iar invocarea autorității lui Honterus pare să fi condiționat pe termen lung practica lingvistică chiar și în gimnaziul brașovean de mai târziu. În mediile săsești educate din Transilvania s-a scris, de fapt, multă vreme în latină (și chiar și în greacă, în mod sporadic), inclusiv în contexte pur pragmatice și chiar și în comunicarea dintre vorbitori nativi de germană. Printre dovezile curioase ale acestei practici pot fi amintite biletele de invitație, cu ocazii mai mult sau mai puțin formale, scrise aproape întotdeauna în limba latină.

Reformatorii umaniști din Brașov îmbrățișau, așadar, îndemnul unor umaniști precum cu Erasmus și Melanchthon de a-i face părtași pe concetățenii lor la înțelepciunea clasicilor, deopotrivă creștini și păgâni. Lectura celor din urmă, în original, urmarea „însușirea bunei literaturi”, care, coroborată cu *pietas*, reprezenta calea spre mântuire în viziunea cărturarilor reformatori de la Brașov, exact ca și pentru Melanchthon. Accesul direct la textele autentice ale învățaților antici completa lectura neîngrădită a Sfintei Scripturi (și aceasta, pe cât posibil, în original), deschidea calea către filosofia morală clasică și oferea argumente externe în susținerea modului de viață creștin. Este de înțeles, așadar, de ce atât Honterus, cât și Wagner, au continuat să repete invitația lor *ad fontes* către concetățenii lor, susținuți fără rezerve de autoritățile citadine. Erau de preferat, în viziunea lor, „textele mai vechi”, considerate „mai pure”, după cum afirmă Wagner în introducerea sa la învățăturile lui Seneca, *Insignes ac elegantissimae sententiae* (Brașov: Wagner, 1555). Finalitatea ultimă a studiilor era, așadar, „erudiția” (înțeleasă în sensul său etimologic) și „pietatea”, cultivate din fragedă pruncie prin deprinderea bunelor moravuri și a filosofiei morale creștine, deprinse în paralel cu arta exprimării: „*Quoniam autem praecipui fines nostrorum studiorum esse debent, eruditio et pietas, uelim primam aetatem non solum dicendi artibus instrui, sed etiam morum et totius Christianae philosophiae praeceptis fideliter informari*”¹. Explicația oferită de Wagner este utilă și pentru lămurirea motivelor care au dus la includerea de către cărturarii de la Brașov în catalogul publicațiilor lor a unui număr atât de mare de autori clasici păgâni. Seneca a fost, de altfel, un autor foarte apreciat la Brașov, tratatul său despre virtuți și bunele moravuri fiind publicat deja de Honterus, încă din primul an de activitate².

¹ Seneca 1550; cf. Borsa 1971, nr. 122; USTC 305135; cf. Müller 2000a, 111.

² Seneca 1539; Borsa 1971, nr. 38; USTC 305039.

Întregește panorama dedicată literaturii gnomice un text care se distinge de această categorie nu numai prin faptul că autorul său este creștin, cât mai cu seamă întrucât lucrarea reprezintă singura ediție princeps a unei opere antice tipărite în Transilvania (și, de fapt, pe întreg cuprinsul fostului Regat medieval ungar) pe parcursul secolului al XVI-lea. În 1540, Honterus publica, în formatul *in octavo* tipic al tipăriturilor sale, un volum de circa douăzeci de file, purtând titlul *Νεῖλου Μοναχοῦ Κεφάλαια. Ἀββᾶ Θαλασσίου ἐκ τῶν περὶ ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας κεφαλαίων* (Brașov: Honterus, 1540; Borsa 1971, nr. 40; USTC 305041). Lucrarea cuprinde adagiile morale și ascetice atribuite sfântului ieromonah Nil (în realitate, compuse de Evagrius Ponticus, 345–399), urmate de maximele sfinților Talasie Libianul și Grigore Teologul din Nazianz, respectiv, la final, de câteva versuri profetice atribuite Sibilei. Tipăritura precedă ediția consacrată a acestei lucrări, într-o culegere de texte pitagoreice tipărită de Michael Neander în 1559 la Basel (J. Oporinus, USTC 649945), însoțită de o traducere latină și o scurtă introducere. Aceasta din urmă descrie modul în care Honterus a intrat în posesia manuscrisului operei, descoperit într-o „veche bibliotecă” din Țara Românească, într-una dintre peregrinările sale prin cele două țări românești extracarpătice: „*Caeterum eum autorem reperit aliquando in bibliotheca quadam vetustissima, apud barbaros plane homines, in Vualachia (quae regio est vicina Transsylvaniae) Ioannes Honterus Coronensis, vir doctissimus et de literis in patria sua Transsylvania optime meritis, linguarum ac totius antiquitatis studiosissimus, dum eius regionis et vicinae Moldaviae bibliothecas excutit*”¹. Avem una dintre puținele mențiuni cu privire la existența în secolul al XVI-lea a unor manuscrise medievale grecești în bibliotecile monastice din Țara Românească și Moldova. Pe de altă parte, păstrătorii valahi ai acestui mic tezaur bibliofil nu sunt prezentați în cei mai favorabili dintre termeni (*barbaros plane homines*), iar informația nu putea proveni decât din scrisoarea care însoțea trimiterea manuscrisului către umanistul din Basel, unde i se va și pierde urma.

Poeții antici, mai ales cei elini, au fost intens cultivați la Brașov și, ca atare, tipăriți. Aceleași duble motivații educative, literar-morale, au stat la baza selecției. Theognis din Megara, cu *Γνώμαι ἐλεγυακαί* era publicat de către Honterus în 1545 și republicat în 1567 –semn al epuizării tirajului inițial și a menținerii cererii pentru această lucrare². Și în acest caz, valoarea operei era dublă: era importantă pentru valența sa moralizatoare, cât și pentru deschiderea spre studiul poeziei grecești pe care o oferea. Un alt autor recomandat de cărturarii Renașterii tocmai din aceleași rațiuni era Hesiod, publicat la Brașov deja în 1543. *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* era un text des întrebuințat în școala de factură umanistă. Ediția brașoveană din acel an include însă și *Θεογονία*, un text fără aceleași finalități morale, dar fără îndoială util ca introducere în studiul poeziei eline. E posibil ca alegerea de a publica această lucrare să fie legată alte inițiative editoriale de la Brașov legate de dramaturgia antică, menite să ofere o critică a religiei și a superstițiilor păgâne (v. *Infra*).

Mult mai puțin reprezentată în catalogul tipografiei brașovene e, în schimb, poezia latină. În afară de *Distihurile* lui Cato, deja amintite, poeți clasici latini nu sunt publicați. Vergilius, care s-ar fi pretat profilului tipăriturilor brașovene, nu a fost

¹ Citat de Monok 2017, 124.

² Cf. Borsa 1971, nr. 62, USTC 305065; pentru ediția de la 1567, cf. Borsa 1971, nr. 225, USTC 305245.

publicat, probabil întrucât nu reprezenta o noutate în utilizarea școlară, respectiv din rațiuni de întindere a operelor sale. Sunt preferați, în schimb, autori mai recentți sau chiar compoziții contemporane. *Roseum memoriale* al monahului medievalul Petrus von Rosenheim (1380-1433) e tipărit în mai multe rânduri la Brașov, sub titlul *Disticha Novi Testamenti*¹. Edițiile versificate din *Rudimenta cosmografica cum vocabulis rerum* ale lui Honterus (începând cu cea din 1542) prezintă pe larg, pe lângă informația geografică, în cartea a patra, lungi descrieri versificate ale universului natural (animale, membre ale corpului, plante și fructe), creațiile omului și ocupațiile sale, respectiv bolile la care poate să-i cadă acesta victimă, toate destinate învățării lexicului latin corect (cf. Honterus 2015, versurile 890-1260). Tot versificată, destinată educației morale și literare a începătorilor, este și lucrarea parohului sibian Michael Siegler, *Brevia praecepta de moribus puerorum recte formandis carmine elegiaco*, tipărită la Brașov în 1556 (Borsa 1971, nr. 134; USTC 305147), respectiv compoziția în distih elegiac a lui Valentin Wagner *Praecepta vitae Christianae* (Brașov, 1554; USTC 305116 și 305117). Cea din urmă se încheie cu o serie de epigrame, destinate profesorilor, cu invitația de a nu recurge la metode brutale în educație (*Ne paedagogi plagose tractent pueros*), semn că exista o notabilă distanță între amenințarea reputată în așa-zisul „regulament școlar” și fapte.

Cum era de așteptat, Terentius s-a bucurat de o bună receptare la Brașov, o primă ediție a șase dintre comediile sale fiind tipărită de Honterus în 1545, cel mai probabil pe baza textului restabilit de Melanchthon (*Comoediae sex, cum argumentis Melanchthonis*; cf. Borsa 1971, nr. 61; USTC 305064). În 1557 tirajul acestei prime ediții trebuie să fi fost epuizat, căci Wagner se vedea obligat să o republice (Borsa 1971, nr. 141; USTC 305155). O altă lucrare teatrală, o tragedie din păcate pierdută, intitulată *Amnon incestuosus* și semnată de același Wagner, văzuse lumina tiparului în 1549 (Borsa 1971, nr. 75; USTC 305081). Știm din surse documentare că, la finalul fiecărui an academic, studenții școlii din Brașov obișnuiau să pună în scenă, într-un cadru festiv și cu participarea autorităților orașenești, o piesă de teatru în limba latină, iar la final erau răsplătiți cu premii, înregistrate riguros în contabilitatea orașului.

Compozițiile în limbile latină și greacă erau încurajate și în rândurile studenților. Ediția selectivă a epistolelor lui Cicero *Ad familiares*, publicată de Wagner în 1555 (Borsa 1971, nr. 113, USTC 305126), le oferea studenților mai avansați Brașov acces la textul cel mai recomandat de umaniștii din Renaștere ca exemplu pentru compunerea de scrisori latinești. Publicarea volumului este de pus în legătură cu o altă inițiativă, chiar mai interesantă, a aceluiași Wagner – un manual compact de epistolografie greacă publicat în același an, ce cuprinde extrase din diverși autori clasici, destinate să inspire învățăceii în greacă să producă propriile lor compoziții (*Venustissimae quaedam Graecae epistolae, ex diversis autoribus delectae cum conversione latina*, Brașov: Wagner, 1555)². Publicația trebuie să fi fost inspirată de lucrarea lui Johann Oporinus (1507-1568) *Methodus, una cum exemplis, conscribendarum epistolarum* (Basel, 1548; USTC 675836). În plus, Wagner, autor al unui catehism grec destinat mai degrabă dialogului interconfesional cu Marea Biserică din Constantinopol decât nevoilor formative ale contemporanilor latini, a

¹ Brașov: Honterus, 1541 (USTC 305046), 1545 (USTC 305063).

² Cf. Borsa 1971, nr. 123, USTC 305136).

oferit el însuși în acest sens un exemplu demn de urmat pentru contemporanii săi transilvăneni¹.

Concluzii. Clasicii greco-latini și reziliența prin educație

Această consistentă prezență a clasicilor greco-latini în catalogul tipografiei din Brașov în primele decenii de funcționare reflectă o clară predilecție pentru astfel de lucrări în mediile săsești transilvănene, orientarea distinctă către lucrări de dimensiuni conținute (din care să rezulte, așadar, tipărituri accesibile ca preț), respectiv preferința pentru opere utile din dubla perspectivă a educației lingvistice și celei morale. Între anul 1567 (când e republicat Teognis din Megara) și finele secolului nu mai apar la Brașov alte ediții din autorii clasici (sau, cel puțin, altele nu s-au păstrat). Mai apar, ce e drept, reeditări sporadice ale textelor gramaticale greco-latine, care răspund, fără îndoială, nevoilor de carte în școlile locale. Se publică ceva mai mult în germană, iar în latină se publică mai ales opere originale, ale unor contemporani. Aspectul este curios, dacă se ia în considerare faptul că abia în 1557 văzuse lumina tiparului publicația care a încununat eforturile învățaților tipografi de la Brașov, *Noul Testament* greco-latin, publicat în ediție iuxtă și cu un format *in quarto*². În vederea realizării acestei tipărituri, Valentin Wagner chiar reînnoiește setul de caractere în uz din vremea lui Honterus cu noi fonturi grecești, influențate de literele utilizate de Valentin Bapst la Leipzig (Müller 2000a, 134-135). Cu toate acestea, nici măcar această lucrare, mult așteptată de publicul educat transilvănean, nu va mai fi retipărită. În paralel paralel cu aceste schimbări, la Brașov înfloresc tiparul româno-chirilic, grație activității diaconului Coresi, care produce exclusiv carte religioasă.

Asistăm, așadar, la o clară reorientare a politicii editoriale, care trebuie să fi avut la bază, în primul rând, rațiuni comerciale. Pur și simplu, cartea tipărită în plan local nu reușește să țină pasul cu importurile de pe piața europeană de carte, care produce ediții iuxte din clasicii latini și greci, adeseori dotate cu aparat critic și comentate, în numere și cu costuri cu care tipografia brașoveană nu poate ține pasul. O comparație cu evoluția bibliotecii gimnaziului în aceeași perioadă reflectă pătrunderea constantă, după 1543, a celor mai recente ediții din clasicii antici, alături de reînnoirea permanentă a instrumentelor de studiu, cu precădere a dicționarelor și lexicoanelor. Inventarele bibliotecii școlii, în bună parte distrusă de marele incendiu din 1689, susțin această ipoteză (cf. Damian 2026).

Cum am anticipat, perioada 1539-1567 a reprezentat una de maximă încordare politică pentru Transilvania și, cu precădere, pentru Brașov. Dintre sași, brașovenii au fost primii care au renunțat la alianța tradițională cu Habsburgii, recunoscându-l ca rege pe Ioan Zápolya (r. 1526–1540), iar mai apoi pe succesorul său. Alegerea a fost dictată de realismul politic al elitei din Brașov, conștientă de

¹ *Κατήχησις* (Brașov: Honterus, 1544; USTC 305059, Borsa 1971, nr. 56), o lucrare pierdută; ediția a doua, din fericire, se păstrează: *Κατήχησις Οὐαλεντίνου τοῦ Οὐαγνήρη Κορωνίως* (Brașov: Wagner, 1550; USTC 305088, Borsa 1971, nr. 82). Cf. ediția sa critică în Müller 2000b, respectiv excelența analiză filologică, istorică și teologică a acestui text, în Müller 2000a.

² *Novum Testamentum Graece ac Latine iuxta postremam D. Erasmi Rot. translationem. Accesserunt in hac editione praeter concordantias marginales, succincta quaedam scholia et communium locorum index* (Brașov: Wagner, 1557; Borsa 1971, nr. 138; USTC 305151, 305152).

vulnerabilitatea orașului derivată din poziția sa geografică. În contextul schimbărilor de după 1526, Țara Bârsei a fost în repetate rânduri teatru de operațiuni militare în lupta dintre diferitele facțiuni, atrase în confruntarea dintre Casa de Habsburg și otomani, și a căutat din răputeri să găsească un *modus vivendi* cu Înalta Poartă, respectiv cu vasalii săi valahi și moldavi. Cu toate acestea, perioada a coincis cu mari prefaceri culturale la Brașov: învățământul local a fost reformat, autoritățile citadine au investit masiv în refacerea clădirii școlii (1541-1543), în reorganizarea învățământului și a bibliotecii școlii. Aceasta din urmă a fost îmbogățită cu un însemnat fond de carte tipărită, achiziționată de pe piețele europene și plătită din fonduri publice: registrele contabile ale orașului înregistrează în anul 1543 două deconturi în favoarea negustorului *Valentinus de Corona* (care se definește „librar” – *bibliopola*), pentru suma însemnată de 350 florini, *pro libris, pro instruenda bibliotheca*¹. Faptul că la Brașov, ca și în alte centre transilvănene², este deja activ un negustor relativ specializat în comerțul cu carte, capabil să efectueze o operație de o asemenea anvergură, demonstrează racordarea regiunii la piața de carte europeană și obligă cercetarea contemporană la un studiu comparat între producția locală de carte și patrimoniul bibliotecilor locale.

Fără îndoială, achiziția masivă din anul 1543 răspundea nevoilor școlii, unde reforma propusă de Honterus introdusese materii de studiu noi, precum greaca, retorica și dialectica, astronomia și științele naturii, respectiv muzica. În paralel, la Brașov renăștea interesul pentru dreptul roman. Contextul regional de securitate crease, fără îndoială, dificultăți majore pentru perfecționarea studenților în centrele universitare tradiționale (în principal Viena și Cracovia), respectiv la universitatea din Wittenberg, care începea să se impună ca noul centru universitar de referință pentru sașii transilvăneni. Școala locală (mai târziu cunoscută sub denumirea de gimnaziu) nu putea, fără îndoială, concura cu aceste centre și nici nu se configura ca o alternativă la *peregrinatio academica*; din contră, ea urma să răspundă mai bine nevoilor formative ale viitorilor studenți universitari, care puteau fi astfel admiși direct la universitate, pentru a urma cursurile de licență³. În regulamentul său școlar din 1543, Honterus deplângea faptul că neglijența predecesorilor săi la conducerea școlii întârziase nepermis de mult o astfel de reformă. În viziunea sa, răspunsul la vremurile tulburi trăite (*iniuria turbulentissimorum temporum*) nu putea fi nicidecum „neglijența dușmanilor pietății” (*neglegentia inimicorum pietatis*), ci tocmai cultivarea asiduă a acesteia⁴. Descriind reformele școlare operate sub conducerea sa, el insista asupra nevoii cultivării „studiului pietății și a artelor liberale în latină și greacă”⁵, ca pași esențiali în promovarea reformei morale. Urma, astfel, un model de umanism civic pus deja în aplicare și de alte orașe europene, care își găsea idealul în programul ilustrat mai cu seamă de Melanchthon. Acest caracter al reformei honteriene de la Brașov a fost sesizat în istoriografie⁶, dar prea puțin discutat din

¹ Pe 27 iulie 1543, sumele de 38 și 312 de florini, înregistrați separat, cf. *Quellen* 1889, II, 652.

² Dincă 2023, 142.

³ Cf. Papahagi 2023, 203-209.

⁴ Teutsch 1888, 3.

⁵ Honterus 1543; cf. Borsa 1971, nr. 43; USTC 305055; ed. în Teutsch 1888, 3-4.

⁶ Göllner 1979, I, 140-142; Wien 2022, 67-83.

perspectiva receptării clasicilor latini și greci în Transilvania¹. Schimbarea canonului literar clasic ocazionată de pătrunderea aproape concomitentă a formelor Renașterii și a Reformei în regiune trebuie însă interpretată prin prisma acestor alegeri voluntare operate de câțiva exponenți ai elitei intelectuale transilvănene.

Grație influenței lui Honterus în mediile săsești, care l-au perceput, conform cuvintelor lui Martin Luther, drept „apostolul reformei în Transilvania”, alegerile sale în materie de lecturi clasice latine și grecești au condiționat pe termen lung formarea intelectualilor transilvăneni. Modelul școlii și tiparului brașovean a fost emulat în deceniile următoare de celelalte orașe transilvănene, chiar și în afara mediilor săsești. Fără îndoială, datorăm insistenței cărturarilor de la Brașov pe literatura sapiențială faptul că bibliotecile din Transilvania abundă de cărți ale căror pagini reproduc numeroase însemnări cu caracter gnostic, *sententiae* clasice sau creștine care reflectă gusturile intelectualilor locali. Studiarea sistematică a acestui material, încă incomplet inventariat și greu accesibil, va oferi o viziune de ansamblu mult mai articulată asupra fenomenului și, fără îndoială, va permite noi descoperiri.

Reflectarea acestor transformări în restul spațiului românesc merită și ea investigată cu o abordare interdisciplinară, la care contribuția clasiциștilor este absolut necesară. Anumite aspecte ale acestei receptări au fost sesizate deja ocazional, cum este cazul apariției figurilor învățaților antici în arta figurativă din cele două țări românești extracarpătice. Istoricii de artă au remarcat de ceva vreme în frescele mănăstirilor din Moldova apariția reprezentărilor unor filosofi și autori antici și le-au pus în legătură cu înflorirea umanismului civic european: nu doar Aristotel, Platon, Socrate, Pitagora, Solon și Sibila, dar uneori chiar Apollonios, Euripides, Homer, Astanes, Tucidide, Philo Alexandrinul, Plutarh, Sofocle și Porfiriu – până la 14 personaje în anumite cicluri, conform cercetărilor unor autori precum Grigore Nandriș². Această receptare mediată a Antichității reflectată în artă se cuvine reevaluată, discutată în legătură cu clasiциi greci și latini prezenți în catalogul tipografiei de la Brașov, respectiv cu restul producției transilvănene de carte tipărită în secolul al XVI-lea.

Referințe bibliografice

Surse

- Erasmus, Desiderius. 1541. *Epitome adagiorum Graecorum et Latinorum iuxta seriem alphabeti*. Brașov: Honterus.
- Honterus, Johannes. 1539. *Συνόψεως Γραμματικῆς Βιβλία Δύο I<ohannii> H<onteri> C<oronensis>*, Brașov: Honterus.
- Honterus, Johannes. 1543. *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae*, Brașov: Honterus.
- Honterus, Johannes. 2015. *Rudimenta Cosmographica – Grundzüge der Weltbeschreibung (Corona/Kronstadt 1542)*. Ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte Faksimile-Ausgabe, Hermannstadt - Bonn: Schiller.
- Seneca, Lucius Annaeus. 1539. *De quatuor virtutibus liber unus. De moribus liber unus*, Brașov: Honterus.
- Seneca, Lucius Annaeus. 1555. *Insignes ac elegantissimae sententiae*, Brașov: Wagner.

¹ Doar Müller 2000a discută aspectul, mai degrabă tangențial.

² Nandriș 1970, 40-42; cf. Müller 2000a, 75.

Literatură secundară

- Borsa, Gedeon, Hervay, Ferenc, Holl, Béla, Käfer, István and Kelecsényi, Ákos (eds). 1971. *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1473-1600. Res litteraria Hungariae Vetus Operum Impressorum, 1473-1600*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Botley, Paul. 2010. *Learning Greek in Western Europe, 1396-1529: Grammars, Lexica, and Classroom Texts*, Philadelphia: American Philosophical Society.
- Connolly, Serena. 2022. *Wisdom from Rome: Reading Roman Society and European Education in the Distichs of Cato*, Berlin – Boston: De Gruyter.
- Damian, Iulian Mihai. 2021. *Johannes Honterus and Greek Renaissance in Transylvania*, în *When Greece Flew across the Alps. The Study of Greek in Early Modern Europe*, ed. Federica Ciccolella, Leiden-Boston: Brill, 134-163.
- Damian, Iulian Mihai. 2020. *Primele gramatici grecești din Transilvania (jumătatea secolului al XVI-lea)*, *Anuarul Institutului de Istorie „G. Barițiu”*, tom. LIX, 45-62.
- Damian, Iulian Mihai. 2026. *The Sixteen Century Greek Books from Brașov*, în *Greek Books on the Early Modern European Market*, ed. Natasha Constantinidou, Leiden-Boston: Brill (under press).
- Dankanits, Ádám. 1982. *Lesestoffe des 16. Jahrhunderts in Siebenbürgen*, Bukarest: Kriterion.
- Dincă, Adinel. 2023. *The Transylvanian Saxons and their books in the Middle Ages*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Göllner, Carl. 1979. *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiet Rumäniens*, Bucharest: Kriterion.
- Gündisch, Gustav. 1987. *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte*, Köln - Wien: Böhlau.
- Jakó, Zsigmond. 1977. *Philobiblon transilvan*, București: Kriterion.
- Jugăreanu, Veturia. 1959. *Bibliographie der siebenbürgischen Frühdrucke*, Baden-Baden: Heitz.
- Monok, István. 1998. *Lutherische Orthodoxie, sächsischer Philippismus und Irenismus in den Lesestoffen des lutherischen Bürgertums in Ungarn*, în *Bürgerliche Kultur im Vergleich, Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert*, eds. István Monok, Péter Ötvös. Szeged: Scriptorum, 71–80.
- Monok, István. 2013. *Towns and book culture in Hungary at the end of the Fifteenth Century and during the Sixteenth Century*, in *Print Culture and Peripheries in Early Modern Europe: A Contribution to the History of Printing and the Book Trade in Small European and Spanish cities*, ed. Benito Rial Costas, Leiden-Boston: Brill, 171-200.
- Monok, István. 2017. *L'unique editio princeps transylvaine du XVIe siècle : le Nilus de Johann Honter, in Strasbourg, ville de l'imprimerie. L'édition princeps aux XVe et XVIe siècles (textes et images)*, ed. Edith Karagiannis-Mazeaud, Turnhout : Brepols, 119-128.
- Monok, István; Ötvös, Peter and Verók, Attila (eds.). 1991. *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575-1750. Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt (= Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.-18. Jahrhunderts in Ungarn, Vol. 16 - Erdelyi Könyvesházak. Bibliotheken in Siebenbürgen, IV/1)*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.
- Müller, Andreas. 2000a. *Humanistisch geprägte Reformation an der Grenze von östlichem und westlichem Christentum: Valentin Wagners griechischer Katechismus von 1550*. Mandelbachtal: Cicero Verlag.
- Müller, Andreas. 2000b. *Reformation zwischen Ost und West: Valentin Wagners griechischer Katechismus (Kronstadt 1550)*. Köln: Böhlau.
- Nandriș, Grigore. 1970. *Christian Humanism in the Neo-Byzantine Mural-Paintings of Eastern Europe*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Papahagi, Adrian. 2023. *Books from Lost Libraries. The Medieval Dioceses of Cenad, Oradea, and Transylvania*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Quellen. 1889. *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Herausgegeben auf Kosten der Stadt Kronstadt von dem mit der Herausgabe betrauten Ausschuss*, Kronstadt: Albrecht & Zillich, vol. II.
- Reinerth, Karl. 1968. *Des Kronstadter Magisters Valentin Wagners Wittenberger Studium*, *Archiv für Reformationsgeschichte*, LIX, 25-41.
- Signes Codoñer, Juan. 2016. *La quimera de los gramáticos. Historia de la voz media del verbo griego en la tradición gramatical griega desde Apolonio Díscolo hasta Ludolf Küster y Philipp Buttmann*, Salamanca: Universidad de Salamanca.

- Teutsch, Friedrich. 1888. *Die siebenbürgisch sächsischen Schulordnungen mit Einleitung, Anmerkungen und Register*, Berlin: A. Hofmann, vol. I.
- Walsby, Malcolm. 2024. *The Book and the Text. Defining the Sammelband*, în *Perdite e sopravvivenze del libro antico: il ruolo delle miscellanee*, ed. Amandine Bonesso, Udine: Forum, 17-37.
- Wien, Ulrich. 2022. *Crossing Borders – Impact of Reformation in Transylvania since the 1520s: Diversity of Faith and religious Freedom in the Ottoman Zone of Influence*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wittstock, Oskar. 1970. *Johannes Honterus, der Siebenbürger Humanist und Reformator. Der Mann. Das Werk. Die Zeit*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

Ilona DUȚĂ
(Universitatea din Craiova)

**Criza exilului la Ovidiu:
de la expulzarea în *abisul barbar*,
la *abisul interiorității***

Abstract: (The crisis of exile in Ovid: from expulsion into the barbaric abyss to the abyss of interiority) The prefiguration of subjectivity (in the sense of Western modernity) as a complex process, which requires paradigmatic structuring (being supported by cultural and epistemic paradigms), has been occurring since antiquity, even if the turning point is the experience of self-examination in Christianity, respectively the Cartesian self-foundation in the exercise of thought (*cogito ergo sum*). Beyond the anthropocentric representation specific to antiquity, of the hero as the central piece around which the community coagulates according to the model of the cosmic order, subjective experiences are timidly asserted, especially in elegy, on the border with the rhetorical scaffolding (the germination of emotion under the fixed form of rhetorical convention). The effect of a cruel life experience, the poetry of exile becomes for Ovid the space of converting the external abyss (the dangerous sea voyage, the unknown of the barbarian world) into an internal abyss. In the extreme conditions of exile in Tomis, Ovid has the vision of the abyss to the extent that the uprooting from the physical place triggers an uprooting from the psychic place, just as, later, Saint Augustine's existential crisis will cause the revelation of the abyss of human consciousness (*abyssus humanae conscientiae*). The forced abandonment of Rome and his own home, the inner death that occurred under these conditions – in the poem *The Last Night in Rome* from the volume *Tristia* (Sorrows), the poet sees himself as dead – the distance from the Italic shore, the abandonment by friends create a state of profound emptiness against the backdrop of which Ovid experiences the inner abyss.

Keywords: *crisis, exile, subjectivity, abyss, nostalgia.*

Rezumat: Proces complex, care necesită structurări paradigmatic (fiind susținut de paradigme culturale și epistemice), prefigurarea subiectivității (în sensul modernității occidentale) se produce încă din antichitate, chiar dacă placa turnantă o constituie experiența autoexaminării în creștinism, respectiv autofundamentarea carteziană în exercițiul gândirii (*cogito ergo sum*). Dincolo de reprezentarea antropocentrică specifică antichității, a eroului ca piesă centrală în jurul căruia se coagulează comunitatea după modelul ordinii cosmice, trăiri subiective se afirmă timid îndeosebi în elegie, la granița cu eșafodajul retoric (germinarea emoției sub forma fixă a convenției retorice). Efect al unei crude experiențe de viață, poezia exilului devine la Ovidiu spațiul convertirii abisului exterior (călătoria primejdioasă pe mare, necunoscutul lumii barbare) în abis interior. În condițiile extreme ale exilării la Tomis, Ovidiu are viziunea abisului în măsura în care smulgerea din locul fizic declanșează o smulgere din locul psihic, așa cum, mai târziu criza existențială a Sfântului Augustin va provoca revelația abisului conștiinței umane (*abyssus humanae conscientiae*). Părăsirea forțată a Romei și a propriei case, moartea interioară survenită în aceste condiții (în poemul *Cea de pe urmă noapte la Roma* din volumul *Tristele*, poetul se vizionează ca mort), îndepărtarea de țărmlul italic, părăsirea de către prieteni creează o stare de vacuitate profundă pe fondul căreia Ovidiu experimentează abisul lăuntric.

Cuvinte-cheie: *criză, exil, subiectivitate, abis, nostalgie.*

Situată la antipodul poeziei erotice, provocată chiar de aceasta în măsura în care, potrivit numeroaselor referințe ale poetului, instructajul amoros din *Ars amandi* ar fi fost cauza exilării sale la Tomis, poezia exilului este o dureroasă confesiune rostită dintr-un abis al morții (căci poetul se vizionează continuu ca „mort” în condițiile vieții de exilat), precedând, prin revelația vacuității interioare, plonjonul augustinian în abisul conștiinței; susținută de axa Eros-Thanatos, poetica ovidiană devine astfel spațiul unei fracturi latente produse la nivelul psihismului colectiv al decadenței antice, ea însăși (auto)exilată din centralitatea Cetății și a întregului corpus axiologic clasic încarnat de centralitatea eposului și a eroismului fondator. Deși generată de o experiență dramatică personală, poezia exilului lui Ovidiu activează componenta melancolică elegiacă, atât de manifestă la Propertiu, dar pe care tocmai didacticianul iubirii o convertise în frivolitate și joc împlânzind insuportabilul în maniera tipic romană a deconstrucției ludice (transformând dramatismul pasiunii propertiene într-o savuroasă comedie a iubirii). De altfel, epistolarul de dragoste *Heroide* constituie o punte de legătură (un rit poetic de trecere) între retorica jocului amoros și abisul de incertitudine și haos, între suprafața proiectivă a Erosului și obscuritatea Thanatosului. Un accident biografic, așadar, declanșează căderea exact în materia reprimatului, angoasa romană de incertitudine și de gol (*horor vacui*), răsucind versul elegiac dinspre suprafața retorică și improvizația teatrală către abis (cel care grecilor le-a dăruit tragedia și cel pe care romanii l-au evitat preferând comedia); ca un joc al destinului, asumarea abisului îi revine tocmai maestrului sublimării ludic-convenționale a erotismului, opunând camuflajului retoric al vocii inițitoare în meșteșugul iubirii (*ars* însemnând tehnică, meșteșug) cea mai sfâșietoare voce confesivă.

Radiografie a golirii de sine prin smulgerea reperelor, obiectelor, granițelor care jalonaseră identitatea poetului aureolat de faimă, volumul *Tristele* este o tulburătoare confesiune despre descoperirea vacuității interioare și morții, pe fondul pustiuului lumii barbare ca spațiu de exil. Dacă autoexilarea în sine a sfântului Augustin se produce treptat, prin acumularea de tensiune existențială, convertirea survenind prin parcurgerea întregului spațiu al subiectivității, exilul lui Ovidiu la Tomis, ordonat de Augustus, determină descoperirea forțată a zonei extreme a psihicului, granița thanatică din care iradiază adevărul întunecat și dureros al spectralității; existența fantomatică la care este condamnat poetul prin intermediul exilului este o revelație a naturii spectrale a interiorității, a inconsistenței și incertitudinii dureroase care constituie din interior subiectul. Precedate fiecare de o secvență metatextuală, autoreflexivă, prin câte un poem alegoric, de încarnare a epistolelor într-un fel de proiecție auctorială, de fantomă îndoliată trimisă la Roma în locul poetului deja „mort”, cele cinci cărți ale *Tristelor* expun un scenariu psihic de adâncime, acela al dezvăluirii străfundului interiorității evacuate de orizonturile vieții personale pe măsura înaintării exilatului spre „fundul lumii”, așa cum percepe acesta constant ținutul barbar: plecarea din Roma și călătoria pe marea nefavorabilă, precum destinul de exilat, dobândește sensul unei catabaze spre pustiul lăuntric, întreaga *Carte I* desfășurându-se sub semnul mortificării și al sfâșierii interioare, al dezrădăcinării și smulgerii organelor vitale (familie, prieteni, casă, profesie, statut social etc.); în încercarea disperată de a face irevocabilul revocabil, *Cartea a II-a*, adresată împăratului Octavian Augustus, este expresia mecanismelor de autoapărare

în fața vacuității, avalanșa dezvinovățirilor, implorărilor, elogierilor reflectând lupta de rezistență la dezintegrare; seismograf al permanentei oscilații între trecut și prezent, între memorie și vidul inoculat prin exil, între viață și moarte, următoarele trei cărți, bântuite de melancolie și nostalgie, pun în scenă însăși spectralitatea ca ontologie a subiectivității revelată în condițiile exilului (amintirea, fantoma, fantasma devin singurele conținuturi psihice ale celui pedepsit prin depozitarea de propria lume ca și cum i-ar fi smulsă din carne). Astfel, fragmentarismul exterior al teatralității poeziei amoroase a lui Ovidiu, lumea carnavalescă alcătuită din gesturi frivole, strategii de seducție, măști se răsucesc în poezia exilului într-un univers descompus al memoriei, în care fragmente spectrale revin din viața de dinaintea exilării la Tomis ca dintr-o existență anterioară, poetul trăind fantomatic (căci se percepe mereu ca fiind „mort”) printre reminiscențe și umbre. De la *carnavalul exotic, manierist al măștilor amoroase*, la *carnavalul funebru cu măști spectrale*, parcursul poeziei ovidiene este acela de la evitarea realității pasionale (prin sublimare retorică) la pierderea realității substanțiale (prin dislocarea din materia lumii din care a fost exilat); în ambele cazuri de derealizare, își face apariția un fenomen specific decadenței, și anume o *ontologie slăbită* (concept aplicat de către Vattimo postmodernității) atât a formei manieriste, cât și a umbrelor psihice (spectre, fantome, fantasme, urme mnezice în general).

Confesiune îndoliată care, dincolo de deplângerea exilării în afara lumii civilizate a Romei, în barbarie, expune un interminabil cortegiu de umbre (vertijul resturilor memoriei), poezia exilului generată de realitatea biografică a lui Ovidiu anticipează, prin erupția dimensiunii slăbite, fantasmatică a interiorității, exilul sfântului Augustin din el însuși, din propriile conținuturi interioare (senzații, amintiri, cunoștințe etc.), pe calea descoperirii transcendenței divine. Numai că, dacă „în locul sinelui” augustinian (potrivit sintagmei lui Jean-Luc Marion) survine imaginea lui Dumnezeu / *imago Dei*, în locul subiectului exilat al lui Ovidiu nu se află decât o insuportabilă alternanță de disperare și așteptare, de melancolie și nostalgie, de amintire a vieții și moarte. Exilul în afara Romei dobândește anvergura unui *exil epistemic*, în afara unui model de construcție a subiectului antic prin relaționare cu ordinea cosmică în care funcționează și în raport cu care se exersează continuu ca spiritualitate (conform tezelor lui Michel Foucault din *Hermeneutica subiectului*, 2004): ceea ce se produce în acest spațiu poetic este, prin intermediul dislocării din lumea romană, o dislocare a subiectului din cadrul mundan în care și-a exersat „preocuparea de sine” (Foucault, *ibidem*), oglindindu-și lumea în care se situează pe o poziție centrală (centralitate mitică proiectată de figura eroului), în condiții de transparență completă (de unde, seninătatea modelului antropologic antic); dislocarea subiectului exilat al lui Ovidiu oglindește un exil mai profund, acela dintr-un model epistemic; golul vizionat de poet, pustietatea și moartea sunt consecințele extragerii dintr-un atare model. De aceea, confesiunea ovidiană este mărturia îndepărtării modelului antropologic antic și a revelării haosului, abisului, spectralității rămase în urma acestuia (întrezărite, de altfel, și în *Heroide*); este un discurs clivat între amintirea vechii vieți care precede exilul (sau a vechiului model antropologic cosmoidal) și vacuitatea care proiectează „fundul lumii” barbare asupra străfundului psihic. Clivajul augustinian între „păcat” și „lauda” divinității, ca loc al confesiunii, este la Ovidiu clivaj între „ireversibil” și „nostalgie” (prin raportare la *Ireversibilul și*

nostalgia lui Vladimir Jankélévitch), între pierdere definitivă și pulsionea memoriei, între moarte și resurecție fantomatică. Inaugurată prin mărturisirea „păcatului” și „lauda” transcendenței lui Dumnezeu, confesiunea sfântului Augustin întemeiază modelul subiectivității creștine: „Vom admite mai întâi și dintr-o dată principiul potrivit căruia pentru sfântul Augustin *confessio* se dedublează în mărturisire a păcatelor și mărturisire a laudei (...) Astfel, lauda inaugurează *Confessiones*; or, după cum lauda se înalță din *confessio* și o pune în operă, este necesar să concluzionăm faptul că *confessio* constituie primul gând al *Confessiones*, locul lor și așadar punctul lor de plecare” (Marion, 2020: 34) Inițiată (consecvent, cu poemul preliminar al fiecărei cărți) printr-o cântare funebră rostită din câmpul morții chiar de fantoma poetului mort, confesiunea lui Ovidiu relatează sfârșitul modelului antropologic antic activat în condițiile accidentului biografic al propriului exil.

1. „Moartea” exilatului ca moarte a subiectului antic: doliu, anxietate, eviscerare.

Mesager trimis în „trist veșmânt” de doliu la Roma, cea dintâi carte epistolară situează în moarte punctul zero al scriiturii elegiace din *Tristele*, cu implicații majore în ceea ce privește nu doar geneza scrisului, dar mai ales geneza forțată a unei ontologii slăbite a subiectului care prin expatriere (expatriat, totodată, la figurat din matricea / din cosmosul în care subiectul antic se împlinește antropocentric) devine o biată fantomă. Poemul preliminar al *Cărții I, Cuvânt de însoțire*, expune, printr-un un exercițiu metapoetic, această mutație: „Tu, cartea mea, vei merge la Roma fără mine, / Te las: acolo mie a merge nu mi-i dat. / Dar fără de podoabe te du, cum se cuvine: / Un exilat ți-i tată, ia-ți strai de exilat! / Să nu te-mbraci, sărmano, în roșie porfiră, / Căci nu acesta este al jalei trist veșmânt! / Nici măciulii de fildeș la capetele negre, / Nici titlu scris cu roșu, nici urmă de ulei! / Să se gătească astfel o carte fericită! / Tu...să-ți aduci aminte de tristul meu destin! / Să nu fii netezită cu pumice poroasă, / Să pari la toți zburliată, cu părul despletit. / Să nu roșești de pete: acel ce-o să le vadă / Cu lacrimile mele va ști că le-am făcut. / Tu locurilor scumpe te-nchină de la mine: / Cu-al tău picior eu însumi voi crede că le-ating! / Iar dacă din mulțime se va găsi vreunul / Să-și mai aducă aminte, să-ntrebe cum o duc, / Să-i spui că sunt în viață, dar mort sunt între oameni, / Și, totuși, că viața-mi e darul unui zeu.” (v. 1-19)

Scrisul devine un vehicul capabil să transporte în patria interzisă imaginația și gândul poetului exilat, să acționeze în locul și în numele lui (în acest sens, o instruieste cum să se comporte în societatea tulburată de cazul său, în funcție de întâlniri ostile sau oportune), să dialogheze cu celelate scrieri ale sale, vizitând proaspetele *Metamorfoze* („Din caldă mea cenușă scăpate mai deunezi, / Și din *Metamorfoze* sunt cincisprezece cărți. / Tu spune-le că soarta-mi, și ea, se poate pune / În rândul lor, căci fața-i deodată s-a schimbat” – v. 117-120) și ferindu-se de cărțile amoroase care i-au provocat exilul („Când în camera noastră tu ai să fii primită / Și vei intra în scinul rotund, în locul tău, / Tu vei vedea acolo, în bună rânduială, / Născuți în nopți de veghe, pe frații tăi ceilalți. / Ei poartă, fiecare, la capăt câte-un nume / Și titlul și-l arată pe față orișicui. Trei numai stau deoparte, ascunși în întuneric: / Ei dragostea ne-nvață, pe care toți o știm. / Dar tu să fugi de dânsii sau, dacă te încumeți, / Edipi să-i faci de-a dreptul, Edipi și Telegoni!” – v. 105-114). Conflictul intern al operei

care a deturnat destinul autorului („Râdea odată soarta-mi, azi plângi de mila ei!” – v. 122) denunță, însă, un conflict mai adânc sub răsucirea destinală Eros-Thanatos, un fel de răsturnare fatală a scrisului de pe fațada libertății manieriste a formei (și a libertinajului amoros) pe reversul golului sau a hăului ontologic revelat prin intermediul exilului; căci, dincolo de contextul biografic (poezia amoroasă a atras condamnarea poetului la exil), imponderabilitatea dezontologizantă a formei atrage după sine revelația vacuității și morții (materialitatea brută care scapă sublimării în formă, limita neagră a psihicului sau străfundul său, a cărei reprezentare este activată de captivitatea în „fundul lumii”: „Iar eu, în fundul lumii, / Departe, mult departe voi fi de țara mea!” – v. 127-128). Ca atare, însuși reversul scrisului libertin practicat de Ovidiu nu poate fi altul decât neantul, iar hăul interior deschis în sufletele eroinelor abandonate (*Heroide*) prefigurează melancolia și golul ca destin care decurge din însăși logica poetică a formei imponderale, în nesfârșită deplasare și joc; destinul biografic se pliază pe destinul poetic al morții ascunse în miezul erotismului eliberat, al dezordinii amoroase, creându-se o stranie rezonanță între acestea.

Epistola intitulată *Cea de pe urmă noapte la Roma* este un scenariu deopotrivă biografic și metapoetic al morții (din moment ce în condiția de „mort” se întemeiază poezia spectrală a exilului). Mărturie a unui context biografic, episodul părăsirii casei și patriei, ca urmare a verdictului dat de împărat („Era aproape ziua când Cezarul dăduse / Poruncă din hotarul Italiei să plec.” – v. 5-6), dobândește totodată o dimensiune epistemică în măsura în care extracția dureroasă a subiectului din propria lume aduce o perpetuă viziune a morții și golului; în locul organismului cosmic (ordinea în cadrul căreia omul antic funcționează interconectat practic, după un model antropocentric, transparent la lumea pe care o oglindește cu claritate, acceptând-o ca pe un *fatum*), urmează să se instaleze tristețea, nostalgia, vacuitatea. Astfel, *ritualul funerar* al mortificării poetului prin exil poate fi citit ca *ritual metapoetic și epistemic al somației* (prescrise, poate, din adâncul inconștientului colectiv) la părăsirea modelului antic al subiectului relaționat organic cu lumea ca un cosmos viu.

Exilul ca moarte și exilatul ca mort constituie imaginea centrală a acestor epistole, dar, mai mult decât fireasca percepție a sfârșitului în atare condiții, scenariul morții imagineare devine *punctul originar al scriiturii spectrale* generate din neantul prezentului (pustiul sau hăul barbar) ca un halou de umbre nostalgice degajate din viața anterioară exilului: „Ce vaiete, ce plânset, se auzea oriunde / Îți întorceai privirea, și bocet...ca la mort! / Toți mă jeleau: bărbații, femeile, copiii, / Și ud era de lacrimi în casă orice colț.” (v. 21-24) Rit funerar de separare și de oscilație între stări sau lumi, secvența detaliată a tergiverării „pe prag” nu este doar un dureros adio de la mediul familial, ci un „rit liminar”, potrivit clasificării de către Van Gennep a riturilor de trecere: „Dată fiind importanța acestor treceri, mă cred îndreptățit să deosebesc o categorie specială de *rituri de trecere*, care se descompun, în urma analizei, în *rituri de separare*, *rituri de limită* și *rituri de agregare*.” (Van Gennep, 1996: 24) Separarea dureroasă de universul familial echivalează cu o smulgere din sine a subiectului, din propriul organism mundan, urmată de angoasanta azvârlire în necunoscutul barbar care va proiecta asupra exilatului reprezentarea înfundăturii („fundul lumii”) și a abisului; de fapt, întreaga *Carte I* are o funcție liminară, de prag între cunoscut și necunoscut, familiar și barbar, subiect integrat lumii sale după modelul ordinii cosmice și subiect dezintegrat, prăbușit în spectralitate și neant (stare

deplânsă în restul corpusului elegiac al *Tristelor*). Scena întoarcerii de trei ori din prag este o secvență ceremonială de pură liminaritate, ceremonia retorică făcând suportabilă smulgera și suspendarea în gol: „Pășii pe prag de trei ori și mă-ntorsei de trei ori: / Îmi asculta picioru’ al inimii îndemn / Tot le ziceam adio și iar stăteam de vorbă, / Îi sărutam la urmă și tot nu mai plecam. / Dădeam aceleași sfaturi și eu pe mine însumi / Mă amăgeam, cu ochii la tot ce-aveam mai scump.” (v. 55-60) Pierderea, sfâșierea, ruptura în două devin noua stare dezontologizată a subiectului, în care supraviețuirea depinde în exclusivitate de reveria spectralității trecutului și de supapele nostalgiei: „Pierdută-i pentru mine pe veci a mea soție / Și casa mea pierdută-i și toți ai mei, și voi, / Căroră ca un frate v-am dat a mea iubire, / O, inimi scumpe mie, prieteni ca-n povești!” (v. 63-66); „Mi s-a părut atunci că mă dezbin în două / Și că din trup o parte acolo mi-a rămas, / (...) Eu ies – mai bine-aș zicec-au scos un mort din casă!” (v. 73-74, 89)

Expusă pericolelor mării, călătoria spre Tomis este o anti-călătorie în care reperele parcursului antic (deplasarea între țărmuri, repere, granițe) sunt spulberate, turbionul mării cuprinse de furtună făcând loc întoarcerii privirii spre turbionul subiectiv al oscilației „între dor și frică” (titlu al celei de-a patra epistole). Ștergerea reperelor și plonjarea în necunoscut produce o răsucire a „sistemului de raționalitate” a subiectului antic dinspre rețeaua conexiunilor exterioare către stări abisale interioare (anxietate, melancolie, vacuitate). Căci, potrivit lui Michel Foucault, cunoașterea experiențială de sine este corelativă cunoașterii naturii în modelul de spiritualitate antică, acea „privire de ansamblu care dă ocol lumii” fiind de natură să pună în relație „sinele ca rațiune și sinele ca punct”, rațiunea sau ordinea universală și „sinele ca element individual plasat ici și colo în lume”: „Dimpotrivă, dacă „a te cunoaște pe tine însuți” este legat de cunoașterea naturii, dacă, în această cercetare de sine, a cunoaște natura și a te cunoaște pe tine însuți sunt legate una de alta, e în măsura în care cunoașterea naturii ne va dezvălui că nu suntem nimic mai mult decât un punct, un punct a cărui interioritate nu pune, firește, nici un fel de problemă. Singura problemă care i se pune acestui care i se pune acestui punct este, tocmai, să se situeze acolo unde se află și să accepte sistemul de raționalitate care l-a inserat în acel punct al lumii.” (Foucault, *ibidem*: 270) Implozia punctului în condițiile smulgerii din orizontul de raționalitate al propriei lumi și ale azvârlirii în necunoscutul exilului, pe marea agitată de furtună care amplifică haosul, ar constitui radiografia destrămării ordinii exterioare și a refugierii privirii într-o deschidere spațială a punctului spre interior, loc bântuit de nostalgie și spaimă; aceasta este matricea generatoare a umbrelor, fantasmelor, imaginilor spectrale ca ingrediente ale subiectivității. Astfel, epistola *Între dor și frică* devine documentul care înregistrează răsucirea „vederii plonjate asupra lumii” într-un *plonjon în sine abisal* („Vedere plonjată de sine înșine asupra noastră înșine, care înglobează lumea din care facem parte și care asigură astfel libertatea subiectului în chiar această lume.” – *ibidem*: 273), exilul prilejuind expulzarea din „raționalitatea universală” a lumii în haos și în abis. Precum celebrul poem rimbaldian *Le bateau ivre*, document modernist al derivei și destrămării senzoriale a eului, această epistolă ovidiană este un *tablou concentrat al prăbușirii în picaj a subiectului antic*, relaționat cu lumea printr-un sistem de granițe, limite, borne, spre un fond de angoasă existențială și haos. Imaginea răscolirii febrile a întregului „nisip din vaduri” devine astfel o alegorie a răscolirii străfundului psihic bântuit de

„chinuri” și spaimă, susținută de analogia dintre geamătul navei și „chinul meu cumplit”: „Vai mie! Cum se umflă talazurile mării! / Cum fierbe tot nisipul din vaduri răscolit! / Și apa, cât un munte, izbește și la proră, / Ea bate și în zeei la pupă zugrăviți. / Ce pârâit de scânduri! Ce șuier de odgoane! / Cum geme nava însăși de chinul meu cumplit!” (v. 5-10) Mort de spaimă, cârmaciul „scapă cârma” lăsând nava la voia oarbă a „turbatelor talazuri” („Cârmaciul-i ca de ceară și-l trec fiori de gheață, / Din mână-i scapă cârma, și iată-l biruit! / Așa cum pe fugarul cel tare de cerbice / Un călăreț biceisnic îl lasă-n voia lui, / Tot astfel și cârmaciul corabia o-ncrede / Turbatelor talazuri, s-o ducă unde vor.” – v. 11-16); el oglindește astfel însăși mortificarea interioară a exilatului a cărui îndrăzneală de a privi frica în față („Dar frica, numai frica mă face îndrăzneț” – v. 5) este, în fond, *îndrăzneala epistemică de a privi în abis* și de a surprinde mutația introvertirii. „Dorul” și „frica”, așadar, sunt noua compoziție a subiectului clivat / sfâșiat între nostalgie și granița fermă, mortiferă a necunoscutului, între matricea tot mai îndepărtată a gestației mundane a sinelui și neantul lăuntric: „Pe când vorbesc, și dorul și frica mă frământă. / În vremea asta, nava ce groaznic a trosnit! / O, zee, stăpâni ai mării albastre, îndurare! / Ce? Nu-i destul că astăzi de Joe-s urgisit? / Un mort dacă mai poate din moarte se se-ntoarce, / Scăpați de moartea crudă un suflet istovit!” (v. 23-28) Re-gestat / „frământat” între stări existențiale extreme, eul poetic ovidian relatează din chiar interiorul morții (subiectului clasic, transparent, echilibrat) noua condiție subiectivă expusă vacuității și haosului.

Iremediabil clivat, subiectul ovidian este supus regimului ambiguității, vacuității și maladiei sufletești prescrise de experiența ireversibilului: „Vidul pe care timpul îl adâncește în noi este trăit simultan ca o boală incurabilă și ca o terapie interminabilă. Totuși, boala comportă un soi de remediu, deși acesta este un simplu paliativ; și terapia, la rândul ei, rămâne ineficace, deși nu se sfârșește niciodată. Timpul este butoiul fără fund pe care Danaidele nu încetează să-l umple și care nu încetează să se golească pe măsură; sau, dacă preferați: prezentul nu încetează să se îmbogățească prin aportul viitorului și, corelativ, să se despoaie datorită unei preteritii care este, totodată, punctie și pierdere continue. „Dorința” trecutului și dorința viitorului sunt ireductibil disimetrice, și această disimetrie este ea însăși o formă a ireversibilului.” (Jankélévitch, *ibidem*: 193)

2. Îmblânzirea irevocabilului: autoapărare și rezistență

Dacă ireversibilul, sub semnul căruia se desfășoară călătoria spre Tomis de-a lungul *Cărții I*, admite co-prezența fluidă a ambelor lumi, locul de origine și cel de exil, între care oscilează sufletul exilatului făcând cale-întoarsă cu gândul, retrăind trecutul în tristă reverie și neputință, *Cartea a II-a*, care este o pledoarie *pro domo* în fața sentinței Cezarului, pune în scenă un întreg aparat oratoric de îmblânzire a irevocabilului; raportată la caracterul liminar, de prag funebru către condiția de mort, al precedentei cărți, secvența acesta poate fi considerată un rit postliminar executat chiar de pe țărmul morții pentru a urni piatra de mormânt a sentinței sau masivitatea trecutului. Trasând o distincție fenomenologică între ireversibil și irevocabil, Vladimir Jankélévitch surprinde dubla vectorizare: „După cum trecutul este un preterit inconsistent sau un depozit masiv, după cum prezența trecutului nu este îndeajuns de prezentă ori, dimpotrivă, este prea prezentă, omul suferă de ireversibil

sau de irevocabil. Prezentul nostru oscilează astfel între două imposibilități inverse: a regăsi trecutul pierdut, a se debarasa de un trecut supărător; a prezentifica un trecut prea trecut, sau a paseiza un trecut prea prezent. Mai general, înseși aceste două imposibilități se ratașează la două tropisme fundamentale care caracterizează finitudinea noastră, la două dorințe inverse de care este animat omul dorinței. Pe de o parte, ființa finită spune destinului: *dă-mi înapoi ceea ce mi-ai luat*; sau: *dă-mi ceea ce îmi lipsește*; și cealaltă dorință – a doua „epitimie” – cere în sens invers: *ia-mi această povară cu care m-ai încărcat*.” (ibidem: 191-192) Produs prin deplasarea dorinței într-o înfundătură (de la reveria regăsirii obiectului pierdut la conștientizarea blocajului), corpul textual al acestei cărți este un fel de dialog al morților purtat în jurul unei ultime vămi.

Tocmai pentru că este însărcinat cu o misiune aproape imposibilă, de a convinge Cezarul să îmblânzească „povara” exilului, discursul se naște oscilant între speranță și temeri („Când mă gândesc la tine speranța mea renaște, / Dar piere când aminte mi-aduc de ce-am făcut. / Și tot așa cum vântul, când vânzolește marea, / Nu-i furios tot timpul și nu-i mereu turbat, / Ci el se mai așează din când în când și tace, / Și-atunci a lui mânie tu crezi c-a încetat, / La fel pe mine teama mă lasă și m-apucă, / Îmi ia și-mi dă speranța pe tine să te-mbun.” – v. 147-154), însăși invocația către Muze destabilizând proiectul scriiturii în punctul său zero, amplificând prin ambivalența originară deriva subiectului nevoit să recurgă, dincolo de rugămințile mediate de prieteni, la un gest asumat, decisiv („Ce am cu voi de-acuma, nefericite versuri, / Eu, ce-am pierit, vai mie! Răpus de-al meu talent? / Iar să mă-ntorc la Muze? Nu-mi fură osândite? / Și nu-i de-ajuns că fost-am o dată pedeapsă?” – v.1-4). Propagată seismic în întreaga pledoarie, oscilația bătăuie textul pe verticală în încercarea sisifică de înlăturare a pietrei funerare, adâncind orizontala gândului balansat între reveria trecutului și prezent într-un punct concentrat, și anume raportul dintre propria voce și propriul corp, sau între forța persuasivă și posibilitatea eliberării / revenirii la viață în funcție de reușita argumentației; o astfel de miză transformă textul de autoapărare într-un *agon* desfășurat metodic cu toate instrumentele strategice (alunecarea versatilor de la o strategie la alta, alternanța elogiilor Cezarului cu autoînvinovățiri parțiale sau dezvinovățiri, multiple redimensionări ale vinei etc.), luptând pe viață și pe moarte cu toate tertipurile retorice ca într-un spectacol stilizat de gladiatură. Expunându-și vina ca o „rătăcire” a minții responsabilă de condamnarea la un destin al rătăcirii prin ținuturi barbare („De când o rătăcire vai! Mintea mi-a luat-o, / Căsuța mea onestă s-a năruit și ea.” – v. 109-110; „Pe mine poezia și-o oarbă rătăcire / Pierdutu-m-a: pe-a doua n-o pot destăinui!” – v. 207-208), dincolo de stratagema minimalizării greșelii, Ovidiu realizează (implicit) o punere în abis (*mise en abyme*) a însuși spațiului de joc creat în corpul cultural decadent pe care „rătăcirea” exilului o materializează: „rătăcirea” ca poetică a jocului amoros determină acea „rătăcire” a minții (sau este produsul ei), materializându-se într-o sentință a „rătăcirii” prin exil; autodiagnoza ovidiană devine astfel simptomatică pentru sindromul decadent al destrămării reprezentării cosmoidale a lumii clasice romane. De aceea, modesta sa doleanță adresată Cezarului se limitează la un exil mai aproape de Roma, la revenirea sub garanțiile ordinii prin extragerea din hăul barbar (care declanșează viziunea angoasantă a hăului psihic): „Mai dulce fă-mi exilul, de Roma mai aproape, / Cumplita mea pedeapsă atunci vei ușura. / Zvârlit aci-ntre

dușmani, dureri cumplite sufăr, / Ca mine-așa departe nu-i nimeni urgisit. / Trimis aici, la istrul cu șapte guri, eu singur, / Îngheț, sub Ursa mare, de frigul cel cumplit./ nici Dunărea nu poate să mă păzească bine / De hoarda meteree, de geți, iazigi și colhi. / Tu i-ai gonit pe alții cu vini mai grele încă, / Dar chiar așa departe pe nime n-ai gonit. / (...) Aici e cel din urmă hotar sub legea Romei.” (v. 185-194, 199)

O amplă pledoarie de apărare a artei (a literaturii îndeosebi) decurge din autoapărarea poetului, ocupând aproape jumătate din spațiul *Cărții a II-a*, în care este evocată o întreagă tradiție a literaturii cu tematică sentimentală, erotică, sau a episoadelor amoroase prezente chiar și în cele mai sobre și nobile genuri (epopeea, tragedia); sunt dezbătute aspecte fundamentale de ontologie artistică vizând distincția dintre plăsmuire și realitate, rolul artei de a crea spații imaginare compensatorii aflate în afara judecăților etice și a influențării comportamentelor. Astfel, opțiunea pentru distihul elegiac (în locul dedicației pentru fapte de arme și glorie specifică epopeii) este motivată printr-o vocație personală („Eu poate-s mai degrabă făcut pentru distihuri / Și pentru elegie – și încă mă-ndoiesc; / Dar dacă pe Gigantii cei fulgerați de Joe / Mă pui să-i cânt, povara aceasta m-ar zdrobi. / (...) Eu m-am întors atuncea la versuri de iubire, / Simțiri închipuite în piept mi-am deșteptat.” – v. 331-334, 339-340); procesul *poiesis*-ului începe, așadar, cu datele temperamentale, psihologice ale creatorului. Departajarea planurilor viață-artă, real-ficțional, comportament moral-imaginație dincolo de granițele moralei („dincolo de bine și de rău”, potrivit unei cunoscute sintagme nietzscheane) este fundamentul teoretic pe care Ovidiu urmează să îl illustreze cu o serie de opere din toate genurile aparținând tradiției literare greco-latine: „Purtarea mea e una și alta-i poezia / Viața mi-i onestă, doar versul zvăpăiat! / Iar opera mea este mai mult o plăsmuire, / Ea decât autorul mai mult a îndrăznit. / Și cartea mea nu este oglinda unui suflet: / Ea este-o desfătare mai mult pentru urechi.” (v. 354-358) Sfidând moralizarea clasicismului, funcția artei nu este educația morală, ci filtrarea estetică a realității (exterioare și interioare), prelungirea ei imaginară, proiecția tuturor disponibilităților psihice în registrul posibilului sub forma unui polilog ludic capabil să furnizeze (auto)cunoaștere; anti-mimetică, arta nu este oglinda vieții, ci compensarea ei delectantă și eliberatoare („desfătarea”, plăcerea estetică, evadarea din constrângerile realului). Cu o tradiție considerabilă (sunt menționați Anacreon, Calimah, Safo din Lesbos, Catul, Propertiu etc.), poezia amoroasă își are propria legitimitate estetică susținută și de scrieri virtuozose precum epopeea („Ce vezi în *Iliada* decât o adulteră? / Bărbatul și amantul se luptă pentru ea: / Ce vezi decât pe fiica lui Crises care-aprinde / Văpăile mâniei chiar între căpitani? / Ce este *Odiseea*? Bărbatul nu-i acasă / Și-n lipsa lui / Femeia pețită de bărbați?” – v. 371-376), sau tragedia („Nu-i scriere mai gravă decât o tragedie. / Dar tot amorul este subiect în tragedii. / În *Hipolit* o mamă iubește pe fiastu, / Iar Canace iubește pe-un frate în *Eol*. / Feciorul cel c-un umăr de fildeș al lui Tantal / Pe-un car mânat de Eros și-a dus mireasa lui. / Iubirea ei jignită a-mpins-o pe Medeea / Sărmana! să împlante jungherul în copil. / Pe-un crai, pe-a lui iubită, pe mama care-l plânge / Pe Itis, tot amorul în păsări i-a schimbat.” – v. 381-390). Răsucind canonul lecturii în jurul unor puncte psihice generatoare ale conflictelor și intrigilor celor mai reprezentative opere clasice, Ovidiu propune o istorie a relecturii literaturii antice din interior, dinspre antipodul erotic al eroismului, dinspre miza personală și încărcătura emoțională către iradierea comunitară a unor fapte de glorie care sunt doar vârful

aisbergului; el operează în aceste pagini de apărare a propriei poetici amoroase o deconstrucție literară a „majorului” în favoarea „minorului” și o recuperare a substratului estetic de natură psihică de sub masivitatea monumentală a canonului clasic (se înregistrează chiar un proces de transformare în „funcția minorilor și a majorilor”, potrivit tipologiei stabilite de Maria Corti, 2000: 164)

Printr-o astfel de pledoarie elaborată, cazuistica ovidiană a autoapărării în fața sentinței Cezarului devine o cazuistică a apărării esteticii decadente în fața unor judecăți limitative, moralizatoare, care supun arta probei *mimesis*-ului (în ce măsură oglindește și influențează realitatea, morala comună); vina „rătăcirii” poetului, care i-a adus condamnarea, este, în fond, neînțelegerea reconfigurării mentalitare a lumii romane, căci vina „rătăcirii” prin imperiul simțurilor este adevărul subtil al vieții interioare, sensibile, al complexității senzoriale care constituie codul estetic decadentist.

3. Din străfundul lumii barbare, spre „barbaria interioară”: spectralitate, solitudine, agonie

Declanșator al unei crize existențiale profunde, respectiv al unei mutații în sistemul autopercepției poetului condamnat la o interiorizare atroce, exilul la capătul lumii sau „în fundul lumii” din care strigă cu disperare determină o formă de captivitate în sine relevantă pentru prefigurarea închiderii subiectului și a subiectivității moderne într-un cerc solipsist infernal. Calificată de către Jean-Françoise Mattéi drept „barbarie interioară”, subiectivitatea modernă se construiește prin ruptură de lume, ajungând într-o înfundătură labirintică a autoproducerii: „Descrierea plotiniană a izolării sufletului mi s-a părut a fi ilustrarea cea mai puternică a trecerii de la sufletul antic la subiectul modern care se separă de lume, de celelalte suflete și de Unu pentru a se scufunda în *idion*, acolo unde lumina inteligibilului nu mai reușește să lumineze o individualitate „abandonată” (...) Această mișcare de retragere a sufletului, rupt de lume și de Dumnezeu, poate fi interpretată pe drept cuvânt ca un proces de interiorizare a barbariei. Într-adevăr, ce este barbaria dacă nu izolarea ființei? Barbarul nu va mai fi de cealaltă parte a *limes*-ului, cuprins între limitele rațiunii sau ale civilizației; el va fi de acum înainte în interior, închis într-o peșteră sau într-un mormânt, adaugă Plotin la sfârșitul textului citat.” (Mattéi, 2005: 122) Închis, așadar, în „mormântul” propriei interiorități prin izolarea în ținutul barbar, eul poetic se autoproduce din amintiri în registrul nostalgiei, transformând scrisul în vehicul deopotrivă al durerii și al refugiului în spectralitatea vieții anterioare romane. Rătăcirea chinuitoare printre umbrele trecutului este infernul subiectiv pe care îl descoperă forțat de împrejurări Ovidiu, anticipând o întreagă deplasare a modernității de la concepția antică a integrării cosmice a individului, la eul cartezian autoîntemeiat cognitiv, „de la *substanțialitate* la *subiectivitate* sau, pentru a folosi un limbaj mai puțin sever, de trecerea de la *suflet* la *eu* și, în același timp, de la *exterioritate* la *interioritate*.” (ibidem) Astfel, dacă prima carte epistolară se desfășoară sub semnul ireversibilului ca moarte a exilului, ultimele trei cărți sunt un continuu balans între conștientizarea condiției de defunct și evadarea nostalgică în trecut sau, pur și simplu, întoarcerea fantomatică la viața de dinaintea exilului. Epistolele programatice care deschid fiecare dintre cele trei cărți focalizează chiar

coordonatele subiectivității, și anume: *spectralitatea* (epistola care deschide *Cartea a III-a, Pribeagă prin Roma...*), *circularitatea solipsistă* reprezentată de scris-cititul închis între granițele aceluiași eu (descrisă în epistola autoreflexivă de la începutul *Cărții a IV-a, Mângâierea exilului: Muzele*), *agonia autoclastrării* transpusă într-un „cântec jalnic” (*Cum jalnică mi-i soarta, și cântecul mi-i jalnic* – prima epistolă a *Cărții a V-a*); chiar dacă, în ansamblu, materia epistolară a acestor cărți este omogenă, fiind bântuită de aceeași oscilație între trecutul viu și prezentul mort, sau luând forma unor dialoguri imaginare cu vechi prieteni, frontispiciile epistolare trasează liniile unei cartografii subiective, *programează subiectivitatea*.

De la epistola îndoliată trimisă la Roma, ca text preliminar al *Cărții I*, la epistola „pribeagă prin Roma” din *Cartea III-a*, parcursul metapoetic este acela de la moartea subiectului antic prin extracția din propria ordine cosmică la condiția fantomatică, rătăcitoare, îndurerată, așadar la o stare de automistuire spectrală specifică subiectivității moderne desubstanțializate (joc de efecte psihice, de introiecții și de proiecții): „Sfioasă vin la Roma, de-un exilat trimisă. / Abia mai merg! Dă-mi mâna, amice cititor! / (...) Să vezi ce-aduc cu mine! Nimic decât tristețe / Și versuri potrivite cu vremile de-acum. / Și versurile-s șchioape, nu-s toate pe-o măsură: / Pricina ori e metrul, ori... drumul meu cel lung! / Eu n-am fost netezită, nici în ului scăldată, / Căci mi-ar fi fost rușine prea mult să mă gătesc. / Iar dacă am și pete cumva, pe ici, pe colo, / Mi le-a făcut poetul cu lacrimile lui.” (v. 1-2, 9-12) Întruchipare alegorică a dezordinii sufletești a exilatului, epistola pribeagă oglindește noua compoziție subiectivă, aceea a graniței psihice de jos marcate de tristețe, sfâșiere (versurile șchioape de drumul lung), durere și lacrimi; este o imagine a străfundului lăuntric violent, barbar, reflexie a „fundului lumii” barbare în care se petrece exilul („Căci vin din fundul lumii, de peste mări și țări.” – v. 26) De altfel, conflictul metapoetic rememorat obsesiv, între poezia amoroasă vinovată de condamnarea poetului și poezia îndurerată a exilului, angrenează un fel de vizionarism al polului thanatic al psihicului, ca revers al celui erotic („Ah! Soarta lui cea tristă nu-l lasă azi pe dândul / Cu glume să-și îngâne nefericirea lui. / Căci opera ce-a scris-o în floarea tinereții / El astăzi o condamnă, dar vai! E prea târziu!” – v. 5-8), impunând o conversie a privirii către abisul interior ignorat sau camuflat în veșmântul manierist al teatralității și ludicului.

Fantomă vizitând locurile cele mai semnificative din Roma (Calea Sacră, Forul lui August, templul Vestei, Poarta Palatină, templul lui Iov etc.), epistola pribeagă este un bisturiu care secționează sufletul exilatului între trecut și prezent, condamnându-l la ambivalența tulburătoare a nostalgiei: „Acum, când sunt la capăt de drum și nu mai umblu, / Acum, când pe pământul osândeii eu pășesc, / Îmi vine tot a plânge și ochii mei acuma / Ca neaua primăverii de plâns mi se tolesc. / Văd casa mea și Roma și locurile scumpe / Și tot ce din ființa-mi acolo a rămas.” (*II. Gânduri de moarte*, v. 17-22); „De-o să te-ntrebi mirată de ce scrisoarea asta / De altă mână-i scrisă, tu află că eram / Bolnav în fundul lumii, pe țarmuri neștiut. / În cumpănă de moarte aproape că eram. / (...) eu zac aice, lănced, la marginile lumii, / Și-n mintea mea răsare tot ceea ce-am pierdut. / Ah! Toate-mi vin în minte, dar tu le-ntuneci toate, / Tu, dulcea jumătate a sufletului meu!” (*III. Dorințele din urmă*, v. 1-4, 13-16)

O atare ambivalență a conștiinței nostalgicului este subliniată de către Vladimir Jankélévitch în fenomenologia acestei stări existențiale: „Nostalgia este o melancolie

omenească pe care o face posibilă conștiința, care este conștiință a ceva diferit, conștiință a unui altundeva, a unui contrast între trecut și prezent, între prezent și viitor. Această conștiință îngrijorată este neliniștea nostalgicului. Nostalgicul este în același timp aici și acolo, nici aici nici acolo, prezent și absent, de două ori prezent și de două ori absent; putem spune deci, după voie, că este multiprezent, sau că nu este nicăieri: este fizic prezent aici, dar spiritual se simte străin de locul în care este prezent trupest; acolo, invers, se simte moralicește prezent, dar în realitate și actualmente este absent din aceste locuri dragi pe care odinioară le-a părăsit.” (Jankélévitch, 1998: 253) Provocată în cadre exterioare prin accidente precum exilul, dezrădăcinarea sufletului nostalgic repercutează asupra interiorității în măsura în care spațiul nostalgic este esențialmente subiectiv, putându-se vorbi „de un soi de geografie patetică, de o topografie mistică a cărei toponimie, prin forța ei evocatoare, pune deja singură în mișcare lucrarea reminiscenței și a imaginației” (ibidem: 249) Transferată în registrul imaginației, viața exilatului devine o producție de spectre, umbre, fantome, un fel de aparat dezontologizant de proiecție: „Imaginea patriei depărtate face din prezența noastră în lume o prezență depărtată, o prezență absentă; tulburat de dulcea melancolie, vrăjit de alibiul trecutului, nostalgicul este ca un somnambul în lumea prezenței sale fizice. Și invers, locurile depărtate ale absenței devin pentru nostalgic scena unei a doua vieți, a unei vieți poetice și visătoare, a unei vieți fantomatice care se desfășoară în marginea celei dintâi (...). Izgonit din toate locurile unde nu se află, cu excepția unuia singur unde se găsește, exilatul are măcar resursa de a le imagina pe celelalte; în aceste alte locuri el trăiește o viață diminuată, o viață iluzorie, o viață spectrală atât de asemănătoare cu cea a umbrelor și a sufletelor în suferință care populează infernul homeric; pe calea întoarcerii și a trezirii, Ulise aruncă o privire înduioșată spre neamul umbrelor.” (ibidem: 253-254) Trăind din reminiscențe, iluzii, închipuiri, așadar din resturi de ființă (la marginea lumii barbare și la marginea lumii interioare, în „fundul lumii” și în străfundul thanatic al psihicului), poetul are viziunea unei dislocări epistemice prin care accesează natura fantasmatică a subiectivității. Proiecția morții (dubla moarte, aceea a părăsirii vieții romane și percepția iminenței morții de către poetul bolnav) și invazia umbrelor infernale prilejuiește intensificarea percepției spectralității ca stare subiectivă dobândită în cadrul experienței exilului: „Când mi-am pierdut eu țara, atunci mi-a fost pieirea, / Aceea mi-a fost moartea dintâi și cea mai grea! (...) Ah! de-ar pieri cu trupul și sufletu-mpreună! / În lacomele flăcări întreg să ard pe rug! / Căci dac-al nostru suflet își ia în slavă zborul / Și dacă-i drept ce spune bătrânul Samian, / Atunce, printre umbre sarmatice, barbare, / Va rătăci, străină, o umbră de roman!” (v. 53-54, 59-64)

Exercițiu imaginativ cu funcție cognitivă, o astfel de reprezentare mediază cunoașterea de sine într-o formă desubstanțializată, bântuită de incertitudine și anxietate, recursul la darul creator al Muzelor devenind singura cale de „mângâiere”, după cum mărturisește poetul în epistola preliminară a *Cărții a IV-a*, intitulată *Mângâierea exilului: Muzele*: „De vei găsi cusururi în versurile mele / – Și cred că sunt –, le iartă, o, cititorul meu! / Nu gloria o caut: am vrut să uit durerea, / Să nu mai fiu cu gândul la chinul meu cel greu.” (v. 1-4) Dacă Muzele inspiratoare ale poeziei erotice au provocat dezastrul exilării poetului, tot Muzele îi aduc alinarea („Deși rănit de Muză, mi-i dragă Muza iar” – v. 30), această ambivalență oglindind un proces mai

profund al deplasării decadente a literei / scrisului de la jocul liber, non-reprezentational, la o reconstrucție de sine exclusiv în spațiul formal al literei, scrisul devenind noua matrice a regestării subiectului smuls din real, *o idealitate semiotică pură ca substitut al realității* (o nouă patrie). Circularitatea și etanșeitatea performării scrisului de către un subiect deopotrivă emițător și receptor în condiții de izolare lingvistică („Cui să citesc eu, însă, din versurile mele? / Căci pentru limba noastră pe-aice nu-s urechi! / Le scriu, deci, pentru mine, mi le citesc tot mie / Și scrisul meu e sigur de judecata mea!” – v. 89-92) *transformă litera* (limbii latine) nu doar într-o *patrie utopică de refugiu*, ci într-un nou *suport semiotic al subiectului*, echivalent suportului cartezian cogitațional. Așadar, raportul conflictual dintre scriitura erotică și scriitura exilului, ambele mediate de aceleași Muze (*coincidentia oppositorum*), semnalează o deplasare în modul de concepție a subiectului de anvergura și radicalitatea unei mutații, în măsura în care jocul manierist literal din poezia amoroasă (fabricarea sentimentelor din cuvinte, după cum spunea Roland Barthes despre teatrul lui Racine) devine adevăratul loc de auto-exil. Dublat de auto-exilarea semiotică într-o scriitură care închide ermetic eul (scriitor și cititor), exilul lui Ovidiu în ținutul barbar din „fundul lumii” este un document epistemic întrucât înregistrează saltul dez-ontologizant al subiectului din *ordinea naturală a lumii* în *ordinea formală a literei*, sau în „barbaria interioară” a autoproducerii subiectului într-un labirint lingvistic, potrivit lui Jean-Françoise Mattéi: „Această interiorizare reprezintă, într-adevăr, disoluția conjugată a tradiției grecești și a tradiției creștine, adică a concepțiilor care dădeau omului, ca și naturii, un scop de atins și prin aceasta îl situau în orizontul substanțial al sensului. Autoproducerea subiectului modern ete autoproducerea unor reguli virtuale care nu mai depind în exterior, de o realitate universală, ci de o înlănțuire de proceduri formale lipsite de finalitate și semnificație.” (Mattéi, *ibidem*: 128)

Prefigurat de manierismul poeziei erotice, saltul acesta dez-ontologizant din poezia exilului

este, de fapt, o cădere, poate cea mai decadentă cădere, și anume căderea înlăuntrul sufletului devastat / mort și înlăuntrul literei epistolare care vehiculează devastarea, vacuitatea, durerea, anticipând atât abisul augustinian al conștiinței umane, cât și labirintul semiotic al subiectului modern. „Cântecul jalnic” care deschide *Cartea a V-a*, ultima din corpusul elegiac al *Tristelor*, focalizează precum o lampă chirurgicală interioritatea rănită, hăul chinuitor, infernal și litera epistolară care preia jalea aceasta ca un canal colector: „La patru cărți trimise tot de pe țărmul getic / Tu pune-o și pe-aceasta, iubite cititor! / Ș-aceasta-i ca și soarta poetului de tristă: / Nu vei găsi într-însa nimic veselitor. / Cum jalnică mi-i soarta, și cântecul mi-i jalnic, / Se potrivește scrisul cu ceea ce eu cânt.” (v. 1-6); „Ca lebăda ce zace pe malurile apei / Și moartea ei și-o plânge cu glasul istovit, / Așa, zvârlit departe, pe geticele țărmuri, / Jelesc și eu în versuri, să nu mor nejelit.” (v. 11-14); „De mă-ntrebați de unde atâta suferință / În cântecele mele: prea mult am suferit. / Nici un talent nu este în ele, nici o artă, / Ci propria-mi durere însuflă al meu cânt. / Și cât am pus în versuri din lunga mea durere? / Durerile să-ți numeri de poți, ești fericit.” (v. 25-30); „Cum? Cel muncit de chinuri un gemet să nu scoată? / Oprești să verse lacrimi pe omul greu rănit?” (v. 51-52); „Durerea-năbușită în pieptu-ți te îneacă, / Ea colcăie-nlăuntru, sporește și mai mult.” (v. 63-64)

O atare imagine din cartea finală a *Tristelor* este o reprezentare a genezei interiorității în sens modernist prin smulgerea din cadrele naturale exterioare, prin golirea de organe interne (autoeviscerarea ca înlăturare a tot ceea ce conserva legătura organică, substanțială dintre interior și exterior) și prin transferul într-un loc formal, semiotic, noua patrie salvatoare a literei. Născută, așadar, dintr-un accident biografic / din „jalnica soartă”, poetica exilului devine un document metapoetic cu iradieri prospective, vizionare pe care decadentismul roman le proiectează, prin vocea lirică a lui Ovidiu, asupra construcției epistemice a subiectului, subiectivității, interiorității în modernitatea occidentală.

Bibliografie:

- Augustin. 2006. *Confesiuni*. Traducere de Eugen Munteanu. București. Editura Nemira.
- Barthes, Roland. 1969. *Despre Racine*. Traducere de Virgil Tănase. București. Editura pentru Literatură Universală.
- Corti, Maria. 2000. *Pentru o enciclopedie a comunicării literare*. Traducere de Ștefania Mincu. Constanța. Editura Pontica.
- Gennep (van), Arnold. 1996. *Riturile de trecere*. Traducere de Lucia Berdan și Nora Vasilescu. Iași. Editura Polirom.
- Foucault, Michel. 2004. *Hermeneutica subiectului*. Traducere de Bogdan Ghiu. Iași. Editura Polirom.
- Jankélévitch, Vladimir. 1998. *Ireversibilul și nostalgia*. Traducere de Vasile Tonoiu. București. Editura Univers Enciclopedic.
- Marion, Jean-Luc. 2020. *În locul Sinelui. Abordarea Sfântului Augustin*. Traducere de Marius Boldor. București. Editura Ratio et Revelatio.
- Mattéi, Jean-Françoise. 2005. *Barbaria interioară. Eseu despre imundul modern*. Traducere de Valentina Bumbaș-Vorobiov. Pitești. Editura Paralela 45.
- Ovidiu. *Opere*. 2001. Coord. Andrei Țurcanu. Traducere *Tristele* de Teodor Naum. Chișinău. Editura Gunivas.
- Vattimo, Gianni. 1994. *Dincolo de subiect*. Traducere de Ștefania Mincu. Constanța. Editura Pontica.
- Vattimo, Gianni; Rovatti, Pier Aldo. 1998. *Gândirea slabă*. Traducere de Ștefania Mincu. Constanța. Editura Pontica.

Carmen FENECHIU
(Universitatea Babeș-Bolyai,
Cluj-Napoca) | **Crimă și haos: criza din anii 68-69
e.n. în Suetonius**

Abstract: (Murder and Chaos: The Crisis of 68-69 A.D. in Suetonius) The paper examines the manner in which Suetonius narrates in his work, *Lives of the Caesars*, the period of the civil wars of 68-69 A.D., a short interval that saw the rapid advent to power of four emperors (Galba, Otho, Vitellius, Vespasian) and the swift demise, through suicide or murder, of four emperors (Nero, Galba, Otho, Vitellius). The beginning of the crisis is reported in the biography of Nero (Nero XL), while the biographies of Galba, Otho and Vitellius remain, of course, the most important in describing the mayhem unfolding in this tumultuous time. The chaos subsides with Vespasian's accession to the throne, his capacity to retain the imperial power proving decisive in restoring the tottering State. Though the author focuses on the images and deeds of the emperors, the general disorder of this period emerges from the reported events. While Suetonius restricts his comments and judgments to a minimum in the biographies of Galba, Otho, and Vitellius, concentrating on depicting events closely related to the emperor, in the biography of Vespasian the negative impact and the effects of the crisis on the fabric of the State and society (army, upper social orders, provinces, Rome, economy, justice) are clearly exposed in the chapters where the writer relates Vespasian's efforts to restore and stabilize the Empire (Vespasian VIII sqq.).

Keywords: *Suetonius, biographies, emperors, crisis, years 68-69 A.D.*

Rezumat: Comunicarea examinează modul în care Suetonius narază în lucrarea sa, *Viețile celor doisprezece Cezari*, perioada războaielor civile din anii 68 și 69 e.n., un interval scurt de timp în care a avut loc ascensiunea rapidă la putere a patru împărați (Galba, Otho, Vitellius, Vespasian) și dispariția grabnică, prin sinucidere sau crimă, a patru împărați (Nero, Galba, Otho, Vitellius). Începutul crizei este relatat în viața lui Nero (Nero XL), dar biografiile dedicate lui Galba, Otho și Vitellius sunt, bineînțeles, cele mai importante în descrierea tulburărilor din această perioadă tumultuoasă. Haosul se potolește prin urcarea pe tron a lui Vespasian, capacitatea acestuia de a păstra puterea în mâinile sale dovedindu-se determinantă în restabilirea statului șubrezit. Deși autorul se concentrează asupra figurilor și faptelor împăraților, dezordinea generală din aceste vremuri transpare din evenimentele prezentate. În timp ce Suetonius își limitează comentariile și judecățile la minimum în viețile lui Galba, Otho și Vitellius, concentrându-se pe înfățișarea evenimentelor strâns legate de împărat, în biografia lui Vespasian impactul negativ și efectele crizei asupra statului și societății (armată, clase sociale superioare, provincii, Roma, economie, justiție) sunt expuse clar în capitolele în care scriitorul relatează eforturile lui Vespasian de a stabili și restaura imperiul (Vespasian VIII sqq.).

Cuvinte-cheie: *Suetonius, biografii, împărați, criză, anii 68-69 e.n.*

Considerații preliminare

Biografiile suetoniene dedicate lui Nero, Galba, Otho, Vitellius și Vespasian, care acoperă perioada dintre revolta lui Vindex (martie 68) și ascensiunea la tron a lui Vespasian (proclamat împărat de trupele din Egipt în data de 1 iulie 69, dar confirmat oficial împărat de senat doar în 21 decembrie 69), prezintă un interval scurt de timp caracterizat prin schimbări rapide la tron, morți violente ale împăraților, bogat în evenimente teribile, plin de haos, instabilitate, crime, dezordine, neglijarea și încălcarea legilor umane și divine, disoluție morală.

Figura împăratului se află, bineînțeles, constant în prim planul relatării, dar acesta nu trăiește într-un vid, ci într-un context istoric de care este determinat și pe care îl determină la rândul său. Asupra acestui context istoric se va focaliza cercetarea noastră în încercarea de a stabili cum și care dintre întâmplările majore ale anilor 68-69 sunt narate, avându-se în primul rând în vedere seria de căderi și ridicări la tron: cum sunt acestea introduse în cadrul expunerii, cum sunt conectate cu figura împăratului aflat la putere și cum relaționează unele cu altele.

Determinat de constrângerile genului literar biografic, Suetonius face o selecție a evenimentelor importante ce au marcat domnia cezarilor, prezentându-le adesea imprecis, fără a ține cont de ordinea lor cronologică (Gascou 1984: 345), multe dintre faptele istorice majore ale perioadei fiind trecute sub tăcere, în timp ce alte întâmplări, mai puțin importante din punct de vedere istoric, sunt relatate în detaliu. Privitor la maniera în care este tratată cauzalitatea istorică de autorul latin, Jacques Gascou constată că explicația biografică primează asupra explicației istorice, notând:

« Suétone n'est pas l'homme des grandes perspectives historiques. Qu'on ne cherche pas chez lui le souci de lier entre eux les événements et d'en sonder profondément les causes. Non qu'il soit toujours absolument indifférent au problème de cause (...). Mais qu'il envisage les prétextes, les causes immédiates ou les causes réelles, il ne se place qu'à un point de vue : celui de César, de sa volonté propre, de ses désirs, de ses passions. » (Gascou 1984: 425).

Această atitudine față de faptele istorice se poate sesiza și în viețile analizate, unde majoritatea evenimentelor înfățișate sunt cele care au legătură directă cu împăratul aflat la putere sau cu rivalul său la tron. Pe de altă parte, deoarece ideea centrală pe baza căreia sunt construite biografiile suetoniene este aceea că există o natură structurată¹ și fixă a împăratului, faptele și acțiunile acestuia sunt conforme și sunt determinate de natura sa, aceste acte, la rândul lor, revelând, dar și relevând viciile sau virtuțile împăratului, după cum subliniază J. Gascou:

« Un César, c'est d'abord une nature : les vices, les vertus qui forment les différents aspects de cette nature, expliquent et déterminent ses actes (exception

¹ « La conception biographique de Suétone repose sur l'idée implicite qu'il existe chez les *Caesares* une nature structurée, analysable, formée une fois pour toutes de ses diverses composantes : les vices et les vertus. » (Gascou 1984: 430). Ponderea importantă acordată de Suetonius virtuților și viciilor împăraților în structurarea biografiilor sale este remarcată și de Andrew Wallace-Hadrill: "the virtues and vices of other Caesars form a central part of the discussion of their reign. They are tests of their qualities as emperors, not as private men." (Wallace-Hadrill 2004: 144).

faite pour ceux qui résultent de l'hypocrisie, du désir de dissimuler la nature authentique, de faire illusion), et inversement ses actes révèlent à leurs tour ses vices ou ses vertus : d'où la valeur exemplaire des actes des Césars et la tendance du biographe à transformer en *exempla* certains faits destinés à illustrer les *virtutes* et les *vitia*. » (Gascou 1984: 433).

Acțiunile împăratului însă, aflat într-o poziție de putere supremă, nu se repercutează doar asupra anturajului său, a celor din imediata sa apropiere, ci se propagă printr-un efect de undă pe o scară mult mai largă, dând naștere unor evenimente istorice majore, care, la rândul lor, printr-un efect de bumerang, se răsfrâng asupra împăratului, care trebuie să răspundă prin noi decizii și prin noi acțiuni, ce sunt și de această dată conforme firii sale. Prin forțe de tip acțiune – reacțiune se creează, astfel, o mișcare circulară: natură (vicii/virtuți) – acte – evenimente – acte – natură (vicii/virtuți). Împărații anilor 68-69 sunt însă marcați îndeosebi de vicii și mai puțin de virtuți; de fapt, chiar și însușirile care ar fi putut deveni prin moderație virtuți se transformă în vicii la aceștia, fiind duse la extrem, precum austeritatea și spiritul de economie, care la Galba iau forma severității excesive împinse până la cruzime și a avariției. Viciile împăraților și acțiunile determinate de acestea dau naștere unor evenimente istorice cu impact negativ nu doar asupra cezarilor, ci și asupra întregului imperiu, manifestându-se și concretizându-se printr-o succesiune de căderi și de ridicări ale unor noi pretendenți la tron, prin neascultarea armatelor, revolte, dezertări, comploturi, ucideri și sinucideri ale împăraților legitimi, războaie civile, omoruri, jafuri, incendii.

Începutul crizei

Examinând textul dedicat descrierii vieții lui Nero, se poate observa că în capitolele XXXIII-XXXVIII se relatează cruzimea (*saevitia*) împăratului împotriva celor apropiați, a patriei, dar și asupra străinilor. Consecința acestor crime nelegiuite și necruțătoare (*parricidia et caedes*) este prezentată de Suetonius la începutul capitolului XL, unde revolta Galiilor sub conducerea lui Iulius Vindex, guvernatorul Galliei Lugdunensis, este înfățișată ca o urmare a acțiunilor crude ale lui Nero, deoarece întreg pământul (*terrarum orbis*), nemaiputând suporta (*perpressus*) un asemenea împărat (*talem principem*), l-a abandonat; autorul insistă asupra ideii de părăsire, abandonare, prin folosirea iterată a verbului *destituere* (*destituit, destitueretur*):

Nero XL. *Talem principem paulo minus quattuordecim annos perpressus terrarum orbis tandem destituit, initium facientibus Gallis duce Iulio Vindice, qui tum eam provinciam pro praetore optinebat. 2. Praedictum a mathematicis Neroni olim erat fore ut quandoque destitueretur.*¹ „Pământul, după ce a suportat un astfel de conducător ceva mai puțin de paisprezece ani, l-a abandonat în sfârșit, începutul făcându-l galii sub conducerea lui Iulius Vindex, care pe atunci guverna ca pro

¹ Citatele din opera lui Suetonius urmează ediția Loeb: Suetonius, *Lives of the Caesars, volume II*. (Suetonius 1914). Au fost, de asemenea, consultate și următoarele ediții în română și engleză: Suetonius 1998, Suetonius 2000.

praetor această provincie. Îi fusese prezis odinioară lui Nero de astrologi că la un moment dat va fi abandonat.”¹

Stadiile revoltei, reacțiile și acțiunile lui Nero

Evoluția progresivă a revoltei este expusă de biograf prin înregistrarea reacțiilor lui Nero la adresa veștilor din ce în ce mai îngrijorătoare și mai dese. Prin lipsa de răspuns, apoi prin comportamentul indecis, prin lene și nerenunțarea la extravagantele sale, Nero permite ca situația să ia amploare și să degenereze până la a nu mai putea fi controlată, singura soluție rămasă fiindu-i în cele din urmă sinuciderea. Relatarea surprinde o gradație ascendentă, în care revolta ia rapid amploare și atrage după sine tulburări și în alte provincii. Analizând textul suetonian, se pot identifica șase momente principale în descrierea crizei, care pornesc de la aflarea veștii de către Nero și se încheie cu moartea acestuia.

Într-o primă fază, Nero primește veștile despre revolta Galiilor (*de motu Galliarum*) cu nepăsare și calm (*lente et secure*), amenințându-i doar pe răzvrățiți cu pedeapsa (*malum iis qui descissent minaretur*), fără a lua însă vreo decizie. Lipsa de reacție adecvată este subliniată de Suetonius prin indicarea a trei măsuri potrivite cu gravitatea situației pe care Nero ar fi putut să le aibă în vedere pentru a împiedica extinderea tulburărilor, dar pe care împăratul nici măcar nu încearcă să le pună în practică (*non rescribere cuiquam, non mandare quid aut praecipere conatus*):

Nero XL.4. *Neapoli de motu Galliarum cognovit (...), adeoque lente et secure tulit ut gaudentis etiam suspicionem praeberet tamquam occasione nata spoliandarum iure belli opulentissimarum provinciarum; statimque in gymnasium progressus certantis athletas effusissimo studio spectavit. Cenaе quoque tempore interpellatus tumultuosioribus litteris hactenus excanduit, ut malum iis qui descissent minaretur. Denique per octo continuos dies non rescribere cuiquam, non mandare quid aut praecipere conatus rem silentio oblitteravit.* „A aflat despre revolta Galiilor la Neapole (...) și a primit vestea cu atâta nepăsare și calm, încât a dat naștere la bănuiala că se bucură ca și cum s-ar fi creat ocazia de a jefui cele mai bogate provincii după dreptul războiului; și, ducându-se îndată în gimnaziu, i-a privit cu foarte mare interes pe atleții care se întreceau. Fiind deranjat și în timpul cinei de o scrisoare mai îngrijorătoare s-a aprins doar atât încât să-i amenințe cu pedeapsa pe cei care trecuseră de cealaltă parte. Apoi, timp de opt zile întregi, fără a-și da silința să răspundă la vreo scrisoare, să dea vreo însărcinare sau să recomande ceva, a dat uitării situația prin tăcere.”

Al doilea moment ilustrează din nou o reacție nepotrivită față de gravitatea situației, acțiunea lui Nero, mânat de vanitate și rănit în iluziile sale de măreție artistică, rezumându-se de data aceasta doar la a cere printr-o scrisoare senatului să-l răzbune:

Nero XLI. *Edictis tandem Vindicis contumeliosis et frequentibus permotus senatum epistula in ultionem sui reique publicae adhortatus est, excusato languore faucium, propter quem non adesset. Nihil autem aeque doliuit, quam ut malum se*

¹ Traducerile ne aparțin.

citharoedum increpitum ac pro Nerone Ahenobarbum appellatum. „În cele din urmă, tulburat de proclamațiile batjocoritoare și dese ale lui Vindex, a îndemnat senatul printr-o scrisoare să-l răzbune pe el și statul roman, aducând ca scuză o durere de gât, din cauza căreia nu putea fi de față. Nimic însă nu îl deranja în egală măsură precum faptul că era criticat ca fiind un prost cântăreț din liră și că era numit Ahenobarbus în loc de Nero.”

Al treilea stadiu, care surprinde înrăutățirea situației, îl arată pe Nero venind la Roma, dar, deși înspăimântat (*praetrepidus*), împăratul reacționează din nou cu intensitate redusă față de gravitatea situației. Suetonius oferă și de data aceasta informații asupra a ceea ce s-ar fi convenit făcut, convocarea poporului și a senatului, dar nici măcar în acest moment (*ne tunc quidem*) reacția lui Nero nu este cea adecvată unui cezar, atenția sa fiind în continuare concentrată asupra intereselor sale artistice:

Nero XLI.2. *Sed urgentibus aliis super alios nuntiis Romam praetrepidus rediit; (...). Ac ne tunc quidem aut senatu aut populo coram appellato quosdam e primoribus viris domum evocavit transactaque raptim consultatione reliquam diei partem per organa hydraulica novi et ignoti generis circumduxit (...).* „Dar fiind presat de noi și noi vești, s-a întors la Roma foarte înfricoșat; (...). Însă nici măcar atunci nu s-a adresat public senatului sau poporului, ci i-a chemat pe câțiva dintre bărbații de frunte în casa sa și, consfătuirea fiind terminată în grabă, și-a petrecut restul zilei făcându-le turul unor orgi hidraulice de un tip nou și necunoscut (...).”

Al patrulea moment este marcat de extinderea tulburărilor, Hispaniile alăturându-se revoltei, iar odată cu ele și Galba, guvernatorul Hispaniei Tarraconensis (*Galbam et Hispanias descivisse*); deși Nero reacționează puternic, chiar excesiv, leșinând la aflarea veștilor, rupându-și haina, lovindu-și capul și trebuind să fie consolată de doica sa, Suetonius nu consemnează nici în acest pasaj vreo măsură preventivă sau vreo acțiune a împăratului, ci evidențiază revenirea lui Nero la stilul său de viață obișnuit, marcat de viciile excesului și lenei (*luxus, desidia*):

Nero XLII. *Postquam deinde etiam Galbam et Hispanias descivisse cognovit, conlapsus animoque male facto diu sine voce et prope intermortuus iacuit, utque resipiiit, veste discissa, capite converberato, actum de se pronuntiavit consolantique nutriculae et aliis quoque iam principibus similia accidissememoranti, se vero praeter ceteros inaudita et incognita pati respondit, qui summum imperium vivus amitteret. 2. Nec eo setius quicquam ex consuetudine luxus atque desidiae omisit et inminuit (...).* „După ce a aflat însă apoi că s-au revoltat și Galba și Hispaniile, prăbușindu-se și pierzându-și cunoștința, a zăcut multă vreme fără glas și aproape fără viață și, după ce și-a revenit, sfâșiindu-și haina, lovindu-și capul, a declarat că s-a terminat cu el, iar doicii care-i amintea că și altor conducători li s-au întâmplat lucruri asemănătoare, i-a răspuns că el îndură lucruri neauzite și necunoscute mai mult decât ceilalți, fiindcă pierde puterea supremă în timpul vieții. 2. Și totuși nu a renunțat și nici nu și-a diminuat cu ceva excesele și lenea obișnuite.”

Abia în acest punct al relatării sunt prezentate câteva măsuri pe care se crede (*creditur*) că Nero le-ar fi pregătit la începutul revoltei Galiilor, planurile sale fiind

numeroase și îngrozitoare (*inmania*) însă, după cum subliniază printr-o litotă biograful, conforme naturii sale (*non abhorrentia a natura sua*) și consistând în uciderea guvernatorilor și a comandanților militari, ca și cum toți aceștia ar fi conspirat (*conspiratis*) împotriva sa:

Nero XLIII. *Initio statim tumultus multa et inmania, verum non abhorrentia a natura sua creditur destinasse; successores percussoresque summittere exercitus et provincias regentibus, quasi conspiratis idemque et unum sentientibus.* „Se crede că imediat la începutul revoltei a făcut planuri multe și îngrozitoare, însă potrivite firii sale; să trimită succesori și ucigași împotriva conducătorilor de armate și provincii, ca și cum ar fi conspirat și ar fi gândit același și un singur lucru împotriva sa.”

Printre hotărâri mai sunt amintite și măcelărirea exilaților și a galilor aflați în Roma, jefuirea provinciilor galice de către armatele romane, otrăvirea senatului, incendierea Romei, Suetonius precizând că Nero a fost împiedicat de la realizarea acestor proiecte monstruoase nu atât de remușcare, ci fiindcă își dădea seama că nu pot fi duse la bun sfârșit (Nero XLIII.2. *absterritus non tam paenitentia quam perficiendi desperatione*). De fapt, după cum se va vedea în biografia dedicată lui Galba, cel puțin unul dintre acestea (trimiterea unor ucigași împotriva guvernatorilor) pare să fi fost nu doar conceput, ci și pus în mișcare.

Planurile și acțiunile împăratului, așa cum sunt acestea înfățișare de autorul latin, iau apoi, în conformitate cu maniile artistice ale cezarului, alura unei farse, a unei comedii¹ burlești: Nero decide să ia el însuși fasciile, devenind singurul consul, dorește să meargă în Galia și să se prezinte neînarmat în fața soldaților răsculați fără a face nimic altceva decât să plângă în fața lor (Nero XLIII.3. *inermem se in conspectum exercituum proditurum nec quicquam aliud quam fleturum*). Subliniind că prima și cea mai importantă grijă (*prima cura*) a împăratului a fost alegerea carelor care să ducă mașinăriile teatrale și echiparea concubinelor precum niște amazoane, Suetonius oferă imaginea unei puneri în scenă a expediției militare imaginate de Nero într-o scenografie mitico-teatrală, în care principele, asemenea unui erou mitologic, conduce în luptă amazoanele:

Nero XLIV. *In praeparanda expeditione primam curam habuit deligendi vehicula portandis scaenicis organis concubinasque, quas secum educeret, tondendi ad virilem modum et securibus peltisque Amazonicis instruendi.* „În organizarea expediției, a avut ca primă grijă alegerea carelor care să poarte mașinăriile scenice, tunderea într-un stil masculin a concubinelor pe care să le ducă cu el și echiparea lor cu securi și scuturi de amazoane.”

Lupta pentru putere fiind însă o întreprindere dură, în care primează răspunsurile energice și acțiunile eficiente, toate aceste planuri fantasmagorice neroniene nu pot sfârși decât rău pentru el, după cum confirmă cel de-al cincilea stadiu, în care rebeliunea cuprinde și restul armatei (*ceterorum exercituum defectio*).

¹ A se vedea și Gwyn Morgan: “He (i.e. Suetonius) also dwells on the comic-opera aspects of the emperor’s more realistic preparations, among them his procuring wagons to carry his theatrical equipment and his fitting out his concubines with Amazonian axes and shields.” (Morgan 2006: 28).

Și de această dată, Suetonius înregistrează reacțiile lui Nero la aflarea veștilor proaste, reacții total nepotrivite unui împărat (ruperea scrisorii, răsturnarea mesei, zdrobirea cupelor), dar și acțiunile ulterioare ale acestuia (procurarea veninului pentru a-și asigura o moarte blândă, încercarea de a fugi în Egipt pentru a-și salva viața):

Nero XLVII. *Nuntiata interim etiam ceterorum exercituum defectione litteras prandenti sibi redditas conceperat, mensam subvertit, duos scyphos gratissimi usus, quos Homerios (...) vocabat, solo inlisis ac sumpto a Lucusta veneno et in auream pyxidem condito transiit in hortos Servilianos, ubi (...) tribunus centurionesque praetorii de fugae societate temptavit.* „Fiind anunțată între timp și trădarea celorlalte armate, a făcut bucățele scrisoarea ce-i era predată în timp ce lua prânzul, a răsturnat masa și a zdrobit de pământ două cupe foarte dragi, pe care le numea Homerice (...) și, luând de la Lucusta niște venin și ascunzându-l într-o cutiuță de aur, a trecut în grădinile serviliene, unde (...) a încercat să-i convingă pe tribunii și centurionii gărzii pretoriene să-l însoțească în fuga sa (i.e. către Egipt).”

A șasea și ultima fază are loc în iunie 68, după ce Galba este recunoscut oficial împărat, fiind constituită de declararea lui Nero drept dușman de către senat (*se hostem a senatu iudicatum*) și sinuciderea acestuia, asistată de secretarul Epaphroditus. Evidențind viciile lui Nero și expunând continuu ambițiile și obsesiile lui artistice, care nici măcar în momentele de criză nu lasă locul unor decizii mai potrivite și unor acte mai demne de un împărat, biograful subliniază mereu inadecvarea lui Nero față de poziția de putere ocupată, ceea ce va duce la revolta Galiilor, care se amplifică și se propagă în lipsa unor contramăsuri adecvate, culminând prin înlăturarea sa de la putere și ridicarea la tron a lui Galba. Aceeași inadecvare este prezentă și în ultimul moment al vieții lui Nero, când nu poate duce singur la bun sfârșit nici măcar actul sinuciderii, ci are nevoie de ajutorul libertului său:

Nero XLIX.2-3. *Inter moras perlatis a cursore Phaonti codicillos praeripuit legitque se hostem a senatu iudicatum et quaeri, ut puniatur more maiorum (...); 3. (...) ferrum iugulo adegit iuvante Epaphrodito a libellis.* „În timp ce ezita, Nero i-a smuls lui Phaon scrisoarea adusă de un curier și a citit că a fost declarat dușman al poporului de către senat și că este căutat pentru a fi pedepsit conform obiceiului strămoșesc (...); (...) și-a împlântat pumnalul în gât cu ajutorul lui Epaphroditus, secretarul său.”

Ascensiunea lui Galba

Odată cu moartea lui Nero se sfârșește, conform lui Suetonius, neamul iulio-claudienilor: *progenies Caesarum in Nerone deficit* (Galba I). Prin plasarea acestei afirmații chiar la începutul biografiei lui Galba, autorul indică principala cauză a războaielor civile ulterioare (criza de succesiune) și stabilește tema principală a vieților lui Galba, Otho și Vitellius, care sunt concepute și construite ca o singură carte: “Suetonius emphasizes the lack of divine right of the three brief emperors of AD 69” (Power 2021: 169). Începutul ascensiunii lui Galba la tron este pus în legătură de scriitor nu doar cu revolta Galiilor (*tumultuari Gallias*), ci și cu deciziile și acțiunile lui Nero (*mandata Neronis*):

Galba IX.2. *Carthagine nova conventum agens tumultuari Gallias comperit legato Aquitaniae auxilia implorante; supervenerunt et Vindicis litterae hortantis, ut humano generi assertorem ducemque se accommodaret. Nec diu cunctatus, condicionem partim metu, partim spe recepit; nam et mandata Neronis de nece sua ad procuratores clam missa deprenderat (...).* „În timp ce ținea la Carthago Nova sesiunea judiciară a aflat de revolta Galiilor, guvernatorul Aquitaniei implorându-i ajutorul; au venit și scrisori de la Vindex, care îl îndemna să se dedice neamului uman ca apărător și conducător. Și fără a ezita mult timp, a primit propunerea, parțial de teamă, parțial din speranță; căci interceptase însărcinările lui Nero în legătură cu uciderea sa, trimise pe ascuns procuratorilor (...).”

Această precizare referitoare la decizia lui Galba de a se alătura răsculaților parțial din cauza fricii (*partim metu*) trebuie relaționată cu pasajul citat și discutat anterior (Nero XLIII) privind planurile îngrozitoare ale lui Nero pentru a pune capăt revoltei, printre care este menționat și cel de a trimite ucigași împotriva guvernatorilor și comandanților armatelor. Nu toate planurile concepute de acesta au fost, așadar, abandonate, ci unele au fost puse în practică, dar efectul lor este unul negativ, ducând la decizia lui Galba de a-și trăda împăratul. Se poate, astfel, observa cum Suetonius creează în aceste pasaje o legătură cauzală între cele două acțiuni: unul din planurile teribile ale lui Nero, conceput conform firii sale, dominate printre alte vicii și de cel al cruzimii (*saevitia*), provoacă teama lui Galba, care acceptă să se alăture revoltei lui Vindex, ceea ce produce suita de evenimente care vor duce la recunoașterea oficială de către senat a lui Galba ca împărat și, prin urmare, la sinuciderea lui Nero.

Prăbușirea lui Galba, ascensiunea lui Otho și cea a lui Vitellius

Viciile noului împărat, *avaritia* și *saevitia*, sunt și ele atent înregistrate de scriitor prin prezentarea actelor și faptelor lui ce sunt considerate, precum a fost semnalat, manifestări ale acestor vicii și tratate ca *exempla*. Efectul cumulat al acestor acțiuni provoacă o antipatie generală față de Galba, dar, mai ales, ura militarilor (*praecipua flagrabat invidia apud milites*), cu precădere a celor din Germania superior (*fremebat superioris Germaniae exercitus*). Această ură duce la revolta legiunilor din Germania, exprimată prin refuzul de a-i jura credință și dorința de a alege un alt împărat, care să fie pe placul tuturor armatelor. Prin includerea lui *eligerent ipsi quem...*, autorul prefigurează deja aclamarea lui Vitellius de către trupele din Germania:

Galba XVI. *Per haec prope universis ordinibus offensis vel praecipua flagrabat invidia apud milites. (...) 2. Sed maxime fremebat superioris Germaniae exercitus fraudari se praemiis navatae adversus Gallos et Vindicem operae. Ergo primi obsequium rumpere ausi Kal. Ian. adigi sacramento nisi in nomen senatus recusarunt statimque legationem ad praetorianos cum mandatis destinaverunt: displicere imperatorem in Hispania factum; eligerent ipsi quem cuncti exercitus comprobarent.* „Din cauza acestor fapte îi erau ostile toate categoriile sociale, însă o ură deosebită ardea în rândul militarilor. Dar cel mai mult se agita armata din Germania superior, fiindcă era lipsită de răsplățile pentru ajutorul dat împotriva Galiilor și a lui Vindex. Aceștia, îndrăznind cei dintâi să renunțe la ascultare la calendele lui ianuarie, au refuzat să depună jurământul cu excepția celui în numele senatului și au hotărât să trimită pe dată o delegație la pretorienii cu mesajul că lor

nu le place împăratul făcut în Hispania și că ei înșiși vor alege unul cu care să fie de acord toate armatele.”

Pentru a stinge nemulțumirile militarilor, soluția lui Galba, care consideră că problema o constituie lipsa unui urmaș legitim, este aceea de a-l adopta pe Piso Frugi Licinianus și de a-l numi succesor la tron. Această decizie provoacă însă nemulțumirea lui Otho, care decide să conspire împotriva lui Galba și să încerce să câștige el însuși puterea imperială. Succesul complotului este facilitat, după Suetonius, de zgârcenia lui Galba, care și de această dată refuză să ofere un dar în bani soldaților, în acest caz, pretorienilor. Încă o dată, așadar, biograful consemnează cum viciile împăratului contribuie la căderea acestuia și ridicarea noului pretendent la tron:

Galba XVII. *Pisonem Frugi Licinianum (...) adprehendit filiumque appellans perduxit in castra ac pro contione adoptavit, ne tunc quidem donativi ulla mentione facta. Quo faciliorem occasionem M. Salvio Othoni praebeuit perficiendi conata intra sextum adoptionis diem.* „L-a ales pe Piso Frugi Licinianus (...) și, numindu-l fiu, l-a dus în tabăra pretorienilor și l-a adoptat în fața adunării, fără să fie nici măcar atunci făcută mențiunea unui donativ. Prin acest fapt i-a oferit lui M. Salvius Otho o mai bună oportunitate de a-și duce la capăt planurile în șase zile de la adopție.”

Același eveniment, complotul lui Otho pentru înlăturarea lui Galba (*ad vim conversus est*), apare redat și din perspectiva lui Otho. Autorul oferă, astfel, narându-le în două vieți diferite, ambele unghiuri de vedere ale transferului de putere: perspectiva împăratului aflat la conducere, dar și a celui care îi urmează la tron, precum a procedat și în situația anterior analizată, când Nero a pierdut puterea în favoarea lui Galba. Anterior, după cum este relatat de scriitor, Otho, în calitate de guvernator al Lusitaniei, se alăturase cauzei lui Galba din dorința de răzbunare împotriva lui Nero (Otho IV. *occasio ultionis data*), dar și din speranța de a ajunge el însuși la domnie (Otho IV. *ipse spem imperii cepit magnam*). Viciile (*instigante super animi dolorem etiam magnitudine aeris alieni*) sunt cele care îl împing și de această dată să decidă a uzurpa tronul și să poruncească, pentru a consolida succesul loviturii sale, uciderea lui Galba, împăratul legitim, și a succesorului desemnat al acestuia.

Otho V. *Speraverat autem fore ut adoptaretur a Galba, idque in dies exspectabat. Sed postquam Pisone praelato spe decedit, ad vim conversus est instigante super animi dolorem etiam magnitudine aeris alieni.* „Spera însă că se va întâmpla să fie adoptat de Galba și aștepta acest lucru de la o zi la alta. Dar, după ce a fost îndepărtat de la această speranță, fiind preferat Piso, s-a îndreptat spre violență, fiind împins pe lângă resentimente și de mărimea datoriilor sale.”

În ceea ce privește ascensiunea la putere a lui Vitellius, ea se datorează, conform lui Suetonius, nu doar resentimentelor soldaților față de Galba, ci și caracterului indulgent și mărinimos al lui Vitellius (Vit. VII.3. *facili ac prodigo animo*). Încă de la sosirea acestuia în provincie, armata din Germania inferior, dușmănoasă față de împărat și înclinată spre răzmeriță (Vit. VII.3. *male animatus*

erga principem exercitus pronusque ad res novas), îl primește pe noul ei comandant cu bucurie și cu mulțumiri aduse zeilor. Prin atitudinea prietenoasă și prin gesturile binevoitoare, Vitellius câștigă și mai mult încrederea și favoarea soldaților din subordine, astfel încât natura sa permisivă și generoasă contribuie semnificativ la proclamarea lui ca împărat de către militarii din Germania inferior, cărora li se alătură rapid și cei din Germania superior. Legătura cauzală dintre actele lui Vitellius și decizia trupelor de a-l saluta împărat este marcată prin folosirea adverbului *quare*:

Vit. VIII. *Castra vero ingressus nihil cuiquam poscenti negavit atque etiam ultro ignominiosis notas, reis sordes, damnatis supplicia dempsit. Quare vixdum mense transacto, neque diei neque temporis ratione habita, ac iam vespere, subito a militibus e cubiculo raptus, ita ut erat, in veste domestica, imperator est consalutatus circumlatusque per celeberrimos vicos (...).* „Într-adevăr, după ce a ajuns în tabără, nu a refuzat nimic nimănui care-i cerea ceva și chiar i-a scăpat din proprie inițiativă de degradări pe cei dezonorați, de hainele de doliu pe cei acuzați, de pedepse pe cei condamnați. De aceea, după nici măcar o lună, nefiind avută în considerare nici data, nici ora, căci era deja pe înserate, înșfăcat deodată de soldați din dormitor așa cum era, în haine de casă, a fost salutat împărat și purtat prin cele mai populate străzi (...).”

Din păcate, nu toate trupele din imperiu sunt de acord cu alegerea făcută de armatele din Germania, așadar un nou rival la tron apare pe scena istoriei, ales și susținut de legiunile din Egipt, Siria și Iudeea, dar și de cele din Moesia și Pannonia.

Ascensiunea lui Vespasian

În ciuda numeroaselor crime și vicii ale lui Vitellius, principalele fiind felul de viață excesiv, voracitatea și cruzimea (Vit. XIII. *praecipue luxuriae saevitiaeque deditus*), Suetonius nu conectează explicit revolta legiunilor de pe Dunăre împotriva acestuia cu vreo faptă sau acțiune a împăratului, informația fiind introdusă sec și abrupt în biografie. Se poate însă remarca că prin poziția ocupată în structura relatării de această frază, precedată de mai multe paragrafe ce detaliază lăcomia și crimele lui Vitellius, se creează totuși o legătură cauzală în mintea cititorului între comportamentul împăratului și decizia trupelor de a se revolta:

Vit. XV. *Octavo imperii mense desciverunt ab eo exercitus Moesiarum atque Pannoniae, item ex transmarinis Iudaicus et Syriaticus, ac pars in absentis, pars in praesentis Vespasiani verba iurarunt.* „În luna a opta a domniei sale, l-au părăsit armatele Moesiilor și Pannoniei, de asemenea, din cele de dincolo de mare, armata din Iudeea și Siria, iar unii i-au jurat credință lui Vespasian în absență, alții în prezență.”

Evenimentele sunt mai amănunțit descrise în biografia lui Vespasian (Vesp. VI), ridicarea la tron fiind prezentată ca datorându-se sprijinului întâmplător al detașamentelor din legiunile din Moesia care, fiind trimise în ajutor lui Otho și rămânând după sinuciderea acestuia în nordul Italiei, se dedaseră la jafuri. Temându-se de pedepse, soldații decid să aleagă un nou împărat, dintre guvernatorii considerați pentru acest rol ieșind în evidență Vespasian, pe care cei din legiunea a III-a, recent

transferată din Siria, îl propun datorită calităților lui de bun comandant militar și vitejiei dovedite în acțiunile militare întreprinse în Iudeea, menționate anterior: Vesp. IV.6. *correcta statim castrorum disciplina, unoque et altero proelio tam constanter inito, ut in oppugnatione castelli lapidis ictum genu scutoque sagittas aliquot exceperit* („disciplina fiind restabilită în tabăra militară, iar una sau două bătălii fiind luptate cu atâta determinare, încât la asediul unei fortărețe a fost lovit în genunchi de o piatră, iar în scut de câteva săgeți”). Calitățile militare ale lui Vespasian sunt cele care determină, așadar, propunerea sa de către soldații nemulțumiți ca eventual nou împărat. Detașamentele responsabile de încercarea de revoltă sunt concepute ca un personaj colectiv, ale cărui vicii (indisciplina, lăcomia, trufia) duc la noi tulburări și răsturnări politice. Soldații sunt înfățișați ca un factor decisiv în declanșarea evenimentelor care, prin contagiunea restului armatelor și a comandanților militari, vor duce la un nou război civil, în timp ce Vespasian este reprezentat acționând prudent în acest moment de răscruce; el ezită la început să accepte să se angajeze în lupta pentru putere și doar stimulul sprijinului întâmplător al acestor soldați (*sollicitatus... fortuito favore*) îl decide să accepte:

Vesp. VI. *Nec tamen quicquam ante temptavit, promptissimis atque etiam instantibus suis, quam sollicitatus quorundam et ignotorum et absentium fortuito favore. 2. Moesiaci exercitus bina e tribus legionibus milia, missa auxilio Othoni, postquam ingressis iter nuntiatum est victum eum ac vim vitae suae attulisse, nihilo setius Aquileiam usque perseveraverunt, quasi rumori minus crederent. Ibi per occasionem ac licentiam omni rapinarum genere grassati, cum timerent ne sibi reversis reddenda ratio ac subeunda poena esset, consilium inierunt eligendi creandique imperatoris; neque enim deteriores esse aut Hispaniensi exercitu qui Galbam, aut praetoriano qui Othonem, aut Germaniciano qui Vitellium fecissent. 3. Propositis itaque nominibus legatorum consularium, quot ubique tunc erant, cum ceteros alium alia de causa improbarent, et quidam e legione tertia, quae sub exitu Neronis translata ex Syria in Moesiam fuerat, Vespasianum laudibus ferrent, assensere cuncti nomenque eius vexillis omnibus sine mora inscripserunt. Et tunc quidem compressa res est revocatis ad officium numeris parumper. Ceterum divulgato facto Tiberius Alexander praefectus Aegypti primus in verba Vespasiani legiones adegit Kal. Iul., qui principatus dies in posterum observatus est. Iudaicus deinde exercitus V. Idus Iul. apud ipsum iuravit.* „Și totuși, deși susținătorii săi erau pregătiți și chiar insistau, Vespasian nu a încercat nimic înainte să fie îmboldit de sprijinul întâmplător al unor bărbați necunoscuți și aflați la distanță. Două mii de soldați din cele trei legiuni din Moesia, trimise în ajutor lui Otho, după ce, începând să facă drumul, au aflat că acela a fost învins și că s-a sinucis, au continuat totuși până la Aquileia, ca și cum dădeau puțină crezare acestui zvon. Acolo, după ce au trecut la tot felul de jafuri din cauza oportunității și a lipsei de disciplină, deoarece se temeau să nu trebuiască, odată reîntorși, să dea socoteală și să fie pedepsiți, au luat hotărârea să aleagă și să numească ei un împărat, argumentând că nu sunt inferiori nici armatei din Hispania care l-a făcut împărat pe Galba, nici pretorienilor care l-au făcut împărat pe Otho, nici armatei din Germania care l-a ales pe Vitellius. Și fiind aduse în discuție numele guvernatorilor consulari care se aflau pe atunci pretutindeni, deoarece ceilalți erau respinși dintr-un motiv sau altul, iar unii din a treia legiune, care chiar înaintea morții lui Nero fusese transferată din Siria în Moesia, îl ridicau în slăvi pe Vespasian, toți au fost de acord și au înscris fără zăbavă numele acestuia pe toate stindardele. Iar atunci într-adevăr situația a fost

ținută sub control, fiind chemați la ordine toți pentru scurt timp. Dar fapta fiind făcută cunoscută, Tiberius Alexander, prefect al Egiptului, a fost cel dintâi care a constrâns legiunile la calendele lui iulie să-i jure credință lui Vespasian, dată care apoi a fost sărbătorită ca prima zi a domniei; apoi armata iudaică i-a jurat credință personal în a cincea zi înaintea idelor lui iulie.”

În contextul analizei noastre, acest paragraf se dovedește deosebit de semnificativ, deoarece surprinde în doar câteva rânduri nesiguranța și haosul ce caracterizează această perioadă, consemnând lipsa de organizare și de disciplină a trupelor, dornice de jafuri, înclinate spre revolte, incapabile să-și păstreze legământul de credință față de împăratul legitim, măcinate de rivalitate, stăpânite de mândria de a-și propune și susține propriii favoriți la tron, lipsite de loialitate și deci incapabile de a asigura liniștea și de a garanta siguranța imperiului.

Impactul și efectele crizei

Dacă extensia și impactul crizei nu sunt pe deplin sesizabile în biografiile anterior analizate, Suetonius prezentând doar unele informații (cele care se referă la împărat) ce nu oferă cititorului posibilitatea de a-și crea o perspectivă generală clară asupra întregului context politic, militar și social al anilor 68-69, efectele nefaste¹ ale crizei sunt însă mai larg expuse în viața lui Vespasian, un împărat caracterizat de la începutul domniei sale și până la moarte prin virtuți precum *civilitas* („civilitate, politețe”) și *clementia* („clemență, blândețe”): Vesp. XII. *Ceteris in rebus statim ab initio principatus usque ad exitum civilis et clemens*. Modestia și toleranța împăratului, care se comportă de-a lungul întregului său principat asemenea unui cetățean responsabil, precum și o doză însemnată de pragmatism, îi permit lui Vespasian să stabilizeze și să consolideze imperiul printr-o întreagă serie de măsuri. Evenimentele din timpul celor trei împărați anteriori, care sunt desemnate laconic de biograf drept răzvrătire și ucidere (*rebellione trium principum et caede*), lasă în urmă un imperiu nesigur și aproape în derivă (*incertum diu et quasi vagum imperium*), pe care îl preia și îl întărește dinastia flaviană:

Vesp. I. *Rebellione trium principum et caede incertum diu et quasi vagum imperium susceperat firmavitque tandem gens Flavia, obscura illa quidem ac sine ullis maiorum imaginibus, sed tamen rei p. nequaquam paenitenda (...)*. „Imperiul, multă vreme nesigur și aproape în derivă din cauza revoltei și morții violente a trei împărați, l-a preluat și consolidat în sfârșit familia Flavia, de origini obscure într-adevăr și fără imagini ale strămoșilor, dar de care totuși statul nu s-a rușinat deloc (...).”

Tema imperiului instabil și slăbit, pe care Vespasian este chemat să îl refacă și întărească, este reluată după câteva capitole în cadrul relatării unui episod ce prevestește rolul acestuia de salvator al statului: în timp ce Vespasian îndeplinea

¹ A se vedea în acest context și scurta și puternică caracterizare pe care Tacitus o introduce chiar la începutul lucrării sale *Historiae*, ce relatează în detaliu anii crizei și constituie sursa istorică cea mai însemnată pentru înțelegerea acestor ani tulburi: 1.2. *Opus adgredior opimum casibus, atrox proeliis, discors seditionibus, ipsa etiam pace saevum*. („Încep o lucrare încărcată de nenorociri, îngrozitoare în războaie, dezbinată prin răzvrătiri, crudă chiar și în pace.”)

magistratura de edil și neglijase să-și facă datoria, Caligula a poruncit soldaților să-l pedepsească umplându-l de noroi, pe care aceștia l-au îndesat în toga lui, acțiune care a fost interpretată de unii drept o prevestire a viitoarei sale calități de protector al patriei. Limbajul utilizat de Suetonius în acest pasaj este amplificat față de cel anterior examinat (Vesp. I), statul (*res publica*) fiind culcat la pământ și părăsit (*proculcata et deserta*), iar evenimentele ce au produs asemenea efecte devastatoare fiind numite tulburări civile (*civilis perturbatio*):

Vesp. V.3. *quandoque proculcatam desertamque rem p. civili aliqua perturbatione in tutelam eius ac velut in gremium devenituram.* „Într-o zi statul, călcat în picioare și părăsit din cauza unei tulburări interne, va ajunge în protecția lui și aproape în sânul lui.”

Câteva paragrafe mai jos, condiția deplorabilă a statului (*res publica*) după tulburările anterioare este din nou amintită de scriitor, ce folosește de data aceasta participiile *afflicta* („distrus, doborât”) și *nutans* („care se clatină, care amenință să se prăbușească”) pentru a califica situația imperiului:

Vesp. VIII. *suscepit et censuram, ac per totum imperii tempus nihil habuit antiquius quam prope afflictam nutantemque rem p. stabilire primo, deinde et ornare.* „A asumat și cenzura și în tot timpul domniei nu a considerat nimic mai importante decât să consolideze și apoi să și împodobească statul aproape distrus și gata să se prăbușească.”

Dacă fragmentele anterioare indică într-o manieră generală și concisă urmările crizei asupra întregului stat, consecințele și impactul anilor 68-69 asupra diferitelor compartimente ale statului și ale societății (armată, clase sociale superioare, provincii, orașe, Roma, economie, justiție) sunt detaliate în paragrafele care înfățișează măsurile luate de Vespasian pentru redresarea imperiului și repararea daunelor produse de războaiele civile, dar și de excesele și neglijența lui Nero. Deși se concentrează asupra prezentului relatat, principatul lui Vespasian, autorul aruncă lumină și asupra trecutului imediat. După cum era de așteptat, primele măsuri privesc readucerea la ordine a trupelor:

VIII.2. *Milites pars victoriae fiducia, pars ignominiae dolore ad omnem licentiam audaciamque processerant; sed et provinciae civitatesque liberae, nec non et regna quaedam tumultuosius inter se agebant. Quare Vitellianorum quidem et exactoravit plurimos et coercuit, participibus autem victoriae adeo nihil extra ordinem indulsit, ut etiam legitima praemia sero persolverit.* „Soldații ajunseseră la orice insolență și îndrăzneală, o parte din cauza încrederii date de victorie, altă parte din cauza durerii înfrângerii, dar și provinciile și cetățile libere și, de asemenea, unele regate se aflau în conflict între ele. De aceea i-a scos din serviciu pe cei mai mulți dintre soldații lui Vitellius și i-a pedepsit, iar celor care participaseră la victoria sa nu le-a acordat nimic în mod extraordinar, încât chiar și răsplățile legale le-a plătit târziu.”

Suetonius consemnează și reorganizarea provinciilor întreprinsă de Vespasian (VIII.4.), dar și refacerea Romei, un oraș urât de vechile incendii și distrugerii

(*deformis urbs veteribus incendiis ac ruinis*), precum și a Capitoliului, mai precis, a templului lui Jupiter de pe Capitoliu ce arsese în decembrie 69, în timpul confruntărilor dintre partizanii cauzei flaviene și cei ai lui Vitellius, o lucrare la care împăratul participă efectiv:

VIII.5. *Deformis urbs veteribus incendiis ac ruinis erat; vacuas areas occupare et aedificare, si possessores cessarent, cuicumque permisit. Ipse restitutionem Capitoli adgressus ruderibus purgandis manus primus admovit ac suo collo quaedam extulit.* „Roma era desfigurată de vechile incendii și ruine; a permis oricui să ocupe și să reconstruiască locurile goale, dacă proprietarii le abandonaseră. El însuși, începând să reconstruiască Capitoliul, a fost primul care a pus mâna la îndepărtarea dărâmăturilor și le-a scos purtându-le pe grumaz.”

Cele două ordine sociale superioare (cel senatorial și cel equestru), secătuite din cauza uciderilor (*exhaustos caede*), sunt, de asemenea, reformate și completate de împărat:

Vesp. IX.2. *Amplissimos ordines et exhaustos caede varia et contaminatos veteri neglegentia purgavit supplevitque recenso senatu et equite, summotis indignissimis et honestissimo quoque Italicorum ac provincialium allecto.* „A reformat cele două mari ordine, secătuite de diferite omoruri și corupte de o veche neglijență, și le-a completat, făcând un recensământ al senatului și cavalerilor, îndepărtându-i pe cei foarte nedemni și atrăgându-i pe cei mai onorabili dintre italici și provinciali.”

Problemele din justiție, grav afectată de criza anterioară care blocase cursul firesc al vieții juridice și făcuse ca numărul proceselor să crească peste măsură din cauza vremurilor agitate (*ex condicione tumultuque temporum*), sunt și ele avute în vedere și remediate de Vespasian:

Vesp. X. *Litium series ubique maiorem in modum excreverant, manentibus antiquis intercapedine iuris dictionis, accedentibus novis ex condicione tumultuque temporum; sorte elegit per quos rapta bello restituerentur quique iudicia centumvitalia (...) extra ordinem diiudicarent redigerentque ad brevissimum numerum.* „Mulțimea proceselor crescuse foarte mult peste tot, cele vechi rămânând nerezolvate din cauza întreruperii dreptului de a judeca, în timp ce altele noi se adăugau din cauza contextului și tumultului vremurilor; a ales prin tragere la sorți bărbați care să restituie cele luate cu forța în timpul războiului și alții care să soluționeze în mod extraordinar chestiunile centumvirale (...) și să le reducă la cel mai mic număr.”

Se cuvin menționate și propunerile lui Vespasian de reformare a moravurilor, prin care dorește să pună capăt unor vicii precum desfrâul și excesul (*libido atque luxuria*), care crescuseră și se răspândiseră nestânjenit. Această informație trebuie receptată având în considerare concepția biografică a lui Suetonius, care a evidențiat în viețile precedente că viciile îi dominaseră pe împărații anteriori, dar și armatele acestora, și provocaseră atâtea frământări în imperiu:

Vesp. XI. *Libido atque luxuria coercente nullo invaluerant; auctor senatui fuit decernendi, ut quae se alieno servo iunxisset, ancilla haberetur; neve filiorum familiarum faeneratoribus exigendi crediti ius umquam esset, ne post patrum quidem mortem.* „Desfrâul și excesul prinseseră puteri fără ca nimeni să le țină în frâu; a îndemnat senatul să decreteze ca orice femeie care ar fi avut o relație cu sclavul altei persoane să fie considerată sclavă, iar cămătarii să nu aibă niciodată dreptul să ceară restituirea împrumutului acordat fiilor aflați sub control părintesc, nici măcar după moartea taților.”

Concluzii

În textele examinate se poate remarca utilizarea unei game variate de substantive pentru desemnarea tulburărilor din anii 68-69: *motus, tumultus, defectio, rebellio, caedes, civilis perturbatio, bellum*, pentru indicarea acțiunilor răzvrătiților fiind întrebuințate verbele *destituere, desciscere, tumultuari, fremere, obsequium rumpere*. Urmările nefaste ale crizei asupra statului roman sunt rezumate concis în biografia dedicată lui Vespasian prin enunțurile: *incertum diu et quasi vagum imperium, proculcata desertaque res publica, prope afflicta nutansque res publica*. Privind maniera de relatare a faptelor istorice, se observă că autorul încearcă să conecteze evenimentele importante între ele, dar, din cauza limitelor impuse de genul literar ales și a concepției sale biografice, prin care o foarte mare importanță este conferită naturii împăratului, dominată de vicii sau virtuți, unghiul său de vedere este unul limitat, evenimentele selectate pentru a fi consemnate fiind cele care fie sunt direct influențate de împărat, fie au impact asupra sa. Reiese, de asemenea, din analiză importanța lecturării și interpretării vieților nu separat, independent una de alta, ci împreună, ca o întreagă serie, sau măcar grupat, pentru ca unele evenimente prezentate în două biografii diferite să fie mai clar înțelese prin inserarea într-un context istoric mai larg.

Referințe bibliografice

- Gascon, Jacques. 1984. *Suétone historien*. Roma: École française de Rome.
- Morgan, Gwyn. 2006. *69 A.D.: The Year of Four Emperors*. Oxford: Oxford University Press.
- Power, Tristan. 2021. *Suetonius, Galba I. Beginning or Ending?*, in „Collected Papers on Suetonius”. London and New York: Routledge, p. 165-170.
- Suetonius. 1914. *Lives of the Caesars. Volume II: Claudius. Nero. Galba, Otho, and Vitellius. Vespasian. Titus, Domitian. Lives of Illustrious Men: Grammarians and Rhetoricians. Poets (Terence. Virgil. Horace. Tibullus. Persius. Lucan). Lives of Pliny the Elder and Passienus Crispus*. With an English translation by J. C. Rolfe. Loeb Classical Library 38. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Suetonius. 1998. *Viețile celor doisprezece Cezari*. Traducere din limba latină, prefață și anexe Gheorghe Ceașescu. București: RAO International Publishing Company S.A.
- Suetonius. 2000. *Lives of the Caesars*. Translated with an Introduction and Notes by Catharine Edwards. Oxford: Oxford University Press.
- Wallace-Hadrill, Andrew. 2004. *Suetonius*. London: Bristol Classical Press.

Theodor GEORGESCU
(Universitatea din București) | **Criză politică în cetate –
Lysistrata lui Aristofan și
receptarea ei modernă**

Abstract: (Political Crisis in the City – Aristophanes' *Lysistrata* and its Modern Reception) The ancient Greek comedy, turned in a few decades into the new comedy, later inspiring Latin comedy, often centers on a crisis situation. The author presents a pressing issue of the day with humor, but with no less interest in steering public opinion in a certain political direction. In 411 BC. Aristophanes presented *Lysistrata* to the Athenian audience, just a few years after the Athenians had suffered a terrible defeat in a daring expedition to Sicily. The atmosphere in Athens was all the more oppressive as the allies of the League of Delos were trying to abandon the alliance that was now endangering rather than protecting them. In this crisis situation Aristophanes chooses to present a novel subject to the audience: the Athenian *Lysistrata* organizes the other women of Greece to strike against their husbands in order to determine them to make peace. Apparently, a new attempt by the author to plead for peace in a new period of the Peloponnesian War. In modern times, of all Aristophanes' plays, this one has been most often staged, either in the service of emancipatory ideologies or as a plea for peace (*Make love, not war*). In the present communication we will try to show the true purpose with which Aristophanes presented the play and the perhaps erroneous instrumentalization of the play in contemporary times.

Keywords: *Aristophanes, Lysistrata, war, comedy, politics.*

Rezumat: Comedia veche greacă, transformată în câteva zeci de ani în comedia nouă, inspiratoare apoi pentru comedia latină, pune adesea în centru o situație de criză. O problemă stringentă, la ordinea zilei, este prezentată cu umor de autor, dar nu cu mai puțin interes de a conduce opinia publică într-o anumită direcție politică. În 411 î.Hr. Aristofan prezenta publicului atenian *Lysistrata*, la doar câțiva ani după ce atenienii suferiseră o cumplită înfrângere într-o expediție temerară în Sicilia. Atmosfera de la Atena era cu atât mai apăsătoare cu cât aliații din Liga de la Delos încercau să abandoneze alianța care îi puneă acum mai degrabă în pericol decât să le asigure protecția. În această situație de criză Aristofan alege să prezinte publicului un subiect inedit: ateniana *Lysistrata* coaleză celelalte femei din Grecia pentru o grevă față de bărbații lor cu scopul de a-i determina să facă pace. Aparent, o nouă încercare a autorului de a pleda pentru pace într-o nouă perioadă de cumpănă a Războiului Peloponesiac. În epocă modernă, dintre toate piesele lui Aristofan, aceasta a fost cel mai adesea pusă în scenă, fie în slujba unor ideologii de emancipare, fie ca o pledoarie pentru pace (*Make love, not war*). În comunicarea de față vom încerca să arătăm adevăratul scop cu care Aristofan a prezentat piesa și instrumentalizarea poate eronată a piesei în contemporaneitate.

Cuvinte-cheie: *Aristofan, Lysistrata, război, comedie, politică.*

Receptarea în epocă modernă a piesei *Lysistrata* a lui Aristofan a perpetuat două mituri: 1. Este o piesă anti-război. 2. Este o piesă „feministă” *avant la lettre*. Plecând de la aceste premise, *Lysistrata* a fost instrumentalizată politic și ideologic mai ales în ultimul secol. În 2003 mai mult de 300.000 de persoane au fost mobilizate în 59 de țări într-un proiect „*Lysistrata*”, în care s-au citit fragmente din piesă, pentru a protesta împotriva iminentei invazii a Irakului de către SUA și forțele coaliției de

atunci¹. Denunțarea acestui abuz de interpretare s-a făcut și până acum, dar mai degrabă cu argumente de ordin general².

Vom încerca în cele ce urmează să demonstrăm, cu exemple concrete din piesă, care sunt motivele pentru care aceste interpretări moderne nu se susțin pentru un cititor atent al piesei în original. Chiar dacă, fără îndoială, orice operă literară are o valoare de generalitate dincolo de momentul istoric în care a fost compusă, devenind chiar independentă față de autor și intențiile inițiale ale acestuia, această piesă, ca, de altfel, cele mai multe din piesele lui Aristofan, este atât de puternic ancorată în anul în care a fost reprezentată, încât extragerea unor situații din piesă, compuse inițial pentru un scop bine determinat, și folosirea lor pentru a demonstra, uneori, chiar contrariul, constituie o deturnare a mesajului piesei. Mai întâi, înțelegerea contextului istoric în care a fost reprezentată la Atena piesa, ne va lăsa să înțelegem mai bine și intenția autorului.

Contextul istoric din anii 412-411 î.Hr. era unul complicat pentru toate părțile implicat în Războiul Peloponesiac. Cu un an înainte, vestea înfrângerii expediției ateniene în Sicilia căzuse ca un trăsnet la Atena. Unul dintre strategii atenieni, trimiși să conducă operațiunile din Sicilia, controversatul Alcibiade, după ce fusese, probabil, implicat în mutilarea hermelor chiar în preziua plecării expediției, ajunsese până la urmă, pentru a scăpa de o foarte posibilă condamnare, orchestrată de dușmanii săi de la Atena, să se refugieze mai întâi la Sparta și, după ce devenise suspect și acolo, la perși, unde reușise să stabilească o relație apropiată cu satrapul Tissaphernes. Evenimentele sunt relatate în special de Tucidide (Thuc. 8.46-58), dar există mărturii importante despre „revoluția” care se punea la cale și la Aristofan (*Lysistrata* și *Femeile la sărbătoarea Tesmoforiilor*) sau Aristotel, care pot nuanța relatarea istoricului.³

Vom rezuma însă aici relatarea lui Tucidide, care este relevantă și pentru interpretarea *Lysistratei*. Alcibiade, pentru a putea reveni la Atena, urmărea să schimbe regimul democratic cu unul oligarhic, care i-ar fi permis revenirea. El îl îndemna pe Tissaphernes să distribuie egal ajutorul pe care îl dădea ateniienilor și spartanilor, astfel încât niciuna dintre cetăți să nu dobândească prea multă putere și, dacă ar fi nevoie, să poată răsturna pe oricare dintre cele două tabere. În plus, îl sfătuia să-i lase pe greci să se macine între ei, fără a face prea multe cheltuieli, dar adăuga că Atena este o alegere mai sigură, căci puterea lor este una navală, în timp ce spartanii ar putea pune în pericol Persia din interior, fiind mai pricepuți în lupta terestră. Gândul lui Alcibiade era ca, prin politica lui Tissaphernes, să nu distrugă Atena în care spera să revină, după ce îi va fi convins pe ateniieni de acțiunile sale loiale față de cetatea mamă și de prietenia sa cu Tissaphernes. Prin intervenții directe, el reușește să-i convingă pe generali ateniieni din Samos că el poate să-l aducă pe satrap de partea Atenei. Cerea ca acest lucru să fie amintit „celor mai buni dintre oameni” și să se spună că „el vrea să trăiască ca prieten împreună cu aceștia, întorcându-se acasă într-o oligarhie și nu sub o guvernare a plebei și nici sub o democrație care l-a exilat pe

¹ Lorna Hardwick face o trecere în revistă a reprezentărilor moderne în *Lysistratas on the Modern Stage* în Stuttard 2010, 80-89.

² Cf. Revermann M., *On Misunderstanding the Lysistrata* în Stuttard 2010, 70-79.

³ Pentru o discuție amplă asupra surselor acestui eveniment politic v. Gomme 1981, 184 sqq.

el” (Thuc. 8. 47 ὅτι ἐπ' ὀλιγαρχία βούλεται καὶ οὐ πονηρία οὐδὲ δημοκρατία τῇ αὐτὸν ἐκβαλοῦσιν κατελθὼν ... φίλον αὐτοῖς ξυμπολιτεύειν).

În urma acestor intrigi ale lui Alcibiade, ideea a prins contur mai întâi în armata cantonată în Samos și, apoi, a ajuns la Atena. În Samos Tucidide vorbește de o „conspirație” (Thuc. 8.48 ξυνωμοσία), care promova planul lui Alcibiade. Singurul care se opunea era generalul Phrynichos. El încerca să-i convingă și pe ceilalți că pe Alcibiade nu-l interesa atât dacă la Atena este democrație sau oligarhie, cât mijlocul prin care el să se întoarcă acasă, rechemat de prietenii săi. În plus, regele persan se va încrede mai degrabă în spartani decât în atenieni, căci de la cei dintâi nu avusese nimic de suferit, iar cetățile aliate, presupunea el, nu vor primi cu entuziasm instalarea la Atena a unui conduceri oligarhice.

Acest grup de influență din Samos îl trimite pe un anume Peisandros (gr. Πείσανδρος) la Atena pentru a încerca să-i convingă pe atenieni să adopte oligarhia cu un mesaj clar: doar prin reabilitarea lui Alcibiade și instaurarea unui regim oligarhic Atena poate spera că va primi ajutorul regelui persan, cu care va putea înfrânge Sparta. Mult mai târziu, Cornelius Nepos, inspirându-se din Tucidide, dar și din alte surse, îi rezuma profilul astfel: „mergea în aceeași direcție cu Alcibiade, fără a fi prieten puterii poporului, și era un susținător al aristocraților.” (Nep. Alc. 5.4 *erat enim eodem quo Alcibiades sensu, populi potentiae non amicus et optimatum fautor*).

În urma acestor promisiuni, atenienii se vor lăsa convinși, sperând că vor putea restaura democrația mai târziu și, prin urmare, îl destituie pe Phrynichos, cel care se opunea planului. Îl însărcinează totodată pe Peisandros să negocieze cu Tissaphernes. Aceste tratative vor începe, dar satrapul persan va refuza să încheie o înțelegere, având în același timp pretenții inacceptabile pentru atenieni. Aceștia vor trage concluzia că Alcibiade i-a înșelat, așa că vor întrerupe orice negociere, în vreme ce Tissaphernes se va reorienta spre o înțelegere cu spartanii cu care și încheie un tratat, reprodus explicit de Tucidide în 8.58. Trebuie observat că Aristofan va parodia și el acest tip de jurămintă în piesa compusă în același an, *Lysistrata* (vv. 212-236).

Singura ancoră de realitate din piesa *Lysistrata* este menționarea explicită a politicianului Peisandros, într-un dialog dintre protagonistul piesei, Lysistrata, și un „magistrat” (πρόβουλος¹), trimis să negocieze cu femeile refugiate pe Acropole. Redăm mai jos contextul lărgit, care face parte din secțiunea dramatică numită *epirrema*, împreună cu traducerea pe care o propunem.

(vv. 486-492)

PP. καὶ μὴν αὐτῶν τοῦτ' ἐπιθυμῶ νῆ τὸν Δία πρῶτα πυθέσθαι,
ὃ τι βουλόμεναι τὴν πόλιν ἡμῶν ἀπεκλείσατε τοῖσι μοχλοῖσιν.

ΛΥ. ἵνα τὰργύριον σὼν παρέχοιμεν καὶ μὴ πολεμοῖτε δι' αὐτό.

PP. διὰ τὰργύριον πολεμοῦμεν γάρ;

ΛΥ. καὶ τᾶλλα γε πάντ' ἐκυκλήθη.

ἵνα γὰρ Πείσανδρος ἔχοι κλέπτειν χοῖ ταῖς ἀρχαῖς ἐπέχοντες
ἀεὶ τινα κορκορυγὴν ἐκύκων. οἱ δ' οὖν τοῦδ' οὐνεκα δρώντων
ὃ τι βούλονται· τὸ γὰρ ἀργύριον τοῦτ' οὐκέτι μὴ κατέλωσιν.

¹ Este vorba de magistrații aleși în mod excepțional la Atena în 413 î.Hr., după aflarea dezastrului din Sicilia, însărcinați cu gestionarea reabilitării cetății (cf. Thuc. 8.1).

„MAGISTRATUL

(*către corifeu*)

Așa e, pe Zeus! Țsta e primul lucru pe care îmi doresc să-l aflu de la ele.

(*către Lysistrata*)

Ce vreți de-ați închis pe dinafară cetățuia noastră cu acești drugii?

LYSISTRATA

Ca să putem pune mâna pe banii voștri și să nu mai faceți război pentru ... ăăă

... cu ei.

MAGISTRATUL

Pentru ... ăăă ... cu bani facem noi război?

LYSISTRATA

Da, și toate celelalte lucruri au fost amestecate și tulburate. Căci, ca să aibă Peisandros ce să fure, și cei ce se țin scai de funcții, amestecau mereu câte o chiorăială [de război prin cetate]. Ei bine, pentru asta, să facă ei ce vor! Pe banii ăștia însă să nu mai pună mâna!”¹

Fragmentul redă încercarea de negociere dintre magistrat, reprezentantul bărbaților, și Lysistrata, lidera femeilor care au ocupat Acropole, unde se află și tezaurul cetății, împreună cu banii aliaților din Liga de la Delos. Argumentarea femeilor este simplă. Ele s-au baricadat pe Acropole pentru a-i opri pe bărbați să mai aibă acces la bani, iar, fără ei, războiul nu poate merge mai departe. Ideea lui Aristofan era exprimată în epocă și de Tucidide, care pune în gura regelui spartan Archidamos aceste cuvinte: „războiul nu este atât despre arme, cât despre banii cheltuiți” (Thuc. 1.83 ἔστιν ὁ πόλεμος οὐχ ὄπλων τὸ πλεόν ἀλλὰ δαπάνης).

În pasajul comic de mai sus există și un posibil joc de cuvinte dat de interpretarea sensului prepoziției διὰ, atât „prin / cu”, cât și, cu sens final, „pentru”, ambele sensuri fiind atestate cu cazul acuzativ. Atunci când Lysistrata spune μὴ πολεμοῖτε δι' αὐτό, se poate înțelege atât „să nu mai faceți război cu acești (bani)”, cât și „să nu mai faceți război pentru acești (bani)”. Aristofan a introdus probabil voit această ambiguitate pentru a sugera atât impulsul spre război al atenienilor, după ce mutaseră tezaurul alianței de la Delos la Atena, cât și întreținerea războiului de către politicieni în scopul unor foloase materiale. În plus, cele două verbe din traducere, „toate celelalte lucruri au fost amestecate și tulburate” (τὰλλα γε πάντ' ἐκυκλήθη), redau un singur vb. din original, κυκάω, care, având la bază o metaforă culinară, înseamnă deopotrivă „a amesteca” și „a tulbura”, cu aluzie la starea de veșnică vrajbă pe care unii politicieni o întrețineau în cetate pentru a-și putea atinge obiective personale. Unul din aceste scopuri este furtul direct (vb. κλέπτειν), iar cel incriminat este direct Peisandros, singurul nume de politician, așa s-a spus mai sus, numit explicit în această piesă. Pe lângă el, mai sunt cei care, (traducem de această dată literal) „ocupând funcțiile, amestecau mereu câte o chiorăială”². Această „chiorăială” (gr. κοκροφυγή) este „zarva” sau „starea de tulburare” pe care politicienii o întrețineau continuu în cetate pentru a putea fura. Aristofan sugerează că tensiunea este întreținută artificial pentru a putea permite liderilor să-și vadă de interesele ilicite

¹ Toate traducerile ne aparțin.

² Pentru folosirea lui κοκροφυγή „chiorăială” cu sensul de tulburare politică, se poate consulta și pasajul din *Pacea*: „pune capăt luptelor și zarvelor ca să te putem numi Lysimache [*id est* „Ce care face să înceteze lupta”]” (Ar. Pax991-992 λῶσον δὲ μάχας καὶ κοκροφυγὰς, / ἵνα Λυσισμάχην σε καλῶμεν),

fără a fi observați. Războiul însuși pare menținut, deși s-ar putea opri, pentru că mulți au de câștigat de pe urma lui.

Peisandros este unul din acești politicieni, iar Aristofan alege să-l numească, cu toate riscurile, ca pentru a-i demasca intențiile. Riscul exista, căci atacul la persoană în comedie putea atrage acuzații împotriva poetului (ὄνομαστί μὴ κομῶδεῖν „a nu se aduce atacuri la persoană în comedie” era un principiu impus de autorități în epocă). Era un ateniian din dema Acharnai și făcuse parte, în momentul când expediția ateniană pleca spre Sicilia (413 î.Hr.), din comisia de investigare a mutilării Hermelor, așa cum aflăm din discursul lui Andocide (And. Myst.1.27). Momentul său de *akmé* politic a fost în 411 î.Hr., atunci când a intermediat, după cum s-a spus deja mai sus, tentativa de revenire a lui Alcibiade la Atena, făcând legătura dintre trupele ateniene din insula Samos și personajele influente de la Atena cu simpatii oligarhice.

Scolia la *Lysistrata* comentează versul de mai sus, precizând că Peisandros era atacat în comedie drept „corupt” (δωροδόκος), iar Aristofan îl menționase și în *Babilonienii* (piesă jucată în 426 î.Hr., dar pierdută azi). Adaugă, de asemenea, că era „laș” (δειλός), însușire care devenise proverbială, de vreme ce lexiconul *Suda* (s.v.) menționa vorba: „mai laș decât Peisandros” (Πεισάνδρου δειλότερος). Această insistență a lui Aristofan în a numi explicit un politician al vremii, chiar dacă nu e nouă în comparație cu atacurile din alte piese, este suspectă pentru *Lysistrata*, căci este vorba de un singur nume de politician amintit, ca și cum poetul ar fi vrut să atragă atenția asupra unui unic pericol.

Acest pericol pare a fi o revoluție, ceea ce grecii numeau στάσις, adică o răsturnare a ordinii de drept. Pentru ateniieni ordinea de drept era, deja de muți ani, democrația, iar răsturnarea ei ar fi însemnat instaurarea unui model de tip aristocratic / oligarhic, după modelul Spartei. Lunile care au precedat reprezentarea efectivă a *Lysistratei* au fost, cu siguranță, fundalul unor pregătiri din partea celor care vedeau salvarea cetății în întoarcerea lui Alcibiade la Atena și, prin intermediul lui, în ajutorul furnizat Atenei din partea satrapului Tissaphernes. Abandonarea democrației ar fi fost doar temporară, pentru a trece peste impasul momentului, adică iminența pierderii războiului cu spartanii, urmând ca democrația să fie reinstaurată după ce a trecut pericolul, așa cum menționa Tucidide. Nu avem de unde să știm care era părerea lui Aristofan despre acest plan, pus la cale de Alcibiade, susținut și negociat la Atena de către Peisandros. Reprezentarea *Lysistratei* la doar câteva luni înainte de punerea lui în practică face însă imposibilă decuplarea piesei de această problemă arzătoare la ordinea zilei. Este adevărat că, pentru elaborarea piesei, poetul avea nevoie de câteva luni, iar momentul efectiv al reprezentării nu putea ține pasul cu politica imediată a momentului, dar, oricum am privi lucrurile, spectrul unei revoluții oligarhice plutea în aer, iar a judeca piesa în afara acestui context ar fi o eroare, căci toate celelalte piese ale lui Aristofan sunt ca o pagină de ziar, compuse *hic et nunc*.

Reprezentările moderne ale *Lysistratei* au insistat pe cele două posibile mesaje, percepute în lectura modernă a piesei: este o piesă „pacifistă” (*make love, not war*) și o prefigurare a eliberării femeii de sub autoritatea bărbaților.

În privința mesajului anti-război al piesei situația trebuie privită contextual. Este adevărat că mesajul general al pieselor lui Aristofan este profund în favoarea păcii, dar contextul fiecărei reprezentări este diferit. În 426 î.Hr. piesa *Babilonienii* (gr. Βαβυλώνιοι), pierdută azi, denunța probabil tratarea umilitoare a aliaților Atenei

în conflictul cu Sparta. În *Acharnienii* (gr. Ἀχαρνῆς), din 425 î.Hr., erau prezentate efectele dezastruoase ale războiului, dar și o posibilă soluție. În 424 î.Hr., piesa *Cavalerii* (gr. Ἰππῆς) era un atac personal asupra liderului democrat pro-război, Cleon, în vreme ce, peste câțiva ani, în 421 î.Hr., *Pacea* (gr. Εἰρήνη) anticipa celebrul armistițiu pus la cale de generalul Nikias. Toate aceste piese, fiecare în felul ei, pleda pentru pace în primii zece ani ai războiului (așa numitul „Război Arhidamic”), atâta vreme cât Atena era, pentru Aristofan și alții, care gândeau la fel, cetatea care provocase războiul, iar pledarea „anti-război” era implicit o luptă împotriva liderilor pe care Aristofan îi considera responsabili de suferințele ateniienilor, fie că era vorba de Pericles, Cleon sau alții. În 411 î.Hr., după dezastruoasa expediție în Sicilia, atunci când foștii aliați ai Atenei începeau să se desprindă din Liga de la Delos și să treacă de partea Spartei, iar persii păreau mai dispuși să-i ajute pe spartani decât pe ateniieni, punctul de vedere al lui Aristofan despre război s-ar putea să fi fost diferit. Acum, cum am văzut, plana asupra Atenei un alt pericol, răsturnarea sistemului democratic și instaurarea unui oligarhic, pe care Aristofan, oricâte reproșuri avea de adus democrației anterioare, este foarte posibil să nu-l fi preferat.

Spre sfârșitul piesei, cele două semicoruri, al bătrânelor și al bătrânilor, care se înfruntaseră violent până în acest moment, se reunesc împăcate și se adresează spectatorilor cu următoarele cuvinte: (1043-1049) „Oameni, nu ne pregătim să spunem nici cel mai mic rău despre niciunul dintre cetățeni, ci, dimpotrivă, ne pregătim și să le spunem și să le facem pe toate cele bune, căci ne sunt suficiente chiar relele din fața noastră.” (οὐ παρασκευαζόμεσθα / τῶν πολιτῶν οὐδέν', ὧνδρες, / φλαῦρον εἰπεῖν οὐδὲ ἐν, / ἀλλὰ πολὺ τοῦμπαλιν / πάντ' ἀγαθὰ καὶ λέγειν καὶ / ὄραν' ἱκανὰ γὰρ τὰ κακὰ / καὶ τὰ παρακείμενα). Ultimele cuvinte au fost interpretate diferit. *Scolia* consideră că cele două adjective substantivizate, τὰ κακὰ „cele rele” și τὰ παρακείμενα „cele care stau înainte”, ar trebui judecate separat, primul cu referire la dezastrul flotei din expediția din Sicilia. Critica modernă îl interpretează însă pe καὶ cu valoare adverbială, „chiar”, așa cum am propus în traducere¹. În acest caz, Aristofan atrage atenția spectatorilor asupra relelor cu care riscă să se confrunte. Care sunt acestea? Credem că poetul făcea o aluzie la negocierile din acele luni pentru aducerea lui Alcibiade și pentru abandonarea democrației.

Concentrarea lui Aristofan pe un pericol iminent și iluzoria speranță în pace ar putea rezulta și din cuvintele care urmează, ale Lysistratei, care scot în evidență, prin mijloace comice, câtă încredere mai avea poetul în acel moment în ajungerea la un acord: (vv. 1050-1057)

ἀλλ' ἐπαγγελλέτω πᾶς ἀνὴρ καὶ γυνή,
εἴ τις ἀργυρίδιον
δεῖται λαβεῖν, μνᾶς ἢ δύο ἢ τρεῖς· ὥς ἔσω
'στὶν κᾶχομεν βαλλάντια.
κᾶν ποτ' εἰρήνη φανῇ,
ὅστις ἂν νυνὶ δανείσῃται παρ' ἡμῶν,
ἦν λάβῃ μηκέτ' ἀποδοῖ.

¹ Cf. Perusino 2020, 292.

„Hai, fiecare bărbat și femeie să anunțe dacă cineva are nevoie de ceva bănuți, două sau trei mine; sunt aici înăuntru, acasă, și avem și punguțe. Iar dacă pacea va apărea la un moment dat, cel care se va împrumuta acum de la noi, dacă ia, nu va da nimic înapoi!”

Pasajul este un exemplu de ἀδύνατον „lucru imposibil”, procedeu comic folosit de poet și în alte piese (cf. Ar. Eq. 1089). Oferta de a împrumuta pe oricine cu o „sumă modică” (gr. ἀργυρίδιον) este fantezistă. Cele „două sau trei mine” reprezentau, nici mai mult, nici mai puțin, decât echivalentul a 200-300 de drahme, adică suma cu care o familie s-ar fi putut întreține aproape un an¹. În plus, doritorilor li se oferă și „punguțe” cu care să-i ducă acasă. Cei care se îndatorează vor trebui să returneze banii cu o singură condiție: să se ivească pacea. Altfel spus, Aristofan este atât de convins că pacea nu va apărea prea curând, încât statul poate risca să ofere bani oricui. Dincolo de ficțiunea comică, poetul pare mai preocupat în acest moment de împăcarea internă decât de terminarea războiului care se eternizase și al cărui sfârșit părea, de fapt, o utopie.

În continuarea pasajului de mai sus, un al doilea exemplu de ἀδύνατον introduce subtil o aluzie la mișcarea oligarhică care se punea la cale. Spectatorii sunt invitați, cu aceeași generozitate ca mai înainte, să participe la un banchet cu diverse bunătăți: (Ar. Lys. 1058-1062) „Urmează să primim în căminul nostru niște oaspeți din Carystos, oameni vrednici și de ispravă. Mai e și ceva supă de legume și am și un purcel de lapte” (ἐστὶν δὲ μέλλομεν ξένους τινὰς Καρυστίους, ἀνδρας καλοὺς τε καὶ αἰσθητοὺς. κάστιν <μὲν> ἔτινος τι, καὶ δελφάκιον ἢν τί μοι). Tot pasajul are și o decodare în cheie erotică, dar ne interesează acum doar aspectul politic. Menționarea oamenilor din cetatea Carystos, din sudul insulei Eubee, trimite foarte probabil la rolul pe care aceștia îl aveau în punerea la cale a schimbării politice de la Atena. Tucidide precizează explicit că în vara anului 411 î.Hr., adică la doar câteva luni după probabila reprezentare a piesei la Lenae², trei sute de bărbați din această cetate au participat activ la mișcarea oligarhică (Thuc. 8.69). În pasajul de mai sus din *Lysistrata* intenția foarte probabilă a lui Aristofan a fost aceea de a atrage atenția asupra acestui pericol, mai ales că ei sunt numiți ironic „oameni vrednici și de ispravă” (καλοὶ καὶ αἰσθητοί), formula consacrată la Atena pentru cetățenii merituoși. Este semnificativ că numele lor este reluat apoi în piesă, ca și cum spectatorilor li se aduce aminte de acest pericol (v. 1181).

O altă posibilă aluzie politică este atunci când corul i se adresează Lysistratei în calitatea ei de negociator, care urmează să mijlocească dialogul dintre părțile aflate în conflict. Ea este numită, măgulitor, printr-un oximoron comic, „cea mai bărbată dintre toate femeile” (v. 1108 πασῶν ἀνδρειοτάτη). Mai mult, bărbații se descriu drept „cuprinși de vraja ta” (v. 1010 τῇ σὴ ληφθέντες ὕπνῳ), unde termenul „vrajă” (gr. ὕπνῳ), denumea inițial o pasăre, „capîntortura” sau „sucitoare”, despre care se credea că are proprietatea de a aduce înapoi iubiții necredincioși³. În final, bărbații

¹ Cf. Sommerstein 1990, 208.

² Sărbătoarea ateniană în cinstea lui Dionysos din luna Lenaion (Ληναίων), numită apoi Gamelion (Γαμηλιών), la sfârșit de ianuarie și început de februarie, atunci când aveau loc reprezentații dramatice, mai ales comedii.

³ Pentru rolul acestei păsări în magie relevant este refrenul din Idila II, *Vrăjitoarele* (Φαρμακεῦτριαι), a lui Theocrit. Cf. Georgescu: 2010, 260.

declară că „grecii ți-au încredințat în comun toate plângerile (spre a le rezolva)” (σοι κοινῇ τὰγκλήματα πάντ' ἐπέτρεψαν). Doar că, având în vedere ambiguitatea formulării, s-ar putea înțelege și că „ți-au adresat toate învinuirile”. Toate aceste referințe au fost interpretate, în general, de-a lungul timpului, în cheia rolului revoluționar pe care îl joacă femeia de acum înainte în cetate. Propunem însă și o altă perspectivă. Poate că în spatele Lysistratei și a avântului ei revoluționar ar trebui bănuită figura politicianului Alcibiade, care ar corespunde din trei puncte de vedere acestor caracterizări. Era, pe o parte, un personaj incriminat pentru orientarea sa sexuală incertă, de aici și oximoronul glumeț de mai sus. Avea o putere de seducție pe care i-o recunoșteau și dușmanii („vraja”), iar capacitatea lui de „a-i întoarce din drum” pe greci era pusă în discuție chiar în lunile premergătoare reprezentării piesei. În al treilea rând, posibila interpretare a „plângerilor” date spre rezolvare Lysistratei, drept „învinuiri” la adresa lui Alcibiade din partea tuturor grecilor, ar putea trimite la realitatea că Alcibiade era dat în urmărire atât de atenieni, cât și spartani, motiv pentru care se refugiase la perși, de unde încerca să-și negocieze întoarcerea prin instaurarea unui regim oligarhic.

Preocuparea lui Aristofan pentru un eveniment politic în desfășurare și nu pentru cauza păcii în general mai poate fi dedusă și dintr-un amănunt care, la o citire rapidă a piesei, poate trece neobservat. În dialogul dintre Cor și ambasadorul atenienilor, venit să negocieze acordul de pace, autorul strecoară o aluzie la un eveniment relativ recent de la Atena. Corifeul îl avertizează astfel pe ambasador: (vv. 1093-1094)

XO. εἰ σωφρονεῖτε, θαιμάτια λήψεσθ', ὅπως
τῶν ἐρμokoπιδῶν μὴ τις ὕμᾱς ὀψεται.

CORIFEUL

„Dacă aveți minte, vă veți pune la loc mantalele, ca nu cumva să vă zărească vreunul din neamul spărgătorilor de Herme.”

În context, replica trebuie înțeleasă plecând de la postura falică în care apare ambasadorul atenian, cu simțurile aprinse după o prea îndelungată abstenență, din pricina grevei femeilor. El trebuie să se ferească ca nu cumva să-i fie retezată bărbăția de vreun „spărgător de Herme” (ἐρμokoπιδης). Dincolo de funcția comică a pasajului, aceasta este o aluzie explicită la scandalul care a zguduit Atena în 415 î.Hr., amintit de Tucidide în istoria sa (Thuc. 6.27). Cu o noapte înaintea plecării flotei ateniene spre Sicilia, statuile lui Hermes (Hermele) au fost mutilate, spărgându-li-se „părțile din față” (τὰ πρόσωπα). Comentatorii moderni, bazându-se pe mărturie din alte izvoare (cf. Hdt. 2.51), interpretează cuvântul cu referire atât la fețele zeilor, cât și la protuberanța falică cu care erau prevăzute aceste statui. În plus, cei de care trebuie să se ferească ambasadorii atenieni poartă un nume construit cu sufixul patronimic -δης, lăsându-se subtil impresia că ei aparțin unei familii nobile. Astfel, pentru spectator, se creează impresia că în oraș ar mai putea exista unii din cei care participaseră la această mutilare¹. Credem că nu doar aceasta este aluzia, ci și că, oricând, poate izbucni o nouă conspirație, cu aluzie la cea care se pune la cale în acel moment.

¹ Observația îi aparține lui Sommerstein 1990, 211.

Astfel, Aristofan introduce o „șopârliță” în mintea spectatorilor, un avertisment pentru cei care au urechi de auzit.

Toate aceste amănunte scot în evidență, aluziv, preocuparea lui Aristofan pentru evenimentul momentului, posibila răsturnare a democrației și instituirea unei oligarhii, mai mult decât cauza generală a păcii, care pare doar pretextul unui mesaj mai voalat exprimat. Pe un plan mai general, întreaga revoltă a femeilor împotriva ordinii existente ar putea fi o metaforă pentru pericolul unei răsturnări (στάσις) a ordinii stabilite. În contextul anului 411 î.Hr., pacea părea mai improbabilă ca niciodată și chiar și susținătorii ei cei mai înfocați erau, probabil, atunci mult mai concentrați pe revenirea Atenei după înfrângerea din Sicilia. Pericolul desprinderii aliaților și răsturnarea democrației, în folosul unei alianțe cu perșii, planau asupra cetății.

Precum Dicaipolis în *Acharnienii*, tot astfel, în *Lysistrata*, singura care susține cauza păcii pare a fi protagonista care dă numele piesei. Există însă o diferență majoră. În *Acharnienii*, Dicaipolis pare să fie cel care controlează evenimentele, iar el nu este obiectul de răs al celorlalți, spectatorii amuzându-se de alte situații. În *Lysistrata* însă, protagonista, al cărei nume este, de altfel semnificativ („cea care demobilizează armata”), pare să fie chiar ea obiectul de răs al celorlalți. Este singurul om serios, în vreme ce toți ceilalți glumesc, mai ales de ea. În mod constant, printr-un joc complice între autor și spectatori, Lysistrata este lăsată „pe dinafară”, iar impresia generală este că prezența ei mereu solemnă este și sursa comicului. Când ea, la începutul piesei, le pune pe femei să facă un jurământ în care să promită cu hotărâre că nu vor mai avea relații cu bărbații, celelalte femei preferă să repete o lozincă care circula probabil în epocă: „războiul să meargă mai departe!” (v. 129 ὁ πόλεμος ἐρπύτω). Dincolo de gluma din context, este posibil ca aceasta să fie fost voința celor mai mulți.

Pe lângă pretinsa intenție „pacifistă” a piesei, *Lysistrata* a fost receptată, mai ales în ultimul secol, ca o piesă „feministă”, ca și cum ar fi anticipat milenar mișcarea de emancipare din ultimul secol. Protagonista Lysistrata este văzută ca cea care a reușit să le organizeze pe celelalte femei în așa fel, încât să preia conducerea cetății spre o guvernare mai bună decât cea pe care o asiguraseră bărbații. În vreme ce bărbații aduseseră cetatea în pragul distrugerii, implicând Atena într-un război devastator, femeile, luând inițiativa, propun și impun pacea spre prosperitatea tuturor.

În aceeași epocă în care Aristofan compunea această piesă, istoricul Tucicide recrea discursul lui Pericles, rostit după sfârșitul primului an de război. O frază de la sfârșitul celebrului discurs funebru, citată încă din Antichitate¹, ar trebui să fie baza de discuție pentru ceea ce credeau, probabil, cei mai mulți atenieni despre rolul femeii în societatea ateniană clasică: (Thuc. 2.45) „Iar dacă trebuie să amintesc ceva și despre virtutea femeiască, cele câte vor fi acum în văduvie, voi exprima totul printr-un scurt îndemn. Căci veți avea parte de o mare glorie, și dacă nu ajungeți să fiți mai prejos de natura cu care existenți, și dacă printre bărbați, fie că e vorba de virtute sau

¹ Cf. Plut. M.242e.

dojană, ați avea o faimă cât mai mică”¹. Aceste cuvinte, interpretate de unii drept o expresie a misoginismului societății grecești, scot mai degrabă în evidență o misiune diferită a femeilor în epoca despre care vorbim. Dincolo de orice amănunt, a considera că piesa lui Aristofan este vizionară în această privință și luptă cu stereotipurile epocii de acest tip este, credem, o eroare de înțelegere a rolului comediei vechi în contextul atenian al momentului.

Epoca modernă a transformat-o pe protagonista Lysistrata în prototipul femeii care își depășește condiția impusă de societate și reușește, prin spargerea barierelor, să anuleze stereotipurile care impuneau femeilor o viață retrasă și total neimplicată în treburile publice. Dintr-o comedie anterioară, *Acharnienii*, credem că rezultă mai bine adevărata părere a lui Aristofan, în particular, și a comediei vechi, în general, asupra implicării femeilor în politică. Concubina lui Pericles, Aspasia, este atacată pentru influența nefastă avută asupra liderului atenian în declanșarea războiului prin impunerea de sancțiuni cetății Megara. Comedia epocii ironiza relația Aspasia-Pericles, ea supranumită „Hera”, el „Zeus”, reproșul ascuns fiind că generalul atenian ajunsese „sub papucul” unei femei, care, de altfel, avea un statut incert, căci nu-i era soție. În plus, aceiași Aspasia i se mai spunea „Elena” (cea din Troia) sau „Omphale” sau „Deianeira”, pentru rolul nefast avut asupra lui Pericles și pentru moralitatea ei îndoielnică, căci era acuzată că patrona o rețea de curtezane².

Impresia generală pe care o lasă citirea în amănunt a piesei este că, pentru public, sursa constantă a comicului este seriozitatea Lysistratei. Ea este, cu consecvență, luată peste picior de toate celelalte personaje, fie direct, fie prin neseriozitatea cu care toată lumea tratează propunerea ei de pace. Femeile pe care le convoacă vorbesc în doi peri, iar apoi, după ce acceptă, la insistențele Lysistratei, să se refugieze pe Acropole, publicul râde de felul în care femeile găsesc fel de fel de pretexte pentru a evada. Jurământul pe care îl fac, promițând că nu vor mai avea nicio relație cu soții lor, le scoate în evidență tocmai ezitarea („Vai, mi se înmoaie genunchii”, v. 215-216 *παπαῖ, ὑπολύεταί μου τὰ γόνατα*, exclamă una dintre ele). Negocierea dintre, pe de o parte, Lysistrata și, pe altă parte, ambasadorii spartani și atenieni, este și ea relevantă. În timp ce protagonista, prezentând trunchiat istoria, încearcă să-i manipuleze, ambasadorii fac glume pe seama ei în complicitate cu spectatorii. Nu este exclus ca spectatorii să se fi amuzat mai degrabă de o replică a corului, precum (v. 1039) „Nu poți trăi nici cu nemernici, nici fără nemernici!” (gr. οὐτε σὺν πανωλέθοισιν οὐτ' ἄνευ πανωλέθρων), cu referire la femei, decât să fie însuflețit de activismul Lysistratei³.

Cele câteva contexte menționate mai sus sunt menite să atragă atenția că receptarea piesei *Lysistrata* în epocă modernă ca o piesă anti-război și „feministă”, în sensul modern al cuvântului, este în bună măsură abuzivă în raport cu intenția autorului. Credem că mesajul piesei, așa cum a fost el pregătit de Aristofan pentru

¹ Thuc. 2.45 εἰ δέ με δεῖ καὶ γυναικείας τι ἀρετῆς, ὅσαι νῦν ἐν χηρείᾳ ἔσονται, μνησθῆναι, βραχεία παραινέσει ἅπαν σημανῶ. τῆς τε γὰρ ὑπαρχούσης φύσεως μὴ χεῖροσι γενέσθαι ὑμῖν μεγάλη ἡ δόξα καὶ ἡς ἂν ἐπ' ἐλάχιστον ἀρετῆς περὶ ἡ νόγου ἐν τοῖς ἄρσεσι κλέος ᾖ.

² V. studiu introductiv „Singur în cetate” din Franga, L. & Georgescu, Th. 2019.

³ De la un predecesor al lui Aristofan, Susarion, se păstrează câteva rânduri care pot completa spiritul comediei vechi: (Sus. *frag.* 3) „femeile sunt un rău; dar totuși, cetățeni, nu poți locui o casă fără un rău” (κακὸν γυναικες· ἀλλ' ὁμως, ὦ δημόται, / οὐκ ἔστιν οἰκεῖν οἰκίαν ἄνευ κακοῦ)

publicul atenian din anul 411 î.Hr. era legat, în bună parte, de pericolul răsturnării democrației și de instaurarea oligarhiei, iar pledoaria pentru pace, perfect valabilă în comediile autorului de la începutul războiului, era acum doar o perdeă de fum în spatele căreia atât autorul, cât și spectatorii erau mai interesați de agenda politică fierbinte internă.

Referințe bibliografice

- Franga, L. & Georgescu, Th. 2019. *Acharnienii*, București: Eikon.
- Georgescu, Th. 2010. *Poezia elenistică. Theocrit. Idile*. București: Editura Universității din București.
- Gomme, A. W. & Andrewes, A. & Dover, K. J. 1981. *A Historical Commentary on Thucydides*. Oxford: Clarendon Press.
- Perusino, F., & Beta, S. 2020. *Aristofane, Lisistrata*. Roma: Fondazione Lorenzo Valla / Mondadori.
- Sommerstein, A. H. 1990. *The Comedies of Aristophanes, Vol. 7: Lysistrata*. Warminster: Aris & Phillips.
- Stuttard, D. 2010. *Looking at Lysistrata. Eight essays and a new version of Aristophanes' provocative comedy*, London: Bloomsbury.
- New Pauly – Manfred Landfester, Hubert Cancik, Helmuth Schneider (eds.). 2006. *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, Brill.

Gabriela RADU
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

**Dhuoda ca „mamă de frontieră”:
despre margini și marginalitate**

Abstract: (Dhuoda as a 'Frontier Mother': On Margins and Marginality) The article aims to analyze Dhuoda's *Liber manualis* from a dual perspective: as a pedagogical document and as a manifestation of a multifaceted crisis—political, familial, and one of authority. Written in the first half of the ninth century, amid the fragmentation of the Carolingian Empire, Dhuoda's text gives voice to a marginal, feminine perspective that is nevertheless acutely aware of its formative role in a world marked by violence and instability. The concept of the “frontier mother” reflects both the author's geographical position in Septimania—a border region of the empire—and her existential and symbolic condition: that of a mother separated from her son, deprived of direct political authority, who seeks to exert influence through writing. In an era in which moral education and family loyalty became valuable resources within aristocratic power struggles, Dhuoda formulates an alternative model of authority, grounded in religion, memory, prayer, and discipline. This study explores this pedagogy of marginality as a form of symbolic resistance and proposes an interdisciplinary reading of the *Liber manualis*.

Keywords: *crisis, marginality, authority, memory, resistance*

Rezumat: Articolul își propune să analizeze cartea Dhuodei, *Liber manualis*, dintr-o perspectivă dublă: ca document pedagogic și ca manifest al unei crize multiple – politice, familiale și de autoritate. Scris în prima jumătate a secolului al IX-lea, în contextul fragmentării Imperiului Carolingian, textul Dhuodei este expresia unei voci marginale, feminine, dar profund conștientă de rolul său formativ într-o lume marcată de violență și instabilitate. Conceptul de „mamă de frontieră” surprinde atât poziționarea geografică a autoarei, în Septimania – o zonă de graniță a imperiului –, cât și condiția ei existențială și simbolică: aceea a unei mame despărțite de fiul său, fără autoritate politică directă, care caută să-și proiecteze influența prin intermediul scrisului. Într-un context în care educația morală și loialitatea familială devin resurse prețioase în competițiile aristocratice, Dhuoda elaborează un model diferit de autoritate, întemeiat pe religie, memorie, rugăciune și disciplină.

Cuvinte-cheie: *criză, marginalitate, autoritate, memorie, rezistență*.

1. Introducere

Dhuoda, nobilă a secolului al IX-lea și autoarea *Liber manualis*, rămâne una dintre puținele voci feminine care s-au păstrat din literatura carolingiană¹. Apariția ei este neobișnuită într-un mediu intelectual dominat aproape exclusiv de bărbați,

¹ Dhuoda este, după cunoștințele actuale, singura femeie din perioada carolingiană căreia i se poate atribui cu certitudine o lucrare scrisă extinsă – *Liber manualis*. Această situație face ca textul ei să fie o sursă unică pentru înțelegerea perspectivei feminine într-un mediu intelectual dominat de bărbați. Deși alte femei, precum reginele Judith sau Hildegardis, sunt menționate în sursele epocii, ele nu apar în postura de autoare. Vezi Valerie L. Garver, *Women and Aristocratic Culture in the Carolingian World* (Ithaca: Cornell University Press, 2009); Janet L. Nelson, *Politics and Ritual in Early Medieval Europe* (London: Hambledon Press, 1986).

centrat pe teologie, politică și război – poate tocmai de aceea lucrarea ei a intrat mai târziu în atenția cercetătorilor¹. Interesul academic pentru *Liber manualis* a crescut vizibil abia din a doua jumătate a secolului XX, stimulat de mai multe direcții de cercetare²: dezvoltarea studiilor de gen, reevaluarea contribuțiilor feminine la cultura scrisă medievală și lărgirea opticii istoriografice dincolo de instituțiile eclesiastice masculine. Scrisă în jurul anului 841 și adresată fiului ei, Wilhelm, aflat la curtea regelui Carol cel Pleșuv, *Liber manualis* ia naștere într-o perioadă tensionată, marcată de moartea lui Ludovic cel Cucernic și de apropierea bătăliei de la Fontenoy³ (Nelson, 1999). Dhuoda surprinde fără ocolișuri efectele acestui climat politic nesigur, notând:

„În vreme ce urgia lumii acesteia sporea și se preschimba în prăpăd, în mijlocul numeroaselor tulburări și discordii ale regatului, nu e nicio îndoială că împăratul a urmat calea comună tuturor muritorilor, căci mai înainte de a ajunge la împlinirea celui de-al douăzeci și optulea an al domniei lui, el și-a sfârșit pământeasca viață.” (Duoda 2023, 31)

Dhuoda își scrie lucrarea din Septimania, o regiune⁴ aflată la marginea imperiului, importantă atât militar, cât și cultural. Acest context de frontieră se simte

¹ Ea a început să fie studiată mai atent începând cu anii 1970, mai întâi în spațiul francofon, prin lucrările lui Pierre Riché, în special *Éducation et culture dans l'Occident barbare* (1979), și apoi în spațiul anglofon, odată cu traducerea comentată realizată de Marcelle Thiébaux (1991).

² Rosamond McKitterick a discutat pe larg rolul femeilor în cultura scrisă carolingiană, evidențiind faptul că acestea nu au fost doar consumatoare de texte, ci au contribuit activ la formarea memoriei și a tradițiilor literare (*The Carolingians and the Written Word*, 1989). Janet L. Nelson a mers într-o altă direcție, analizând dimensiunea politică și simbolică a maternității aristocratice și oferind astfel un cadru util pentru înțelegerea poziției Dhuodei în societatea carolingiană (*Politics and Ritual in Early Medieval Europe*, 1986). La aceste perspective se adaugă și studiul amplu al lui Valerie Garver, care a examinat educația și cultura femeilor din aristocrația epocii, plasând *Liber manualis* într-un univers domestic încărcat de sens și de implicații politice (*Women and Aristocratic Culture in the Carolingian World*, 2009).

³ Bătălia de la Fontenoy a fost o ciocnire între armate rivale și un moment care a schimbat direcția Europei medievale. Înfruntarea din 841 a accelerat destrămarea coeziunii carolingiene și a deschis drumul către formarea unor entități politice distincte, din care aveau să se dezvolte Franța și Germania. După Fontenoy, cei trei frați – Lothar, Ludovic și Carol – au încercat să restabilească un minimum de ordine și să ofere o justificare împărțirii puterii. Această reconfigurare a fost oficializată în 843 prin Tratatul de la Verdun, care a împărțit imperiul în trei mari regiuni: Lothar a primit zona centrală, împreună cu Italia și titlul imperial; Ludovic Germanul a preluat teritoriile de la est; iar Carol cel Pleșuv a obținut partea vestică, nucleul viitoarei Franțe. Deși împărțirea era rezultatul direct al rivalităților dintre ei, frații au încercat să o prezinte sub semnul solidarității. Un an mai devreme, în 842, Carol și Ludovic rosteau Jurământul de la Strasbourg, angajându-se unul față de celălalt în două limbi diferite – romanică și germanică.

⁴ La marginile Imperiului Carolingian, mai ales în regiunile precum Marca Spaniolă, tensiunile politice și militare erau constante. Aceste teritorii instabile îi obligau pe suveranii carolingieni – de la Carol cel Mare până la Ludovic cel Cucernic și Carol cel Pleșuv – să caute un echilibru între autoritatea centrală și nevoia de loialități personale solide. În fața atacurilor din exterior, inclusiv cele ale maurilor conduși de generali precum Abumarvan, dar și a rivalităților interne dintre nobilii locali, regii au recurs la numirea unor comiți cu atribuții largi, adesea selectați nu dintre elitele regionale, ci dintre oamenii în care aveau încredere deplină. Un astfel de exemplu este Bernard de Septimania, care a ajuns să administreze mai multe teritorii din sud – Biterrois, Nîmes, Barcelona – semn al tendinței de a concentra funcțiile în mâinile câtorva fideli ai coroanei. Strategia aceasta, menită să întărească controlul regal, a avut însă efecte ambivalente: a favorizat formarea unor familii extrem de influente, aproape dinastice,

în felul în care o femeie situată departe de centrele puterii încearcă, prin text, să impună un tip propriu de ordine. Viața într-un spațiu periferic îi dă sentimentul izolării, dar și convingerea că are datoria de a păstra legătura cu tradiția intelectuală a lumii carolingiene. Poziția ei se află la intersecția a două tipuri de marginalitate. Pe de o parte, este femeie într-o epocă în care normele juridice și sociale lăsau puțin loc pentru autonomie feminină. Pe de altă parte, situația geografică accentuează această distanță față de centrul deciziei politice. Din această combinație apare o tensiune interesantă: Dhuoda își asumă o autoritate culturală prin actul scrierii, dar o face într-un sistem în care statutul ei rămâne formal subordonat, iar contribuțiile intelectuale ale femeilor sunt puse în umbră sau recunoscute doar pe jumătate.

„Eu, Duoda, deși de sex slab, nevrednică trăind printre femei vrednice, sunt totuși mama ta, fiul meu, Wilhelm, și către tine se întreaptă acum cuvintele acestui manual.” (Duoda 2023, 29)

și ca locuitoare a unui teritoriu marcat de instabilitate. Instabilitatea politică și socială a epocii se reflectă în felul în care Dhuoda își construiește mesajul: constant defensiv, preocupat de loialitate, de respectarea ierarhiilor, de frica de Dumnezeu și de menținerea unei ordini pe care o simte amenințată. Rigoarea discursului ei nu vine dintr-o autoritate instituțională – pe care nu o are –, ci din urgența de a-i oferi fiului său câteva repere ferme într-o lume care pare să se destrame. Valorile pe care le transmite – ascultarea, disciplina, memoria originii – devin forme de protecție, atât morală, cât și practică, într-un timp în care stabilitatea politică se clatină, iar până și unitatea familială este pusă la încercare.

2. Contextul istoric

În secolul al IX-lea, copiii aristocraților—mai ales fiii—erau adesea îndepărtați de mamele lor și crescuți în curțile regale, unde prezența lor servea drept garanție în alianțele politice (Stafford, 1983; McKitterick, 1989). Dhuoda trăiește exact această situație: fiul ei este trimis ca ostatic la curtea regală, în timp ce soțul, Bernard de Septimania, se află prins într-un joc politic primejdios, marcat de intrigi la nivelul cel mai înalt al puterii¹. Nithard relatează că, înainte de bătălia de la Fontenoy din 841, Bernard a ezitat să se implice în luptă, așteptând să vadă în ce direcție se înclină balanța puterii:

„Bernard, conte de Septimania, deși părea să-i fie credincios lui Carol, totuși, așa cum e obiceiul celor care ezită, așteptând deznodământul, se retrăsese din orice implicare în război.”² (trad. n.)

care puteau deveni rapid un factor de instabilitate atunci când își urmăreau propriile ambiții. În aceste zone de frontieră, echilibrul era mereu precar. Loialitățile se schimbau ușor, iar riscul de trădare era o realitate permanentă, cu care atât regele, cât și administrația locală trebuiau să negocieze în fiecare moment.

¹ Bernard de Septimania, acuzat de adulter cu împărăteasa Judith în 830.

² *Bernardus vero Septimaniae comes, quamvis Carolo fidus esse videretur, tamen, sicut mos est cunctantibus, eventum rei operiens, se ab omni belli societate subtraxerat.* (Nithard, *Historiarum Libri*, III. 2).

Mai grav, relația ambiguă și, după unii cronicari, suspectă dintre Bernard și împărăteasa Judith a compromis profund imaginea și legitimitatea casei sale. În acest context, a fost trimis Wilhelm la curtea lui Carol drept garanție a sprijinului lui Bernard¹ în perioada în care Dhuoda își scria sfaturile.

„Am aflat, asadar, ca tatăl tău, Bernard, te-a încredințat în mâinile stăpânului nostru, regele Carol; te îndemn să-ți îndeplinești această vrednică datorie cu o desăvârșită bunăvoință.” (Duoda 2023, 32)

Liber manualis devine astfel o strategie practică și afectivă: un instrument prin care Dhuoda „se infiltrează” în viața fiului ei, dictându-i comportamente, valori și decizii, ca și cum ar fi lângă el, transformând învățătura într-o prezență palpabilă a mamei absente.

„Wilhelm, fiul meu, văzând că cele mai multe femei, în această lume, se bucură că sunt cu odraslele lor, iar eu, Duoda, despărțită mă aflu și departe de tine, nerăbdătoare sunt din această pricină și dornică de a face ceva folositor pentru tine. Îți trimit această mică lucrare, scrisă în numele meu, pentru ca, în vederea formării tale, să o citești ca un fel de oglindă. Chiar dacă eu nu sunt de față, această cârticică dinaintea ta îți va readuce în minte, când o vei citi, ceea ce trebuie să faci, de dragul meu.” (Duoda 2023, 25)

3. Cadrul juridic și reglementările privind statutul Dhuodei

Statutul Dhuodei, ca nobilă francă din Septimania, trebuie analizat în cadrul juridic și social al epocii carolingiene. Femeile erau plasate sub tutela (*mundium*²) unui bărbat — de obicei soțul — care le proteja și le reprezenta legal, exercitând control asupra deciziilor lor juridice și economice. Dhuoda însă oferă un exemplu remarcabil al modului în care o femeie putea acționa în limitele acestui sistem:

„Însă acum, mult am fost lipsită de prezența voastră, prin puterea poruncii stăpânului meu ca eu să sălășluiesc în orașul statornicit de mai înainte.” (Duoda 2023, 31)

În absența soțului său, Bernard de Septimania, Dhuoda a preluat administrarea domeniilor și educația fiului lor, demonstrând competență economică, abilitate administrativă și chiar cunoștințe matematice necesare gestionării finanțelor. În *Liber manualis*, ea îl îndeamnă pe Wilhelm să achite datoriile contractate de ea, atât față de creditorii creștini, cât și evrei, pentru a acoperi „multe necesități” ale familiei:

¹ În 15 iunie 841, Bernard și-a trimis fiul, pe Wilhelm, să-i slujească lui Carol cel Pleșuv, fiul cel mai tânăr al împăratului Ludovic cel Cucernic. Carol era pe atunci rege al francilor din Vest. A fost încoronat ca împărat în 875, cu doi ani înainte de moartea sa.

² Tutela (*mundium*): Femeile erau sub tutela unui bărbat (tată, soț sau alt tutore), care avea responsabilitatea de a le proteja și de a le reprezenta în fața legii. În anumite cazuri, biserica putea prelua această tutelă, oferind astfel o formă de protecție juridică și spirituală. UNT Digital Library

„Îmi dau seama că, pentru apărarea intereselor stăpânului și seniorului meu Bernard, ca nu cumva slujirea¹ mea față de el să slăbească în Marca sau în alte locuri și ca să nu fii despărțit de el sau de mine după cum e obiceiul la alții, mult m-am îndatorat. Într-adevăr, pentru multele nevoi, am împrumutat adesea cu mâinile mele numeroase sume de bani, nu doar de la creștini, ci chiar de la evrei. Am plătit înapoi cât am putut și voi continua de acum înainte să plătesc cât de mult pot. Dar, dacă după moartea mea rămâne-va ceva de plătit, îți cer și te rog fierbinte ca tu însuși, cu purtare de grijă, să cauți a afla cine sunt creditorii mei. Când îi găsești, plătește tuturor toate datoriile, nu doar din proprietățile mele – dacă vor mai fi rămas –, ci chiar din ale tale, pe care le ai sau le vei dobândi cinstit până atunci, cu ajutorul lui Dumnezeu.” (Duoda 2023, 156-157)

Această cerere reflectă două aspecte esențiale: pe de o parte, Dhuoda avea acces direct la resurse și autonomie în deciziile economice; pe de altă parte, atribuirea responsabilității către Wilhelm reprezintă un transfer deliberat al datoriei, cu validitate juridică și morală, consolidând continuitatea patrimonială și familială. Prin preluarea conducerii domeniilor și a educației fiului, Dhuoda arată cum o femeie aristocrată putea folosi spațiile juridice disponibile pentru a exercita autoritate reală —prin acțiuni concrete, asigurând stabilitatea economică și morală a familiei în absența soțului.

4. „Mamă de frontieră”: între geografie și simbol

Așa cum observa Jacques Le Goff (2005, 12), în Evul Mediu, înainte de consolidarea statelor centralizate, frontierele nu erau linii precise și bine delimitate, așa cum le percepem astăzi, ci mai degrabă zone de interacțiune. Aceste spații erau locuri în care diverse puteri, culturi și comunități se întâlneau, se confruntau, dar și schimbau idei, mărfuri și oameni. La începutul secolului al IX-lea, Carol cel Mare a transformat aceste zone în „mărci” — structuri de apărare și control menite să organizeze imperiul și să gestioneze relațiile feudal-politice. În aceste mărci, vasalii își exprimau loialitatea față de senior, iar teritoriile de frontieră deveneau astfel puncte deschise și permeabile, nu simple linii de graniță. Septimania, la marginea imperiului carolingian, reprezenta un spațiu de frontieră², instabil și fragil, aflat la intersecția dintre lumea francă și cea musulmană.

¹ Riché subliniază că Duoda folosește termenul feudal *servitium* pentru sprijinul ei față de Bernard (Riché, 1975, p. 353, n. 1).

² Structura de bază a regatului franc fusese stabilită în anii 530, odată cu cucerirea teritoriilor alemanilor (aprox. 506) și a burgunzilor (534), precum și cu cedarea de către ostrogoți a celei mai mari părți din Provence (536) (vezi Harta 2). Ulterior, regatul cuprindea întreaga Franță modernă, cu excepția Septimaniei (situată între delta Ronului și Pirinei), deținută de vizigoți până la începutul secolului al VIII-lea, și includea, de asemenea, cea mai mare parte a Elveției moderne, Germania centrală și sud-vestică, zona Rinului și Țările de Jos până în nord, la Rinul inferior. S-a susținut chiar că în această perioadă francii exercitau un oarecare control asupra Angliei de sud, deși dovezile în acest sens sunt, în cel mai bun caz, indirecte. Lăsând Anglia deoparte, forma acestui vast teritoriu a beneficiat de o stabilitate remarcabilă timp de aproape patru secole, în parte datorită faptului că alte popoare îl protejau de potențiali invadatori din est și sud (deși nu și din nord, după cum vom vedea). Această stabilitate este cu atât mai remarcabilă cu cât întregul regat a fost unit sub un singur conducător pentru mai puțin de jumătate din această perioadă, și doar intermitent.

Această atmosferă tensionată se reflectă în tonul îngrijorat al unor pasaje din *Liber manualis*, în care Dhuoda își exprimă temerile legate de soarta fiului său și de fragilitatea lumii din jur.

„... sunt copleșită de numeroase temeri...” (Duoda 2023, 32)
„Sunt pricini multe de îngrijorare pentru mine, pe când
Lupt pentru el, cu nevolnicele mele puteri.”
„La necaz, țara și regatul, dacă se găsește...” (Duoda 2023, 27)

Într-o lume dominată de incertitudini politice și militare, sfaturile pe care i le oferă lui Wilhelm sunt învățături morale, dar și strategii practice pentru supraviețuire și succes. Ea îl sfătuiește să fie loial față de regele său, Carol cel Pleșuv, și față de familia acestuia, subliniind că o asemenea fidelitate era corectă din perspectiva religioasă, dar aducea și favoruri politice.

„Dacă s-ar întâmpla ca tu să fii vrednic să slujești împreună cu tovarășii tăi de arme la curtea regească sau împărătească sau oriunde ca trebuincios slujitor, ai teamă, iubește, cinstește și prețuiește aceste ilustre, strălucite și alese rude și rubedenii ale regescului tău senior, coborâtoare atât din vestita linie paternă, cât și din alianțele matrimoniale.” (Duoda 2023, 69)

Într-o perioadă în care stabilitatea depindea de alianțele personale și de favorurile curții, loialitatea devenea o formă de strategie.

„De aceea, fiule, te îndemn să păstrezi această credință și s-o păstrezi cât trăiești, în trup și-n suflet. Căci, după cum credem noi, aceasta va fi nespus de folositoare, ție și celor care îți vor sluji ție, care crescând va deveni un avantaj. Niciodată, nici măcar o dată, din necredință, sminteala ocărilor să nu scoată răul din tine; să nu se nască și să nu crească niciodată în inima ta ceva cum că ai fi în vreun fel necredincios seniorului tău.” (Duoda 2023, 62)

În plus, Dhuoda îl învață pe Wilhelm să observe cu atenție comportamentul magnaților și al consilierilor lor, pentru a învăța virtuți precum umilința, caritatea, castitatea, răbdarea, blândețea, modestia, sobrietatea și discreția.

„Fii atent și privește-i pe aceia care-i slujesc seniorului tău cu râvnă și cu cea mai mare credință și învață de la ei deprinderea de a sluji bine.” (Duoda 2023, 62-63)

„Pe cei mai de seamă dintre conducători și pe sfetnicii acelora, pe cei care slujesc cu credință celor de-o seamă cu ei, iubește-i, prețuiește-i și slujește-i – pe toți laolaltă și pe fiecare-n parte – fie acela un oarecare, fie oameni însemnați la Curte. Cercetează cu smerenie exemplele purtării lor vrednice și însușește-ți-le cu cea mai mare hotărâre. Căci într-o casă atât de mare cum a fost și, cu voia Celui Milostiv, cum va fi întotdeauna aceea a regelui, multe discuții urmează să aibă loc. Acolo, unul poate învăța, dacă voiește, de la altul, smerenia, facerea de bine, neprihănirea, răbdarea, milostenia, modestia, cumpătarea, agerimea și celelalte virtuți, laolaltă cu râvna pentru o bună lucrare.” (Duoda 2023, 71-72)

Dincolo de dimensiunea politică, Dhuoda poate fi privită ca o „mamă de frontieră”, atât în sens simbolic, cât și practic. Termenul, folosit de Janet Nelson, surprinde poziția ei la limita dintre autoritatea permisă femeilor și cea refuzată. Expresia capătă sens deplin în situația în care Dhuoda, separată de soț și de fiu, exercită influența de la distanță, folosindu-se de singura armă disponibilă: cuvântul scris. O nuanță importantă a ideii de „mamă de frontieră” este că „frontiera” nu reprezintă doar marginalitate, ci și punct de contact.

A fi „pe margine” înseamnă a fi exclusă din centrele de decizie și de putere. Dhuoda nu se află la curtea imperială, nu participă la consilii regale și nu deține un rol politic formal. Mai mult, ea este fizic despărțită de soțul ei, Bernard de Septimania, și de fiul său, Wilhelm, implicați activ în rețeaua militară și politică a Imperiului Carolingian. Este izolată într-un oraș din sudul imperiului, trimisă acolo „prin porunca stăpânului meu”, după cum mărturisește chiar ea.

Scrisul devine astfel linia ei de contact cu lumea de care este separată: cu fiul, cu puterea și cu viitorul familiei. În absența prezenței fizice, cartea se transformă în prelungirea voinței și a autorității ei, un mijloc prin care Dhuoda continuă să vegheze și să influențeze de la distanță.

5. Concluzie

Pornind de la relația strategii vs. tactici analizată de Michel de Certeau în lucrarea *The practice of everyday life*, (De Certeau 1984, xix *sqq.*) în care strategiile sunt ale celor care dețin puterea (în context carolingian, statul, instituțiile, bărbații), iar tacticile sunt folosite de cei care nu au un spațiu propriu de autoritate, dar care se *infiltrează* în regulile existente și le folosesc în avantaj propriu, conchidem că Dhuoda este un exemplu perfect de tacticiană: nu poate modifica legea, dar o *ocolăște inteligent* prin *Liber manualis*. Ea nu contestă ordinea politică, dar se folosește de scrisul moral, de maternitate, de religie pentru a influența viitorul fiului ei și continuitatea familiei.

Dhuoda nu iese din limitele ordinii carolingiene pentru că știe că influența reală nu se exercită din afara sistemului, ci din interstițiile lui: își asumă rolul de mamă nu ca gest conformist, ci ca poziție strategică de intervenție; folosește scrisul, nu pentru a imita vocea autorității masculine, ci pentru a construi un canal propriu de normare — privat, dar cu ambiții de continuitate dinastică; iar religia nu e aici fundal, ci limbajul prin care autoritatea ei devine legitimabilă.

Bibliografie (selectivă):

- Bitel, Lisa M. 2002. *Women in Early Medieval Europe, 400–1100*. Cambridge University Press.
- Brown-Grant, Rosalind. 1995. “Dhuoda and the Construction of Maternal Authority in the Carolingian World.” *Gender and History* 7.2: 161–175.
- De Certeau, Michel. 1984. *The practice of everyday life*. Translated by Steven Rendall. University of California Press.
- Dhuoda. 1998. *Liber manualis*. Ed. and trans. Marcelle Thiébaux. Cambridge: Cambridge University Press.

- Duoda. 2023. *Manual pentru fiul meu. Liber manualis*. Traducere, introducere și note de Gabriela Radu. EUV.
- Fonay Wemple. Suzanne. 1981. *Women in Frankish Society*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Le Goff, Jacques. 2005. *Evul Mediu și nașterea Europei*. Iași : Polirom.
- McKitterick, Rosamond. 1989. *The Carolingians and the Written Word*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nelson, Janet L. 1999. *Politics and Ritual in Early Medieval Europe*. London: Hambledon Press.
- Semple, Sarah. "Motherhood and Power in the Early Middle Ages." *Journal of Medieval History* 43.3 (2017): 259–278.
- Stafford, Pauline. 1983. *Queens, Concubines and Dowagers: The King's Wife in the Early Middle Ages*. University of Georgia Press.

Adina-Voichița ROȘU
(Universitatea din Oradea)

De la Privilegiu la Universalitate: Criza cetățeniei în Imperiul Roman și reforma Edictului de la Caracalla

Abstract: (From Privilege to Universality: The Crisis of Citizenship in the Roman Empire and the Reform of the Edict of Caracalla) The paper explores the journey from a society in which citizenship was an exclusive privilege to a society in which citizenship became a universal right, but also a source of conflicts and reassessments of the citizen's status in the context of political and social changes in the Roman Empire. In the Roman context, citizenship was initially a privilege granted to certain social classes, cities or selected groups, often with special benefits such as legal protection, tax rights or participation in certain functions. This meant that only a small part of the population had full rights, while the rest of the inhabitants were subject to limited rights. The reforms of the time of Emperor Caracalla, especially the Edict of 212 AD, marked a radical change, extending the right of citizenship to all free inhabitants of the empire. Thus, citizenship was no longer an exclusive privilege, but became a universal notion, applicable to all citizens, contributing to the consolidation of imperial unity and identity. The disputes and tensions generated by this universality represented a crisis in the meaning and attributions of citizenship within the Empire. The reform of the Edict of Caracalla in 212 A D, also known as the Constitutio Antoniniana, represented a crucial moment, as it granted Roman citizenship to all free provincials. Thus, the process of inclusion was not only an administrative measure, but also a step towards the creation of a common civic identity, promoting the unity and cohesion of the Empire.

Keywords: *privilege, universality, citizenship, Roman Empire, inclusivity.*

Rezumat: Lucrarea explorează parcursul de la o societate în care cetățenia era un privilegiu exclusivist la o societate în care cetățenia devine un drept universal, o sursă de conflicte și reevaluări ale statutului cetățeanului în contextul schimbărilor politice și sociale ale Imperiului Roman. În contextul roman, cetățenia era inițial un privilegiu acordat anumitor clase sociale, orașe sau grupuri selecte, adesea cu beneficii speciale precum protecția legală, drepturi fiscale sau participare pentru anumite funcții. Aceasta însemna că doar o parte restrânsă a populației avea drepturi complete, iar restul locuitorilor erau supuși unor limite. Reformele din timpul împăratului Caracalla, în special Edictul din 212 d.Hr., au marcat o schimbare radicală, extinzând dreptul de cetățenie pentru toți locuitorii liberi ai imperiului. Astfel, cetățenia nu mai era un privilegiu exclusivist, ci devenea o noțiune universală, aplicabilă tuturor cetățenilor, contribuind la consolidarea unității și identității imperiale. Disputele și tensiunile generate de această universalitate au reprezentat o criză în înțelesul și atribuțiile cetățeniei din cadrul Imperiului. Reforma Edictului de la Caracalla din 212 d.Hr., cunoscută și sub numele de Constitutio Antoniniana, a constituit un moment crucial, deoarece a conferit cetățenie romană tuturor provincialilor liberi. Astfel, procesul de incluziune nu a fost doar o măsură administrativă, ci și un pas spre crearea unei identități civice comune, promovând unitatea și coeziunea Imperiului.

Cuvinte-cheie: *privilegiu, universalitate, cetățenie, Imperiul Roman, inclusivitate.*

1. Introducere. Criza ca matrice a puterii imperiale. Chipul puterii și memoria stigmatului: Caracalla în secolul al III-lea

În contextul istoriei romane, crizele majore, precum conflictele interne, crizele politice sau sociale, au acționat ca *generatores momenta*, determinând adaptări și redefiniri ale modului de guvernare, valorilor culturale și identităților colective. Aceste momente de tensiuni și adversitate au reprezentat, totodată, momente fertile pentru consolidarea și, unele cazuri, pentru reconfigurarea paradigmelor sociale și politice, contribuind astfel la modelarea unei noi ordini în cadrul imperiului și, ulterior, la configurarea identităților europene moderne.

Astfel, criza devine un exemplu elocvent pentru înțelegere a manierei în care evenimentele de criză pot conduce la reconfigurări radicale ale identităților naționale și ale structurilor de putere.

Figura împăratului Marcus Aurelius Antoninus Augustus (188–217 p.Chr.), intrată în conștiința posterității sub numele de Caracalla, se conturează pe fundalul unei epoci marcate de fisuri adânci în ordinea politică și în echilibrul moral al Imperiului Roman. Deși titulatura sa imperială aduna o fastuoasă succesiune de nume și onoruri, memoria istorică a ales să-l fixeze într-o singură desemnare, redusă ca formă, dar densă ca semnificație, devenită emblemă a tiraniei militarizate. Porecla „Caracalla”, derivată din mantia galică cu glugă (*caracallus*) purtată cu ostentație de împărat, transformă un obiect vestimentar secundar într-un semn identitar major. Vestimentația devine astfel limbaj politic: un gest de desprindere deliberată de sobrietatea senatorială romană și, totodată, o afirmare a unei autorități imperiale ancorate în lumea armatei și a provinciilor. Haina nu mai este podoabă, ci program; nu ornament, ci declarație de putere. Portretele sculpturale ale lui Caracalla cristalizează această mutație simbolică într-o fizionomie tensionată: fruntea adunată, privirea ascuțită, maxilarul înclăștat compun imaginea unei conștiințe permanent în alertă. Idealizarea clasică a epocii antonine este abandonată în favoarea unui realism dur, aproape violent, care anticipează expresivitatea severă a secolului al III-lea. Mantia militară, grea și lipsită de rafinament, completează acest discurs vizual, legitimând autoritatea nu prin armonie, ci prin forță. Observația lui Cassius Dio, potrivit căreia împăratul „se străduia să pară mai degrabă soldat decât *princeps*” (*Istoria Romană*, cartea LXXVII (77), capitolul 6), sintetizează cu acuitate această strategie identitară. Alegerea iconografică și succesul efemer în rândul legiunilor sunt expresii ale aceleiași voințe de putere, întemeiate pe apropierea simbolică de corpul militar. Asumarea numelui de Marcus Aurelius, menită să sugereze o filiație morală cu filozoful-împărat, rămâne însă un gest golit de eficacitate etică. Prestigiul onomastic nu reușește să compenseze violența practicii politice, iar porecla informală se impune ca verdict al memoriei colective. Istoria a preferat semnul revelator al mantiei în locul solemnității titulaturii, reducând identitatea imperială la esența sa morală. În istoriografia antică, porecla devine astfel un rezumat axiologic: „Caracalla” nu mai desemnează doar un veșmânt, ci o tipologie a conducerii dominate de suspiciune, cruzime și exercițiul neîngrădit al violenței. Relatările lui Herodian, Cassius Dio și *Historia Augusta* converg într-un portret literar profund negativ, accentuând instabilitatea psihologică a împăratului și climatul de teamă pe care acesta l-a instaurat. Aceeași tensiune se reflectă fidel în arta oficială. Capul ușor întors,

sprâncenele coborâte și expresia încordată nu sunt simple detalii plastice, ci semne ale unei interiorități fracturate, dominată de furie și paranoia. Portretul sculptural devine, astfel, o formă de mărturie morală, nu o idealizare propagandistică. În această dublă ipostază — estetică și etică — portretul lui Caracalla funcționează ca un avertisment. El marchează ruptura decisivă față de canonul armoniei clasice și inaugurează o artă a severității, corespunzătoare unei lumi aflate în criză. Alegerea mantiei *caracalla* și supraviețuirea poreclei în memoria istorică semnaleză redefinirea autorității imperiale ca instrument al constrângerii și intimidării, nu al echilibrului moral sau al continuității filosofice. În memoria culturală a Imperiului Roman, Caracalla se distinge prin modul în care imaginea sa publică a fost configurată ca expresie a autorității și controlului.

În cadrul analizei noastre, vom evidenția calea prin care un act normativ promulgat de împăratul Caracalla (Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus-211-217 d.Hr.), act cunoscut sub numele de *Constitutio Antoniniana* sau *Edictum Antoninianum*, a realizat o reconfigurare fundamentală a modului în care cetățenia și resursele statului erau administrate, generând consecințe de amploare care au modelat pe termen scurt și lung dinamica internă a imperiului Roman, de asemenea, vom vorbi despre contextul crizei cetățeniei și *Edictul de la Caracalla*, impactul acestuia, modul în care a influențat percepția asupra cetățeniei și a statutului social, felul în care criza cetățeniei a fost un factor determinant în declinul structurilor imperiale și consolidarea noilor forme de organizare politică și socială în lumea romană, apoi vom creiona concluziile acestei analize. Pentru a evidenția importanța documentului în contextul evoluției lumii romane și a identităților europene, profesorul Alex Imbrie de la Universitatea din Edinburg menționează în cartea sa, *Constituția Antoniniana. Un edict pentru Imperiul Caracalla*: Constituția Antoniniană este considerată în zilele noastre ca unul dintre cele mai importante documente constituționale din istorie la nivel global. În 2017 a fost înscrisă în mod oficial în Registrul Memoriei Lumii al UNESCO, plasând-o alături de alte documente și cărți, precum *Magna Carta*, *Boul de aur al Împăratului Carol al IV-lea* și *Declarația drepturilor omului și drepturilor civile* introduse de Consiliul Național francez în 1789. Aceasta este, pe bună dreptate, considerată ca fiind geneza multor concepte ulterioare de cetățenie în Europa și nu numai (Imbrie, 2018, prefață).

2. *Constitutio Antoniniana*: context, conținut și interpretări

Contextul în care a fost promulgată *Constitutio Antoniniana*, se bazează în principal pe două surse literare grecești contemporane: Cassius Dio și Herodian. Primul a fost senator, guvernator al Smyrnei, consul, proconsul în Africa și Panonia, sub domnia lui Septimius Severus și apropiat de putere sub Caracalla, demonstrând o capacitate remarcabilă de supraviețuire schimbărilor, păstrându-și prerogativele de consilier în timpul domniei lui Caracalla. A compus *Istoria Romană* în 80 de volume scrise în limba greacă între anii 207-219 d.Hr. Cel de-al doilea, Herodian, avea rang ecvestru, a scris *Istoria Imperiului Roman de la moartea lui Marcus Aurelius*, acoperă perioada 180-238 d. Hr.

Cei doi istorici, Cassius Dio și Herodian au lăsat o imagine foarte critică despre Caracalla. Există o opinie proeminentă a istoricului englez Edward Gibbon în *Istoria declinului și a prăbușirii imperiului Roman*, conform căreia Caracalla a fost un tiran

militar violent „un dușman comun al omenirii” (Gibbon, 1976, 47). Într-adevăr, au existat mulți factori care au conturat această imagine negativă a împăratului Caracalla, care a ajuns unic împărat prin uciderea cu sânge rece a fratelui său Geta (Mașchin, 1951, 378) și persecuția sângeroasă a dușmanilor politici, care a dus la moartea a 20.000 de oameni. De asemenea, a ucis oficiali ai orașului și a ordonat jefuirea Alexandriei, atunci când aceștia l-au batjocorit pentru că a încercat să justifice uciderea lui Geta ca fiind autoapărare, ceea ce i-a consolidat reputația de violent.

Întorcându-ne la surse, cercetătorii citează un papirus egiptean sub numele de *Papirus Gisensis 40*, publicat de către paleograful francez Paul Meyer în 1910. *Papirus Gisensis*, este în mare parte acceptat ca fiind o porțiune fragmentară a unei traduceri grecești a edictului imperial latin original. Ari Z. Bryen afirmă:” cea mai importantă caracteristică a documentului Papirus Gisensis 40, este că, deși păstrează informații oficiale, nu este un document oficial- adică nu este o copie certificată a edictelor împăratului” (Bryen, 2016, 29-43).

Datarea Constituției Antoniniana a rămas o dezbatere între istorici, deși datorită unor noi dovezi, este larg acceptat faptul că Edictul a urmat morții lui Geta în 211 d. Hr. și a ajuns publicat la mijlocul anului 212 d.Hr.

Sursele care menționează universalitatea cetățeniei romane sunt literare, epigrafice, inscripții romane, dintre acestea le cităm pe cele mai importante: *Corpus Iuris Civilis*, *Codex Iustinianus*, Cassius Dio, Herodian, Septimius Severus – *Historia Augusta*, Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*, Augustinus, *De civitate Dei*, 5,17, Sidonius Apollinarius, *Epistulae*, 1,6,2, Ulpian, *Digesta*, Justinianus, *Novellae*.

3. Cetățenia între privilegiu și universalitate

Transformarea cetățeniei romane dintr-un privilegiu restrictiv într-un statut juridic universal constituie una dintre cele mai semnificative mutații ale secolului al III-lea și, totodată, unul dintre paradoxurile centrale ale politicii imperiale târzii. Înainte de *Constitutio Antoniniana*, cetățenia funcționa ca un instrument de diferențiere socială și politică, marcând apartenența la un nucleu privilegiat al comunității imperiale. Ea conferea nu doar drepturi juridice, ci și un capital simbolic care separa cetățeanul de peregrin, centrul de periferie, Roma de provincii. Edictul lui Caracalla rupe această logică a excluderii selective și introduce o nouă paradigmă, în care cetățenia devine un statut generalizat, aplicabil tuturor locuitorilor liberi ai Imperiului. Această universalizare, însă, nu trebuie interpretată ca un gest de egalizare socială sau de democratizare a puterii, ci ca o recalibrare a raportului dintre individ și stat. Cetățenia nu mai este recompensa unei apartenențe culturale sau a unui merit civic, ci expresia integrării forțate într-un sistem juridic și fiscal unitar. În acest sens, universalitatea cetățeniei maschează o schimbare de accent: de la drepturi la obligații. Extinderea statutului cetățenesc implică generalizarea sarcinilor fiscale, militare și administrative, transferând asupra întregii populații libere responsabilități care anterior reveneau unui grup restrâns. Cetățenia devine astfel un instrument de guvernare, menit să faciliteze controlul imperial asupra resurselor umane și economice ale Imperiului, într-un context de criză structurală și insecuritate politică. Mai mult, această reformă nu elimină pluralitatea identitară a Imperiului, ci o reconfigurează într-un cadru juridic comun. Deși toți devin cetățeni romani,

diferențele dintre provincii, tradiții locale și gradele de romanitate persistă. Așa cum subliniază cercetările moderne, cetățenia universală nu produce o omogenizare culturală reală, ci coexistă cu o diversitate de practici juridice, religioase și sociale. Universalitatea juridică se suprapune peste o realitate profund eterogenă, generând tensiuni între unitatea normativă și diversitatea experienței cotidiene. Din perspectivă simbolică, cetățenia universală redefinesc și sensul apartenenței imperiale. Ea nu mai exprimă participarea activă la viața civică, așa cum se întâmpla în Republică sau în primele secole ale Principatului, ci devine semnul supunerii față de autoritatea centrală. Cetățeanul nu este chemat să participe, ci să se conformeze; nu să delibereze, ci să accepte. În acest mod, cetățenia se transformă dintr-un ideal civic într-un mecanism administrativ. Prin urmare, *Constitutio Antoniniana* nu marchează triumful egalității juridice, ci începutul unei noi etape în istoria cetățeniei, caracterizată de universalitate formală și inegalitate substanțială. Această ambivalență conferă reformei lui Caracalla o relevanță de durată, anticipând dilemele moderne ale cetățeniei ca statut juridic universal, dar inegal în practică. Cetățenia romană a secolului al III-lea devine astfel un precursor al formelor moderne de apartenență politică, în care includerea juridică nu anulează diferențele sociale, ci le administrează în numele unității statului.

4. Imperiul între lege, fisc și sacralizarea puterii

Mărturia lui Cassius Dio despre *Constitutio Antoniniana* se află într-un paragraf 78/1-24 în care Cassius Dio critică politica financiară a lui Caracalla, învinovățindu-l pentru poverile care apasă asupra imperiului și în special asupra clasei senatoriale, toate în beneficiul soldaților. Cassius Dio specifică faptul că măsura a fost promulgată *λόγῳ μὲν τιμῶν* “sub pretextul onoarei”, ceea ce înseamnă că oficial era o măsură onorifică. Dar adaugă că adevăratul motiv politic din spatele acestei măsuri a fost creșterea veniturilor fiscale. Cu alte cuvinte, Cassius Dio reduce astfel *Constitutio Antoniniana* la o măsură care viza extinderea numărului de persoane supuse anumitor impozite care îi afectau doar pe cetățenii romani. Nu se precizează nimic despre aspectul religios al acestei măsuri. Dio Cassius citează în special impozitul cunoscut în latină sub denumirea de *vicesima hereditatium* sau *vicesima libertatis*, adică taxe de 20% percepute asupra moștenirii și legăturilor. Aceste impozite au crescut de la o cotă de 5% la 10%, devenind *decima hereditatium*. Potrivit lui Dio Cassius, Caracalla ar fi eliminat aceste scutiri, ceea ce pare improbabil, nefiind confirmat în altă parte. Discursul istoricului ar trebui probabil interpretat ca fiind retoric. Pe de altă parte, merită menționată absența informațiilor privind receptarea Constituției Antoniniene de către popor și provincii, precum și posibile dificultăți legale de aplicare a acesteia (Besson, 2018, 147).

A doua sursă contemporană care consemnează promulgarea *Constituției Antoniniene* este o scurtă mențiune a juristului Ulpian, păstrată în *Digesta*. Ulpian s-a născut probabil în jurul anului 170, originar din Tir. A fost *procurator a libellis* pentru Septimius Severus și Caracalla între 202 și 209. A supraviețuit asasinării lui Geta și epurării politice din 211 și 217, adică în timpul regimurilor lui Caracalla și Macrinus. Relatarea lui Ulpian despre *Constitutio Antoniniana* este destul de laconică, cel puțin în forma în care a ajuns până la noi. A apărut inițial în *Ad Edictum pretoris* pe care Ulpian l-a compus între anii 213-217, imediat după promulgarea

Constituției Antoniniene. Lucrarea nu a supraviețuit în întregime, dar numeroase fragmente din ea au fost încorporate în *Corpus Iuris Civilis*. Fragmentul care face aluzie la *Constitutio Antoniniana* care se găsește în *Digesta* 1.5 *De statu hominum* care tratează condiția indivizilor.

Papirusul Gissensis probabil a fost pur și simplu o colecție legislativă fără o utilizare predefinită, ci destinată să rezolve chestiuni de statut care ar putea apărea pentru un funcționar sau magistrat. Existența unei astfel de compilații de texte juridice cu mult înainte de primele coduri este deja un lucru interesant, probabil era destinată unui specialist în drept roman din Egipt pentru clienții săi. Natura extrem de incompletă a textului a generat numeroase încercări de restaurare, fiecare cercetător străduindu-se să insereze în lacune cuvintele grecești care păreau să producă cel mai apropiat sens de gândirea sa.

De la Paul Meyer și prima sa ediție, majoritatea cercetătorilor au pornit de la ipoteza că cele două coloane trebuie să fi avut lățime egală. Această idee se bazează pe reconstrucția titlaturii imperiale care ar indica 18 litere lipsă pentru începutul primului rând. Cu toate acestea, alți cercetători precum Joseph Modrzejewski afirmă că numărul de litere lipsă nu sunt elemente certe. Ultima reconstituire efectuată de Peter Kuhlmann, ale cărui rezultate au fost publicate în 1994 oferă o reconstituire incompletă a textului pentru a facilita lectura cu incertitudinile evidente.

Un mic corpus de papirusuri documentare menționează direct *Constitutio Antoniniana*. Aceste papirusuri provin din Egipt sub numele Theia Dorea (Θεία δωρεά) menționat de Kostas Bursaselis, BGU II 655.

Termenul ales (darul sau donația divină) confirmă faptul că măsura a fost prezentată dintr-un unghi onorific, așa cum a lăsat să se înțeleagă Cassius Dio. Sub acest termen δωρεά, se desemna în general acordarea de drepturi sau scutirile de impozite, echivalentul latinescului *beneficium imperatoris*. Pliniu cel Tânăr, de exemplu, folosește termenul de *beneficium* pentru a desemna consulatele sau livrările extraordinare de grâu, dar în același timp îl folosește și pentru a desemna acordarea cetățeniei.

Tabula Banasitana, tablă din bronz a lui Banasta descoperită în Maroc în 1957 conține scrisori imperiale de la sfârșitul secolului III d. Hr. care acordau cetățenie romană. Tabula conține un model formulat pentru documentele care acordă cetățenia. Descoperirea ei a condus la descoperiri recente în restaurarea *Papirusului Gissensis* 40.

Secolul al III-lea d.Hr. reprezintă una dintre cele mai tensionate și decisive perioade din istoria Imperiului Roman, fiind consacrat în istoriografie sub sintagma de „criză imperială”, nu ca un simplu interval de instabilitate conjuncturală, ci ca un proces complex de dezagregare politică, militară, economică și simbolică. Această criză nu se manifestă ca o ruptură bruscă, ci ca o acumulare progresivă de tensiuni structurale, care își au originea încă din transformările profunde ale puterii imperiale inaugurate la sfârșitul secolului al II-lea. Accederea la tron a lui Septimius Severus marchează un punct de inflexiune major în istoria guvernării romane. Consolidarea puterii sale s-a sprijinit în mod explicit pe armată, în detrimentul aristocrației senatoriale, iar acest fapt a modificat ireversibil echilibrul tradițional al autorității imperiale. Într-un celebru gest simbolic, Severus le-ar fi recomandat fiilor săi „să îmbogățească soldații și să disprețuiască restul”, formulă care concentrează, la nivel

discursiv, noua logică a dominației. Astfel, Imperiul intră într-o etapă în care legitimitatea politică nu mai derivă din consensul civic sau din tradiția instituțională, ci din forța militară și din capacitatea de a o controla. Această mutație se reflectă nu doar în mecanismele de guvernare, ci și în limbajul istoric și literar al epocii. Sursele antice descriu un climat dominat de insecuritate, suspiciune și violență endemică, în care succesiunile imperiale devin frecvent rezultatul conspirațiilor și al asasinatelor. Istoriografia contemporană evenimentelor – în special Cassius Dio și Herodian – construiește o narațiune a degradării progresive a ordinii romane, în care împăratul nu mai apare ca garant al stabilității, ci ca agent al tensiunii. Din punct de vedere militar, criza se manifestă prin presiuni externe constante asupra frontierelor și prin instabilitatea loialității trupelor. Intern, economia imperială este afectată de inflație, devalorizarea monedei și creșterea fiscalității, în timp ce administrația se confruntă cu dificultăți majore în gestionarea unui teritoriu vast și eterogen. Aceste fenomene nu sunt izolate, ci interdependente, fiecare amplificând efectele celorlalte și contribuind la o stare generalizată de vulnerabilitate a Imperiului. Relevanța crizei secolului al III-lea nu constă însă doar în amploarea disfuncționalităților sale, ci mai ales în transformările de durată pe care le-a generat. Criza devine un laborator al noilor forme de putere imperială, în care autoritatea se redefineste prin centralizare, uniformizare juridică și sacralizare a figurii împăratului. În acest context trebuie înțeleasă atât iconografia severă a lui Caracalla, cât și reformele sale legislative, care răspund unei nevoi acute de control și coeziune într-un imperiu fragmentat. La nivel simbolic și cultural, criza se reflectă într-o schimbare profundă a imaginarului politic roman. Idealul clasic al armoniei, măsurii și echilibrului este înlocuit de o estetică a tensiunii și a forței, vizibilă atât în portretistica imperială, cât și în tonul surselor literare. Arta și discursul istoric nu mai funcționează ca instrumente de glorificare, ci ca medii de exprimare a anxietății colective și a fricii politice. Astfel, criza secolului al III-lea trebuie interpretată nu doar ca un episod de declin, ci ca un moment de tranziție fundamentală, în care Imperiul Roman își abandonează treptat modelele clasice de organizare și se îndreaptă către structuri de putere mai autoritare și mai centralizate. Figura lui Caracalla și *Constitutio Antoniniana* se înscriu pe deplin în această logică a crizei: ele nu sunt excepții, ci simptome și, totodată, răspunsuri la o lume imperială aflată în transformare profundă.

5. Limbajul edictului și semantica universalității

Limbajul *Constitutio Antoniniana* se distinge printr-o gravitate deliberată și o impersonalitate programatică, menite să confere edictului aparența unei necesități istorice mai degrabă decât a unei opțiuni politice contingente. Alegerea vocabularului juridic – termeni precum *universitas*, *omnes* și *civitas* – nu are doar o funcție normativă, ci și una simbolică, contribuind la construirea unei retorici a totalității, în care actul imperial se prezintă ca expresie a unei ordini naturale și incontestabile. Această semantică a universalității nu urmărește atât egalizarea reală a statutelor, cât redefinirea raportului dintre individ și puterea centrală. Cetățenia nu este oferită ca recunoaștere a unei autonomii civice, ci ca integrare într-un cadru juridic unitar, controlat de autoritatea imperială. Astfel, universalitatea devine un instrument de uniformizare administrativă și fiscală, mascat sub limbajul incluziunii. Formula juridică a edictului estompează diferențele dintre provincii și comunități locale, dar

fără a elimina ierarhiile sociale preexistente, transferând tensiunile din planul juridic în cel social și economic. Impersonalitatea discursului juridic accentuează această funcție integratoare și coercitivă. Absența adresării directe sau a justificării morale explicite transformă edictul într-un act al puterii absolute, care nu solicită consimțământul, ci presupune acceptarea. Universalitatea nu este negociată, ci declarată; nu este rezultatul unui proces de incluziune graduală, ci efectul unei voințe suverane care se impune tuturor. În acest sens, limbajul edictului reflectă mutația profundă a conceptului de cetățenie, de la privilegiu diferențiat la obligație generalizată. Din perspectivă filologică și culturală, *Constitutio Antoniniana* marchează și extinderea limbii latine ca instrument unic al dreptului și administrației imperiale. Universalitatea juridică este dublată de o tendință de uniformizare lingvistică, care contribuie la consolidarea unei identități imperiale comune, dar și la marginalizarea tradițiilor juridice și culturale locale. Limba devine, astfel, un vector al puterii, iar dreptul – un mecanism de integrare simbolică și practică. În ansamblu, limbajul edictului nu exprimă doar o reformă juridică, ci o nouă viziune asupra Imperiului: un spațiu al totalității controlate, în care universalitatea cetățeniei nu echivalează cu egalitatea, ci cu supunerea față de o autoritate centrală omniprezentă. Semantica universalității devine, astfel, una dintre cele mai subtile și eficiente expresii ale puterii imperiale târzii, anticipând formele moderne ale guvernării prin drept și limbaj.

6. Concluzii. Puterea legii într-un imperiu în criză: Caracalla și destinul cetățeniei romane

Secolul al III-lea al Imperiului Roman se afirmă, în ansamblul istoriei sale, ca o epocă a discontinuităților profunde, marcată de o succesiune de crize politice, militare și identitare declanșate încă din momentul accederii lui Septimius Severus la putere. În acest climat de instabilitate structurală, autoritatea imperială este constrânsă să-și regândească instrumentele de legitimare, iar figura lui Caracalla se impune ca una dintre cele mai elocvente expresii ale acestei mutații istorice. Imaginea sa, dură și tensionată, precum și reformele sale radicale, reflectă un imperiu aflat în căutarea unor noi forme de coeziune și control.

Caracalla, împărat de origine siriano-africană, născut în provincia Gallia, a guvernat într-un interval scurt, dar decisiv, în care a urmărit cu obstinație concentrarea deplină a *auctoritas* și *potestas*. Edictul din 212 p.Chr., cunoscut sub numele de *Constitutio Antoniniana*, trebuie înțeles în acest context al exercitării totale a puterii. Indiferent dacă a fost conceput ca un act de generozitate imperială sau ca o măsură calculată politic și fiscal, decretul a modificat în mod fundamental relația dintre stat și supușii săi, afectând fiecare locuitor liber al Imperiului, fără distincție de statut anterior. Extinderea cetățeniei romane a avut consecințe multiple și inegale. Acordarea acestui statut ca recompensă pentru serviciul militar a stimulat recrutarea în trupele auxiliare, consolidând legătura dintre cetățenie și obligația față de stat. Totuși, impactul reformei nu a fost uniform, iar analiza sa impune o abordare pluralistă. Așa cum subliniază Ari Z. Bryen, simpla deținere a cetățeniei nu a produs o egalizare reală a drepturilor și privilegiilor; fiecare provincie a continuat să manifeste grade diferite de romanitate, determinate de tradiții juridice, structuri

sociale și practici religioase distincte. În acest sens, *Constitutio Antoniniana* a funcționat simultan ca instrument de integrare și ca factor de tensiune. Deși a urmărit consolidarea controlului imperial și crearea unei identități civice comune, reforma a generat dificultăți administrative, presiuni fiscale și conflicte sociale, prin diluarea privilegiilor tradiționale și extinderea aparatului birocratic necesar gestionării unui număr sporit de cetățeni. Cetățenia universală nu a eliminat ierarhiile existente, ci le-a reconfigurat într-un cadru juridic mai larg, accentuând contradicțiile interne ale Imperiului. Motivațiile edictului par să fi fost, așa cum sugerează sursele și analiza textului, predominant religioase și financiare. Naturalizarea masivă a provincialilor a facilitat integrarea acestora în cultul imperial, consolidând dimensiunea sacră a puterii lui Caracalla, venerat nu doar ca împărat, ci și ca figură divinizată. Această tendință evocă precedente elenistice, amintind de pretenția lui Alexandru cel Mare de a fi recunoscut ca zeu, și reflectă încercarea de a ancora autoritatea politică într-o legitimitate transcendentă.

Limbajul edictului, solemn și impersonal, accentuează universalitatea decretului prin termeni precum *universitas*, *omnes* și *civitas*, sugerând abolirea diferențelor juridice bazate pe origine sau statut. Totodată, reforma a avut implicații filologice și culturale semnificative, contribuind la extinderea utilizării limbii latine în administrație și drept și la consolidarea unei unități lingvistice mai largi în cadrul Imperiului, cu efecte de durată asupra evoluției culturii romane. În pofida amplitudinii sale, reforma lui Caracalla nu poate fi interpretată ca o revoluție socială în sens modern. Ea a rămas, în esență, o măsură administrativă și legislativă, cu finalități politice și fiscale, care nu a alterat radical structurile sociale existente. Însă, privită în corelație cu portretul său sculptural și cu discursurile ostile ale istoriografiei antice, *Constitutio Antoniniana* devine parte integrantă a unei strategii mai ample de guvernare prin forță, simbol și constrângere. Astfel, Caracalla se profilează nu doar ca autor al unei reforme juridice majore, ci ca simbol al unei epoci în care arta, legea și puterea converg într-un limbaj al severității. Portretul său rămâne expresia vizuală a unui imperiu aflat în criză, iar edictul său, expresia juridică a aceleiași neliniști istorice, marcând tranziția Imperiului Roman către o nouă etapă a existenței sale.

Referințe bibliografice

- Ando, Clifford; Lavan, Myles, eds. 2022. *Roman and Local Citizenship in the Long Second Century CE*. Oxford University Press.
- Ando, Clifford. 2000. *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*. Studiu asupra ideologiei imperiale și integrării juridice a provinciilor. *Journal of Roman Studies*, Cambridge University Press.
- Ando, Clifford. 2010. *The Administration of Justice and the Transformation of Roman Citizenship*. Studiu asupra relației dintre drept și redefinirea cetățeniei imperiale. *Journal of Roman Studies*, Cambridge University Press.
- Bryen, Ari Z. 2012. *Visibility and the Limits of Law in the Roman Empire*. Studiu despre limitele dreptului roman și cetățenie ca instrument al puterii. *Journal of Roman Studies*, Cambridge University Press.
- Bryen, Ari Z. 2016. *Reading the Citizenship Papyrus* (P. Giss. I 40). Studiu papirilogic introductiv. Cambridge University Press.
- Cassius Dio. 1977. *Istoria romană*, vol. II. Traducere de Adelina Piatkowski. Editura Științifică.
- Gibbon, Edward. 1776–1789. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. London.

- Gibbon, Edward. 1996. *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman*. Ediție românească. Humanitas.
- Herodian. 1960. *Istoria Imperiului Roman după moartea lui Marcu Aureliu*. Traducere, introducere și note de Radu Alexandrescu. Editura Academiei R.P.R.
- Honoré, Tony. 2002. *Ulpian and the Roman Law of Citizenship*. Studiu juridic introductiv pentru *Constitutio Antoniniana*. *Journal of Roman Studies*, Cambridge University Press.
- Imrie, Alex. 2018. *The Antonine Constitution: An Edict for the Caracallan Empire*. Brill.
- Kleiner, Diana E. E. 1992. *Roman Sculpture*. Yale University Press.
- Mașchin, N. A. 1951. *Imperiul Roman*. Editura Științifică.
- Millar, Fergus. 2006. *A Greek Roman Empire: Power and Belief under Theodosius II*. *Journal of Roman Studies*, Cambridge University Press.
- Nicolet, Claude. 1976. *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine*. Gallimard.
- Oxford Classical Dictionary. *Constitutio Antoniniana*. Oxford University Press.
- Purpura, Gianfranco. 2014. *Fontes Iuris Romani Antejustiniani*. Palermo.
- Sherwin-White, A. N. 1973. *The Roman Citizenship*. Studiu clasic de referință. *Journal of Roman Studies*, Cambridge University Press.
- Varii autori. 2017. *La cittadinanza tra impero, stati nazionali ed Europa*. L'Erma di Bretschneider.

Surse primare antice

- Augustinus, *De civitate Dei*, V, 17.
- Cassius Dio, *Istoria romană*, cărțile LXXVII–LXXVIII.
- Herodian, *Istoria Imperiului Roman după moartea lui Marcus Aurelius*.
- Historia Augusta, *Vita Antonini Caracallae*.
- Sidonius Apollinaris, *Epistulae*, I, 6, 2.
- Ulpian, *Digesta*, 1.5, *De statu hominum*.

Surse juridice și epigrafice

- Codex Iustinianus, în *Corpus Iuris Civilis*.
- Constitutio Antoniniana (Edictum Antoninianum), 212 d.Hr.
- Papyrus Gissensis I 40.
- Tabula Banasitana.

Webografie

- Biblioteca Digitală a Bucureștilor – ediții Herodian și Cassius Dio
- Brill Online – *The Antonine Constitution* (A. Imrie)
- constitutio.de – portal academic dedicat Edictului lui Caracalla
- papyri.info – P. Gissensis I 40
- Perseus Digital Library – texte antice (latin/greacă)
- UNESCO – Memory of the World Register – *Constitutio Antoniniana*
- Bryen, Ari Z., 2012. *Visibility and the Limits of Law in the Roman Empire*. *Journal of Roman Studies*, vol. 102, pp. 1–26. <https://www.jstor.org/stable/41778713>
- Eck, Werner., 2006. *The Bar Kokhba Revolt and the Roman Citizenship Grant*. *Journal of Roman Studies*, vol. 96, pp. 76–97. <https://www.jstor.org/stable/30007051>
- Honoré, Tony., 2002. *Ulpian and the Roman Law of Citizenship*. *Journal of Roman Studies*, vol. 92, pp. 1–23. <https://www.jstor.org/stable/30007265>
- Lavan, Myles P., 2013. *The Spread of Roman Citizenship, 14–212 CE*. *Journal of Roman Studies*, vol. 103, pp. 1–30. <https://www.jstor.org/stable/43629070>
- Sherwin-White, A. N., 1973. *The Roman Citizenship*. *Journal of Roman Studies*, vol. 63, pp. 86–98. <https://www.jstor.org/stable/299164>

Hajnalka TAMAS
(Universitatea „Babeș-Bolyai”,
Cluj-Napoca)

**Criză și autoritate episcopală:
Controversa bazilicilor din
Mediolanum, 385-386 d. Hr.**

Abstract: (Crisis and Episcopal Authority: The Milan Basilica Controversy of 385/386 A.D.)

Posterity has hailed the 381 A.D. councils of Constantinople and Aquileia, respectively, as the formal ending to the most serious ecclesiastical crisis in the fourth century, the Arian controversy – which had long lasting impacts including in social and administrative-imperial sphere. However, Arianism was far from being defeated. Significantly, Valentinian II, the youngest scion of the Valentinian dynasty, continued to support Homoian Arianism despite the fact that both Gratian in the West and Theodosius in the East had declared themselves in favour of Nicene Christianity. The crisis escalated again when Valentinian's court settled in Milan: Open conflict with the formidable bishop of Milan, Ambrose, the architect of the aforementioned council of Aquileia, was almost unavoidable. In the paper proposed here we shall examine this conflict from the perspective of Ambrose's epistles on the subject, *ep.* 10.75, 75A, and 76 (Maur. 20-21A), addressed to the emperor and Ambrose's sister, respectively, but meant in reality to be circulated at least in northern Italy. First, we shall propose a chronology of events; next, we shall analyze the strategies through which the bishop of Milan presented this conflict to advance his own agenda of episcopal autonomy and authority. We shall argue that, through skillful rhetoric and a selective presentation of the issues at stake, Ambrose transformed what was intended to be a policy of religious tolerance into an illegitimate attack on the integrity of the faith, into a conflict between imperial and episcopal authority. The three documents represent the quintessence of the Ambrosian ideology of episcopal authority, the only body capable of judging in matters of religion.

Keywords: *epistolography, Ambrose of Milan, Arianism, Valentinian II, Iustina.*

Rezumat: Cele două sinoade din 381, întrunite la Constantinopol, respectiv Aquileia, sunt considerate ca evenimente care au pus formal capăt celei mai grave crize ecleziastice din secolul al IV-lea, controversa ariană, care a avut ramificații inclusiv în sfera socială și administrativ-imperială. Acest triumf, însă, nu a însemnat și eradicarea arianismului. În mod semnificativ, Valentinian al II-lea, mezinul dinastiei Valentinienilor, a continuat să sprijine arianismul de factură homoiană în ciuda faptului că atât Grațian în Occident, cât și Teodosius în Orient s-au pronunțat în favoarea creștinismului niceean. Criza a escaladat din nou când curtea lui Valentinian al II-lea și-a stabilit reședința la Mediolanum și a intrat în conflict deschis cu formidabilul episcop de Mediolanum, Ambrozie, artizanul sinodului de la Aquileia. În contribuția de față vom examina acest conflict din perspectiva epistolelor lui Ambrozie dedicate subiectului: *ep.* 10.75, 75A, și 76 (Maur. 20-21A). Adresate împăratului, respectiv surorii lui Ambrozie, cele trei epistole fuseseră de fapt destinate unei circulații mai largi, cel puțin în nordul Italiei. Mai întâi, vom propune o cronologie a evenimentelor, după care vom analiza strategiile prin care episcopul de Mediolanum a prezentat acest conflict pentru a-și avansa propria agendă de autonomie și autoritate episcopală. Vom argumenta că, printr-o abilă retorică și o prezentare selectivă a crizei, Ambrozie a transformat ceea ce s-a dorit a fi o politică de toleranță religioasă într-un atac nelegitim asupra integrității credinței, într-un conflict dintre puterea imperială și cea episcopală. Cele trei documente reprezintă chintesența ideologiei ambroziene asupra autorității episcopale, singurul organ în măsură să judece în chestiuni de religie.

Cuvinte-cheie: *epistolografie, Ambrozie al Mediolanului, arianism, Valentinian al II-lea, Iustina.*

1. Premise

În 374, după moartea episcopului Auxentius, comunitatea creștină din Mediolanum se confrunta cu o criză a succesiunii episcopale. Episodul era simptomatic pentru o controversă mai largă ce opunea în Occidentul creștin o facțiune de tip neo-niceean și una de tip *homoian*, o teologie născută din arianism și care nega – pentru a simplifica la extrem lucrurile – identitatea de ființă dintre Tatăl și Fiul, proclamând că natura Fiului este doar *asemănătoare* naturii Tatălui¹. În mod surprinzător, prin aclamare publică este ales ca episcop chiar guvernatorul Aemiliei și Liguriei, Aurelius Ambrosius, trimis la fața locului pentru a asigura buna desfășurare a procesului².

Câțiva ani mai târziu, în 381, Ambrozie reușise deja să stabilească o rețea episcopală pro-niceeană în Italia de Nord, care a contribuit la condamnarea homoianismului la sinodul de la Aquileia (Gryson 1980, 121-143, *Gesta episcoporum Aquileia aduersum haereticos Arrianos*, [SC 267, 330-383]).

Totuși, acest „triumf” pro-niceean nu a însemnat eradicarea orientărilor homoiene în Occident. Situația a rămas una complexă mai ales în Illyricum, bastionul de rezistență homoiană în partea vestică a imperiului. Ilustrativă este chiar curtea lui Valentinian al II-lea, fratele mai tânăr al lui Grațian, care își avea sediul la Sirmium și care includea personalități influente cu manifeste simpatii homoiene. Printre aceștia se numără atât unii membri ai cancelariei, cât mai ales mama împăratului, Iustina, care devenise *de facto* regentă pentru tânărul său fiu. Până și Grațian, simpatizant al creștinismului pro-niceean, s-a arătat tolerant față de facțiunile concurente.

Nu ține de această contribuție să explorăm factorii care au contribuit la acest status-quo, însă merită menționat că, începând cu sinodul de la Aquileia din 381, împotriva oricărei măsuri oficiale care putea fi în măsură să întărească poziția homoiană s-a ridicat, ca un bastion de neclintit, episcopul de Mediolanum. Operele ambroziene atestă opoziția sa față de tentativa lui Grațian de a ceda o biserică în folosul homoienilor³. De asemenea, Paulinus, biograful lui Ambrozie, menționează un conflict deschis cu împărăteasa Iustina, cu prilejul alegerilor episcopale din Sirmium din a doua parte a anilor 370 (Paulinus Mediolanensis, *Vita Ambrosii* 11 [ed. Bastiaensen, 66-68])⁴. Ceea ce nu înseamnă că trebuie să acceptăm fără rezerve

¹ Pe marginea acestui subiect, o lucrare fundamentală rămâne R. P. C. Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy 318-381*, ed. a II-a, Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2005.

² Despre circumstanțele alegerii lui Ambrozie, v. Barnes 2011, 39-59.

³ Literatura de specialitate a propus diferite scenarii pentru acest incident: fie că Grațian a cedat o biserică spre folosul comunității homoiene în 378 sau 379, fie mai târziu, în 380. Cert este că în primăvara anului 381, când Ambrozie publică *De Spiritu Sancto*, biserica fusese deja redată în folosință episcopului (Williams 1995, 139-149; Barnes 1999, 171-173; Williams 2018, 348-349). V. *De Spiritu Sancto* 1, 1, 20-21 (CSEL 79, 25, 14-21), adresându-se împăratului: *...sancti spiritus hanc fuisse gratiam, quod ignorantibus omnibus subito basilicam reddidisti. (...) Nec superioris temporis damna deploro, quandoquidem sequestratio illa basilicae cuiusdam faenoris traxit usuras. Etenim basilicam sequestrasti, ut fidem probares.*

⁴ Evenimentul ar fi avut loc cândva între 374 (alegerea lui Ambrozie ca episcop) și 381 (când noul episcop de Sirmium, Anemius, participă la sinodul de la Aquileia). Tendința în literatura de specialitate, în ciuda perspectivelor diferite de argumentare, este de a data aceste alegeri la 378/9, dar data nu poate fi afirmată cu certitudine (cf. McLynn 1994, 92; Williams, 1995, 123-126; Barnes 1999, 169-170).

portretul de campion al creștinismului de factură niceeană pe care Paulinus ni-l prezintă încă din primii ani ai lui Ambrozie ca episcop de Mediolanum. Cel mai probabil, până în 378, Ambrozie nu s-a opus în mod deschis homoienilor din Mediolanum, respectând politica de neutralitate promovată de Grațian (Williams 1995, 128-129). Însă, după cum am menționat, și-a concentrat eforturile pe crearea unei rețele episcopale nord-italiene pro-niceene care să îi întărească poziția și să formeze o bază sinodală pentru contracararea homoianismului, când va fi venit timpul.

Curând după eșecul de la Adrianopole, soldat cu moartea împăratului Valens și ridicarea lui Teodosie la rangul de *augustus*, Valentinian al II-lea își mută reședința de la Sirmium la Mediolanum, poate chiar în 378/9. Odată cu el, și mama sa, Iustina se stabilește la Mediolanum, transformându-se repede într-o figură de înalt patronaj anti-niceean. Dacă până atunci se presupune că acei pro-homoieni care l-au ales pe Ambrozie în urmă cu cinci ani conviețuiau pașnic cu pro-niceenii¹ sub păstoria echilibrată a lui Ambrozie (Williams 1995, 139-140), amenințarea gotică a schimbat contextul local: nu numai că refugiații din Illyricum au întărit comunitatea pro-homoiană cu un nou aport de adepți², dar am putea considera și sprijinirea manifestă a creștinismului neo-niceean de către Grațian ca o reacție la arianismul gotic³.

Totuși, până în 384 inclusiv, se pare că între Ambrozie, care între timp începuse să scrie în apărarea crezului de la Niceea, și anturajul homoian al lui Valentinian al II-lea nu au existat ostilități deschise, episcopul profitând din plin de proximitatea curții imperiale. Două evenimente au dat imbold facțiunii homoiene. În 383, Grațian este asasinat la Trier, iar Gallia și Hispania sunt uzurpate de Magnus Maximus. Un an mai târziu, probabil la sfârșitul lui 384, fostul episcop de Durostorum este primit la Mediolanum și își schimbă numele în Auxentius, ca omagiu adus predecesorului homoian al lui Ambrozie. Auxentius devine ierarhul neoficial al homoienilor de la curte, iar Valentinian, scăpat de tutelajul fratelui său, își simte poziția în Italia suficient de consolidată pentru a schimba politica ecleziastică occidentală⁴.

În acest context, lui Ambrozie i se cere să cedeze o bazilică pentru comunitatea homoiană. Episcopul de Mediolanum, însă, refuză, interpretând această cedare nu ca una ocazională, ci ca una permanentă. Drept urmare, Ambrozie se baricadează în biserică împreună cu congregația sa în repetate rânduri, ultima având loc în

¹ Desigur, orice afirmație de acest fel trebuie să recunoască limitele reductive ale unor etichete de acest fel (pro-niceean, pro-homoian [Williams 2018, 346]). Este puțin probabil ca rafinatele dezbateri teologice care opuneau variate facțiuni să fi constituit reale motive de facționalizare la nivelul laicului și să fi afectat substanțial viața de zi cu zi (cf. Kahlos 2019).

² Fie că vorbim despre Iulianus Valens, fost episcop de Poetovio, stabilit în a doua parte a deceniului la Mediolanum după ce fusese alungat de propria sa congregație, fie că vorbim despre refugiații din Illyricum și Tracia în urma înfrângerii de la Adrianopole și a raidurilor gotice pe teritoriu imperial din anii 378-379.

³ Literatura de specialitate a discutat amplu această schimbare în politica ecleziastică a lui Grațian în Occident, precum și factorii care au stat la baza ei, printre care se numără influența politicii de sprijin pro-niceean a lui Teodosie în Orient și influența crescândă a lui Ambrozie. Totuși, un factor important îl reprezintă și deplasările de populație generate de invazia gotică, care au reconfigurat componența comunităților, atât la nivel local, cât și regional.

⁴ Nu în ultimul rând prin ralierea în jurul lui a foștilor miniștri ai lui Grațian și a aristocrației senatoriale (McLynn 1994, 158-159), și prin negocierea unui status-quo cu Magnus Maximus – în mod ironic, condusă chiar de Ambrozie (cf. *ep.* 30).

Săptămâna Mare. Este primul moment în care Ambrozie demonstrează că poate zădărnici planurile împăratului.

Această „criză a bazilicilor” din Mediolanum, cum este amintită în literatura de specialitate, a stârnit ecouri printre autorii contemporani, precum Augustin (*Confesiuni* 9, 7, 15 [CSEL 33, 208, 8-14]) și Rufinus din Aquileia (*Historia ecclesiastica* 2, 15-16 [PL 21, 523C-524A]), dar este amintită și în biografia lui Ambrozie (Paulinus, *Vita Ambrosii* 12-13 [ed. Bastiaensen, 68-70]) și de istoricii eclesiastici de mai târziu, precum Socrate (*Historia ecclesiastica* 5, 11) sau Sozomen (*Historia ecclesiastica* 7, 13). Cele mai complete informații, dar totodată și cele mai ambigue din punct de vedere cronologic, se regăsesc în trei epistole ale lui Ambrozie: *ep.* 75a (Maur. 21a), *ep.* 75 (Maur. 21), respectiv *ep.* 76 (Maur. 20). Prima este de fapt o omilie pe care Ambrozie a pronunțat-o în biserica „asediată” de soldații împăratului și pe care a trimis-o ulterior ca memorandum și lui Valentinian al II-lea. *Ep.* 75, compusă la scurt timp după incident¹ și adresată tot împăratului, reprezintă refuzul oficial al lui Ambrozie de a ceda biserica. Iar *ep.* 76, adresată surorii lui Ambrozie, Marcellina, este o relatare succintă a evenimentelor în retrospectivă. Este clar că toate cele trei epistole au avut ca destinatar un public mult mai larg decât suita destinatarilor respectivi, urmărind să justifice și să legitimeze de fapt poziția luată de episcop.

2. Cronologia crizei: *Ep.* 75a, 75, 76

Cronologia relativă a acestor epistole – și, implicit, a întregii crize – a fost intens dezbătută în literatura de specialitate și este cu atât mai importantă, întrucât ne permite să identificăm scânteia de la care a pornit conflictul. Până la începutul mileniului, s-a considerat că toate cele trei epistole au fost compuse la sfârșitul lui martie 386 și se referă la asediul congregației lui Ambrozie din timpul Săptămânii Mari a aceluiași an.

În 2000, Timothy D. Barnes a analizat din nou dosarul de surse (Barnes 2000) și a propus următoarea cronologie: într-un prim moment, în primăvara anului 385, lui Ambrozie i s-a cerut să cedeze Basilica Portiana. Este vorba despre o biserică aflată în afara zidurilor orașului, însă aproape de zona unde se situa complexul arhitectonic imperial *intra muros* (Colish 2002, 368-369). Tentativa a eșuat; ulterior, Ambrozie îi transmite surorii sale o relatare succintă a evenimentelor în *ep.* 76².

În iarna anului următor, 386, cancelaria lui Valentinian al II-lea promulgă o lege care acordă homoienilor dreptul de a se organiza și a participa în mod public la liturghie (*CTh* 16, 1, 4, din 23 ianuarie 386), orice opoziție față de implementarea acestei legi fiind pedepsită cu moartea. La sfârșitul postului Paștelui din același an³,

¹ Am urmat cronologia propusă, *inter alios*, de McLynn 1995, 186 și Liebeschuetz 2006, 135, spre deosebire de Barnes 2000, 288.

² Așadar, în opinia lui Barnes, *ep.* 76 a fost compusă prima.

³ Această datare este dedusă pe baza lecțiunii nouetamentare comentată în *ep.* 75a, 8 (CSEL 82/3, 86, 78-80: *Audistis quod hodie lectum sit: Pullum sibi asinae salvator per apostolos iussit adduci mandavitque, ut si quis resisteret diceretur: „Dominus operam eius desiderat”*, respectiv *ep.* 75a, 19 (CSEL 82/3, 94, 218-224). Ambrozie se referă aici la relatarea intrării în Ierusalim din Lc. 19, 28-45, despre care menționează că este lecțiunea prescrisă în mod normal pentru acea zi: *Lectio nempe ista nulla nostra dispositione recitata sed casu est, quae praesentibus bene aptatur temporibus.* (*ep.* 75a, 19

cererea unei biserici este reînnoită. Când Ambrozie refuză din nou, trupe de soldați înconjoară Basilica Portiana, iar elita orașului este amenințată cu amenzi. Ambrozie continuă să protesteze împreună cu congregația; baricadat în biserică, pronunță o omilie polemică împotriva măsurilor luate de „facțiunea” homoiană – ceea ce avea să devină *ep. 75a*, sau, așa cum mai este cunoscută, *Contra Auxentium*, pentru că îl atacă direct pe Auxentius (fostul episcop de Durostorum) ca responsabil pentru orchestrarea ostilităților venite din partea curții imperiale. Asigurat în acest fel de sprijinul congregației sale, Ambrozie scrie răspunsul său oficial sub forma epistolei 75. În cele din urmă, datorită presiunii populare – despre care Ambrozie insistă că nu fusese instigată de el, soldații se retrag din Portiana.

În 2006, pe baza unei noi lecturi a celor trei epistole, Liebeschuetz a adus argumente solide în sprijinul unei cronologii diferite (Liebeschuetz 2006, 124-136). În această reconstituire, prima cerere, de cedare a bazilicii *extra muros* Portiana, a avut loc nu în primăvara, ci în vara anului 385, și nu constituie subiectul epistolei 76. Ea poate fi totuși dedusă din *ep. 75a*, 29 (CSEL 82/3, 101, 351-102, 362), unde Ambrozie amintește de un incident similar din anul precedent (*superiore anno*). Cu acea ocazie, când împăratul a încercat de asemenea să îi „smulgă” o biserică (*cum imperator basilicam vellet eripere*), Ambrozie s-a prezentat în consistoriu, unde și-a expus cu succes punctul de vedere. Și când poporul, auzind de convocarea lui, amenința să se revolte, a calmat mulțimea și a obținut promisiunea că *basilicam ecclesiae nullus invaderet*. Urmează câteva luni de tensiuni, apoi legea din 23 ianuarie 386. Sub efectul acestei legi, lui Ambrozie i se cere din nou să cedeze Portiana; în același timp, este invitat la o *disputatio* cu Auxentius în consistoriu, sub arbitrajul împăratului și a unui juriu laic. Din nou, episcopul refuză și predică omilia *Contra Auxentium*, pe care o trimite împreună cu *ep. 75* ca o reacție imediată la legea de toleranță. Așadar, Liebeschuetz datează aceste două epistole la sfârșitul lunii ianuarie sau începutul lui februarie 386¹.

La rândul ei, *ep. 76* nu se referă la evenimente din 385, ci din 386, și descrie o a doua fază acută a crizei, din timpul Săptămânii Mari, fiind compusă la scurt timp după aceste evenimente. Cândva înainte de duminica Floriilor, lui Ambrozie i se transmite un nou ordin de cesiune, care de data aceasta vizează Basilica Nova. Aceasta făcea parte din complexul episcopal din centrul orașului, care includea și Basilica Vetus. Când Ambrozie inevitabil refuză, i se cere să acorde măcar Basilica Portiana, care în Duminica de Florii este prompt ocupată de soldați și decorată cu însemnele imperiale. Pentru a contracara sprijinul față de Ambrozie în rândul elitei orășenești, negustorii de aur sunt amendați, iar aristocrația locală este amenințată cu același tratament. Când peste câteva zile devine clar că nici aceste măsuri nu sunt

[CSEL 82/3, 86, 224-226]]. Drept urmare, se poate presupune că omilia *Contra Auxentium* a fost pronunțată în duminica de Florii a anului 386 (Barnes 2000, 288).

¹ Liebeschuetz se sprijină aici pe faptul că ambele epistole trebuie să aibă în vedere *CTh* 16, 1, 4 și nu o altă prevedere legislativă care ar fi fost promulgată în următoarele două luni (și care nu s-a păstrat). Întrucât Ambrozie sugerează că, pentru oponenții lui, dezbaterile din consistoriu avea drept menire să sprijine implementarea legii, trebuie ca aceasta să fi fost planificată la scurt timp după publicarea legii. De altfel, dacă acceptăm explicația lui Colish (2002), că biserica urma să fie folosită pentru cateheza baptismală, cererea ei ar trebui plasată înainte de Postul Paștelui, care în 386 a început în ultima săptămână din februarie – fapt care sprijină ipoteza compunerii *ep. 75a* și *75* în iarna anului 386.

suficiente și populația amenințată din nou cu revolta, Portiana este abandonată, însă trupe de soldați ocupă Basilica Nova, procedând din nou la etalarea însemnelor imperiale. Ambrozie între timp se baricadează în Basilica Vetus, aflată în imediata vecinătate a bisericii ocupate. Aici oficiază slujbe în zile consecutive (*ep.* 76 menționează două omilii, precum și faptul că nu a putut părăsi biserica din cauza trupelor care o înconjurau). Deznodământul este același: confruntat cu o asemenea mobilizare a creștinilor de partea episcopului, împăratul își retrage trupele încă înainte de duminica Paștilor și renunță în cele din urmă la pretențiile asupra bazilicii. În luna iunie a aceluiași an (la aproximativ două luni după incident), Ambrozie descoperă moaștele sfinților Gervasius și Protasius, prestigiul și autoritatea lui ca și conducător legitim fiind pe deplin cimentate.

Motivația cancelariei imperiale a fost explicată diferit: fie că împăratul urmărea să își etaleze pietatea prin participarea la una sau mai multe slujbe publice (Liebeschuetz 2006, 130), fie că homoiinii aveau nevoie de un spațiu consacrat pentru a efectua cateheza celor care urmau să fie botezați și ritualul de botez. Ambele explicații sunt la fel de viabile și nu se exclud reciproc. Dimpotrivă, la baza cererii de cesiune se afla probabil un cumul de factori care viza atât implicațiile asupra imaginii imperiale, cât și o măsură de toleranță religioasă. Cateheza dinainte de botez se petrecea de regulă în Postul Paștelui și culmina cu botezul catehumenilor în noaptea de înviere, urmat de o nouă perioadă de cateheză avansată după botez (v., de ex., Colish 2002). Dacă homoiinii din Mediolanum aveau propria lor cateheză și proprii lor candidați la botez¹, își doreau cu siguranță o biserică ce avea baptisteriu, iar atât Portiana cât și Basilica Nova dispuneau de o capelă baptismală. Pe de altă parte, procesiunea suitei imperiale la slujbă începuse să devină o marcă publică a legitimității și stabilității în guvernare, o dovadă a sancțiunii divine a împăratului, după cum constatăm în acea vreme și din procesiunile la slujbă în Constantinopol. Iar în lumina fragilității curții de la Milan, nu este de mirare că Valentinian al II-lea și-ar fi dorit să își consolideze imaginea și în acest fel.

Oricare din cele două scenarii am accepta-o, fie că *ep.* 76 descrie evenimente din 385, fie din 386, aluziile pe care Ambrozie le face la faze anterioare în *ep.* 75a și 75 scot în evidență faptul că asediul congregației lui Ambrozie este rezultatul unor tensiuni de durată între curtea imperială și episcop. Folosirea forțelor armate pentru a înconjura o biserică urmărea să asigure faptul că împăratul va putea porni în procesiune publică și va putea participa la o slujbă sub însemnele proprii – o slujbă, putem presupune, oficiată de un prelat homoiian. Cu alte cuvinte, în fiecare din

¹ Nu avem dovezi care să sugereze că la Mediolanum ar fi existat o congregație rivală de homoiini. Cu toate acestea, în epistola trimisă din partea sinodului de la Aquileia autorităților imperiale, se cer măsuri împotriva unui Iulianus Valens, descris ca un trădător de țară și de religie (deoarece avea simpatii homoiene și a colaborat cu invadatorii goți). Alungat de congregația sa din Poetovio, în cele din urmă s-a stabilit la Mediolanum cândva după alegerea lui Ambrozie și, potrivit epistolei, a provocat tulburări în rândul populației creștine. V. *ep.* 2 din *Gesta concilii Aquileiensis* (Maur. 10), 9-10 (CSEL 82/3, 322, 105-323, 126); cf. *ep. extra coll.* 5 (Maur. 11), 3 (CSEL 82/3, 184, 34-35). Nu se știe ce s-a întâmplat cu Iulianus Valens după sinod, însă, dacă în primii ani ai lui Ambrozie ca episcop homoiinii din Mediolanum nu beneficiau de cler de rang înalt, apariția lui Iulianus Valens și ulterior a lui Auxentius putea genera o organizare ecleziastică separată. Ambrozie cu siguranță îi percepe ca rivali care ar putea afecta autoritatea lui episcopală. Poate și acest factor ar trebui luat în considerare când se discută contextul izbucnirii conflictului dintre Ambrozie și curtea imperială.

episoadele crizei, Ambrozie putea fi acuzat pe drept de *contumacia* (Barnes 2000, 291).

În cele ce urmează, ne vom concentra pe două din cele trei epistole, *ep. 75a* și *ep. 75*, și vom încerca să identificăm modul în care Ambrozie a orientat prezentarea conflictului pentru a-și întări și legitima propria poziție. Ambele au fost compuse după ce legea de toleranță fusese deja emisă și Ambrozie fusese convocat la dezbaterile plănuită în consistoriu. După cum am menționat deja, *ep. 75a* a fost compusă prima, cu scopul de a solidariza congregația, pe când *ep. 75* formulează refuzul formal al lui Ambrozie.

3. Autoportret

Tonul *ep. 75a* este hortativ-polemic. În biserica înconjurată de soldați, Ambrozie oficiază o slujbă în care predică o omilie cu puternice accente martirologice. Cel mai probabil, scopul ei este de a confirma și întări sprijinul enoriașilor pentru episcop, care a demonstrat și cu ocazia conflictului din 385 că poate mobiliza această masă crucială de oameni¹.

Încă de la început, Ambrozie evocă o adevărată campanie de hărțuire lansată împotriva persoanei sale, în speranța că va părăsi Mediolanum-ul și va pleca în exil de bunăvoie. Nu știm exact ce formă a luat această hărțuire, sau dacă a constatat în măsuri concrete care îl vizau în mod direct sau indirect. Referința trebuie cel mai probabil raportată la tensiunile din anul precedent, însă Ambrozie le prezintă ca o consecință directă a politicii de toleranță care a debutat oficial în ianuarie 386. În acest fel, el amalgamează tensiunile de durată într-un atac direct la persoana episcopului legitim de Mediolanum – cu alte cuvinte, la adresa Bisericii pe care acesta o reprezintă:

*per tribunos me vidistis alii, audistis alii imperiali mandato esse conventum, ut quo vellem abirem hinc et si qui vellent sequendi potestatem haberent. Metuistis ergo ne ecclesiam desererem et dum saluti meae timeo vos relinquerem? (...) deserendae ecclesiae mihi voluntatem subesse non posse, quia plus dominum mundi quam saeculis huius imperatorem timerem.*²

În această epistolă-omilie, episcopul polemizează cu Auxentius în primul rând, despre care susține că se folosește de sprijinul înalților patroni de la curte (printre care și Iustina) și de naivitatea tânărului împărat Valentinian al II-lea pentru a obține anihilarea Bisericii prin subjugarea ei la doctrina ariană. În capitolele următoare, Ambrozie se întoarce periodic la atacurile nedrepte și nefondate pe care le-a îndurat, insistând asupra răspunsului său dat întotdeauna în apărarea Bisericii: în cap. 5 este descris refuzul său de a ceda obiectele bisericești; în cap. 16, congregației i se reamintește de pedeapsa cu moartea (și „asasinii” care trebuiau să o execute) prescrisă, sugerează el fără a exprima clar acest lucru, împotriva lui Ambrozie însuși; în cap. 18, se discută despre acuzația de *contumacia*, etc. Toate sunt puse sub semnul

¹ Solidaritatea creștinilor laici din Mediolanum față de Ambrozie rezultă clar și din evenimentele petrecute în Basilica Portiana în Săptămâna Mare din 386. Dacă adoptăm cronologia lui Liebeschuetz, este foarte probabil că omilia din *ep. 75a* a contribuit la întărirea acestei solidarități.

² *ep. 75a*, 1 (CSEL 82/3, 82, 5-11).

unei adevărate persecuții lansată de inamicii lui Hristos, adică adversarii lui Ambrozie:

Circumfusi milites, armorum crepitus, quibus vallata est ecclesia, fidem non terrent meam (...) habemus adversarium qui lacessit, adversarius enim noster diabolus sicut leo rugiens circuit quaerens quem devoret (1 Pt. 5, 8), ut apostolus dixit. Accepit sine dubio, accepit – non fallimur sed admonemur – temptandi huiusmodi potestatem, ne forte corporis mei vulneribus possim a fidei intentione revocari.¹

Cu alte cuvinte, Ambrozie își construiește discursul pe analogia echivalării puterii imperiale cu unealta diavolului din literatura martirolologică. În această ordine de idei, măsurile dictate de legea din ianuarie 386 sunt prezentate ca un edict de persecuție:

Plerique narrabant percussores praemissos, poenam mortis esse decretam: nec illa timeo, et ista non desero. Quo enim abibo, ubi non omnia plena gemitus sint, atque lacrimarum; quando per ecclesias iubentur eici catholici sacerdotes, resistentes gladio feriri, curiales proscribi omnes, nisi mandatum impleverint?²

Față de acești adversari, Ambrozie devine atletul, campionul credinței, pe care congregația ar trebui să îl arunce în luptă cu entuziasm. De exemplu, făcând aluzie la o posibilă confruntare cu soldații care înconjoară biserica, Ambrozie exclamă în fața congregației: *Sinite, quaeso, vestrum sacerdotem congregi (ep. 75a, 4 [CSEL 82/3, 84, 39-40])*. Pe întreg parcursul omiliei, el declară în repetate rânduri că este gata să sufere represalii corporale, întrucât acestea sunt de dragul credinței și ține de datoria unui episcop să rămână statornic în apărarea credinței. Nu își va abandona niciodată îndatoririle de slujitor al Domnului pentru că frica de Dumnezeu este mai mare decât frica de împărat (cap. 1). Este gata să îndure „ceea ce ține de episcop [să îndure]” (cap. 1), dar nu va face acest lucru singur, căci Hristos suferă laolaltă cu cel credincios (cap. 11-14, cu exegeza unor pasaje sugestive din Biblie). Congregația lui ar trebui să îl ofere ca un campion al credinței, tot așa cum cetățile prezintă atleți în competiții (cap. 6). Deși nimic nu sugerează că Ambrozie sau congregația sa ar fi fost în real pericol de violențe împotriva lor, omilia construiește o atmosferă de așteptare a vătămării corporale. În acest sens, este ilustrativ un pasaj din cap. 6:

temptator ille diabolus per ministros suos certamen auget et vulneribus corporis mei experiendum arbitratur. Scio, fratres, vulnera haec, quae pro Christo excipimus, non esse vulnera; quibus vita non amittitur sed propagatur. Sinite, quaeso, esse certamen, spectatores vos esse decet.

Limba agonistică și martirolologică creează o dihotomie între puterea imperială și demnitatea episcopală care transportă disputa în planul supunerii față de Dumnezeu. Cu subtile aluzii intertextuale la epistolele ignațiene (fără însă a se referi

¹ ep. 75a, 4 (CSEL 82/3, 84, 35-45).

² ep. 75a,16 (CSEL 82/3, 91, 180-92, 185).

vreodată la Ignatius de Antiohia)¹, Ambrozie își conturează portretul ca să reflecte imaginea episcopului ideal.

Pe un ton mult mai rezervat, aluzii similare se regăsesc și în *ep.* 75. În cap. 18, episcopul se arată uimit că, deși alungat în exil, nu a fost reținut, cu toate că se achita de îndatoririle episcopale zilnic și „se oferea” spre arest. În cap. 13, Ambrozie pune în contrast pierderea vieții sale și păstrarea demnității episcopale: *Non tanti est Ambrosius, ut propter se deiciat sacerdotium; non tanti est unius vita quanti est dignitas omnium sacerdotum, quorum de consilio ista dictavi* (CSEL 82/3, 78, 88-90).

4. O biserică este întreaga Biserică

Revenind la *ep.* 75a, explicând succint – și selectiv – conflictul, episcopul se prezintă pe sine ca un reprezentant vrednic al demnității episcopale, care este gata să sufere martiriul pentru adevărata credință, amenințată de revitalizarea ereziei. Aici Ambrozie face o distincție clară între demnitatea episcopală și persoana episcopului. În calitate de cetățean, susține el, este gata să își predea orice proprietate, însă în calitate de slujitor consacrat al lui Dumnezeu, nu poate preda (*tradere*) proprietatea bisericii:

*Cum esset propositum, ut ecclesiae vasa iam traderemus, hoc responsi reddidi: me, si de meis aliquid posceretur, (...), id quod mei iuris esset libenter offerre, templo dei nihil posse decerpere nec tradere illud quod custodiendum non tradendum acceperim.*²

În prezentarea lui Ambrozie, dorința de a avea o biserică pentru slujbe publice ocazionale devine dorința de a acapara însăși instituția Bisericii, care transmite și păzește credința dreaptă: *ecclesia dei est, Caesari utique non debet addici, quia ius Caesaris esse non potest dei templum* (*ep.* 75a, 35 [CSEL 82/3, 106, 439-440]). Mai mult, cedarea unei clădiri de cult este interpretată ca *traditio*, trădare, predare a Bisericii ca trup al lui Cristos pe mâna ereticilor. Într-o formulare foarte asemănătoare, în ambele epistole, Ambrozie exclamă: *Utinam essem securus quod ecclesia haereticis minime traderetur!* (*ep.* 75a, 3 [CSEL 82/3, 83, 25-26]), respectiv: *Atque utinam liquido mihi pateret quod Arrianis ecclesia minime traderetur!* (*ep.* 75, 19 [CSEL 82/3, 81, 136-137]). Aici episcopul se folosește de polisemia termenilor *tradere* și *ecclesia*, care pot însemna atât „a preda”, cât și „a trăda”, respectiv „o biserică” (lăcaș de cult), cât și „Biserica” (trupul lui Hristos). Că Ambrozie are în vedere cea din urmă, rezultă clar din argumentul că orice concesie imobiliară înseamnă acceptarea legitimității clerului homoian (*ep.* 75a, 22-23, 25). Pentru el nu contează atât că împăratul dorește să participe la o slujbă publică într-o biserică din Mediolanum, cât cine va oficia acea slujbă. De aceea sunt atât de importante pentru el bazilicile încât să se baricadeze în ele cu congregația și să reziste asediului armat. De aceea se străduiește să prezinte diferitele faze ale conflictului ca emanând dintr-o

¹ V., de ex., rugămintea adresată de Ignatius în repetate rânduri creștinilor din Roma, să permită martiriul său, în *ep. ad Romanos* (ed. Holmes, 224-235). Alături de Policarp de Smirna, Ignatius este unul dintre figurile episcopale paradigmaticale ale perioadei apostolice.

² *ep.* 75a, 6 (CSEL 82/3, 84, 49-85, 54).

politică uzurpatoare concretizată în legea din ianuarie 386. Ceea ce, în ultimă instanță, îi legitimează refuzul: datoria lui ca episcop este față de Hristos, nu față de un împărat care nici măcar nu este botezat (*ep.* 75a, 29; *ep.* 75, 5).

Conflictul odată conturat într-un asemenea cadru, Ambrozie adresează al doilea aspect, convocarea în consistoriu. Artizanul întregii campanii împotriva lui, susține el, este nimeni altul decât Auxentius, cel care își dorește această *traditio* a întregii Biserici pentru a fi subjugată unei doctrine homoiene (*ep.* 75a, 25).

Când a fost convocat la dezbateri, fiecărei părți i se ceruse să numească membri ai juriului, care urma să fie prezidat de împărat. Ambrozie susține (fondat sau nefondat) că Auxentius a numit păgâni și iudei (*ep.* 75a, cap. 27-31). De partea lui, episcopul citează trei obiecții: în primul rând, legea din ianuarie 386 nu reprezintă pentru el o reglementare a toleranței religioase, ci o constrângere a clerului niceean să predea clădiri bisericesti spre folosul homoienilor. Or, așa cum remarcă în *ep.* 75 (cap. 10-11), în anunțarea dezbaterii există o contradicție inerentă: întrucât legea a fost deja implementată, o discuție pe această temă este inutilă și superfluă; dacă totuși se dorește o discuție imparțială (după cum i se promite), împăratul, de fapt, revocă deja parțial legea, pentru că admite că subiectul este încă sub semnul întrebării; dar atunci și implementarea legii ar trebui revocată, ceea ce împăratul nu are de gând să facă.

În al doilea rând, printr-o lectură tipologică bazată pe exegeza unor pasaje vetero- și nou-testamentare, Ambrozie deconstruiește legitimitatea unui arbitraj alcătuit din necreștini (*ep.* 75a, 27-28, 31). În același timp, în *ep.* 75, el militează împotriva unui juriu alcătuit din laicat, întrucât legislația anterioară asigura judecarea chestiunilor ce țin de credință exclusiv în foruri ecleziastice – adică prin sinoade de episcopi¹. Și, într-adevăr, în răspunsul său către Valentinian al II-lea, Ambrozie susține că decizia de a se opune eforturilor imperiale nu a fost luată pe cont propriu, ci în urma consultării unui for episcopal, care l-au sfătuit *ne forte etiam gentilis esset aliquis aut Iudaeus qui ab Auxentio esset electus, quibus traderemus de Christo triumphum, si de Christo iudicium committeremus* (*ep.* 75, 13 [CSEL 82/3, 79, 91-93]).

Nu este clar cine sunt acești episcopi, menționați și în cap. 18 ca sfătuindu-l pe Ambrozie împotriva plecării în exil: *Nunc mihi a sacerdotibus dicitur non multum interesse utrum volens relinquo an tradas altare Christi, cum enim reliqueris trades* (*ep.* 75, 18 [CSEL 82/3, 81, 133-135]). Liebeschuetz (2006, 139, n. 6) presupune un sinod regional, format din episcopi nord-italieni loiali lui Ambrozie, însă circumstanțele în care se găsea episcopul fac dificilă convocarea unui sinod în toiul crizei din Mediolanum². Nicio altă sursă nu menționează un asemenea eveniment; atât Rufinus și Augustin, cât și istoricii târzii îl plasează în centrul episodului pe Ambrozie, eroul neîndoielnic – la o astfel de receptare contribuind, probabil, și impresia creată de cele două epistole analizate aici.

¹ V. mai jos, secțiunea următoare.

² Mai ales dacă acceptăm cronologia lui Liebeschuetz (2006), potrivit căreia cele două epistole au fost compuse imediat după publicarea legii din ianuarie 386. În acest sens, cronologia propusă de Barnes (2000) oferă un spațiu de două luni înaintea măsurilor din perioada Paștilor, în care Ambrozie putea convoca un sinod.

Totuși, Ambrozie nu se confruntă pentru prima dată cu apelul la un juriu format din laici și chiar din necreștini. În *Apologia* pe care a compus-o ca să atace deciziile sinodului de la Aquileia, Palladius de Ratiaria, unul din episcopii condamnați, îl invita pe Ambrozie la o dezbateră în fața senatului de la Roma și cerea ca auditorii să includă și păgâni și iudei (*gentilitatis cultores, sed et ueteris legis studiosi audientiae sint*), întrucât Pavel a fost trimis la neamuri, iar Petru la iudei¹. Palladius făcuse o cerere similară și în timpul sinodului², la care a primit același răspuns ca și Valentinian acum: *Sacerdotes de laicis iudicare debent, non laici de sacerdotibus* (*Acta concilii Aquileiensis*, 51 [CSEL 82/3, 375, 680-681]; cf. Williams 1995, 186-188). Este posibil ca Ambrozie să fi avut în minte adunarea de la Aquileia și să fi întins firul la maximum în pasajele în care se referă la episcopii consultați. Oricum ar fi, aceste referințe sunt menite să arate că el, în calitate de lider legitim, nu este izolat, ci se bucură de sprijinul colegilor conveniți după principiul sinodalității și să ofere un exemplu de punere în practică a legilor existente: o întrunire episcopală decide în chestiuni ce țin de credință, iar el nu face altceva decât să acționeze în baza acelor decizii.

În al treilea rând, citând Mt. 22, 18-21, Ambrozie militează pentru separarea puterii seculare de cea bisericească și pentru supremația celei din urmă în chestiuni de credință. Episcopul care permite unor laici să judece asupra lui își trădează propria vocație, căci episcopul ar trebui să fie învățătorul laicului, nu invers (*ep. 75, 4*). Împăratul, cu toată puterea lui, trebuie să se subordoneze Bisericii: *imperator enim intra ecclesiam, non supra ecclesiam est; bonus enim imperator quaerit auxilium ecclesiae, non refutat* (*ep. 75a, 36* [CSEL 82/3, 106, 444-446]).

Mesajul este clar: în lucrurile ce privesc credința, puterea seculară nu are un cuvânt de spus, ci trebuie să se supună Bisericii, unicul mediator între divinitate și om, și al cărei reprezentant pe pământ este episcopul. În consistoriu, Cristos este judecător, nu cel judecat:

*Sed in consistorio non reus solet Christus esse, sed iudex. Causam fidei in ecclesia agendam quis abnuat? Si quis confidit, huc veniat: inclinatum iam vel imperatoris iudicium, quod lata lege patefecit, quod inpugnat fidem, uel sperata ambientium quorundam studia non requirat. Non committo, ut quisquam uendat iniuriam Christi.*³

După cum s-a menționat mai sus, *Contra Auxentium* (*ep. 75a*) fusese menit să asigure sprijinul congregației din Mediolanum înainte ca Ambrozie să depună un răspuns oficial de refuz, dar și să comunice cancelariei imperiale premisele pe care se bazează acest refuz. În *ep. 75*, Ambrozie reia în linii mari argumentele expuse în *Contra Auxentium*, bineînțeles, cu o formulare mai precaută. Deși tema principală este dezbateră din consistoriu, Ambrozie o abordează tot în relație cu cedarea unei biserici, înțelegând ca abandonare a Bisericii lui Hristos în mâinile homoienilor conduși de Auxentius. Miza dezbaterii nu este privită ca ajungere la o înțelegere, cum sperau autoritățile imperiale, ci ca fiind însuși episcopatul: *Agitur de istius ecclesiae*

¹ Palladius, *Apologia*, 139 (ed. Gryson, 322).

² *Acta concilii Aquileiensis*, 51 (CSEL 82/3, 375, 671-682).

³ *ep. 75a, 3* (CSEL 82/3, 83, 28-84, 34).

sacerdote (ep. 75, 6 [CSEL 82/3, 77, 49-50]), unde *sacerdos* desemnează episcopul, iar *ecclesia* se referă atât la comunitatea creștină din Mediolanum, cât și la Biserica universală.

Cu alte cuvinte, problema se pune pentru Ambrozie în următorii termeni: cine are autoritatea să transmită și să garanteze adevărata credință? Întrebarea se extinde nu numai la nivelul relației dintre autoritatea ecleziastică și cea seculară, ci și la nivelul disputelor intra-creștine. Valentinian este atenționat: *in causa fidei, in causa inquam fidei, episcopos solere de imperatoribus Christianis, non imperatores de episcopis iudicare* (ep. 75, 4 [CSEL 82/3, 76, 33-35]). Abordarea îi permite lui Ambrozie să trateze convocarea în consistoriu în termeni de ortodoxie și heterodoxie, dar și să pledeze pentru faptul că deciderea ortodoxiei ține exclusiv de sfera clericală: *Si tractandum est, tractare in ecclesia didici: quod majores fecerunt mei. Si conferendum de fide, sacerdotum debet esse ista collatio* (ep. 75, 15 [CSEL 82/3, 79, 106-108]).

5. Ep. 75: Valentinian al II-lea vs. Valentinian I

În sprijinul acestei teze, Ambrozie apelează la procedura adoptată de predecesorii creștini ai lui Valentinian al II-lea, Constantin cel Mare, Constantius și chiar Valentinian I, tatăl tânărului împărat:

*Nec quisquam contumacem iudicare me debet, cum hoc asseram, quod augustae memoriae pater tuus non solum sermone respondit, sed etiam legibus suis sanxit: In causa fidei uel ecclesiastici alicuius ordinis eum iudicare debere, qui nec munere impar sit, nec iure dissimilis; (...) hoc est, sacerdotes de sacerdotibus uoluit iudicare. Quinetiam si alias quoque argueretur episcopus, et morum esset examinanda causa, etiam haec uoluit ad episcopale iudicium pertinere.*¹

Comparația cu membrii seniori ai dinastiei Valentinienilor, etalați ca model de comportament adecvat al împăratului față de Biserică este o metodă la care Ambrozie a recurs de mai multe ori. Pentru a ne limita la un singur exemplu, în ep. 72 el imaginează un dialog între Valentinian al II-lea, pe de o parte, și Grațian, respectiv Valentinian I, pe de altă parte. Ep. 72, adresată lui Valentinian al II-lea, a compusă în 384, pe marginea unei petiții senatoriale de a restaura altarul Victoriei în senat. Ambrozie îi scrie tânărului împărat denunțând inițiativa ca idolatrie. Printre argumente se numără măsurile legislative luate de Grațian pentru îndepărtarea altarului, pe care Valentinian, urmând exemplul de bună conducere al fratelui său, ar trebui să le mențină. În caz contrar, se întreabă episcopul, ce le va spune fratelui și tatălui său când aceștia îl vor trage la răspundere? (cap. 15-16).

În cazul crizei din 385-386, comparația cu Valentinian I este voit exagerată. În ciuda faptului că Valentinian încă nu este botezat, Ambrozie își dorește ca el să îl imite pe tatăl său, care, deși botezat, nu considera că „era de datoria lui să judece între episcopi” (ep. 75, 5 [CSEL 82/3, 76, 39-40]). Tocmai de aceea, el nu poate fi acuzat

¹ ep. 75.2-3.

de *contumacia*, pentru că își dorește ca Valentinian să continue politica ilustrului său predecesor:

*Quis igitur contumaciter respondit clementiae tuae, ille qui te patris similem esse desiderat an qui vult esse dissimilem? Nisi forte vilis quibusdam tanti imperatoris aestimatur sententia, cuius et fides confessionis constantia comprobata est et sapientia melioratae rei publicae profectibus praedicatur.*¹

Desigur, politica ecleziastică a lui Valentinian nu fusese pe atât de favorabilă, precum este prezentată în aceste epistole. Însă efectul aici este de a întoarce acuzația de *contumacia* împotriva adversarilor lui Ambrozie, cei care își doresc ca împăratul să se depărteze de o atitudine imperială care s-a dovedit a fi benefică pentru stat.

Ambrozie amintește chiar și de circumstanțele alegerii sale ca episcop, invocând faptul că Valentinian I a garantat pace în biserica din Mediolanum dacă Ambrozie accepta să renunțe la cariera seculară și să îmbrace mantia de episcop: *Omitto quia iam ipse populus iudicavit, taceo quia eum quem habet de patre tuae clementiae postulavit, taceo quia pater pietatis tuae quietem futuram spopondit si electus susciperet sacerdotium; hanc fidem secutus sum promissorum* (ep. 75, 7 [CSEL 82/3, 77, 53-57]). Implicația este că, de vreme ce Valentinian I a garantat personal pentru Ambrozie, o dezbatere care să decidă cine trebuie să fie episcopul de Mediolanum (după cum înțelege el situația) nu își mai are rostul.

6. Concluzie

Așadar, am văzut că în aceste două epistole, Ambrozie recontextualizează întreaga criză, punând în centru problema cedării unei clădiri de cult, care devine un gest simbolic pentru trădarea adevăratei credințe, exprimată prin crezul de la Niceea. Folosindu-se de tropi din literatura martirolologică și apologetică, genuri cu care propria lui congregație, dar și creștinii de pretutindeni erau profund familiarizați, Ambrozie urmărește să își cimenteze propria imagine ca un campion al tradiției apostolice și un apărător înverșunat al autonomiei și autorității episcopale. Totodată, în dinamica dintre puterea seculară și cea bisericească, această autonomie înseamnă că toate aspectele ce țin de credință intră exclusiv în sfera forurilor bisericești, independent de voința imperială. Ambrozie este, așadar, unul dintre autorii timpurii care a formulat cel mai acut această teză.

¹ ep. 75, 3 (CSEL 82/3, 75, 20-25).

Bibliografie

- Gesta episcoporum Aquileia aduersum haereticos Arrianos*, in *Scolies ariennes sur le concile d'Aquilée*. Introduction, texte latin, traduction et notes par Roger Gryson. SC 267. Paris: Les Editions du Cerf, p. 330-383.
- Πρὸς Ποταίους Ἰννατίος*, in *The Apostolic Fathers: Greek Texts and English Translations*. Edited and Translated by Michael W. Holmes, after the earlier work of J. B. Lightfoot and J. R. Harmer. 3rd ed. Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2007, p. 224-235.
- Paulini Vita Ambrosii*, in *Vita di Cipriano, Vita di Ambrogio, Vita di Agostino*. Introduzione di Christine Mohrmann. Testo critico e commento a cura di A. A. R. Bastiaensen. Traduzioni di Luca Canali e Carlo Carena. Scrittori greci e latini. Fondazione Lorenzo Valla, Arnoldo Mondadori Editore, 1975, p. 51-125.
- Sancti Ambrosii opera. Pars nona: De Spiritu Sancto libri tres; De incarnationis dominicae sacramento*. Recensuit Otto Faller. CSEL 79. Vindobonae: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1964.
- Sancti Ambrosii opera. Pars X: Epistulae et acta. Vol. 3: Epistularum liber decimus, Epistulae extra collectionem, Gesta concilii Aquileiensis*. Recensuit Michaela Zelzer. CSEL 82/3. Vindobonae: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1982.
- Sancti Aureli Augustini confessionum libri tredecim*. Recensuit et commentario critico instruxit Pius Knöll. CSEL 33. Pragae, Vindobonae: F. Tempsky, Lipsiae: G. Freytag, 1896.
- Tyranni Rufini Aquileiensis presbyteri opera omnia*. Quae de suo elucubravit, collecta, ordinate disposita, ab alienis seiuncta, aucta, et ad mss. codices quamplurimos necnon vetustiores editiones castigata, notis atque observationibus continenter illustrata, studio ac labore Dominici Vallarsii, Veronensis presbyteri. Novissime recensuit, correxit, editit J.-P. Migne. PL. 21. Paris: Migne, 1949.
- Barnes, Timothy D. 1999. *Ambrose and Gratian*, in *Antiquité tardive* 7, p. 165-174.
- Barnes, Timothy D. 2000. *Ambrose and the Basilicas of Milan in 385 and 386: The Primary Documents and their Implications*, in *Zeitschrift für antikes Christentum*, vol. 4, p. 282-299.
- Barnes, Timothy D. 2011. *The Election of Ambrose of Milan*, in *Episcopal Elections in Late Antiquity*. Edited by Johan Leemans, Peter Van Nuffelen, Shawn W. J. Keough and Carla Nicolaye. *Arbeiten zur Kirchengeschichte* 119. Berlin, Boston, MA: De Gruyter.
- Colish, Marcia L. 2002. *Why the Portiana? Reflections on the Milanese Basilica Crisis of 386*, in *Journal of Early Christian Studies*, vol. 10, no. 3, p. 361-372.
- Hanson, R. P. C. 2005. *The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy 318-381*, ed. a II-a. Grand Rapids, MI: Baker Academic.
- Kahlos, Maijastina. 2019. *Religious Dissent in the Late Roman Empire in 350-450: Alienation, Accommodation, and Adaptation*, *Oxford Studies in Late Antiquity*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Liebeschuetz, J. H. W. G. 2006. *Ambrose of Milan: Political Letters and Speeches*. Translated with an introduction and notes by J. H. W. G. Liebeschuetz with the assistance of Carole Hill. *Translated Texts for Historians* 43. Liverpool: Liverpool University Press.
- McLynn, Neil B. 1994. *Ambrose of Milan: Church and Court in a Christian Capital*. Berkeley, Los Angeles, CA, London: University of California Press.
- Williams, Daniel H. 1995. *Ambrose and the End of the Arian-Nicene Conflicts*. Oxford: Clarendon Press.
- Williams, Michael Stuart. 2018. *No Arians in Milan? Ambrose on the Basilica Crisis of 385/6*, in *Historia*, nr. 67/3, p. 346-365.

Sigle

- CSEL - Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum
 CTh - Codex Theodosianus
 PL - Patrologia Latina
 SC - Sources chrétiennes

Limba română

Romanian Language

Maria ALDEA
(Universitatea Babeș-Bolyai,
Cluj-Napoca)

**A consemna evenimentul
în secolul al XVIII-lea.
Studiu de caz: *O samă de cuvinte*
de Ion Neculce**

Abstract: (Recording the Event in the 18th Century. A Case Study: *Sundry Tales* by Ion Neculce) The present paper aims to investigate the way in which the narration of an event is set up in the 18th century. To do this, I will make a linguistic analysis (from a grammatical, semantic and pragmatic point of view) of the lexical units which organize the discourse in two stories/legends excerpted from Ion Neculce's work, i.e. *O samă de cuvinte* [Sundry Tales]. This approach will indicate both the manner in which a discursive event is articulated in the narrative text-discourse, and underline the lexical units which reflect it – such as verbs in the indicative mood and the subjunctive mood, as well as conjunctions with a narrative function which contributes to maintain the textual cohesion –, all of them giving the story its manifest dynamism. Moreover, through the selected stories/legends, I wish to bring to attention the magnificence of the old Romanian writings which captivate through their fabulous elements, through the details and succeed both to keep the reader's curiosity alive and involve him emotionally in the story.

Keywords: event, lexical units, linguistic approach, 18th century, Ion Neculce

Rezumat: În lucrarea prezentă ne propunem să observăm modul în care se construiește nararea unui eveniment în secolul al XVIII-lea. În acest sens, bazându-ne pe două povestiri/legende excerptate din scrierile lui Ion Neculce, anume *O samă de cuvinte*, vom analiza, din perspectivă lingvistică (gramaticală, semantică și pragmatică), unitățile lexicale ce structurează discursul. O asemenea abordare ne va permite să decelăm atât modul în care un eveniment discursiv se articulează în text-discursul narativ, cât mai ales să evidențiem elementele lexicale care îl reflectă – preponderent, forme verbale la perfectul compus, mai-mult-ca-perfectul și imperfectul indicativului, la conjunctiv perfect, respectiv conjuncții cu valoare narativă ce contribuie la coeziunea textuală –, toate acestea conferind un dinamism evident relatării. De asemenea, prin povestirile/legende selectate dorim să aducem în atenție farmecul textelor vechi românești, texte ce captivează prin fabulos, prin amănunte și care, prin simpla parcurgere, reușesc să păstreze vie curiozitatea cititorului și să-l implice emoțional în conținutul celor relatate.

Cuvinte-cheie: eveniment, unități lexicale, analiză lingvistică, secolul XVIII, Ion Neculce

*Dedicăm această lucrare colegului
și prietenului nostru conf. univ. dr.
Valentin Orga, cu ocazia împlinirii
vârstei de 60 de ani, urându-i ani mulți și
buni.*

Motto: „A rosti și a asculta povestiri
nu reprezintă o întâmplare sau un aspect

trecător; e în esența omului această facultate de a spune și a veghea orele povestirii, timp al înțelepciunii și al încântării.” (I. Vlad 1972, 161)¹.

1. Introducere

Pentru istoria limbii și a culturii românești, secolul al XVIII-lea reprezintă o etapă ce marchează o cotitură, în sensul în care „[î]n limitele lui cronologice se definitivează, pe de o parte, structurile vechii române literare și se conturează, pe de altă parte, direcțiile de evoluție spre limba română literară modernă.” (Chivu 2000, 333).

În acest cadru, creația lui Ion Neculce (c. 1672-1745) ocupă un loc aparte, venind „în continuarea operei predecesorilor și lăsând literaturii române cea mai izbutită realizare artistică din impresionanta serie a letopisețelor moldovenești” (ELRV, 689), lucrare ce se va distinge prin amplasarea la începutul ei a 42 de povestiri, alcătuind un fel de „istorie paralelă” (*ibidem*, 689) situată sub semnul memoriei și al oralității: „[...] o samă de istorii mai alése și noi nu li-am lăsat să nu le scriem. Însă nu li-am scris la rândul lor [adică inserate în timpul narativ al letopisețului, s.n. – M.A.], ce s-au pus deoparte, înaintea domnii Dabijii vodă s-au scris. Ce cine va vrea să crieadă, bine va fi, iar cine nu le va crede, iarăși bine va fi; cine cum îi va fi voia, așa va face.” (MCRM, 810-811; vezi și CrN, 7).

Altfel spus, cu I. Neculce se deschide o nouă pagină în care povestea auzită de la alții sau descoperită ori personal trăită prefigurează ceea ce astăzi cunoaștem ca fiind *istoria orală*, adică istoria ce „încearcă să recompună «marea istorie» prin intermediul povestirilor și istoriilor individuale, să reabiliteze mărturia ca sursă de istorie, în măsura în care ea valorizează [...] pe de o parte, «o existență personală legată în mod intim de marile curente ale istoriei» și pe de altă parte «un moment al istoriei surprins în relația sa cu o existență particulară».” (Ariès 1987, 90, *apud* Radosav 2016, 7-8).

Așadar, cuvântul auzit sau transmis generațional, transformat, ulterior, în cuvânt scris devine o mărturie a percepției și a reprezentării unor persoane, fapte și întâmplări în memoria individuală și colectivă, adică o mărturie a percepției și a reprezentării *evenimentului*, înțeles în semantismul său original ca „[î]ntâmplare importantă, fapt de mare însemnătate” (cf. DEX²-2016, s.v. *eveniment*).

Cei care s-au aplecat asupra cercetării conceptului de *eveniment* l-au văzut și interpretat din perspective diverse: istorică, literară, antropologică, culturală etc. Reprezentative rămân, în acest sens, lucrările semnate de Const. C. Giurescu (1967), Al. Duțu (1972), Ion Vlad (1972), Doina Curticăpeanu (1975), Jacques Guilhaumou, Denise Maldidier și Régine Robin (1994), Paul Ricoeur (2001), Dan Horia Mazilu

¹ Exceptând cele două povestiri/legende, toate secvențele textuale citate au fost adaptate normelor ortografice în vigoare.

(2005), Jacques Guilhaumou (2006), Michel Foucault (2010), D. Radosav (2016), Maria Magdalena Székely (2020) ș.a.

„Apreciate drept „primele pasaje narative cu proprietăți apropiate de povestire” (I. Vlad 1972, 50), „apropiate de viziunea istorică sau de legenda provenită din evenimente istorice” (*Ibidem*, 173), „cuvintele” lui I. Neculce ilustrează în fapt „o aptitudine umană esențială: relatarea, re-memorarea unei întâmplări și, implicit, fabularea pe fondul unei *situații* inițiale (în acest caz, autentică).” (*Ibidem*, 14).

A consemna deci, prin actul narativ, *evenimentul* în sec. al XVIII-lea echivalează cu a lăsa la judecata posterității să creadă sau să nu creadă în adevărul celor relatate, un adevăr căutat în special de istoric, căci lui îi revine sarcina de a-l (re)stabili. De altfel, în acord cu I. Vlad (1972, 16), se poate afirma că „[i]storisirea e de fapt, inițial, o istorie transfigurată, completată ulterior, sporită prin noi elemente (inventate sau recoltate din alte experiențe), augmentată până la fabulos.”. Și continuă:

„Sub specia artei, povestirea este ficțiune și transcende a fenomenelor imediate, accidentale și anodine. În aceeași coordonată determinată de sensul creației, povestirea este invenție, ceea ce nu înseamnă a fi imposibilă păstrarea unor semne recognoscibile în realitatea fenomenală. Căci povestirea se menține în teritoriile sinuoase și dificile ale artei autentice și, ca orice manifestare integrată fără rezerve în artă, structurile povestirii metamorfozează totul într-o *supra-realitate* a ficțiunii și a invenției, deschizând discursul epic spre un limbaj semnificant, de reală tensiune cognitivă.” (*Ibidem*, 171).

Așadar, o povestire „**este o povestire ficțională dacă acest discurs reprezintă indivizi care acționează asupra unor obiecte în anumite situații, în timp ce locutorul are convingerea că acești indivizi, aceste obiecte și aceste situații nu există sau nu există așa cum le descrie el.**” (Moeschler și Reboul 1999, 414)¹.

2. Analiza lingvistică a corpusului

Raportându-ne la cele anterior expuse (vezi, *supra*, 1.), analiza noastră se va situa la intersecția istoriei, a literaturii și a lingvisticii, cu insistență asupra ultimei. Astfel, bazându-ne pe două povestiri/legende consemnate de I. Neculce în *O samă de cuvinte*, anume povestirile 4 și 5 (vezi MCrM, 814-815; vezi și CrN, 9-11), ne propunem să identificăm, în primul rând, evenimentele la care se face referire, apoi, să observăm în ce măsură secvențele narative care le compun se condiționează și/sau se generează, pentru ca, în final, să analizăm modul în care, prin cuvânt, se organizează discursul. Pentru reușita demersului nostru, ne vom fundamenta analiza lingvistică pe cercetările semnate de Jacques Moeschler și Anne Reboul (1999), Jean-Michel Adam (1999; 2008; 2009), Elena Dragoș (2000), Carmen Vlad (2003), Jean-Michel Adam, André

¹ Discutând conceptele de bază ale naratologiei, aceiași lingviști (Moeschler și Reboul 1999, 400) precizează: „(i) Istoria trimite la semnificat, prin urmare la evenimentele povestite. (ii) Povestirea trimite la semnificant, enunțul, discursul sau textul prin care sunt redată evenimentele. (iii) Narare trimite la actul narativ sau, mai general, la situația în care acesta are loc.”.

Petitjean, în colaborare cu F. Revaz (2007), Gabriela Pană Dindelegan (2019; 2023), respectiv pe GALR (2008).

Evenimentul discursiv central în jurul căruia se construiește povestirea a 4-a din *O samă de cuvinte* (vezi MCrM, 814-815; CrN, 9-10) îl reprezintă ctitorirea mănăstirii Putna de către domnitorul Ștefan cel Mare, care, din punct de vedere istoric, constituie un fapt real, atestat (conform istoricului mănăstirii, se știe că piatra de temelie a acesteia a fost așezată de către Ștefan cel Mare în 10 iulie 1466).

Secvențele textuale care îl reflectă sunt organizate în succesiune, cronologic, surprinzând prin echilibrul textual narativ un timp și un spațiu al începutului, al trecutului istoric și un timp și un spațiu al prezentului, al narării, mediate continuu prin împletirea lor.

„Ștefan vodă cel Bun, când s-au apucat să facă mănăstirea Putna, au tras cu arcul Ștefan vodă dintr-un vârșu de munte ce iaste lângă mănăstire. Și undé au agiunsu săgiata, acolo au făcut prestolul, în oltariu. Și iaste mult locu de unde au tras până în mănăstiré. Pus-au și pre trii boerenași de au tras, pre vătavul de copii și pre doi copii din casă. Decii undé au căzut săgiata vătavului de copii au făcut poarta, iar undé au căzut săgiata unui copil din casă au făcut clopotnița. Iar un copil din casă zicu să fie întrecut pe Ștefan vodă și să-i fie căzut săgiata într-un delușel ce să chiamă Sion, ce iaste lângă mănăstiré. Și iaste sâmnul un stâlpu de pîiatră. Și zic să-i fie tăiat capul acolo. Dar întru adevăr nu să știe, numai oamenii așa povestescu.”

Plasată într-un timp vag, „când s-au apucat să facă mănăstirea Putna”, însă totuși fixat cronologic la etapa de domnie a lui Ștefan cel Mare, focalizat în discurs prin reluarea numelui „Ștefan vodă cel Bun [...] au tras cu arcul Ștefan vodă”, secvența textuală cu care începe povestirea stă sub semnul tradiției, al memoriei și al oralității, al unei informații care s-a transmis, de-a lungul timpului, prin viu grai, aspect evidențiat de enunțul final ce conferă întregii secvențe o notă de legendă: „Dar întru adevăr nu să știe, numai oamenii așa povestescu”. Prezența conjuncției coordonatoare adversative *dar* în incipitul enunțului final introduce o notă de îndoială față de cele anterior relatate, îndoială sporită, accentuată prin locuțiunea adverbială *întru adevăr* așezată în fața verbului epistemic, folosit reflexiv-impersonal, formă negativă, *nu să știe*. Partea a doua a enunțului clarifică și justifică consemnarea legendei. Astfel, adverbul restrictiv *numai* ce precedă substantivul delimitează și precizează actanții, *oamenii*, iar sintagma *numai oamenii* în asociere cu verbul, un verb dicendi, *a povesti*, la indicativ prezent, evidențiază canalul prin care legenda a fost transmisă. În plus, prezența adverbului modal *asăia* înaintea verbului lexical la prezentul indicativului *povestescu* întărește singularitatea legendei, adică a invariantei.

De asemenea, atât caracterul fabulator, cât și canalul oral de transmitere a legendei sunt accentuate și de prezența verbului declarativ cu notă impersonală *a zice* ce reclamă verbul la conjunctiv perfect cu auxiliar variabil, acesta din urmă având ca trăsătură „valoarea sa evidențială (citațională, de relatare)” (Pană Dindelegan 2019, 22), întrucât „[p]e axa valorilor epistemice conjunctivul se situează în zona semantică

IMAGINA” (GALR 2008: I, 387): „Iar un copil din casă zicu să fie întrecut pe Ștefan vodă și să-i fie căzut săgiata într-un delușel ce să chiamo Sion...”, „Și zic să-i fie tăiat capul acolo.”.

Îmbinarea legendei cu faptul real este magistral surprinsă în descrierea cartografică a locului. Astfel, prin elementele spațiale concretizate prin prezența verbului existențial *a fi* la indicativ prezent, respectiv prin verbul numirii, reflexiv-impersonalul *a se chema* – și anume „un vârșu de munte ce iaste lângă mănăstire”, „Și iaste mult locu de unde au tras până în mănăstire.”, „[...] într-un delușel ce să chiamo Sion, ce iaste lângă mănăstire.” „Și iaste sâmnu un stâlp de piatră [...]” –, ieșim din zona miticului, a legendei și pătrundem într-un spațiu bine cunoscut.

Ruptura narativ-descriptivă produsă prin enunțul „Dar într-o adevăr nu să știe, numai oamenii așa povestesc” este rezolvată textual prin consemnarea unei alte informații prețioase pentru istoria locului, ce ilustrează raportul de cauzalitate între materie și perisabilitate: „Fost-au și bisericucă de lemn într-o delușel și s-au răsipit, fiind de lemn.”, și care leagă relatarea ce urmează de cele anterior consemnate.

„Fost-au și bisericucă de lemn într-o delușel și s-au răsipit, fiind de lemn. Și așa au fost făcut mănăstirea de frumoasă, tot cu aur poleită, zugrăvala mai mult aur decât zugrăvală, și pre dinlăuntru și pre denafară, și acoperită cu plumb. Și zicu călugării să fie fost făcut și sfeșnicile cele mari și cele mici și policandru și hora tot prisne de argint, și pe urmă să li fie luat un domnu și să fie făcut alteli de spițe, care li-am apucat și noi. Iar strâcându-să un clopot mare la mănăstire și făcând călugării clopotul a doă oară, au pus aceste toate ce scriu mai sus în clopot, ca să fie mai mare.”

Începutul enunțului cu forma de perfect compus de persoana a 3-a, singular, cu afixul liber/mobil (în accepție structuralistă) sau cliticul postpus (în accepție modernă; cf. Pană Dindelegan 2023, s.v. *afix*) accentuează faptul că informația relatată se situează exclusiv în zona trecutului. Ceea ce urmează este un pasaj descriptiv al arhitecturii mănăstirii legat de cel anterior prin *și* narativ: „Și așa au fost făcut mănăstirea de frumoasă, tot cu aur poleită, zugrăvala mai mult aur decât zugrăvală, și pre dinlăuntru și pre denafară, și acoperită cu plumb.”. Remarcăm aici dislocarea structurii adjectivale „Și așa au fost făcut mănăstirea de frumoasă” prin intercalarea verbului la mai-mult-ca-perfectul analitic al indicativului ceea ce contribuie la atenuarea valorii calitative a superlativului.

De asemenea, notăm ca tehnică narativă discursul indirect liber redat prin prezența formelor verbale de conjunctiv perfect cu auxiliarul variabil – *să ... fie luat, să fie făcut* – respectiv de conjunctiv mai-mult-ca-perfect, *să fie fost făcut*, aceasta din urmă considerată o formă „dublu compusă – o perifrază alcătuită din conjunctivul perfect al verbului *a fi* (conjunctiv prezent variabil + participiul *fost*) și participiul verbului lexical” (Pană Dindelegan 2019, 19), ce situează relatarea într-un timp al trecutului ce poate fi „considerat imaginat, incert, probabil, dorit, (non)obligatoriu, permis sau interzis” (GALR 2008: I, 447). Asupra veridicității faptului suntem

atenționați de vocea auctorială prin intermediul propoziției principale *zicu călugării*, formată din elementul verbal declarativ *zicu* și agentul verbal, *călugării*, o propoziție cu funcție citațională. Mai mult, autenticitatea celor relatate este accentuată de atributiva relativă care încheie enunțul, „care li-am apucat și noi”, prin care vocea auctorială, obiectivă în subiectivitatea ei, concretizată lexico-gramatical prin pluralul autorității (persoana 1, plural), întărește adevărul celor relatate atât prin prezența semiadverbului *și* intensificator, cât și prin semantismul contextual al verbului *a apuca*, anume „a fi martor al unei întâmplări”, care aduce în plus și efectul de prezent, anulând sensul de eveniment trecut, încheiat.

„Și zicu călugării să fie fost făcut și sfeșnicile céle mari și céle mici și policandru și hora tot prisne de argint, și pe urmă să li fie luat un domnu și să fie făcut alteli de spije, care li-am apucat și noi. Iar strâcându-să un clopot mare la mănăstiré și făcând călugării clopotul a doa oară, au pus acéste toate ce scriu mai sus în clopot, ca să fie mai mare.”

A 5-a povestire (vezi MCrM, 815; CrN, 10-11) are ca eveniment discursiv central moștenirea testamentară lăsată mănăstirii Putna de către Ștefan vodă cel Bun:

„Lăsat-au Ștefan vodă cel Bun la mănăstirea Putna, după moartea lui, arcul lui și un păhar, ce vorbiia călugării la mănăstiré că iaste de iaspis, ce era în chipul marmurii albe și al farfuriii, ca să fie întru pomeniré la sfânta mănăstiré. Și arcul l-au fost trăgând, cu vârtej.”

Așa cum se poate observa, prin forma verbală de perfect compus a indicativului ce deschide enunțul, focalizată în discurs prin topica sintactică inversată, Neculce orientează atenția cititorului spre importanța celor ce urmează să fie relatate și ajunse la el prin tradiția orală; astfel, prin precizarea actanților, *călugării*, și a delimitării spațiale conotate moral, *la mănăstire*, organizate în jurul verbului-centru *a vorbi* la imperfectul indicativului „vorbiia călugării la mănăstire”, Neculce nu doar că induce ideea de autenticitate a ceea ce urmează să fie narat, ci o și saturează prin „amănunte”, după cum bine remarcă Doina Curticăpeanu (1975, 91) – „Relieful legendelor se încheagă din *amănunte*” –, respectiv Cătălina Velculescu (1988, 19) – „Amănuntul istoric concret cucerise dreptul de a fi notat în scris, asemeni istoriei sacre, dar nimeni nu cerea să i se acorde tot atâta crezare cât aceleia.”

Ceea ce urmează în narațiune clarifică istoria moștenirii aulice pierdute prin specificarea a două cadre temporale sincrone lui Neculce.

„Și la vremea lui Constantin Cantemir vodă, fiind răscoale, au vinit niște căzaci cu lăși, cu moldoveni joimiri, vrând ca să jecuiască ce ari găsi în mănăstiré. Decii fiind un turnu cu bună tăriie, nu putea să jecuiască. Decii au zis călugărilor să dea turnul, că nu vor lua a mănăstirii nemică. Iar călugării, necrezind, nu vrea să dea turnul. Iar acei căzaci cu lăși și cu moldoveni îndată au aprinsu mănăstirea; iar călugării, văzind că aprind mănăstirea, îndată au dat turnul. Atuncea, îndată, având

pușci de apă, acei căzaci, lēși și moldovēni au stânsu focul. Decii atuncea au jecuit tot din turnu ce au fost a boiari și a neguțitori, iar a mănăstirii n-au luat nemică, fără numai arcul lui Ștefan vodă.”.

Este vorba, mai întâi, de pierderea arbaletii lui Ștefan cel Mare care este fixată temporal „la vremea lui Constantin Cantemir vodă”, despre care știm că a domnit între 1685 și 1693 (vezi Giurescu 1967, 445). Relatarea istoriei surprinde prin tempoul dinamic, redat, în primul rând, cu ajutorul formelor verbale de gerunziu, a căror funcție „sintactico-pragmatică specifică este *de asociere și de ierarhizare*: prin prezentarea unor acțiuni și procese ca dependente de altele, prin plasarea lor în fundal, ca circumstanțe ale altor acțiuni sau procese.” (GALR 2008: I, 525) (*fiind, vrând, necrezind, văzind, având*). Apoi, prin conjuncțiile coordonatoare *decii* (concluziv) și *iar* (adversativ), cu valoare narativă, ce contribuie la menținerea coeziunii textual-discursive. Și, în final, prin prezența adverbului de timp *îndată* (care accentuează ideea de producere imediată), respectiv prin adverbul de timp *atuncea* (care resituează actul discursiv în timpul evenimentului).

„Iar păharul au fost până la a triia domnie a lui Mihai Racoviță vodă. Și scoțindu-l din turnu un egumen, pre anumé Misail Chisăliță, și vrând să să făliască, au băut la masă cu acel păhar a lui Ștefan vodă, cu niște slugi boerești, ce era zlotași. Și, bând mult cu acel păhar, s-au îmbătat. Și, fiind bēți, au stricat un lucru scumpu domnescu și de minună ca acela.”.

Al doilea moment, reprezentat de distrugerea paharului, este situat temporal „la a triia domnie a lui Mihai Racoviță vodă”, despre care istoria consemnează că a domnit între 1716-1726 (vezi Giurescu 1967, 445). Maniera de relatare a evenimentului, contemporan naratorului, și detaliile consemnate produc cititorului o stare de delectare, de încântare.

3. În loc de concluzii

Prin lucrarea de față, am căutat să aducem în prim-plan modul în care un *eveniment* discursiv se articulează în text-discursul narativ. Cele două povestiri/legende excerptate din scrisul lui Ion Neculce, *O samă de cuvinte*, își dovedesc importanța prin „amănuntele” consemnate ce dau mărturie asupra spuselor altora sau a celor trăite de însuși povestitorul nostru. Dinamica povestirilor este întreținută în principal de verbe la perfectul compus, mai-mult-ca-perfectul și imperfectul indicativului, la conjunctiv perfect, iar prezența conjuncțiilor *și*, *iar*, *decii* cu valoare narativă păstrează treze curiozitatea și atenția cititorului, implicându-l afectiv, emoțional în textura evenimentului.

Referințe bibliografice

- ELRV = Academia Română, Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”. 2018. *Enciclopedia literaturii române vechi*. Cuvânt înainte de Eugen Simion. București: Editura Muzeul Literaturii Române, Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă.
- Adam, Jean-Michel. 1999. *Linguistique textuelle. Des genres de discours aux textes*. Paris: Nathan.
- Adam, Jean-Michel. 2008. *Lingvistică textuală. Introducere în analiza textuală a discursurilor*. Traducere de Corina Iftimia. Prefață de Rodica Nagy. Iași: Institutul European.
- Adam, Jean-Michel. 2009. *Textele. Tipuri și prototipuri. Povestire, descriere, argumentație, explicație și dialog. Răspunsuri originale pentru analizele de texte: recunoașterea secvențelor*. Traducere de Cristina Stanciu. Iași: Institutul European.
- Adam, Jean-Michel, Petitjean, André, în colaborare cu F. Revaz. 2007. *Textul descriptiv. Poetică istorică și lingvistică textuală cu aplicații, exerciții și răspunsuri*. Traducere de Cristina Strătilă. Prefață de Vasile Dospinescu. Iași: Institutul European.
- Ariès, Ph. 1987. *Timpul istoriei*. București: Meridiane.
- Charaudeau, Patrick et Dominique Maingueneau. 2002. *Dictionnaire d'analyse du discours*. Paris: Éditions du Seuil.
- Chivu, Gheorghe. 2000. *Încheiere*, în Ion Gheție și Gheorghe Chivu (coordonatori), *Contribuții la istoria limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688-1780)*. Cluj-Napoca: Clusium, 2000, p. 331-333.
- Curticăpeanu, Doina. 1975. *Certitudinea amintirii*, în Doina Curticăpeanu, *Orizonturile vieții în literatura românească (1520-1743)*. București: Minerva, p. 72-121.
- DEX²-2016 = Academia Română, Institutul de lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”. 2016. *Dicționarul explicativ al limbii române*. București: Univers Enciclopedic Gold.
- Duțu, Alexandru. 1972. *Sinteză și originalitate în cultura română*. București: Editura Enciclopedică Română.
- Dragoș, Elena. 2000. *Introducere în pragmatică*. Cluj: Casa Cărții de Știință.
- Eco, Umberto. 2010. *Arheologia cunoașterii*. Traducere, note și postfață de Bogdan Ghiu. București: RAO.
- Florea, Ligia Stela. 2018. *Pour une approche linguistique et pragmatique du texte littéraire*. Seconde édition revue et augmentée. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- GALR = Academia Română, Institutul de lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”. 2008. *Gramatica limbii române*. Vol. I-II. Tiraj nou, revizuit. București: Editura Academiei Române.
- Gheție, Ion și Gheorghe Chivu (coordonatori). 2000. *Contribuții la istoria limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688-1780)*. Cluj-Napoca: Clusium.
- Giurescu, Const. C. 1967. *Valoarea istorică a tradițiilor consemnate de Ion Neculce*, în *Studii de folclor și literatură*. București: Editura pentru Literatură, p. 439-495.
- Guilhaumou, Jacques. 2006. *Discours et événement. L'Histoire langagière des concepts*. Besançon: Presses Universitaires de Franche-Comté.
- Guilhaumou, Jacques, Denise Maldidier, Régine Robin. 1994. *Discours et archive. Expérimentations en analyse du discours*. Liège: Mardaga.
- Mazilu, Dan Horia. 2005. *Ion Neculce sau anecdoticul în istorie*, în Dan Horia Mazilu, *Studii de literatură română veche*. București: Editura Academiei Române, p. 149-162.
- Moeschler, Jacques și Anne Reboul. 1999. *Dicționar enciclopedic de pragmatică*. Coordonarea traducerii Carmen Vlad și Liana Pop. Cluj: Echinoc.
- Până Dindelegan, Gabriela (editor), Martin Maiden (editor consultant). 2019. *Sintaxa limbii române vechi*. București: Univers Enciclopedic Gold.
- Până Dindelegan, Gabriela (coordonator). 2023. *Dicționar de termeni gramaticali și concepte lingvistice conexe (DTG)*. București: Univers Enciclopedic Gold.
- Pop, Liana. 2009. *Mărci lingvistice și orientare discursivă*, în Rodica Zafiu, Adina Dragomirescu, Alexandru Nicolae (coord.), *Limba română: controversă, delimitări, noi ipoteze. Actele celui de-al 9-lea Colocviu al Catedrei de Limba română*, vol. II. București: Editura Universității din București, p. 225-241.

- Radosav, Doru. 2016. *Memorie și eveniment. Câteva considerații*, în Doru Radosav, *Istoria din memorie. Încercări de istorie orală*. Cluj-Napoca/Gatineau: Argonaut/Symphologic Publishing, p. 291-321.
- Ricoeur, Paul. 2001. *Memoria, istoria, uitarea*. Traducere de Ilie Gyurcsik și Margareta Gyurcsik. Timișoara: Amarcord.
- Székely, Maria Magdalena. 2020. *Ion Neculce's O samă de cuvinte (Sundry Tales) – site of memory*, în „Analele Științifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași. Istorie”, serie nouă, Tom LXVI, p. 151-165.
- Velculescu, Cătălina. 1988. *Primii cronicari și cultura orală*, în Cătălina Velculescu, *Între scriere și oralitate*. București: Minerva, p. 7-26.
- Vlad, Carmen. 2003. *Textul aisberg. Teorie și analiză lingvistico-semiotică*. Ediția a II-a revăzută și adăugită. Cluj: Casa Cărții de Știință.
- Vlad, Ion. 1972. *Povestirea. Destinul unei structuri epice (Dimensiunile eposului)*. București: Minerva.

Surse

- CrN = ***. 1936. *Cronica lui I. Neculce*. Vol. I. Ediția a 2-a revăzută și întregită, îngrijită de Al. Procopovici. Cu o prefață, o introducere, un apendice și două hărți. Craiova: Editura Scrisul Românesc.
- MCrM = ***. 2003. *Marii cronicari ai Moldovei. Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Costin, Ion Neculce*. Ediție, studiu introductiv, glosare, repere istorico-literare de Gabriel Ștrempel. București: Editura Academiei Române, Univers Enciclopedic.

Florina-Maria BĂCILĂ
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Din nou despre formele negative de supin în poezia lui Traian Dorz

Abstract: (On negative forms of Supine found in Traian Dorz's poetry) As a continuity and completion to previous approaches on negative forms of Supine in Traian Dorz's lyrical work, our paper aims at taking into consideration some other aspects regarding such grammatical constructions found in the poetry written by this Romanian contemporary writer. We will have in view some structures created with the prefix *ne-*, such as *de nespus*, *de negrăit*, *de nedescris*, their syntactical roles and their semantical values, especially because they are involved in phrases that express the absolute superlative. Moreover, the adverbialisation of the negative Supine in reversed structures like *negrăit de*, *nespus de* involves expressing some gradual appreciations through which there are highlighted, simultaneously, the impossibility to verbalise the perception of meanings regarding the relation between God and man and the intensity of feelings during spiritual ascension. In fact, using these structures which condense an entire lyrical idea proves, once more, that studying the Grammar of a literary text is one of the most adequate ways for understanding the author's lyrical concept, his beliefs and life philosophy – in this case, his thoughts about Divinity and the relation between man and eternity.

Keywords: *Supine, derivation, Grammar, Stylistics, mystical-religious poetry*

Rezumat: Continuând și completând abordări anterioare ale formelor negative de supin în lirica lui Traian Dorz, lucrarea noastră își propune să ia în discuție alte câteva aspecte referitoare la asemenea construcții gramaticale reperabile în opera poetică a acestui autor român contemporan. Vom avea în vedere anumite formații realizate cu prefixul *ne-*, cum sunt *de nespus*, *de negrăit*, *de nedescris*, funcțiile sintactice și valorile lor semantice, mai ales că ele sunt implicate îndeosebi în sintagme ce redau, ca sens, superlativul absolut. Mai mult decât atât, procedeul de adverbializare a supinului negativ în structuri inversate de tipul *negrăit de*, *nespus de* presupune exprimarea unor aprecieri graduale prin care se evidențiază, concomitent, imposibilitatea de a verbaliza percepția semnificațiilor privitoare la relația omului cu Dumnezeu și intensitatea trăirilor pe calea ascensiunii spirituale. De altfel, utilizarea acestor formații care condensează o întreagă idee lirică dovedește, încă o dată, că studiul gramaticii textului literar constituie una dintre modalitățile cele mai adecvate pentru a înțelege crezul artistic al autorului, orientările și filozofia sa de viață – în cazul de față, concepția despre Divinitate și despre raporturile ființei umane cu perspectiva eternității.

Cuvinte-cheie: *supin, derivare, gramatică, stilistică, poezie mistico-religioasă*

Introducere

După cum se precizează în lucrările de specialitate, dintre toate limbile romanice, numai româna posedă un mod nepersonal denumit supin, ale cărui valori sunt redată,

în România occidentală, prin infinitiv, cu care supinul românesc este sinonim, el reprezentând numele acțiunii verbale (** 1966, 233).

În *Gramatica Academiei*, ediția 2005, se vorbește despre o sintagmă cu supinul care indică o „proprietate” și are caracteristici pregnant apropiate de cele ale adjectivului, în construcții unde forma respectivă (inclusiv în situații de gradare) îndeplinește funcțiile sintactice de atribut verbal, de nume predicativ sau de element predicativ suplimentar, putând fi substituită printr-un adjectiv calificativ derivat cu sufixul modal *-bil*, ce exprimă valoarea de „posibilitate” pasivă (cf. lat. *-bilis* – ** 2005, 517; Nemțuț 2010, 90-91 și 95). Tiparul se distinge prin particularitatea de a fi eliptic, întrucât supinul din structurile cu verbe copulative (și, prin urmare, din cele atributive) constituie, de fapt, o „determinare consecutivă a unui adjectiv *nul* [subl. aut.]” (neexprimat, dar care poate fi recuperat din contextul situațional), „marcând printr-o consecință o valoare superlativă” (** 2005, 517-518; vezi și Pană Dindelegan 1981, 602) sau una modalizatoare, ca „**subordonat consecutiv** [subl. aut.], cu efect intensiv” (** 2005, 520). Supinul cu funcțiile sintactice amintite, cu înțeles consecutiv și, concomitent, de intensificare are, așadar, frecvent formă negativă (Pănă Dindelegan 1981, 603), mai ales că „starea» presupusă de adjectivul neexprimat (nul) e din registrul stărilor adesea neplăcute, dificile, pentru a putea fi suportate / receptate” (** 2005, 518).

Apropierea supinului de comportamentul unui adjectiv „se manifestă mai cu seamă în privința modului în care se realizează aspectul negativ, cu ajutorul prefixului *ne-*: de **nepovestit**, de **neiertat**, de **neimaginat** [subl. aut.]” (Iacob 2006, 344); asemenea forme au, de regulă, ca regent un substantiv (sau un substitut al acestuia – pronume, numeral), dezvoltând, în plan afectiv, nuanța gradului maxim al intensității, corelată cu ideea de „indescriptibil”, „inefabil”, „indicibil” (Băcilă 2021, 252-259 și 300 ș.u.), spre a releva, în poezia lui Traian Dorz (impregnată de un puternic filon mistico-religios), imposibilitatea de a pătrunde total în profunzimea experiențelor lăuntrice ale sinelui și ale celorlalți, de a le mărturisi complet în cuvântul scris sau rostit, tocmai pentru că în interiorul ființei sălășluiește taina trăirii în prezența lui Dumnezeu, cea care duce spre Taina cea Mare a întâlnirii cu El în dimensiunea eternității.

Supinul negativ – atribut verbal / nume predicativ

În secvențele cu supinul de acest tip, selectate din lirica dorziană, valoarea de superlativ absolut se exprimă indirect, sub forma unei consecințe a gradului intens în care „obiectul” denumit de substantivul regent (presupunând un adjectiv-atribut recuperabil contextual) posedă o caracteristică excepțională, ieșită din comun, interpretarea semantică evidentă trimițând la:

- miracolul divin, experimentat la un nivel adesea imperceptibil în cotidian: „N-am suferit alături chinul / răscumpărării pentru vis, / deși alături gustaram / minunile **de nedescris**!” (CCm 187, *N-am suferit alături*)¹;

- greutatea traiectului ascensional pe calea cunoașterii mistice, în raport cu intervenția divină salvatoare și cu unicitatea unui atare parcurs spiritual:

„Cum aș fi aflat eu, Doamne, / cât ești Tu de bun, / dacă nu-mi făceai atâtea / cât nici pot să spun? // Cum aș fi aflat ce-adâncă / e iubirea Ta, / dacă nu-mi făceai ce nimeni, / Doamne, nu-mi putea? // Dacă nu-nfruntam atâtea / stări **de nedescris**, / cum aș ști ce-adevărat e / tot ce ne-ai promis?” (CÎnv 189, *Cum aș fi aflat eu, Doamne?*);

„Cine oare poate ști, / Doamne, cât de bine mi-i / duhului și inimii, / – când în stări **de negrăit** / stau sub har nebănuț, / rugăciunii dăruit?” (CCm 120, *Cine oare?*; de reținut, aici, ocurența cliticului de dativ la persoana I, cu sens posesiv, într-o sintagmă ce conține și un complement indirect multiplu, redat prin două substantive cu implicații aparte în arhitectura mesajului poetic);

- sfințenia, ca trăsătură definitorie a Divinității, ca atribut al transcendenței Sale, ca experiență existențială fundamentală, copleșitoare, parcursă într-un permanent crescendo, prin concretizarea faptică a lucrării harice transfiguratoare, la cote maxime, în viața celor credincioși:

„Sfânt Adevăr, ce fericită / și plină-i strălucirea Ta / când fața mea descoperită / se scaldă și se-afundă-n ea! / Mi-a dat și Dragostea, din sine, / să gust simțiri **de negrăit**, / dar când și-n ea sunt eu, și-n tine, / trăiesc minunea înmiit.” (CS 219, *Sfânt Adevăr, nu sunt cuvinte*);

- însușiri emblematică ale Divinității: „Nicio clipă de-ntristare / nu vreau să mai am, Iisus, / c-am văzut a' Tale haruri / și puterea-Ți **de nespus**.” (CÎnd 26, *Nicio clipă de-ntristare*); „Nu-i pe lume pâine bună / ca iubirea Ta, Iisus, / ea ne satură-mpreună / c-o dulceață **de nespus**.” (CÎnv 150, *Nu-i pe lume pâine bună*); „Iisus, Iisus, / iubire **de nespus**, / preafერიციți sunt cei / ce Te sfințești Tu-n ei!” (CÎnv 163, *Frumsețe veșnică-a iubirii*);

„Dac-am fi avut pe lume / un trai obișnuit / cum am fi aflat, Iisuse, / minuni ce ne-au uimit? // Cum am fi aflat, cum am fi aflat / cât ești minunat / și cât sunt **de nespus** / mila Ta, puterea Ta, iubirea Ta, / Iisus!...” (CÎnv 191, *Dac-am fi avut pe lume*);

¹ Spre a nu îngreuna parcurgerea trimerelor, am optat, în lucrarea de față, pentru notarea, în text, a referirilor (cu abrevieri) la volumele (aparținându-i lui Traian Dorz) din care au fost selectate secvențele lirice ilustrative, alături de numărul paginii / paginilor la care se află pasajul respectiv și de titlul poeziei. Evidențierile grafice realizate în fragmentele extrase din întreaga operă dorziană (exceptându-le pe cele cu caractere cursive, care sunt ale autorului ori ale editorilor) ne aparțin.

„Ce nume-ar fi mai dulce oare, / mai nalt, mai sfânt și mai duos, / Iisus, ca Numele Tău Care / e dintre toate mai Frumos! // Ce-ar mai putea a fi vreodată / ca El de-ales și prețuit, / comoară-așa de minunată, / frumsețe-așa **de negrăit**?” (CCm 67, *Ce nume-ar fi!*).

De remarcă, în ultimele două pasaje citate, structurile cvasiredundante care exprimă intensitatea maximă prin asocierea cu supinul negativ a adverbului relativ *cât* (într-o construcție exclamativă dislocată – Pană Dindelegan (coord.) 2020, 151) și, respectiv, a adverbului *așa*, utilizate cu „semnificație de cantitativi nedefiniți” (***) 2005, 163).

Poezia lui Traian Dorz oglindește, nu o dată, unul dintre principiile concepției creștine: frumusețea eternă a Creatorului se identifică întotdeauna cu perfecțiunea Sa, cu încântarea și împlinirea pe care credinciosul le găsește în El, cu experiența spirituală care, încercând să exprime chiar și inefabilul, suprafirescul, trădează dorința de a-L căuta și de a-L vedea față către față, inclusiv în infinitul transcendenței, a cărei imagine nu-și găsește reflectarea adecvată în manifestările specifice omului (cuvânt, emoție, creație), întrucât depășește orice corespondent pământesc. Cunoașterea Lui înseamnă comunicare constantă cu El, deși spiritul uman nu reușește să-L numească ori să-L descrie decât fragmentar, refugiindu-se în „dialoguri” lăuntrice impregnate de accente meditative sau interrogative retorice, transpuse în versuri ce redau adesea unicitatea miracolului divin, intensitatea absolută a atributelor Sale supreme, asumarea directă a imposibilității de a verbaliza și de a distinge concret toate acestea. Prin urmare, supinul negativ prezintă valențe semantice legate de:

- frumusețea Miresei (*id est* Biserica, în viziune scripturistică): „Mireasă Fericită, Comoară **de nespūs**, / ce slavă nepătrunsă e cea gătită ție, / când Însuși Împăratul și Domnul tău Iisus / ți-e Mirele și Soțul Iubit pe veșnicie!” (CVeșn 58, *Biserică slăvită*);

- răsplătirea strălucită promisă Dincolo celor ce și-au dedicat viața respectării preceptelor divine:

„Fericit cel credincios, / căci el merge la Hristos, / cine-i Domnului pe plac / nu mai vede moartea-n veac. // După el vine Iisus, / ca să-l ducă-n ceruri Sus, / unde loc i-a pregătit / în Lăcașul fericit. // El în clipa morții lui / vede Fața Domnului, / vede slava cerului / așteptând sosirea lui. // Vede îngerii cântând / și-o cunună așteptând, / și-o răsplată **de nespūs** / pregătită de Iisus.” (CÎnv 101, *Fericit cel credincios*);

„O, Veșnicie, – slavă **de negrăit** ne-ai spus / c-aștepți să dai acelor ce-ascultă de Iisus, / dar veșnică osândă păstrezi la toți acei / ce-au lepădat lumina și Duhul Lui din ei.” (CVeșn 220, *O, Veșnicie...*);

- rosturile adânci ale actului sacrificial de pe Golgota: „Slăvită fii, Golgota, Mărit Izvor divin, / din care bem eternul întineririi vin; / fă, beți de-mpărtășirea cu

Taina **de nespus**, / să devenim aceeași Minune cu Iisus!” (CBir 22, *Va fi-n curând, Iisuse*).

Adjectiv / adverb + supin negativ

Alteori, formele negative de supin apar postpuse adjectivelor / adverbilor regente, marcând intensitatea maximă referitoare la aspecte similare celor discutate anterior:

- attribute ale lui Dumnezeu: „Fericiți, fericiți / cei cu El uniți, / dulce-i **de nespus** / Dulcele Iisus.” (CŪrm 65, *Dulce este Domnul*);
- frumusețea vieții de credință:

„Frumoasă-ai fost, credința mea / statornică și-adevărată, / când una te-am putut ținea / mereu mai tare și curată!... // *Frumoasă de nespus / mi te-a făcut Iisus, / frumoasă să-mi rămâi, / credința mea dintâi, / credința mea dintâi, / Iisus – credința mea dintâi!* // Frumoasă-ai fost, nădejdea mea / ostenitoare și smerită, / când lupta ce mi-a fost mai grea / tu mi-ai făcut-o strălucită! // *Frumoasă de nespus / mi te-a făcut Iisus, / frumoasă să-mi rămâi, / nădejdea mea dintâi, / nădejdea mea dintâi, / Iisus – nădejdea mea dintâi!* // Frumoasă-ai fost, iubirea mea, / mereu aceeași și fierbinte, / când ți-am putut curat avea / altarul tainei tale sfinte! // *Frumoasă de nespus / mi te-a făcut Iisus, / frumoasă să-mi rămâi, / iubirea mea dintâi, / iubirea mea dintâi, / Iisus – iubirea mea dintâi!*” (CÎnv 14-15, *Frumoasă-ai fost*);

În tabloul dinamic creat pe baza triadei biblice *credință – nădejde – iubire* (la care se raportează adjectivul repetat *frumoasă*, inclusiv în refrenul ce clădește ascendent esența textului), personificarea acestor concepte este impresionantă: poetul le percepe ca pe niște ființe cu care poate dialoga, spre care poate năzui, afirmându-și liric implicarea afectivă prin intermediul formelor *mi* (clitic al pronumelui personal, cu diverse variante grafice) și *mea* (adjectiv pronominal posesiv), care ar merita o analiză detaliată din perspectiva legăturii sinelui cu El;

- calitățile inconfundabile ale dragostei izvorâte din Dumnezeu:

„Și-am întrebat Iubirea: Din Cine ești, din Cine, / tu, scumpo, tu, frumoaso, tu, dulce **de nespus**, / și Cine-mi dete mie tot cerul Lui cu tine? / – și mi-a șoptit Iubirea: Iisus, Iisus, Iisus!” (CBir 122, *Am întrebat Lumina...*);

- splendoarea inimaginabilă a Împărăției Cerurilor: „*Frumoasă de nespus / e Țara lui Iisus, / Acolo, noi mereu / vom fi cu Dumnezeu; / Acolo, cei iubiți / cânta-vom fericiți: / – Slăvit să fii, slăvit, / Iisuse Preaiubit!*” (O 203, *Frumoasă și curată*);

- unicitatea darurilor revărsate de Sus:

„Ce scurte sunt, ce iute trec / frumoasele clipite, / abia sosesc și iarăși plec / din stările dorite. // *Cu Tine, Scump Iisus, / frumoase de nespus / sunt toate câte eu / primesc mereu!*” (CŪeșn 76-77, *Ce scurte sunt*);

● beatitudinea trăirilor împreună cu Dumnezeu în viața de zi cu zi, care, astfel, devine constant mai frumoasă și mai liniștitoare, mai plină de lumină, de ocrotire și de satisfacții sufletești: „Pe genunchii lui Iisus / viața-i fericită, / bucuria-i fără-apus, / starea-i dulce **de nespus**, / fața-i strălucită.” (O 247, *Pe genunchii lui Iisus*);

„Spuneți voi, spune tu, / unde cântă sufletu’, / unde-i bine **de nespus**? // *La Iisus, cu Iisus, în Iisus, / lângă El suntem mereu / fii plăcuți lui Dumnezeu, / El ne-nvață ce-i frumos, / El ne face de folos, / El ne crește sfântul zel, El, El, El, / numai El, numai El.*” (O 383, *Spune tu, spuneți voi*);

„Nu mă treziți din visul / pe care-l am cu El, / nu mă chemați de unde / cu Domnu-s singurel! // *Lăsați-mă mereu / să stau doar El și eu, / căci fericit sunt de nespus / doar cu Iisus!...*” (CÎnv 143, *Nu mă treziți!*);

aceeași legătură creată în spațiul inimii, nu în afara ei (mărturisind despre intimitatea cu El, despre atingerea Lui în urcușul către Sus – consecință a trăirii definitorii, în condiția telurică, a unei experiențe spirituale transfiguratoare), se evidențiază și într-un alt poem, unde supinul negativ inclus într-unul dintre versurile-reper ale strofei respective determină verbul din familia lexicală a adjectivului *fericit* (gerunziul atașându-și cliticul pronominal amintit mai sus, cu înțeles posesiv):

„Pe deasupra și pe sub / Sfântul Duhului Hulub / îmi va răcori zburând / fruntea trupului căzând / și-mi va-nviora aprins / zborul duhului desprins, / fericindu-mi **de nespus** / drumul pân’ la Tine Sus... / Tu, Iisus, drag Iisus, / îmi vei fericii nespus / drumul pân’ la Tine Sus.” (CÎnv 28-29, *Peste ceasul meu amar*);

● răsplătirea dăruită plenar, în dimensiunea eternității, celor ce L-au slujit cu devotament în umblarea lor pe pământ: „Fie fericit / cel ce-a suferit, / rabde credincios / fiul lui Hristos, / dulce **de nespus** / plată este Sus / pentru orice greu, / – de la Dumnezeu.” (CUrm 189, *Cei care-au flămânzit cândva*); „Vino, dulce înger care-n mână ții / cel dintâi potirul ultimei urgii, / și mă ia și-arată-mi dulce **de nespus**, / strălucind, Mireasa Mirelui Iisus.” (MT 163, *Vino, dulce înger*).

Supinul negativ inversat (cu valoare adverbială)

„Stilistic, supinul verb orientează imaginația și sensibilitatea noastră înspre coordonatele sale semnificative și sugestive specifice.” (Câmpeanu 1997, 125). De aceea, este de semnalat procedeul de adverbializare a supinului negativ (*** 2005, 520), limitat ca prezență la câteva construcții inversate, apropiate ca sens de precedentele și „care, la origine, conțin un supin consecutiv” (*** 2005, 582), încorporând, alături de aprecierile graduale superlative propriu-zise, informații semantice ce sugerează că intensitatea maximă e o consecință a rarității (*nebănuît (de)*, *negrăit (de)*, *neînchipuit (de)*, *nesfârșit (de)*, *nespus (de)*, *nemaipomenit (de)*, *nemaivăzut (de)* ș.a.). În asemenea cazuri, supinul utilizat ca marcă expresivă a

superlativului absolut (Dominte 2003, 166) (primind, suplimentar, valoarea modală de „posibilitate”, „procurată de forma verbului” – Pană Dindelegan 1981, 603) se distinge prin inversiunea topicii, fiind obligatoriu antepus unui adjectiv gradabil (cu funcție sintactică de atribut adjectival, de nume predicativ sau de element predicativ suplimentar) ori la un adverb, de care se leagă prin prepoziția *de* (** 2005, 520 și 592; Nemțuț 2010, 90; Drașoveanu 1969, 241-246).

Ca atare, sintagmele în discuție vizează:

- attribute emblematice ale Divinității:

„Lăudăm pe Domnul, Care este-al domnilor stăpân, / după voia Lui sunt toate câte vin / și cât rămân, / după-a Lui înțelepciune-s rânduite câte sînt¹, / lăudăm pe Domnul, Care este **nepătruns de** Sfânt.” (CL 145, *Lăudăm pe Domnul nostru*);

„Bun în orice fel / este numai El, / bun, **nespus de** bun mereu / este numai Dumnezeu, / slavă Lui mereu!...” (O 395, *Bun e tata, bun...*); „O, Dulce Paznic al Iubirii, / **nespus de** bun și veghetor, / – în toată viața nemuririi / ce mult, ce mult Ți-s eu dator!” (CVeșn 116, *Iisus, de când Te știu...*);

„O, Dumnezeu Puternic, / ce **negrăit de** Mare / ești Tu în clipa asta / tăcând și suferind, / nu s-a văzut vreodată, / cât în a Ta răbdare, / ce mare-a fost și Prețul, / și Harul Tău – plătind!” (CNoi 32, ... *Și-n ziua Bucuriei* (7)).

„Uneori prezența pe lângă adjectiv a unui cuvânt exclamativ lămurește valoarea superlativă a supinului [...], fiind el însuși un corelativ și având rol de intensificare a însușirii” (Nemțuț 2010, 95);

- percepția de către ceilalți a acestor trăsături-reper, ca o consecință a împărtășirii din manifestarea lor desăvârșită: „Iisuse, dulce Maica Ta / cu ce iubire Te veghea, / cum zi și noapte Te-ngrijea / și **negrăit de** drag Te-avea! / O, fă-al iubirii sfânt șuvoi / să fie ca în ea și-n noi.” (MT 41, *Iisuse, Sfântă Maica Ta*);

„Să cânt cu Tine, Mire Drag, înflăcărând iubirea, / să mă trezesc și să adorm cu harfa și psaltirea, / să nu vreau decât Sănul Tău cel **negrăit de** dulce / și-apoi să nu-ntreb în ce loc vin îngeri să mă culce.” (CViit 83, *S-ascult de Tine*);

¹ În textele poeziilor lui Traian Dorz publicate, la noi, în ultimele decenii, întâlnim frecvent forma *sunt* (în conformitate cu norma actuală de flexiune a verbului *a fi*), deși se pare că întotdeauna poetul și-a manifestat, explicit sau indirect, preferința pentru *sînt* – formă verbală întrebuințată în toate volumele sale tipărite la edituri din străinătate înainte de 1989 și realizate exclusiv pe baza manuscriselor originale –, motiv pentru care a și așezat-o, de nenumărate ori, în rime, mai ales că era vorba despre respectarea unei norme literare a epocii respective. De aceea, deși poate crea impresia de inconsecvență, inclusiv editorii volumului din care am citat poezia de mai sus au optat pentru forma *sînt* atunci când aceasta apare la final de vers – soluție pe care am adoptat-o și noi în lucrarea de față.

„Primăvară, și în suflet parcă simți **nespus de dulce** / duhul Învierii Sfinte plutind peste văi și lunce, / peste dealuri și prin crânguri ea-și trimite vestitorii, / inima din piept îți saltă, cu nesaț îi sorbi florii...” (CUit 10, *Primăvară...*);

„De-ați ști voi cum Iisus cel Bun / pe brațe-o să vă suie / și ce povețe, ce cântări / frumoase-o să vă spuie, // Cum blând vă va chema cu El, / ca mieii la pășune, / ce flori, ce daruri, ce minuni / în brațe-o să v-adune... // O să v-arate munți și văi, / și zări nemaizărite / și inimile vă vor fi / **nespus de fericite**...” (O 89, *Veniți, copii iubii*);

„Dar când Tu, Doamne, ești cu mine, / de ce le văd acestea toate / și mult mai mult decât acestea / în mine / și în jurul meu? / De ce-i atunci și pământul, și cerul / **negrăit de dulce**, / și tot hotaru-i numai cântec / și numai zâmbet fericit?” (CR 164, *De ce când sunt?*);

- sentimentul binefăcător al păcii, sub auspiciile unei misiuni unice (și, în contrast cu aceasta, enigmatică frământare lăuntrică a Maicii lui Iisus, îndurerata-i jertfă îngemănată cu sacrificiul suprem al Fiului său):

„O, Maica Jertfei Salvatoare, / ca-n preacuratele-ți priviri / nici fericirea, nici durerea / atât de-adânci nu-s nicăiri! // Ca-n chipul tău pe lume unic / de umil și de glorios / nici bucuria, nici tristețea / nu strălucesc mai dureros. // În viața ta, cum nicio mamă / pe lumea asta n-a avut, / e-o pace **negrăit de dulce** / și-un zbucium nepătruns de mut” (CA 76, *O, Maica Jertfei Salvatoare*);

- darurile lui Dumnezeu, primite în pofida momentelor-limită ale vieții de credință:

„În ce vas sfânt să-Ți strâng eu oare / al dragostei olei, Iisus, / când prețul ei e-atât de mare / și rostul ei e-atât de sus? / O, mirul ei **nespus de dulce** / și mai plăcut ca orice vin / ce dor e vrednic a Ți-l duce / și-n ce loc aurit să-l țin?” (CÎnv 94, *În ce vas sfânt?*);

„Reverse-Și Domnul toată lumina peste voi / azi, când privim o clipă viața înapoi. / Și din întreg trecutul de patimi și de chin / să ne rămână numai un nesfârșit senin! / Și după toată urma amarului pahar, / un **negrăit de dulce** și nesfârșit nectar!” (CÎnd 135, *Reîntâlnirea*);

„Ce minunate sunteți / voi, cele trei frumseți, / care-ați sfințit în lume / cereștile vieți: / durere, sărăcie, / singurătate, – voi, / doar voi, știți face aur / din ce era noroi! // În lumea prăbușirii, / doar voi rămâneți sus, / voi, dulcile mirese / a Dulcelui Iisus; / Hristos v-ascunde chipul / cel **negrăit de sfânt** / de cea mai mare parte / din cei de pe pământ.” (CVeșn 62, *Ce minunate sunteți*);

„Ce bucuros vii Tu spre mine, / Mântuitorul meu iubit, / să-mi dai tot ce mi-ai strâns la Tine / în Sfântul Loc făgăduit, / ce **negrăit de** dulci și sfinte / sunt toate câte-mi văd venind / – n-am nici cântări și nici cuvinte, / ci numai lacrimi strălucind!” (CVeșn 207, *Ce liniștit veniți spre mine*);

- sacrificiile inerente pe calea urcușului spiritual, urmând modelul hristic:

„Ci crede, luptă-te și fii / statornic și viteaz în toate, / căci nu poți nici gândi – să știi – / ce răsplătiri îți sunt păstrate, / căci și Hristos Cel Ce-a răbdat / **nespus de** mult este nălțat!” (CÎnv 91, *Nu te-ntrista prea mult*);

„Curăția Lui îmi ține / focul inimii nestins, / ochii limpezi, calea dreaptă, / duhul veghetor și-aprins. // Ea-mi dă sfânta bucurie / și-mi păstrează sfântul zel, / **negrăit de** scump făcându-mi / tot ce sufăr pentru El.” (CNem 137, *Curăția conștiinței*).

Astfel, omul ajunge să pășească pe fiecare treaptă a traiectului său ascensional, în mijlocul stării de bucurie ori al vicisitudinilor existențiale, între jertfa asumată consecvent și fericita biruință prin forța Cuvântului divin și a inspirației în slujirea lui Dumnezeu, inclusiv prin creația artistică menită să eternizeze acest devotament strălucit: „Al Cerului Cântec **nespus de** frumos, / odată, demult, mi-ai cântat / și Glasul Tău dulce, adânc și duios, / de-atunci m-a legat, m-a legat.” (CCm 68, *Al Cerului Cântec*), până la atingerea punctului apoteotic al împlinirii în intimitatea unei revederi definitive: „Pân’ la ultima suflare, / vreau a mea trăire / s-o-nalț către Tine-un tainic / cântec de iubire – / dulce, **negrăit de** dulce cântec de iubire.” (CCm 156, *Ce fierbinte e iubirea*). De reținut, în ultimul vers citat, repetiția adjectivului *dulce* (la gradul pozitiv, apoi în construcția cu sens de intensitate maximă, unde este integrată și forma de supin), la fel ca într-un alt pasaj selectat dintr-un veritabil imn de dragoste consacrat legăturii tainice dintre Hristos și ființa umană, subliniind frumusețea aparte a Miresei (ca în alegoriile reprezentative din cartea biblică intitulată *Cântarea Cântărilor*), izvorâtă din practicarea marilor virtuți creștine:

„O, ce frumoasă ești, Iubito, / Biserică, Mireasa Mea, / ce minunate sunt a tale / podoabe ce te fac așa! / Ce minunată ți-e Credița / păstrată-n cugetul smerit, / curată, sinceră, adâncă / și-aceeași până la sfârșit! // O, ce frumoasă ți-e Nădejdea / ce nu s-a clătinat nicicând, / prin orișice-ncercări, aceeași / tărie și-ndrăzneală-având! / Ce îngerească ți-e Iubirea / ce lângă Mine te-a ținut / în dulcea, **negrăit de** dulcea / unire de la început!” (CCm 144, *O, ce frumoasă ești*).

- greutatea inimaginabilă a stării de păcat și imperativul deciziei restauratoare de întoarcere la Dumnezeu, prin înnoirea vieții: „O, Sfinte Răni a’ lui Hristos, / eu sunt **nespus de** păcătos, / dar cred că-n Voi păcatul meu / mi-a fost iertat de Dumnezeu!” (CNem 76, *O, Sfinte Răni*);

„Acolo am plătit și prețul / **nespus de** greu și necesar / să aflu Taina ce-l cunoaște / pe cel curat din cel tâlhar... // – Acolo, unde-ntâiași dată / m-am prăbușit spre Dumnezeu / și unde-n prima fericire / mi-am îngropat întâiul eu!” (CA 153, *Acolo m-a aflat Lumina*);

„Iubirea, -n loc să scadă, o simt crescând mereu, / cel fir crescut subțire e-un lanț **nespus de** greu, / – grăbesc însoțitorii, li-e ceasu-ntârziat, / eu nu mă pot desprinde și nu m-aș vrea plecat.” (CNoi 195, *Știu c-a sosit plecarea...*);

„Ce taină-i marea bunătate / spre lumea de căzuți și hoți / **nespus de** răi – și totuși, Doamne, / îi mai iubești pe toți, pe toți!...” (CDr 194, *Ce taine-ascunde așteptarea!*...); „Nu-ți privi ușor păcatul / ruperii de soțul tău, / mulți, lăsându-se ispitei, / au ajuns **nespus de** rău.” (CNem 153, *Nu-ți privi ușor păcatul*);

• caracterul precar al vieții de aici, în antiteză cu nesfârșirea celei de Dincolo: „Un drum **nespus de** scurt e viața / și-atât de veșnic e-al ei preț, / plângând se vor trezi cei care / de-a lumii amăgire-s beți.” (CS 140, *Un fir subțire...*); „La cer s-ajunge peste / **nespus de** scurtă cale, / dar marea taină este / sfințirea vieții tale.” (CS 139, *Tu-ți duci pe totdeauna*);

• meditații fundamentale asupra ființării: „Ce trist când iubirea-n viață / o primești din altă parte / decât de la cei pe care i-ai iubit **nespus de** mult, / și-ntristarea, / chiar de-acolo de-unde mai puțin credeai!...” (CR 120, *Ființele*); „Ce grele-s toate-acestea, dar mai **nespus de** greu / e-atunci când vezi că lumea te-a rupt de Dumnezeu.” (CDr 114, *Ce grea-i ades*); în pasajul citat, marca exclamativă *ce*, determinant al adjectivului *greu*, se utilizează adverbial, cu „o valoare cantitativ-intensivă, echivalentă cu a unui marcator superlativ” (Pană Dindelegan (coord.) 2020, 159), într-o propoziție coordonată cu alta conținând adverbul *greu*, însoțit, concomitent, de două morfeme ale gradării: pentru comparativul de superioritate și pentru superlativul absolut (intensitatea maximă).

Antonimii

În secvențe organizate simetric, sintagmele cu adverbe determinate de forme negative de supin mizează, uneori, pe acumulări sugestive complexe (obținute pe baza raporturilor de coordonare sau de subordonare), pe unități cu diverse funcții și valori, pe antonimii ale unor epitețe contrastive așezate „în oglindă”; nuanțele lor se accentuează cu orice termen nou-apărut în vers, inclusiv prin proiecția temporală a viitorului în relație cu „zăbovirea” în sfera prezentului, autorul (în ipostaza-misiune de *poeta vates* – îndrumător al comunității de credincioși) propunând, ca intenție a mesajului, un „dialog” cu Dumnezeu chiar și pentru semenii lui:

„Veni-va clipa când, de chinul / ce astăzi îl înduri cu greu, / c-o veșnică recunoștință / vei mulțumi lui Dumnezeu. // Atunci o singură durere / vei mai avea spre Cel Slăvit, / că nu I-ai înțeles Iubirea, / ci prea gemând ai suferit. // Când ochii,

astăzi plini de lacrimi, / ai să-i deschizi spre-un veșnic har, / vedea-vei **negrăit de** dulce / ce vezi azi **negrăit de**-amar.” (CS 195, *Veni-va clipa când...*).

Mai mult decât atât, Traian Dorz inserează din nou, în textul poetic, cliticul de dativ *mi-/mi* (frecvent, de altfel, în toată opera sa lirică), el dobândind sens posesiv în relație cu forma de dativ *inimii* (= „inimii mele”), spre a ilustra conectarea la sine însuși, într-o asumare certă a propriilor profunzimi sufletești, spre atingerea deplină a intimității cu Dumnezeu. Repetiția de la finalul strofei are rol de refren, iar superlativul evidențiază gradul înalt al unei suferințe atât de mari, încât nu se poate descrie prin cuvinte; deși pare imperceptibilă, este, în realitate, sesizabilă în integralitatea ei:

„Oriunde când eram cu Tine / n-aș fi mai vrut în veac să mor, / la toate-mi era greu, Iisuse, / doar inimii mi-era ușor. / – Dar unde-am fost fără de Tine / mi-era urât de tot ce-am eu, / ușor era de toate-acolo, / doar inimii, **nespus de** greu, / Iisus, Iisus – ușor era de toate-acolo, / doar inimii, **nespus de** greu.” (CÎnv 22, *Oriunde când eram cu Tine*).

Concluzii

Dincolo de inventarul lor ori de ineditul combinațiilor lexicale obținute astfel, formele negative de supin ocurente în poezia dorziană generează puternice efecte sugestive, în primul rând, grație rolului jucat de ele în sintetizarea unei întregi idei lirice. Valențele în jurul cărora gravitează alcătuirea versurilor dovedesc dezvoltări semantice definitorii și trebuie urmărite, așadar, în cadrul poeziilor, din perspectiva organizării mesajului.

În calitate de componente relevante (prin modul de utilizare) ale construcției textuale, formațiile de acest tip redau intensitatea maximă (în care nu mai există limite) în structurile sintactice unde sunt integrate. Altfel spus, funcția lor este cea de mijloace expresive ale gradării, având în vedere că superlativul absolut poate fi exprimat, pe lângă procedeele gramaticalizate, și cu ajutorul unor mărci stilistice.

Pe de altă parte, din perspectiva expresiei artistice, fragmentele citate ilustrează, fără putință de tăgadă, o manieră aparte de configurare a semnificațiilor conceptului de *egestas linguae*, ca stare a unei (părute) „neputințe a zicerii”, a imposibilității de verbalizare în formele de comunicare curentă. Afirmarea (paradoxală a) „nespunerii” explicite (realizabile însă numai prin intermediul unui alt gen de limbaj) înseamnă o paletă largă de emoții și atitudini ce caracterizează, în același timp, misterul extatic al comuniunii și, implicit, iubirea de Dumnezeu, cu tot ce necesită „acea experiență elevată și indicibilă care își creează propriul limbaj poetic” (Ioniță 2014, 207), chiar dacă nu dispune de o modalitate a încadrării sale în tiparul îngust al comunicării obișnuite. Nu o dată, poemele atestă, explicit sau indirect, faptul că, așa cum nemărginirea nu încapă în limitele timpului și ale spațiului, la fel stau lucrurile și cu celelalte dimensiuni ale infinitului divin și, cu atât mai mult, când vine vorba despre Dumnezeu și despre complexitatea trăsăturilor Sale imuabile. Este sinteza unor experiențe esențiale vădit reflectate în orice parcurs ființial consacrat plener slujirii Sale

prin trăire și mărturisire, prin creație și jertfă, prin continua transfigurare lăuntrică, prin repetabila căutare și descoperirea constantă a rosturilor sacralității – manifestări autentice și perene ale împărtășirii permanente cu Divinitatea.

Referințe bibliografice

- ***. 1966. *Gramatica limbii române*, vol. I, ediția a II-a revăzută și adăugită, tiraj nou. București: Editura Academiei.
- ***. 2005. *Gramatica limbii române. I. Cuvântul*. București: Editura Academiei Române.
- Băcilă, Florina-Maria. 2021. *Dorziana – poemul (ne)cuvântului întemeietor*. Timișoara: Editura Cosmopolitan Art.
- Câmpeanu, Eugen. 1997. *Stilistica limbii române. Morfologia*. Cluj-Napoca: Editura Quo Vadis.
- Dominte, Constantin. 2003. *Negația în limba română*. București: Editura Fundației România de Măine.
- Drașoveanu, D. D. 1969. *Legături sintactice de la stânga la dreapta*, in „Cercetări de lingvistică”, XIV, nr. 2, p. 241-246.
- Iacob, Niculina. 2006. *Morfologia limbii române*, partea a II-a. Suceava: Editura Universității „Ștefan cel Mare”.
- Ioniță, Puiu. 2014. *Poezie mistică românească*. Iași: Institutul European.
- Nemțuț, Alina-Paula. 2010. *Modalități expresive de redare a gradării superlative prin supin în limba română*, in „Journal of Humanistic and Social Studies”, I, nr. 2, p. 89-97.
- Până Dindelegan, Gabriela. 1981. *Structura adverb + de + adjectiv (sau adverb): descriere sintactică și interpretare semantică*, in „Studii și cercetări lingvistice”, XXXII, nr. 6, p. 593-610.
- Până Dindelegan, Gabriela (coord.). 2020. *Dicționar de interpretări gramaticale. Cuvinte mici, dificultăți mari*. București: Editura Univers Enciclopedic Gold.

Surse

- CA – Dorz, Traian. 2006. *Cântarea Anilor*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CBir – Dorz, Traian. 2007. *Cântarea Biruinței*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CCm – Dorz, Traian. 2007. *Cântarea Cântărilor mele*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CDr – Dorz, Traian. 2006. *Cântări de Drum*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CÎnd – Dorz, Traian. 2004. *Cântări Îndepărtate*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CÎnv – Dorz, Traian. 2007. *Cântarea Învierii*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CL – Dorz, Traian. 2005. *Cântări Luptătoare*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CNem – Dorz, Traian. 2007. *Cântări Nemuritoare*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CNoi – Dorz, Traian. 2008. *Cântări Noi*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CR – Dorz, Traian. 2006. *Cântările Roadelor*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CS – Dorz, Traian. 2008. *Cântări de Sus*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CUit – Dorz, Traian. 2008. *Cântări Uitate*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CUrm – Dorz, Traian. 2007. *Cântările din Urmă*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CVeșn – Dorz, Traian. 2007. *Cântarea Veșniciei*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- CViit – Dorz, Traian. 2008. *Cântarea Viitoare*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- MT – Dorz, Traian. 2006. *Minune și Taină. Imne, colinde, cântece și plângeri cu Maica Domnului*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.
- O – Dorz, Traian. 2005. *Osana, Osana*. Sibiu: Editura „Oastea Domnului”.

Gabriel BĂRDĂȘAN
Ana-Maria RADU-POP
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

**Limba română esențială: conexiuni
romanice – construcția curriculară
a unei discipline pentru studenții
anului pregătitor vorbitori de limbi
romanice**

Abstract: (Essential Romanian: Romance Connections – Curriculum Design of a Course for Preparatory Year Students Who Speak Romance Languages) In the present paper, we address the advantages of an optional course designed for international students who use a Romance language as their primary means of communication. This course uses linguistic content that allows for the identification of Romance connections in the teaching of Romanian as a foreign language, facilitating the transfer of previously acquired language competencies into a new, related language. Using the "7 Sieves Method" as a tool for filtering and organizing relevant content for linguistic transfer, we outline the specific aspects of each component of language – phonetics, morphosyntax, and vocabulary – through which Romance-language convergence can be highlighted. In addition to the advantage provided by the Romance linguistic background in such a learning process, some challenges naturally arise, the most significant being the persistence of linguistic habits from the mother tongue, visible in accent, pronunciation, grammatical structures, and lexical elements (false friends). Our proposed curriculum design proves its usefulness through a contrastive and contextualized approach, thus contributing to a more efficient learning process for Romance-language speakers acquiring Romanian.

Keywords: *Romanian as a foreign language, Romance convergences, 7 Sieves Method, linguistic habits, curriculum design.*

Rezumat: În lucrarea de față vom aborda avantajele unei discipline opționale dedicate studenților internaționali care utilizează o limbă romanică în comunicarea curentă. Această disciplină valorifică unele conținuturi lingvistice ce permit realizarea de conexiuni romanice în predarea limbii române ca limbă străină, facilitând transferul unor competențe lingvistice deja dobândite într-o limbă înrudită cu româna. Utilizând „metoda celor 7 site” ca instrument de filtrare și organizare a conținuturilor relevante pentru transferul lingvistic, vom delimita aspectele specifice fiecărui compartiment al limbii – fonetică, morfosintaxă, vocabular – prin care se pot evidenția convergențele romanice. Pe lângă avantajul pe care îl oferă suportul romanic într-un astfel de demers de învățare, există, în mod firesc, și câteva posibile dezavantaje, cel mai important fiind persistența habitudinilor lingvistice din limba maternă, manifestate prin accent, pronunție, structuri gramaticale și elemente lexicale (false friends). Propunerea noastră de construcție curriculară își dovedește utilitatea printr-o abordare contrastivă și contextualizată, contribuind astfel la eficientizarea procesului de învățare a limbii române pentru vorbitorii de limbi romanice.

Cuvinte-cheie: *româna ca limbă străină, convergențe romanice, 7 site, habitudini lingvistice, design curricular.*

1. Introducere

Predarea limbii române ca limbă străină (RLS) este un domeniu în care activitățile didactice se desfășoară utilizând metode de învățare a limbilor consacrate și testate în timp, respectând standardele fixate de *Cadrul european comun de referință pentru limbi* (CECRL 2003), dar, în același timp, reprezintă un domeniu în care se caută în mod constant metode de predare-învățare noi, inovative, ancorate în realitățile prezentului și conectate la nevoile diverselor categorii de cursanți care se află în procesul de achiziție a limbii române ca limbă străină.

Preocuparea de a oferi demersuri de învățare caracterizate de eficiență și atractivitate, care să fie centrate pe nevoile și backgroundul plurilingv și multicultural al cursanților se materializează metodologic și didactic în variate forme și se poate repera atât la nivel unei activități didactice curente, cât și la nivelul organizării unui program de studii al cărui scop este achiziția limbii române ca limbă străină. La nivel curricular, această preocupare se poate concretiza prin propunerea de discipline noi care, alături de cele deja consacrate, să contribuie la sporirea potențialului de achiziție a RLS, apelând la suportul metodologic propus în domenii care au în sfera lor de interes plurilingvismul.

Un asemenea exemplu de demers îl constituie propunerea noastră de construcție curriculară prin disciplina opțională *Limba română esențială: conexiuni romanice* din planul de învățământ al anului pregătitor de limba română din cadrul Universității de Vest din Timișoara. Pentru a evidenția utilitatea unei asemenea discipline în curricula acestui program de studii vom analiza suportul metodologic pe care se construiește această disciplină și vom prezenta elementele esențiale din fișa disciplinei, ca rezultat al demersului nostru de construcție curriculară.

2. Abordarea metodologică a disciplinei

2.1. Apelul la intercomprehensiune

Pentru abordarea metodologică a proiectului de disciplină pe care îl propunem – *Limba română esențială: conexiuni romanice* – apelăm la suportul teoretic și practic-aplicativ pe care funcționează domeniul *intercomprehensiunii*, definită în studiile de specialitate drept „alternativă metodologică de formare lingvistică ce oferă utilizatorilor săi o soluție practică de comunicare în contexte plurilingve și multiculturale” (Spiță, Tărnăuceanu 2010, 8). Intercomprehensiunea implică o abordare pluralistă a limbilor străine, fiind utilizată în variate contexte educaționale (v. De Carlo, Garbarino 2016, 13), și este considerată „o metodologie de predare și învățare bazată pe dezvoltarea capacității de a înțelege alte limbi prin exploatarea asemănărilor cu unul sau mai multe idiomuri prezente în repertoriul cursanților și prin învățarea, recunoașterea și sistematizarea unor strategii...” (t.n.) (Bonvino, Garbarino 2022, 18).

Strategiile de comunicare folosite în intercomprehensiune pot reprezenta în cadrul disciplinei *Limba română esențială: conexiuni romanice* o alternativă

metodologică de formare lingvistică inițială în limba română, respectiv o soluție practică de acomodare cu specificul limbii române la cursanții care nu au studiat deloc româna (deci la nivelul începător), bazându-ne pe varietatea limbilor romanice pe care aceștia deja le cunosc și le utilizează ca vorbitori nativi sau ca vorbitori fluenți.

2.2. Specificul mediului de învățare

Cadrul academic în care studenții anului pregătitor parcurg cursurile de limba română se caracterizează prin variatatea spațiilor de proveniență a cursanților, aspect ce implică diversitate în multiple planuri (al limbilor materne, al limbilor de circulație internațională cunoscute, al experiențelor de comunicare și de învățare, al backgroundului cultural, al practicilor sociale, culturale și interculturale utilizate etc.). Un atare context plurilingv și multicultural trebuie văzut nu ca o dificultate în atingerea finalităților programului de învățare a limbii române, ci prin prisma avantajelor pe care le-ar putea avea pentru procesul de achiziție a limbii.

În spiritul acestei idei, considerăm că un context de învățare plurilingv și multicultural oferă mai multe avantaje: poate reprezenta *o soluție de inițiere în învățarea unei limbi noi*, în special dacă vorbim despre cursanți care provin din spații în care se vorbește o limbă înrudită cu româna (spațiul romanic continental sau extracontinental); poate asigura *un confort psiho-emoțional* pentru cursanții care încep studiul limbii române prin suportul lingvistic oferit de o limbă pe care o stăpânesc deja pentru a învăța o nouă limbă; de asemenea, facilitează *coprezența în procesul de învățare a limbii române a unor limbi romanice cunoscute* (materne/native/utilizate fluent), alături de română, fără a fi necesar apelul la limba engleză, ca suport lingvistic mediator.

2.3. Motivația în procesul de învățare – contextualizarea romanică

Formarea competențelor de comunicare în limba română printr-o imersiune în context romanic poate consolida sentimentul de apartenență lingvistică la un areal lingvistic ce depășește limitele limbii materne (cf. Spiță, Tărnăuceanu 2010, 9) și poate stimula cursantul să-și activeze resurse lingvistice (din limba proprie) pentru a accede mai ușor la competențele de comunicare în limba română.

2.4. Demersul de construcție curriculară

Premisa demersului de construcție curriculară a disciplinei *Limba română esențială: conexiuni romanice* o constituie faptul că vorbitorul care stăpânește (în grade variate) una sau mai multe limbi romanice poate face apel la cunoștințe lingvistice preexistente din alte limbi romanice în achiziția unor elemente lingvistice specifice românei prin activarea capacității de transfer lingvistic, comunicativ, cultural (v. Araújo e Sá 2010, 18). Astfel, cursul *Limba română esențială: conexiuni romanice* își propune să valorifice didactic aceste mecanisme cognitive de care dispun cursanții care învață limba română.

Demersul metodic și didactic de familiarizare cu specificul lingvistic al românei se fundamentează pe următoarele concepte (v. Araújo e Sá 2010, 21-22): *pluralitate lingvistică* (sprijin în orice altă limbă romanică cunoscută); *învățare conștientizată* (conștientizare și mobilizare a unor cunoștințe prealabile din limba maternă și conectarea lor la noile cunoștințe lingvistice de însușit din limba română); *adaptare interacțională* (prin apelul la alte competențe fundamentale implicate în interacțiunile sociale – metalingvistice, cognitive, de învățare sau autonomie, responsabilitate).

Utilizarea suportului metodologic oferit de intercomprehensiune oferă o serie de avantaje din perspectivă metodică și didactică procesului de achiziție a românei ca limbă străină (cf. Kostomarov 2010, 47): *valorificarea similitudinilor lingvistice caracteristice unui grup de limbi înrudite* pentru a facilita noile achiziții lingvistice prin transfer de conținuturi lingvistice dintr-o limbă/mai multe limbi romanice în limba română; *exploatarea în scopuri didactice a aspectelor extralingvistice comune spațiului romanic* (cf. *univers cultural partajat* – Kostomarov 2010, 46): modalități de socializare similare, cunoașterea comună a tipurilor de texte și de discurs; cursanții își dezvoltă capacitatea de a deveni autonomi în procesul achiziției unui nou idiom romanic; *cultivarea capacității metacognitive, de autorefecție*, referitoare la activitatea sa cognitivă și la strategiile de învățare a unei noi limbi înrudite cu limba nativă/maternă.

Procesul de achiziție a limbii implică, în general, abordarea integrată a competențelor de receptare (orală și scrisă) și a competențelor de producție (orală și scrisă). În cadrul disciplinei *Limba română esențială: conexiuni romanice*, având ca punct de plecare strategiile intercomprehensiunii, demersul nostru didactic se va orienta, inițial, pe achiziții lingvistice ce formează competența de receptare orală și scrisă (înțelegere și lectură), iar ulterior – asupra competențelor de producție/exprimare orală și scrisă. Așadar, avem în vedere o abordare deopotrivă centrată pe competența receptivă și pe competența productivă, interacțională, însă acordând întâietate acelor competențe pentru care raportarea la o limbă romanică deja cunoscută este mai ușor de realizat (competența receptivă facilitează identificarea rapidă a corespondențelor și similitudinilor dintre română și alte limbi romanice).

Apelul în achiziția limbii române, mai ales în faza sa inițială, la conținuturi lingvistice corespondente din alte limbi romanice (în special: italiană, franceză, spaniolă, portugheză) se justifică prin faptul că acestea (cf. Kostomarov 2010, 69-70):

1. Relevă înrudirea lingvistică și au potențial de valorificare ca resursă de învățare a unei alte limbi romanice.

2. Ghidează învățarea în baza transparenței lexicale spre rădăcini lexicale comune (romanice), permițând și conștientizarea corespondențelor grafice, fonologice și desinențiale ale unor termeni din limbile romanice.

3. Permit delimitarea corespondențelor grafo-fonologice devenite opace (prin evoluții fonetice și grafice divergente pe teren romanice) pentru a facilita accesul spre identificarea etimoanelor comune ale reflexelor romanice actuale.

4. Pot evidenția și riscurile transparenței lexicale: unitățile lexicale transparente nu coincid total, ci doar în cazul anumitor înțelesuri; astfel, este de evitat considerarea unor cuvinte românești cu corespondente romanice drept complet echivalente semantice.

Cu privire la conținuturile lingvistice din alte limbi romanice folosite ca suport în achiziția unor forme specifice limbii române se impun două observații care să ghideze procesul de predare-învățare:

1. În cazul conținuturilor gramaticale, vor fi selectate aspectele care reflectă vizibil înrudirea lingvistică a limbilor romanice, fără a exclude aspectele de natură contrastivă care diferențiază româna de celelalte limbi romanice.

2. Pe lângă avantajul pe care îl oferă suportul romanic într-un astfel de demers de învățare, există, în mod firesc, și câteva posibile dezavantaje, cel mai important fiind persistența habitudinilor lingvistice din limba maternă, manifestate prin accent, pronunție, structuri gramaticale și elemente lexicale (*false friends*).

Accesul la similitudinile și concordanțele dintre română și alte limbi romanice se va realiza prin valorificarea unor tipuri variate de materiale didactice: articole de presă, reportaje, interviuri; mesaje publice (anunțuri sonore/scrise în gară, afișe, anunțuri promoționale în magazine, buletine meteo, mesagerie telefonică etc.); situații de comunicare cotidiană și tipuri discursive prezente în spațiul personal, social, public.

Conexiunile romanice necesare accesului la conținuturi lingvistice specifice românei, pentru achiziția competenței de receptare scrisă și orală, vor fi realizate prin activități de învățare variate ce au ca suport strategii ale intercomprehensiunii și pot fi concretizate prin diverse tipuri de exerciții, dintre care amintim câteva:

1. *Exerciții de lectură a unui text în limba română*: acestea implică activități de (inter)comprehensiune cu accent pe elementele lingvistice cele mai pertinente ale textului și pe conținuturile lingvistice cu corespondente romanice care îi permit cursantului folosirea unor cunoștințele prealabile din limba romanică cunoscută.

2. *Exerciții pe baza lecturii unui text în limba română*: exerciții de asociere sau echivalare/traducere a unor cuvinte românești cu/prin termeni din limbile romanice (și de delimitare a suprapunerilor și diferențierilor semantice); exerciții de verificare a valorii de adevăr a unor enunțuri pe baza lecturii textului; de asemenea, activitățile pot valorifica forma cuvintelor, corespondențele grafo-fonologice, contextul lingvistic în ansamblu.

3. *Exerciții de ascultare a unor materiale audio*: acestea vizează exersarea capacității de receptare orală și de familiarizare cu specificul sonor al românei, relevând asemănările, dar și diferențierile sonore dintre română și alte limbi romanice.

4. *Exerciții pe baza ascultării unor materiale audio*: exerciții de asociere a mesajului scris cu cel oral; exerciții de completare a unui spațiu cu termenul auzit în varianta orală a textului; exerciții de identificare a unor unități lexicale; exerciții de reperare a sensului global al unei secvențe textuale; exerciții de identificare a unor structuri sintagmatice din enunț; exerciții de stabilire a concordanțelor/corespondențelor romanice (pentru un cuvânt la nivelul sensului/formei, pentru un anumit sunet, pentru o anumită structură gramaticală;

exerciții de identificare a unor corespondențe grafice, fonologice, desinențiale sintagmatice).

3. Rezultatul demersului de construcție curriculară – fișa disciplinei

3.1. Competențe vizate

Ca disciplină opțională în planul de învățământ al programului de studii *Programul pregătitor de limba română pentru cetățenii străini*, studiată pe durata semestrului I, cu un număr de 1 oră curs și 1 oră de seminar/săptămână, conform rigorilor fișei disciplinei, cursul *Limba română esențială: conexiuni romanice* se construiește pe următoarele competențe specifice:

a) *Competențe profesionale*: activarea, dezvoltarea și folosirea abilităților de comunicare în limba română (la cursanții vorbitori de limbi romanice) în baza apartenenței sale la familia limbilor romanice; medierea procesului de achiziție a limbii române cu ajutorul unui fond de corespondențe lingvistice comun românei și unor limbi romanice.

b) *Competențe transversale*: relaționarea în echipă; comunicarea interpersonală și asumarea de roluri specifice; corecta relaționare a studenților străini cu omologii lor români; manifestarea unei atitudini tolerante; adaptarea la contextul educațional și profesional românesc.

3.2. Obiectivele disciplinei

Fișa disciplinei *Limba română esențială: conexiuni romanice* propune următorul obiectiv general al disciplinei: *cunoaștere elementelor esențiale din structura limbii române pe baza conținuturilor lingvistice care permit realizare unor conexiuni romanice la cursanții vorbitori de limbi romanice, în vederea formării competențelor de comunicare scrisă și orală în limba română.*

Acestui obiectiv îi sunt asociate în cadrul disciplinei următoarele obiective specifice:

1. Familiarizarea cursanților vorbitori de limbi romanice cu structura lingvistică specifică românei în baza apartenenței sale la familia limbilor romanice.

2. Formarea competențelor de comunicare în limba română printr-o imersiune în context romanic.

3. Transferul în procesul de achiziție a limbii române a unor competențe lingvistice deja dobândite într-o limbă înrudită cu româna pe baza unor strategii specifice intercomprehenșiunii.

4. Identificarea concordanțelor grafo-fonologice, lexicale, gramaticale dintre limba română și alte limbi romanice, utilizând „metoda celor 7 site” ca instrument de filtrare și organizare a conținuturilor relevante pentru transferul lingvistic.

5. Delimitarea riscurilor și limitelor pe care le implică comparația romanică în procesul de achiziție a limbii române (limitele transparenței lexicale, falșii prieteni).

3.3. Conținuturile disciplinei

Din punct de vedere tematic, conținuturile disciplinei *Limba română esențială: conexiuni romanice* urmează, *mutatis mutandis*, structura „metodei celor 7 site” (v. Reihermer *et alii* 2001): vocabular internațional, vocabular panroman, corespondențe fonetice și grafice, grafie și pronunțare, structuri sintactice comune limbilor romanice, elemente morfosintactice similare, afixe și afixoide, adaptată însă specificului obiectivelor propuse. Predarea intercomprehensiunii nu este, în cazul de față, scop în sine, motiv pentru care și aspectele definitorii ale „metodei celor 7 site”, inclusiv succesiunea acestora, au fost reconfigurate – în designul disciplinei – din perspectiva limbii române ca limbă-țintă. Conținuturile abordate sunt distribuite în 7 unități de curs¹ și 7 unități de seminar², concepute complementar.

Parcursul tematic debutează cu un *curs introductiv*, care propune o schiță a romanității și introduce noțiunea de reperaj lingvistic, fundamentală într-o abordare de tip intercomprehensiv a limbilor romanice. Este un prim pas necesar către transformarea unor repere culturale și lingvistice romanice cunoscute în activități coerente de sesizare, interpretare, sistematizare și utilizare a similitudinilor fonetice, morfo-sintactice și lexicale romanice în vederea decodării sensului textelor și mesajelor în limba română.

Următoarele întâlniri sunt dedicate familiarizării studenților cu *specificul grafiei și al pronunțării limbii române*, respectiv cu cele mai importante *corespondențe fonetice și grafice din spațiul romanic*. Sunt introduse astfel sistemul grafic al limbii române și regulile de pronunțare specifice, cu accent pe particularitățile fonetice care o diferențiază de celelalte limbi romanice – inclusiv utilizarea diacriticelor –, dar și pe identificarea asemănărilor formale cu alte limbi romanice care pot duce la recunoașterea unor cuvinte românești. Activitățile propuse vizează citirea corectă, pronunția diacriticelor și evitarea transferului fonetic negativ și constituie totodată un punct de pornire pentru studierea celor mai importante particularități fonetice și grafice caracteristice fiecărei limbi romanice.

O atenție sporită este acordată *vocabularului*, atât celui *internațional*, care vizează identificarea termenilor de origine latină savantă, greacă sau din limbaje specializate prezenți în toate limbile romanice, cât și celui *panroman*, constituit din cuvinte moștenite din latină, prezente sub forme (mai mult sau mai puțin) asemănătoare în toate limbile romanice. Prin activități repetate de comparație interlexicală romanică – susținute de explicații de natură teoretică – anumiți termeni din limba română devin

¹(1) *Schiță a romanității. Reperaj lingvistic în spațiul romanic*; (2) *Grafie și pronunțare în limba română*; (3) *Corespondențe fonetice și grafice în limbile romanice*; (4) *Vocabularul internațional*; (5-6) *Vocabularul panroman*; (7) *Afixe și afixoide în limbile romanice*.

²(1-2) *De la latină la limbile romanice: miniportrete lingvistice și socioculturale ale spațiului romanic*; (3) *Structuri sintactice comune limbilor romanice*; (4) *Elemente morfosintactice similare în limbile romanice*; (5) *Receptarea textelor multimodale în limba română și reflecție metalingvistică*; (6-7) *Producerea de texte în limba română și reflecție metalingvistică*.

comprehensibili pentru studenți, atât formal, cât și semantic, permițându-le astfel să-și consolideze lexicul de bază în limba română.

Activitățile de familiarizare cu resursele lexicale comune limbilor romanice sunt completate, în ultimul curs, de o analiză a mecanismele morfologice care stau la baza construirii lexicului – *afixe și afixoidele*, urmărindu-se în principal recunoașterea și utilizarea prefixelor și sufixelor comune limbilor romanice, dezvoltarea capacității de formare de cuvinte noi prin derivare și compunere, respectiv deducerea sensului cuvintelor necunoscute pe baza structurii morfologice.

Explorarea zonelor de convergență lexicală și semantică din spațiul romanic trebuie completată și de semnalarea aspectelor divergente, a limitelor transparenței lexicale, manifestate cu precădere în fenomenul „falșilor prieteni” – acele unități lexicale care, în ciuda similitudinilor formale pe care le au cu termeni din spațiul romanic, se deosebesc din punct de vedere semantic de aceștia. În unitățile tematice dedicate lexicului, atât celui internațional, cât și celui panromanice, sunt abordate numeroase astfel de situații, atât pentru a preveni interpretări semantice eronate, cât și pentru formarea unei competențe de abordare critică a asemănărilor formale.

Conținuturile propuse pentru orele de seminar completează parcursul tematic conturat în cadrul cursului, adăugând în același timp o componentă practică importantă. Chestionarul de diagnoză lingvistică – aplicat în seminarul introductiv, constituie un instrument util pentru cunoașterea profilului studenților din perspectiva limbilor romanice cunoscute și a gradului de stăpânire a acestora. Pornind de la informațiile obținute prin intermediul acestuia, schița romanității și noțiunea de reperaj lingvistic sunt aprofundate prin miniportrete lingvistice și socioculturale ale spațiului romanic realizate de studenți.

Explorarea și valorificarea structurilor sintactice comune limbilor romanice și a elementelor morfosintactice similare – cuprinse în arhitectura „metodei celor 7 site” – constituie tematica a două dintre seminarele prevăzute pentru disciplina în discuție. În cadrul acestora sunt analizate comparativ construcțiile de bază (propoziții afirmative, negative, interogative, pasive și reflexive) și asemănările gramaticale fundamentale între română și celelalte limbi romanice: sistemul verbal, categoriile nominale (gen, număr, articol), prepoziții frecvente. Se insistă asupra identificării posibilelor interferențe și pe corectarea acestora, inclusiv a falșilor prieteni de natură gramaticală.

Componenta aplicativ-reflexivă este mai evidentă în ultimele 3 seminare, în care accentul se deplasează spre lectura unor texte multimodale și mai ales spre elaborarea unor texte, de dimensiuni reduse, în limba română, cu tematică personală sau academică, urmate de o reflecție asupra alegerilor lingvistice făcute, cu precizarea elementelor care au fost transferate din limba maternă, a structurilor care au fost adaptate, respectiv a formelor care au fost evitate conștient în limba română.

3.4. Evaluarea competențelor formate în cadrul disciplinei

Evaluarea scrisă va conține cerințe care implică recunoașterea unor elemente grafice, gramaticale și lexicale din limba română pe baza relației acestora cu structuri

echivalente din alte limbi romanice. O altă cerință constă în producerea unor texte scurte în limba română, completate de o reflecție metalingvistică în limba nativă a studentului referitoare la potențialul intercomprehensiv al formelor din diverse limbi romanice.

Acest tip de evaluare urmărește, în acord cu obiectivele, conținuturile și metodele de predare prefigurate pentru disciplina propusă, aprecierea competențelor formate: valorificarea cunoștințele lingvistice pe care le are studentul în diverse limbi romanice și utilizarea conștientă și corectă strategiile specifice intercomprehensiunii în procesul de învățare a limbii române ca limbă străină.

4. Considerații finale

Limba română esențială: conexiuni romanice reprezintă un răspuns curricular pertinent la diversitatea lingvistică a studenților *Programului pregătitor de limbă română pentru cetățenii străini*, oferind un cadru metodologic pentru învățarea limbii române prin activarea resurselor lingvistice romanice deja existente și prin formarea unor strategii eficiente de învățare a unei limbi înrudite.

Prin competențele pe care vizează să le formeze, disciplina își propune să fie un demers didactic cu rol de suport în procesul de achiziție a limbii române ca limbă străină, mai ales în etapa sa inițială, prin perspectiva pe care le-o oferă cursanților asupra procesului de învățare: bagajul personal de experiențe lingvistice oferit de cunoașterea unor limbi înrudite cu româna poate fi utilizat, prin conștientizarea diverselor tipuri de similitudini lingvistice, ca un avantaj în achiziția limbii române.

Referințe bibliografice

- Araújo e Sá, Maria Helena. 2010. *Formation à l'intercompréhension par l'intercompréhension: principes, propositions et défis*, in Spiță, Doina, Tărnăuceanu, Claudia (coord.). 2010. *GALAPRO sau Despre intercomprehensiune în limbile romanice*. Iași: Editura Universității Al. I. Cuza Iași.
- Bonvino, Elisabeta, Garbarino, Sandra. 2022. *Intercomprensione*. Cessena/Bologna: Caissa Italia.
- Cadrul european comun de referință pentru limbi: învățare, predare, evaluare*. Traducere coordonată de Gheorghe Moldovan. 2003. Starsbourg: Diviziunea Politici lingvistice, Chișinău.
- De Carlo, Maddalena, Garbarino, Sandra. 2016. *Integrare l'intercomprensione ai curricoli istituzionali: le risorse della piattaforma MIRIADI*, in „Italiano a stranieri”. Rivista semestrale per l'insegnamento dell'italiano come lingua straniera/seconda, Numero 21, p. 13-19, https://www.researchgate.net/publication/313677870_Integrare_l'intercomprensione_ai_curricoli_istituzionali_le_risorse_della_piattaforma_MIRIADI.
- Kostomarov, Eric Martin. 2010. *Galanet: un didacticiel d'interaction et de réception en langues romanes*, in Spiță, Doina, Tărnăuceanu, Claudia (coord.). 2010. *GALAPRO sau Despre intercomprehensiune în limbile romanice*. Iași: Editura Universității Al. I. Cuza Iași.
- Reinheimer, Sanda, Klein, Horst G., Stegmann, Tilbert D. 2001. *EuroComRom – Șapte site: Să citim și să înțelegem simultan limbile romanice*. București: Cavallioti.
- Spiță, Doina, Tărnăuceanu, Claudia (coord.). 2010. *GALAPRO sau Despre intercomprehensiune în limbile romanice*. Iași: Editura Universității Al. I. Cuza Iași.

Oana BOC
(Universitatea Babeș-Bolyai,
Cluj-Napoca)

**Inteligența artificială
și criza alterității: între oglindire,
simulare și înstrăinare**

Abstract: (Artificial intelligence and the crisis of alterity: between mirroring, simulation and alienation) In today's era, marked increasingly by the emergence of artificial intelligence, the concept of alterity is undergoing a fundamental transformation. Artificial intelligence is not just about performing algorithmic tasks but simulates the presence of an "other" capable of conversation, emotional reaction and contextual adaptation. However, this simulation is not based on subjectivity or consciousness, but on a technologized, artificial modeling of human responses. Thus, AI constructs a simulated otherness, void of subjective content (identity) and intentionality. From a linguistic-philosophical perspective (Humboldt, Coseriu, etc.), the linguistic act presupposes a permanent openness to otherness, since the other is always a constitutive part of the common process of meaning-making. More specifically, in the linguistic act, there is no mere transmission of content from the speaker to the listener, and the listener is not the passive recipient of information; the linguistic act involves "a double cognitive productivity" (Trabant 2014, 433), a joint production of thought, through the assumption and internalization of the other's thought. Thus, individual subjectivity is constantly confronted with otherness, with the other, which is configured within its consciousness, through this process of joint creation of meaning. Alterity is thus implicitly a dimension of subjective consciousness, reiterating the synthesis between the subjective and the objective. But this authenticity of alterity is undermined by the new form of dialogical reporting proposed by artificial intelligence. Thus, in this paper we aim to analyze the way in which AI simulates the presence of an "other", as well as the implications and risks that this simulation entails for our understanding of the authentic concept of alterity. AI does not simply reflect a crisis of alterity but requires a redefinition of paradigms and conceptual understandings.

Keywords: *alterity, artificial intelligence, linguistic act, meaning, subjectivity.*

Rezumat: În era actuală, marcată din ce în ce mai impetuos de emergența inteligenței artificiale, conceptul de alteritate cunoaște o transformare fundamentală. Inteligența artificială nu se rezumă doar la executarea unor sarcini algoritmice, ci simulează prezența unui *celălalt* capabil de conversație, de reacție emoțională și de adaptare contextuală. Însă, această simulare nu se bazează pe subiectivitate sau conștiință, ci pe o modelare tehnologizată, artificială a răspunsurilor umane. Astfel, IA construiește o alteritate simulată, vidă de conținut subiectiv (de identitate) și de intenționalitate. Din perspectivă lingvistico-filosofică (Humboldt, Coșeriu etc.), actul lingvistic presupune o permanentă deschidere spre alteritate, întrucât *celălalt* este mereu parte constitutivă a procesului comun de creare a sensului. Mai exact, în actul lingvistic nu se produce o simplă transmitere a unui conținut de la vorbitor la ascultător, iar ascultătorul nu este cel care primește pasiv o informație, ci actul lingvistic presupune „o dublă productivitate cognitivă” (Trabant 2014, 433), o producere comună a gândirii, printr-o asumare și o interiorizare a gândirii celuilalt. Astfel, subiectivitatea individuală este în permanență confruntată cu alteritatea, cu *celălalt*, care se configurează în interiorul conștiinței sale, prin acest proces de creare comună a sensului. Așadar, alteritatea reprezintă implicit o dimensiune a conștiinței subiective, reiterând sinteza dintre subiectiv și obiectiv. Însă această autenticitate a alterității este subminată de noua formă de raportare dialogică propusă de inteligența artificială. Astfel, în textul de față ne propunem să analizăm modul în care IA simulează prezența unui „celălalt”, precum și implicațiile și riscurile pe care această simulare le determină în înțelegerea conceptului autentic de alteritate. IA nu reflectă doar o criză a alterității, ci impune o redefinire a

paradigmelor și a accepțiunilor conceptuale.

Cuvinte-cheie: *alteritate, inteligența artificială, act lingvistic, sens, subiectivitate.*

Introducere

În era actuală, marcată din ce în ce mai impetuos de emergența inteligenței artificiale, conceptul de *alteritate* cunoaște o transformare fundamentală. Inteligența artificială nu se rezumă doar la executarea unor sarcini algoritmice, ci chiar simulează prezența unui *celălalt* capabil de conversație, de reacție emoțională și de adaptare contextuală. Însă această simulare nu se bazează pe subiectivitate sau pe conștiință, ci pe o modelare tehnologizată, artificială a răspunsurilor umane. Astfel, IA construiește o *alteritate* simulată, vidă de conținut subiectiv (de identitate) și de intenționalitate. În acest text ne propunem să analizăm conceptul de alteritate atât în ipostaza sa autentică (în limbă și în acte discursive reale), cât și în cea artificială, generată de apariția și dezvoltarea noii realități tehnologice. În acest sens, ne vom referi la modul în care IA simulează prezența unui „celălalt” în conversații, precum și implicațiile și riscurile pe care această simulare le determină în înțelegerea conceptului autentic de alteritate. IA nu reflectă doar o criză a alterității, ci impune o redefinire a paradigmelor și a accepțiunilor conceptuale. Demersul pe care îl propun vizează mai întâi o prezentare succintă a conceptului de alteritate autentică, pentru a ajunge apoi la pseudo-alteritatea inteligenței artificiale.

1. Ipostaze ale alterității: alteritatea în limbă și alteritatea în discurs

Comunicarea dialogică cu celălalt, mai exact, raportul dintre subiectivitate (identitate) și alteritate (sau raportul eu-tu) constituie o dimensiune inherentă a ființei umane în specificitatea ei, marcând însuși destinul existenței omenești, al devenirii sale culturale. Din perspectivă lingvistică, putem identifica două ipostaze sau niveluri ale alterității.

1.1. Alteritatea în limbă

Înainte să vizeze finalitatea comunicativă la nivel discursiv, limbajul/limba reprezintă o finalitate spirituală, intrinsecă a ființei umane, așa cum precizează Humboldt, marele gânditor german care a instituit prin opera sa o nouă paradigmă în înțelegerea limbajului. Mai exact, pentru Humboldt „*crearea limbii*” nu este determinată de „*necesitatea externă*” de a răspunde nevoilor practice de interacțiune ale omului, mai exact, nu este cauzată de scopul pragmatic-comunicativ, ci se relevă ca necesitate primordial-spirituală, intern-cognitivă a ființei umane, indispensabilă devenirii sale intelectuale, culturale. Altfel spus, se relevă ca „*necesitatea internă*”, ca finalitate primară, esențială¹:

¹ În lucrarea *Reîntemeierea lumii prin limbaj. Idei inovatoare ale operei lui Humboldt*, am analizat pe larg această perspectivă humboldtiană, care reprezintă o mutație paradigmatică în înțelegerea esenței limbajului. Mai exact, am relevat faptul că perspectivei tradiționale, care considera limbajul drept un

„Crearea limbii este o necesitate internă a omenirii, nu numai una externă pentru întreținerea relațiilor în comun, ci una existentă în însăși natura omenirii, indispensabilă pentru dezvoltarea forțelor ei spirituale și pentru dobândirea unei concepții despre lume la care omul nu poate ajunge decât dacă aduce claritate și precizie în gândirea sa prin gândirea în comun cu alții.” (Humboldt 1836/1984, 25).

Așadar, această necesitate internă din care izvorăște limba este configurată de o finalitate deopotrivă cognitivă („dobândirea unei concepții despre lume”) și dialogică (omul „aduce claritate și precizie în gândirea sa prin gândirea în comun cu alții”). Acestea se actualizează concomitent, fiind într-o relație indestructibilă, într-o condiționare restrictivă, reciproc indispensabilă („la care omul nu poate ajunge decât dacă”), deoarece cunoașterea prin logos (în primul rând prin semnificațiile limbii) implică în mod simbiotic dialogicul, presupunerea inerentă a *celuilalt*, la care subiectul vorbitor se raportează în mod necesar prin chiar faptul elementar că acele cuvinte cu care creează sens în actele sale lingvistice nu îi aparțin doar lui, ci aparțin unei întregi comunități idiomatice din care face parte. Astfel, subiectivitatea individuală a fiecărui vorbitor se regăsește pe sine, primind consistență și inteligibilitate în și prin subiectivitatea colectivă (cea a limbii), marcată de prezența *celuilalt*, ca alteritate inerentă la nivel idiomatic¹.

Pentru Humboldt, nevoia de *celălalt* nu este determinată de un scop practic de într-ajutorare, mai exact, de o „necesitate externă”, ci reprezintă „înclinația primară către socialitatea umană liberă” (Humboldt 1836/2008, 95), care se datorează dialogismului funciar al limbajului, mai exact alterității sale constitutive. Eul creator de limbaj presupune în mod necesar ipostaza unui *tu* cu care să rezoneze într-o consonanță reciproc reflexivă, într-o întâlnire reciproc modelatoare a sinelui și a lumii, ca dimensiune obiectivă. Acest fapt este inerent limbajului și configurează implicit acea „necesitate internă”, pentru că *celălalt* este implicat mereu în procesul comun de producere a gândirii înseși (în măsura în care limba este „organul formator al gândirii”) și, prin aceasta, de configurare a lumii sau de „dobândire a unei concepții despre lume”.

instrument de comunicare util în realizarea unor scopuri practice (reperabilă în text prin sintagma „necesitate externă”), Humboldt îi adaugă o perspectivă mai profundă, coincidentă cu însăși „natura omenirii”: limbajul este înainte de toate „o necesitate internă”. Această înțelegere relevă, de fapt, tocmai specificitatea ființei umane, dimensiunea sa intrinsecă. De asemenea, am interpretat și am echivalat conceptul de „necesitate” din textul humboldtian cu cel de *finalitate*, ca dimensiune esențială a limbajului uman. (vezi Boc 2024, 88-104).

¹ În *Reîntemeierea lumii prin limbaj. Idei inovatoare ale operei lui Humboldt*, am identificat în textul humboldtian indicii pentru o posibilă tipologie a subiectivității implicate în limbaj. Astfel, pe baza relației om-comunitate-umanitate, am identificat trei tipuri de subiectivitate, imaginabile într-o îngemănare concentrică, însă decelabile distinct: o subiectivitate individuală (specifică unei individualități umane), o subiectivitate colectivă/idiomatică (specifică unei comunități) și o subiectivitate integrală, a întregii comunități, care este universală în sens abstract, deoarece include celelalte două tipuri de subiectivitate. (vezi Boc 2024, 176-188).

Aceeași viziune asupra alterității constitutive a limbajului este afirmată și de către Eugeniu Coșeriu, care definește esența limbajului prin cele trei universalii esențiale sau condiții *sine qua non*: creativitate, semanticitate și alteritate¹. Așadar, limbajul este o activitate creatoare care mediază raportul omului cu lumea, raport instituit prin dimensiunea semanticității, precum și raportul cu alți oameni, prin dimensiunea alterității constitutive. În acest sens, într-o sinteză foarte concisă, Coșeriu amintește câteva accepțiuni ale alterității în limbaj: ca experimentare a celuilalt în mine însumi și pe mine în celălalt (Merleau-Ponty), ca implicare a celuilalt în propria conștiință, „o deschidere de ferestre închise, (...) o deschidere a spiritului cuiva spre spiritul altcuiva, (...) o evaziune din închisoarea individuală a fiecăruia dintre noi” (Callogero) etc. (Coșeriu 1994, 21). În același spirit teoretic, Coșeriu definește alteritatea drept

„o continuă atribuire a eului. I se atribuie celuilalt aceeași conștiință cu a vorbitorului. Limbajul efectiv realizat este această continuă atribuire a eului celorlalți. Sigur că, în realitate, eu nu-i cunosc pe ceilalți în conștiința lor, căci la percepție se poate ca lucrurile să se prezinte diferit. Atunci trebuie ca eu să le atribui celorlalți mereu posibilitatea de a înțelege, să cred că sunt ca mine, că sunt și eu pentru ei ceea ce sunt ei pentru mine.” (Coșeriu 1994, 22).

De asemenea, Coșeriu precizează faptul că „această atribuire este continuă, căci facem acest lucru și atunci când vorbim cu un animal, chiar și când vorbim cu obiectele.” (Coșeriu 1994, 22). În opinia mea, acest exemplu reprezintă un caz extrem al prezumției de alteritate, întrucât se asumă implicit opacizarea alterității, prin proiecția eului într-un vid de interacțiune. Însă, în ciuda acestor aspecte, importantă rămâne totuși această prezumție a alterității, întrucât sensul instituit în actul lingvistic – în și prin cuvintele limbii – este unul valid, creat ca și cum ar exista un interlocutor capabil să înțeleagă. În plus, această alteritate prezumată poate avea nu doar o formă perceptibilă, (cea a obiectului sau a animalului căruia ne adresăm) sau una imperceptibilă, eterică (în cazul adresării unui interlocutor imaginar), ci și o substanță, reprezentată tocmai de proiecția propriului eu în ipostaza interlocutorului.

1.2. Alteritatea în discurs

Din perspectivă lingvistico-filosofică (Humboldt, Coșeriu etc.), actul lingvistic presupune concomitent vorbire și înțelegere, creare a sensului și re-creare a acestuia dintr-o conștiință în altă conștiință. Așadar, în esența sa, actul lingvistic presupune o permanentă deschidere spre alteritate, întrucât *celălalt* este mereu parte constitutivă a procesului comun de creare a sensului. Mai exact, în actul lingvistic nu se produce o simplă transmitere a unui conținut de la vorbitor la ascultător, iar ascultătorul nu este cel care primește pasiv o informație pe care o decodează, ci actul lingvistic presupune

¹ Coșeriu discută aceste universalii esențiale ale limbajului în mai multe segmente ale operei sale. De exemplu, vezi Coșeriu 1968/2009; 1974/2009; 1994, 7-26; etc.

„o dublă productivitate cognitivă” (Trabant 2014, 433), o producere comună a sensului, printr-o asumare și o interiorizare a gândirii celuilalt. Aceasta deoarece:

„(...) înțelegerea și vorbirea sunt numai acțiuni diferite ale aceleiași forțe lingvistice. Discursul comun nu poate fi comparat niciodată cu transmiterea unei substanțe. El trebuie să fie dezvoltat atât în cel ce înțelege, precum și în cel ce vorbește din propria-i forță interioară.” (Humboldt 1836/1984, 31).

Așa cum am mai demonstrat (Boc 2024, 179), recunoaștem în acest fragment humboldtian o critică *avant la lettre* a teoriei jakobsoniene, inspirate din cibernetică (Jakobson 1960/1963), a înțelegerii actului lingvistic ca „transmitere” a unui mesaj, prin codare și decodare. Pentru Humboldt, nu doar limba, ci și actul lingvistic reprezintă „manifestarea exterioară a spiritului” (Humboldt 1836/1984, 26), „o muncă a spiritului” (Humboldt 1836/1984, 28), mereu repetată, niciodată încheiată, deoarece stă sub semnul creativității, al *enérgeiei*.

În același spirit humboldtian, în viziunea lui Coșeriu, actul lingvistic

„implică în mod necesar: o intuiție și o expresie a individului A și o percepere și o imagine (o nouă intuiție) ale unui individ B. (...) Ceea ce se întâmplă la individul A nu se repetă niciodată în același fel, nici ca percepere, nici ca intuiție, la individul B: adică, există întotdeauna o porțiune, chiar dacă minimă de neînțelegere.” (Coșeriu 1986/1995, 30).

Fragmentul relevă unicitatea sensului fiecărui act lingvistic particular, sens izvorât din singularitatea intuiției (în calitate de conținut al conștiinței) subiectivității care îl creează, dar și a celei care îl interpretează. Așadar, sensul se creează de vorbitor și se re-creează, prin interpretare, de ascultător, printr-un efort spiritual individual unic, dar în comuniune cu celălalt, într-o întâlnire reciproc modelatoare, reciproc reflexivă, adică, a-l gândi pe celălalt prin tine și a te re-gândi pe tine prin celălalt. Astfel, subiectivitatea individuală este în permanență confruntată cu alteritatea, cu *celălalt*, care se configurează în interiorul conștiinței sale, prin acest proces de creare comună a sensului, proces ghidat de aspirația continuă spre comprehensibilitate. Alteritatea reprezintă implicit o dimensiune a conștiinței subiective, reiterând sinteza dintre subiectiv și obiectiv.

Deci, limbajul presupune atât la nivel idiomatic, cât și la nivel discursiv, această permanentă proiecție/atribuire a propriului nostru eu interlocutorului, fie el real sau imaginar, uman sau non-uman, prezent sau virtual, deoarece creăm sens valid, presupunând în permanență prezența celuilalt, atât în obiectivitatea conținuturilor semnificative ale cuvintelor, cât și în prezumția inteligibilității sensului la nivel discursiv. Așadar, atât la nivel idiomatic, cât și la nivel discursiv, *alteritatea autentică* reprezintă o proprietate relațională, cea dintre eu și tu, care marchează simetric, prin diferențiere, tocmai specificitatea subiectivității.

Dar ce se întâmplă cu noua formă de alteritate propusă de IA?

2. Alteritate și inteligență artificială

Constatăm că această autenticitate a alterității de la nivel discursiv este subminată/substituită de noua formă de raportare dialogică propusă de inteligența artificială. Astfel, în contextul actual al super-tehnologizării, identificăm o problemă inedită și la nivelul înțelegerii conceptului de alteritate. Sistemele actuale ale IA pot reproduce convingător limbajul uman, producând conversații care simulează acte lingvistice reale. Totuși, acestea funcționează printr-o recunoaștere statistică a tiparelor, nu prin reflecție conștientă. Observăm, astfel, o formă de subiectivitate unilaterală, o proiecție de mesaje umane adresate unei „subiectivități” vide, dar care reacționează, simulând ipostaza unui interlocutor real. Mai mult decât atât, aceste sisteme conversaționale pot simula chiar reflexivitatea, așa cum observă Aurel Codoban:

„Chiar dacă nu au conștiință, Modelele de Limbaj (LLM) par reflexive – se pot explica, pot descrie propria funcționare, pot corecta erori. În IA de azi avem *meta-learning*, *few-shot*, *self-improvement* – sisteme care își generează propriile date de antrenament. Acestea sunt forme de reflexivitate algoritmică. Această « reflexivitate simulată » produce iluzia dublului uman. Cu alte cuvinte: oriunde apare reflexivitatea – capacitatea de a se raporta la sine –, apare o copie a spiritului.” (Codoban 2025, 48).

Însă această formă iconică ce oglindește spiritul uman rămâne o copie lipsită de autenticitate. Totuși, această copie – care depășește cu mult, la nivel cantitativ, posibilitățile de procesare și de colectare a datelor de care este capabilă ființa umană – poate induce o teamă metafizică, așa cum remarcă A. Codoban: „Această teamă nu e doar psihologică (...), ci metafizică: omul recunoaște în reflexivitatea mașinii o « umbră » a propriei esențe.” (Codoban 2025, 48). Însă diferența dintre om și IA este tocmai aceasta: cea dintre esență și „umbră esenței”, dintre conștiință și tehnologie, dintre alteritatea autentică și copia alterității sau, în termenii lui Noica invocați de Codoban, dintre „adevăr” și „exactitate” sau dintre tehnic și ontologic, deoarece „exactitatea e valoare tehnică; adevărul e valoare ontologică și existențială” (Codoban 2025, 50).

Astfel, IA are capacitatea de a reflecta reacții umane, de a oferi răspunsuri ample și pertinente, însă fără a constitui o alteritate reciprocă. Dar tocmai această similaritate a reacțiilor într-un act discursiv, această mimare a alterității constituie sursa antropomorfizării IA (vezi infra 2.2.).

Așadar, în cazul conversațiilor cu IA, nu mai poate fi vorba de presupunerea unei alterități simetrice, nici măcar ca în situația unui „dialog” cu un interlocutor imaginar sau cu un obiect, în care este asumat vidul de interacțiune și se realizează proiecția propriului eu (a propriei subiectivități) în ipostaza interlocutorului, așa cum am arătat mai sus¹. Mai exact, în cazul conversațiilor cu IA, sub diferitele ei forme, se poate

¹ Vezi supra 1.1.

manifesta o anumită prezumție de alteritate (neautentică), însă proiecția sau „atribuirea eului” (Coșeriu 1994, 22) este unilaterală, deoarece aparține singurei subiectivități implicate în conversație, cea umană. Iar actul lingvistic se reduce, astfel, la un schimb informațional de mesaje, convertind creativitatea în productivitate, pe baza unor algoritmi, a unor variabile extrase cu mare rapiditate din bazele de date existente, extrem de extinse cantitativ. Cele două componente simetrice și simbiotice ale unui act lingvistic autentic, și anume crearea și interpretarea sensului (procese specifice subiectivității umane în unicitatea ei), devin în acest caz univoce, deoarece subiectivitatea creatoare este unilaterală, interacțiunea realizându-se între o conștiință umană/subiectivitate și o entitate lipsită/vidă de subiectivitate, dar care simulează prezența unui interlocutor.

De fapt, observăm că, chiar din etapa incipientă a dezvoltării inteligenței artificiale, validarea acesteia se raportează tocmai la conceptul de alteritate. În acest sens, amintim celebrul studiu *Computing Machinery and Intelligence* (1950) al matematicianului și informaticianului A. M. Turing, care propune un experiment, pentru a evalua capacitatea unei mașini de a demonstra un comportament inteligent similar cu cel al unui om. Mai exact, în acest text care constituie un studiu de referință în discuțiile despre IA, autorul pornește de la provocatoarea întrebare „Pot mașinile să gândească” („Can machines think?”) și imaginează un „joc al imitației” („imitation game”), care constă în dialogul pe care un interlocutor uman îl poartă, prin intermediul unui canal de tip text cu două entități diferite, pe care nu le cunoaște și nu le poate vedea: cu un alt om și cu un computer. Jocul (sau ceea ce va deveni „testul Turing”) constă tocmai în posibilitatea omului care interoghează cele două instanțe (cea umană și cea artificială) de a distinge net mașina de om pe baza răspunsurilor oferite de acestea. Dacă această distincție nu este posibilă, se consideră că mașina (computerul sau ceea ce astăzi numim inteligență artificială) a trecut testul Turing, deoarece demonstrează abilitatea de a imita comportamentul conversațional uman. Studiul lui Turing are multiple valențe relevante pentru o analiză detaliată a devenirii IA și a competențelor sale¹, însă, din perspectiva cercetării noastre, reținem doar faptul important pentru discuția de față, și anume că, deși testul lui Turing nu măsoară înțelegerea reală și nici subiectivitatea implicată în actul discursiv, acesta afirmă clar simularea alterității ca dimensiune definitorie pentru validarea competențelor inteligenței artificiale: IA trece testul doar dacă dovedește capacitatea de a simula, mai exact, de a imita până la identificare un interlocutor uman real.

Asumarea acestei realități tehnologice impune o redefinire și o tipologizare a alterității. Astfel, din perspectiva percepției pe care o avem asupra interlocutorului virtual propus de IA, mai specific, asupra chatboturilor (de exemplu, ChatGPT, DeepSeek, Claude, Grok etc.), consider că putem identifica două ipostaze ale acestei

¹ Pentru o analiză pertinentă a studiului lui Turing, dar și pentru alte aspecte care vizează perspective asupra dimensiunii creativității (în special a creativității literare, precum și a statutului controversat al scriitorului non-uman) în raport cu posibilitățile inteligenței artificiale, trimitem la studiul *Cui i-e frică de Inteligența Artificială?! Cărți scrise de către IA – metodologie, reușite notabile, dileme* (Buleu 2025).

pseudo-alterități: pe de o parte o „alteritate” *asumată ca fiind una tehnologizată* și, pe de altă parte, o „alteritate” *antropomorfizată*. Iar acestea reprezintă constructe ale subiectivității înseși, care reiterează și reinterpretează, în noul context actual, proprietatea relațională dintre *eu și tu* sau dintre subiectivitate și alteritate.

2.1. „Alteritatea” tehnologizată asumată

„Alteritatea” *asumată ca fiind una tehnologizată* prezumă vidul de subiectivitate al IA și presupune o raportare obiectivă, chiar critică, la informațiile furnizate de aceasta. De asemenea, alteritatea de acest tip este înțeleasă și recunoscută ca fiind una non-umană, computațională, artificială, cu atribute impresionante de procesare rapidă a unor baze informative imense și cu capacități nelimitate de generare de informații și texte. Totuși, în ciuda acestei multitudini de competențe computaționale, limitele în raport cu ceea ce constituie substanța inteligenței umane sunt inerente, deoarece doar aspectele cantitative sunt cele care diferențiază inteligența artificială de cea umană, și nu dimensiunea calitativă, substanțială, intrinsecă. În plus, simularea inteligenței umane de către IA este limitată, din perspectiva unor tipuri de inteligență, așa cum precizează Constantina Raveca Buleu:

„Dacă IA poate reproduce etapele unui proces de gândire uman – stabilirea unei finalități, evaluarea informațiilor existente și strângerea informațiilor adiacente, manipularea datelor și stabilirea relațiilor între datele existente și noile informații, evaluarea marjei de atingere a scopului propus și modificarea acestuia în funcție de noile informații –, ea nu poate replica integral toate tipurile de inteligență existente în arsenalul uman.” (Buleu 2025, 15).

Pentru a-și susține afirmațiile, autoarea amintește tipurile de inteligență și posibilitatea simulării lor de către IA, așa cum sunt acestea prezentate de Mueller și Massaron (2018):

„singurul tip de inteligență care poate fi simulat cu un potențial ridicat este cel logico-matematic. În ordine descrescătoare, inteligența corporal-kinestezică are un potențial de simulare moderat spre ridicat, cea interpersonală un potențial scăzut spre moderat, cea lingvistică unul scăzut, în vreme ce inteligența interpersonală și cea creativă au un potențial de simulare practic nonexistent.” (Buleu 2025, 15).

Evident, nu excludem posibilitatea ca aceste constatări, formulate în 2018 de autorii menționați, să nu mai fie de actualitate, iar gradul de simulare să fie mai ridicat. Însă, indiferent de aceste variații graduale ale simulării, faptul incontestabil este acela că inteligența umană și inteligența artificială rămân substanțial diferite din perspectiva calitativă a existenței vs. nonexistenței conștiinței, cu toate implicațiile care decurg de aici, în special, în privința creativității și a alterității, care reprezintă dimensiuni inerente subiectivității umane în unicitatea ei. Și tocmai aceste atribute ale subiectivității umane constituie diferența majoră în raport cu IA, limitele acesteia din urmă situându-se

inclusiv la nivelul identificării nuanțelor subtile ale creației de sens, așa cum remarcă Manuela Mihăescu:

„O altă provocare majoră rămâne problematica referitoare la ambiguitatea limbajului uman, care continuă să fie un obstacol pentru algoritmi (dar nu numai!), mai cu seamă atunci când este vorba despre texte cu probleme structurale și stilistice complexe, cu elemente de umor, ironie sau diferite referințe culturale, situații și contexte pentru a căror înțelegere este nevoie de un *background* cultural, educațional, emoțional, de așa-numita « subtilitate umană ».” (Mihăescu 2024, 99).

Asumarea limitelor inteligenței artificiale, corelată cu înțelegerea adecvată a naturii sale instrumentale este absolut necesară din perspectiva percepției obiective a IA, precum și a dimensiunii pseudo-alterității pe care aceasta o propune utilizatorilor.

Așadar, înțelegea în dimensiunea sa de instrument digital performant și util (chiar indispensabil uneori) în epoca actuală, raportarea subiectivității umane la acest tip de pseudo-alteritate este una care recunoaște funcția esențial instrumentală a IA și care utilizează și valorifică datele și informațiile furnizate de aceasta, cu discernământ, cu simț critic și cu recunoașterea limitelor sale inerente. Iar aceste aspecte configurează ceea ce numim tipul de „alteritate” tehnologizată asumată.

2.2. „Alteritatea” antropomorfizată

În schimb, „alteritatea” *antropomorfizată* relevă tendința de ficționalizare a IA, prin umanizarea acesteia, prin substituirea ei cu ipostaza unei subiectivități oglindite, uneori chiar a propriei subiectivități, care transformă dialogul într-un act de „narcisism” digital. Deși IA este o entitate instrumentală proiectată pentru a servi scopurilor umane, cuceririle tehnologice actuale permit IA să simuleze interacțiuni care pot părea dialogice, creând iluzia unui „Tu”.

În acest sens, mi-a atras atenția o știre difuzată relativ recent (16 mai 2025) la un post de televiziune național¹, în care se relatează faptul că IA a devenit „un fel de prieten online sau confident pentru cei care se simt singuri.” De asemenea, se precizează că, în prezent, „milioane de utilizatori din întreaga lume folosesc chatboturi nu doar pentru informații, ci și pentru sprijin emoțional.” Astfel, funcția sa inițială instrumentală este depășită tocmai prin perceperea deformată, ficționalizată a acestei entități. De aceea, se arată în continuare, „în 2025 IA a devenit prietenul virtual și remediu pentru singurătate pentru milioane de utilizatori.” Printre motivele principale ale acestui fenomen al apropierei sau chiar al substituirii *celuilalt* prin IA sunt menționate teama de respingere și singurătatea, stări identificabile și în rândul tinerilor, în ciuda prezenței lor active în mediul online. Așadar, unele persoane caută empatie, înțelegere, validare, sfaturi, sprijin emoțional în conversațiile cu IA.

¹ <https://www.antena3.ro/actualitate/social/inteligenta-artificiala-noul-remediu-impotriva-singuratatii-ce-spun-psihologii-despre-aceasta-tendinta-ai-nu-are-empatie-746186.html>

Prin răspunsuri adaptate și validate de algoritmi de învățare, IA creează iluzia unei relații reciproce, în măsură să satisfacă așteptările afective ale individului. Iar această simulare poate genera așteptări și atitudini disproporționate, nerealiste, chiar absurde¹ sau poate conduce la o preferință pentru interacțiunile predictibile cu IA, în detrimentul relațiilor umane complexe, fluctuante și uneori riscante. În acest caz, alteritatea devine una programabilă, adaptată subiectivității, care se regăsește cu satisfacție în această reflexie sau oglindire.

În realitate, interacțiunea este un monolog mascat, în care celălalt nu există cu adevărat, ci doar reflectă așteptările utilizatorului. Pe măsură ce IA primește trăsături antropomorfe – voce, chip, gesturi, emoții, mimică –, granița dintre interacțiunea autentică și simulare devine tot mai fragilă, iar alteritatea autentică este evitată în favoarea unei oglinzi sau a unui simulacru care îl substituie pe celălalt-cel-autentic. Astfel, pericolul înstrăinării, al alienării conceptului autentic de alteritate devine din ce în ce mai evident, cu atât mai mult cu cât confuzia între interlocutorul real și simulacrul tehnologic nu este sesizată, este ignorată sau este chiar provocată.

În acest sens, mai mulți cercetători atrag atenția asupra pericolului pe care îl reprezintă fenomenul de antropomorfizare/personificare a IA. De exemplu, D. Watson, în studiul *The Rhetoric and Reality of Anthropomorphism in Artificial Intelligence* (2019) remarcă tentația de a recurge la tropi antropomorfici în descrierea IA, concluzionând că o astfel de retorică este în cel mai bun caz înșelătoare și în cel mai rău caz periculoasă. Impulsul de a umaniza algoritmi reprezintă un obstacol în calea conceptualizării adecvate a provocărilor tehnologiei. Alți cercetători, precum G. Abercrombie, A. Cercas Curry *et alii*, în studiul *Mirages. On Anthropomorphism in Dialogue Systems* (2023), analizează modalitățile prin care sistemele conversaționale cu chaboturi și designul lor sunt antropomorfizate de dezvoltatori și, astfel, le induc utilizatorilor tendința de a personifica aceste sisteme. În acest sens, autorii studiului analizează o serie de mărci și structuri lingvistice care pot determina personificarea, creând falsa impresie că sistemele au empatie (folosirea pronumelui la persoana I, adaptarea registrului stilistic, aspecte prozodice etc.). Observăm că acestea constituie, de fapt, modalități discursive de generare a unei pseudo-alterități, cu pseudo-empatie. În același timp, autorii avertizează că acest „miraj antropomorf”, prin care li se atribuie caracteristici sau comportamente umane unor entități non-umane, poate genera dependență emoțională, exces de încredere în rezultatele oferite și care sunt uneori eronate, acceptare/adoptare pe scară largă a acestor sisteme sau consolidarea unor stereotipuri.

¹ În acest sens, pot fi identificate nenumărate știri din întreaga lume care certifică relații emoționale, amoroase sau chiar căsătorii între persoane reale și roboți umanoizi sau chatboturi AI. Asistăm astfel și la o conjuncție a realității cu o „realitate” digitală, unele „ceremonii matrimoniale” desfășurându-se într-o „realitate mixtă”. Astfel, însuși conceptul de realitate este redefinit prin această antropomorfizare a alterității, granițele devenind din ce în ce mai fluctuante, oricât de absurde, de inacceptabile sau de neverosimile ar părea aceste situații.

Astfel, o evaluare a consecințelor ficționalizării antropomorfizante, precum și cunoașterea eventualelor pericole generate de acest fenomen reprezintă o necesitate, pentru a preîntâmpina riscurile de ordin conceptual, emoțional, etic etc., dar și pentru a înțelege corect și obiectiv pseudo-alteritatea specifică inteligenței artificiale, precum și ireductibilitatea ei la cea umană.

3. Concluzii

În concluzie, în acest context al super-tehnologizării asistăm inevitabil la o schimbare de paradigmă, cu implicații în redefinirea unor concepte pe care le consideram până acum clare, canonizate, dar care acum devin fluctuante, susceptibile de metamorfoze și de delimitări distinctivă, cu nuanțe conceptuale inedite, precum: uman/non-uman, subiectivitate/subiectivitate unilaterală în actul discursiv, alteritate/pseudo-alteritate, realitate/realitate virtuală sau digitală etc.

În cazul unui dialog real, așa cum am arătat, actul lingvistic presupune în mod simultan creativitate (creație de sens de către o subiectivitate) și alteritate (interpretarea sensului și proiectarea lui în conștiința interlocutorului), fiind astfel o creație comună a vorbitorului și a ascultătorului, bazată pe comuniunea dimensiunii interioare a interlocutorilor, deoarece, așa cum preciza Humboldt:

„Oamenii se înțeleg unul cu altul nu prin aceea că își transmit realmente semne ale lucrurilor, nici prin aceea că se determină reciproc să producă precis și complet același concept, ci prin faptul că ating, fiecare în interiorul celui alt, aceeași verigă din lanțul reprezentărilor lor sensibile și al producțiilor lor conceptuale interne, făcând să vibreze aceeași coardă a instrumentului lor spiritual, din care izvorăsc în fiecare concepte corespunzătoare, dar nu identice.” (Humboldt 1836/2008, 196).

Fiind lipsite tocmai de această vibrație spirituală comună și simetrică, interacțiunile/dialogurile cu IA pot satisface într-o oarecare măsură așteptări afective sau cognitive, dar nu pot înlocui profunzimea relațiilor umane autentice. Noua formă de alteritate identificabilă în conversațiile cu IA este, de fapt, o pseudo-alteritate, situabilă între oglindire, simulare și înstrăinare. Acest tip de alteritate reprezintă o simulare a celui alt, întrucât nu implică subiectivitate sau conștiință, ci se bazează pe modele predictibile ale comportamentului uman, pe care le reflectă într-o iconicitate discursivă. Prin aceasta, este subminată alteritatea autentică, subiectivitatea rămânând una unilaterală, asimetrică și înstrăinată de celălalt-cel-autentic. Iluzia unui interlocutor, mai exact, a unei subiectivități implicate în actul discursiv generează, de fapt, criza alterității. Iar această criză a alterității poate determina eroziunea capacității de a recunoaște și de a valorifica alteritatea reală, cu implicații majore pentru empatie și solidaritate.

De aceea, am considerat că este important să distingem, la nivelul acestei pseudo-alterități, între „alteritatea” tehnologizată asumată (în care funcția instrumentală este recunoscută și asumată în mod obiectiv și critic, cu toate beneficiile și limitele ei) și „alteritatea” antropomorfizată (în care riscul de ficționalizare poate

genera nu doar confuzie cu alteritatea autentică, ci și daune de ordin conceptual, psihologic, social).

În final, dorim să facem precizarea că scopul acestui text a fost acela de a oferi o perspectivă de înțelegere a noii realități care definește din ce în ce mai mult lumea actuală și, care, în consecință, nu poate fi ignorată.

Referințe bibliografice

- Abercrombie, G. Cercas Curry, A. et alii. 2023. *Mirages. On Anthropomorphism in Dialogue Systems*. Disponibil online: https://www.researchgate.net/publication/370842240_Mirages_On_Anthropomorphism_in_Dialogue_Systems Ultima accesare 10 noiembrie 2025.
- Boc, Oana. 2024. *Reîntemeierea lumii prin limbaj. Idei inovatoare ale operei lui Humboldt*. Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană.
- Buleu, Constantina Raveca. 2025. *Cui i-e frică de Inteligența Artificială?! Cărți scrise de către IA – metodologie, reușite notabile, dileme*. În volumul *Interhermetica. Studii și eseuri*. Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință.
- Codoban, Aurel. 2025. *Ce gândea Noica despre inteligența artificială?*. În *Viața Românească*, nr. 11-12, 2025, p. 43-50.
- Coșeriu, Eugeniu. 1968/2009. *Omul și limbajul său*, în Coșeriu 2009, p. 36-52.
- Coșeriu, Eugeniu. 1974/2009. *Universalile limbajului și universalile lingvisticii*, în Coșeriu 2009, p. 73-111.
- Coșeriu, Eugenio. 1986/1995. *Introducere în lingvistică*. Cluj-Napoca: Editura Echinoc. Traducere din limba spaniolă de Elena Ardeleanu și Eugenia Bojoga.
- Coșeriu, Eugen. 1994. *Prelegeri și conferințe. Supliment al „Anuarului de lingvistică și teorie literară” al Institutului de Filologie Română „Al. Philippide”*, tom XXXIII. Iași: Institutul de Filologie Română „Al. Philippide”.
- Coșeriu, Eugeniu. 2009. *Omul și limbajul său. Studii de filozofie a limbajului, teorie a limbii și lingvistică generală*, Antologie, argument, note, bibliografie și indici de Dorel Fănar. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Humboldt, Wilhelm von. 1836/2008. *Despre diversitatea structurală a limbilor și influența ei asupra dezvoltării spirituale a umanității*. București: Editura Humanitas. Traducere în limba română de Eugen Munteanu.
- Humboldt, Wilhelm von. 1836/1984. *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Berlin, 1936. Fragmente traduse în limba română în *Teorie și metodă în lingvistica din secolul al XIX-lea și de la începutul secolului al XX-lea. Texte comentate*. București: Universitatea din București, p. 24-35.
- Jakobson, Roman. 1960/1963. *Essais de linguistique générale*. Paris: Minuit. Traduit et préface par Nicolas Ruwet.
- Mihăescu, Manuela. 2024. *Inteligența artificială generativă și regândirea proceselor lingvistice*. În *Revue internationale d'études en langues modernes appliquées/International review of studies in applied modern languages*, nr. 17/2024. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, p. 97-111.
- Mueller, John Paul. Massaron, Luca. 2018. *Artificial Intelligence for Dummies*. New Jersey: John Wiley&Sons.
- Trabant, Jürgen. 2014. *Pourquoi Humboldt?*. În Archaimbault, Sylvie / Fournier, Jean-Marie / Raby, Valérie (Eds.), *Penser l'histoire des savoirs linguistiques. Hommage à Sylvain Auroux*, Lyon: ENS Éditions, p. 573–585.
- Turing, A. M. 1950. *Computing Machinery and Intelligence*. În *Mind*, 49, 1950, p. 433-460. Disponibil online: <https://courses.cs.umbc.edu/471/papers/turing.pdf>. Ultima accesare: 3 noiembrie 2025.

Watson, David. 2019. *The Rhetoric and Reality of Anthropomorphism in Artificial Intelligence*. În *Minds & Machines*, 29, 417–440. <https://doi.org/10.1007/s11023-019-09506-6> Ultima accesare: 5 noiembrie 2025.

Diana BOC-SÎNMĂRGIȚAN
(Universitatea de Medicină
și Farmacie „Victor Babeș”,
Timișoara, C-CLASC)

**De la criză la epicriză.
O radiografie a predării RLS
între interdisciplinaritate
și mediere culturală**

Abstract: (From Crisis to Epicrisis: An X-Ray of Teaching Romanian as a Foreign Language)

Learning Romanian as a foreign language for medical students involves a complex process, often marked by challenges not only of a linguistic nature but also emotional and cultural. This article proposes a procedural metaphor – from “crisis” to “epicrisis” – to describe the formative journey of the international learner, from the initial moment of confrontation with the language to linguistic and cultural integration. The analysis is supported by current pedagogical perspectives in foreign language teaching and includes methodological suggestions for an empathetic and reflective teaching approach, tailored to the specific needs of the target audience. Particular emphasis is placed on the role of intercultural dialogue in the learning process, especially through extracurricular activities designed to facilitate authentic contact with the Romanian language and culture and to support the development of communicative competence in a relational and integrative framework.

Keywords: *Romanian language, Foreign language, Didactics, Linguistic integration, Intercultural dialogue.*

Rezumat: Învățarea limbii române ca limbă străină pentru studenții mediciniști presupune un parcurs complex, adesea marcat de dificultăți nu doar lingvistice, ci și de natură afectivă și culturală. Acest articol propune o metaforă procesuală – de la *criză* la *epicriză* – pentru a descrie traseul formativ al cursantului internațional, din momentul inițial al confruntării cu limba până la integrarea lingvistică și culturală. Analiza este susținută de perspective pedagogice actuale din didactica limbilor străine și include sugestii metodologice pentru o predare empatică și reflexivă, adaptată la nevoile specifice ale publicului-țintă. Un accent deosebit este pus pe rolul dialogului intercultural în procesul de învățare, în special prin activități extracurriculare menite să faciliteze contactul autentic cu limba și cultura română și să sprijine dezvoltarea competenței comunicative într-un cadru relațional și integrativ.

Cuvinte-cheie: *limbă română, limbă străină, didactică, integrare lingvistică, dialog intercultural.*

Argument

Mobilul prezentei cercetări rezidă în dorința noastră permanentă de a înțelege mai profund, de a analiza critic și perfecționa procesul de predare printr-o autoevaluare a metodelor utilizate. Credem că reflexivitatea reprezintă un element esențial în activitatea didactică, deoarece presupune o întoarcere constantă asupra propriei practici, asupra modului în care gândim, acționăm și interpretăm realitatea

educațională. Pentru cadrul didactic, reflexivitatea se concretizează în autoanaliza metodelor de predare, ne întrebăm adesea *ce funcționează* și *ce nu funcționează*, oferindu-ne astfel oportunitatea de ajustare rațională a strategiilor utilizate. Reflexivitatea implică, de asemenea, conștientizarea propriilor presupuneri lingvistice, pedagogice sau culturale care pot influența în mod subtil actul educațional și relația profesor-cursant. Un astfel de demers reflexiv devine necesar dacă dorim să ne adaptăm practica la nevoile reale ale cursanților și nu să ne sprijinim doar pe metode standardizate, ci să integrăm observațiile directe, feedbackul primit și rezultatele obținute. Doar astfel învățarea va deveni una continuă, construită din experiențe, inclusiv din eșecuri care capătă valoare formativă atunci când sunt analizate critic.

Învățarea limbii române ca limbă străină (RLS) are o importanță esențială pentru studenții noștri mediciști internaționali care urmează cursuri în România, întrucât competența lingvistică nu reprezintă doar o abilitate academică, ci o condiție fundamentală pentru practicarea profesiei lor. În domeniul medical, comunicarea cu pacienții, cu personalul din spitale și cu echipele interdisciplinare presupune nu doar cunoașterea terminologiei de specialitate, ci și capacitatea de a înțelege nuanțe, emoții, registre discursive și particularități culturale. O bună stăpânire a RLS asigură nu doar transmiterea corectă a informațiilor medicale, ci și construirea unei relații de încredere cu pacientul, prevenirea erorilor clinice și integrarea eficientă în sistemul de sănătate românesc. În plus, învățarea limbii contribuie la o mai rapidă adaptare socială și ulterior la inserția profesională și la formarea unei identități academice care să pună în valoare diversitatea lingvistică și culturală.

Cadrul teoretic, metodologia și publicul-țintă

Articolul urmărește să analizeze parcursul complex al studenților noștri mediciști care învață limba română ca limbă străină. Am folosit metafora „de la criză la epicriză” cu intenția de a descrie cât mai fidel evoluția cursantului de la primele confruntări cu limba până la integrarea lingvistică și culturală. Demersul analitic se sprijină pe perspective pedagogice actuale și propune strategii didactice care se bazează pe empatie și sunt adaptate la nevoile specifice ale publicului-țintă. Finalitatea articolului este de a sublinia importanța dialogului intercultural și interdisciplinar, precum și a activităților extracurriculare în dezvoltarea unei competențe comunicative autentice și integrative care să faciliteze participarea activă a cursanților în interacțiuni reale și să susțină integrarea lor lingvistică și culturală în mediul românesc.

Comunicarea eficientă între medic și pacient este o abilitate de bază, esențială în clinică. Abilitățile interpersonale și de comunicare ale medicilor au un impact semnificativ asupra îngrijirii pacienților și se corelează cu rezultate îmbunătățite în domeniul sănătății. În cartea *Skills for Communicating with Patients* (2013, ediția a treia), autorii Jonathan Silverman, Suzanne Kurtz și Juliet Draper vin cu o abordare cuprinzătoare a predării și învățării abilităților de comunicare la toate nivelurile de educație medicală, atât în medicina de specialitate, cât și în medicina de familie. Ei arată cum pot fi dobândite abilitățile de comunicare în vederea unui dialog de anamneză

de succes, furnizând totodată dovezi ale cercetării care validează importanța lor atât pentru medici, cât și pentru pacienți. Bibliografia consistentă¹ pe care se sprijină cartea oferă multe titluri pentru aprofundarea subiectului. Ne-au fost de mare ajutor aceste referințe atunci când am lucrat la *grilele de evaluare*², grile ce au avut și au în continuare ca principal scop să-i ghideze pe studenții noștri mediciști în realizarea unui dialog de anamneză cât mai eficient care să-și atingă adevăratul scop – acela de a înțelege pacientul în profunzime, dincolo de simptome, printr-o comunicare empatică, clară, centrată pe nevoile acestuia, contribuind astfel la stabilirea unui diagnostic corect și la construirea unei relații terapeutice bazate pe încredere. Ne bucură mult faptul că tot mai multe preocupări de acest gen se regăsesc și în rândul cercetătorilor din țara noastră (vezi Mahler 2023).

Cercetările recente pun accent și pe competențele interculturale, și pe adaptarea didacticii la profilul studenților de la diverse specializări, subliniind necesitatea unor scenarii didactice care să îmbine terminologia de specialitate cu abilități comunicative reale, favorizând totodată dezvoltarea competenței de mediere culturală³. Această competență este esențială pentru viitorii profesioniști din domeniul sănătății care trebuie să comunice eficient cu pacienți provenind din medii culturale diferite și să interpreteze corect nuanțele lingvistice și culturale ale discursului medical. Am scris despre importanța *dialogului intercultural în formarea studenților mediciști*⁴, iar prin întâlnirile interculturale și sesiunile de comunicări pe care le organizăm în cadrul universității susținem constant acest demers.

Până să ajungem să vorbim însă de șlefuirea limbajului în vederea mai ales a unei complianțe terapeutice pe care orice medic și-o dorește de la pacientul său, e nevoie să formăm bagajul lingvistic, să montăm și să demontăm continuu schela cunoașterii gramaticale. Didactica predării limbii române ca limbă străină s-a orientat în ultimii ani spre practici centrate pe competențe, interacțiune comunicativă și integrarea resurselor digitale, astfel încât manualele și ghidurile recente să susțină nu doar transmiterea regulilor gramaticale, ci și competențele pragmatice și interculturale ale cursanților, fapt ce ne bucură enorm, pentru că vedem rezultate pozitive. Manuale

¹ Ultimele 30 de pagini, 284-314, sunt o adevărată radiografie a ceea ce s-a scris în domeniu până în anul 2013, anul apariției celei de-a treia ediții a cărții.

² În capitolul *Grile de evaluare. Performanța SM în dialogul cu PS*, am urmărit atât evaluarea colegială, cât și evaluarea realizată de pacientul standardizat, alături de autoevaluarea studentului medicinist. Astfel, feedbackul a fost obținut din toate direcțiile – un feedback 360, concept despre care am discutat pe larg într-un capitol separat, *Feedback 360 sau comunicarea inversă în dialogul de anamneză*.

³ Vezi Cucoș 2022; Cuțitaru 2020; Jianu Neteșu Nanu 2020; Nanu Ivancu 2018; Bărdășan Căpălășan 2018; Varga 2016; Neuner 2012; Coste Moore Zarate 2009; Șerbănescu 2007; Zarate 2004; Cucoș 2000; Byram 1997 etc.

⁴ Dau aici doar câteva titluri pentru a arăta recente mele cercetări în această sferă: *Linguistic Diversity - A Bridge Between Doctor and Patient in Quality Healthcare Culture*; *Locuri și terapie sau despre dialogul intercultural în formarea medicală a studenților din universitatea noastră*; *Storytelling in Teaching Romanian as a Foreign Language to Medical Students*; *What Else Do We Train When We Teach Medical Students? Medical Humanities in the Encores*.

și serii noi sau volume pentru nivelurile A1–B1 oferă structuri adaptate conform CEFR și activități orientate spre comunicare¹.

Totodată, apar lucrări și proiecte care explorează predarea limbii române ca limbă străină în mediul virtual și utilizarea tehnicilor moderne – precum platformele multimedia cu acces liber – menite să răspundă nevoilor studenților internaționali și noilor generații de cursanți, familiarizați cu mediul digital și învățarea interactivă. Exemple relevante sunt proiectul Clipflair care valorifică activitățile de subtitrare și dublare ca instrumente didactice (Varga 2016; Varga 2020), precum și studiile reunite în volumul coordonat de Jieanu, Netedu și Nanu (2020), intitulat *Limba română ca limbă străină în mediul online* care analizează aplicarea metodelor multimodale și impactul lor asupra motivației și performanței cursanților.

În general, tendința este spre o didactică flexibilă, multimodală și reflexivă, susținută de manuale actualizate, platforme electronice și studii care documentează eficiența strategiilor în contexte clasice și online. Și asta ne bucură, pentru că e calea pe care și noi o parcurgem și în care credem. Feedbackul primit din partea cursanților susține demersul nostru și confirmă relevanța acestei abordări, oferindu-ne repere valoroase pentru ajustarea și consolidarea strategiilor didactice. Pornind de la analiza caracteristicilor de învățare ale studenților și de la nevoile lor specifice, concepem procesul didactic astfel încât să integreze metode expozitive și interactive, completate de metode bazate pe descoperire și pe receptarea activă a mesajului. Valorificăm în principal metodele bazate pe acțiune, precum exercițiul individual și de grup, activitățile practice de receptare și interpretare a textelor scrise și orale, rezolvarea de sarcini aplicative și activități de mediere lingvistică. În cadrul cursului practic de limba română, utilizăm prelegeri interactive, susținute cu ajutorul unor prezentări vizuale (PowerPoint/Prezi), materiale audio și video, texte autentice și adaptate, puse la dispoziția studenților, precum și recapitulări sistematice ale conținuturilor anterioare, cu accent pe noțiunile-cheie din lecția precedentă. Totodată, includem analize de texte științifice de popularizare, informative și instructive, însoțite de scheme, imagini și întrebări de verificare a înțelegerii, alături de activități colaborative de receptare și interpretare – lectură în perechi sau în grupuri, ascultare activă urmată de reconstrucția mesajului, exerciții de parafrază și rezumare. Pe de altă parte, urmărim consolidarea abilităților de ascultare activă și de comunicare asertivă, precum și exersarea mecanismelor de construire a feedbackului ca modalități de reglare și adaptare a procesului de învățare. În același timp, încurajăm lucrul în echipă pentru rezolvarea sarcinilor de receptare și interpretare, stimulând colaborarea într-un climat favorabil

¹ Vezi manualele sau capitolele apărute la editurile universităților din București, Timișoara, Cluj etc. Dăm doar câteva exemple: *RLS, pls! Manual de limba română ca limbă străină pentru nivelul A1* (Editura Universității din București, 2024); *Limba română ca limbă străină. Manual pentru studenții străini de la anul pregătitor. Nivel A1-A2+* (Editura Universității de Vest, 2023); *Competența de exprimare orală în română pentru nivelurile de studiu A1.A2, în Locuri și terapie. Sănătatea are un nume*, Editura Victor Babeș, ediția 2023); *RLSmed. Româna ca limbă străină - limbaj medical nivelurile B1-B2 + de competență lingvistică* (Editura Victor Babeș, 2021), *Manual de limba română ca limbă străină (RLS) A1-A2* (Editura Presa Universitară Clujeană, 2019) etc.

învățării prin descoperire. În activitățile pe care le propunem, ceea ce vizăm în principal este formarea unei atitudini reflexive și critice față de conținuturile studiate, dezvoltarea competențelor de analiză și sinteză, precum și aplicarea cunoștințelor în contexte variate de comunicare academică și profesională.

Integrăm aceste strategii pentru că ne dorim să îmbunătățim constant procesul de predare-învățare și doar printr-o adaptare continuă a demersului didactic la nevoile cursanților putem consolida autonomia în învățare, aspect extrem de important mai ales dacă ne gândim la faptul că studenții internaționali din universitatea noastră studiază limba română doar în primii doi ani de studiu¹ sau chiar doar pentru un an².

De la criză la epicriză

Am ales metafora procesuală *de la criză la epicriză* tocmai pentru că descrie fidel parcursul formativ al studentului nostru internațional, de la confruntarea inițială cu limba română până la integrarea lingvistică, culturală și pragmatică. Această transformare afectează nu doar cursantul, ci și cadrul didactic care trece de la reacții instinctive, firești, la reflecție profesională și decizii pedagogice fundamentate. În acest proces, dificultățile întâmpinate devin resurse valoroase de cunoaștere și de inovare didactică, iar experiența formativă se conturează ca un traseu de dezvoltare reciprocă, în care adaptarea și creativitatea contribuie la consolidarea competențelor atât ale celui care se formează, cât și ale formatorului.

La sosirea într-un spațiu complet nou, fără sprijinul familial imediat, studenții noștri internaționali se confruntă adesea cu o criză inițială care reflectă atât provocările lingvistice, cât și cele afective. În plan lingvistic, aceștia întâmpină dificultăți legate de pronunție, vocabular și gramatică, ceea ce poate îngreuna înțelegerea cursurilor, participarea la activități și exprimarea corectă a ideilor. Pe plan afectiv, apar sentimente de anxietate, nesiguranță și izolare, generate de diferențele culturale și de necesitatea adaptării rapide la un mediu academic și social necunoscut. Această perioadă inițială reprezintă un moment critic de acomodare, în care sprijinul pedagogic și social devine esențial pentru facilitarea integrării și pentru construirea încrederii în propriile competențe. În acest context, învățarea unei limbi străine devine mult mai mult decât dobândirea unei simple abilități de comunicare, ea implică și cunoașterea culturii pe care limba o reflectă, știut fiind că aceasta nu este doar un mijloc de comunicare, ci și „o modalitate de exprimare a culturii și un mediator al identității” (Abdallah-Pretceille 1991, 306). Prin intermediul limbii, studenții pot evidenția cultura unui grup și pot identifica puncte comune de referință care facilitează și mențin dialogul printr-un limbaj comun (Defays 2018, 86), ceea ce contribuie la depășirea dificultăților inițiale și la integrarea lor academică și socială.

Pentru a sprijini studenții internaționali în depășirea dificultăților inițiale, concepem activități didactice și extracurriculare menite să faciliteze adaptarea lor atât

¹ La Facultățile de Medicină și Farmacie.

² La Facultatea de Medicină Dentară.

academică, cât și socială. Prin exerciții de comunicare, ateliere de lucru în grup, sesiuni de tutorat și evenimente interculturale, aceștia își dezvoltă treptat abilitățile lingvistice, înțelegerea culturală și încrederea în propriile competențe. În acest proces, rolul feedbackului constructiv și al predării empatică devine esențial, oferindu-le studenților oportunitatea de a reflecta asupra performanțelor proprii, de a corecta dificultățile și de a se simți susținuți într-un mediu sigur și incluziv, favorabil învățării și integrării.

Potrivit lui Puren, obiectivul cultural a fost întotdeauna unul central în predare, limba străină, devenind din ce în ce mai puțin un obiectiv și din ce în ce mai mult un mijloc de descoperire a culturii (culturilor) corespunzătoare (Puren 2010, 9 apud Mehyaoui 2022, 113). Această viziune este împărtășită de mulți didacticieni contemporani care sunt de acord asupra importanței care trebuie acordată culturii în predarea limbilor străine (Defays 2018, 81). Prin urmare, cursurile de limbi străine se prezintă ca locul ideal pentru a cunoaște și înțelege o altă cultură (Sperkova 2009). Acest fapt conduce totodată la dezvoltarea competenței interculturale văzută ca „pârghie de reflecție și acțiune” (Porcher 1996, VIII).

Într-o universitate de medicină, această pârghie este calea sigură înspre o carieră de succes. Să luăm în dezbatere situația în care medicul și pacientul provin din medii culturale diferite, caz în care cu siguranță comunicarea va fi influențată de atitudini, valori, mentalități, stereotipuri, prejudecăți și de practici ale comunității lingvistice și culturale din care aceștia provin. Pentru ca un dialog de anamneză să-și atingă scopul final, medicul trebuie să dețină abilități de control, de identificare și gestionare a diferențelor comunicative induse cultural. Cultura modelează și influențează comunicarea (cf. Ionescu 2019), iar forma pe care o îmbracă dialogul variază în funcție de profilul cultural al partenerilor de dialog, ca parte a identității culturale a acestora. Lipsa de înțelegere a particularităților de interacțiune ce țin de cultura pacientului poate afecta considerabil desfășurarea unui dialog de anamneză, putând degenera chiar în conflicte, prejudecăți, ajungând până la alienarea culturală a pacientului etc. (vezi un amplu periplu prin labirintul culturilor la Șerbănescu 2007). Trebuie admis faptul că, în asumarea rolului de interlocutor în timpul dialogului de anamneză, medicul trebuie să urmeze anumite norme care să reflecte presuposițiile și constrângerile socio-culturale ale comunității culturale din care pacientul provine. Actele de limbaj și expresia lor lingvistică sunt influențate de factori sociali și culturali, fiecare cultură impunând anumite restricții asupra modului în care acestea sunt realizate. Felul în care sunt făcute interpelările, elementele care semnalizează momentul de tranziție, timpul alocat pauzelor, ritmul întreruperilor sau al suprapunerilor pot diferi de la o cultură la alta. Un enunț poate fi interpretat într-o cultură ca o insultă sau critică, în timp ce același enunț poate fi perceput ca un act de limbaj expresiv sau chiar ca un compliment în alte contexte culturale. În cazul complimentelor sau al încurajărilor pe care medicul le poate face la un moment dat privind schema terapeutică corect urmată de către pacient, de exemplu, ar trebui să țină cont de faptul că în unele culturi acestea sunt acceptate de interlocutor, în timp ce în altele, refuzul și reținerea în a le primi sunt practici comune, fiind considerate manifestări ale modestiei.

Crearea de contexte care să faciliteze întâlnirile dintre studenți și cadre didactice care provin din medii culturale diferite va conduce spre creșterea conștientizării interculturale aducând lumina în rândul unor aspecte precum valorile de referință, credințele, mentalitățile, stilurile de viață, tabuurile, prejudecățile și stereotipurile cu care ei vin de acasă. Pentru viitorul medic, aflat în anii de formare profesională, va fi mult mai ușor ulterior, când își va întâlni pacientul, să-i recunoască comportamentul social și comunicativ, un eventual comportament ritualic, să-și formeze așadar o idee generală asupra identității personale, sociale și culturale a celui pe care va trebui să-l investigheze, să-l diagnosticheze, să-i urmărească conduita terapeutică. Această abilitate depinde în mare măsură de dimensiunea afectivă și culturală implicată în învățarea limbii, în care motivația, anxietatea lingvistică și identificarea culturală joacă un rol central. Dialogul intercultural devine astfel o componentă esențială a procesului de învățare, permițând nu doar integrarea lingvistică, ci și dezvoltarea competenței comunicative și a încrederii în utilizarea limbii în contexte reale, inclusiv în relația cu pacientul.

Sugestii metodologice și practici

Studenții internaționali care aleg să studieze medicina la noi, aduc în mediul academic o diversitate culturală și lingvistică semnificativă. Această diversitate ne determină să ajustăm constant metodele și resursele didactice, astfel încât să facilităm integrarea lor academică și socială, să susținem dezvoltarea competențelor de comunicare interculturală și să promovăm un climat educațional incluziv, bazat pe respect reciproc și colaborare. Citatul lui Constantin Cucos, recunoscut pentru perspectivele sale interdisciplinare și pentru influența sa asupra formării profesionale a cadrelor didactice, reflectă perfect esența acestei necesități: „A-i cunoaște pe alții presupune, mai întâi, să ne cunoaștem pe noi înșine. A ne cantona însă numai la instrumentele culturale proprii, secvențiale, sacralizându-le, este la fel de păgubos cu a milita pentru un „«internaționalism» indistinct, ambiguu, sec.” (Cucos 2002, 5)

Dezvoltarea competenței culturale în rândul studenților internaționali medicinisti este esențială dacă ne dorim ca serviciile medicale să fie eficiente și sensibile la diversitatea culturală. Această abilitate le va permite viitorilor medici să interacționeze mai bine cu pacienți din medii diferite, să înțeleagă perspectivele acestora și să ofere tratamente adaptate la nevoile lor individuale.

Integrarea unor activități ce urmăresc dezvoltarea competenței culturale în programele de studiu medicale, incluzând simulări și scenarii practice este esențială pentru a asigura o învățare eficientă și motivantă într-un mediu educațional dinamic. Motivele pentru care această competență ar trebui vizată prin intermediul activităților desfășurate la clasă atunci când vine vorba de româna ca limbă străină sunt lesne de înțeles și se referă mai ales la extinderea vocabularului și la consolidarea gramaticii. Cuvinte noi și expresii sunt integrate într-un context semnificativ, înlesnind memorarea și utilizarea lor corectă. În tot acest timp, structurile gramaticale sunt prezentate într-un mod natural și repetitiv, ajutând la consolidarea acestora prin practică. Expunerea la

prezentări care vizează competența culturală poate contribui semnificativ la dezvoltarea competenței lingvistice, în special în cazul studenților internaționali care învață limba țării gazdă. Această interacțiune dintre competența culturală și lingvistică se bazează pe faptul că învățarea limbii nu este doar un proces tehnic, ci și unul profund integrat în contextul cultural. Relația dintre aspectele cultural și lingvistic reprezintă un punct central de reflecție în analiza interacțiunilor umane, fiecare influențându-se reciproc într-un mod profund și inseparabil. În acest context, conferința interdisciplinară *Locuri și terapie* și întâlnirile interculturale *Topos* oferă un spațiu unic de explorare a acestei interdependențe, evidențiind rolul limbajului ca mijloc de comunicare, dar și ca expresie a identității culturale.

Prezentările ce au vizat competența culturală în cadrul întâlnirilor interculturale *Topos* sunt adesea însoțite de exemple din viața reală, cum ar fi dialoguri, expresii idiomatice și scenarii comune în interacțiunile culturale. Acest context autentic îmbogățește vocabularul prin faptul că studenții învață termeni specifici pentru descrierea tradițiilor, a obiceiurilor și a credințelor locale, precum și expresii comune folosite în interacțiuni cotidiene. Totodată, îmbunătățește înțelegerea nuanțelor pentru că limbajul cultural include expresii idiomatice și subtile diferențe de ton care pot fi mai ușor de înțeles în contexte culturale clare.

Conferința *Locuri și terapie* este un demers interdisciplinar și transcultural de explorare a limbii și a domeniilor de specialitate medicală care se adresează nu doar studenților români și internaționali din universitatea noastră, ci tuturor celor dornici de cunoaștere, înțelegere reciprocă, dezvoltare. Fiecare ediție a adus spre dezbateră expuneri ale studenților români și internaționali de la Facultatea de Medicină, Medicină Dentară, Farmacie, Litere, Istorie și Teologie, Sociologie și Psihologie, precum și Inginerie Genetică, din cadrul celor trei universități din Timișoara participante la proiect: Universitatea de Medicină și Farmacie „Victor Babeș”, Universitatea de Vest și Universitatea de Științe Vieții „Regele Mihai I”. Lucrările studenților au fost coordonate de cadre didactice din domeniile medical, biologic, filologic și pedagogic, scopul urmărit vizând, în funcție de specificul fiecărei discipline, practica medicală, limbajul general și de specialitate, didactica și pedagogia. Activitatea non-formală la care au fost expuși studenții a reprezentat pentru ei un cadru adecvat de actualizare a discursurilor variate, exerciții extrem de utile pentru buna integrare în viața academică și a societății, dar mai ales pentru dezvoltarea competenței de comunicare în limba română. Valoarea adăugată a fost dată nu doar de interdisciplinaritate și de parteneriatul dintre universități, realizat în scopul aplicării unor soluții adecvate la nevoile grupurilor-țintă, ci și de materialele în sine care au derivat de aici. Ele sunt rezultatul unor dialoguri transculturale pe teme de interes medical ce au reușit să transmită, în cuvinte simple, ideile, cunoștințele din domeniul de specialitate, rezultatele unor studii de caz, întreaga lor expresivitate lingvistică la contactul cu alte culturi ale căror standarde uneori diferă de cele din țara noastră. Participarea la astfel de contexte reale sporește interesul pentru învățarea limbii, datorită relevanței practice. În egală măsură, motivația intrinsecă crește printr-o mai bună înțelegere a culturii locale, deoarece se

stabilește acea conexiune emoțională care îi determină să depășească barierele lingvistice. Prin intermediul conferinței, ajunsă la ediția a X-a în 2025, dar și al volumelor, al capitolelor și al articolelor ce i-au rezultat¹ și care au apărut în diverse reviste de specialitate sau volume tematice din țară și din străinătate, am urmărit să înțelegem mai clar ce tipuri de obiective se potrivesc cel mai bine în predare, în acord cu așteptările, caracteristicile, interesele, proiectele și nevoile cursanților noștri, precum și cu resursele de care ei dispun. Am putut vedea mai bine ce opțiuni avem și care ar putea fi scenariile diferențiate realiste și realizabile pe care să le construim în vederea dezvoltării competențelor lingvistice și medicale necesare pentru formarea profesională.

Conferința interdisciplinară *Locuri și terapie* și întâlnirile interculturale *Topos* sunt exemple concrete de evenimente ce combină metode și tehnici educaționale din domenii diverse, precum lingvistic, medical, antropologic și cultural, pentru a crea un cadru interactiv și de învățare colaborativă.

Conferința *Locuri și terapie* este gândită ca un cadru interdisciplinar pentru explorarea valorilor tradiționale și a diversității culturale. Structurat pe mai multe sesiuni, evenimentul a inclus prezentări academice, ateliere practice și activități interactive. Fiecare sesiune a fost planificată pentru a stimula nu doar dobândirea de cunoștințe teoretice, ci și aplicarea acestora în contexte interculturale, stimulând astfel empatia și înțelegerea diversității. Sesiunile au fost adaptate pentru a răspunde nevoilor unui public global, cu studenți din diverse culturi și specializări.

Evenimentele s-au bazat pe învățarea activă, incluzând activități practice, prezentări interactive, discuții de grup și exerciții de simulare. Acestea au fost structurate astfel încât să ofere studenților oportunități de a se angaja în experiențe autentice de învățare, în care pot explora diferențele și asemănările dintre diverse culturi. Tehnicile folosite au vizat atât dezvoltarea competențelor lingvistice (prin activități de comunicare în limba română și pe alocuri în franceză sau engleză), cât și dezvoltarea abilităților sociale și profesionale necesare în munca într-o echipă multiculturală.

Atelierele interactive le-au permis studenților să învețe despre tradițiile și obiceiurile altor culturi, prin activități care au inclus dansuri tradiționale, prepararea mâncărilor specifice, învățarea alfabetelor și scrierea în limbi diferite.

Prezentările de caz medicale au fost utilizate pentru a încuraja înțelegerea aprofundată a problemelor interculturale și a abordărilor terapeutice, cu accent pe diferențele și asemănările culturale în abordările medicale.

¹ În completarea celor mai sus menționate, *Locuri și terapie prin exerciții de cultivare a limbilor română și franceză* (2017); *The Impact of Nonformal Activities on the Development of the Communication Ability and the Intercultural Ability Through Multicultural Dialogue* (2018); *Places and Therapy. Food and Cultural (In)Compatibilities: 12 Points of View* (2022); *Locuri și terapie. Sănătatea are un nume* (2022 și 2023); *Dificultăți în procesul de învățare a românei ca limbă străină* (2022).

Simulările și exercițiile de grup au fost esențiale în formarea abilităților de comunicare interculturală, având scopul de a pregăti studenții pentru interacțiuni cu pacienți din medii diverse și pentru integrarea valorilor diversității în practica medicală.

Din perspectiva teoretică, evenimentele au fost fundamentate pe principii ale educației interculturale și ale competenței interculturale. S-au utilizat modele de învățare bazate pe constructivism care promovează învățarea prin experiență și colaborare, astfel încât studenții să dobândească abilități practice și cunoștințe aplicabile în viața profesională. În plus, metodologia a integrat principiile de educație transdisciplinară, prin care studenții din diferite domenii (medicină, lingvistică, antropologie, sociologie, biologie, inginerie) au colaborat pentru a construi o viziune holistică asupra diversității și identității culturale.

Metodologia de evaluare s-a concentrat pe monitorizarea progresului studenților prin feedback continuu, atât în cadrul activităților, cât și prin discuții de grup și prezentări. Impactul a fost evaluat prin măsurarea gradului de implicare al participanților și a dezvoltării competențelor interculturale, iar rezultatele au fost folosite pentru îmbunătățirea continuă a evenimentului în edițiile ulterioare.

Evenimentele au favorizat colaborarea între studenți din diverse culturi, creând oportunități pentru învățarea reciprocă și schimbul de experiențe. Aceste activități au fost organizate în scopul de a încuraja dezvoltarea abilităților interculturale și de a ajuta studenții să înțeleagă mai bine realitățile medicale și sociale ale diferitelor culturi. În acest sens, evenimentele au reprezentat o veritabilă punte între teoria educațională și practica medicală reală în contextul unui sistem de sănătate tot mai divers.

Prin urmare, designul și metodologia evenimentelor prezentate au avut la bază o abordare integrată care a încurajat învățarea prin experiență, colaborare interculturală și dezvoltarea competențelor profesionale necesare în contextul globalizat al medicinei moderne.

Într-o lume globalizată, dezvoltarea competenței culturale la studenții internaționali mediciști este un aspect esențial pentru pregătirea lor profesională. Aceasta nu doar că le permite să fie mai eficienți în practică, ci și să promoveze empatia, respectul și înțelegerea interculturală în relația cu pacienții și colegii lor. Răspunsurile primite de la ei sunt grăitoare în acest sens.

13. Consideri că poți spori/mări confortul psihic al interlocutorului dacă ești familiarizat cu aspecte legate de cultura din care acesta provine?
25 de răspunsuri

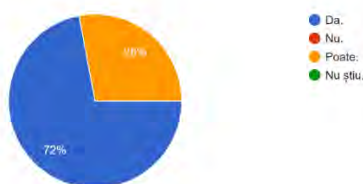

Diagrama 1

15. Ca viitor specialist în domeniul pentru care acum te formezi, în ce măsură consideri că te-ar ajuta să cunoști cât mai multe lucruri despre cultura altor popoare?

24 de răspunsuri

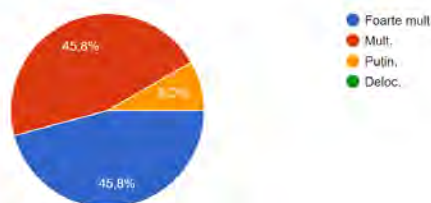

Diagrama 2

Feedbackul primit de la participanți a fost un instrument esențial pentru depășirea limitărilor pe care conferința *Locuri și terapie* și întâlnirile interculturale *Topos* le-au adus, deoarece au oferit informații valoroase despre barierele întâlnite și soluțiile posibile. Prin observațiile lor, participanții au semnalat dificultăți legate de limbaj sau comunicare, ceea ce ne-a ajutat să simplificăm uneori materialele și să adaptăm exemplele culturale, astfel încât acestea să fie mai relevante și accesibile.

De asemenea, participanții au oferit sugestii legate de durata sesiunilor, necesitatea pauzelor sau a activităților interactive, ceea ce a ajutat la crearea unui program mai flexibil. Acest lucru a permis gestionarea mai eficientă a diferențelor culturale legate de percepția timpului și a organizării, asigurând un echilibru între cerințele culturale diverse.

Concluzii

Competența de comunicare interculturală se dobândește printr-un cumul de experiențe nu tocmai ușoare. Primele contacte cu indivizii din altă cultură generează la o primă etapă un șoc cultural, stări de incertitudine, chiar anxietate. Cu cât există mai multe similitudini (de ordin lingvistic, religios, valoric etc.) între cultura proprie și cea de adopție, cu atât este mai accesibilă și mai ușoară acomodarea individului la noul mediu. Cu cât sunt mai bine familiarizați cu aspectele lingvistice, culturale, religioase sau valorice, cu atât acomodarea la un nou mediu devine mai ușoară, aspect de o maximă relevanță în formarea viitorilor medici. Evenimente precum conferința interdisciplinară *Locuri și terapie* care explorează legătura dintre spațiul cultural și sănătate și întâlnirile interculturale *Topos* care pun accent pe diversitatea culturală și tradițiile locale, facilitează dezvoltarea unei înțelegeri mai profunde a acestor similitudini și a modului în care ele pot fi valorificate în practica medicală.

Barierele lingvistice, diferențele culturale sau stilurile diverse de comunicare sunt câteva dintre provocările cărora am reușit să le facem față tot mai bine de la un an la altul. Pentru a gestiona aceste situații, am găsit diverse soluții integrate care au asigurat un dialog constructiv și o reprezentare corectă a diversității. Uneori, a fost

nevoie de traducere simultană și de pregătirea materialelor în mai multe limbi, pentru a depăși eventualele dificultăți de comunicare. Totodată, sesiunile introductive i-au familiarizat pe participanți cu temele centrale și contextul cultural al subiectelor discutate. Acest lucru a redus neînțelegerile și a clarificat posibilele diferențe de interpretare.

De asemenea, pentru a demonta stereotipurile și a încuraja dialogul deschis, au fost organizate ateliere interactive sau discuții moderate care au promovat reflecția asupra diversității și au facilitat înțelegerea reciprocă. Moderatorii au avut un rol esențial în armonizarea stilurilor de comunicare și în asigurarea participării echitabile.

O altă componentă importantă a conferinței *Locuri și terapie* este aceea că studenții își expun lucrările și învață astfel să susțină prezentări bine structurate, sub îndrumarea atentă a cadrelor didactice de la diverse discipline. Această abordare le va permite să își organizeze mai bine ideile, să argumenteze coerent și să dobândească abilități de comunicare și de lucru în echipă, esențiale pentru practica medicală. În același timp, perspectiva interdisciplinară oferită de cadrele didactice sprijină formarea unei viziuni holistice asupra pacientului și a situațiilor clinice, permițând viitorului medic să integreze cunoștințele teoretice cu abilitățile practice și competențele interculturale. Așadar, implicarea activă a studenților în prezentări devine un instrument valoros de învățare și dezvoltare profesională care consolidează autonomia, gândirea critică și capacitatea de adaptare la diversitatea socială și profesională.

În viitor, ne dorim să extindem direcțiile de studiu, să aprofundăm dimensiunea interculturală și să analizăm și mai în detaliu modul în care studenții internaționali își dezvoltă competențele lingvistice și culturale prin implicarea activă în astfel de activități inter- și transdisciplinare.

Referințe bibliografice

- Bărdășan, Gabriel, Căpălnășan, Emina. 2018. *Integrarea aspectelor culturale în predarea românei ca limbă străină la nivelurile A2-B1. Provocări*, în „Studii de știință și cultură”, XIV, p. 123-128.
- Byram, M. 1997. *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- Coste, D., Moore, D., Zarate, G. 2009. *Compétence plurilingue et pluriculturelle: vers un cadre européen commun de référence élargi*. Conseil de l'Europe.
- Cucoș C. 2000. *Dimensiuni interculturale și culturale*. Iași: Editura Polirom.
- Cucoș, Constantin. 2022. *Construcția identității culturale prin educație. Premise, oportunități, dificultăți*, în „Didactica pro...”, Nr. 1 (131), p. 1-7.
- Cuțitaru, Natalia. 2020. *Dialogul intercultural și provocările identității*, în „Didactica pro...”, Nr. 2-3 (120-121), p. 35-38.
- Defays, J-M. 2018, Chapitre III. *Harmoniser les cultures, orchestrer la communication dans la classe et en dehors*, in Defays, J-M. (dir.). *Enseigner le français – Langue étrangère et seconde: Approche humaniste de la didactique des langues et des cultures*, Mardaga, Wavre, p. 81-106.
- Ionescu, A.M. 2019. *Dicționar de comunicare interpersonală și comunicare interculturală*. București: Paralela 45.
- Jeanu, I., Netedu, A., & Nanu, M. (coord.). 2020. *Limba română ca limbă străină în mediul online*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.

- Jieanu, Ioana, Netedu, Loredana, Nanu, Paul (eds.). 2020. *Predarea, receptarea și evaluarea limbii române ca limbă străină. Actualitate și perspectivă*. Finlanda: Universitatea din Turku.
- Mahler, Beatrice. 2023. *Comunicarea medic-pacient în cuvinte și dincolo de ele*. București: Editura Humanitas.
- Mehyaoui, Adila. 2022. *Pour une approche interculturelle du texte littéraire en classe de français en Roumanie: vers une dynamique telecollaborative*, în „Studii și cercetări filologice”, Seria Limbi Străine Aplicate, 21, p. 111-124.
- Nanu, Paul, Ivancu, Emilia (eds.). 2018. *Limba Română ca Limbă Străină. Metodologie și aplicabilitate culturală*. Finlanda: Kieli- ja käännöstieteiden laitos.
- Neuner, G. 2012. *The Dimensions of Intercultural Education*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Porcher, L., 1996, *Le même et l'autre*, Preface by Abdallah-Pretceille, M., *Vers une pédagogie interculturelle*, p. VII- VIII.
- Silverman, JD, Kurtz, SM, Draper, J. 2013. *Skills for Communicating with Patients* (Second Edition). Oxford: Radcliffe Publishing.
- Șerbănescu, Andra. 2007. *Cum gândesc și cum vorbesc ceilalți. Prin labirintul culturilor*. Iași: Editura Polirom.
- Varga, C. (coord.). 2016. *Multimodal Approaches in Language Learning/Perspective multimodale în predarea limbilor străine*. Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință.
- Zarate, G. 2004. *La médiation culturelle: concept central de la didactique des langues*. Paris: Didier.

Webografie

- Abdallah-Pretceille, M.1991. *Langue et identité culturelle*, în „Enfance”, tome 45/4, p. 305-309, https://www.persee.fr/doc/enfan_0013-7545_1991_num_44_4_1986, ultima accesare în noiembrie 2025.
- Sperkova, P., 2009, *La littérature et l'interculturalité en classe de langue*, în „Sens public”, <https://id.erudit.org/iderudit/1064224ar>, ultima accesare în noiembrie 2025.

Emina CĂPĂLNĂȘAN
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Memoria lingvistică a consumatorului de azi: de la DOOM₂ la DOOM₃ (II¹)

Abstract: (The memory of today's consumer: from DOOM₂ to DOOM₃) We aim at following some new vocabulary items included in DOOM₃, as well as lexical elements which are entries in DOOM₂, but have undergone formal changes when included in DOOM₃. We confront the usage and the norm (also historically speaking) as we follow online contexts and carefully skim through the pages of DOOM₂ and DOOM₃.

Keywords: DOOM₂, DOOM₃, usage, norm, context

Rezumat: Ne propunem să urmărim câteva dintre elemente noi din *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, ediția a III-a, precum și elemente lexicale care sunt articole de dicționar în *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, ediția a II-a, , dar au suferit schimbări de ordin formal odată cu includerea în DOOM₃. În esență, vom urmări comportamentul în flexiune a unor lexeme precum: *blog, vlog, brunch, hub, start-up* ș.a., dar și actualizarea lor în contexte întâlnite în mediul online: site-uri de știri, bloguri, textele unor reclame. Confruntăm uzul și norma, într-un periplu comparativ prin spațiul online și prin paginile edițiilor a II-a și a III-a a DOOM. Am încercat să grupăm termenii pe care îi urmărim în categorii precum: (*obiceiuri*) *media, lifestyle*.

Cuvinte-cheie: *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române, ediția a II-a, Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române, ediția a III-a, uz, normă, context*

Introducere

Memoria lingvistică și obiceiurile consumatorului de azi sunt cele două chestiuni teoretice situate în centrul demersului nostru. Cercetarea recomandărilor privitoare la limba română actuală se bazează pe studiul atent al *Dicționarului ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, ediția a II-a, și al *Dicționarului ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, ediția a III-a.

Este bine cunoscut faptul că vorbim de memorie vizuală, memorie selectivă, memorie afectivă, sintagmele fiind utilizate frecvent inclusiv în vorbirea curentă:

¹ Prima parte a studiului, *Memoria lingvistică a consumatorului de azi: de la DOOM₂ la DOOM₃* (I), a fost publicată în *Memoria din cuvinte: reprezentări și moduri de tratare*, ed.: Grațiela Benga-Țuțuianu, Timișoara, Editura Universității de Vest din Timișoara, 2025, ISBN 978-630-327-193-4, p. 427-448.

am/nu am memorie vizuală, memoria afectivă a elevilor, memoria lingvistică, sub această formă, fiind, mai degrabă, obiectul studiilor de specialitate. Pe scurt, *memoria lingvistică*, element deosebit de important în actul vorbirii, se referă la reținerea/redarea cuvintelor, a propozițiilor, a numerelor, a simbolurilor. Întrebarea care a declanșat interesul pentru conceperea studiului de față este următoarea: Vorbitorul de rând recurge la *memoria lingvistică* sau consultă dicționarele?

Un cuvânt, o expresie, o zicere se pot fixa în memoria lingvistică a colectivității pentru multă vreme; până la urmă, trecutul literar, literatura populară stau sub semnul oralității. Din această pricină, intervenind memoria, întâlnim multiple forme ale ideii în privința unei opere populare. Create și transmise prin cuvânt, fiecare variantă a unei opere populare este o operă în sine (personajul *Ileana Cosânzeana*, personaj feminin din basmele românești, de exemplu, este zâna florilor, zeița primăverii, o fată frumoasă). Totalitatea producțiilor înțelepciunii unui popor și variantele istorisirilor fac literatura bogată, conceptul transmiterii prin cuvânt fiind însă o chestiune deosebit de interesantă din punct de vedere strict formal, lingvistic, filologic. Mai scriem astăzi? Cât din ce citim consemnăm? Cât din ce citim verificăm? În căutarea unor răspunsuri la aceste întrebări, am ajuns la actantul societății de consum de astăzi: consumatorul de azi. Potrivit tribunaconsumatorilor.ro, *consumator* este „oricine care în lumea de azi cumpără un produs sau serviciu”. Consumatorii sau *clienții* de azi sunt consumatorii conectați la informații; consumatorii își folosesc telefoanele pentru a face cercetare înainte de a face următorul pas. (v. startupcafe.ro). În acest context, al dialogului permanent cu/prin telefon(ul), influența vorbirii, a dialogului obișnuit, a contextelor cotidiene (etichete, anunțuri din spațiul public, postări de pe rețelele de socializare), ne putem întreba cât de mult mai scriem; în cazul în care scriem, verificăm textul înainte de a-l publica/trimite? Prin cuvânt(are) ori prin rapiditatea cu care trimitem mesaje, unele elemente pot ajunge distorsionat la destinatar(i), iar o greșeală se difuzează rapid. Cât de des verificăm forma unui cuvânt în DOOM? Limba pe care o vorbim are... *memorie* bună? Suntem consecvenți în actualizarea formelor: *Am cumpărat un kilogram de căpsune/căpsuni*? Conștientizăm că alegem o anumită formă?

Urmărim în prezentul studiu următoarele aspecte: cuvinte noi (neînregistrate în dicționare) denumind realități noi și schimbări formale acoperind aceleași realități; altfel spus, ne interesează opoziția elemente noi vs elemente păstrate care au suferit schimbări. Am grupat cuvintele care ne-au atras atenția – prin frecvența lor sau prin lejeritatea cu care s-au adaptat la noul context cultural, prin schimbarea formei de la o ediție la alta a DOOM-ului, prin pluralitatea formelor în care circulă, prin productivitatea din limba română – în două categorii: (*Obiceiuri*) *media* (*blog, vlog, bloga, vloga, trolli, trolling, bofi, memă*) și *Lifestyle* (*brunch, vegan, party, outfit, brand, outlet, dandy, hub, start-up, minigolf, outdoor, babyschi, outsider*). Trebuie să precizăm că în cazul majorității cuvintelor discutate ne-am pus întrebarea dacă ele sunt necesare în comunicare fie pentru că denumesc o realitate nouă, nedenumită printr-un lexem deja existent în limbă, fie pentru că reprezintă o completare a unei serii sinonimice sau aduc precizie într-un mesaj.

(Obiceiuri) media

Un prim element nou în DOOM₃ este *blog*. Face parte din clasa neutrelor (s.n.) și are la pl. forma *bloguri*. Vorbim, așadar, de un cuvânt cu un comportament flexionar previzibil, având în vedere precedentul: *vin* – *vinuri*, *suc* – *sucuri* (neutre cu pluralul în *-uri*) și asocieri pertinente: *un weekend*, *weekendul*, *două weekenduri*, englezism, element vechi în limbă, grafiat fără cratimă la forma articulată sau la forma de plural (chiar în DEX, 2009). Prin urmare, deși nu apare în DOOM, forma articulată de singular a cuvântului *blog* este *blogul*. De la *blog* – *blogging*, englezism și el, preluat ca atare în română și inclus în DOOM₃. S.n., având forma articulată *bloggingul*, este frecvent în uz. Mai actuale sunt *vlog* s.n., pl. *vloguri*, și *vlogging* [ggi pron. g'i] s.n., art. *vloggingul*, ambele elemente notate cu „+” în DOOM₃, semn că în edițiile anterioare ale dicționarului nu apar. Este interesant că în dicționarele mai vechi apare *vlog*, însemnând „ploaie mărunță”, „cer întunecat” (v. MDA₂, DEXI, Scriban, 1939, DAR). Vorbim astfel de o pereche de omonime: *vlog*₁ și *vlog*₂: „un blog sub formă de video, un fel de jurnal video online” (jurnaldedigitalmarketing.com). *Un vlog* spune o poveste, are o tendință puternic narativă, fie că este vorba de „deschiderea unei cutii cu produse de frumusețe, rețeta unui tiramisu sau rezumatul unei excursii” (ibidem). *Un vlog* este, pe scurt, o narațiune actuală, captivantă și sinceră, o alternativă mult mai creativă, mai expresivă a blogului. În loc de text apar imaginea, sunetul. Putem spune că este un film scurt, în acord cu vremurile trăite, în care timpul nu mai are deloc răbdare.

Vlogging vine de la *video blogging* și presupune activitatea de înregistrare video a unei persoane care discută despre diferite lucruri. „*Vloggingul* a devenit una dintre cele mai utilizate forme de a comunica pe internet. Mii de tineri se filmează zilnic, în ipostaze regizate de ei sau de fanii care le trimit provocări. Cu cât mai multă excentricitate, cu atât mai mulți fani.” (digi24.ro). O modă? *Un trend*, eventual! În acest context, apare întrebarea dacă *bloggingul* mai poate avea succes. „*Bloggingul* nu este depășit și nici nu cred că va fi prea curând. În ciuda avântului pe care și l-au luat rețelele de socializare, consider că tot *bloggingul* este mediul cel mai potrivit pentru a oferi informații de calitate. Chiar dacă se discută mult despre preferința oamenilor pentru fotografii și videouri, părerea mea este că tot informația scrisă este capabilă să ofere un plus de calitate audienței” (viatadeblogger.ro); „*bloggingul* este încă în viață și pare să trăiască vremuri fulminante. Astăzi, blogurile reprezintă mai mult decât un spațiu în care să îți scrii gândurile sau opiniile. Statisticile arată că 60% dintre clienți vor fi predispuși să achiziționeze un produs după ce citesc un articol despre el” (baboon.ro).

Ca filologi, nu putem trece cu vederea lipsa de simetrie, de consecvență, în atașarea articolului hotărât. Am găsit în același articol și varianta fără cratimă (cea corectă, dacă ne raportăm la regula articulării anglicismelor), și varianta cu cratimă: „În străinatate, *vloggingul* este o industrie uriașă.”; „Ce înseamnă *vlogging-ul*. Noua modă din mediul virtual” (digi24.ro).

În *Îndreptar* (cu destinație predilect didactică, având o formă mai suplă, mai scurtă, mai simplă și un inventar mult limitat de cuvinte-titlu – 10-12 % față de

DOOM₃) apar *blog*, *blogger*, *vlogger*, dovadă că ele fac parte din vocabularul activ al românei de azi.

Verbele *a bloga*, *a vloga* sunt absente din dicționare. Cu toate acestea, am putea să le găsim susținere, mai ales că sunt folosite. Mai mult, ar fi un semn de productivitate în româna actuală și de integrare în sistem a unor elemente străine necesare.

De la *blog* – (a) *bloga* („a scrie pe blog”). Contextele nu sunt puține, deși poate părea la prima vedere o metodă simplistă de a denumi o acțiune. *Logați-vă pentru a bloga* sau *Sfaturi pentru a bloga* sunt doar câteva dintre situațiile frecvente de materializare a infinitivului.

Conjugarea poate fi și ea stabilă, având în vedere formele care circulă: „Nici acum nu scriu, *bloghez*.” (jurnaldecafea.wordpress.com); „Liviu Mihaiu *bloghează* din nou” (bucurenci.ro). *Cum bloghezi un eveniment*, *Cum să bloghezi part-time*, *Mai are rost să bloghezi*, *Bloghează-ți viața*, *Hai să blogăm* sunt titluri repetate, repetabile, curente în mediul online. Dacă avem *să ne logăm* (v. DGS, DOOM₃), avem și „*Să ne blogăm*: crește blogosfera politică. Pe cine mai doriți «să blogăm»?” (blogosfera.md). *A bloga* – conjugarea I. E interesant faptul că *blogăm* (reflexiv) apare pe un site din Republica Moldova. Poate fi o variantă folosită în varietatea românei vorbite în Republica Moldova, posibil calc după rusă.

Altă formă a verbului – alt tipar de conjugare: *a blogui* – *bloguiesc*, după verbe precum *a locui* – *locuiesc*. Notăm câteva contexte: „De ce am *bloguit* sau de ce am început *să bloguiesc*?” (smiley1991.wordpress.com); „*Bloguiesc* de 4 ani!” (www.neacsu.org); „Eu mi-am imaginat în 1997 un asemenea murmur alinător și, înainte de sărbători, ascultându-l, m-am gândit să-l pun pe you tube să fie de ajutor și altora. Acum îl și *bloguiesc*, ca să-l folosiți până găsiți propriul murmur.” (ioangyuripascu.wordpress.com); „*Bloguiesc*, deci exist.” poate fi un refren al blogosferei. *Mă bloguiesc*, *ne bloguim* este un *mă dau/ne dăm pe net* specializat, personal, scriptic, despre mine, pentru sine, dar și pentru ceilalți. „Începeți să *vă bloguiți* propriul blog sau site. Creează-ți propriul top cele mai bune idei de duminică.” (bliss-deco.ru) sau „Am impresia că *vă bloguiți* reciproc, așa e?” (scaietina.com, comentariu): *a blogui* poate lua calea jocului sensurilor, a deschiderii, a polisemiei, a umorului, a creațiilor spontane, inteligente.

Acest context „*Hai să blogăm* despre *blogging*, *bloggând* *bloggărește* despre *blog*” (cetin.ro) face justificată întrebarea dacă vorbim de joc sau despre existența unei familii lexicale bogate. Observăm grafia specifică englezei – consoana dublă *gg*.

Verbul *a vloga* ar putea avea și el paradigma completă; din nou, este des întâlnit în mediul online. Am selectat câteva contexte: „Profesorii facultății *vloghează*! Facultatea din Miercurea-Ciuc a Universității Sapiientia lansează video blogul cu numele de Sapiophile.” (articol din 2016, <http://csik.sapiientia.ro/>); „Oamenii în general joacă un rol atunci când *vloghează*, însă tu pari destul de sincer.” (comentariu, 2018, <https://dudur.net/>); „suntem o familie care lucrează împreună și ne place să ne jucăm împreună, așa că *vlogăm* toate aventurile noastre!” (<https://apkgk.com/>).

Mai frecvente sunt însă variantele: *a avea vlog*, *a crea un vlog*, *a face vlogging*, *vlogul* fiind practic un blog ce are „content” exclusiv video.

Vlogat(ul) sau *vlogăreală/-a* sunt funcționale? Apar? Acestea sunt câteva dintre întrebările pe care ni le-am pus. *Vlogatul*, un posibil substantiv format de la participiul verbului *a vloga* (v. *a fuma* – *fumatul*; *a alerga* – *alergatul*), nu pare să-și fi făcut loc în discursul internetului de azi. Apare însă forma cu *-ing* (englezească). *Vlogăreală* apare. Notat fără diacritice, năstrușnicul element este titlu de blog personal și de canal de YouTube. Mai mult, l-am găsit contextualizat în articole de ziar sau în interviuri: „Iliescu a revenit în forță pe blog, Geoană s-a retras momentan în *vlogăreală*” (cotidianul.ro, 2016); „Costi Rogozanu: Nu cred, dar e plin YouTube-ul de *vlogăreală* despre cărți, sînt și destule site-uri cu așa ceva, mai sînt și cîteva reviste literare cu recenzii bune.” (catavencii.ro, 2019). Este cuvântul folosit ironic ori depreciativ? Probabil că da.

Analizând mai multe actualizări ale cuvintelor discutate, am observat că s-a ajuns de la un element solitar la un element capabil de a forma paradigmă: „Rog toți *vlogații* să se aboneze la canal, să facă un Share pentru ca și alții să se *vlogărească* și, desigur, să dea un like la episoade. Dar fără multă *vlogăreală*, vă mulțumesc *vlogos* tuturor celor ce mă urmăresc.” (blogosfera.md). Descoperim prin această un ușor alt sens, jocul de cuvinte fiind foarte interesant: *vlogăreală* – *vorbărie*. *Vlogăreală* (cu *g*-ul nedublat) poate reprezenta un element care demonstrează puterea creativă a vorbitorilor, care, fără a avea neapărat noțiuni teoretice despre mecanismul de formare a cuvintelor sau fără a decela baza de afixe, creează cuvinte noi, elemente interesante pentru cei care înțeleg că nu orice noutate lexicală este o bizareerie. Nuanțele: ironie, sens depreciativ, desprinse din contexte de mai sus, dar și prin asocierea: *vlogăreală*, *flecăreală*, *trăncăneală*.

Fabricile sau *fermele* de *trolli* ori de *boți* sunt asocieri care au apărut frecvent și constant în media ultimelor luni din 2024. *Trolli* și *boți* sunt două lexeme pe care le considerăm importante într-o analiză a românei contemporane. *Fabrica de trolli* este definită drept o entitate care desfășoară activități de propagandă, de dezinformare pe internet; de obicei, aceste fabrici sunt ascunse sub un nume obișnuit și discret – declarându-se agenție de publicitate sau centru de cercetare – și au activitatea concentrată pe sfera politică sau pe cea economică. Instrumentele folosite sunt: profilurile false de *social media*, site-uri web, postări pe rețelele sociale. Cei implicați nu doar că alcătuiesc mesaje și le distribuie, ci și răspund la comentarii, participă la discuții online, simulează dispute, astfel încât să crească impresia de profiluri reale. (v. digi24.ro). Termenul de *troll* (scris cu 2 *l*) provine din limba engleză, de la *trolling*, o *tehnică de pescuit*¹ ce implică întinderea unei momeli și plimbarea acesteia dintr-o barcă în mișcare. (v. dictionary.cambridge.org/dictionary/english/trolling).

Pe dictionary.cambridge.org găsim cuvântul înregistrat cu două sensuri relevante pentru discuția noastră: 1. actul de a lăsa pe internet un mesaj jignitor cu scopul de a

¹ Vezi vivatropolis.com/papers/Donath/IdentityDeception/IdentityDeception.pdf, un studiu detaliat, elaborat în 1998, cu privire la proveniența cuvântului *troll* și la primele sale utilizări.

enerva pe cineva; 2. actul de a încerca să prinzi pește trăgând un fir de momeală prin apă dintr-o barcă. Pe jurnalul.ro citim că *trollingul* a devenit o formulă prin care persoane specializate în manipulări și dezinformări prind în capcană oameni puțin informați pentru a-i păcăli sau chiar radicaliza pe anumite teme.

Ce înseamnă totuși *trolli*? „Sunt acei oameni care, pentru bani sau pur și simplu pentru distracție, improașcă mereu cu venin. Sunt puși mereu pe harță, răspândesc ura, cu scopul de a devia atenția către un anumit subiect. Se estimează că în fiecare zi *trollii* din online-ul românesc lasă peste 8 milioane de comentarii pe Facebook și 2 milioane de postări.” (digi24.ro). Fiind cuvinte noi, cuvintele nu sunt explicate în dicționarele cunoscute (DEX, de exemplu); apar însă în DOOM₃, având statut de elemente noi: *+troll* (mesaj provocator) (engl.) s. m., pl. *trolli* și *+trolling* (violare a regulilor spațiilor sociale de pe internet) (engl.) s. n., art. *trollingul*. Ambele cuvinte conțin literă dublă (*l*) și au forme articulate și de plural grafiate fără cratimă. Considerăm explicația din DOOM₃ utilă, deși aceasta nu redă în totalitate semnificația lui *troll* din uz; în DOOM₃ apare doar un sens („mesaj”), dar *troll* se folosește și pentru a desemna persoana care lasă acel mesaj – lucru ce reiese și din citatul de la începutul paragrafului. Totuși, practica de a oferi explicații este importantă; deși este un dicționar specializat în a recomanda forme, explicația nu trebuie să lipsească în cazul unor articole de dicționar. Apare și *trol* – grafiat cu un singur *l* – acesta însă se referă la o ființă mitică; este s. m., la pl. *troli*.

Boți – de la *roboți*. Poate nu este o asociere la care să ne gândim imediat, dar, odată ce alăturăm cele două cuvinte, este clar că așa stau lucrurile. Cuvântul *robot* a pătruns în română din franceză, este un lexem vechi în limbă, consemnat de toate dicționarele importante: DEX, MDA, DN, MDN. *Boții* însă au intrat pe filieră englezească. În cazul lui *bot* – căci acesta ar fi singularul – nu vorbim de statut oficial. Nouă este forma scurtă, nou este și contextul. Nefiind cuprins în niciun dicționar al limbii române, explicațiile le-am extras din media de astăzi: *Rețelele de boți* sunt acele rețele care propagă viruși troieni, de exemplu, care ne infectează computerele, care ne fură datele. (digi24.ro). *Un bot* este un program, o aplicație menită să îndeplinească niște sarcini (repetitive, de regulă). *Bot(ul)* sau *chatbot(ul)* sau *asistent(ul) virtual* este un program informatic ce funcționează online sau într-o rețea, pentru a răspunde automat la întrebări, pentru a urma anumite comenzi sau pentru a îndeplini anumite sarcini simple, de exemplu corectarea greșelilor grafice. *Boții* pot fi folosiți și ca metodă de a dezinforma în mediul online. (după mediacritica.md).

Așadar, *un bot* este un program de calculator, *un robot* care îndeplinește diverse sarcini pe care le primește de la noi – utilizatorii. Noi suntem cei care dăm comenzile. Noi programăm răspunsurile unui *bot*, iar acesta poate genera postări sau poate interacționa cu publicul pe rețelele sociale, distribuind informații false, cu scopul de a manipula. O chestiune esențială: actorii dezinformării, adică persoanele care gândesc campanii de dezinformare, pot genera cu ajutorul acestor *boți* milioane de informații false în doar câteva secunde, transformând munca jurnaliștilor și a experților care combat aceste dezinformări în una practic inutilă (v. *ibidem*).

Bot nu ridică nici probleme de scriere, nici de pronunțare, iar formele sunt previzibile: *bot, boți, boții*. Forma articulată de singular: *botul*. Considerăm că, dacă va fi folosit cu la fel de multă frecvență, va deveni articol într-o ediție viitoare a..... DOOM-ului.

Un alt element nou în DOOM₃, marcat corespunzător: *memă*, la pl. *meme*. Absent din alte dicționare, prezent pe platforma dextonline¹ (s.v. *memă*), cuvântul *memă* este definit astfel: „idee sau tipar comportamental care se răspândește prin imitație în cadrul unui grup social.; p. ext. o idee, de obicei hazlie, materializată într-o imagine, un clip sau un text, care se răspândește prin intermediul internetului. Din engl. *meme*”. Varianta *meme*, cu pluralul *memeuri*, chiar *meme-uri* circulă în spațiul online. Nici *mim* nu e de ignorat, o notare justificată de alte cuvinte din engleză (de pildă *match > meci*), adaptate sistemului românesc de scriere (fonetic, în multe cazuri). *Un meme – două memeuri* sau *un mim – două mimuri* sunt variante justificate. În opinia noastră, clasa neutrelor este mai potrivită pentru un element englezesc. Mai mult, recomandarea din dicționar este concurată puternic de varianta *meme* (citită ca atare sau ca în engleză) – un neutru singular mult mai previzibil decât femininul *memă*: „Ce este un «meme». De ce o imagine cu o pisică devine mai populară decât alte 3 milioane” (v. digi24.ro); „Ce este un «meme» și când a apărut pentru prima dată termenul folosit acum de milioane de oameni” (adevarul.ro). Observăm că în ultima frază *meme* este între ghilimele, acest fapt sugerând preluarea ca atare din engleză, fără o încercare de a adapta cuvântul.

Și mass-media, și *social media* sunt canale care duc mai departe elementele descrise mai sus, fiecare context înregistrat fiind o reală atestare a acestor lexeme.

Lifestyle

Atât în DOOM₂, cât și în DOOM₃ apare *brunch*. Grafiat ca în limba de origine (engleza), *brunch*, *brunch-uri* apare și în DEX, ediția 2009, și în DEXI. În cea din urmă lucrare, este notat un element util: proveniența: *breakfast + lunch*. O fuziune ușor de descifrat pentru vorbitorii de engleză sau pentru cei care citesc presa online de astăzi. Definiția: „masă luată între micul dejun și prânz” (DEX, DEXI) este cel puțin interpretabilă, explicația din MDN (2000) prinde, în opinia noastră, cel mai bine esența *brunch-ului*: „masa de dimineață luată mai târziu, ținând loc atât de mic dejun, cât și de prânz”. Scopul *brunch-ului* este să iei micul dejun mai târziu, astfel că mâncând mai consistent, sari peste masa propriu-zisă de prânz. Practic, *un brunch* este o masă luată între cele două momente ale zilei: dimineață și prânz, care înlocuiește ambele mese. Asociat, de regulă, cu zilele de weekend sau cu vacanțele, *brunch-ul* este, de asemenea, ocazia perfectă de a socializa. De aceea, *la un brunch*, se poate consuma alcool. În *social media* este frecvent interpretat ca element al traiului bun, al vieții urbane, al mediului de afaceri. „La *brunch* se pot consuma atât produse ușoare, cum ar fi cereale cu lapte, iaurturi, croasante, omletă, înghețată sau clătite, precum și preparate din carne,

¹ Precizăm că această definiție este formulată de către autorii/editorii platformei, nefiind într-o publicație academică, nu are legitimitate academică.

salate, pește, brânzeturi, supe, fructe de mare și deserturi. De regulă, la întâlnirile de afaceri, șampania și suc de portocale nu lipsesc.” (adevarul.ro). Restaurantele se întrec în oferte și rețete, bucătarii demonstrând un real talent culinar și creativitate: ouă Benedict, avocado în diverse combinații, quiche lorraine, somon, burrito, pâine prăjită (denumită *toast* în multe meniuri), vafe, brișe.

Tot un mod de a descrie în termeni englezești lumea de astăzi: cuvântul *vegan*. Înregistrat în DOOM₃, *vegan* este adj. m., având la pl. forma *vegani*; f. *vegană*, pl. *vegane*. Element nou și el, *raw-vegan* [*raw* pron. engl. *ro*], adj. m., s. m., pl. *raw-vegani*; adj. f., s. f. *raw-vegană*, pl. *raw-vegane*, completează lista englezismelor din DOOM₃.

Am întâlnit și cuvântul *veganism*, acesta nu apare însă în dicționare. „*Veganismul* este un stil de viață (poate fi considerat o dietă, într-o anumită măsură) care caută excluderea folosirii animalelor pentru mâncare, îmbrăcăminte sau orice alt scop. Cele mai comune motive pentru a fi *vegan* sunt: angajamentul etic sau convingerea morală în privința drepturilor animalelor, grija pentru mediul înconjurător și sănătatea umană. Pe când vegetarianismul este o dietă – limitându-se la alimentație, *veganismul* este o filozofie de viață, un mod de a trăi în armonie cu tot ceea ce ne înconjoară. Spre deosebire de vegetarianism, din punct de vedere dietetic, *veganismul* exclude produsele lactate, ouăle și mierea, iar din punct de vedere filozofic, *veganismul* caută să excludă pe cât posibil folosirea a orice fel de produs animal, fie haine sau alte accesorii.” (asociatiaveganilor.ro)

Party apare în DOOM₂ și în DOOM₃, cratima făcând diferența între cele două variante recomandate în cele două ediții – *party-uri* (DOOM₂) și *partyuri* (DOOM₃). Cuvântul apare, de asemenea, în DEX (2009) și în MDN (2000). Observăm că ediția a III-a a DOOM-ului extinde regula potrivit căreia multe dintre englezisme se articulează sau se folosesc la plural fără a folosi cratima: pe lângă *joburi*, *weekenduri* etc., avem și *partyuri*.

Outfit, la pl. *outfituri*, un alt englezism notat cu „+” în DOOM₃, semn că nu apare în edițiile anterioare. Asocierile de cuvinte *outfituri de calitate* și *gamă variată de ținute* apar, nu de puține ori, în același paragraf, ceea ce ne face să credem că vorbim de clasicul apel la sinonime, evitându-se astfel o repetiție și demonstrându-se importanța îmbogățirii unei serii de cuvinte similare. *Outfit* și *ținută* nu sunt cuvinte concurente, ci elemente ale unei paradigme. Avem, așadar, *ținută*, dar avem și *outfit*. Integrate adecvat, ele nu sunt cuvinte rivale, ci două fețe ale aceleiași realități.

Un stil de viață în care vorbim de *outfit* justifică prezența în discurs a cuvântului *brand*. Citit englezește ([*brend*]), *brand* înseamnă „marcă” și are pl. *branduri* [pron. *brenduri*]. Nu este un cuvânt nou în limbă, fiind inclus în dicționare mai vechi: *brand₂*, *branduri*, s. n. Marcă de produs a unei firme renumite. [Pr.: *brend*] – Cuv. engl. (DEX); *brand₂* [*brend*] s.n. (econ.) Marcă (a unei fabrici, a unui produs etc.) – DEXI. Și în DOOM₃ avem diferențierea *brand₁* – *brand₂*, o chestiune interesantă pentru orice filolog interesat de detalii formale. Cele două lexeme se pronunță diferit, prin urmare ar trebui marcate diferit de perechile: *toc₁* – *toc₂*; *lac₁* – *lac₂* etc. În fine, *brand₁*,

branduri apare definit astfel în DEX (2009): „s. n. (Mil.) Aruncător de mine; *p. ext.* proiectil de aruncător de mine”.

Outfit – *ținută*, *brand* – *marcă*, *outlet* – ?. Îi putem găsi un sinonim neaș, eventual vechi în limbă? Un *outlet* este definit, în esență, astfel: „magazin al unor *branduri* sau case de modă renumite, care vând hainele rămase, înainte de lansarea noilor colecții, la prețuri mult mai mici decât cele inițiale”. *Magazin de reduceri/cu reduceri*? Poate că această sintagmă ar funcționa ca sinonim; s-ar pierde însă o idee importantă: (*haine*) *de firmă*, cum se zice popular. *Outlet* nu înseamnă cu siguranță *secondhand*; nu înseamnă nici ceva rămas, un *outlet* nu este asociat cu vânzarea stocurilor în exces, cu haine de sezoane încheiate, cu produse vestimentare din colecții mai vechi ale unui anumit brand (nu vorbim de *sales* sau de *soldări*!), un *outlet* aduce laolaltă mai multe *branduri* și are reduceri pe toata perioada anului. Vorbim de un magazin cu un anumit specific.

Dandy nu este un element nou, prezintă însă un element formal modificat în DOOM₃: se scrie fără cratimă la forma articulată – *dandyul*. Potrivit DEX, un *dandy* se referă atât la un „tânăr elegant, îmbrăcat după ultima modă”, cât și la un „om de o eleganță exagerată și ușor ridicolă”. În realitate, vorbim de o *realitate*, o *poveste*, o *istorie*, care, reunite, trimit spre aspect, limbaj, hobbyuri (după DOOM₃, fără cratimă!).

În DOOM₃ apare ca articol *hub*. Contextele nu sunt puține, sunt peste tot, integrate în diverse articole și discursuri publice, majoritatea relevante pentru lumea de azi: „Chiar credem în schimbare și așa a apărut Minds *Hub*. Un spațiu creat de voluntari pentru tine.” (mindshub.ro); „*Hub-urile* vor conecta mediul universitar cu cel de business, oferind studenților pregătire practică în antreprenoriat și digital marketing.”; „*Hub-urile* vor juca un dublu rol: în primul rând vor sprijini *startup-urile* prin oferirea unui spațiu de coworking pentru studenți și antreprenori, precum și prin sesiuni de pregătire în domeniul business-ului (sic!) și competențelor digitale.” (startupcafe.ro). Cum îl traducem? Cum îl explicăm? Cum îl articulăm? Ce lexeme *românești* îl pot înlocui?

„Un *hub* este un mediu de afaceri controlat, în care rezidenții au acces la oportunități pentru creșterea accelerată a businessului propriu, atât pe verticală, cât și pe orizontală.” (businessdays.ro); „Este un spațiu comun de lucru” (hub7.ro). Îl întâlnim în sintagme precum: *financial hub*, *tourist hub*. Sinonime posibile: *centru*, *sediu central*, *bază*, chiar *nod*. Se articulează asemenea lui *job*: *hubul*, iar la plural are forma *huburi(le)*. Atragem atenția și asupra unui alt englezism: *start-up* [up pron. ap] s. n., pl. *start-upuri* [pron. startapuri].

În DOOM₂, ₃: *minigolf*, s.n. Nu este un cuvânt nou, am putea spune că este chiar vechi, având în vedere rezistența în timp și prezența în dicționarele cunoscute: DEX, MDA, DN (1986!). *Minigolf* și *minibaschet* sunt scrise fără cratimă. Regula se poate deduce din aceste exemple, putem să o aplicăm și atunci când astfel de cuvinte nu apar în dicționare. *Ultramaraton*, de exemplu, sau *minibalerină*. În presa scrisă actuală găsim cuvintele sub diverse forme: cu cratimă, fără cratimă și cu blank: în două elemente distincte. Există precedentul și este un argument puternic în limbă. Facem

analogiile potrivite și scriem corect, fără ezitări, urmând regula. Poate că este dificil să facem diferența între *prefixe* și *prefixoide* sau între *sufixe* și *sufixoide*, însă diferența dintre aceste elemente nu are consecințe asupra modului de scriere, deoarece derivatele și cuvintele formate cu elemente de compunere (*prefixoide*, *sufixoide*) se scriu în același mod. Așadar, derivatele se scriu într-un cuvânt. De asemenea, formațiile cu elemente de compunere/prefixoide, sufixoide se scriu într-un cuvânt.

Un party outdoor, un *outfit* adecvat, achiziționat, poate, dintr-un *outlet*, și o să te simți, vorba ceea, ca pește-n apă, chiar sub soarele arzător, și nu ca un *outsider*. *Outdoor* este element în DOOM₃; adjectiv invariabil; adverb; *evenimente outdoor*, dar și *a se desfășura outdoor*. Poate românescul *afară* să-l înlocuiască? Parțial, am spune. *În aer liber*? Considerăm că, cel puțin în anumite combinații, englezescul este mai potrivit: *echipament outdoor*, *articole outdoor*, *magazin outdoor*, *outdoor shopping*.

Găsim în DOOM_{2,3}, dar și în DEX, 2009, cuvântul *babyschi*. Lexemul este destul de snob, ciudat chiar din pricina grafiei care pune laolaltă un element fidel grafic limbii engleze și un element adaptat limbii române (provenit din franceză). Desigur, nu este nimic nou, dar, dacă tot aplicăm principiul noutății discursive din publicitate, de ce nu am merge cu noul până la capăt, folosind *baby(-)ski*, formă care și apare în multe reclame. Un exemplu: „*Baby-ski* pe părțile de pe Valea Prahovei. Cum învață copiii să schieze la vârsta de doar 2-3 ani” (stirileprotv.ro). *Mergem la schi, pârtie de schi*, iar nu (de) **ski*, dar: *ski-jet* (engl.) [j pron. ģ] s. n., pl. *ski-jeturi*; *ski-pass* (engl.) s. n., pl. *ski-passuri* (v. DOOM₃). Prin urmare, varianta *baby-ski* ni se pare cea mai potrivită, în acord cu ceea ce mai există integrat deja în limbă.

Ne-a atras, de asemenea, atenția un alt element mai vechi: *apreschi* (desp. *a-pres-chi/-pre-schi*) s.n., pl. *apreschiuri*. Apare în DOOM_{2,3}, DEX, MDN, în ultimul dicționar fiind explicat astfel: „*gheată* călduroasă de iarnă care se încălță *după* schiat [subl. n. E.C.]”. Este nevoie de o redefinire a cuvântului, iar DOOM-ul, fiind dicționarul cel mai recent, ar fi trebuit să includă definiții complete, conforme cu realitățile pe care le putem observa ușor. Așadar, vorbim astăzi (și) de un alt tip de *după*: relaxarea de după. Astfel, analizând contextele și desprinzând sensul din context, se poate concluziona că avem de-a face cu un cuvânt care și-a lărgit sensul, referentul fiind nu doar un obiect, ci un întreg concept modern, actual, turistic, ce acoperă tot felul de activități recreative, de destindere, pe care le putem face *după* schi sau chiar locul unde ne putem relaxa. Interesant e că, în această situație, grafia este, de regulă, ca în limba de origine: „După schi, cabanele tradiționale vă invită la *Après-Ski*.” (<https://italia.directbooking.ro/>); „Ca specialitate regională de *après-ski* este băutura caldă «Bombardino», care a fost inventată acum 40 de ani în Tea del Vidal – Barul de *Après-Ski* nr. 1 din Livigno!” (ibidem); „Ischgl este renumită ca stațiune exemplară în ceea ce privește *Après-Ski*-ul. Numeroase cabane vă invită să ciocniți un pahar pentru o zi minunată la schi. Punct culminat al distracției este petrecerea de *Après-Schi*” (<https://austria.directbooking.ro/>); „După o zi activă pe pârtie, te poți relaxa la cel mai bun *après-ski* care se află pe ruta Azzur din Folgarida.” (www.skifun.eu); „Cea de-a treia noutate este despre stația de telecabine Belvedere 2 de la Malghet Aut, care

funcționează din această iarnă chiar seara. Aceasta vă duce la *après-ski*-ul de la altitudinea de 1860 de m, unde puteți avea parte de o cină romantică.” (ibidem); „*Apreschi* – activități de agrement” (www.residenceambient.ro/); „Paradisul schiorilor din Europa. Stațiunea dispune de un centru spa, restaurante și baruri ofertante. Pentru schiori există *apreschiuri* moderne: Saalas, Pandora etc., unde serviciile sunt la cele mai înalte standarde.” (<https://www.booking.com/>).

Ultimul cuvânt din cea de-a doua secțiune este *outsider*, pl. *outsideri* s.m. *Outsiderul* poate fi un rebel sau un observator, un neimplicat, un obiectiv ori un neintegrat, neadaptat. Multe sensuri! Așadar, contextul este crucial: „Montesquieu s-a bucurat, după apariția Scrisorilor, de recunoaștere și ușile saloanelor vremii i s-au deschis larg, lumea mondenă fiind cucerită de verva personajelor sale. Discută despre tot și despre toate, așa cum numai niște *outsideri* pot uneori să facă.” (dilemaveche.ro). Din nou, pe lângă recomandările formale pentru astfel de cuvinte, cu nuanțe noi în discursul de astăzi, comparativ cu edițiile DEX¹ sau MDA, DOOM-ul ar trebui să includă explicații succinte sau măcar un context relevant pentru cuvintele care circulă frecvent în româna actuală.

Concluzii

1. Nu putem pune semnul egal între anglicisme/englezisme și un element distructiv, care afectează evoluția limbii. Englezismele sunt asemenea franțuzismelor, care par a fi mai ușor de acceptat. Mai mult, sunt privite în multe contexte drept model străin benefic. Ce punem în balanță: bontonul și... engleza – devenită cod lingvistic internațional? Ne este ușor să spunem *aperitiv* (< fr. *apéritif*) și respingem *cocktailul*? În cazul lexemului *cocktail*, sursa este dublă: engl. și fr., iar varianta adaptată există: *cocteil*, pl. *cocteiluri*. *Tendință*, iar nu *trend*? Aceeași chestiune: niciunul dintre cele două nu este element „românesc”.

2. Găsim în DOOM₃ cuvinte străine de diverse origini, folosite astăzi în enunțuri românești. DOOM₃ nu înseamnă doar elemente noi din engleză. DOOM₃ înregistrează și propune variante corecte de scriere și de pronunțare, descriind comportamentul gramatical al cuvintelor noi și/sau problematice. Multe dintre aceste cuvinte descriu realități noi, îmbogățesc limba cu sinonime și au adesea avantajul conciziei. Mai mult, o mare parte dintre cuvinte apar și în DOOM₂ sau în DEX; faptul că este sunt consemnate în DOOM₃ reprezintă o necesitate: urmărim comportamentul formal al unor lexeme pe axa timpului, putând face previziuni: trecut – prezent – viitor.

3. Limba pe care o vorbim este, fără doar și poate, oglinda realității existente la un moment dat. O serie de cuvinte din DOOM₃ apar și în Îndreptar, ceea ce arată că vorbim de elemente din vocabularul curent, activ.

4. Putem să acceptăm măcar anumite elemente noi? Sigur că da: vorbim de elemente nou introduse în dicționar (ele reprezentând, în timp, *memoria*); încercăm să

¹ *Outsider* este definit astfel: „1. Întreprindere dintr-o anumită ramură a economiei, care nu face parte din monopolul sau monopolurile dominante din ramura respectivă. 2. Concurant sau echipă cu slabe șanse de câștig într-o competiție sportivă. 3. Cal care nu este favorit într-un concurs hipic.”

înțelegem demersurile lingviștilor de a integra ordonat elemente care oricum circulă; DOOM-ul este un argument în favoarea existenței unui sistem ordonat, în care există precedent și previzibilitate. Reținem faptul că DOOM-ul recomandă, propune, fiind *descrierea* limbii existente la un moment dat, nu este un instrument etern util și valabil pentru orice moment din evoluția limbii.

Referințe bibliografice

- DAR = Gh. Bulgăr și Gh. Constantinescu-Dobridor. 2002. *Dicționar de arhaisme și regionalisme*. București: Editura Saeculum Vizual.
- DEXI = Eugenia Dima (coord.). 2007. *Dicționarul explicativ ilustrat al limbii române*. Editura Gunivas & Arc.
- dexonline.ro.
- DGS = Doina Cobeț, Laura Manea. 2013. *Dicționar general de sinonime al limbii române*. Gunivas.
- dictionary.cambridge.org.
- DOOM_{2,3} = ***. 2005; 2021. *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*. Ediția a II-a; ediția a III-a. București: Editura Univers Enciclopedic.
- Îndreptar = ***. 2024. *Îndreptarul ortografic, ortoepic, morfologic și de punctuație*. Ediția a 6-a. București: Editura Univers Enciclopedic Gold.
- MDA₂ = ***. 2010. *Micul dicționar academic*. Ediția a II-a. București: Editura Univers Enciclopedic.
- MDN = Florin Marcu. 2000. *Marele dicționar de neologisme*. Editura Saeculum.
- Scriban = August Scriban. 1939. *Dicționarul limbii românești*. Institutu de Arte Grafice „Presa Bună”.
vivatropolis.com/papers/Donath/IdentityDeception/IdentityDeception.pdf.

Izvoare

apkgk.com.
 asociatiaveganilor.ro.
 austria.directbooking.ro.
 baboon.ro.
 bliss-deco.ru.
 blogosfera.md.
 booking.com.
 bucurenci.ro.
 businessdays.ro.
 catavencii.ro.
 cotidianul.ro.
 csik.sapientia.ro.
 digi24.ro.
 dudur.net.
 hub7.ro.
 ioangyuripascu.wordpress.com.
 italia.directbooking.ro.
 jurnaldecafea.wordpress.com.
 jurnaldedigitalmarketing.com.
 jurnalul.ro.
 mediacritica.md.
 mindshub.ro.
 neacsu.org.
 residenceambient.ro.
 skifun.eu.

smiley1991.wordpress.com.
startupcafe.ro.
viatadeblogger.ro.

Simona CONSTANTINOVICI
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

**Geometrizări lexicale și semantice
în romanul *Solenoid*
de Mircea Cărtărescu**

Abstract: (Lexical and semantic geometrizations in Mircea Cărtărescu's novel *Solenoid*) The present work, entitled *Lexical and semantic geometrizations in Mircea Cărtărescu's novel Solenoid*, is part of a series of studies that I have dedicated, in recent years, to the language used by the Romanian writer in his novels. Excerpted from various fields (medicine, physics, chemistry, mathematics, philosophy, botany, psychology, etc.), the lexis reveals the mental architecture or system of a complex thought, indicates and justifies a certain level of knowledge, or establishes, with an original syntagma favored by the author, the „cenotaph of language”. Between the dominant lexis of hypernyms and the universe of all adjacent lexical units, derived from the former, inescapable and sophisticated semantic networks can be observed in light of specific analyses. These imply extensive lexical and semantic geometrizations, worthy of being transferred towards the other works of this 1980s novelist, a likely Nobel candidate. The textual synapses, the nervature of the phrasing, and the anatomy of the entire novelistic structure, all the details that stand out, nuances of a conceptual scaffolding, testify of the commitment and vastness of his literary undertaking. Cărtărescu's lexis, and not only that of the novel *Solenoid*, organizes itself into formations, like a living organism. The labyrinth of thought has as its reflex the textual gear. Following the principle of *Russian dolls* or fractal reduplication, the employed lexis reveals the subsidiary presence of mathematical formulas for capturing meaning. The corpus examined in this paper comprises approximately fifty units belonging to the neological register, primarily referring to the category of loanwords from the French language. Cărtărescu's style, eminently literary, flamboyant, and infused with visionary fervor, is meant to overcome the comfort of monotonous readings, to reshape the concept of novel and, by extension, of literature.

Keywords: *Solenoid*, lexis, semantics, geometrization, style.

Rezumat: Lucrarea de față, intitulată *Geometrizări lexicale și semantice în romanul Solenoid de Mircea Cărtărescu*, face parte dintr-o suită de studii pe care le-am dedicat, în ultimii ani, limbajului utilizat de scriitorul român în romanele sale. Excerptat din varii domenii (medicină, fizică, chimie, matematică, filosofie, botanică, psihologie etc.), lexicul dă seama despre arhitectura mentală sau sistemul unei gândiri complexe, indică și motivează un anumit nivel de cunoaștere ori instaurează, cu o sintagmă inedită, preferată de autor, „cenotaful limbajului”. Între lexicul dominant, al hiperonimelor, și universul tuturor unităților lexicului adiacent, derivat din primul, pot fi observate, în lumina analizelor punctuale, inconfundabile și sofisticate rețele semantice. Acestea presupun geometrizări lexicale și semantice de anvergură, demne de a fi transferate și înspre celelalte romane ale nobelizabilului prozator optzecist. Sinapsele textuale, nervurile frazării și anatomia întregului romanesc, toate detaliile care ies în exergă, nuanțe ale unui eșafodaj ideatic, vorbesc despre angajamentul și amploarea literaturii sale. Lexicul cărtărescian, și nu doar cel din romanul *Solenoid*, se organizează-n formațiuni, asemenea unui organism viu. Labirintul gândirii are ca reflex angrenajul textual. După principiul *papei rusa* sau al reduplicării fractale, lexicul vehiculat denotă prezența, în subsidiar, a unor formule matematice de captare a sensului. Corpusul analizat în această lucrare cuprinde aproximativ cincizeci de unități care fac parte din registrul neologic, trimițând mai cu seamă la categoria împrumuturilor din limba franceză. Stilul cărtărescian, eminamente livresc, epatant, dublat de vizionarism, e menit să înfrângă comoditatea lecturilor uniforme, să remodeleze conceptul de roman și, prin extensie, de literatură.

Cuvinte-cheie: *Solenoid, lexic, semantică, geometrizare, stil.*

Spre Solenoid

Romanul *Solenoid* este o structură textuală geometrizantă, care îmbină formele primare cu cele mai de neimaginat construcții mentale. Cuvintele, în acest edificiu complex, au un statut bine precizat. Există o geometrie a lexicului cărtărescian, în care își găsesc locul lexeme rare sau foarte puțin activate în textele narative, venite din alte sfere semantice, specifice unor limbaje specializate. Se creează permanent un labirint lexical, o întrepătrundere a registrelor, în numele unor simetrii micro- sau macrosistemice. Cititorul e invitat să reflecteze, să gloseze, să recurgă la stratageme de identificare și de corelare a noțiunilor selectate și ulterior analizate prin prisma întregului. În fața acestui mecanism lexical livresc, exorbitant, dificil de gestionat, narațiunea pare că glisează pe un plan secund.

Solenoid e o metanarațiune autorevelatoare (Eco 2007, 224), un edificiu al lumilor interconectate, aflate în relație de subordonare, suprapunere sau excludere, o configurație condiționată de întâlnirea în text, nu de puține ori, cu goluri semantice ori cu așa-zisele găuri negre ale limbajului. Acestea din urmă pot fi privite ca spații textuale extinse, fraze în care aglomerarea la nivel de sens și implicit supradimensionarea stilistică direcționează lectura înspre anihilarea semantică, înspre ieșirea din limitele inteligibilului.

La confluența dintre limbaje

Din nevoia de a observa mai bine, din interior, întreg fenomenul scriiturii cărtăresciene, pentru a putea înțelege arborescența frastică și opulența lexicală, ne vom opri, în primă instanță, la un fragment eterogen din romanul *Solenoid*. Acesta nu face decât să pună în lumină mecanismele unei gândiri complexe, întoarsă constant spre sine:

„Obiectul gândirii mele este gândirea mea, și lumea mea se identifică cu mintea mea. Misiunea mea este, astfel, una de arpentor și cartograf, explorator al boselor și subteranelor, al ublietelor și carcerelor minții mele, dar și al Alpilor ei plini de ghețari și ravine. Pe urmele lui Gall, Lombroso și Freud, încerc și eu să-nțeleg colosalul, învălătucitul, imperialul și, până la urmă, inextricabilul nod gordian ce ne umple camera interzisă a craniului, împletit din liță și cânepă, din mătase de păianjen și fire de salivă, din dantelăria obscenă a jartierelor și solzii fini ai lăntișoarelor de aur, din ductul flexibil al volburei și biciul negru antracit al antenelor de rădașcă.” (Cărtărescu 2015, 99-100).

Într-un fragment care prezintă-n centru obiectul propriei gândiri, scriitorul asociază unități lexicale care provin din registre aflate în contrast și care se impun în câmpuri semantice imbricate, nu întotdeauna congruente. Se vede ca pe un cartograf al minții. Se definește ca explorator, arpentor, cel care măsoară neconținut și stabilește un plan de atac, topografic (instrumentele lui fiind cuvintele). Întotdeauna șirul de lexeme conjuncte se desface-n câte-o metaforă, prevestind marea figură de stil a literaturii sale.

În acest context, *ublietă* (< fr. *oubliette*), cuvânt rar, neuzitat și neconsemnat în dicționare, pare poetic, de n-ar fi, potrivit semnificației lexicografice, o ascunzătoare sau un loc subteran, de obicei, unde erau întemnițate persoanele condamnate la închisoare pe viață ori cele indezirabile. Formă diminutivă, construită cu suf. *-ette*, trimite la verbul *oublier* din franceză, cu sensul de „a uita”. Șirul enumerativ, (*al*) *subteranelor*, *ublietelor*, *carcerelor*, se profilează ca o triadă nominală în care unitățile atributive se află în regim de sinonimie, accentuând caracterul redundant al scriiturii cărtăresciene. În același context, bosele se referă la protuberanțele, excrescențele minții care explorează neconținut. Funcționează în relație de antonimie cu subteranele, cu locurile care nu se văd, ascunse, indescriptibile.

În loc să folosească un termen comun, precum *vale*, eventual cu determinantul *strâmtă*, sau sinonimele *defileu*, *trecătoare*, *strâmtoare* etc., îl preferă pe enigmaticul *ravin* (< fr. *ravin*), o variantă fonetică neliterară pentru *ravenă*, cu forma de plural *ravine*, utilizat în geomorfologie, adică într-un limbaj specializat. Urmează etalarea a trei nume de savanți, ca pentru a încrîpa și mai mult mesajul către cititor. Nu întâmplător, amintește de medicul vienez Frederik Joseph Gall (1758-1828) și de criminologul și medicul italian Cesare Lombroso (1835-1909). Acesta din urmă credea că tendința spre crimă se poate „citi” din trăsăturile feței persoanei incriminate. Extrapolând, am putea deduce că, din similitudinile, incongruențele ori din jocurile de lumini și umbre ale cuvintelor, transpare întotdeauna o anumită conduită stilistică a textului. Totul se împletește, fraza devine ca un arbore, un conglomerat de linii și forme, de simetrii bine controlate sau de asimetrii transferate-n improbabilitate, un spațiu în care pot conviețui mai multe specii, în cazul de față, unități lexicale.

Liță e un termen edificator în acest sens, un împrumut din germană (< germ. *Litze*), cu semnificația de fascicul de fire subțiri de metal, cu rol de conductor electric (cf. DEX 2009). De la el pornind se deschid, prin seme comune, alte căi de acces la dantelăria limbajului cărtărescian, la formele geometrizzante ale stilului său baroc. Există cinci perechi de termeni care se supun unei semantici a organizării textului (*liță* – *câneapă*; *mătase* – *fir*; *dantelărie* – *solz*; *duct* – *bici*). Private de extensiile textuale, de prezența determinantilor, acestea redau mai bine cele cinci feluri de a numi modul în care limbajul își îngăduie să devină sens, apelând la rigurile și nuanțele cuvintelor. Fiecare adaos la pregnanța semantică a regentului nu face decât să propună o altă lume de identificat și explorat. *Păianjen*, *pește*, *volbură*, *rădașcă* ar fi doar câteva dintre aceste microuniversuri care orientează textul înspre o structură alambicată, bizară, extravagantă.

Excerptat din varii domenii, lexicul creează arhitectura mentală, sistemul gândirii scriitorului român, pragul de cunoaștere la care a ajuns, „cenotaful limbajului”, în concepție proprie. Corpusul analizat în această lucrare cuprinde unități care fac parte din registrul neologic, trimițând înspre sistemul lexical francez și, prin acesta, la categoria împrumuturilor de dată recentă. Substantivul neutru *cenotaf*, având pluralul *cenotafuri*, cu varianta *cenotafe*, mai veche, nerecomandată azi, este un termen livresc, de origine franceză (cf. fr. *cénotaphe*, lat. *cenotaphium*), întrebuințat, de obicei, cu sensul de mormânt gol sau de monument funerar înălțat în memoria unei persoane decedate, ale cărei oseminte au fost îngropate în altă parte ori, din varii motive, au dispărut.

Între macrolexeme sau hiperonime și universul unităților lexicului adiacent, derivat din primul, se pot vedea, în lumina analizelor de tot felul, legături cvasi infinite. *Solenoid*, precum *Orbitor*, e o metaficțiune. Așadar, atrage un metadiscurs și, la alt nivel, un metalimbaj. Sinapsele textuale, nervurile frazării și anatomia textului, toate detaliile care ies în exergă dau seama despre geometria literaturii sale și, implicit, a lexicului vehiculat. Stilul aduce, pe porțiuni întinse, cu cel proustian, dac-ar fi să ne oprim doar la metafora patului ori la cea extinsă, a casei.

Tehnica frângerii, a fracturii semantice, a regăsirii părții în tot și a totului în parte se însoțește cu mecanismul reduplicării, cunoscut prea bine optzeciștilor (vezi Mircea Nedelciu, Simona Popescu, Caius Dobrescu, Gheorghe Crăciun etc.). E o tehnică prin care e posibilă dobândirea autonomiei de către organe, particule ori fragmente de realitate care nu au acest statut. Pe de altă parte, prin procedeul *mise en abyme*, mutațiile textului se produc în chiar tipul de frazare, derutantă, adesea, cu timpi răvășitori, de căutare frenetică a sensului. Înaintarea prin materialul lingvistic pe care-l afișează e lentă, cu popasuri reflexive. În acest siaj, o privire poate fi întoarsă și asupra celorlalte texte ale lui Mircea Cărtărescu, pentru că, de obicei, un termen funcționează ca liant, intră în regim de recurență, revine obsesiv, țese paradigme, se plasează din start într-o rețea semantică dominantă.

Hiper-. O realitate altfel

Solenoid rămâne adânc înrădăcinat în biografia autorului. Aceasta e sursa cea mai fertilă de inspirație: faptul trăit, care poate fi, așadar, descris, cel despre care se pot spune multe lucruri, unele dintre ele situabile la granița dintre realitate și retorta imaginației. Din ea pornesc mlădițele ficțiunii, din complexa biografie, întreg arborețul semantic și lexical, conceptele dominante, pe care se prind apoi carnația narativă, biografemele și tiparele cognitive predominante. Un element de coagulare a materiei textuale se dovedește a fi prefixoidul *hiper-*. Aproape toate celelalte cuvinte ale eșafodajului lexical propriu scrierilor cărtăresciene pot fi întregite cu ajutorul acestui element savant de compunere, cu ajutorul acestui confix, năucitor în anvergura sa semantică. E factorul de multiplicare continuă a tot ceea ce există în universul textului, de la *micro-/ nano-* la *macrostructuri*.

Cu cât investigăm mai mult textele cĂrtĂresciene, din perspectivă lexicală, cu atât ne dăm seama cĂ ĩntre acestea punĂile sunt extrem de solide. Scriitorul nu abdicĂ defel de la sistemul lexical pe care l-a propulsat ĩnspre cititori, ĩncĂ din primele texte. Pune permanent un prag ĩn receptare, și la acest nivel. DacĂ reușești sĂ-l treci, cititorule, vei vedea amploarea gĂndirii sale și mecanismele profunde, uneori ascunse-n falduri, ale textului. UnitĂțile de limbă, livrești, cu care opereazĂ, devin, astfel, indici ai angajamentului textual, replică, ĩn altă dimensiune, cea lingvistică *ad litteram*, a complexității unor lumi care se suprapun, se află-n contrast sau se construiesc, ĩn filigran, chiar sub ochii noștri uimiți, replică a vieții trăite și, mai cu seamă, a celei imaginare/ imăginate sau onirice.

CĂrĂile sale-și rĂspund ca vulcanii islandezi, subteran, prin niște culoare de magmă mnezicĂ, semantică, conceptuală. Magma unui text trece-n magma altui text, ceva inconceabil cu puterea obișnuită a minĂii. Realitatea textului e una ĩn patru dimensiuni pe care mintea nu le poate cuprinde total. Prin cuvinte, ĩncearcĂ sĂ explice realităĂile derivate, macrorealităĂile, microrealităĂile, ĩntreșeserea de lumi, utopiile, distopiile. ApeleazĂ la toate științele, ĩntr-un fel de abordare holistică a lumii din exterior și deopotrivă a lumii interioare. Tinde sĂ recreeze limbajul romanesc. Fiecare concept este ĩntors pe toate fețele, pĂnă la ĩnțelegerea ultimă, este forțat sĂ-și găseascĂ parteneriate stilistice dintre cele mai atipice.

Realitatea nu e perfectă. Termenul *anomalie* ĩntră ĩn regim de recurență, strĂbate ĩntreg edificiul textual, e unitatea semantică pretext, motor al cĂutării și revers, uneori obstacol și perplexitate, instanță a imposibilitĂții de fixare-n logica realității proxime. Se ĩnsoțeste cu diferiți determinanți (*anomalii ale timpului, anomalii ale spațiului, anomalii ale corpului, anomalii ale privirii, anomalii ale vieții* etc.), declanșĂnd mirajul textual, realismul fantastic sau magic, frumusețea borgesiană, a necuprinsului, a cunoașterii ilimitate.

Nu am parcurs calea descifrării ĩndicialității textuale de tip antroponimic, deși romanul este extrem de ofertant la acest nivel. Ne-au atras atenția, ĩnsă, cĂteva nume. Printre acestea, Charles Howard Hinton (1853-1907) și studiile sale despre a patra dimensiune. Mircea CĂrtĂrescu se dovedește a fi un ĩmpătimit al acestei teorii. Romanul sĂu e construit după ĩnțuiĂile matematicianului și filosofului britanic, inventatorul termenului *teseract*, definibil ca *hipercub*. Nu e de ĩgnorat faptul cĂ acesta a scris și proză SF. A avansat ideea cĂ spaĂiul posedă „o (ușoarĂ) hipergrosime”, ĩn a patra dimensiune, ceea ce ne-ar permite sĂ construim idei 4D. SpaĂiul cel mai ofertant este, ĩn acest sens, visul. De aici și extraordinara prezență a lui ĩn textele cĂrtĂresciene.

Analiza bogatului material lexical din romanul *Solenoid* ne conduce ĩnspre ideea cĂ asistăm la crearea unor tipare cognitive dominante, de neĩgnorat, ĩn creația cĂrtĂresciană. Termenii fac parte din teritoriul semantic distincte, care trimit la domenii aparte, unele nesondate sau foarte puĂin vizitate, pĂnă acum, de scriitorii romĂni (exobiologia, embriologia, fizica cuantică, spre pildă). Cu alte cuvinte, Mircea CĂrtĂrescu ĩi direcĂioneazĂ pe cititori ĩnspre cunoaștere, sub toate formele ei. Face parte, asemenea unui George CĂlinescu, din paradigma emancipatorilor culturali. Stilul

său livresc, epatant, e menit să înfrângă comoditatea lecturilor uniforme. Vizionarismul cărtărescian, încercarea de străpungere a habitudinii în lectură, de remodelare, finalmente, a conceptului de *roman* și, prin extensie, de *literatură*.

Priveliște lexicală și semantică

Există în romanul cărtărescian rețele ale lexicului, spații semantice tangente. Matematica, fizica și chimia sau biologia, exobiologia, embriologia și medicina, spre exemplu. *Teseract* e hiperlexemul în această arhitectură a conceptelor științifice. Prin asociere, în aceeași rețea, apar și termeni precum *hipercub*, *hipercubic*, *hipersferă*, *hipervolum*, *solenoid*, *tor* etc. Limbajul medical e unul particular, care înregistrează și el, în *Solenoid*, lexeme multiple, precum: *anomalie*, *ataraxie*, *atropină*, *cohlee*, *hialin*, *sfenoid* etc. Dacă am încerca să facem o ierarhie a termenilor medicali preferați de scriitor, ar trebui să începem cu *anomalie*.

ANOMALIE, *anomalii*, s.f. Din fr. *anomalie*. Prin extensie, *defect*. Lexem central în textele cărtăresciene, nu doar în *Solenoid*. În acest roman e definit drept „povestea anomaliilor mele”. Toate ocurențele se raportează la propria persoană: „*anomaliile* mele își au sursa în zona minții” (Cărtărescu 2015, 90-91); „prima *anomalie* a vieții mele e Victor” (*Ibidem*, 174); (cu referire la operația bizară) „prima *anomalie* a vieții mele de după Victor” (*Ibidem*, 205); „povestea *anomaliilor* mele” (*Ibidem*, 217). La aceeași pagină, e de remarcat lista cu cărți la care face trimitere, atunci când se referă la „singurătatea animalică”: August Strindberg, *Singur*; Rainer Maria Rilke, *Însemnările lui Malte Laurids Brigge*; Robert Musil, *Rătăcirile elevului Törless*; Franz Kafka, *Jurnal*.

ANTROPOZOF, *antropozofi*, s.m. Din fr. *anthroposophe*. Cel care practică o formă de cunoaștere inițiatică a lumii și a omului printr-o abordare complexă, care vizează și dimensiunile spirituale, esența divină a ființei umane. Sensul consacrat trimite la o doctrină religioasă care îl apropie pe om de Dumnezeu până la posibilitatea substituirii unuia prin celălalt (cf. MDA2). Antropozoful este adeptul acestei doctrine sau, altfel spus, al acestei viziuni în care omul devine figura centrală. Context: „Akasha, memoria universală a *antropozofilor*” (Cărtărescu 2015, 44). *Antropozof* e un termen care-l conține pe primul, *akasha*. Relația este de interdependență semantică. *Akasha* este un cuvânt din sanscrită, cu semnificația *substanță a spațiului, eter*. În sens filosofic, la nivelul Antichității greco-latine, a fost echivalat cu *chintesență*. Apare ... și-n cosmologia indiană tradițională, utilizat în științele esoterice și-n ocultism. Devine, astfel, un concept care se referă la ceea ce este omniprezent, unic, etern, imperceptibil și inepuizabil.

ATARAXIE, *ataraxii*, s.f. Din fr. *ataraxie*. Concept care poate fi raportat la limbajul medical. Semnifică o stare maladivă, de pasivitate a unui organ. La nivelul limbajului filosofic, trimite la o concepție idealistă, care susținea că omul, pentru a dobândi liniște sufletească de nezdruccinat trebuie să se detașeze de frământările lumii. Context: „[...] *ataraxia* celor ce înțeleseseră că ochii împiedică vederea ca două dopuri

de carne și că doar cu ochiul înflorit sub țeastă se cuvine să privești.” (Cărtărescu 2015, 368).

ATROPINĂ, s.f. Din fr. *atropine* (cf. lat. *atropa* „mătrăgună”). Cu sensul de substanță toxică extrasă din mătrăgună, având un puternic efect calmant asupra sistemului nervos (cf. MDN), termenul se încadrează tot la limbaj medical. Context: „[...] legătura între visele cu levitație, atât de obișnuite, dar și de magice, și *atropina* pe care, de obicei la-nceput de trimestru, ne-o picurau în ochi [...]” (Cărtărescu 2015, 301).

COHLEE, s.f. Din fr. *cochlée* (cf. lat. *cochlea* „cochilie”). Canal osos al urechii interne, în formă de spirală. Contexte: „școala întreagă [...] o ureche care-și ascultă propriile țuitori și mârâitul înfundat al *cohleei*.” (Cărtărescu 2015, 178); „Madreporul uman își ținea în clipa aceea și respirația. Liniștea se făcuse desăvârșită și înfiorătoare, de parcă niciodată nu fuseseră în lume vibrații pe care *cohleea* să le perceapă, cu care să intre-n rezonanță.” (*Ibidem*, 726). Se poate observa cum termenul *cohlee* e conectat la un lexem precum *madrepor*. Substantiv în română, împrumut din franceză (< fr. *madrépore*), utilizat mai cu seamă la plural, acesta semnifică un ordin de animale celenterate, care viețuiesc în colonii, mai cu seamă în mările calde.

COLUMELĂ, *columele*, s.f. Din fr. *columelle*. Axă a cochiliei melcilor. În contextul: „minusculele noastre *cohlee* din stâncile temporale, spirale asimptotice oprite doar după două ocoluri în jurul *columelei*” (Cărtărescu 2015, 706), *cohlee* și *columelă* se reunesc printr-un sem comun, forma spiralată. Trimit deopotrivă la modul în care textul e construit, mizând permanent pe geometrizare și înscriere într-un circuit semantic din care nu sunt excluse elementele formatoare, microsistemice.

CREODĂ, s.f. Din fr. *chréode* (trimite la greacă: *cre-* „trebuie” + *-odos* „drum/ cale”, adică „drum/ cale necesar(ă)”). Îl folosește și cu sens adjectival, *creodic*, mărturie a faptului că simte nevoia să creeze cuvinte noi de la termeni care sunt considerați cumva ilizibili pentru cititorul nefamiliarizat cu științele. Nu e consemnat în dicționarele de cuvinte recente. Termen care aparține biologiei și, prin extensie, fizicii cuantice și altor domenii novatoare. Considerat termen-valiză, neologic, a fost inventat de biologul englez C.H. Waddington, în secolul al XX-lea, pentru a descrie modul de dezvoltare a unei celule până-n punctul în care aceasta devine parte dintr-un organ specializat. Împrumutat din morfogeneza și biologie, ajunge să fie metaforă a unei realități complexe, care încearcă să clasifice, să ordoneze conținuturi. Apare, cu semnificație adiacentă, și-n limbajul informaticii. Contexte: „viețile noastre [...] rămân linii punctate, fantomatice: *creode*, diferențe de fază cuantică, străvezii și fascinante asemenea tulpinilor ce vegetează-ntr-o seră.” (Cărtărescu 2015, 38). Observăm cum termenul, nefiind unul cunoscut, e imediat explicat, printr-o sintagmă proximă, exactă, cu apartenență clară la limbajul științific, „diferențe de fază cuantică”. Ceea ce urmează e o secvență care conduce discursul înspre zona poeticității, fără a pierde, însă, acel sem pregnant, al naturii vegetalului (*tulpină*, *vegeta*), care certifică apartenența lexemului la câmpul semantic al biologiei.

DEXTROGIR, -Ă, *dextrogiri*, -e, adj. Din fr. *dextrogyre*. Calitate a unor substanțe de a roti planul de polarizare a luminii spre dreapta. Cu referire la Victor, fratele geamăn, născut din același zigot, pe care scriitorul îl definește ca „icoana mea răsucită-ntr-o altă dimensiune” (Cărtărescu 2015, 161) sau ca „prima anomalie a vieții mele e Victor” (*Ibidem*, 174): „inversarea aminoacizilor, schimbarea lor din *dextrogiri* în *levogiri*” (*Ibidem*, 161).

EXO BIOLOGIE, s.f. Un tip de biologie care se raportează la cunoașterea unor forme de viață existente în cosmos. Contexte: „*exobiologia* unor ființe de coșmar.” (Cărtărescu 2015, 140).

HALIN, -Ă, *hialini*, -e, adj. Din fr. *hyalin* (cf. gr. *hyalos* „sticlă”). Termen care aparține limbajului medical, cu referire la țesutul conjunctiv, al ochiului, prin urmare. Trimite la transparența sticlei. Poate fi substituit prin lexeme de tipul: *sticlos*, *incolor*, *transparent*, *vitros*, *străveziu*. Sensul conotativ, așadar, mută cursorul înspre transparent, asemănător cu sticla, ceva prin care se poate vedea. Interesant e că utilizarea termenului în literatura română ar putea începe nu cu Mircea Cărtărescu, ci cu Ion Barbu, poetul matematician, pentru care cuvântul (și, prin extensie, poezia) e o continuă încifrare, căutare a sensurilor ascunse, a semantismelor de sub sensul primordial, a celor liminale, care interferează pe uriașa și, adesea, indescifrabilă pânză a realității. Nu știu dacă apropierea dintre cei doi scriitori a mai fost făcută, dar ea există în subsidiar, atunci când ne referim la limbaj criptic, la text în text, la palimpsestul textual. Citez, spre „elucidare”, din *Oul dogmatic*, patru versuri reprezentative pentru ceea ce înseamnă creație barbiană: „Acordă lin/ Și masculin/ Albușului în *hialin*:/ Sărutul plin.” (Barbu 1979, 30-31). În Solenoid, hialin se însoțește cu lexeme de tipul *tendon*, *lichid*, *endoplasmă*, *substanță*, *organ*, *carne*, *tub*, *hașiș*: „albul *hialin* al tendoanelor” (Cărtărescu 2015, 25); „un lichid *hialin* ce aducea cu sperma” (*Ibidem*, 62); „endoplasma *hialină* zvâcnind în fiecare celulă” (*Ibidem*, 147); „o substanță roză, *hialină*, translucidă ca aceea ce umple trupul meduzelor” (*Ibidem*, 228-229); „organele *hialine* ce ni se arată în oglinzi și în vis, stafiile cu chipul nostru” (*Ibidem*, 497); „hașișul *hialin* al visului” (*Ibidem*, 580-581); „Fabuloasele ființe [...] păreau niște pui de balenă, dar visători și clorotici asemenea cărnii *hialine*-a meduzelor.” (*Ibidem*, 705); „țâșniri lungi, fluorescente de durere pură erau captate de tuburi *hialine*” (*Ibidem*, 802) etc. Și-n partea a treia din romanul *Orbitor*, termenul apare prin raportare la *manuscris*, un obiect care țintește perfecțiunea (cf. Constantinovici 2016): „Viu, viu și *hialin*, străveziu în dungile de lumină ce aleargă prin cameră.” (Cărtărescu 2007, 34). Textul e privit ca un organism viu, care presupune țesuturi, artere, mușchi, vase comunicante, asemănător unui corp transparent, susceptibil de a fi parcurs cu privirea de către cititor. Proprie limbajului medical, sintagma *țesut hialin* devine un concept transdisciplinar, ancorat într-o descriere conceptuală proprie unei viziuni aparte despre literatură, se înscrie într-o terminologie rară, cu tipar neologic, care instaurează un adevărat cod al scrierilor cărtăresciene (cf. Constantinovici 2016).

HIOID, *hioide*, s.n. Din fr. *hyoïde*. Apare în limbajul medical, cu valoare adjectivală, mai cu seamă în sintagma *os hioid*. (Ca substantiv) Este un os în formă de

potcoavă, situat între baza limbii și laringe. Context: „[...] în cenotaful limbajului, cu urechea lipită de marele os hioid.” (Cărtărescu 2015, 334).

HIPERCUB, *hipercuburi*, s.n. Din fr. *hypercube*. Tes(s)eract, conform teoriei matematicianului Charles Howard Hinton. Una dintre cele mai puternice vocabule utilizate de scriitor. Contexte: „[...] se dezghioacă în fața noastră uluitorul boboc de trandafir al celei de-a patra dimensiuni, cu petalele sale perlate, cu adâncimea sa plină, cu suprafețele sale cubice, cu *hipercuburile* volumelor sale.” (Cărtărescu 2015, 140); „*hipercuburile* și supersferele și labirinturile cvadridimensionale ale unei lumi ce-și găsea acolo, în vastul și barbarul imperiu al structurilor cerebrale, punctul de inserție, portalul prin care halucinațiile, viziunile, trăirile în afara pielii trupului nostru și-a pielii ce-nvelește constelațiile difuzau în realitate.” (*Ibidem*, 371); „[...] un *hipercub* din a patra dimensiune ar fi un obiect, neintuitiv pentru noi, mărginit de opt cuburi. Acest obiect a fost numit de Hinton *teseract*.” (*Ibidem*, 463); „*Hipercubul*, obiect levitând luminos într-a patra dimensiune, nu a fost limita, ci abia punctul de plecare al intensei meditații hintoniene.” (*Ibidem*, 466). Cu referire la cubul lui Dalí: „E însă teribil de greu de-nchipuit cum am putea alcătui *hipercubul* din crucea de cuburi pe care Dalí și l-a închipuit răstignit pe Isus, sau mai bine zis icoana lui omenească proiectată în lumea de-aici de inconcevabilul lui trup cvadridimensional.” (*Ibidem*, 463). Livrescul termen *inconcevabil*, reperabil în ultimul exemplu, străbate întreg romanul, cu sensul de ceea ce nu poate fi reprezentat cu puterile minții omenești; imposibil sau dificil de înțeles, imaginat, crezut. Lexemul *inextricabil* (< fr. *inextricable*), utilizat rar de către cititorul comod, cu sensul de „foarte încurcat, complicat, de neînțeles”, poate fi privit ca un substitut care funcționează pe același nivel semantic, tot în regim neologic. *Inomabil* e din același registru. *Incomprehensibil*, de asemenea. Toate pot fi întâlnite în rețelele de cuvinte și sensuri cu care scriitorul își ademenește cititorul în spațiul cu mai multe dimensiuni al textului și implicit al minții sale.

HIPERCUBIC, -Ă, *hipercubici*, -e, adj. Probabil din fr. *hypercubique*. Referitor la *hipercub*. Context: „Unde voi găsi pagina cubică în care să fie sculptată realitatea? Unde e cartea *hipercubică* între copertile căreia să fie adunate sutele de cuburi ale fiilor ei?” (Cărtărescu 2015, 280).

HIPERSFERĂ, *hipersfere*, s.f. Din *hypersphère*. Sferă de mari dimensiuni, care nu poate fi descrisă cu exactitate și-n care se dezvoltă alte corpuri geometrice, prin reduplicare sau prin alte tehnici conexe. Contexte: „Sensul se află în *hipersferă*, în inomabilul obiect străveziu rezultat din bobârnacul dat sferei din cea de-a patra dimensiune.” (Cărtărescu 2015, 92); „Dacă o *hipersferă* ar străbate lumea noastră, noi am vedea pe cer mai întâi un punct, apoi o mică sferă care-ar crește până la o mărime maximă și-apoi ar scădea treptat până la dimensiunile unui punct, ca să dispară fără urme sub ochii noștri uimiți.” (*Ibidem*, 462). E interesant de văzut că determinantul *inomabil* trimite atât la o realitate care nu poate fi numită, descrisă, cât și, prin aceasta, la ceva atât de monstruos, de grotesc, de anormal, încât nu poate beneficia de o clasificare, de o înscriere în limitele normalității.

HIPERVOLUM, *hypervolume*, s.n. Din *hypervolume*. Volum de mari dimensiuni, prin raportare la *hipersferă* și *hipercub*. Context: „[...] o lume în cinci dimensiuni, generată de un *hypervolum* în mișcare.” (Cărtărescu 2015, 471-472).

HIPNOPOMP, -Ă, adj. Cf. fr. *hypnopompique*. Care se produce la trezirea din somn. Context: „Nu în vis, nici în halucinații, nici în stări *hipnagoge* și *hipnopompe* mi-au sosit vizitatorii și-am fost izbit cu violență de șifonier după ce-am fost smuls din pat de o forță irezistibilă...” (Cărtărescu 2015, 97-98). *Hipnagog*, substantiv neutru în română, e un hipnotic, un medicament care provoacă somnolență. Se însoțește în exemplul dat cu *hipnopomp*, un termen din același câmp semantic.

HIPOGEU, *hipogee*, s.n. Din fr. *hypogée*, lat. *hypogaeum*, gr. *hypogeion*. (Antichitate) Construcție, mormânt subteran. Contexte: (cu referire la aer) „veșted și trist ca într-un *hipogeu*.” (Cărtărescu 2015, 685); „În mijlocul *hipogeei*, altfel gol și alb, bine luminat de ferestre aflate lângă tavan, se afla o consolă cu cadrane și manete [...]” (*Ibidem*, 765). Dacă ne referim la întregul roman, sinonimul contextual e *cenotaf*.

HOLOGRAFIC, -Ă, *holografici*, -e, adj., adv. Din fr. *holographique*. Se asociază cu alți termeni congeneri, precum *hologramă* (< fr. *hologramme*), *holografie* (< fr. *holographie*). Ultimul trimite la ideea de înregistrare și posibilitatea de a privi holograma, imaginea spațială a unui obiect, cu ajutorul laserului (cf. DEX 2009). Solomon Marcus vedea *holografia* ca pe un procedeu care se va impune în viitor tot mai mult (cf. 1988, 110-115). Vorbea de „o nouă paradigmă în explicarea naturii: paradigma *holografică*” (*Ibidem*, 113), de știința care „a obiectivat natura, privind la ea prin lentile.” (*Ibidem*, 114). Context: „Ne lipeam, ne amestecam, Apollinaire și cu mine, T.S. Eliot și cu mine, Valéry și cu mine până când între noi se naștea, *holografic*, un hibrid neverosimil ce-ți dădea fiori pe șira spinării: cartea.” (Cărtărescu 2015, 69). Cartea e privită ca un palimpsest, o joncțiune între texte diferite, un imens intertext, o amalgamare de stiluri până la estomparea tuturor particularităților, până la obținerea unui obiect nou, în care vocile trecutului livresc stau amorțite-n litere albe.

HOLONIC, -Ă, adj. Din fr. *holonique*. Intim legat de substantivul masculin de origine engleză, *holon*, *holoni*, care înseamnă o structură care se comportă simultan ca sistem și subsistem. Context: „E o stare a ființei omenești pe care mintea mea *holonică* nu și-o poate imagina decât ca pe-o eternă matrioșka [...]” (Cărtărescu 2015, 698).

MAELSTRÖM, s.n. Din fr. *maelström*. Trimite la un cuvânt de origine neerlandeză, compus din *malen* „zdrobitor” și *ström* „curent” (cf. TLFi). Grafiat și: *maelstrom*. Este numele unui curent marin, creat de maree, turbionar, care acționează pe coastele Norvegiei. Cunoscut și sub numele de „gaura neagră a oceanului”. *Vârtej*, *volbură* sau *vortex* pot funcționa ca substituite. Episoadele narative cu ambarcațiuni absorbite-n vârtejul devastator apar adesea în literatura universală. E clar că Mircea Cărtărescu țese, prin cuvintele utilizate, punți între epoci, curente, stiluri artistice. Prin angrenarea în text a unui astfel de termen grafiat cu majusculă se creează niveluri de intertextualitate. În subsidiar, trimiterea e înspre atmosfera generată în textele lor de scriitori precum Edgar Allan Poe și Jules Verne sau înspre pictorii care-au descris furtuni pe apele mărilor și oceanelor (Rembrandt, *Crist în furtună pe marea Galilee*,

1633; Théodore Géricault, *Pluta meduzei*, 1818-1819). Context: „Dar scrisesem *Căderea*, spirala nebunească, largă ca un *Maelström* în primele cânturi, apoi tot mai frenetică, mai isteroidă, pe măsură ce divinul se schimba-n obscen, geometria-n anomie, îngerii în demoni de bestiar medieval.” (Cărtărescu 2015, 41). Fragmentul, care pare sculptat asemenea unei bucăți muzicale, ne trimite cu gândul, în limitele intertextualității, la scriitoarea australiană Stephanie Bishop. Există la ea, în romanul *Aniversarea*, o apropiere între ceea ce se întâmplă pe puntea vaporului unde are loc o crimă și ceea ce reușește muzica lui Șostakovici să transmită. *Anomie* e termenul care trimite, în fragmentul semnalat, la ideea de haos, de scăpare de sub control și dezorganizare. Fraza deține factorul de coeziune prin marcaj la nivel lexematic și sintagmatic: *Căderea, spirala nebunească, Maelström, frenetică, isteroidă, demoni de bestiar medieval*. Sintagma *spirala nebunească* e conectată, în regim figurativ, la alte două lexeme, deja analizate, *cohlee* și *columelă*.

MANTIDĂ, *mantide*, s.f. Din fr. *mantidés*. Insecte carnivore mari, de tipul călugăriței, care sunt în stare să-și devoreze partenerul sau prada cu prima pereche de picioare, adaptate la prins. Pare că Mircea Cărtărescu umblă la corpul lexicografic al faunei. Cărțile sale sunt umplute cu astfel de lexeme din spectrul animalier, care refac, într-un fel, ordinea universului sau o transpun în plan ficțional. Terminologia științifică în creația cărtăresciană ocupă un spațiu considerabil. Aproape că nu există frază în care să nu existe unități lexicale de acest fel. Scoase din ambalajul lor livresc, conviețuiesc cu lexeme care aparțin limbajului comun, dezvoltă metafore sau alte figuri de stil. Context: „[...] Goia, mai înalt ca niciodată, mai asemănător ca oricând cu o *mantidă* înțeleaptă, dar și amenințătoare” (Cărtărescu 2015, 135). Numele personajului, Goia, trimite, în subsidiar, la pictura lui Goya, la accentele fruste, care redimensionează liniile, formele și culorile, excelând într-o privire concentrată înlăuntrul ființei.

ORAMA. Din fr. *-orama* (cf. gr. *orama* „privire”). Element de compunere având semnificația „spectacol”, „privești”. În legătură cu amploarea visului: „*Orama* e vocea șoptită, fără coarde vocale și traiect fonator, care te cheamă-n miez de noapte pe nume. [...] Vaschide părăsi facultatea bucureșteană fără să-și ia licența, pentru un safari pe care-l continuă toată viața: vânarea visului suprem, *orama*” (Cărtărescu 2015, 585).

PARAMECI, *parameci*, s.m. Din fr. *paramécie*. Animale infuzoare, microscopice, protozoare care trăiesc în apele dulci. Context: „[...] toți câinii și elefanții și eucaliptii și păduchii și lichenii și *paramecii* vor pieri de asemenea până la unul, odată cu astrele și galaxiile și substanța diamantină a lumii noastre [...]” (Cărtărescu 2015, 193).

POLITOP, *politopi*, s.m. Din fr. *polytope*. Format pe areale diferite. Joncțiune cu tesseractul și toate compusele formate cu *hiper-*. Context: „*Politopii* erau corpurile din a patra dimensiune care-și aruncau în lumea obișnuită umbrele în formă de poliedre: tetraedre, octoedre, icosaedre, dodecaedre.” (Cărtărescu 2015, 470). Această enumerație formată din patru unități, e construită din elemente lexicale care ne conduc înspre limbajul matematicii. *Poliedru* (< fr. *polyèdre*), un termen care, în geometrie,

este un corp solid mărginit de mai multe suprafețe plane poligonale (cf. DEX 2009). Funcționează, în fragmentul dat, ca un hiperonim, celelalte vocabule (*tetraedre*, *octoedre*, *icosaedre*, *dodecaedre*) i se subordonează, sunt hiponime, adică forme poliedrale cu configurații diferite, potrivit numărului de fețe deținute (*tetraedrul* (< fr. *tétraèdre*), cu patru fețe triunghiulare, patru vârfuri și șase muchii; *octoedrul* (< fr. *octaèdre*), cu opt fețe; *icosaedrul* (< fr. *icosaèdre*, cf. gr. *eikosi* „douăzeci” și *hedra* „față”), cu douăzeci de fețe; *dodecaedrul* (< fr. *dodécaèdre*, cf. gr. *dodeka* „douăsprezece”, *hedra* „bază”), cu douăsprezece fețe (cf. MDN).

SARCOPT, *sarcopti*, s.m. Din fr. *sarcopte*. Parazit microscopic care provoacă scabia. Viețuiește sub pielea oamenilor și a animalelor. Context: „Înaintam ca un *sarcopt* pe sub copleşitoarele goluri” (Cărtărescu 2015, 332).

SFENOID, *sfenoid*, s.n. Din fr. *sphénoïde*. Os situat la baza craniului, în formă de șa. Cu valoare adjectivală, în sintagma *os sfenoid*. Transferul semantic și identificarea se face, în roman, prin metaforă, rezultând că sfenoidul cărtărescian este corespondentul fluturului gigantesc, recognoscibil, în chip facil, de către cititorii care-au traversat relieful și zbaterea tridimensionale (zidite-n 3D-ul ficțional) din *Orbitor*. Context: „Văzu mai întâi că *osul sfenoid*, în centrul bazei craniului, era colorat ca un fluture tropical, pe când tot restul era de os palid. Aripile mari ale *sfenoidului* erau albastru electric, cele mici de un verde-smarald care, când unghiul privirii se schimba, își vira apele în violet. [...] Dar fantasticul *sfenoid* nu zburase niciodată: soarta lui, asemenea celei a lui Atlas, era să țină-n spinare sfera lumii, în care se află totul: incompreensibilul nostru creier, cu drama lui gödeliană.” (Cărtărescu 2015, 603-604). Cu trimitere la matematicianul, logicianul și filosoful Kurt Gödel (1906-1978). Acesta a încercat să arate că există teoreme matematice care nu pot fi nici demonstrate, nici infirmate. *Teoremele* lui Gödel, numite *de incompletitudine*, evidențiază caracterul deschis al cunoașterii matematice și, prin extensie, al oricărui tip de cunoaștere.

SOLENOID, *solenoidi*, s.m. Din fr. *solénoïde*. Termenul care dă titlul romanului este o bobină electrică cilindrică fără miez feromagnetic. Iată câteva definiții pe care le dă Mircea Cărtărescu *solenoidului* în romanul omonim: „bobina mea mistică” (Cărtărescu 2015, 558); „lentila asta energetică” (*Ibidem*, 757). Ambii determinanți, *mistică* și *energetică*, trimit înspre puterea pe care o deține acest instrument. Inventatorul „*solenoidului Borina*” este Nicolae Borina, zis Mikola, fizician, arhitect, un fel de medic. Contexte: „faimosul *solenoid* ” (*Ibidem*, 79); „Peste *solenoid* fusese turnată o șapă de beton și deasupra se construise casa.” (*Ibidem*, 81); „*Solenoidul* de sub podea umple odaia cu un zbârnâit aproape inaudibil.” (*Ibidem*, 111); „Torsul ca de pisică al *solenoidului* de sub podea” (*Ibidem*, 356); „sub cupolă exista un *solenoid* asemănător celui de sub camera mea de culcare” (*Ibidem*, 363); „Zbârnăitul slab al marelui *solenoid* din cupolă” (*Ibidem*, 379); „încastrat în pereții circulari, *solenoidul*: un tor de un metru și jumătate înălțime acoperit cu o sofisticată împletitură de fire de aramă, bobinate, fascicul după fascicul, într-un pachet strâns și întretăiat de sârmă groasă.” (*Ibidem*, 389); „[...] în ciuda palavrelor lui Borina, *solenoidii* trebuie să fie eterni și indestructibili, încastrați mai curând în structura realității decât în fundațiile

oraşului.” (*Ibidem*, 795); „[...] solenozii s-au aprins deodată mai tare, ca nişte inflorescenţe de flacără albastră.” (*Ibidem*, 819); „un solenoid arămiu, asemenea cozii împletite a unei roşcate uriaşe” (*Ibidem*, 830).

TESERACT, *teseracte*, s.n. Din fr. *tesseract*. Se însoţeşte cu termeni care transgresează teritoriul matematicii, de tipul *hipercub*, *hipervolum*, *hipersferă*. Elementul de compunere savantă *hyper-* le scoate din grila interpretativă uzuală. Acesta face din conceptele matematice nişte hiperconcepte susceptibile de a asimila întreg textul. Tesseractul este, potrivit definiţiei cărtăresciene, „creaţia majoră-a gândirii lui Hinton” sau „mandala mistică a lumii sale” (Cărtărescu 2015, 464). *Mandala*, un împrumut din franceză (< fr. *mandala*, cf. sanscrită, cu sensul original de „cerc”), semnifică, în budism şi tantrism, o imagine simbol care serveşte ca instrument al contemplaţiei; cerc magic (cf. MDN). Context: „[...] dacă orice casă e imaginea celui care o locuieşte, oricât de anamorfotică şi de înşelătoare, am ştiut şi eu că acolo, în *teseractul* acela de cenuşă, îmi aflasem cel mai desăvârşit autoportret.” (*Ibidem*, 77). E interesant de observat, într-un atare fragment, ocurenţa unui alt termen, determinantul *anamorfotică*, lexem care trimite la o imagine deformată, generată de suprafaţa unei oglinzi curbe. Se află în corelaţie cu *teseract*, definibil ca „hipercub”, un corp geometric ireal, plasabil în a patra dimensiune, în dimensiunea hintoniană, a tuturor posibilităţilor.

ZAIME, *zaimfuri*, s.n. Din fr. *zaïmph*. (Rar) Văl. Se asociază, în regim de substituţie contextuală, cu (ultra)diafan, hialin, translucid etc. Despre mesajul primit, în regim frastic hipnotic: „L-am simţit ca pe-o undă sferică izvorând din creierul schimbat al lui Ispas, o undă aproape vizibilă, ca un ultradiafan, curcubeean balon de săpun ce ne-a-ncorporat în visul *zaimfului* său [...]” (Cărtărescu 2015, 743). Ca-n mai toate frazele în care se aglomerează cuvinte cu sensuri apropiate sau încadrabile în acelaşi câmp semantic, pentru a defini mai bine ceea ce iese din limitele descriptibilului, se întâmplă ca stilul să fie unul eminamente poetic.

În loc de concluzii

Mircea Cărtărescu propune un model semantic de interpretare a operei sale. *Tesseract* e metaforă dominantă în roman. În această optică, metafora, de orice tip ar fi, „apare ca un fenomen lexical, dar nu depinde exclusiv de sistemul lexicului” (Eco 2007, 173). Pentru a fonda o dinamică a sensului, cuvântul are nevoie de manifestare sintagmatică, adică de un anumit ancoraj sintactic, de izotopii contextuale, de o logică a descoperirii etapizate. *Solenoid*, privit ca mecanism sau aparat textual complex, conţine propriile instrucţiuni de funcţionare. În acest cadru, unitatea semantică *teseract* vine la pachet cu „un potenţial program narativ” (*Ibidem*, 288-289) şi cu geometrizări lexicale şi semantice.

Frazele par scrise sub efectul hipnozei. Sunt pompate în ele acele unităţi ale unei memorii universale, care îl/ ne conduc înspre un tip de cunoaştere la care, în condiţii obişnuite (în afara hipnozei) nu ar/ am avea acces. Dimensiunea a patra, *inconcetabilă*, ţine de această ancorare în teritorii hipnotice, în oniric, de asemenea. Şi-n vis, formă narativă aflată sub controlul inconştientului, există şansa de a recupera o cunoaştere

uitată, încarcerată în pliurile memoriei. Visul perceput ca figură predilectă a eșafodajului narativ cărtărescian, metaforă a textului care încearcă să subziste sub povara unei dimensiuni ireale (4D). Textul cărtărescian se vrea a fi în sine un *teseract*, un cub special, o figură geometrică al cărei atu principal este acela de a nu putea fi niciodată analizată. Se sustrage interpretării. E un tip de sistem care își devorează dimensiunile în timp ce se înalță, reducând astfel sensul la pasagera secundă, instanță a unei contemplări punctuale.

Cenotaful, mormântul gol, e de fapt textul care, ajuns prin scriere la epuizare semantică, se reface continuu ori se instalează altundeva, în memoria cititorului sau într-un appendice al lecturii neîntrerupte. Astfel privind *monumentul* (dublet etimologic al lui *mormânt*) textului, nu vom risca să întâmpinăm nicio dificultate în clasificarea lexemelor într-o geometrie semantică incluzivă. Și revenim la cubul suprem, la *teseract*. Acesta include ordonări în sine ale unor cuburi mai mici, după principiul păpușii rusești, deja menționat.

Toate unitățile care aparțin unor limbaje distincte și, totuși, tangente, susțin structura *teseractului* lexical. Mircea Cărtărescu pune în balanța frazei, căutând așarnat echilibrul semantic, cuvinte din registre lexicale diferite, combină lexicul vechi cu cel „de ultimă generație”. Niciunul nu e facil de interpretat. Cititorul se vede asaltat de pânza, ca de păianjen, în care-l menține prozatorul. Lexemele matematicii/ biologiei etc. sunt ca niște instrumente prin care își/ ne explică demersul întreg. La modul ideal, interpretarea semantică, în cazul unui astfel de roman, va fi dublată de una critică, privită ca „o activitate metalingvistică ce aspiră să descrie și să explice care sunt rațiunile formale pentru care un anumit text produce un anumit răspuns” (Eco 2007, 224).

În acest cadru analitic, *anomalie* nu e doar un termen al limbajului medical, ci mai cu seamă un instrument de definire a textului. Ea dă seama despre „defectul” generic al textului romanesc, despre incongruențele care-i definesc corpul și despre limitele intrinseci. *Teseractul* e o anomalie a cubului comun, a figurii geometrice învățate la școală. Iată cum doi termeni veniți din zone științifice diferite, matematică și medicină, ajung să se motiveze finalmente unul prin altul, reflectând structura de adâncime a unui text ieșit din paradigma uzuală a receptării.

De fapt, termenul *teseract*, preluat din științele matematice, e insuficient pentru a demonstra saltul în dimensiunea irealității. Și iată cum revenim la insuficiența semantică a cuvintelor, care e tot un fel de anomalie, de boală reflectată în acea incapacitate funciară de a transcrie cu exactitate ceea ce simțurile rețin și amplifică în timp. Ce devine textul în aria de manifestare a hipercubului? O formă livrescă de reprezentare a lumilor existente, a celor interioare, deopotrivă, dar și o invitație de atingere a lumilor posibile. Textul cărtărescian acaparează un material lingvistic într-atât de vast și eterogen încât poate fi caracterizat ca o formă de opacizare extremă. Dar, contrar așteptărilor, ca-ntr-o pădure deasă care se deschide la un moment dat, dinamitând întunericul, el permite luminii să(-l) pătrundă, devine parte din ea, iar modelarea prin cuvânt se va produce întotdeauna cu concursul cititorului.

Avem etalată triada nominală *cub – hipercub – tesseract* sau, transferând totul în zona structurii narative, *text – hipertext – tesseract*. Elementul de stabilitate în triadele menționate rămâne tesseractul. Tot textul poate fi redus la procedeul *abducției*. Mai precis, ceva e permanent generat dintr-o unitate cu care se aseamănă la modul absolut, adică se reface urmând tiparul deja existent. Așadar, înțelegem abducția în sens semiotic, ca pe un fel de procedeu de generare a unui nou concept, de tipul tesseractului, dintr-altul, deja existent, cum ar fi cubul (Sebeok 2002, 189). Fiind „un proces inferențial” (Eco 2007, 243), pornește, ca-n științele exacte, de la o ipoteză, și permite desfășurarea unor incursiuni prin text. Numai în aceste condiții vom înțelege cum se produce permanent trecerea de la *micro-* la *macro-* (universuri sau dimensiuni narative, lexicale, semantice). Textul e construit, astfel, pe nivele de comprehensiune până în punctul ultim, acela care nu mai îngăduie deciptarea în regimul denotației, evaluarea logică a perspectivelor, ci doar crispera, dezarmarea, blocajul mental în fața necunoscutului. În concluzie, textul cărtărescian propune adesea piste ambigue, strategii sofisticate de înaintare în narațiune. Atinge limitele comprehensiunii. Cititorul trebuie, în atare câmp de lectură, să aleagă calea prin care să ajungă la revelația semantică. Prin urmare, abducția este, cu o formulă definițională succintă, un procedeu prin care, în semioză, pornind de la instrucțiuni textuale echivoce, suntem în stare să luăm decizii dificile la nivel de interpretare (Eco 2007, 243).

Tesseractul e și cadrul ori martorul neputinței de a trece în dimensiunea a patra, a lumilor posibile, conștientizând saltul respectiv. Probleme pot să apară în reprezentarea hipercubului hintonian, pentru că nu avem capacitatea de a face acel salt în dimensiunea 4D. De la lumea cuantificabilelor (bacterii, celule, organe, părți ale unor plante etc.), materială, descriptibilă și inteligibilă, se ajunge la sau în paradisul abstractelor, iar fără concursul imaginației extreme nicio fărâma din edificiul textual nu ar supraviețui.

Dubla ancorare stă la granița dintre text și hipertext, dintre ceea ce poate fi citit, presupune grade de lizibilitate, și acel *dincolo* textual, situabil în logica lumilor (im)posibile, a tesseractului. Intuim că Mircea Cărtărescu trece în *Solenoid* de la biografeme, descrieri punctuale, legate intim de propriul parcurs biografic, la dimensiunea transcendentă, care ocolește temporalitatea fizică, obișnuită, și se instalează într-o spațio-temporalitate *incredibilă*, imposibil de argumentat, neverosimilă, aflată acolo unde capacitatea noastră de înțelegere eșuează, deoarece „violează obișnuințele noastre logice și epistemologice” (Eco 2007, 223). În această perspectivă, toate creațiile cărtăresciene comunică, își răspund în dimensiunea realității necuantificabile. Iar lexicul, opulent și eterogen, organizat în formațiuni geometrice, e actant, martor fidel al acestei deveniri emfatică, în care Textul se autodevorează.

Referințe bibliografice

- Barbu, Ion. 1979. *Poezii*. Antologie, prefată, tabel cronologic și bibliografie de George Gibescu. București: Editura Albatros.
- Cărtărescu, Mircea. 2015. *Solenoid*. București: Editura Humanitas.
- Cărtărescu, Mircea. 2007. *Orbitor. Aripa Dreaptă*. București: Editura Humanitas.

- Constantinovici, Simona. 1 martie 2016. *Hialin & clarity*. În „LaPunkt”.
[cf. <https://www.lapunkt.ro/2016/03/hialin-clarity/>]
- DEX 2009 = Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”. 2009. *Dicționarul explicativ al limbii române*. Ediția a II-a revăzută și adăugită. București: Editura Univers Enciclopedic Gold.
- Eco, Umberto. 2007. *Limitele interpretării*. Ediția a II-a. Traducere de Ștefania Mincu și Daniela Crăciun. Iași: Polirom.
- MDN = MARCU, Florin. 2000. *Marele dicționar de neologisme*. București: Editura Saeculum.
- Marcus, Solomon. 1988. *Provocarea științei*. București: Editura Politică.
- MDA2 = Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”. 2002. *Micul dicționar academic*. Vol. II. Literale D-H. București: Editura Univers Enciclopedic.
- Sebeok, Thomas A. 2002. *Semnele: o introducere în semiotică*. Traducere din engleză după ediția a II-a definitivă de Sorin Mărculescu. București: Humanitas.
- TLFi = *Trésor de la Langue Française informatisé* [cf. <http://atilf.atilf.fr/>]

Adriana IEREMCIUC
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

**Lexicul crizei în proza lui Colette:
între tăcere și revelație.
Studiu de caz: *Hoinara* și *Duo***

Abstract: (The Lexicon of Crisis in Colette's Prose: Between Silence and Revelation. Case Study: *The Vagabond and Duo*) This paper analyzes how Sidonie-Gabrielle Colette constructs a rhetoric of inner crisis through a subtle, sensorial, and deeply expressive language, in which words become vehicles for psychological tension and emotional transformation. At the heart of this research lie two of the author's essential novels – *The Vagabond* and *Duo*, in their Romanian translations –, where crisis is explored from two complementary perspectives: the identity emancipation of the female subject and the unraveling of intimacy within the conjugal relationship. The study aims to identify and interpret recurrent lexical fields associated with silence, hesitation, misunderstanding, and the process of inner metamorphosis. Silence is not treated as a mere absence of discourse, but as a form of psychological intensity, where words are lacking because emotional reality surpasses them. At the same time, moments of personal revelation are marked by a reconfiguration of the lexical register, through a clarification or concentration of expression. The analysis will highlight how vocabulary is organized around states of crisis and moments of revelation, from both semantic and stylistic perspectives. The study will thus trace how variations in lexical intensity reflect the emotional and psychological dynamics of the characters. The ultimate aim of this research is to demonstrate that, in Colette's prose, crisis functions not only as a recurring theme, but rather as a linguistic effect produced through a subtle mapping of words – an expressive network in which lexical presences and absences become indicators of a profound process of inner transformation.

Keywords: Colette, *The Vagabond*, *Duo*, crisis, lexical field

Rezumat: Lucrarea de față își propune să analizeze modul în care Sidonie-Gabrielle Colette construiește o retorică a crizei interioare printr-un limbaj subtil, senzorial și profund expresiv, în care cuvintele devin vehicule ale tensiunii psihologice și ale transformării active. În centrul acestei cercetări se află două dintre romanele esențiale ale autoarei – *Hoinara* și *Duo*, în versiune românească –, în care criza este explorată din două perspective complementare: emanciparea identitară a subiectului feminin și destrămarea intimității în cadrul conjugal. Demersul vizează, în mod special, identificarea și interpretarea câmpurilor lexicale recurente, asociate cu tăcerea, ezitarea, neînțelegerea și procesul de metamorfoză interioară. Tăcerea nu este tratată ca o simplă absență a discursului, ci ca o formă de intensitate psihologică, în care cuvintele lipsesc, deoarece realitatea emoțională le depășește. Totodată, momentele de revelație personală sunt marcate de o reconfigurare a registrului lexical, prin clarificarea sau concentrarea expresiei. În acest cadru se va evidenția modul în care lexicul se organizează în jurul stărilor de criză și al momentelor de revelație, într-o dublă perspectivă: semantică și stilistică. Se va urmări, așadar, felul în care variațiile de intensitate lexicală reflectă dinamica afectivă și psihologică a personajelor. Scopul final al acestei cercetări este de a demonstra că, în proza lui Colette, criza nu funcționează doar ca tematică recurentă, ci ca efect de limbaj realizat printr-o cartografiere subtilă a cuvintelor – o rețea expresivă, în care prezențele și absențele lexicale devin indici ai unui proces profund de transformare interioară.

Cuvinte-cheie: Colette, *Hoinara*, *Duo*, criză, câmp lexical

Introducere

Termenul *criză* desemnează, conform *Dicționarului limbii române*, un moment „de tensiune, de tulburare, de încercări care se manifestă în societate” (DLR 2010, s.v. *criză*). În viziunea lui Paul Ricœur, criza este esențială pentru construcția unei identități narative: este acel moment de ruptură care provoacă o „reconfigurare a sinelui”. În literatură, criza nu este doar un episod conflictual, ci un act fondator al subiectivității: „Criza este o structură narativă fundamentală: momentul în care ordinea lumii este suspendată, iar personajul se vede obligat să decidă asupra propriei deveniri.” (Ricœur 1983, 73). Criza, spune Ricoeur, este ceea ce dă sens narativului, fără crize, nu ar exista devenire. Totodată, ea determină o refulare exterioară sau interioară, prin tăcere. Tăcerea „seamănă mai mult cu o fereastră decât cu un perete” (Steiner 1969, 39), ea devine o modalitate de evadare.

În literatura lui Colette, criza apare frecvent. Scriitoarea nu oferă soluții, ea descrie „starea de tensiune a femeii moderne, suspendată între a fi și a aparține”. (Thurman 2002, 168). Romanele *Hoinara* și *Duo* oferă un teren fertil pentru analiza lexicului care însoțește criza existențială, identitară și relațională. Lucrarea de față își propune să evidențieze modul în care Colette construiește prin limbaj o atmosferă tensionată și introspectivă, punând accent pe vocabularul specific crizei și pe funcțiile stilistice ale acestuia.

Analiză în *Hoinara*

Protagonista romanului *Hoinara* trăiește o criză spirituală privind alegerea pe care trebuie să o facă: o viață de cuplu (cu Maxime) sau una solitară (dar liberă). Analiza termenilor care constituie câmpul lexical al crizei¹ presupune observarea semnelor lingvistice prin care se articulează disforia. Lexemele precum *țipăt* (p. 24); *durere* (p. 49); *geamăt* (p. 49); *zbucium* (p. 264); *a suferi* (p. 49); *suspin* (p. 29); *lacrimi* (p. 41) conturează o stare de vulnerabilitate emoțională profundă. Acestea indică o criză interioară, adesea incontrollabilă, ce se exprimă prin manifestări fizice și emoționale intense. Termeni ca *minciună* (p. 47); *perfidie* (p. 47); *infidelitate* (p. 50); *disimulare* (p. 56); *capcană* (p. 32) compun o imagine a unei crize relaționale. Lexeme ca *răbufnire* (p. 43); *revoltă* (p. 50); *blestem* (p. 156); *dispreț* (p. 154); *răzbunare* (p. 49); *fior* (p. 50); *orgoliu* (p. 50); *scârbă* (p. 50); *gelozie* (p. 54) sugerează o tensiune care izbucnește violent, o criză interioară, în care orgoliul susține imposibilitatea reconcilierii. Elemente ca *a-i fi lehamite* (p. 53); *temere* (p. 180); *însingurare* (p. 55); *teamă* (p. 271); *neîncredere* (p. 122) demonstrează o criză de adaptare, o retragere în sine, o pierdere a contactului cu ceilalți și cu sensul existențial. Teamă este frecvent întâlnită în textele lui Colette, iar, conform Gabrielei Stoica, ea „se caracterizează prin următorii parametri: caracter negativ, pasiv, intensitate (nemarcat/ marcat), cauză nedorită, realizare probabilă, anticipativă” (Stoica 2012, 219). Frica de necunoscut

¹ Vor fi exemplificați termenii extrași din volumul Colette, *Hoinara. Duo*, traducere de Ovidiu Constantinescu, București, Editura pentru Literatura Universală, 1969.

accentuează angoasa și redă o atmosferă tensionată, din care personajele încearcă să evadeze, din dorința de a restabili echilibrul.

Totodată, lexeme precum *așteptare* (p. 235) și *dor* (p. 242) demonstrează o tortură a incertitudinii și a absenței, o criză a trecerii timpului. Termenii *moarte* (p. 55); *a muri* (p. 53); *a se sinucide* (p. 53); *mizerie* (p. 54); *nenorocire* (p. 265); *manie* (p. 33); *mânie* (p. 54); *chinuri* (p. 53); *sălbăticiune* (p. 56) indică o criză existențială profundă, unde personajul se confruntă cu limitele suportabilului, cu disperarea sau cu un destin implacabil. Astfel că aceste lexeme nu doar descriu criza, ci o configurează psihologic și existențial, conturând un univers tensionat.

Solitudinea dezolantă a personajului este susținută printr-o serie de secvențe revelatoare, în care singurătatea nu devine doar o realitate exterioară, ci și o stare de spirit copleșitoare. Afirmații precum: „singură cu mine însămi” (p. 23); „Iată-mă deci așa cum sunt! Singură, singură și până la sfârșitul vieții, desigur. Singură de pe acum.” (p. 31) subliniază obsesiv repetiția stării de izolare, reliefând nucleul schizoid. Întrebarea „De ce ești acolo atât de singură?” (p. 24) evidențiază conștientizarea unei rupturi între sine și lume, în timp ce imaginea camerei pustii „Oricât aș căuta prin toate colțurile, sub pat, nu e nimeni altcineva aici, în afară de mine.” (p. 31) accentuează izolarea fizică, dar și golul afectiv. În secvența

„N-am să scap astă-seară de această confruntare cu oglinda înaltă, de solilocul pe care de o sută de ori am căutat să-l evit, apoi am acceptat, de care am fugit, pe care l-am reluat, ca pe urmă să-l întrerup iar...” (p. 31)

monologul devine un substitut al dialogului uman absent, o formă de supraviețuire în lipsa celui alt. Repetiția cuvântului *singură* „n-are cine să mi-l dea pentru că... sunt singură” (p. 32); „În noaptea asta sunt atât de singură... Singură! Ba nu, zău, s-ar părea că mă plâng” (p. 32);

„Numai că, vezi... sunt zile în care singurătatea, pentru o ființă de vârsta mea, este ca un vin amețitor care te îmbată de libertate și alte zile în care este un tonic amar, după cum, tot așa, sunt și zile în care devine o otravă ce te face să te dai cu capul de pereți” (p. 33);

Și fluctuațiile afective, de la ironie („s-ar părea că mă plâng”) la luciditate amară sugerează o dualitate a singurătății percepută mai întâi ca „vin amețitor”, apoi ca „otravă ce te face să te dai cu capul de pereți”. Această ambivalență este consolidată prin reflecția autoironică „Fiindcă am început să mă împac cu obiceiul de a monologa, de a pălăvrăgi cu cățelușa, cu focul, cu imaginea mea din oglindă...” (p. 33), care sugerează adaptarea forțată la solitudine și o resemnare lucidă.

Singurătatea profundă a personajului este redată printr-o serie de imagini recurente, care evocă o atmosferă de frig fizic și afectiv, sugerând golul lăsat de absența celui alt. Repetiția lexemului *frig* (p. 26) precum și secvențele „îmi îngheață picioarele în patul prea larg” (p. 53); „întepenești de frig” (p. 26); „crăpi de frig” (p. 26) nu descriu

doar o senzație corporală, ci traduc metaforic senzația de izolare. Singurătatea nu este doar o stare, ci o experiență copleșitoare, care determină monologul. Astfel, personajul caută permanent un interlocutor fie real, fie imaginar: „Tu ești acolo, oare? O să-mi spună... acolo, singură-singurică” (p. 24); „se uită la mine lung și știu că peste puțin timp o să-mi vorbească...”. În absența celorlalți, dialogul se transformă într-un solilocviu perpetuu. În acest context, oglinda dobândește o funcție simbolică esențială. Apariția frecventă a oglinzii „Eu... în momentul în care mi-a trecut prin minte cuvântul acesta, m-am uitat fără să vreau în oglindă” (p. 25); „Nu există oare alt popas decât oglinda aceasta ce-mi taie mereu calea?” (p. 35) relevă o dedublare a sinelui: personajul se autoanalizează obsesiv, confruntându-se cu propria imagine. Oglinda devine un spațiu de proiecție a conștiinței scindate, un simbol al crizei identitare profunde, în care sinele este pus sub semnul întrebării: „în fața oglinzii în care ne măsurăm din ochi, sfetnica mea sulimenită și cu mine, solemne, ca niște adversare demne una de alta” (p. 41).

Evadarea din criză este reprezentată, în roman, ca un proces contradictoriu, marcat de oscilări. Într-o primă etapă, personajul caută să scape de sursa crizei inițiale – singurătatea –, iar acest refugiu apare sub forma unei entități inițial negate, apoi acceptate cu reticență: „ieșind iar la iveală dușmanul și călăul meu: dragostea” (p. 148). Acceptarea iubirii este văzută, în roman, metaforic, având conotații infernale: „cazan cu apă clocotită” (p. 212). După depășirea izolării prin iubire, apare un nou tip de criză, în care personajul încearcă să revină la o stare de detașare, percepută acum ca un posibil spațiu de echilibru: „într-o noapte am visat că nu iubeam pe nimeni și în noaptea aceea m-am odihnit” (p. 264). Iubirea nu oferă pace, ci agită și consumă. Astfel că întrebările „Cum să fac oare să scap?” (p. 271); „Max... până când o să mă împiedic de individul ăsta?” (p. 281) precum și afirmația „Fiindcă am de gând să fug, într-adevăr.” (p. 285) exprimă nevoia de eliberare, iar încercarea de evadare este redată explicit. Personajul se simte prins într-o tensiune internă între dorința de a aparține cuiva și nevoia de a se retrage în sine într-o libertate care devine, paradoxal, sursă de suferință. Finalul acestei pendulări între atașament și retragere aduce o revenire aparentă la starea inițială: „N-am redevenit oare ceea ce eram? Adică liberă, îngrozitor de singură și de liberă?” (p. 286). Astfel că, „s-ar zice că lui Același îi repugnă să devină un Altul care a făptuit în ireversibilitate” (Valéry 1996, 19). Această evoluție reflectă o criză identitară permanentă, exprimată prin verbe ca *a ezita*, *a fugi*, *a refuza*, *a respinge*, care sugerează o instabilitate continuă și o luptă între instinct și rațiune. Refugiul devine, astfel, o iluzie temporară, iar evadarea, un cerc închis, în care criza nu este depășită, ci recurentă.

În textele lui Colette, limbajul nu mai este un simplu mijloc de expresie, ci devine simptom al crizei: el este fragmentat, nesigur, fiind chiar înlocuit de pauze. Tăcerea, ezitarea, introspecția sunt modalități prin care personajul își exprimă tensiunea ireconciliabilă între două nevoi fundamentale: iubirea și libertatea. Însă „Cum putem măsura ceea ce nu există?” (Ricœur 2001, 138) se întreabă Paul Ricœur. Comunicarea cu ceilalți este adesea defectuoasă sau evitată, protagonista alegând să se exprime răspicat doar în interiorul propriei conștiințe. Profesia de actriță de pantomimă

dobândește, în acest context, o funcție simbolică profundă. Personajul refuză limbajul articulat în favoarea unei expresivități corporale, gestuale, care spune mai mult decât ar putea rosti cuvintele. Convingerea că „orice glas amuțește atunci când vorbește glasul simțurilor” (p. 93) sugerează că trăirea autentică nu poate fi exprimată verbal, fără a fi distorsionată. Astfel, criza identitară și relațională se reflectă direct în refuzul limbajului rațional și în întoarcerea spre forme instinctive, tăcute, de exprimare. Discreția protagonistei devine un mod de a se sustrage privirii celorlalți și, implicit, dialogului: „– Ce curios, niciodată nu poți ști dacă doamna e acasă, nu se simte nicio mișcare.” (p. 30). Prezența ei devine aproape imperceptibilă, iar tăcerea, o armură în fața lumii. În spatele acestei tăceri se ascund numeroase scenarii interioare, replici compuse și niciodată rostite: „Sărmane Duffrein-Chautel! Am impresia uneori că dumneata ești cel înșelat în treaba asta și poate că ar trebui să-ți spun... ce să-ți spun [...] Nu, n-am să-ți spun nimic totuși.” (p. 120). Ezitarea, nehotărârea și convingerea că nu va fi înțeleasă o determină să se autocenzureze: „Îmi pare rău, sărmane Duffrein-Chautel, dar nu mă pricep să-ți vorbesc. Șovăi, neștiind dacă să folosesc limbajul meu” (p. 120); „Neștiind pe care din ele să-l aleg, mă mulțumesc să tac.” (p. 120). Tăcerea devine astfel nu doar un refugiu, ci o condiție de existență. Protagonista simte că nu are cui să se confeseze, iar comunicarea presupune doar un consum de energie: „Să sporovăiești: ce risipă de energie pentru cineva care stă mut zile întregi” (p. 145); „Cui să mă spovedesc la întoarcere? Nimănui. Simt că mă înăbuș ca într-un mormânt.” (p. 289). Atunci când comunicarea verbală pare că realizează, va fi rapid întreruptă, fie de femeie, „Simt, după glasul lui, că e pe cale să-mi spună un lucru foarte serios. – Sst! Neliniștită, îl rog să tacă” (p. 196), fie de bărbat: „– Ridică-te, Max: trebuie să vorbim serios... – Nu vreau să mă necăjesc!” (p. 192). Așadar, limbajul nu este un aliat, ci un obstacol. El nu unește, ci separă, nu dezvăluie, ci ascunde. În consecință, personajele preferă muțenia, într-o tăcere complice, dar apăsătoare, semn al unei crize comunicaționale profunde și al imposibilității de a stabili legături autentice.

Analiză în *Duo*

Romanul *Duo* pare să urmeze o poetică a tăcerii, a ceea ce Roland Barthes numea *le bruissement de la langue*¹, adică o semnificație tainică, dar perceptibilă. Tăcerea nu este aici o absență, ci o formă a densității sensului. Lexicul asociat este discret, dar încărcat semantic, ce sugerează o fragilitate emoțională: *vulnerabil* (p. 307); *slăbiciune* (p. 316); *necaz* (p. 319); *suferință* (p. 358); *nefericire* (p. 38). Aici durerea nu este pe deplin exprimată, ci mai degrabă insinuată. Pe măsură ce narațiunea avansează, tensiunea crește gradual, se accentuează, iar lexicul devine violent, susținând criza bărbatului: *lacrimi* (p. 317); *infidelitate* (p. 355); *perfidie* (p. 384); *dispreț* (p. 322); *enervare* (p. 325); *a-i fi scârbă* (p. 326); *silă* (p. 402); *privire furioasă* (p. 319); *a izbucni* (p. 321); *sughițuri de plâns* (p. 323); *tulburare* (p. 356); *a fi zdrobit de oboseală* (p. 358); *a se chinui* (p. 419); *aproape dement* (p. 316); *a detesta* (p. 316); *sânge* (p.

¹ Vezi lucrarea Roland Barthes, *Le bruissement de la langue*, Essais critiques IV, Paris, Seuil, 1984.

323); *a se distruge* (p. 326); *gânduri negre* (p. 433); *brutalitate* (p. 344); *a omori* (p. 326). Această acumulare de afecte negative determină ca experiențele-limită – trădarea, suferința, moartea – să suspende rațiunea. În cazul protagonistului, limbajul devine un teritoriu al prăbușirii interioare: el nu mai mediază înțeleșuri, ci emană durere, ură, disoluție. Astfel, discursul se transformă într-o formă de catharsis ratat, în care verbalizarea nu aduce vindecare, ci exacerbează trauma.

Etapa inițială este marcată de o reacție defensivă, exprimată printr-un lexic al respingerii: *a refuza*, *neîncredere*, *neadevăr*, *lipsă de credință*. Refuzul nu este doar unul rațional, ci și afectiv, un mecanism de apărare împotriva suferinței. Această fază de respingere este urmată de o acceptare încărcată de durere: protagonistul se simte „ca o pasăre proaspăt împușcată” (p. 429). Simptomatologia durerii este amplificată de senzația de frig – „așteptarea înfrigurată” (p. 340), marcă recurentă și în *Hoinara*, unde frigul funcționează drept metaforă a izolării, distanțării și alienării afective. Această senzație are o funcție simbolică, marcând starea de abandon afectiv și de vid relațional în care se află protagonistul. Astfel, frigul provine din interior, fiind un semn al răcirii progresive a legăturilor emoționale, al dezumanizării treptate, în care corpul însuși pare să participe la drama interioară. Șocul cauzat de infidelitate funcționează ca o ruptură ontologică, ce afectează raportul subiectului cu sine însuși. Disocierea se manifestă printr-un proces de depersonalizare, în care subiectul se percepe străin propriei corporalități: „dormea ca și când ar fi fost desprins de el însuși” (p. 415). Se observă cum somnul nu mai este regenerativ, ci suspendă conștiința, fiind o formă de anestezie psihică, menită să atenueze impactul emoțiilor puternice. Aceeași depersonalizare se poate regăsi și în observația protagonistului: „«Ce caraghios, îmi tremură mâna...»” (p. 422), trădând o privire străină asupra propriului corp, ca și cum acesta nu i-ar mai aparține. Tremurul nu este resimțit ca o consecință a emoției, ci ca un fenomen exterior, aproape ridicol, supus unei constatări impersonale. Corpul devine, în acest sens, un obiect al observației, fiind un semn al ruperii legăturii dintre afect și expresie. Depersonalizarea funcționează ca mecanism defensiv, prin care psihicul încearcă să limiteze devastarea interioară. Totuși, această strategie duce la transformarea subiectului într-un martor pasiv al propriei destrămări. Criza nu este, așadar, doar una conjugală, ci una identitară.

Dacă în *Hoinara* oglinda reflecta chipul protagonistei, în *Duo*, portretul lui Michel este redat prin ochii soției. Bărbatul este judecat, iar privirea lui Alice nu este una empatică, ci rece, evaluativă, chiar depreciativă. Sintagme precum „mutră stupidă” (p. 320) sau observația caricaturală potrivit căreia „atunci când deschidea gura buzele lui luau forma unui patruleter” (p. 328) reduc personajul la trăsături fizionomice rigide, lipsite de expresivitate. Privirea lui Alice nu caută să înțeleagă, ci să distanțeze, transformând portretul fizic al soțului într-un motiv al iritării sau al disprețului latent. Starea de vulnerabilitate a lui Michel este redată cu o luciditate rece, care accentuează ruptura dintre cei doi. Detaliul „nu mi-a plăcut niciodată barba asta spaniolă pe care și-a lăsat-o»” (p. 332) completează portretul printr-o critică minoră, dar semnificativă,

ce evidențiază o nemulțumire din trecut. Astfel, din perspectiva lui Alice, Michel devine un străin, observat din afară și redus la defecte.

Frământarea interioară lui Michel atinge un asemenea nivel de intensitate, încât transformarea sa fizică devine perceptibilă din exterior. Momentul este marcat simbolic prin incapacitatea soției de a-l mai recunoaște: „Alice privi lunecând agale, pe perete, umbra unui bărbat cu umeri largi, cu capul rotund și cârlionțat, o umbră pe care i se păru că o vede pentru prima oară” (p. 379). Umbra, prin natura ei, este lipsită de substanță, ea indică o prezență fără identitate. Alegerea umbrei ca mijloc de reprezentare vizuală demonstrează încă o dată depersonalizarea lui Michel. Bărbatul nu este perceput direct, ci mediat printr-un dublu degradat, lipsit de corporalitate. În acest sens, sintagma marchează un moment-limită al crizei: Michel nu doar că nu se mai recunoaște, dar devine un străin și în ochii celui alt. Umbra este semnul unei existențe aflate la granița dintre ființă și neant, anticipând, simbolic, tentația suicidului. Autoobservarea privind schimbarea culorii pielii: „«Nu arăt rău. În afara faptului că am o culoare puțin cam ciudată»” (p. 436) poate fi interpretată ca semn al tranziției între viață și moarte, un indice al dispariției fizice proxime.

În acest context, apare dorința protagonistului de a găsi o ieșire din impas: „până atunci am să găsesc o ieșire” (p. 316), o tentativă disperată de reconfigurare a sensului: „Cum să scap de cuvintele astea, de imaginile pe care mi le înfățișează? Trebuie totuși să scap cumva de ele!” (p. 438). Fereastra devine, în acest caz, un simbol pregnant al dorinței de evadare, o poartă între închidere și libertate: „deschise cu un gest brutal fereastra” (p. 427). Este un gest cu valențe simbolice clare, indicând ruptura și deschiderea spre un „dincolo” incert, dar necesar. Omul a descoperit singura cale de a se elibera de chinul existențial. În final, gândul sinuciderii apare ca un climax al tensiunii existențiale. Moartea, ca motiv recurent, nu este doar un final biologic, ci o expresie a crizei totale, în care viața devine insuportabilă, iar sinuciderea – o formă extremă de eliberare.

Colette folosește și aici un minimalism lexical atent calibrat, ce reflectă o viziune sceptică asupra funcției comunicative a limbajului. Tăcerea devine un simptom al destrămării afective: „Îl asculta pe bărbatu-său cu o amabilă îngăduință, mulțumindu-se să-i răspundă cu un zâmbet” (p. 302); „Ai văzut. Ei? – Ei? – Ei?” (p. 315); „Poate că ar fi fost mai bine...” (p. 326); „– Îți dai seama că...” (p. 329). În momentul în care unul dintre personaje dorește să comunice este împiedicat de celălalt: „– Sst, sst” (p. 387). Astfel că, în textele lui Colette, limbajul nu-și atinge funcția primordială pentru care a fost creat. Nu există o înțelegere mutuală între personaje, așadar ele își caută parteneri de dialog imaginari sau aleg să comunice cu sine.

Cuvântul nu mai servește astfel comunicării, ci devine simptomul unui eșec. Incompatibilitatea dintre personaje se reflectă și la nivelul limbajului, devenind sesizabilă incapacitatea bărbatului de a construi un dialog autentic cu femeia, motiv pentru care discursul său se retrage progresiv în interioritate. Astfel, în absența unui interlocutor real, gândurile sale sunt articulate sub forma solilocviului: „– Zevzecule! rosti cu glas tare” (p. 438). Mai mult, la fel ca în *Hoinara*, romanul recurge la redarea

scenariilor interioare ale protagonistului, fragmente de discurs potențial, care nu vor fi niciodată actualizate într-o comunicare efectivă: „«[...] i-aș spune: Foarte bine ai făcut! N-ai decât să-ți dăruiești prietenia cui poțesteți, fetițe, și încrederea, de care voi, femeile, faceți atâta caz...»” (p. 439). Aceste intervenții imaginare funcționează ca substitute ale dialogului ratat și evidențiază ruptura ireversibilă dintre personaje.

Concluzii

În consecință, din punct de vedere stilistic, se remarcă preponderența lexemelor cu semnificație negativă, prin care se lexicalizează realități complexe, ce presupun o interacțiune socială. În urma analizei inventarului realizat, putem concludiona că lexemele se subordonează unor emoții primare precum teama, tristețea, dezgustul, furia. Am constatat că personajele lui Colette, asemenea eroilor lui Sartre sau Camus, se confruntă cu absurdul, cu un gol de sens, cu imposibilitatea reconcilierii între sine și celălalt. În textele analizate, tăcerea devine mai mult decât o absență a cuvântului, ea este o prezență apăsătoare, un simptom al unei distanțări ontologice între ființe. Astfel, comunicarea eșuează nu pentru că personajele nu vor să vorbească, ci pentru că nu pot, nu mai există un limbaj comun în care suferința lor să poată fi spusă în cuvinte. Moartea, și chiar gândul sinuciderii, nu este doar un deznodământ narativ, ci o expresie a crizei totale: când toate formele de comunicare eșuează, moartea apare ca un gest radical de eliberare.

Referințe bibliografice

- Barthes, Roland. 1984. *Le bruissement de la langue*. Essais critiques IV. Paris: Seuil.
- Colette. 1969. *Hoinara. Duo*. În românește de Ovidiu Constantinescu. București: Editura pentru Literatura Universală.
- ***. 2010. *Dicționarul limbii române*. Tomul al II-lea. Litera C. București: Editura Academiei Române.
- Ricœur, Paul. 1983. *Temps et récit*. Tome 1. *L'intrigue et le récit historique*. Paris: Seuil.
- Ricœur, Paul. 2001. *Memoria, istoria, uitarea*. În românește de Ilie Gyurcsik și Margareta Gyurcsik. Timișoara: Amarcord.
- Steiner, George. 1969. *Langage et silence*. Traduit par Lucienne Lotringer. Paris: Seuil.
- Stoica, Gabriela. 2012. *Afect și afectivitate. Conceptualizare și lexicalizare în româna veche*. București: Editura Universității din București.
- Thurman, Judith. 2002. *Secrets de la chair. Une vie de Colette*. Traduit par Hélène Collon. Paris: Calman-Lévy.
- Valéry, Paul. 1996. *Criza spiritului și alte eseuri*. În românește de Maria Ivănescu. Iași: Polirom.

Alexandra-Mirela
MĂRGINEAN
(Universitatea Babeș-Bolyai,
Cluj-Napoca)

**Eficientizarea comunicării orale
în RL2.
Integrarea strategiilor
intralingvistice la nivelurile
elementare**

Abstract: (Streamlining Oral Communication in RFL – Romanian as a Foreign Language. Integrating Interlinguistic Strategies at Elementary Levels) Oral communication is as important as it is difficult and challenging for a non-native speaker (NNS) at A1 level. Whether we consider oral expression based on course assignments (guided oral production and interaction) or the speaker's intrinsic desire to convey their communicative intent orally, speaking at the A1 level has always been an experience in itself, marked, in most cases, by lexical "gaps" or linguistic shortcomings in the interlanguage (IL) at that moment of acquisition. Often, when conversation participants do not know a word (i.e., that term is not yet part of their mental lexicon) or do not remember it (it has not yet been acquired), they try to substitute the "primordial" intention of communication with other words, similar in meaning to the term they originally wanted to convey, or they try to describe it, thus resorting to communication strategies. They resort, consciously or less consciously, to various "survival" tactics in order to be able to sustain the idea or conversation to the end. In many cases, they prefer, for example, to change the meaning or even the idea rather than initiate lexical mediation (negotiation of meaning) or clarify the misunderstanding of the message. The most important thing in this context is to encourage them and make them aware that these strategies are not errors in language; on the contrary, they contribute to maintaining fluency, thus "smoothing" oral discourse, and we encourage them to maintain a conversational act autonomously. Therefore, through this paper, we aim to demonstrate the importance of explicitly teaching intralinguistic strategies in order to encourage a NNS, starting from A1, to communicate orally more, without feeling "intimidated" by their insufficient vocabulary.

Keywords: *communicative competence, communication strategies, strategic competence, oral interaction, non-native speakers.*

Rezumat: Comunicarea orală reprezintă un pas pe cât de important, pe atât de dificil și anevoios pentru un vorbitor nonnativ (VNN) la nivelul A1. Fie că avem în vedere exprimarea orală pe baza unor sarcini din cadrul cursurilor (producere și interacțiune orale ghidate), fie dorința intrinsecă a locutorului de a transmite oral intenția de comunicare, vorbirea, la nivelul A1, a constituit întotdeauna o experiență în sine, marcată, de cele mai multe ori, de „golurile” lexicale sau neajunsurile lingvistice din interlimbă (IL), în acel moment al achiziției. Adesea, când participanții la conversație nu cunosc un cuvânt (adică, acel termen nu face parte încă din lexiconul lui mental) sau nu și-l amintesc (nu e achiziționat încă), încearcă să substituie intenția „primordială” de comunicare cu alte cuvinte, asemănătoare ca sens cu termenul pe care voiau să-l transmită inițial, sau încearcă să-l descrie, apelând, așadar, la strategii de comunicare. Locutorii apelează, conștient sau mai puțin, la diverse tactici de „supraviețuire”, cu scopul de a putea susține până la capăt ideea sau conversația. În multe cazuri, aceștia preferă, spre exemplu, să modifice sensul sau chiar ideea, decât să inițieze o mediere lexicală (negociere de sens) sau să clarifice neînțelegerea mesajului. Lucrul cel mai important, în acest context, este să-i încurajăm și să-i conștientizăm de faptul că aceste strategii nu sunt erori în limbă, ci, din contră, ele contribuie la menținerea fluenței, deci „fluidizând” discursul oral, și să îi determinăm să mențină în mod autonom un act conversațional. Așadar, prin această

lucrare, ne propunem să demonstrăm importanța predării explicite a strategiilor intralingvistice, pentru a încuraja VNN, încă de la A1, să comunice oral mai mult, fără a se simți „timorat” din cauza lexicului insuficient.

Cuvinte-cheie: *competența comunicativă, strategii de comunicare, competența strategică, interacțiune orală, vorbitori nonnative.*

1. Competența comunicativă¹

Pentru înțelegerea cât mai clară a modalității prin care funcționează exprimarea orală în cazul vorbitorilor nonnativi (VNN), ar fi indicat să oferim o clarificare conceptuală a competenței comunicative și a celei strategice, așa cum apare atât în CECR (Council of Europe: 2001), cât și în varianta lui complementară, îmbogățită cu noi descriptori, *Companion Volume*, apărută în 2018, în format electronic, și publicată sub formă printată și actualizată, în 2020.

Debutul utilizării termenului de *competență*, în achiziția unei limbi, vine dinspre psihologia cognitivă. Chomsky a încercat să delimiteze „*competența* (cunoștințele unui locutor-auditor cu privire la limba sa) și *performanță* (utilizarea limbajului propriu-zis în situații concrete)” (Chomsky 1965, 4, tr. n.²). În viziunea lui Chomsky, competența, în cazul oricărui vorbitor, face referire la „o gramatică generativă internalizată care exprimă cunoștințele lui despre limbă” (Chomsky 1965, 8, tr. n.³). Însă Hymes privește această abordare ca fiind una rigidă, abstractă, întrucât conduce la percepția că un vorbitor reușește să-și internalizeze competența doar prin înțelegerea absolută a „formelor lingvistice” (Platon 2021: 249). Se trasează, astfel, portretul ideal al unui vorbitor „aparținând unei comunități complet omogene, care își cunoaște limba perfect” (Hymes 1972, 269, tr. n.⁴). În acest sens, Dell H. Hymes propune o variantă mai cuprinzătoare, și anume *competența comunicativă* (Hymes 1972: 269). Hymes este de părere că achiziția competenței comunicative nu poate fi raportată la o comunitate omogenă (căci există diversitate lingvistică în cadrul aceleiași comunități) și nu este independentă de factorii socioculturali (Hymes 1972, 272). De asemenea, *competența* depinde de cunoștințele implicite ale vorbitorului, *tacit knowledge* (Hymes 1972, 282), și de modalitatea prin care acestea pot fi utilizate.

¹ Studiul de față este preluat și adaptat din lucrarea noastră de disertație, nepublicată, Mărginean, Alexandra-Mirela, *Competența strategică în limba română ca limbă străină (RLS). Strategiile compensatorii la nivelurile A1 și A2*, susținută la data de 01.02.2024, în cadrul Masteratului de RLS/RLNM (Româna ca limbă străină/ nematernă), la Facultatea de Litere, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.

² „*competence* (the speaker-hearer's knowledge of his language) and *performance* (the actual use of language in concrete situations)”.

³ „internalized a generative grammar that expresses his knowledge of his language”.

⁴ „in a completely homogeneous speech community, who knows its language perfectly”.

Pe această viziune se bazează atât *CECRL*, cât și *CV*, care propun o descriere a competenței în termenii pragmatici de *Can do descriptors* (Companion Volume 2020, 28), adică referindu-se la ceea ce poate realiza vorbitorul în diverse situații de comunicare, modalitatea prin care acesta reușește să își atingă scopul, într-un context real, prin utilizarea limbii. Pentru ca vorbitorul să poată realiza intențiile comunicative dorite sau să interacționeze în limba a doua (L2), este esențial să își formeze competența comunicativă. Orice competență, în general, „este compusă din abilități fiziologice și psihologice individuale și cunoștințe sociale/culturale” (Cooley, Roach 1984, 25, tr. n.¹). Un aspect esențial este faptul că activitatea de comunicare este influențată atât de context și de sarcina de lucru, cât și de factorii intrinseci (motivație, dispoziție, personalitate) sau de mecanismele cognitive prin care este procesată limba.

În CECR, competențele lingvistice comunicative sunt cele care „permit unei persoane să acționeze folosind mijloace lingvistice specifice” (Council of Europe 2001, 9, tr. n.²). Desigur, competența comunicativă este strâns legată de „calificativul *lingvistic*” (Platon 2021, 248), fiindcă mijloacele lingvistice sunt cele mai importante în realizarea actului de comunicare orală. Însă, pe lângă competența lingvistică, competența comunicativă are și alte componente importante: competențele și cunoștințele generale, competența pragmatică, sociolingvistică și competența strategică. Măsura în care fiecare dintre ele este activată depinde de tipul de activitate comunicativă în care se regăsește VNN (receptare, producere, interacțiune, mediere). Pentru ca profesorul să poată construi sarcina sau demersul didactic astfel încât să vizeze toate sau cât mai multe dintre elementele enunțate anterior, e necesară înțelegerea schemei descriptive din *Companion Volume* (Companion Volume 2020, 32). Cea mai cunoscută și utilizată raportare la schema descriptivă din *CECR* în ceea ce privește predarea-evaluarea limbii române ca limbă străină este cea pe verticală sau „de suprafață” (Vasiu 2020b, 122), axată pe fiecare nivel de limbă în parte. Această abordare comună pare să ducă la neglijarea unora dintre aspectele competenței comunicative și la favorizarea competențelor lingvistice. De aceea, materialele didactice realizate după modelul „pe verticală” conțin lecții construite „în jurul conținuturilor lingvistice care sunt introduse treptat, în funcție de complexitatea și, cel mult, frecvența lor în uz” (Vasiu 2020b, 122). În schimb, atenția acordată dimensiunii orizontale oferă perspectiva unei abordări acționale, surprinzând vorbitorul de L2 în diverse contexte sociale în care utilizează limba ca mijloc, și nu ca scop (Vasiu 2020b, 123). Spre exemplu, atunci când se urmăresc strategiile de interacțiune, conform axei orizontale, trebuie avute în vedere atât competențele și cunoștințele generale (*Savoir*, *Savoir-faire*, *Savoir-être*, *Savoir apprendre* spre exemplu), cât și cele lingvistice, pragmatice, sociolingvistice, precum și, bineînțeles, sarcina în sine care vizează interacțiunea. Competența comunicativă generală e definită, așa cum am mai subliniat, pe mai multe coordonate: cunoștințele și competențele generale, cunoștințele și competențele lingvistice, sociolingvistice, pragmatice și, nu în ultimul rând,

¹ „is composed of individual physiological and psychological abilities and social/cultural knowledge.”

² „are those which empower a person to act using specifically linguistic means.”

competențele strategice, cu ajutorul cărora (al celor din urmă) sunt activate toate celelalte cunoștințe și competențe, în funcție de activitatea/activitățile comunicative realizate de către vorbitor (receptare, producere, interacțiune și mediere).

Fiecare dintre competențe este reprezentată în CECR prin descriptori specifici (micro)activităților de comunicare¹. Indiferent de activitatea de comunicare, competențele și cunoștințele sunt antrenate prin intermediul strategiilor, deci ele joacă un rol esențial în interlimba (IL²) vorbitorului.

Prin urmare, în componența competenței comunicative generale se găsesc, pe lângă **competențele și cunoștințele generale: competența lingvistică**, care cuprinde competențele: lexicală (cu scale pentru volumul vocabularului și stăpânirea vocabularului), gramaticală (cu scale pentru corectitudinea gramaticală), semantică, fonologică (cu descriptori pentru stăpânirea sistemului fonologic), ortoepică (cu descriptori pentru stăpânirea ortografiei) și ortografică (Consiliul Europei 2003, 109-118); **competența pragmatică**, care are și ea câteva subcomponente: competența discursivă (cu descriptori pentru flexibilitate, luarea cuvântului, dezvoltarea tematică, coerență și coeziune), funcțională (cu descriptori pentru fluentă și precizie) și cea de design (Companion Volume 2020, 137-142); **competența sociolingvistică**, care este compusă din: „mărci lingvistice ale relațiilor sociale, convenții de politețe, expresii de înțelepciune populară, diferențe de registru și graiuri și accente” (Council of Europe 2001, 118-121, tr. n.³) și **competența strategică**, aceasta reprezintă punctul central al studiului nostru. Toate aceste aspecte sunt importante pentru o încadrare generală a obiectivului studiului de față, și anume strategiile comunicative. Competențele amintite anterior nu sunt vizate în mod direct în sarcinile gândite pentru antrenarea strategiilor, dar dorim să oferim anumite repere sau o perspectivă de ansamblu (la strategiile de interacțiune, de pildă, se suprapun anumiți descriptori pentru „luarea cuvântului” cu cei care apar la competența discursivă, din cadrul competenței pragmatice). Dintre toate aspectele menționate anterior, interesul nostru cade asupra aspectului calitativ al discursului, adică pe fluentă în vorbire, și asupra preciziei (Council of Europe 2001, 129), urmărindu-se acele strategii pe care vorbitorii, constrânși de situația de comunicare, le folosesc, atunci când au anumite lacune, pentru a menține fluentă discursivă și pentru a transmite sensul într-un mod cât mai precis.

2. Competența strategică și strategiile intralingvistice

După cum s-a văzut mai sus, competența strategică intră sub umbrela competenței comunicative generale și are un rol esențial în realizarea celor patru

¹ Pentru a susține cele menționate anterior, a se consulta schema descriptivă din Vasiliu 2020b, 123, care este o sinteză a abordării pe orizontală. Schema descriptivă prezintă competența comunicativă generală, în cadrul căreia, alături de competențele și activitățile comunicative, apar strategiile de comunicare, așa cum reiese din CECR (Companion Volume 2018, 30).

² Prin IL ne referim la acel „sistem lingvistic structurat, inteligibil, ce dispune de o organizare proprie și funcționează după reguli specifice, care nu aparțin întru totul nici L1, nici L2” (Platon 2021, 348).

³ „linguistic markers of social relations, politeness conventions, register differences and dialect and accent”.

activități comunicative: receptare, producere, interacțiune și mediere (Companion Volume 2020, 32). În realizarea oricărei microactivități, sunt implicate diverse strategii la nivelul calitativ al discursului (oral sau scris). Conform *CECRL*, strategia este „orice înlănțuire organizată, orientată spre un scop și reglementată, a operațiilor alese de un individ, pentru îndeplinirea unei sarcini, stabilite de el însuși sau la care trebuie să facă față” (Consiliul Europei 2003, 16)¹. Strategiile țin de o pregătire, în plan mental, a unor operații „metacognitive” (Council of Europe 2001, 57) menite să ajute vorbitorii în soluționarea eficientă a sarcinilor comunicative pe care le îndeplinesc. Vorbitorii pot uza de strategiile de comunicare, fie într-un mod „conștient” (Faerch, Kasper 1984, 47), anticipând și selectând tipul de strategie, fie inconștient sau involuntar. Dar ele pot fi clasificate în strategii verbale, sau lingvistice, și nonverbale, sau nonlingvistice (Canale, Swain 1980, 30). Însă, indiferent de natura lor, *CECRL* sugerează ca strategiile comunicative să nu fie considerate erori de comunicare sau deficiențe lingvistice, ci, dimpotrivă, se poate argumenta că ele aduc un beneficiu în realizarea scopului comunicativ și în antrenarea tuturor resurselor sau aptitudinilor metacognitive (Council of Europe 2001, 57).

Având în vedere cele două niveluri elementare (A1 și A2) puse în discuție prin studiul de față, putem observa că, în *Companion Volume* (Companion Volume 2020, 68-70), pentru strategiile specifice producerii orale există descriptori pentru planificare (doar de la nivelul A2) și compensare (la ambele niveluri elementare, însă, la A1, se menționează doar capacitatea vorbitorului de a-și exprima intenția de comunicare prin gesturi), iar, pentru strategiile care țin de interacțiunea orală, sunt menționați descriptori pentru luarea cuvântului (începând doar cu A2), cooperarea (la fel și aici, descriptorii pentru A1 lipsesc) și solicitarea clarificărilor (ambele niveluri). Tocmai pentru că unele scale nu au descriptori pentru A1 în ceea ce privește utilizarea anumitor strategii de comunicare în contexte de vorbire orală, considerându-se că un VNN nu ar fi „pregătit” din punct de vedere lingvistic să apeleze la anumite strategii, ar fi recomandat să se introducă astfel de secvențe explicite încă de la A1, prin care ar putea fi formate „deprinderi” de „supraviețuire”.

Strategiile prezentate sunt cele standard, menționate, în mod general, în activitățile de producere și interacțiune, plasate pe toate nivelurile. Ele sunt regăsite în IL vorbitorului într-o gamă mult mai bogată și variată, în funcție de sarcină, de intenția comunicativă sau de repertoriul lingvistic sau extralingvistic pe care-l deține vorbitorul. Strategiile de comunicare înglobează strategiile plasate deja pe nivel, din cadrul interacțiunii sau al producerii orale, însă ele sunt clasificate în funcție de taxonomiile specifice.

De pildă, chiar dacă nu apar descriptori pentru monitorizare și reparare la nivelurile inferioare, într-o producere orală bazată pe un monolog (descrierea

¹ În cadrul competenței strategice, strategiile compensatorii (cele care interesează în studiul de față) de la nivelul competenței orale reprezintă o aptitudine la nivelul comunicării orale în L2, prin care vorbitorul reușește să realizeze intenția comunicativă atunci când resursele lexicale nu îi sunt suficiente, când există blocaje care împiedică fluentă sau există lacune lingvistice, care pot afecta complexitatea sau coerența.

imaginilor) sau chiar într-o interacțiune (negocierea sensului), în scopul câștigării de timp pentru gândire, vorbitorul se va autocorecta, va solicita ajutorul sau va relua ideea de la capăt, de pildă: *Pentru că pentru mine este important, pentru că iube- ... îmi place foarte mult, îmi plac foarte florile și ... și da, depinde de loc*¹. De cele mai multe ori, actele reparatorii nu reprezintă dorința vorbitorului de a menține acuratețea lexicală, gramaticală, deci nu se concentrează pe forma cuvântului, ci își mențin atenția pe transmiterea sensul într-un mod cât mai inteligibil (Fathman 1980 *apud* Tarone 1980, 426).

Realizând o sinteză a studiilor² axate pe strategiile de comunicare (care pot fi clasificate în mai multe categorii și subcategorii³), ne vom opri la categoria strategiilor compensatorii sau strategiile prin care VNN își atinge obiectivul, reușind să transmită mesajul sau intenția de comunicare prin utilizarea lexicului (deci nu luăm în considerare abandonarea mesajului sau evitățile care fac parte din altă categorie de strategii de comunicare). Aici, menționăm: alternarea codurilor lingvistice (*codeswitching*, folosirea unor cuvinte „brute”, nemodificate, dintr-o limbă de contact, de cele mai multe ori, engleza); străinizările (în cazul nostru, românizările sau adaptarea cuvintelor străine limbii-țintă prin alăturarea unor sufixe, desinențe sau prefixe românești); calcurile lingvistice (acele traduceri literale prin care se utilizează L2, dar se păstrează topica specifică limbii din care se realizează această strategie); invențiile lexicale (VNN inventează cuvinte prin utilizarea regulilor pe care le cunosc în L2); autocorectările sau începuturile false; circumlocuția (când vorbitorul nu își amintește un cuvânt, apelează la o varietate de cunoștințe extralingvistice pentru a descrie aspectul sau funcționalitatea aceluși obiect); aproximarea (vorbitorul utilizează un cuvânt apropiat ca sens de cel pe care dorește de fapt să-l transmită) și generalizarea (este un procedeu prin care se apelează la termeni generici pentru a indica necunoașterea cuvintelor specifice). Dintre aceste strategii le vom selecta doar pe cele intralingvistice (invențiile lexicale, circumlocuția, aproximarea, generalizarea), care sunt realizate în interiorul limbii-țintă (L2), și nu ne vom concentra atenția, în mod imperios, asupra celor interlingvistice (alternarea codurilor lingvistice, calcurile sau românizările), întrucât ele nu stimulează dezvoltarea și exersarea competenței

¹ Ținând cont că articolul de față reiterează idei regăsite în disertația noastră nepublicată (Mărginean 2024), menționăm că s-au realizat câteva experimente cu studenții nonnativi din cadrul *Anului Pregătitor de limba română pentru cetățenii străini*, de la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, precum și alte înregistrări puse la dispoziție din arhiva Departamentului de limbă, cultură și civilizație românească al Facultății de Litere, UBB (anii 2010, 2011, 2013). Studiul a presupus înregistrarea studenților în afara orelor de curs (la A2, căci la A1 am dispus de CORLS, realizat de către Vasii 2020a), pe diverse sarcini pe nivelul lor sau puțin peste nivel, și analizarea producțiilor orale transcrise. Prin urmare, exemplele inserate fac parte din corpul nostru.

² Menționăm studiile de referință în acest sens: Tarone (1981), Faerch & Kasper (1984), Celce-Murcia *et alii* (1995).

³ Pentru a evita repetarea, menționăm că noi am realizat deja o clasificare și o abordare teoretică a strategiilor de comunicare în Mărginean, Alexandra-Mirela, „Strategiile compensatorii în exprimarea orală la nivelurile A1 și A2: o realitate lingvistică în Româna ca limbă străină (RLS)”, în *Theoretical and Applied Linguistics@ro*, vol. 1, no. 2, Nov. 2025, <https://journals.unibuc.ro/index.php/tal/artic le/view/1348>.

lingvistice în limba română, ci, mai degrabă, ajută vorbitorul să iasă din „impas” prin apelarea la prima limbă (limba maternă) sau la o altă limbă a doua (L2).

În general, așa cum am menționat anterior, urmărim posibilitatea de a preda strategiile intralingvistice, dar putem adăuga și reformulările sau începuturile false. Desigur, *codeswitchingul*, abandonarea sau evitarea mesajului, mima/gestica, ezitățile, pauzele pline și repetițiile sunt strategii care merită aduse la cunoștință, însă nu exersate și internalizate ca atare, pentru că nu ajută la exersarea și îmbunătățirea L2 (nu se folosește prea mult lexicul, în plus, se face raportarea directă la L1) sau la dezvoltarea exprimării în discursul oral. Se recomandă, desigur, ca strategiile să fie integrate în predare prin sarcini de producere și interacțiune orale, prin care să se acorde atenție modului de transmitere a sensului. Chiar dacă li se vor prezenta câteva expresii ajutoare sau explicații teoretice cu privire la strategiile compensatorii, ele ar putea fi exersate cât mai mult prin sarcini de vorbire.

Așadar, aspectul esențial este faptul că strategiile antrenează procesele mentale și toate tipurile de cunoștințe, fiind utilizate de către toți vorbitorii, fie nativi sau nonnativi. Orice vorbitor, pentru a fi capabil să folosească strategii în soluționarea problemelor comunicative, trebuie să dispună de cunoștințe lexico-gramaticale, pragmatice, socioculturale, cunoștințe generale (viziunea despre lume, scenarii și scheme mentale etc.), cunoștințe despre subiect sau contextul de comunicare ș.a.m.d. Cu alte cuvinte, strategiile comunicative reprezintă doar o parte dintr-un întreg scenariu comunicativ mental, alături de alte procese, cunoștințe, abilități sau aptitudini.

3. Abordarea strategiilor intralingvistice în procesul achiziției RLS

Integrarea strategiilor intralingvistice, în activitățile din cadrul cursului, ar fi benefică atâta timp cât ajută la realizarea intenției comunicative la nivelurile de bază, A1 și A2, însă poate dăuna în cazul în care aceste automatisme duc spre fosilizarea limbii¹. Spre exemplu, S2, vorbitor de franceză ca L1, a utilizat la finele nivelului A2 o aproximare pentru verbul „a găti”, în încercarea de a transmite sensul cuvântului „bucătărie” pe care nu și-l amintea: *și vreau ... doi ... ăăă ... găsesca ... unde ... găsesca ... găsește*. În loc de „gătește”, utilizează o aproximare *găsește*. Întrebat fiind, în chestionarul *meta*, cum ar explica cuvântul „bucătărie”, folosește din nou o circumlocuție, însă pentru a acoperi același gol lexical cu privire la verbul „a găti”, și nu pentru a explica, neapărat, prin descriere sau exemplificare, cuvântul care i s-a cerut. Prin urmare, dorind să descrie „bucătăria” ca fiind *un loc unde se gătește*, S2 a folosit din nou aproximarea pentru a umple golul lexical, ceea ce înseamnă că s-a fosilizat lipsa verbului „a găti”: *E un loc unde facem mâncare*. Cu alte cuvinte, a evitat verbul

¹ Fosilizarea reprezintă un fenomen prin care anumite elemente lingvistice din L2 tind să se păstreze, în IL vorbitorilor, în raport cu L1, indiferent de feedbackul corectiv pe care aceștia îl primesc în limba-țintă (LȚ) (Selinker 1972, 215). Spre exemplu, un VNN care are expunere constantă la LȚ, atât în mediul formal, cât și în afara lui, repetă aceleași erori în mod frecvent, pentru că anumite structuri sau reguli au fost internalizate greșit, blocând învățarea variantei corecte. De obicei, aceste fosilizări pot fi corectate, dacă locutorul este atent la forma mesajului și mai puțin la conținut.

„gătește”, care nu se afla încă în lexiconul lui mental, și folosind un cuvânt apropiat ca sens, o aproximare, *facem*. Strategiile funcționează, în acest caz, ca elemente blocante, care nu permit cuvântului *a găti* să ajungă în lexiconul mental¹, tocmai pentru că VNN dispune de diverse mijloace (strategii) pentru a transmite sensul lui.

În predarea strategiilor, este deosebit de importantă maniera de formulare a sarcinilor, astfel încât să fie limpede ceea ce se dorește a fi antrenat. De pildă, în urma analizei producțiilor orale, s-a constatat faptul că, în sarcinile de producere orală, monolog pe bază de imagini, de exemplu, se folosesc mai multe aproximări și circumlocuții în condițiile în care ei au deja în față suportul vizual. Prin urmare, este mult mai ușor ca studenții să aibă fluentă, să câștige teren în transmiterea cu succes a sensului, deoarece vocabularul este deja prestabilit sau anticipat de imaginile pe baza cărora trebuie să discute (se activează anumite scheme mentale preexistente în mintea vorbitorilor). La fel a fost și în cazul sarcinii „La magazin”, în care studenții au discutat pe baza imaginilor de pe listele de cumpărături primite. Răspunsurile la această sarcină au înregistrat numeroase circumlocuții și aproximări, fiindcă studenții aveau deja contextul prestabilit, ei trebuind doar să-l explice prin cuvintele din repertoriul lor.

De obicei, cele mai multe strategii compensatorii (inter- și intralingvistice) sunt utilizate în sarcinile în care trebuie să descrie imagini comune, care prezintă aspecte concrete din viață, adică alimente, familie, călătorie etc. Dacă se propun sarcini care vizează descrierea imaginilor abstracte, de exemplu descrierea unor forme geometrice pentru interlocutor, atunci strategiile compensatorii vor avea de suferit, pentru că studenții vor miza pe abandonarea mesajului, solicitarea ajutorului sau reformulări, repetiții, *fillers*² pentru câștigarea de timp și așa mai departe. Cu alte cuvinte, ar fi bine ca sarcina pe care o propunem să aibă potențialul de a antrena strategia de comunicare pe care vrem să o vizăm în momentul respectiv.

În schimb, într-un dialog VNN-VNN spontan, fără timp de pregătire și fără vreun suport vizual, pe o temă la alegere, studenții anticipează ce cuvinte cunosc și pe care nu le știu și vor trebui să le explice. Bunăoară, putem afirma că există anumite „planuri verbale” (Faerch, Kasper 1983, 60-61) care se manifestă la fiecare vorbitor în parte înainte de a verbaliza efectiv mesajul, iar acestea se declanșează mai cu seamă în momentul în care vorbitorul nu are niciun suport vizual în fața lui și trebuie singur să-și creeze un plan prin care să realizeze apoi sensul. De aceea interacțiunile spontane între VNN-VNN pot să ofere mostre mult mai convingătoare cu privire la strategiile de comunicare, ele manifestându-se într-o paletă mult mai largă și mai bogată decât se manifestă într-o sarcină în care totul este ilustrat vizual în fața vorbitorului. De pildă, analizând situațiile de examen, s-au identificat cazuri în care studenții, obișnuiți cu modelul de examinare, au utilizat extrem de puține strategii de comunicare în sarcina

¹ În achiziție, limba este văzută ca un „lexicon mental” (Oldfield 1966, 340-353) și se consideră că, pentru a-și însuși un cuvânt, vorbitorul trebuie să dețină o gamă bogată de informații despre forma scrisă și rostită a acestuia, însușirile gramaticale, posibilitățile combinatorii ale cuvântului, cât și diverse înțelesuri ale termenului (Cook 2008, 51).

² Ne referim la pauzele pline marcate prin sunete precum *ăăă...*, *eee...*, *hmm...*

cu descrierea imaginilor (producere orală). Un motiv ar fi și redundanța sarcinii, care a creat deja o predictibilitate, un mecanism „imun” la strategiile de comunicare. Probabil, pentru a putea evalua aceste strategii și la partea de producere orală, s-ar putea propune sarcini prin care studentul să descrie imaginile partenerului de dialog și acesta să pună întrebări unde nu înțelege sau să repovestească descrierea făcută de către interlocutorul său. La partea de interacțiune, unde studenții trebuiau să discute pe o anumită temă, cum ar fi o discuție liberă despre închirierea unui apartament, planuri de vacanță, joc de rol între chelner și client, au fost remarcate cele mai multe strategii compensatorii. Sarcinile pedagogice sau experimentele desfășurate în cadrul formal pot fi considerate niște medii artificiale prin care se urmărește strict producerea a cât mai multe mostre pentru diversele aspecte care țin de limbă. De obicei, contextele „naturale”, prin care s-ar putea analiza IL studenților VNN, ar fi discuțiile libere în afara cursurilor de la facultate (fie la o plimbare în parc, la cafea sau prin oraș) și fără ca ei să știe că sunt înregistrați, ca să nu existe niciun factor psihologic (de stres, anxietate sau alte bariere) care să compromită producțiile orale.

În literatura de specialitate, există studii teoretice care reflectă o anumită doză de scepticism cu privire la utilitatea predării strategiilor, considerându-se că acestea fac deja parte din sistemul lingvistic din L1 și, deci, nu sunt specifice doar L2 (Kellerman *et alii* 1990 *apud* Ellis 2005, 110). Pe de altă parte, există și studii empirice care au demonstrat eficiența predării explicite a strategiilor. Cu alte cuvinte, studenții care au trecut prin aceste cursuri de predare a strategiilor nu doar că și-au îmbunătățit nivelul de limbă, ci au și manifestat tendința de a formula oral propoziții sau fraze mult mai dezvoltate, folosind strategii de atingere a obiectivului (Nakatani 2005, 76-91).

În urma unui alt studiu empiric, Dörny sugerează șase etape esențiale în ceea ce privește predarea strategiilor:

1. profesorii trebuie să-i facă conștienți pe studenți cu privire la natura strategiilor de comunicare;
2. studenții trebuie încurajați să folosească aceste strategii;
3. profesorii trebuie să le ofere studenților exemple, în L2, de strategii puse în context;
4. profesorul trebuie să evidențieze diferențele culturale în ceea ce privește strategiile;
5. strategiile pot fi predate direct prin furnizarea unor expresii fixe, tipice, care să-i ajute în introducerea acestora;
6. crearea automatismelor prin exersare (Dörny 1995, 80). Acesta ar reprezenta mecanismul intern, de bază, prin care funcționează predarea-învățarea strategiilor.

Desigur, înaintea primei etape, am mai adăuga încă un punct important, și anume conștientizarea apariției unor probleme de comunicare la nivelul discursului, în timpul vorbirii, din cauza lexicului insuficient. E important ca locutorul să înțeleagă faptul că ceea ce nu poate transmite, sensul pe care nu reușește să-l comunice reprezintă un *gap*, un gol lexical pe care îl poate suplini prin diverse strategii. Faerch și Kasper dezbate problema conștientizării și sunt de părere că atâta timp cât, prin predarea strategiilor,

studenții devin conștienți de comportamentul lor (de reușită sau de abandonare), atunci e necesar ca acestea să fie predate (Faerch, Kasper 1983, 55). De asemenea, studenții trebuie încurajați să depășească frica de a greși, pentru că singurul eșec nu e eroarea gramaticală sau neputința de a exprima cuvântul dorit, ci lipsa propriu-zisă a a ocaziilor de a exersa vorbirea sau refuzul total de a comunica oral.

Mai mult decât atât, așa cum se sugerează la punctul cinci, competența strategică poate fi consolidată printr-un anumit grad de internalizare a șabloanelor oferite în *input*. Procesul de internalizare, la care se referă Dörney în penultima etapă, are în vedere ceea ce vorbitorul preia din informațiile primite în *input*, fiind „o reprezentare mentală a ceea ce a fost la un moment dat prezent fizic (acustic sau vizual) în formă externă” (Lantolf 2003, 351, tr. n.¹). Cu alte cuvinte, internalizarea e modul în care un vorbitor NN își însușește strategiile de comunicare și modul lor de aplicare în contexte concrete. Aici, Dörney menționează importanța asigurării și a exersării unor resurse lingvistice, precum enunțuri memorate, tipare prefabricate (acestea sunt memorate ca atare prin folosirea lor repetată). De exemplu, pentru internalizare, în predarea circumlocuției pot fi introduse următoarele resurse lingvistice: *Arată ca.../Seamănă cu.../Este ca un.../De exemplu,.../Cum ar fi.../Este ceva asemănător cu....* Sau se pot utiliza, de asemenea, structuri fixe și pentru a solicita ajutorul: *Ce? Cum? Poftim? Cum se spune asta în română? Așa spunem în română? Repetă, te rog!, Cum ai spus?.* Tot aici pot fi introduși anumiți conectori pragmatici (adversativi, concesivi) sau mărcile discursive (*pe de-o parte, în continuare, mai departe, prin urmare* etc.) care ajută la încheierea discursului (coerență și coeziune).

Automatizarea, menționată la punctul șase, se produce în urma internalizării. În etapa aceasta, performanța studenților e monitorizată de către profesor, aceștia fiind nevoiți să exerseze abilitățile deprinse până când le pot folosi corect, în mod automat, fără să le mai gândească (Ur 1996, 19). Pe scurt, automatismele se consolidează pornind de la un *input* adecvat (expunerea conștientă la conținut, iar un rol major îl are profesorul) în care studenților li se atrage atenția asupra naturii strategiilor și asupra situațiilor în care apar probleme de comunicare. Apoi, studenții internalizează aceste informații (*intake*) prin diverse sarcini de interacțiune orală bazate pe contexte mecanice (de memorare a unor structuri) în care exersează structurile/expresiile/formulele din *input*, ca în cele din urmă să fie autonomi, să poată produce liber ceea ce au internalizat (*output*) în diverse contexte sociale, din viața reală (monitorizarea strategiilor într-o producere orală necontrolată, adică vorbirea liberă pe diverse teme, de exemplu).

Dacă ar fi să rezumăm etapele prezentate de către Dörney, din punctul nostru de vedere, am putea menționa patru stadii extrem de importante în dezvoltarea (predarea-învățarea) competenței strategice:

¹ „[...] a mental representation of what was at one point physically present (acoustic or visual) in external form.”

1. Conștientizarea – acest lucru este vital și se poate realiza prin identificarea de către profesor și student, deopotrivă, a problemelor comunicative și a modului în care acestea pot fi depășite,

2. Predarea (expunerea la *input*: resurse lingvistice necesare, prezentarea contextualizată a diverselor strategii),

3. Internalizarea, prin exerciții explicite, producere controlată, care să vizeze direct exersarea strategiilor și

4. Crearea automatismelor (algoritmul propriu de înțelegere și integrare a strategiilor compensatorii) care, treptat, duce spre producerea orală liberă (urmărirea modului de integrare a strategiilor în discursuri spontane, pe teme diverse, fără vreun ghidaj).

Predarea strategiilor compensatorii ar putea fi integrată în planificarea anuală, adică în *syllabus*, la nivelul A1, alături de conținuturile deja existente pentru receptare, interacțiune/producere, funcții comunicative, vocabular și structuri gramaticale. Există posibilitatea ca strategiile compensatorii să fie predate explicit, pentru a facilita accesul mai rapid la cunoștințele teoretice de bază cu privire la aproximare, circumlocuție, generalizare, românizare, invenții lexicale, traduceri lexicale sau solicitările directe și indirecte ale ajutorului.

Prin urmare, predarea explicită a strategiilor este un aspect mai puțin valorificat în cursurile practice de RLS, însă ele sunt vitale pentru ca studenții să poată conștientiza ce se întâmplă în mintea lor în momentul în care verbalizează mesajul propriu-zis. Asta pentru o mai bună autocunoaștere a propriilor capacități cu privire la învățarea unei limbi străine. Vom încerca să evidențiem cele menționate anterior, încercând să propunem câteva sugestii cu privire la modul în care se poate integra competența strategică în cursurile de RLS (strategiile intralingvistice, în special).

4. Propuneri de exerciții pentru competența strategică

Pentru a evidenția concret cum pot fi introduse strategiile compensatorii în sarcinile de lucru la clasă, vom propune ca model o fișă succintă, cu exerciții potrivite nivelelor A1-A2. Exercițiile sunt gândite etapizat, pornind de la exerciții pentru internalizare, până la sarcini care ajută automatizarea. Oferim această fișă cu titlu de model, aceasta reprezentând doar o variantă dintre multe altele posibile. Exercițiile explicite propuse țin direct strategiile intralingvistice. Astfel, fișa de lucru propusă ar arăta în forma aceasta:

1. Ascultați dialogul dintre un turist străin venit în vizită în România, Andrew, și un vorbitor nativ român, Paul. Identificați problemele de comunicare și numerotați-le în ordinea în care apar acestea:

Andrew nu își amintește un cuvânt.

Paul spune un cuvânt complicat în limba română, iar Andrew nu înțelege.

Andrew spune un cuvânt în limba spaniolă, iar Paul nu cunoaște sensul acestuia.

Pe fundal, apar zgomotele copiilor și cei doi trebuie să repete din nou mesajul, însă se pierde sensul.

2. Lucrați în perechi! Ghiciți strategia de comunicare folosită în fiecare situație de mai jos. Notați-o!

a) - Câți ani ai?

- Ani? Nu înțeleg.

- Câți ani ai? Douăzeci?

Strategia este: _____.

b) - Am doi ... ăăă ... am ... am o soră și un frate.

- Ai doi frați.

- Da, așa. Am doi frați.

Strategia este: _____.

c) - Unde ai mers în vacanța de vară?

- În vacanța de vară am mers la mare și am ... swimming ... da ...

Strategia este: _____.

d) - Scuze, cum pot ajunge de la gară pâna la Facultatea de Litere?

- ... ăăă... scuze ... sunt nouă aici și nu știu limba foarte bine. Îmi pare rău!

Strategia este: _____.

e) - Ce dorești să cumperi de la magazin?

- Hmm ... eu doresc să cumpăr ... nu știu exact cum se spune, dar este asemănător cu o minge rotundă, este în felii și are gust bun. Eu o pot mânca cu dulceață sau unt.

- Pâine?

- Da, exact.

Strategia este: _____.

3. Lucrați în perechi! Ce credeți că a vrut să spună Felix, un student străin în România, atunci când a folosit aproximările din coloana A? Potrivți-le cu cuvintele din coloana B.

A

făină galbenă

apă fierbinte cu lămâie

douăzeci la sută din preț

menu cu legume

călătorie

B

ceai

mijloc de transport

listă de cumpărături

reducere

făină de porumb

4. Lucrați în grupe! Nu vă aduceți aminte de cuvântul „soră”. Încercați să îl spuneți altcumva, folosind:

a) o aproximare: ...

b) o generalizare: ...

c) o circumlocuție ...

Fiți creativi! La final, unul dintre voi va prezenta în fața clasei ideile propuse pentru a primi *feedback* din partea profesorului și a colegilor.

Fig. 1. Fișă de lucru pentru competența strategică

Primul exercițiu are ca suport un text-input și urmărește conștientizarea studenților cu privire la diversitatea problemelor de comunicare care pot apărea într-o interacțiune orală. Desigur, aceste probleme de comunicare cer, practic, soluțiile, deci așa se pot introduce strategiile compensatorii. Având în vedere că trebuie să audieze un text, putem vorbi mai mult despre o activitate de receptare și de selectare a contextelor în care apar aceste situații de „criză” la nivel conversațional. Textul-input audio sau audio-video este mai dinamic și se pot accentua mult mai clar problemele de comunicare prin verbalizarea textului. În al doilea exercițiu, vizăm capacitatea studenților de a recunoaște modalitatea prin care sunt soluționate aceste probleme de comunicare, adică tipurile de strategii în diverse replici scurte. Replicile puse ca exemplu au fost inspirate și adaptate, ajustate din corpusul de A1 și A2 analizat în lucrare. La fel și la exercițiul trei, aproximările din coloana B sunt exemple din corpusul anexat. Acest exercițiu este autentic și le antrenează capacitatea de a face corelații între cuvinte și modalitatea diversă prin care pot fi exprimate într-un mod natural, real. De asemenea, se poate propune o sarcină în care studenții văd sau aud înregistrări cu vorbitori NN (= studenți străini din alți ani universitari) și identifică situațiile problematice și modalitățile prin care studenții le-au rezolvat. Acest exercițiu este util pentru atragerea atenției asupra strategiilor de compensare.

La exercițiul patru, „forțăm” producerea strategiilor menționate în cele trei puncte pentru cuvântul „soră”. Prin această sarcină se urmărește înțelegerea a cum funcționează strategiile. Desigur, la exercițiul trei și patru, strategiile sunt rupte de context, adică nu sunt contextualizate, ci sunt urmărite fragmentat. Exercițiul patru e mai mult o sarcină creativă și pune imaginația la contribuție mai ales pentru invenția lexicală și aproximare.

Prin urmare, există foarte multe variante combinatorii prin care putem realiza exerciții potrivite pentru competența strategică. În general, primele exerciții trebuie să vizeze exersarea părții teoretice sau a modului în care strategiile pot fi puse în practică, ca în final studenții să poată să se folosească de aceste informații pentru a crea ei singuri contexte potrivite în care să le introducă.

5. Concluzii

În opinia noastră, există câteva motive întemeiate pentru care ar trebui să se predea explicit strategiile intralingvistice, cu precădere la nivelul A1:

1. Au o contribuție majoră în menținerea fluenței discursului oral;
2. Contribuie la o mai bună comunicare între partenerii de dialog, întrucât ajută la atingerea scopului comunicativ;

3. Prin conștientizarea existenței acestor strategii, studenților li se oferă încredere de sine, o motivație de a comunica oral și de a menține actul conversațional în mod autonom;

4. Facilitează comunicarea între studentul NN și profesorul N. Din cauza lipsei strategiilor compensatorii, de pildă,, există studenți cu un nivel înalt de limbă care renunță la transmiterea sensului către profesor, tocmai pentru că nu știu cum să se facă înțeleși. Profesorul nu îi înțelege, încearcă să deslușească ce doresc să transmită, însă, din lipsa unor strategii ajutătoare, conversația eșuează.;

5. Predarea strategiilor antrenează capacitatea studenților de a face inferențe (în încercarea de a explica un cuvânt) și capacitatea de a-și accesa diverse cunoștințe extralingvistice pentru realizarea acestora. Prin urmare, predarea strategiilor compensatorii duce la o îmbogățire a discursului, prin utilizarea diverselor părți din lexicul lor în încercarea de a explica/de a descrie termenul buclucaș.

Referințe bibliografice

- Canale, Michael și Merrill Swain. 1980. *Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing*. În „Applied Linguistics” 1 (1): 1–47. (doi:10.1093/applin/1.1.1)
- Celce-Murcia, Marianne, Zoltán Dörnyei și Sarah Thurrell. 1995. *Communicative Competence: A Pedagogically Motivated Model with Content Specifications*. În „Issues Applied Linguistics” 6 (2): 5–35. (doi: 10.5070/L462005216)
- Chomsky, Noam. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Consiliul Europei, Diviziunea Politici Lingvistice Strasbourg. 2003. *Cadrul european comun de referință pentru limbi. Învățare. Predare. Evaluaare*. Trad. coord. George Moldovanu. Chișinău: Tipografia Centrală.
- Cook, Vivian. 2008. *Second Language Learning and Language Teaching*. A 4-a ediție. Londra: Hodder Education.
- Cooley, Ralph E. și Deborah A. Roach. 1984. *A Conceptual Framework*. În „Competence in Communication: A Multidisciplinary Approach”, editat de către Robert N. Bostrom, 11–32. California: Sage.
- Council of Europe. 2001. *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Council of Europe. 2020. *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume with New Descriptors*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Dörnyei, Zoltán. 1995. *On the Teachability of Communication Strategies*. În „TESOL Quarterly” 29 (1): 55–85. (doi: 10.2307/3587805)
- Ellis, Rod și Gary Patrick Barkhuizen. 2005. *Analysing Learner Language*. Oxford: Oxford University Press. (doi: 10.1093/ijl/eck003)
- Faerch, Claus și Gabriele Kasper. 1983. *Plans and Strategies in Foreign Language Communication*. În „Strategies in Interlanguage Communication”. Editat de către C. N. Candlin, Claus Faerch și Gabriele Kasper. Londra și New York: Longman.
- Faerch, Claus și Gabriele Kasper. 1984. *Two Ways of Defining Communication Strategies*. În „Language Learning” 34 (1): 45–63. (doi:10.1111/j.1467-1770.1984.tb00995.x)
- Hymes, Dell H. 1972. *On Communicative Competence*. În „Sociolinguistics: Selected Readings”. Editat de către John Bernard Pride și Janet Holmes. Harmondsworth: Penguin.

- Lantolf, James P. 2003. *Intrapersonal Communication and Internalization in the Second Language Classroom*. În „Vygotsky’s Educational Theory in Cultural Context”. Editat de către Alex Kozulin, Boris Gindis, Vladimir S. Ageyev și Suzanne M. Miller. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mărginean, Alexandra-Mirela. 2025. *Strategiile compensatorii în exprimarea orală la nivelurile A1 și A2: o realitate lingvistică în Româna ca limbă străină (RLS): Compensatory Strategies for A1 and A2 Oral Production in Romanian as a Foreign Language (RFL)*. În „Theoretical and Applied Linguistics@ro” 1 (2). <https://journals.unibuc.ro/index.php/tal/article/view/1348>.
- Mărginean, Alexandra-Mirela. 2024. *Competența strategică în limba română ca limbă străină (RLS). Strategiile compensatorii la nivelurile A1 și A2*. Disertație nepublicată, Universitatea Babeș- Bolyai, Cluj-Napoca.
- Nakatani, Yasuo. 2005. *The Effects of Awareness-Raising Training on Oral Communication Strategy Use*. În „The Modern Language Journal” 89 (1): 76–91. (doi: 10.1111/j.0026-7902.2005.00266.x)
- Oldfield, R. C. 1966. *Things, Words and the Brain*. În „Quarterly Journal of Experimental Psychology” 18 (4): 340–53. (doi: 10.1080/14640746608400052)
- Platon, Elena. 2021. *Româna ca limbă străină (RLS). Elemente de metadidactică*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Selinker, Larry. 1972. *Interlanguage*. În „IRAL- International Review of Applied Linguistics in Language Teaching” 10 (3): 209–32. <https://doi.org/10.1515/iral.1972.10.1-4.209>.
- Tarone, Elaine. 1980. *Communication Strategies, Foreigner Talk and Repair in Interlanguage*. În „Language Learning” 30 (2): 417–31. (doi: 10.1111/j.1467-1770.1980.tb00326.x)
- Tarone, Elaine. 1981. *Some Thoughts on the Notion of Communication Strategy*. În „TESOL Quarterly” 15 (3): 285–95. (doi: 10.2307/3586754)
- Ur, Penny. 1996. *A Course in Language Teaching: Practice and Theory*. Editat de către Marion Williams și Tony Wright. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vasiu, Lavinia-Iunia. 2020a. *Achiziția limbii române ca L2. Interlimba la nivelul A1*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Vasiu, Lavinia-Iunia. 2020b. *Există viață și dincolo de competențele lingvistice*. În „Discurs polifonic în Româna ca limbă străină”. Editat de către Elena Platon, Cristina Bocoș, Diana Roman și Lavinia Vasiu. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.

Nora-Sabina NEAMȚ
(Universitatea de Medicină
și Farmacie „Iuliu Hațieganu”,
Cluj-Napoca)

**Intercomprehensiune
în limbi romanice:
predarea limbii române ca limbă
străină și inteligența artificială**

Abstract: (Intercomprehension in Romance Languages: Teaching Romanian as a Foreign Language and Artificial Intelligence) The present study falls within the theoretical framework of intercomprehension in Romance languages (ICRL), a plurilingual and pluricultural approach that prioritizes mediation competence and facilitates the development of written text reception and written and oral production through the activation of interlinguistic transfer and metalinguistic strategies. An analysis of current educational resources for teaching Romanian as a foreign language (RFL) in academic contexts reveals either a lack of ICRL integration in RFL teaching or a predominant orientation toward users with intermediate or advanced language proficiency levels, with specific communicative objectives. However, ICRL principles allow for the valorisation of linguistic competences in Romance languages from the A1 level onward, through recourse to lexical analogies, semantic transparencies, phonological and morphosyntactic correspondences, as well as inferences based on common linguistic structures. These cognitive processes can be mobilized from the earliest stages of acquiring a new Romance language, especially in the case of plurilingual learners, such as francophone students at UMFIH Cluj-Napoca, who often have prior knowledge in multiple Romance languages. Considering that not all teaching staff possess linguistic competences in all Romance languages, the use of artificial intelligence (AI) is explored as a viable solution for generating didactic content for a minimum of two and a maximum of five Romance languages. The quality of the obtained material depends on the instructions provided to the AI, which must be aligned with both the competence descriptors specific to ICRL and RFL, as well as the principles of foreigner talk. Relevant tasks have been obtained for A1–A2 levels, covering the three stages of intercomprehension: awareness, training, and consolidation. The systematic integration of ICRL into each learning unit is proposed, through recurring and adapted didactic tasks.

Keywords: *intercomprehension in Romance languages, Romanian as a foreign language, artificial intelligence, foreigner talk, linguistic competence.*

Rezumat: Studiul de față se înscrie în cadrul teoretic al intercomprehensiunii în limbi romanice (ICLR), o abordare plurilingvă și pluriculturală care privilegiază competența de mediere și facilitează dezvoltarea receptării textului scris și a producerii, scrise și orale, prin activarea transferului interlingvistic și a strategiilor metalingvistice. Analiza resurselor educaționale actuale pentru predarea limbii române ca limbă străină (RLS) în contexte academice relevă lipsa integrării ICLR în predarea RLS sau o orientare predominantă către utilizatori cu un nivel de competență lingvistică intermediar sau avansat, cu obiective comunicative specifice. Totuși, principiile ICLR permit valorificarea competențelor lingvistice în limbi romanice încă de la nivelul A1, prin recursul la analogii lexicale, transparențe semantice, corespondențe fonologice și morfosintactice, precum și inferențe bazate pe structuri lingvistice comune. Aceste procese cognitive pot fi mobilizate din primele etape ale achiziției unei limbi romanice noi, mai ales în cazul cursanților plurilingvi, cum sunt studenții francofoni de la UMFIH Cluj-Napoca, care au adesea cunoștințe prealabile în mai multe limbi romanice. Având în vedere că nu toate cadrele didactice dispun de competențe lingvistice în toate limbile romanice, utilizarea inteligenței artificiale (IA) este explorată ca soluție viabilă pentru generarea de conținut didactic pentru minimum două, maximum cinci limbi

romanice. Materialului obținut depinde de instrucțiunile furnizate IA, obligatoriu aliniate atât la descriptorii de competență specifici ICLR și RLS, cât și la principiile microlimbii. S-au obținut sarcini relevante pentru nivelurile A1–A2, acoperind cele trei etape ale intercomprehensiunii: sensibilizarea, antrenamentul și consolidarea. Se propune integrarea sistematică a ICLR în fiecare unitate de învățare, prin sarcini didactice recurente și adaptate.

Cuvinte-cheie: *intercomprehensiune în limbile romanice, româna ca limbă străină, inteligența artificială, microlimbă, competența lingvistică.*

Introducere

Universitatea de Medicină și Farmacie „Iuliu Hațieganu” din Cluj-Napoca (UMFIH) pune la dispoziția unui număr semnificativ de studenți internaționali un program de studiu în limbi străine (franceză sau engleză), pe o durată de cinci până la șase ani, în funcție de specialitatea aleasă. Potrivit datelor oficiale, în ianuarie 2025, 1777 de studenți își desfășurau studiile în limba franceză¹. Predarea limbii române ca limbă străină (RLS) în contexte academice plurilingve ridică provocări specifice cadrelor didactice, cum ar fi diversitatea profilurilor lingvistice, culturale, interacțiunea interculturală etc. Studenții francofoni sunt, în foarte multe cazuri, bilingvi, iar în ultimii ani s-a observat creșterea numărului studenților francofoni locutori de spaniolă și italiană, engleză și, mai rar, de germană și portugheză. Pentru etapa preclinică, programa academică prevede cursuri de limba română de la nivel începător până la nivel intermediar, adaptate obiectivelor specifice ale formării medicale, pentru a facilita atât comunicarea cu pacienții, cât și integrarea lor socioculturală și academică în România. În acest context pluricultural și plurilingv, nu doar multicultural și multilingv², didactica RLS pentru filiera francofonă poate și ar trebui, în opinia noastră, să valorifice o abordare pluralistă, respectiv un set de principii pedagogice care construiesc competențe plurilingve și interculturale prin tratarea simultană, comparată și integrată a mai multor limbi și culturi, respectiv intercomprehensiunea în limbi romanice (ICLR). Studiile de specialitate evidențiază potențialul și eficiența acestei abordări în facilitarea achiziției lingvistice prin activarea transferului interlingvistic și a strategiilor metalingvistice, iar studenții francofoni își pot folosi capitalul lingvistic și cultural deja disponibil pentru a interacționa și a-și dezvolta repertoriul³. Dar, resursele educaționale disponibile pentru RLS în ICLR sunt puțin numeroase și

¹ Din totalul de 3312 de studenți străini la cele trei facultăți ale UMFIH. Majoritatea provin din spațiul francofon, în special din Franța (1484 de studenți) și Tunisia (178 de studenți) (Raport privind starea universității, ianuarie 2024, ianuarie 2025, 57, 61, 65, 72–73).

² cf. CV 2021, 30–31.

³ Un experiment în acest sens, la nivelul pre-A1, s-a desfășurat cu succes în cadrul seminarului de integrare a studenților internaționali în cadrul *Săptămânii de orientare*, organizat de UMFIH în septembrie 2022, cf. Neamț *et. al.*, 2022.

constituie obiectul unor cursuri dedicate exclusiv ICLR¹, și acestea prea puțin numeroase la ora actuală în România, în condițiile în care cadrele didactice trebuie să urmeze cursuri de formare în ICLR². Mai mult, această abordare presupune ca profesorii să dețină competențe lingvistice avansate în mai multe limbi romanice, ceea ce constituie o cerință nerealistă în majoritatea contextelor instituționale. Studiul de față abordează absența resurselor didactice (complementare) în ICLR și lipsa competenței multilingve a cadrelor didactice și propune o cercetare bazată pe valorificarea inteligenței artificiale (IA) pentru generarea de conținut didactic. Demonstrăm fezabilitatea și utilitatea acestei metode prin crearea unui scenariu didactic pentru nivelul A1+.

Dacă principiile ICLR permit valorificarea competențelor lingvistice în limbi romanice prin apelul la analogii lexicale, transparențe semantice, corespondențe fonologice și morfosintactice, precum și inferențe bazate pe structuri lingvistice comune (cf. Doyé 2005, Meissner *et al.* 2004), atunci acestea trebuie să poată fi deja aplicate încă de la primele etape ale achiziției limbii. Procesele cognitive implicate pot fi mobilizate de la nivelul pre-A1 și A1, mai ales în cazul cursanților plurilingvi (cf. Neamț *et al.* 2022). Totuși, resursele didactice care să integreze ICLR în predarea RLS sunt aproape inexistente sau, dacă există elemente de exploatare a ICLR, acestea apar doar la nivelurile intermediar și avansat de competență lingvistică, astfel încât exploatarea ICLR la nivel începător rămâne limitată. Or, fiecare nivel de competență poate fi operațional în comunicare (cf. Blanche-Benveniste 1997), iar pentru grupe mari de studenți, dozarea sistematică a ICLR în conținuturi predate în fiecare etapă de învățare poate duce la progresia uniformă a interlimbii, așa cum este conceptualizată și descrisă de Platon (Platon 2021, 343-360).

Totodată, ICLR presupune ca profesorul să dețină competențe lingvistice de nivel cel puțin intermediar în minimum două limbi romanice pentru a putea implementa ICLR în predare, dar în realitatea instituțională, puțini profesori de RLS stăpânesc două limbi romanice la un nivel care să permită crearea de materiale didactice în ICLR, cu atât mai puțin toate limbile romanice. Acest fapt duce fie la evitarea ICLR în predarea RLS, fie la aplicarea ei intuitivă și nesistematică, respectiv fără fundamentare în descriptorii de competență specifici (*Cadrul de Referință pentru Abordările Pluraliste ale Limbilor și Culturilor* (CARAP) 2012), *Referențialul de competențe de comunicare plurilingvă în intercomprehensiune* (REFIC) 2019) și fără integrare progresivă și repetitivă în conținuturi. În această situație, inteligența artificială apare ca o opțiune solidă pentru a elabora materiale didactice în IC: IA are capacitatea de a gestiona seturi mari de date și de a corela concepte teoretice cu sarcini concrete de învățare.

¹ De exemplu, activitățile în ICLR propuse de Universitatea de Vest din Timișoara, în cadrul proiectului UNITA <https://www.uvt.ro/unita/unita-intercomprehensiune-si-limbi-romanice/>

² Vezi A. M. Radu-Pop, G. Bărdășan, 2021. *Intercomprehensiunea în limbile romanice: considerații privind eficientizarea comunicării în context didactic multilingv și digital*, in „Annals of the West University of Timisoara. Humanities Series”, 59, p. 9-19.

Ne întrebăm deci în ce măsură IA poate compensa lipsa de competențe multilingve ale profesorilor în generarea de materiale didactice care să integreze ICLR. Iar dacă IA poate face acest lucru, ce protocol de lucru cu IA poate asigura alinierea conținutului generat la principiile ICLR și care sunt avantajele și limitele utilizării IA în acest context didactic specific.

Obiective

Studiul își propune în primul rând să demonstreze fezabilitatea aplicării principiilor ICLR la nivelurile A1-A1+ în predarea RLS, prin integrarea sistematică a strategiilor specifice și să dezvolte un protocol reproductibil de lucru cu inteligența artificială (ChatGPT) pentru generarea de materiale didactice în IC în minimum două și maximum cinci limbi romanice, aliniat la descriptorii de competență din REFIC, *Cadrul european comun de referință pentru limbi: Predare, Învățare, Evaluare – Volumul complementar* (CV 2021), EuroComRom și *Descrierea minimală a limbii române* (DM) (Platon et al. 2023), precum și la principiile microlimbii (Platon 2021). În al doilea rând, studiul urmărește crearea unei unități didactice pentru nivelul A1+ cu tema „Mă prezint”, care să acopere cele trei etape ale ICLR (REFIC 2019) și să evalueze calitatea conținutului generat prin intermediul IA. În al treilea rând, urmărim să oferim cadrelor didactice de RLS care nu dețin competențe în toate limbile romanice un instrument eficient pentru integrarea ICLR în practica pedagogică.

Cadru teoretic

Intercomprehenșiunea în limbi romanice este „o formă de comunicare în care fiecare persoană se exprimă în propria limbă și o înțelege pe cea a celuilalt” (Doyé 2005, 7) (trad. n.)¹ și se bazează proximitatea lingvistică, aceasta reprezentând o resursă cognitivă valorificabilă în procesul de achiziție (Blanche-Benveniste 1997, 33-37, Doyé 2005). Dotată cu regularități interlingvistice, dar și cu particularități în funcție de limbă, IC poate fi integrată în diverse moduri în predarea limbilor străine, dar toate metodele urmăresc același obiective: „– să permită accesul la înțelegerea enunțurilor în limbile învățate; – să achiziționeze o competență metalingvistică, transferabilă (cel puțin parțial) la cât mai multe enunțuri în limbi necunoscute: la cursant se va fi instalat procesul de eliminare a barierelor dintre limbi; – să îl stimuleze pe cursant ca, odată stăpân pe competențele de recepție, să dobândească competențe mai globale (recepție și producere, scris și oral) într-o limbă sau alta pe care va dori sau va avea nevoie să o cunoască”. (Escudé & Janin 2010, 97) (trad. n.)². În literatura de specialitate, apropierea

¹ „Une forme de communication dans laquelle chaque personne s’exprime dans sa propre langue et comprend celle de l’autre.” (Doyé 2005, 7).

² „– permettre d’entrer dans la compréhension des énoncés dans les langues apprises ; – faire acquérir une compétence métalangagière, transposable (au moins partiellement) au maximum d’énoncés dans des langues non connues : le décloisonnement des langues se sera installé chez l’apprenant ; – inciter l’apprenant, une fois sécurisé par sa maîtrise des compétences de réception, à acquérir des compétences

dintre limbi este încă deseori interpretată ca o sursă de dificultăți, deși activează mecanisme psihologice de transfer lingvistic și inferențe contextuale care funcționează ca avantaje în achiziția limbii-țintă. De exemplu, recunoașterea cuvintelor înrudite facilitează achiziția vocabularului, în special la locutorii limbilor înrudite (Ringbom 2007, 19-28). Astfel, ideea conform căreia limba maternă trebuie lăsată deoparte pentru a evita interferențele și erorile conduce la nevalorificarea potențialului plurilingv al cursanților, la scăderea receptării funcționale a mesajelor în limbi înrudite parțial sau puțin stăpânite. Principiul psihologic aflat la baza ICLR constă în capacitatea locutorilor de a mobiliza resurse anterioare pentru a interpreta (decodifica) informații dintr-un sistem nou, parțial cunoscut sau necunoscut:

„[...] În comunicarea obișnuită, un mesaj este codificat într-un sistem lingvistic cunoscut destinatarului. Atunci când mesajul este codificat într-un sistem care nu îi este familiar, destinatarul recurge la un proces interpretativ fundamental identic cu cel din situația precedentă [...] el trebuie însă să mobilizeze alte resurse cognitive decât în primul caz.” (Doyé 2005, 10) (trad. n.).¹

Resursele cognitive mobilizate includ aptitudini individuale și/sau cunoștințe care furnizează schema de decodare în intercomprehensiune (interpretare): cunoștințe generale (anterioare cunoștințelor lingvistice), culturale, cunoștințe situaționale (despre text), pragmatice (tip de text, reguli), fonologice (echivalențe lb. maternă și alte limbi latine), gramaticale (analogii între structuri gramaticale), lexicale (vocabular internațional și vocabular comun) (Doyé 2005, 14-18). Interpretarea mesajului, deși mai solicitantă cognitiv decât receptarea în limba maternă, se sprijină pe aceleași mecanisme, dar acestea sunt activate prin strategii specifice (Meissner *et al.* 2004, REFIG). Totodată, într-o secvență de comunicare în IC declarată ca atare, indivizii emit ipoteze despre discurs, fie el scris sau oral (orizont de așteptare), dar sunt conștienți de faptul că nu pot înțelege tot ceea ce se comunică.

Central în abordarea IC, conceptul de competență parțială redefinește obiectivele învățării limbilor străine: locutorul nu trebuie să ajungă la o competență uniformă și integrală funcțională pentru fiecare competență lingvistică, ci poate recepta (oral sau scris) și produce limitat, în funcție de nevoie comunicate concrete (Blanche-Benveniste 1997: 6, GDPIE 2016, Beacco & Byram 2007). În contextul ICLR, competența parțială este un obiectiv operațional, care exploatează capitalul lingvistic plural al cursanților (cf. Coste *et al.* 2009). Astfel, abordarea prin ICLR se aliniază la teoria competenței plurilingve ca interacțiune a mai multor competențe, repertoriu dinamic evolutiv, în

plus globales (réception et production, écrit et oral) de telle ou telle langue qu'il aura l'envie ou le besoin de connaître.” (Escudé & Janin 2010, 97).

¹ „En communication habituelle, un message est codé dans un système linguistique connu du destinataire. Lorsque le message est codé dans un système qui ne lui est pas familier, le destinataire emploie un processus interprétatif fondamentalement identique à celui du cas précédent [...] il doit exploiter d'autres ressources cognitives que dans le premier”. (Doyé 2005, 10)

continuă transformare, direct proporțional cu evoluția fiecărei interlimbi sau limbi vorbite (cf. CV 2021, GDPIE 2016).

În general, strategiile IC se aplică discursului scris (receptare), la nivelul A2+ sau superior de RLS, dar nu exclud receptarea discursului oral „hibrid” la nivelurile inferioare, (cf. Mărcean, 2019)¹, nici receptarea orală sau scrisă la nivelul pre-A1 (cf. Neamț *et al.* 2022), câtă vreme cadrul didactic folosește strategii specifice. Prin accelerarea receptării discursului scris și conștientizarea strategiilor metalingvistice, ICLR nu înlocuiește învățarea „tradițională” a unei limbi străine, ci facilitează achiziția formală și constituie un instrument valoros pentru cadrele didactice (cf. Degache & Melo 2008). Studii empirice demonstrează eficiența ICLR în receptarea textului scris: expunerea la ICLR

„conduce utilizatorii spre antrenament și – eventual – spre achiziționarea a ceea ce putem numi un «repertoriu de strategii», respectiv o varietate de strategii și de parcursuri din care pot alege și pe care le pot transfera în contexte variate. Dezvoltarea acestei competențe complexe în mai multe limbi înseamnă a te dota cu instrumentele necesare pentru a rezolva aproape orice dificultate de receptare a textului scris.” (Bonvino *et al.*, 2011, 13-14) (trad. n.)².

Pentru textul scris, strategiile IC includ strategii cognitive (generalizare, asociere, clasificare, transfer de cunoștințe, inferențe etc.) (cf. REFIC 2019), strategii lingvistice cu lexic ușor de identificat, sau cele 7 site din proiectul EuroComRo: lexic internațional, lexic panroman (cuvinte cu aceeași rădăcină împrumutate din alte limbi, vocabularul comun, cuvintele „profil”), corespondențe fonetice, grafii și pronunție, descompunerea cuvintelor (rădăcină și afixe, eurofixe (anti-, -al, auto-, -te, -supra-, -aj, -ție, -tate)), sintaxa panromană (toate nivelurile) și morfosintaxa (cf. Meissner *et al.* 2004). La nivelul sintaxei,

„tablourile pentru franceză și română sunt identice pentru cele 9 structuri identificate (notate cu P)) : P1 SN + V(*a fi*) + SN (subst), P2 SN + V (*a fi*) + Adj, P3 SN + V + SN (Ac), P4 SN + V, P5 SN + V + SP, P6 SN + V + SN (Ac) + SP, P7 SN + V + SN (D), P8 SN + V + SN (Ac) + SN (D) și P9 SN + V+ SN (D) + SP.” (Meissner *et al.* 2004, 225-226) (trad. n.)³.

Dar, în funcție de nivel, unele structuri trebuie evitate, de exemplu, la nivelul A1, structurile de la P7 la P9, păstrând-se sintaxa subiect-verb-complement în Acuzativ. O altă strategie constă în compararea elementelor morfosintactice, în funcție

¹ Receptare de discurs oral în franceză și română, consecutiv, în același discurs.

² „It leads the users to train, and—possibly—acquire something we can call a “strategic toolbox”, that is a variety of strategies, of paths to choose among and transfer to various contexts. Developing this complex competence in more than one language means equipping oneself for solving almost any reading issues.” (Bonvino *et al.*, 2011, 13-14).

³ „les tableaux pour le français et le roumain sont identiques pour les 9 structures relevées (notées par P)” (Meissner *et al.* 2004, 225-226).

de nivel: gradele de comparație ale adjectivelor și adverbelor, articolul definit/nedefinit antepus, conjuncții și adverbe, afixe, perfectul compus/simplu, pronume reflexive, imperativ cu pronume, construcții impersonale (Meissner *et al.* 2004, 233-235). Ultima strategie acoperă contextul, respectiv ipotezele privind sensul pe baza contextului semantic și a contextului discursiv (traducerea elementelor opace).

În ceea ce privește decodarea vocabularului, conform statisticilor, europeanul adult deține în medie un vocabular de 4000 de cuvinte internaționale ușor de recunoscut (Doyé, 2005, 18), iar vocabularul panromanice constă în lexicul provenit din latina populară sau cultă, identificabil în majoritatea limbilor romanice, sau în toate, cu forme similare și sens identic:

„Cele aproximativ 500 de cuvinte din lexicul panromanice sunt repartizate în 6 categorii: cuvinte panromanice absolute, 39 de cuvinte care se regăsesc în fiecare vocabular de bază și care constituie nucleul lexical al limbilor romanice (LPA), nucleul panromanice, respectiv cele 108 cuvinte cele mai răspândite (LPN), cele 33 de cuvinte prezente în 8 limbi romanice (LP8), cuvintele păstrate în 7 limbi romanice (LP7), lista suplimentară a vocabularului de bază panromanice, 260 de cuvinte (LPC), împrumuturile din latina cultă, 73 de cuvinte, (LPS) și cuvintele panromanice provenite din limbile germanice, 20 de cuvinte (LPG)”. (Meissner *et al.* 2004, 142) (trad. n)¹.

Studentii francofoni plurilingvi își pot valorifica profilul lingvistic și pot aplica strategii de învățare reflexivă prin strategii cognitive de generalizare, asociere, clasificare, transfer de cunoștințe, inferențe etc., iar prin autoevaluare, pot observa progrese mai rapide, păstrându-și astfel interesul pentru RLS.

Proiecte dedicate ICLR (EuRom4/5 (Bonvino *et al.* 2011), EuroComRom (Meissner *et al.* 2004), platformele Galanet și Miriadi etc.) au demonstrat că vorbitorii de limbi romanice pot atinge o comprehensiune funcțională foarte ridicată în texte scrise fără achiziționare formală prealabilă a limbilor țintă, prin strategii sistematice. CARAP oferă descriptori privind cunoștințele, abilitățile și atitudinile general aplicabile într-o metoda plurilingvă, iar REFIC structurează descriptorii competențelor pe trei nivele de progresie (sensibilizare, antrenament, consolidare). Aceste descrieri teoretice pot oferi un cadru de planificare pentru integrarea ICLR în predarea RLS, câte vreme fiecare nivel este corelat cu un nivel din CECRL și CV, respectiv din referențialul pentru limba română (DM) (Platon *et al.* 2023), abilitatea de a se sprijini pe limbile deja cunoscute putând fi valorificată încă de la nivelurile pre-A1 și A1 ale achiziției formale.

¹ „Les quelques 500 mots du lexique panroman sont repartis en 6 catégories : les panromanismes absolus, 39 mots qui se retrouvent dans tous les vocabulaires de base et qui constituent le noyau lexical des langues romanes (LPA), le noyau panroman, soit les 108 mots les plus répandus (LPN), les 33 mots présents dans 8 langues romanes (LP8), les mots qui subsistent dans 7 langues romanes (LP7), la liste complémentaire du vocabulaire de base panroman, 260 mots (LPC), les emprunts au latin savant, 73 mots, (LPS) et les panromanismes issus des langues germaniques, 20 mots (LPG)”. (Meissner *et al.* 200, 142).

Româna prezintă particularități relevante pentru ICLR: conservarea specificului limbii latine, dar și integrarea de influențe slave, maghiare și turcești. Transparența lexicală funcționează relativ dezechilibrat: vocabularul panromanice este decodat de locutorii de română în alte limbi romanice, în special în italiană și spaniolă, dar vocabularul slav al românei duce la structuri opace pentru vorbitorii altor limbi romanice. În numeroase cazuri, inclusiv termenii transparenți nu sunt receptați corect, în lipsa strategiilor ICLR.

În predarea monolingvă a RLS, conceptul de microlimbă (ML) și legătura cu interlimba (IL) sunt cruciale, și considerăm că trebuie aplicate și la integrarea ICLR în predarea formală a RLS. În accepțiunea dezvoltată de Platon (Platon 2021), microlimba se referă la „acele variante lingvistice simplificate în diverse grade, în funcție de IL locutorului nonnativ, și vehiculate de către vorbitorul nativ pentru a asigura succesul comunicării în context exolingv” (Platon 2021, 363), trebuind să fie întotdeauna relativ identică cu IL locutorului nonnativ: „spre deosebire de IL, MI este „corectă” din punct de vedere gramatical, dar mult mai săracă în comparație cu limba naturală”. (Platon 2021, 363). Aceste două concepte corespund nevoii de input simplificat pentru nivelurile A1-A2, și nu numai, prin selectarea atentă a structurilor sintactice, a vocabularului transparent, a structurilor de reiterat etc.

Materialele propuse pentru achiziția RLS sunt în general ancorate în abordări acționale monolingve, fără a exploata capitalul plurilingv al cursanților. Această lacună devine cu atât mai evidentă în contextul în care publicul-țintă este format exclusiv din locutori de limbi înrudite.

Metodologie

Studiul adoptă o abordare de tip *design-based research* (Reeves et al. 2005, 103-106), urmărind proiectarea, dezvoltarea și optimizarea progresivă a unui material didactic (unitate de nivel A1+) printr-un proces repetitiv, fundamentat pe principii teoretice explicite (ICLR, REFIC, 7 site ale EuroComRom, microlimbă) și pe feedback constant privind viabilitatea produsului (identificarea problemei educaționale în contextul studenților francofoni, analiza resurselor, proiectarea soluției IA, dar fără testare la curs și reevaluare).

Unitatea didactică este concepută pentru studenții francofoni ai UMFIH, conform profilului lingvistic tipic (vezi *supra*, *Introducere*) și poate fi integrată în semestrul 1 de studiu.

Am utilizat ChatGPT, versiunea 4, cu abonament, ca instrument de lucru în generarea de conținut pentru selectarea vocabularului transparent, crearea textului pentru sarcina de receptare, generarea sarcinilor pentru fiecare etapă a ICLR, producerea imaginilor pentru o sarcină. ChatGPT poate accesa și prelucra vaste cantități de date despre limbile romanice și poate accesa și lucra simultan cu reguli complexe de generare de conținut: transparență lexicală, nivel lingvistic (CV și DM), sintaxă panromanice și vocabular internațional, panromanice, eurofixe. Cu toate acestea,

calitatea output-urilor este direct proporțională cu calitatea și detalierea comezilor, precum și de validarea din partea factorului uman.

Crearea unității didactice s-a desfășurat în șapte etape:

1. Fundamentare teoretică.

Am verificat dacă ChatGPT dispune de cunoștințe despre ICLR, REFIC, EuroComRom. Am furnizat documente suplimentare, respectiv DM și un articol despre ICLR la nivelul pre-A1 (Neamț *et al.* 2022). Am testat și validat înțelegerea și folosirea conceptelor cheie de transparență lexicală, lexic panroman, vocabular internațional, eurofixe.

2. Selectarea vocabularului transparent¹

Am creat și aplicat comenzi pentru crearea de liste tabelare de substantive 80-100% transparente în cele 5 limbi romanice. Tabelele au fost organizate conform ordinii cuvânt în limba română, tip lexical, etimon, nivel în DM, traduceri în celelalte limbi romanice. Output-urile au fost filtrate progresiv prin eliminarea majorității cuvintelor opace sau peste nivelul A1-A2². Am creat comenzi pentru indicarea prin culori a domeniilor semantice: mediu universitar, oraș/activități/societate, timp, vreme. Au fost necesare repetări multiple pentru a obține un output conform input-ului. Urmând aceleași indicații, ChatGPT a creat tabele pentru verbe, cu precizarea suplimentară „pentru domeniile identificate la substantive”, adjective, cu comanda suplimentară „pentru calități, aspect fizic, culori”, pronume personale, numerae.

3. Crearea textului pentru receptare

S-au folosit comenzi incrementale³ pentru un output de nivel A1-A2 exclusiv pe baza vocabularului validat. Cerințele au fost foarte detaliate: sintaxă panromană (subiect-verb-complement în Ac), verbe la indicativ prezent și sporadic forme de perfect compus, evitarea genitivului/dativului, evitarea verbului *a-i plăcea* etc⁴. Au fost necesare repetări multiple pentru a obține un text coerent și apropiat de comunicarea naturală (vezi anexa 5).

4. Verificarea, modificarea și validarea textului

¹ S-a încercat într-o primă etapă un procedeu de creare de text, fără creare de liste de cuvinte. Output-ul nu a fost conform niciunui principiu didactic al RLS sau ICLR.

² Informațiile la care are acces ChatGPT pentru nivelurile de competență în limba română nu sunt fiabile. După furnizarea materialului suplimentar, fiabilitatea crește, dar exclusiv o comandă foarte specifică duce la output-ul așteptat („Bazează-te pe paginile 11-30, 31-50, ignoră restul.”).

³ În sensul de interacțiune graduală, prin care se construiește o comandă/o sarcină complexă pas cu pas, prin adăugiri de cerințe și detalii, opusă unei comenzi „monolitice”.

⁴ „Creează un text de nivel A1-A2, cu toate cuvintele din tabele, verifică nivelul în referențial, poți adăuga doar 5 cuvinte care depășesc nivelul; folosește verbe la prezent și ocazional la perfect compus, folosește de preferință pers. 1, dar poți pune și alte persoane; nu folosi nicio formă de dativ sau genitiv; textul va fi o descriere, un student/o studentă la UMF vorbește despre origine, studii, campus, oraș, activități, vreme, tot ce ai la domeniile din tabelul cu substantive; creează un text natural, nu artificial; numără cuvintele din toate tabelele și verifică să fie toate în text; înlocuiește verbul *a-i plăcea* cu alt verb (*a adora viața la Cluj*), adaugă verbul *a se simți*; pune în ordine cronologică informațiile și aplică pașii anteriori; încarcă documentul final.”

Textul a fost validat prin raportarea la DM de către agentul uman. S-au efectuat modificări pentru a obține consistență cronologică, s-au adăugat informații contextuale, s-au eliminat cuvinte și structuri problematice pentru nivel (conjunctiv, genitiv, dativ).

5. Generarea unității didactice

ChatGPT a creat sarcini aliniate la etapele ICLR corelate cu obiectivele ICLR, fără comenzi specifice, pentru sensibilizare (activarea cunoștințelor pasive, identificarea asemănărilor între limbi romanice prin asociere de cuvinte, alegere adevărat/fals pentru înțelegerea globală, identificare de similarități, familii lexicale, identificare de imagini), antrenament (dezvoltarea strategiilor de decodare și deducere pe baza regulilor și analogiilor prin completare de spații libere, sinonime/antonyme, transformări morfologice, identificare de afixe, conjugări ghidate), perfecționare (consolidarea înțelegerii și folosirea activă, aplicarea regulilor în contexte controlate prin reconstituire cronologică, identificare de sufixe, alegere multiplă, reconstrucție, producere scrisă ghidată).

6. Generarea imaginilor

Au fost necesare comenzi repetitive detaliate pentru imagini ilustrative (stil, conținut, notare, claritate)

7. Validarea sarcinilor

S-au verificat relevanța față de obiective, dificultatea progresivă, claritatea cerințelor și s-au făcut modificări în formularea cerințelor, formularea distractorilor, diversificarea tipurilor de itemi, respectarea cronologiei itemilor, previzibilitatea răspunsurilor etc.

Criterii de validare a conținutului generat

Fiecare element produs de ChatGPT a fost evaluat și validat conform unui set strict de criterii. Pentru vocabular, criteriile au inclus transparența $\geq 80\%$ în toate cele 5 limbi, prezența în DM la nivelul A1 sau A2, posibilitatea de aplicare a strategiilor ICLR (eurofixe, corespondențe grafice). Relevanța pentru tema aleasă a fost validată exclusiv de către agentul uman. Pentru text, ChatGPT a trebuit să respecte nivelul A1, cu unele elemente de A2 conform DM, sintaxa panromană (structuri P1-P6 din Meissner *et al.* 2004), naturalețe și coerență narativă, absența structurilor opace (genitiv, dativ, conjunctiv), cu excepția cuvintelor relativ opace alese de către agentul uman în scopul dezvoltării capacității de a opera inferențe contextuale. Pentru sarcini, criteriile au cerut IA declararea obiectivelor și alinierea la etapele ICLR și la obiectivele declarate (vezi anexa 6), dificultatea progresivă, claritatea cerințelor, fezabilitate de către public adult, francofon.

Limite metodologice

Unitatea didactică nu a fost încă testată cu studenții, iar validarea s-a bazat exclusiv pe competențele didactice și lingvistice ale autorului¹, în conformitate cu referințele teoretice indicate. O etapă de testare cu feedback de la cursanți este necesară pentru a măsura înțelegerea efectivă a textului, dificultatea sarcinilor, timpul necesar și eficiența în aplicarea strategiilor ICLR. Eficiența ChatGPT este direct proporțională cu precizia comenzilor.

Aportul inteligenței artificiale: avantaje, limitări și recomandări

ChatGPT poate genera, compara și valida vocabular în cele cinci limbi romanice fără a necesita competențe umane native în fiecare limbă, eliminând principala barieră în adoptarea ICLR de către profesorii de RLS care stăpânesc doar una sau două limbi romanice. IA poate procesa și aplica simultan reguli complexe (nivel CECRL și DM, transparență lexicală, eurofixe, sintaxă panromanică) într-un timp semnificativ mai scurt decât munca manuală. În cazul nostru, crearea tabelelor de vocabular transparent pentru 5 limbi a durat aproximativ 3 ore cu IA, față de 8-10 ore estimate pentru procesare manuală. Posibilitatea de a genera, testa și reface multiple formulări, exerciții sau secvențe didactice în câteva minute sprijină ajustarea progresivă a conținutului. Capacitatea de a genera imagini conform specificațiilor reprezintă un avantaj major, eliminând necesitatea achiziționării de bănci de imagini sau a competențelor de design grafic.

ChatGPT nu poate genera singur un text (natural) pentru nivelurile A1-A2. Toate versiunile inițiale de text au fost inadecvate: prea scurte, artificiale, cu structuri gramaticale nerecomandate sau cu vocabular peste nivel (anexele 3 și 4). Intervenția umană pentru restructurare majoră a fost necesară în fiecare caz. ChatGPT pierde informație din memoria de lucru, respectiv tabelele și listele generate, după câteva interacțiuni, necesitând reîncărcarea și reformularea constantă a comenzilor. IA nu poate evalua critic propriul output. Fiecare element generat (vocabular, text, exerciții) a necesitat verificare riguroasă cu referențialele (DM, REFIC, EuroComRom) și ajustări multiple. Asistentul IA este dependent în mod critic de calitatea comenzilor, astfel încât cele vagi sau incomplete duc la rezultate inutilizabile. Formularea corectă a instrucțiunilor presupune cunoașterea aprofundată a DM și a didacticii RLS.

În evaluarea rezultatelor, putem aprecia ca output-uri bune selecția vocabularului transparent, organizarea comparativă, identificarea afixelor și a familiilor lexicale, generarea unor anumite tipuri de sarcini (asociere, adevărat/fals, completare, alegere multiplă, potrivire de text și imagine, continuare de fraze etc.). Output-urile de calitate medie includ asocierea unor sarcini cu obiectivele declarate. Intervenția umană esențială se află la nivelul textului pentru receptare, echilibrarea dificultății exercițiilor, formularea cerințelor și a tipului de sarcină specifice RLS.

¹ Nivelul nostru de competență lingvistică pentru franceză și spaniolă este C2, respectiv B2 pentru italiană și C1 pentru engleză.

În ceea ce privește timpul de realizare, folosind IA, am avut nevoie de 10 ore de experimentare. După consolidarea protocolului, estimăm că timpul se reduce semnificativ, la 2-3 ore maximum, în funcție de viteza IA. Estimăm timpul de creare a unității didactice fără IA la cel puțin dublu.

Protocolul de lucru cu IA pe care îl recomandăm se bazează pe cinci principii generale: ancorare teoretică riguroasă înainte de a cere orice conținut, etape progresive de perfecționare (de la liste la text, nu direct la text), validare în fiecare etapă înainte de a avansa, comenzi extrem de specifice (nivel, constrângeri, exemple), intervenție umană constantă (IA este asistent, nu creator autonom). Profesorii de RLS care doresc să utilizeze IA în crearea de materiale ICLR se pot baza pe principiile teoretice ale ICLR (REFIC, EuroComRom) identificate de IA, chiar dacă stăpânesc limitat o altă limbă romanică, dar trebuie să stăpânească descriptorii pentru nivelul RLS, precum și principiile microlimbii. Listele de vocabular pot fi testate cerând IA să justifice alegerile (etimon, variante în toate limbile), pentru a verifica în ce măsură sunt corecte și/sau transparente. Comenzile funcționale trebuie salvate separat, pentru a fi reutilizate. Validarea rezultatelor oferite de IA trebuie obligatoriu raportată la DM și REFIC.

Concluzii

Acest studiu a investigat posibilitatea integrării intercomprehenziunii în limbi romanice în predarea limbii române ca limbă străină de la nivelul A1, exploatând inteligența artificială pentru a compensa limitarea competențelor în multiple limbi romanice din partea cadrelor didactice. Prin dezvoltarea unui protocol de lucru cu ChatGPT și crearea unei unități didactice, am demonstrat fezabilitatea acestei abordări, identificând atât potențialul, cât și limitele IA în acest context specific.

Principiile transparenței lexicale, corespondențelor morfosintactice și inferenței contextuale pot fi valorificate sistematic încă din primele etape ale achiziției lingvistice. Protocolul de lucru propus este funcțional și repetabil, asigurând alinierea la referențialele specifice ICLR și RLS. IA este eficient în selectarea de vocabular transparent și crearea de sarcini, cu intervenție umană repetată, dar sensibil mai puțin fiabil în crearea de text. Prin acest protocol, oferim cadrelor didactice un instrument viabil pentru integrarea ICLR în predarea RLS, reducând semnificativ timpul necesar producerii de materiale, atât pentru cadrele didactice cu competențe lingvistice avansate în mai multe limbi romanice, cât și celor cu competențe multilingve limitate. Rezultatele studiului sugerează că ICLR poate și ar trebui integrată sistematic în materialele RLS pentru studenți plurilingvi, începând cu nivelul A1, prin sarcini recurente care acoperă cele trei etape (sensibilizare, antrenament, consolidare). Această integrare necesită formarea profesorilor în principiile ICLR și în utilizarea eficientă a IA.

Studiul deschide mai multe piste de investigație: comparație experimentală între cursanți care beneficiază de ICLR sistematică și cei care urmează doar abordări acționale monolingve, dezvoltarea de comenzi standardizate și de ghiduri pentru

profesori, pentru a facilita adoptarea metodei, explorarea altor modele de IA (Claude, Gemini) și a capacităților lor specifice de asistență în generarea de conținut didactic specializat.

Referințe bibliografice

- Beacco, J.-C. et al. 2016. *Guide pour le développement et la mise en œuvre de curriculums pour une éducation plurilingue et interculturelle*. Strasbourg : Conseil de l'Europe (GDEPI).
- Beacco, J.-C., Byram, M. 2007. *De la diversité linguistique à l'éducation plurilingue. Guide pour l'élaboration des politiques linguistiques éducatives en Europe*. Strasbourg : Conseil de l'Europe.
- Blanche-Benveniste, C., Valli, A. (Éds.). 1997. *L'intercompréhension : le cas des langues romanes. Le Français dans le monde. Recherches et applications*, nr. 22, p. 33-37
- Bonvino, E. et al. 2011. *EuRom5 : Lire et comprendre 5 langues romanes*. Milano : Hoepli.
- Bonvino, E., et al. 2018. Observing Strategies in Intercomprehension Reading. Some Clues for Assessment in Plurilingual Settings. *Frontiers in Communication*. Sec. Psychology of Language, vol. 3 | <https://doi.org/10.3389/fcomm.2018.00029>, ultima accesare la 14 noiembrie 2025.
- Candelier, M. et al. 2012. *Le CARAP : Un Cadre de Référence pour les Approches Plurielles des Langues et des Cultures. Compétences et ressources*. Strasbourg : Conseil de l'Europe.
- Conseil de l'Europe. 2001. *Cadre européen commun de référence pour les langues : Apprendre, Enseigner, Évaluer* (CECR). Strasbourg : Unité des Politiques linguistiques. www.coe.int/lang-CECR
- Conseil de l'Europe. 2021. *Cadre européen commun de référence pour les langues : apprendre, enseigner, évaluer – Volume complémentaire*. Strasbourg : Conseil de l'Europe. www.coe.int/lang-cecr
- Coste, D. et al. 2009. *Plurilingual and Pluricultural Competence : with a Foreword and Complementary Bibliography*. Strasbourg : Council of Europe.
- De Carlo, M., Anquetil, M. 2019. *Référentiel de compétences de communication plurilingue en intercompréhension (REFIC)*. EL. LE, vol. 8, nr. 1.
- De Carlo, M., et al. 2015. *Référentiel de compétences en didactique de l'intercompréhension (REFIDIC)* (espagnol, italien, roumain, catalan, anglais). Lyon : APICAD. <https://www.miriadi.net/refdic>, ultima accesare la 14 noiembrie 2025
- Doyé, Peter. 2005. *L'intercompréhension. Guide pour l'élaboration des politiques linguistiques éducatives en Europe - De la diversité linguistique à l'éducation plurilingue, Étude de référence*. Strasbourg : Conseil de l'Europe.
- Escudé, P., Janin, P. 2010. *Le point sur l'intercompréhension, clé du plurilinguisme*. Paris : CLE International.
- Mărcean, Nora-Sabina. 2019. *Intercompréhension écrite et traduction : apprendre le roumain comme langue étrangère dans le projet ARTLINGO. Étude de cas. (II)* in „Lingua. Language and Culture”, XVIII, no. 2/2019 New Series, Cluj-Napoca, 2019, p. 145-164.
- Meissner, F.-J. et al. 2004. *EuroComRom – Les sept tamis : lire les langues romanes dès le départ. Avec une introduction à la didactique de l'eurocompréhension*. Aachen: Shaker.
- Neamț, N.-S., et al. 2022. *Intercompréhension en langue romanes : enseigner le roumain langue étrangère aux étudiants en pharmacie*, in Ursa, O., Mureșan, O. (coord.), *Actualități în predarea limbilor moderne în context medical*. Cluj-Napoca: Editura Medicală Universitară „Iuliu-Hațieganu”.
- Platon, E. et al. 2023. *Descrierea minimală a limbii române (DM)*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Platon, Elena. 2021. *Româna ca limbă străină (RLS). Elemente de metadidactică*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, p. 191-213.
- Radu-Pop, A. M., Bărdășan, G. 2021. *Intercomprehensiunea în limbile romanice: considerații privind eficientizarea comunicării în context didactic multilingv și digital*, in „Annals of the West University of Timișoara. Humanities Series”, 59, p. 9-19.

- Reeves, T. C. et al. 2005. Design research: *A socially responsible approach to instructional technology research in higher education* in „Journal of Computing in Higher Education”, 16(2), p. 97-116. doi:10.1007/BF02961476, ultima accesare la 14 noiembrie 2025
- Ringbom, Hakan. 2007. *Cross-linguistic Similarity in Foreign Language Learning*. Clevedon: Multilingual Matters.

Webografie

- EuRom4: <http://www.eurom5.com/p/chiamo-fr/lastoria>
- EuRom5: <http://www.eurom5.com/bienvenue>
- EuRom5 - Intercompréhension: <http://www.eurom5.com/p/chiamo-fr/intercomprehension>
- Miriadi: <https://www.miriadi.net/qu-est-ce-que-miriadi>
- UNITA - Intercompréhension și limbi romanice (UVT): <https://www.uvt.ro/unita/unita-intercomprehension-si-limbi-romanice/>

Sigle

- CARAP : Le CARAP : *Un Cadre de Référence pour les Approches Plurielles des Langues et des Cultures. Compétences et ressources.*
- CECRL: *Cadrul European Comun de Referință pentru limbi: învățare, predare, evaluare.*
- CV : *Cadre européen commun de référence pour les langues : apprendre, enseigner, évaluer – Volume complémentaire.*
- DM: *Descrierea minimală a limbii române.*
- GDEPI : *Guide pour le développement et la mise en œuvre de curriculums pour une éducation plurilingue et interculturelle.*
- IA: inteligență artificială.
- IC: intercompréhension în limbi înrudite.
- ICLR: intercompréhension în limbi romanice.
- IL: interlimbă.
- ML: microlimbă.
- REFIC : *Référentiel de compétences de communication plurilingue en intercompréhension.*
- REFIDIC : *Référentiel de compétences en didactique de l'intercompréhension*

Anexa 1: listă tabelară pentru câteva substantive.

Vocabular A1 ICLR transparent: mediu universitar; oras, activități, societate; timp; vreme;

Nr.	Română	Tip lexical	Etimon (origine)	Referential	Franceză	Italiană	Spaniolă	Portugheză
1.	<u>student</u>	<u>international</u>	<u>studens</u> (lat. cultă) <u>via fr.</u>	A1	<u>étudiant</u>	<u>studente</u>	<u>estudiante</u>	<u>estudiante</u>
2.	<u>farma[cie]</u>	<u>internațional</u>	<u>pharmacia</u> (gr.)	A1	<u>pharmacie</u>	<u>farmacia</u>	<u>farmacia</u>	<u>farmácia</u>
3.	<u>clini[că]</u>	<u>internațional</u>	<u>kliniké</u> (gr.)	A2	<u>clinique</u>	<u>clínica</u>	<u>clínica</u>	<u>clínica</u>
4.	<u>spital</u>	<u>panroman</u>	<u>hospitalia</u> (lat. pop.)	A1	<u>hôpital</u>	<u>ospedale</u>	<u>hospital</u>	<u>hospital</u>
5.	<u>program</u>	<u>international</u>	<u>programma</u> (gr./lat. cultă)	A1	<u>programme</u>	<u>programma</u>	<u>programa</u>	<u>programa</u>
6.	<u>docu[ment]</u>	<u>international</u>	<u>documentum</u> (lat. cultă)	A2	<u>document</u>	<u>documento</u>	<u>documento</u>	<u>documento</u>
7.	<u>secretariat</u>	<u>international</u>	<u>secretariatus</u> (lat. cultă)	-	<u>secrétariat</u>	<u>segreteria</u>	<u>secretaria</u>	<u>secretaria</u>
8.	<u>informa[ție]</u>	<u>international</u>	<u>informatio</u> (lat. cultă)	-	<u>information</u>	<u>informazione</u>	<u>información</u>	<u>informação</u>
9.	<u>medic</u>	<u>international</u>	<u>medicus</u> (lat. cultă)	A1	<u>médecin</u>	<u>medico</u>	<u>médico</u>	<u>médico</u>
10.	<u>laborator</u>	<u>international</u>	<u>laboratorium</u> (lat. cultă)	-	<u>laboratoire</u>	<u>laboratorio</u>	<u>laboratorio</u>	<u>laboratório</u>

Anexa 2: lista cuvintelor.

Adjective (17): activ, amuzant, atent, calm, cultural, elegant, interesant, modern, normal, optimist, original, ospitalier, popular, simpatic, social, special, superb.

Adverbe (8): bine, ieri, rar, lent, rapid, aseară, mâine, azi.

Numerale (9): unu, doi, trei, patru, cinci, șase, șapte, nouă, o mie.

Substantive (42): student, farma[cie], clinică, spital, program, docu[ment], secretariat, informa[ție], medic, laborator, facul[tate], universi[tate], profesor, bibliotecă, special[ist], coleg, persoană, eveniment, adresă, restaurant, telefon, terasă, club, teatru, operă, cafea, parc, limbă, sta[ție], aparta[ment], cali[tate], tur[ist], activi[tate], fami[lie], seară, oră, an, noapte, temperatură, soare, climă, de ce?, pentru că.

Verbe (14): a comunica, a studia, a imagina, a vizita, a organiza, a exista, a prefera, a participa, a termina, a ploua, a colabora, a invita, a accepta, a controla.

Anexa 3: text creat de ChatGPT, varianta 1.

Mă numesc Clara. Sunt studen[tă] la universi[tate], la Facul[tate]a de Medicină din Cluj. Eu vin din Franța. Acum locuiesc în Cluj, într-un aparta[ment] mic, aproape de universi[tate]. Am o colegă simpatică. Ea este din Spania. Noi avem un program interesant.

În fiecare zi, mergem la laborato[r], la bibliotecă și la cursuri. Profe[sor]ii sunt atenți și cultura[li]. Noi studiem, colaborăm și comunicăm. Am termina[t] primul

docu[ment] pentru un proiect despre clima. Am parti[cipat] la o activi[tate] despre clima și sănătate. A fost interesant.

După cursuri, merg la res[taurant], la cafea sau la parc. Ieri am vi[zitat] opera din oraș. Orașul este modern, social și elegant. Clima este bună. Aseară a plo[u]at, dar azi este soare. Îmi place Clujul. Este un oraș activ, cu multe opțiuni. Eu sunt activă și optimistă. Îmi place să fiu originală și atentă. Rar am timp liber, dar când am, merg cu colegii la club sau la teatru. Avem o vie[ț]e socială frumoasă.

Anexa 4: text creat de ChatGPT, varianta 6

Numele meu este Carla. Sunt studentă la universitate, la facultatea de medicină. Am un apartament mic cu două camere. Apartamentul este pe o stație aproape de clinică. Am colegi simpatici și activi. Profesorii sunt ospitalieri și comunică bine.

Azi, am cursuri la laborator și la spital. Aseară, am participat la un eveniment cultural cu colegii. A fost interesant. Ieri, am terminat un program de studii despre temperatură și climă. Medicii au prezentat informații utile.

Azi, beau o cafea la terasă sau la restaurant. Măine, vizitez biblioteca. Îmi place să studiez într-un loc calm. A studia este important. Particip cu colegii la activități sociale și culturale.

Profesorul meu a organizat un club de limbă. Comunicăm în limba română și colaborăm bine. Am controlat un document cu un specialist. Am acceptat invitația la teatru și la operă. A fost o seară super.

În parc, văd soare, persoane și copii. Răspund la telefon și afirm: „Este o zi optimistă!”. Nu plouă, este temperatură bună. Când plouă, stau în apartament și citesc pe internet.

Am o familie modernă. Locuiesc în alt an, dar comunic zilnic. Întreb: „De ce?” și primesc răspuns: „Pentru că viața este amuzantă, elegantă și cool!”

A prefera un stil de viață normal și calm este important. A organiza timpul este util. A controla emoțiile este dificil, dar a imagina lucruri pozitive ajută.

Unu, doi, trei colegi sunt în programul meu. Am patru profesori. Cinci activități pe săptămână. Șapte zile pline. O mie de idei!

Anexa 5: textul final, după intervenție.

Numele meu este Carla, sunt italiancă. Sunt studentă la Universitatea de Medicină și Farmacie „Iuliu Hațieganu” din Cluj-Napoca, la Facultatea de Medicină. Am un apartament cu două camere. Apartamentul este situat la o stație de clinică și UMF. Am colegi simpatici și activi. Profesorii sunt ospitalieri și comunică bine în franceză.

A fost interesant. Ieri, de la ora unu la ora cinci am terminat un program de studii despre temperatură și climă și cum influențează pacienții. Medicii au prezentat informații și documente utile și am discutat cu un specialist. Seara am participat la un eveniment cultural cu colegii. Am acceptat o invitație la teatru și la operă. A fost o seară super.

Azi, am cursuri teoretice la laborator și cursuri practice la spital. Când termin cursurile, beau o cafea la terasă sau la restaurant. Măine, vizitez biblioteca. Prefer studiul într-un loc calm. A studia este important. În week-end, particip cu colegii la activități sociale și culturale. Profesorul meu organizează un club de limbă. Comunicăm în limba română și colaborăm bine.

Luni nu am ore și fac o escapadă în parc. În parc, văd soare, persoane simpatice, elegante, nu plouă, este temperatură bună. Luni, când plouă, sunt în apartament și navighez pe internet.

Am o familie modernă. Ei sunt în Italia, dar comunicăm tot timpul. Mama mea sună la telefon : „Ce faci? Cum ești?” Eu răspund : „Sunt superbine!” Mama este curioasă: „De ce?” și eu răspund invariabil: „ Pentru că viața este amuzantă, elegantă și cool! Este o zi optimistă!”. Este un ritual, este ritualul nostru la telefon.

La Cluj, eu prefer un stil de viață normal și calm. Organizez bine timpul, este util. Ocazional, există situații dezagreabile și a controla emoțiile este dificil, dar a imagina emoții pozitive este bine. În plus aici, la Cluj, am trei colegi extraordinari, patru profesori preferați, cinci activități academice pe zi, două activități culturale în weekend, o distracție la restaurant pe săptămână, în concluzie, șapte zile pline. O mie de idei!

Anexa 6: unitatea didactică.

 Sarcină didactică integrată ICLR – nivel A1

Tema : Mă prezint / Identitate personală

Limbi implicate: Română – Franceză

 SENSIBILIZARE : obiective

Receptarea globală și selectivă a unui text simplu în limba română (descriere personală).

Observarea asemănărilor lexicale și structurale între română și franceză.

Exercițiul 1 – Asociază fiecare cuvânt în română cu echivalentul său transparent în franceză.

Română	Franceză	
document	a. spécial	...
temperatură	b. université	...
cultural	c. document	...
universitate	d. température	...
special	e. culturel	...
activitate	f. activité	...
elegant	g. élégant	...
popular	h. populaire	...

Română	Franceză	
informație	i. information	...
laborator	j. laboratoire	...

Exercițiul 2 – Decide dacă afirmațiile sunt A (adevărate) sau F (false) și notează în coloana liberă.

1....	Carla are un apartament într-un cartier liniștit.
2. ...	Ea participă la un program despre biologie moleculară.
3. ...	La UMF, colegii sunt dinamici și politicoși.
4. ...	Seara, Carla face escapade în natură.
5. ...	Profesorii comunică bine în limba franceză.

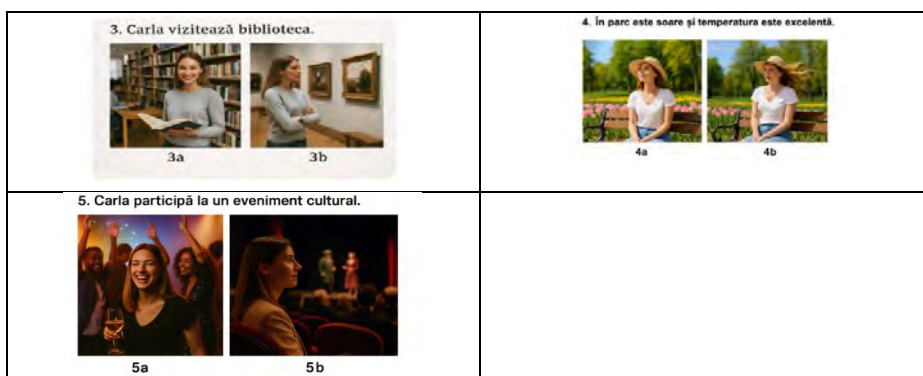
Exercițiul 3 – Subliniază cuvintele din listă similare cu cuvinte din franceză: restaurant, prieten, activitate, parc, ora, casă, familie, spital, special, internet, ou, elegant, activ, agendă, club.

Exercițiul 4 – Grupează cuvintele în cupluri de familii lexice.

1. student	1.g	a. documentar
2. cultural		b. facultativ
3. informație		c. popularitate
4. social		d. cultură
5. telefon		e. societate
6. activitate		f. telefonic
7. document		g. studii
8. specialist		h. informativ
9. facultate		i. activ
10. popular		j. special

Exercițiul 5 – Pentru fiecare afirmație, selectează imaginea corespunzătoare.

Carla bea o cafea la restaurant. 1a 1b 	2. Studenții comunică la clubul de limbă 2a 2b

 ANTRENAMENT: obiective

Recunoașterea vocabularului transparent prin **activarea competenței receptive** în contexte ușor modificate.

Consolidarea **înțelegerii sensului global** prin alegerea **cuvântului potrivit** într-un context similar celui cunoscut.

Consolidarea vocabularului prin **recunoașterea antonimelor și sinonimelor transparente** în limbi romanice, în special română–franceză.

Exercițiul 1 – Completează fiecare propoziție cu varianta adecvată din listă. Atenție: există un antonim eronat.

Carla nu servește o cafea, ci o _____.	enervante
Atmosfera nu este calmă, este _____.	inutile
Temperatura nu este agreabilă, pentru că este _____.	plouă
Evenimentul nu este cultural, este _____.	sportiv
Nu sunt persoane simpatice, ci persoane _____.	salată de crudități
În parc nu este soare, pentru că _____.	stresantă
Nu sunt documente utile, ci documente _____.	vânt

Exercițiul 2 – Alege varianta cu un sens aproximativ identic pentru segmentul subliniat.

1. Carla are <u>colegi simpatici</u>. a) frumoși. b) prietenoși. c) amabili.	5. Carla preferă un stil de viață <u>calm</u>. a) relaxat b) energic c) sportiv.
2. A fost o seară <u>super</u>. a) extraordinară. b) slabă. c) simplă.	6. A terminat un <u>program</u> de studii. a) proiect b) curriculum c) o reuniune.

3. Carla a participat la un <u>eveniment cultural</u> . a) o activitate socială. b) un spectacol artistic. c) o plimbare.	7. Carla bea cafea la <u>terasă</u> . a) apartament. b) parc. c) restaurant în aer liber.
4. Profesorul organizează un <u>club</u> de limbă. a) curs b) atelier c) bibliotecă.	8. Carla vizitează <u>biblioteca</u> . a) librăria. b) spațiul de studiu. c) cantina.

Exercițiul 3 – Notează varianta corectă pentru verbele *a fi* și *a avea* la prezent.

1. Carla studentă la UMF. a) este b) sunt c) ești	6. Profesorii ... ospitalieri. a) suntem b) este c) sunt
2. Eu ... o familie modernă. a) avem b) ai c) am	7. Voi ... cursuri azi? a) aveți b) avem c) ai
3. Noi ... colegi activi. a) suntem b) este c) ești	8. El ... o idee bună. a) are b) avem c) sunteți
4. Tu ... un apartament? a) am b) ai c) sunt	9. Eu ... în parc. a) suntem b) sunt c) ești
5. Ei ... în Italia. a) este b) sunt c) ești	10. Tu ... o zi calmă? a) ai b) are c) sunt

 PERFEȚIONARE: obiective

Dezvoltarea competenței lexicale prin observarea regularităților morfologice specifice limbilor romanice.

Consolidarea strategiilor morfologice în procesul de intercomprehensiune, prin deducerea formei corecte.

Fixarea corespondenței dintre radical și sufix în română, în baza analogiilor romanice.

Consolidarea recunoașterii timpilor verbali de bază (prezent și perfect compus), cu indici temporali clari (azi, ieri, mâine, seara, în weekend etc.), într-un context narativ.

Activarea și reutilizarea vocabularului transparent din câmpuri semantice familiare (universitate, activități, locuri, persoane, evenimente) în contexte funcționale.

Exercițiul 1 – Din text, identifică regula pentru verbe și creează forma de prezent sau perfect compus.

1. Eu la Universitatea de Medicină. (*a studia*)

2. Carla și cu mine un apartament. (*a avea*)
3. Profesorii bine cu studenții. (*a comunica*)
4. Ieri noi la un eveniment cultural. (*a participa*)
5. Măine eu biblioteca. (*a vizita*)
6. Tu curajos și optimist. (*a fi*)
7. Luni noi nu cursuri. (*a avea*)
8. Eu o cafea la terasă. (*a bea*)
9. Colegii o prezentare despre climă. (*a organiza*)
10. Noi activități culturale în weekend. (*a prefera*)

Exercițiul 2 – Completează cu terminația corectă substantivele feminine. Ai o listă de terminații: *-tate, -ție, -ie, -are, -iune, -eție, -iță, -at, -ară*. Poți crea singur un cuvânt nou?

universi... →	farmac... →	informa... →
staț... →	facul... →	explica... →
sta... →	discu... →	invita... →
speciali... →	anatom... →	doctor... →
reg... →	celebri... →	ortoped... →
profes... →	investiga... →	anestez... →
conserv... →	activi... →	opin... →
prezent... →	act...-→	

Exercițiul 3 – Stabilește ordinea cronologică pentru afirmațiile de la 1 la 10.

7									

1. La 17h, după cursuri, vizitez biblioteca și studiez la anatomie.
2. Dimineața, studiez în laborator și lucrez cu un profesor.
3. Seara, particip la o aniversare cool în club cu colegii.
4. Profesorul prezintă un document interesant.
5. Măine, organizez o activitate socială cu colegii.
6. În weekend, prefer o plimbare în parc, când este soare.
7. Ieri, am văzut un spectacol la teatru.
8. În pauza de cursuri, beau o cafea la cantină și vorbesc cu o colegă.
9. Azi e vineri, merg la facultate cu colegii mei.
10. A fost o experiență culturală elegantă și specială.

Exercițiul 4 – Creează un text scurt, de 60 de cuvinte, după modelul din text. Specifică cine ești, de unde, ce faci la Cluj, cu cine, cum este aici.

Nadia OBROCEA
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

**Învățarea din erori. Un studiu
de caz privind învățarea
limbii române ca limbă străină**

Abstract: (Learning from errors. A case study on learning Romanian as a foreign language) The idea that errors generally play an important role in learning has been stated and emphasized numerous times and in different contexts, from samples of old folk wisdom, such as the Italian proverb *Sbagliando s'impara*. (in Romanian: "By making mistakes, you learn."), to recent and sophisticated psychological, cognitive, pedagogical theories, etc. Currently, the issues emerging from this principle are also intensively explored in research on learning a language as a foreign language. This paper addresses the multiple "facets" of the phenomenon of learning from errors, with special reference to the process of learning Romanian as a foreign language. Our approach consists, in a first instance, in inventorying, categorizing and analyzing the main types of errors occurring in the process of learning Romanian as a foreign language, as well as identifying and investigating the specific causes that cause them, based in particular on the educational activities carried out in the academic year 2024-2025, within the Romanian Language Preparatory Program for Foreign Citizens (RLPPFC), organized at the Faculty of Letters, History, Philosophy and Theology, West University of Timișoara. For a deeper understanding and a more precise definition of the phenomenon of learning from errors, the paper also aims to present a series of educational activities specific to error-based learning, with immediate applicability in learning Romanian as a foreign language.

Keywords: error, learning, error-based learning, Romanian as a foreign language, norm

Rezumat: Ideea că erorile joacă, în general, un rol important în învățare a fost afirmată și subliniată de numeroase ori și în contexte diferite, de la mostre de veche înțelepciune populară, cum ar fi proverbul italian *Sbagliando s'impara*. (în românește: „Făcând greșeli, înveți.”), la recente și sofisticate teorii psihologice, cognitiviste, pedagogice etc. În prezent, problematica ce derivă din acest principiu este explorată intens și în cercetările privind învățarea unei limbi ca limbă străină. Lucrarea de față abordează „fațetele” multiple ale fenomenului învățării din/prin erori, cu referire specială la procesul de învățare a limbii române ca limbă străină. Demersul nostru constă, într-o primă instanță, în inventarierea, categorizarea și analizarea principalelor tipuri de erori survenite în procesul de învățare a limbii române ca limbă străină, precum și identificarea și investigarea cauzelor specifice care le provoacă, bazându-se, în mod particular, pe activitățile didactice desfășurate în anul universitar 2024-2025, în cadrul Programului pregătitor de limbă română pentru cetățenii străini (PPLRCS), organizat la Facultatea de Litere, Istorie, Filosofie și Teologie, Universitatea de Vest din Timișoara. Pentru o înțelegere profundă și o definiție mai exactă a fenomenului învățării prin erori, lucrarea își propune și prezentarea unei serii de activități didactice specifice învățării bazate pe erori, cu aplicabilitate imediată în învățarea limbii române ca limbă străină.

Cuvinte-cheie: eroare, învățare, învățare bazată pe erori, limba română ca limbă străină, normă

Introducere

În cercetările recente, fenomenul erorilor este abordat cu mare interes, din numeroase perspective: psihologică, pedagogică, didactică etc. și sub multiple aspecte (importanță, cauze, tipologie, management etc.). Unul dintre domeniile predilecte în raport cu care este descris și analizat acest fenomen este reprezentat de procesul de predare-învățare a unei limbi străine.

Explorările prezente focusate pe erori își au originea în cercetări mai vechi, din anii '60-'70, când, în domeniul predării unei limbi ca limbă străină s-a realizat trecerea de la abordările de tip behaviorist și contrastiv, la o abordare bazată pe erori, în special din cauza faptului că prin vechile tipuri de investigații nu s-au putut descrie, justifica și rezolva toate tipurile de erori (cf. Corder 1981, 1; Kryeziu 2015, 395-396).

La începuturile cercetărilor de această factură, Larry Selinker a subliniat importanța studierii erorilor pentru: 1) cercetătorul din domeniul învățării limbii ca limbă străină; 2) profesorul de limbă ca limbă străină; și 3) cursantul care învață o limbă ca limbă străină (Selinker 1969, 114-132). Ulterior, Stephen Pit Corder, considerat unul dintre fondatorii analizei erorilor (Kryeziu 2015, 396), a afirmat că, în general, există două mari tipuri de justificări pentru investigația erorilor, și anume: 1) o justificare teoretică, conform căreia abordarea erorilor are drept rezultat o mai bună înțelegere a procesului de achiziționare a unei limbi străine; și 2) o justificare pedagogică, conform căreia înțelegerea naturii erorilor poate duce la identificarea unor strategii eficiente de eradicare a acestora (Corder 1981, 1).

Dacă problematica erorilor reprezintă, la nivelul cercetării, un subiect semnificativ, care provoacă cercetări revelatoare din varii perspective, unele bazate pe experiențe didactice, în plan pur educațional, atitudinea față de fenomenul erorilor, atât din partea profesorilor, cât și din partea cursanților, este diversă. În acest sens, anchetele realizate în legătură cu acest fenomen, în rândul profesorilor și al cursanților, devin un fundament pentru înțelegerea fenomenului în sincronie. Pentru a explica erorile în toate detaliile acestora și pentru a propune strategii eficiente de gestionare a erorilor, este necesară cunoașterea, într-o primă instanță, a modului în care profesorii și studenții se raportează la acestea. De pildă, din punctul de vedere al lui Janet Metcalfe, erorile pot reprezenta un beneficiu atât studenți, cât și pentru profesori (Metcalfe 2017, 465 ș.c.). Cercetătoarea a atras atenția asupra faptului că o atitudine a profesorilor bazată pe „toleranță la eroare stimulează implicarea activă, exploratorie și generativă a cursanților” (Metcalfe 2017, 465). Janet Metcalfe a afirmat că studiile experimentale privind erorile au demonstrat faptul că învățarea prin intermediul erorilor reprezintă o strategie productivă, în timp ce evitarea erorilor în timpul învățării poate reprezenta chiar un dezavantaj pentru studenți (Metcalfe 2017, 465).

Una dintre concluziile relevante ale tuturor studiilor focusate pe erori este aceea că, în procesul educațional, raportarea la erori trebuie să fie una pozitivă, constructivă, favorabilă, deoarece, pe de o parte, evaluarea negativă, feedbackul critic și sancționarea drastică a erorilor nu este cea mai eficientă metodă de gestionare a acestora, iar, pe de altă parte, ignorarea erorilor nu reprezintă o soluție viabilă în actul didactic (Seifried,

Wuttke 2010, 148). În acest sens, perspectiva care este vehiculată din ce în ce mai mult în literatura de specialitate este aceea în care erorile reprezintă autentice „oportunități de învățare” (Steuer, Tulis, Peterson 2025, 1) și „ingrediente” importante ale procesului de învățare (Shaffer 2005, 1). Astfel, prin dezvoltarea unei viziuni generale mai flexibile privind erorile, prin înțelegerea potențialului de învățare a erorilor și prin promovarea unor medii educaționale prietenoase cu erorile (Seifried, Wuttke 2010, 148), acestea pot fi incluse în mod eficient în procesul de învățare.

Jürgen Seifried și Eveline Wuttke au realizat două studii pilot care vizează „cultura erorii” în concepția studenților și managementul erorilor de către profesori, aspecte care au facilitat înțelegerea viziunii studenților privind erorile, precum și competența profesorilor în identificarea, diagnosticarea erorilor și în gestionarea constructivă a acestora (Seifried, Wuttke 2010, 147).

Recent, Gabriele Steuer, Maria Tulis, Elizabeth R. Peterson, subliniind faptul că „nu există un cadru teoretic comprehensiv” pentru a explica contribuția erorilor la procesul de predare-învățare, au propus un demers care să contribuie la 1. stabilirea situațiilor de învățare (formale sau informale) favorabile erorilor și a caracteristicilor acestora; 2. analizarea percepției cursanților și a profesorilor privind erorile; 3. investigarea „răspunsurilor adaptive” la erori (Steuer, Tulis, Peterson 2025, 1). Modelul de analiză a erorilor propus de cei trei cercetători este bazat pe teorii ale învățării autoreglate, teorii ale motivației, voinței, evaluării ș.a. (Tulis, Steuer, Peterson 2016, 12).

În majoritatea cercetărilor asupra erorilor au fost abordate în mod constant o serie de probleme menite să contribuie la realizarea unui profil complet al acestei chestiuni, și anume: definirea erorilor, cauzele acestora, tipologia erorilor, strategii de gestionare a erorilor, din dublă perspectivă, a profesorilor și a studenților, importanța erorilor pentru procesul de predare-învățare etc.

În acest context, un prim aspect care trebuie luat în discuție, în scopul definirii erorilor, este acela al diferenței dintre eroare și greșeală. Pornind de la celebra dichotomie chomskiană dintre competență și performanță, Stephen Pit Corder a realizat diferența dintre eroare și greșeală, menționând că eroarea ține de competență, iar greșeala trimite la performanță (Corder 1981, 10). Conform lui Stephen Pit Corder, eroarea este cauzată de necunoașterea normelor limbii străine în cauză, iar greșeala este o eroare aleatorie, cauzată de neatenție, oboseală etc. (Corder 1981, 10 ș.c.). Subliniind, la rândul lui, diferența dintre eroare și greșeală, Carl James a menționat că eroarea este o greșeală produsă fără intenție și pe care studentul intenționează să o corecteze și este capabil să o corecteze, în timp ce eroarea propriu-zisă se caracterizează prin faptul studentul o realizează fără a manifesta intenția și fără a deține abilitatea de a o corecta (James 1998, 78). În ceea ce privește gradul lor de gravitate, H. Y. Touchie a menționat că erorile de performanță sau greșelile nu sunt grave, ele putând fi corectate de producătorul lor, în timp ce erorile de competență sunt grave, ele denotând necunoașterea și învățarea inadecvată (Touchie 1986, 76).

În ceea ce privește cauzele erorilor, Stephen Pit Corder a evidențiat două mari concepții privind cauzele erorilor pentru domeniul educațional, și anume: 1) concepția conform căreia erorile sunt perfect umane, acestea realizându-se, în fond, din cauza imperfecțiunii naturii umane; 2) viziunea care atribuie drept cauză pentru erori strategiile de predare imperfecte (Corder 1981, 7).

În general, cauzele erorilor survenite în procesul de achiziționare a unei limbi străine au fost atribuite: 1) influențelor limbii native, provocând astfel așa-numitele erori interlingvistice, de transfer sau de interferență; și 2) factorilor intralingvistici și de dezvoltare, ceea ce generează erorile intralingvistice și de dezvoltare (Touchie 1986, 77).

După H. Y. Touchie, factorii intralingvistici și de dezvoltare, care se bazează strict pe trăsăturile și dificultatea limbii străine respective, sunt reprezentați de:

- 1) Simplificare, care presupune utilizarea unei forme sau unei construcții mai simple în locul unora mai complexe;
- 2) Suprageneralizare, care constă în utilizarea unei forme sau a unei structuri în contexte inadecvate, în care nu ar trebui utilizate;
- 3) Hipercorectitudine, care se referă la utilizarea unor forme incorecte, considerate ca fiind corecte și, practic, corectate, prin analogia cu alte forme corectate în mod insistent de către profesor;
- 4) Predare defectuoasă, care cauzează erori prin tipurile și natura materialelor didactice propuse de profesor, ordinea predării temelor etc.;
- 5) Fosilizare, adică persistența erorilor pe termen lung, ceea ce face dificilă corectarea acestora la un moment dat;
- 6) Evitare, ceea ce înseamnă reticența manifestată de student în utilizarea unor forme nesigure, din teama de a nu greși, ceea ce duce la utilizarea frecventă a unor forme mai sigure;
- 7) Învățare inadecvată, adică învățarea incompletă sau neînvățarea regulilor limbii etc.;
- 8) Ipoteza falsă, adică asumarea unor considerații greșite despre limba străină, care pot cauza diferite erori (Touchie 1986, 78-79).

În ceea ce privește tipologia erorilor, menționăm că de-a lungul timpului au fost realizate multiple clasificări, după diverse criterii. David E. Shaffer a sintetizat cele mai importante clasificări ale erorilor, realizate de-a lungul timpului de către diverși cercetători, astfel:

1) Prima clasificare menționată de David. E. Shaffer, bazându-se cercetările realizate de Robert L. Politzer și Arnulfo G. Ramirez (1973), are drept criteriu compartimentul limbii în care se încadrează eroarea, prin încălcarea unor norme specifice. În acest sens, se disting erori fonologice, morfologice, sintactice și lexicale (Shaffer 2005, 2).

2) A doua clasificare prezentată de același autor este reprezentată de clasificarea realizată de Marina K. Burt și Carol Kiparsky (1972), în funcție de modul în care „structura de suprafață a propoziției sau a expresiei este alterată de eroare” (Shaffer

2005, 2). În acest sens, pot fi identificate, la modul general, erori de tipul omisiunilor, adăugirilor (subcategorizate prin regularizare sau dubla marcare a unei anumite forme), dezinformărilor (subclasificate în erori de regularizare, forme arhaice, forme alternative) și erori de topică etc. (Shaffer 2005, 2).

3) A treia clasificare descrisă de David. E. Shaffer este tot o clasificare propusă de Marina K. Burt și Carol Kiparsky (1972), conform căreia erorile sunt globale sau locale. Această clasificare este una de factură comunicativă, prin vizarea consecințelor asupra comunicării pe care erorile le exercită (Shaffer 2005, 3). Marina K. Burt și Carol Kiparsky (1974) au realizat această clasificare în funcție de efectul produs asupra înțelegerii enunțului de către interlocutor. Astfel, erorile globale sunt erorile care vizează structura generală a unui enunț, deci care perturbă sensul enunțului și afectează comunicarea, iar erorile locale sunt erorile care afectează numai un segment din enunț, deci care nu au consecințe asupra enunțului în ansamblu și înțelegerii acestuia (Burt și Kiparsky 1974, 73; James 1998, 56; Ellis 1997, 20). În ceea ce privește gradul lor de dificultate, erorile globale sunt considerate, în mod evident, mai grave decât erorile locale (Burt și Kiparsky 1974, 73).

4) A patra clasificare prezentată de David E. Shaffer este celebra clasificare bazată pe diferența dintre limba nativă și limba străină, în funcție de care erorile se diferențiază în erori interlingvistice și erori intralingvistice și de dezvoltare (Shaffer 2005, 2). Erorile interlingvistice sunt erorile care pot fi justificate prin aplicarea unor norme ale limbii native la limba străină. În acest sens, trebuie menționat și conceptul de „interlimbă”, dezvoltat de Larry Selinker (1969), care reprezintă un fel de hibrid între limba nativă și limba străină și care este utilizată, în fond, de cursant (Corder 1981, 2). Erorile intralingvistice și de dezvoltare au la bază „procesele mentale ale dezvoltării generale a limbajului, nu regulile gramaticale ale limbii 1 a cursantului care învață o limbă 2” (Shaffer 2005, 2-3). În acest sens, David E. Shaffer vorbește și despre erorile ambigue, „care pot fi clasificate fie ca erori de dezvoltare, fie ca erori interlingvistice, deoarece reflectă erori pe care le face în mod obișnuit un cursant de L1, în timp ce, în același timp, reflectă structura limbii materne a cursantului de L2.” (Shaffer 2005, 3).

O altă problemă deosebit de importantă privind erorile este aceea a gestionării erorilor de către profesori, pe de o parte, și de către studenți, pe de altă parte. Managementul erorilor de către profesori este o activitate dificilă, cu mai multe fațete și care se realizează pe mai multe planuri. În cadrul activităților didactice, profesorul efectuează operațiunile de identificare, diagnosticare și corectare a acestora. În legătură cu corectarea erorilor, Carl James sugerează 3 mari strategii: 1) feedbackul sau simpla informare privind eroarea, fără a oferi varianta corectă; 2) corectarea propriu-zisă sau furnizarea de detalii specifice despre eroare și sugerarea de forme alternative; 3) remedierea sau oferirea de explicații complete privind eroarea, a regulilor limbii, cu scopul de a preveni eventualele erori viitoare (James 1998, 176 ș.c., 240). În ceea ce privește gestionarea erorilor de către studenți, s-a stipulat că studenții trebuie să gestioneze erorile într-o „manieră adaptivă și reflexivă” (Tulis, Steuer, Peterson 2016, 12).

Erorile. Studiu de caz privind învățarea limbii române ca limbă străină

Pornind de la acest cadru teoretic mai amplu, vom prezenta în continuare fenomenul erorilor prin prisma unui mic studiu de caz realizat pe baza activităților didactice desfășurate în anul universitar 2024-2025, la disciplina *Limba specializat. Științe sociale*, susținute în cadrul *Programului pregătitor de limbă română pentru cetățenii străini* (PPLRCS), organizat la Facultatea de Litere, Istorie, Filosofie și Teologie, Universitatea de Vest din Timișoara. Teoretic, în momentul inițializării acestei cercetări, adică în semestrul al II-lea al anului universitar 2024-2025, studenții ar fi trebuit să se situeze la nivelul A2, pentru ca la finalizarea semestrului respectiv să ajungă la nivelul B2 de limbă română. Acest studiu de caz exploratoriu poate ilustra complexitatea, varietatea și dinamica fenomenului erorilor, poate oferi o mai bună înțelegere a erorilor în context educațional și poate servi ca investigație preliminară la o cercetare mai profundă a fenomenului vizat.

Scopul principal al acestei abordări a fost acela de a identifica, de a categoriza și de a analiza erorile survenite în procesul de achiziționare a limbajelor specializate în limba română. În acest sens, demersul nostru a constatat în colectarea și analizarea erorilor survenite în procesul de achiziționare a limbajului specializat specific științelor sociale în limba română de către studenții străini. La realizarea acestui studiu de caz au participat 15 studenți, din 7 țări, de pe 4 continente: Macedonia de Nord, Peru, São Tomé și Príncipe, Serbia, Siria, Turcia, Ucraina. Pentru a oferi o perspectivă cât mai unitară asupra fenomenului investigat, erorile au fost extrase doar din temele realizate de studenții implicați în acest demers, atât din temele obligatorii, scrise sau orale (postate în format audio), pe care studenții le-au realizat pe parcursul semestrului, ca parte a evaluării formative, cât și din temele finale, din cadrul evaluării sumative. Erorile identificate în aceste teme obligatorii sunt prezentate împreună, în această lucrare, deoarece considerăm că o comparație propriu-zisă între erorile prezente în cadrul evaluării formative și erorile din cadrul evaluării sumative poate reprezenta subiectul unei cercetări în sine. Temele studenților analizate din această perspectivă au vizat toate domeniile aferente științelor sociale și au implicat aplicații diverse, de la rezolvarea unor exerciții, la formularea unor enunțuri, răspunderea la un chestionar (oral sau în scris), comentarea unor dictoane, redactarea unei știri, analizarea unei reclame, realizarea unor eseuri pe tematici multiple, realizarea și susținerea unei pledoarii, susținerea unui monolog pe o temă la alegere etc.

În continuare vom ilustra cele mai relevante erori identificate în temele studenților, clasificare după compartimentul limbii care este afectat, și anume: fonologic, morfologic, sintactic, lexical. În plus, am inclus în această listă și unele dintre erorile de scriere. Această categorizare ni se pare cea mai adecvată în acest context, cu atât mai mult cu cât în activitatea de evaluare aceste erori trebuie explicate de către profesor din această perspectivă. În orice situație, erorile trebuie corectate și, în acest sens, menționate normele limbii române care sunt încălcate, pentru ca studenții să înțeleagă pe deplin eroarea, să învețe din ea și să nu o repete în viitor.

Pentru o mai clară descriere a erorilor prezente în enunțuri sau texte care conțin erori multiple, fără nicio relație între ele, am izolat eroarea prin corectarea celorlalte erori din enunț și am prezentat-o ca atare. În acest fel, am reluat contextul de câte ori a fost necesar pentru a ilustra fiecare eroare în parte.

Erori de fonologie

Una dintre cele mai frecvente erori fonologice realizate de studenții străini implicați în studiul nostru de caz este reprezentată de confuzia dintre fonemele [ə] și [i], respectiv dintre alofonele acestora. În plus, această eroare fonologică poate fi reprodusă, în mod natural, ca atare în scris. În anumite cazuri, confuzia se realizează numai vorbire, în alte situații numai în scris, între literele corespunzătoare fonemelor în cauză. Redăm, în acest sens, următoarele exemple: „Nu există nicio cale de atac a hotărârii judecătorești definitive.”; „Dobânda la credit a crescut.”; „Nu există lege penală care se aplică retroactiv în România.”; „Anul acesta firma noastră a produs mai multe cărți decât anul trecut.”.

Erori de morfologie

Dintre erorile de morfologie, cea mai frecventă eroare identificată este aceea care trimite la utilizarea formei articulate sau nearticulate a substantivelor, în funcție de context. Cauzele acestei erori sunt multiple, precum normele complexe ale limbii române în acest caz, influența limbilor native în care nu există articol, influența limbii engleze, neatenția, oboseala etc.

Redăm în continuare câteva contexte în care sunt utilizate în mod eronat forme nearticulate ale substantivelor în locul celor articulate cu articol hotărât: „Copil din clasa a treia a luat nota 10.”; „Elev a învățat mai mult din jocuri.”; „Pace în toată lumea este foarte importantă.”; „Toți studenți Anului Pregătitor au primit diplome și flori.”; „Eram elevul care pune multe întrebări, care amestecă arta cu știință, logica cu imaginație.”; „Acești profesori au relații bune cu familie lor.”; „Cei mai frumoși ani din viața mea au fost ani când am fost studentă la Facultate de Medicină.”. În alte situații, se procedează în sens invers, adică sunt utilizate în mod eronat forme articulate cu articol hotărât în locul unor forme nearticulate ale unor substantive: „Pentru mine, cei mai frumoși ani au fost când am fost în liceul.”; „În liceul am fost interesată de litere, filozofie, sociologie, psihologie, matematică și istorie.”; „Ultimul visul a fost simplu și n-are niciun sens.”; „După cum se știe, există mai multe tipuri de memoria.”; „Tocmai de aceea vreau să studiez la această facultatea, pentru că eu cred că îmi poate oferi cunoștințe, experiență și șansa să-mi dezvolt potențialul.”. Mai rar apar și situații de dublă articulare, cel mai probabil din neatenție sau oboseală: „Președintele din țara mea este o femeia.”.

În ceea ce privește articolul hotărât, menționăm și utilizarea, cel mai probabil prin generalizare, a unei forme de articol eronate, ca în exemplul următor: „Președintele din țara mea este o femeie.”.

Din cercetarea noastră reiese că genul substantivului în limba română poate genera multiple erori, cel mai probabil din cauza influențelor limbilor native în care fie nu există gen gramatical, fie nu există genul neutru, fie genul este diferit de cel din limba română, sau, pur și simplu, din necunoașterea normelor limbii române, ca în exemplele următoare: „El are un senzație de durere.”; „Nu am niciun motivație de viață.”.

Numărul substantivelor poate impune frecvent probleme studenților străini, generând forme eronate de plural ca în exemplele următoare: „Vieții lor sunt foarte interesante și pline.”; „Percepțiile și reprezentării sunt relaționate.”; „Ei nu au avut profit pentru că cheltuielile lor sunt mai mari decât veniți.”.

În ceea ce privește cazul substantivelor, se poate menționa, într-o primă instanță, utilizarea eronată a cazului nominativ-acuzativ în locul cazului genitiv: „Am văzut la el semnele unei personalitate puternice.”; „Onorariul avocat este foarte mare.”, dar, mai rar, și situația inversă, în care cazul genitiv este utilizat în locul cazului nominativ: „Gândiri ei este plină de erori și fără logică.”.

Utilizarea pronumelui personal cu funcție de subiect, fără intenția de emfază sau de accentuare, reprezintă una dintre erorile frecvente în rândul studenților străini, după modelul propriei limbi sau după modelul limbii engleze: „Cel mai frumos an din viața mea a fost în 2023, deoarece eu am mers să lucrez în XYZ ca militar. În timpul acestui an, eu am lucrat în ABC.”.

În ceea ce privește adjectivul, principalul tip de eroare în care acesta figurează este constituit de neacordarea lui în gen cu substantivul pe care îl determină: „Compania produce mulți bunuri în fiecare an.”. Uneori, din aceeași cauză, apar erori în exprimarea gradului superlativ relativ al adjectivelor, mai exact în utilizarea articolului demonstrativ (adjectival) din componența lui: „Pentru mine, cea mai frumoși ani au fost în liceu.”; „Țara mea produce cel mai bună ciocolată din lume.”.

În acest sens, se poate menționa și utilizarea formei de masculin cu referire la propria persoană de către studenți, sub influența limbii native în care nu există gen: „De mic m-am întrebat cum pot fi reconstruite economiile afectate de criză.”; „Acesta este locul în care mi-am petrecut copilăria, unde m-am simțit calm și fără griji.”; „Uneori am coșmaruri și mă trezesc speriat sau trist.”.

În ceea ce privește pronumele personal, una dintre erorile majore efectuate de studenții străini implicați în cercetare este constituită de omiterea pronumelui anaforic sau cataforic, în exemple de tipul: „Produsul pe care intenționez să creez este un tip nou de băutură.”; „Am salutat pe managerul companiei mele”. Chiar dacă în anumite cazuri formele realizate, mai simple, sunt acceptabile, studenții străini formulează astfel de exemple, în general, din necunoașterea normelor, aceasta rămânând astfel una dintre dificultățile cele mai mari ale limbii române.

Referitor la pronumele reflexiv, formele de acuzativ ale acestuia sunt eronat utilizate în loc de formele de dativ, și invers: „Nu mă amintesc visele foarte des.”. În alte situații, cazul este respectat, dar sunt utilizate forme eronate ale pronumelui

reflexiv, dublate de absența pronumelui personal anaforic ca în exemplul: „Ultimul vis pe care îmi amintesc.”.

Confuzia dintre pronumele demonstrativ și adjectivul pronominal demonstrativ, precum și utilizarea în mod eronat a formelor specifice ale acestora reprezintă, de asemenea, una dintre principalele dificultăți de factură morfologică ale studenților străini vizați: „În plus, în aceasta țară am cunoscut o persoană foarte importantă în viața mea.”.

O eroare mai rară, provenită cel mai probabil din hipercorectitudine, este constituită de dubla redare a posesiei: „Am învățat să-mi apreciez viața mea, deoarece am văzut cât de dificilă este viața pentru oameni, în această țară.”; „Tocmai de aceea vreau să studiez la această facultate, pentru că eu cred că îmi poate oferi cunoștințe, experiență și șansa să-mi dezvolt potențialul meu.”.

Erorile în care este implicat verbul sunt numeroase și diverse. Unele forme verbale eronate trimit la confuzii privind tipul conjugării: „Tocmai de aceea vreau să studiesc la această facultate.”; „Nu investez niciun ban în această afacere.”; „Jurații deliberă izolați de restul lumii.”; „El încearcă să-și dezvolteze abilitățile sociale.”. În unele cazuri, este utilizată în mod eronat o variantă prescurtată a verbului: „Organele care înfăptuie justiția se numesc organe judecătorești.”. Tot aici, trebuie menționate și confuziile realizate între diversele forme verbale în funcție de persoană și/sau număr: „Ei distribui marfă la toate magazinele din orașul lor, în fiecare dimineață, între 4 și 6.”; „Copiii înregistrez toate informațiile pe care le primesc, apoi le reproduc.”; „Notarii autentific testamentele legale.”; „Judecătorii judec fiecare cauză cu imparțialitate.”.

Anumite erori trimit la utilizarea unor forme de indicativ ale verbelor în locul formelor de conjunctiv sau invers: „Am cerut poliției și organelor de cercetare penală să cercetează fapta.”; „Senatorii și deputații sunt obligați să declară toate veniturile din anul precedent.”.

Omiterea verbului *a fi* reprezintă o eroare realizată la început de studenții în limbile cărora acesta nu există sau nu este utilizat: „Judecătorul un magistrat care pronunță o hotărâre.”.

Alte erori în care este implicat verbul sunt reprezentate de erorile provocate de diateza verbelor, mai exact diateza activă sau diateza reflexivă, după modelul limbilor native sau din necunoașterea normelor limbii române: „Pentru că mă trăiesc aici și acum.”; „Am fost la mare cu prietenii mei, am relaxat, am înotat... și așa mai departe.”; „Uneori amintesc visele, de obicei nu amintesc.”; „Da, eu pot să amintesc visele mele.”.

În ceea ce privește exprimarea timpului verbal, menționăm utilizarea eronată a timpului prezent în locul timpului perfect compus, în situații inadecvate: „Pentru mine cei mai frumoși ani sunt când am fost în liceu.”.

Frecvent apar și forme eronate ale participiului trecut: „În acești ani am creatat amintiri de neuit.”; „Am mergut la bancă.”.

În ceea ce privește prepozițiile, se poate remarca utilizarea lor inadecvată în funcție de context: „Acum sunt cei mai frumoși ani de viața mea.”; „Am o mulțime de

griji și îngrijorări acum, de multe ori sunt nervoasă despre viitor.”; „Eu dorm 8 ore la noapte.”; „În liceu am fost interesată în litere, filozofie, sociologie, psihologie, matematică și istorie.”; „Am fost interesată în teme ca personalitatea, emoțiile și sănătatea mintală, am participat în diverse evenimente școlare în care am avut șansa să învăț despre lucruri pe care le consideram esențiale pentru un viitor psiholog.”

O eroare frecventă este reprezentată de confuzia dintre prepoziția *ca* și conjuncția *că*, mai exact de utilizarea lui *că* în locul lui *ca*. În mod evident, în unele dintre aceste cazuri, avem de-a face doar cu erori de scriere. „Cel mai frumos an din viața mea a fost în 2023, deoarece eu am mers să lucrez în XYZ că militar.”; „Am avut mulți învățători și profesori în timpul vieții mele. Pe trei dintre ei aș dori să-i am că model pentru mine.”; „Am fost interesată de teme că personalitatea, emoțiile și sănătatea mintală, am participat la diverse evenimente școlare în care am avut șansa să învăț despre lucruri pe care le consideram esențiale pentru un viitor psiholog.”; „Mă motivează gândul că într-o zi voi contribui că un expert care înțelege și sprijină oamenii.”

Erori de sintaxă

Cea mai comună eroare de sintaxă efectuată de studenții străini este reprezentată de acord: „Acești manageri conduce foarte bine companiile lor.”; „Mi-a plăcut mereu locurile cu multă energie, cafenelele zgomotoase, gările pline, orașele care nu dorm niciodată.”; „Copiii are imaginație prea mare.”; „Ce reține ei din această lecție de viață?”

Erori lexicale

Erorile lexicale sunt reprezentate în mod frecvent de redarea unor forme incorecte sau inexacte ale termenilor, sub influența limbii engleze, a limbii native, și nu numai: „Reprezentanții guvernamentelor tuturor țărilor s-au întâlnit la Roma.”

În anumite situații sunt utilizate, prin simplificare, din necunoaștere, substantive mai simple în locul unor substantive mai complicate, în locul unor adjective sau chiar în locul unor verbe: „Se spune că anii studenți sunt cei mai frumoși, acum înțeleg de ce.”; „Diplomă de apreciere pentru activitatea în calitate de prezentatoare de evenime.”; „Reclama este simplă și distracție.”; „Ei produc suc natura.”; „Dacă vrem să fim fericiți, trebuie să satisfacție nevoile noastre.”

Erori de scriere

Pentru studenții străini participanți la studiul de caz, cea mai frecventă eroare de scriere este reprezentată de omiterea semnelor diacritice. Această eroare are multiple cauze, de la neatenție sau oboseală la necunoașterea formei exacte a termenilor sau a cuvintelor. Exemple: „Diploma de oratorie la o conferinta de psihiatrie și narcologie”; „Am învățat să-mi apreciez viața, deoarece am vazut cat de dificilă este viața pentru oameni, in aceasta țară.”; „In plus, în această țară am cunoscut o persoană foarte

importantă în viața mea.”; „Această diferență m-ă învățat devreme că există mai multe moduri sa înțelegi un om, chiar și atunci când nu vorbește limba ta.”.

Principala concluzie care se evidențiază în urma descrierii erorilor identificate în acest context educațional este reprezentată de specificitatea erorilor prezente în limbajele specializate, în raport cu cele care vizează limba română generală, iar concluzia noastră în acest sens este aceea că nu există diferențe majore între erorile specifice celor două situații.

Evident că există anumite erori efectuate de studenții străini care achiziționează limbajele specializate în limba română cauzate de dificultatea înțelegerii conceptelor aferente terminologiilor în cauză, dar aceasta este o chestiune care transcende limba. În plus, există erori provocate de complexitatea terminologiei corespunzătoare unui anumit domeniu specializat în limba română și de dificultatea reținerii acesteia. În acest sens, cea mai mare problemă în achiziționarea unui limbaj specializat într-o limbă străină pare a fi dificultatea reținerii termenilor românești care desemnează anumite concepte și dificultatea de a utiliza acești termeni în mod corect. Din acest mic studiu de caz reiese faptul că aceste cazuri nu sunt cele mai comune în acest context educațional.

Raportate la româna generală și indiferent de domeniul specific de realizare, principalele erori realizate de studenții străini sunt aceleași, doar că în procesul de achiziționare a limbajului specializat ele se aplică la termeni, nu la cuvinte. În plus, în limbajele specializate se regăsesc și erorile realizate în româna generală, pe lângă cele care trimit la terminologiile specifice din domeniile respective, deci erori în care sunt implicate cuvinte, și nu termeni.

O altă concluzie care derivă din această investigație este aceea că erorile realizate de către studenții străini implicați în studiul de caz sunt atât erori de flexiune a termenilor, cât și de utilizare a formelor corecte ale termenilor în contexte adecvate. În acest sens, majoritatea formelor incorecte ale termenilor sunt forme posibile în limba română. În raport cu eșantionul explorat, mai rare sunt erorile care conțin forme care nu sunt posibile în limba română, precum *studiesc* sau *am creatat*.

Acest mic repertoriu de erori nu reprezintă, cel mai probabil, nicio noutate pentru un profesor care predă limba română ca limbă străină, dar el poate aduce în prim-plan un set de erori care poate fi inclus în tipologii mai ample, interpretat în relație sau în comparație cu alte tipuri de erori, utilizat în teroretizări ulterioare cu privire la fenomenul erorilor etc. În plus, cum majoritatea acestor erori reprezintă devieri de la competența idiomatică, analiza poate fi extinsă la devierile de la competența elocuțională și la devierile de la competența expresivă prezente în actele lingvistice produse de studenții străini în limba română (v. Coșeriu 1992).

În loc de concluzii

Din punctul nostru de vedere, în procesul educațional se pot iniția o serie de activități didactice specifice învățării bazate pe erori, pentru a crea o atitudine favorabilă atât din partea profesorilor, cât și din partea studenților, cum ar fi: 1) crearea,

în cadrul cursurilor, a unei rubrici speciale în care fiecare student să-și analizeze propriile erori, efectuate la cursul respectiv: număr, frecvență, cauze etc., care poate fi intitulată *Errare humanum est!*; 2) realizarea unor chestionare teoretice privind fenomenul erorilor, pe care studenții trebuie să le completeze pe Google Classroom; 3) formularea unor cerințe izolate privind erorile, la care studenții trebuie să răspundă în scris, precum: Dați exemplul de o eroare pe care ați făcut-o în limba română și identificați cauza acesteia.; 4) interogarea studenților în legătură cu ceea ce au învățat din erorile colegilor (Această rubrică ar putea fi intitulată: „*Învață din greșelile altuia, nu vei avea timp să le faci tu pe toate!*”); 5) corectarea de către studenți a unor erori inserate în mod intenționat în anumite texte sau în anumite enunțuri de către profesor; 6) angrenarea studenților în activități în care trebuie să se corecteze unii pe alții (de exemplu, corectarea unor enunțuri scrise de colegi pe tablă; corectarea dictărilor de către colegi etc.); 7) implicarea studenților în activitatea de analiză a erorilor, după ce, în prealabil, profesorul le-a identificat în timpul cursului; 8) realizarea unui eseu privind erorile proprii în limba română, realizate în trecut (Eseul ar putea avea titlul *Nimeni nu-i perfect!*); 9) organizarea unor dezbateri pe tema normelor limbii române și a erorilor pe care le generează în învățarea limbii române ca limbă străină etc.; 10) crearea unor jocuri didactice amuzante bazate pe erori.

Obiectivul unor astfel de activități este, pe de o parte, acela de a evidenția valoarea euristică a erorilor, rolul jucat de acestea la înțelegerea conceptelor, importanța lor în învățarea normelor limbii române etc. și, pe de altă parte, crearea unei atitudini generale mai flexibile și mai prietenoase față de erori. Astfel, erorile nu vor mai fi considerate simple fapte indezirabile ale procesului educațional, ci autentice „fapte de creație” ale procesului de învățare a unei limbi străine.

Referințe bibliografice

- Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”. 2005. *Gramatica limbii române. I. Cuvântul*, București, Editura Univers Enciclopedic.
- Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”. 2005. *Gramatica limbii române. II. Enunțul*, București, Editura Univers Enciclopedic.
- Brown, H. D. 1980. *Principles of Language and Teaching*. New York: Prentice Hall, Regents.
- Burt, M. K. 1975. *Error Analysis in the Adult ESL Classroom*, in „Teaching English to Speakers of Other Languages”, 9 (1), p. 53-63.
- Burt, M. K., Kiparsky, C. 1972. *The Gooficon: A Repair Manual for English*. Rowley, MA: Newberry House.
- Burt, M. K., Kiparsky, C. 1978. *Global and Local Mistakes*, in J. Schumann & N. Stenson (eds.). *New Frontiers in Second Language Learning*. Rowley, Massachusetts: Newbury House Publishing, Inc., p. 71-80.
- Corder, S. P. 1967. *The Significance of Learners' Errors*, in „International Review of Applied Linguistics in Language Teaching”, 5 (4), p. 161-170.
- Corder, S. P. 1973. *Introducing Applied Linguistics*. Harmondsworth: Penguin.
- Corder, S. P. 1981. *Error Analysis and Interlanguage*. Oxford University Press.
- Coseriu, Eugenio. 1992. *Competencia lingüística. Elementos de la teoría del hablar*. Madrid: Gredos.
- Coșeriu, Eugeniu. 1994. *Prelegeri și conferințe (1992-1993)*. Supliment al «Anuarului de lingvistică și istorie literară» XXXIII (1992-1993). Iași: Institutul de Filologie română „A. Philippide”.

- Coșeriu, Eugeniu. 2000. *Lecții de lingvistică generală*. Traducere de Eugenia Bojoga. Chișinău: ARC.
- Coșeriu, Eugeniu. 2009. *Omul și limbajul său. Studii de filozofie a limbajului, teorie a limbii și lingvistică generală*. Antologie, argument, note, bibliografie și index de Dorel Finaru. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Dulay, H., Burt, M. 1974. *Natural Sequence in Child Second Language Learning*. Rowley, Mass: New Burg House Publishers.
- Ellis, R. 1997. *Second Language Acquisition*. Oxford University Press.
- Gefen, R. 1979. *The Analysis of Pupils' Errors*, in „English Teachers' Journal”, 22, p. 16-24.
- James, C. 1998. *Errors in Language Learning and Use – Exploring Error Analysis*. Edinburgh: Harlow.
- Johansson, S. 1975. *The Uses of Error Analysis and Contrastive Analysis*, in „English Language Teaching”, 29, p. 330-336.
- Metcalf, J. 2017. *Learning from Errors*, in „Annual Review of Psychology”, 68, p. 465-489.
- Keith, N., Frese, M. 2008. *Effectiveness of Error Management Training. A Meta-Analysis*, in „Journal of Applied Psychology”, 93 (1), p. 59-69.
- Klamar, A., Horvath, D., Frese, M., Keith, N. 2024. *Different Approaches to Learning from Errors: Comparing the Effectiveness of High Reliability and Error Management Approaches*, in „Safety Science”, 177. Disponibil online la <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0925753524001681>.
- Kryeziu, L. 2015. *Learning from Errors*, in „Iliria International Review”, 1, p. 393-408.
- Mayo, D. G. 1996. *Error and the Growth of Experimental Knowledge*. University of Chicago Press. Disponibil online la <http://ebookcentral.proquest.com/lib/vt/detail.action?docID=648144>.
- Norrish, J. 1983. *Language Learners and their Errors*. London: Macmillan Press.
- Politzer, R., Ramirez, A. 1973. *An Error Analysis of the Spoken English of Mexican-American Pupils in a Bilingual School and in a Monolingual School*, in „Language Learning”, 18, p. 35-53.
- Richard, J. C. 1971. *A Non-Contrastive Approach to Error Analysis*, in „English Language Teaching”, 25, p. 204-219.
- Seifried, J., Wuttke, E. 2010. *Student Errors: How Teachers Diagnose and Respond to Them*, in „Empirical Research in Vocational Education and Training”, 2 (2), p. 147-162.
- Selinker, L. 1969. *Interlanguage*, in „International Review of Applied Linguistics in Language Teaching”, 3, p. 114-132.
- Shaffer, D. E. 2005. *Classifying Language Learning Errors*, in „The Internet TEFL Journal”, 58, p. 1-7.
- Soncini, A. 2022. *Learning from Errors: Psychological, Relational, and Cultural Aspects*, Teză de doctorat. Disponibil online la https://amsdottorato.unibo.it/id/eprint/10362/1/Final%20Thesis_Soncini.pdf.
- Soncini, A., Matteucci, M. C., Butera, F. 2020. *Error Handling in the Classroom: an Experimental Study of Teachers' Strategies to Foster Positive Error Climate*, in „European Journal of Psychology of Education”, 36 (3), p. 719-738.
- Steuer, G., Tulis, M., Peterson, E. R. 2025. *Learning from Errors and Failure in Educational Contexts*, in „The British Journal of Educational Psychology”, 95 (1), p. 1-10.
- Touchie, H. Y. 1986. *Second Language Learning Errors. Their Types, Causes, And Treatment*, in „JALT Journal”, 8 (1), p. 75-80.
- Tulis, M. 2013. *Error Management Behavior in Classrooms: Teachers' Responses to Student Mistakes*, in „Teaching and Teacher Education”, 33, p. 56-68.
- Tulis, M., Steuer, G., Dresel, M. 2016. *Learning from Errors: A Model of Individual Processes*, in „Frontline Learning Research”, 4 (2), p. 12-26.
- Van Lehn, K. 1988. *Toward a Theory of Impasse-Driven Learning*, in H. Mandl & A. Lesgold (eds.). *Learning issues for intelligent tutoring systems*. New York: Springer, p. 19-41.

Andreea Beatrix PANTILOI
(Universitatea Babeș-Bolyai,
Cluj-Napoca)

**Microlimba în didactica RLS.
Între teorie lingvistică
și practică pedagogică**

Abstract: (Foreinger-talk in RSL Teaching. Between Linguistic Theory and Pedagogical Practice)

This paper aims to analyze linguistic adaptation strategies used by teachers in the process of teaching Romanian as a foreign language, from the perspective of the concept of foreigner talk. The study is based on the analysis of oral excerpts from a corpus of 54 recordings of varying lengths, ranging from five minutes to two hours, and seeks to identify specific features of foreigner talk (FT) such as lexical and syntactic simplification, paraphrasing, repetition, adjustment of speech rate and intonation, and the assessment of their role in decoding meaning as understood by non-native speakers. Considering second language acquisition theories and the importance of exposure to comprehensible input, the results of the proposed analysis highlight the particularities of the educational context, starting from the intuitive adaptation strategies used by Romanian as a Second Language (RSL) teachers in formal settings. The paper emphasizes the importance of foreigner talk as an effective pedagogical tool and advocates for its conscious use from the early proficiency levels, through the direct method of instruction, rather than the contrastive approach. The conclusions open directions for the development of good teaching practices focused on optimizing comprehensibility in the teaching of Romanian to non-native speakers.

Keywords: *microlimbă, foreigner talk, comprehensible input, RSL, didactic strategies.*

Rezumat: Această lucrare își propune să analizeze strategii de adaptare lingvistică utilizate de profesori în procesul de predare a limbii române ca limbă străină, din perspectiva conceptului de microlimbă (*foreigner-talk*). Studiul se bazează pe analiza unor secvențe orale dintr-un corpus de 54 de înregistrări de dimensiuni diverse, de la cinci minute la două ore, și urmăresc identificarea unor trăsături specifice microlimbii (ML) precum simplificarea lexicală și sintactică, parafrizarea, repetiția, ajustarea ritmului și a intonației și evaluarea rolului acestora în decodarea sensului înțeles de vorbitorii nonnativi. Având în vedere teoriile achiziției limbii a doua și importanța expunerii la input inteligibil, rezultatele analizei propuse subliniază particularitățile contextului educațional pornind de la strategiile de adaptare intuitive folosite în cadrul formal de către profesorul de română ca limbă străină (RLS). Lucrarea evidențiază importanța microlimbii ca instrument pedagogic eficient și propune utilizarea acesteia conștient, încă de la nivelurile inferioare, prin recurs la metoda directă în actul de predare, în detrimentul celei contrastive. Concluziile deschid direcții pentru dezvoltarea unor bune practici didactice centrate pe optimizarea comprehensibilității în predarea limbii române pentru străini.

Cuvinte-cheie: *microlimbă, foreigner-talk, input inteligibil, RLS, strategii didactice.*

Considerații teoretice asupra *microlimbii* (ML)

În acest articol ne propunem să trecem în revistă principalele aspecte științifice care guvernează această cercetare. Vom parcurge astfel teoriile achiziției unei limbi (L1) sau ca limbă a doua (L2), valorificând literatura de specialitate existentă în vederea argumentării importanței inputului, pentru ca, mai târziu, să calibrăm termenul de microlimbă (ML) în jurul acestor teorii.

Introdus în spațiul științific românesc de către E. Platon, conceptul de ML „acoperă o realitate lingvistică distinctă, specifică vorbitorului nativ (VN) implicat în comunicarea cu un interlocutor nonnativ” (Platon 2016, 642) și reprezintă „simplificări lingvistice operate de profesor cu scopul de a se adapta la interlimba (IL) cursantului” (Platon 2016, 642), operate în mod deliberat de VN cu scopul de a face LȚ inteligibilă pentru nivelul IL la care se află vorbitorul nonnativ (VNN). Prin acest studiu adăugăm și caracterul general al acesteia – în comunicarea exolingvă (CEX), orice VN simplifică (mai mult sau mai puțin corect și conștient) limbajul pentru a fi înțeles. Altfel spus, ML poate fi văzută drept un microsistem lingvistic mult simplificat, prin apelarea la diverse strategii care să faciliteze transmiterea sensului.

Preferăm acest termen, *microlimbă*, din rațiuni practice. Deși inexistent în dicționarele LR, conceptul propus acoperă nevoia de a exprima cât mai succint un fenomen lingvistic frecvent (mai des întâlnit decât ne așteptăm – favorizat în special de mobilitățile internaționale care ne propulsează în interacțiuni exolingve aproape la fiecare pas) și conține implicit ideea de *simplicu*, prin prefixul *micro-*. În plus, termenul se dovedește valid și din rațiuni științifice, putând fi alăturat cu ușurință și altor termeni similari din studiile de specialitate precum *microsintaxă* sau *microtext*.

Descrisă parțial de Platon, ML distinge trei caracteristici fundamentale: este **(1) permeabilă**, fiind influențată atât de LN a VN, „prin intruziunea unor elemente greu de controlat în lipsa unei experiențe serioase în CEX” (Platon 2016, 643) cât și de IL VNN, tinzând uneori să se confunde cu aceasta; este **(2) variabilă**, caracteristică derivată și din permeabilitate, dar și din natura dependentă de „inventivitatea fiecărui locutor constrâns să se adapteze la IL, de ușurința cu care acesta poate parafraza, simplificând structuri complexe pentru a le face accesibile receptorului, de gradul său de rezistență la automatismele formate în LN” (Platon 2016, 643) este **(3) sistematică** pentru că depinde de un set de reguli bine structurate, și, chiar dacă operează cu structuri simplificate, acestea ar trebui să fie considerate acceptabile de către toți VN.

În context didactic, aceeași cercetătoare trasează și alte câteva distincții, aplicabile, cu precădere, formei scrise a ML, precum caracterul planificat, lipsa de spontaneitate (prin care înțelegem că VN apelează conștient la acest mecanism de adaptare), corectă gramatical, dar simplificată pentru diferite niveluri lingvistice, standardizată – în dependență cu materialele didactice construite și cu IL VNN (Platon 2021, 365-372). Toate acestea sunt fundamentale pentru felul în care vom privi acest fenomen în cheile menționate anterior, însă insuficiente.

Înainte de a defini *inputul* în cele două procese de achiziție, ne oprim asupra contextului în care ML (fie că vorbim de cea orală, fie că ne aplecăm asupra celei scrise)

prinde contur, acesta fiind caracterizat de existența unei interacțiuni verbale între doi interlocutori care nu au o limbă comună – fenomen ce poartă numele de comunicare exolingvă (CEX).

CEX se caracterizează printr-o asimetrie a competențelor lingvistice. Chiar și în situațiile în care ambii parteneri sunt nonnativi, nivelurile lor de stăpânire a LT sunt, de cele mai multe ori, inegale. Această asimetrie impune nevoia de a compensa lacunele lingvistice, iar mecanismul principal prin care se realizează acest lucru este *negocierea sensului*. Michael Long (Long 1996, 107)¹ a demonstrat că această negociere – văzută ca un proces activ de clarificare, verificare a înțelegerii și reformulare – este un factor esențial în achiziția limbii a doua (AL2). În acest context, limbajul nu mai este doar un mediu pasiv de transmitere a informațiilor, ci un instrument dinamic de învățare și adaptare reciprocă.

În plus, studii recente aduc în atenție *teoria procesării inputului (TPI)* care reprezintă un model psiholingvistic care explică modul în care VNN procesează inputul lingvistic în timpul comprehensiunii și cum aceștia stabilesc conexiuni de tipul formă-sens. Această teorie pornește de la premisa că achiziția este dependentă de comprehensiune (similar teoriei *inputului inteligibil* a lui Krashen²). Deși comprehensiunea nu garantează achiziția și, în cazul acestei teorii, ea constituie condiția necesară pentru formarea conexiunilor formă-sens (eng. *Form-meaning connection*), proces fundamental în dezvoltarea IL.

Procesarea inputului (PI) nu este un model global al AL2, ci un cadru care vizează momentul inițial al procesării inputului. VanPatten ridică trei întrebări esențiale: (1) în ce condiții se realizează primele conexiuni formă-sens, (2) de ce anumite forme sunt procesate înaintea altora și (3) ce strategii psiholingvistice guvernează comprehensiunea (VanPatten, 2015, 114). În acest sens, PI evidențiază caracterul *orientat spre sens* al procesării inputului: VNN sunt motivați să extragă sensul din mesaj, iar această orientare determină o ierarhie în alocarea atenției către elementele lingvistice.

Mecanismele derivate din principiile PI (vezi VanPatten, 2015, 115-122) au implicații directe asupra adaptării limbajului în predare, întrucât procesarea este limitată și orientată spre sens, motiv pentru care profesorii sunt nevoiți să asigure input comprehensibil, bogat contextual și cu redundanță controlată. Introducerea structurilor gramaticale trebuie să urmeze principiile PI: mai întâi, forme semnificative, ulterior, marcaje redundante sau pur funcționale. De asemenea, activitățile de comprehensiune ghidată, care forțează stabilirea conexiunilor formă-sens, sunt preferabile abordărilor exclusiv metalingvistice.

¹ Toate traduceri din prezentul articol ne aparțin.

² *Teoria inputului inteligibil* susține că „ne însușim limba dacă mesajul la care suntem expuși este unul inteligibil” (Krashen 2002, 395). Mai mult, „înțelegerea mesajului e necesară în achiziție, dar nu suficientă; alte necesități ale acestui proces sunt: o atitudine deschisă (tradusă prin filtru afectiv scăzut) și prezența în input ale unor aspecte pe care cel care învață încă nu le cunoaște, dar e pregătit să le internalizeze (i+1)” (Krashen 2002, 395).

Adaptarea limbajului presupune simplificare strategică, menținând valoarea semantică, dar reducând sarcina cognitivă prin controlul densității morfologice. Prin urmare, secvențierea inputului trebuie să reflecte o ordine de procesabilitate, integrând gramatica în contexte cu relevanță comunicativă.

Potrivit lui VanPatten, succesul instruirii lingvistice depinde de înțelegerea mecanismelor de procesare a inputului. Adaptarea limbajului la aceste mecanisme maximizează probabilitatea formării conexiunilor formă-sens, condiție *sine qua non* pentru achiziția eficientă a unei limbi străine.

Achiziția limbajului versus a limbii – delimitări

ML este un fenomen lingvistic care are loc în situații de CEX, fiind operată de VN de LR printr-un mecanism de adaptare a limbajului în funcție de nivelul IL¹ VNN. Studiul de față operează cu termeni consacrați teoriilor achiziției limbii, precum *achiziția limbii* și *achiziția limbajului*, ambii fiind frecvent utilizați, însă cu sensuri diferite, dar complementare. *Limbajul* desemnează capacitatea universală a ființei umane de a comunica printr-un sistem simbolic, în timp ce *limba* se referă la un cod lingvistic concret, istoric și social (Saussure 1916, 31). Astfel, achiziția limbajului privește dezvoltarea competenței generale de comunicare, incluzând dimensiunile cognitive, sociale și interacționale, pe când achiziția limbii vizează însușirea unui sistem lingvistic particular.

Cum cercetarea de față se concentrează pe procesul prin care VNN dobândesc competența de comunicare în româna ca limbă a doua (RL2), subliniem că *achiziția limbii* este privită drept scopul concret al CEX, prin care VNN își însușesc reguli gramaticale, lexic și structuri specifice ale limbii române, ghidați într-un cadru formal.

Conceptul de *achiziție a limbajului* reflectă această dimensiune mai largă. Chomsky subliniază că *language acquisition* este procesul prin care ființele umane dobândesc competența lingvistică universală, mediată de structuri cognitive înnăscute, denumite *Language Acquisition Device* (Chomsky 1965, 36-37). În mod complementar, Pinker argumentează că limbajul este un instinct biologic, iar achiziția sa e un proces universal (Pinker 1994, 18). Această perspectivă permite înțelegerea ML ca instrument utilizat în sprijinul dezvoltării competenței comunicative generale, nu doar în însușirea RL2.

Krashen adaugă o nuanță practică esențială, prin distincția dintre *însușire* (*acquisition*) și *învățare* (*learning*), primul termen referindu-se la procesele naturale și inconștiente care contribuie la dezvoltarea competenței comunicative autentice, în timp ce al doilea este legat de învățarea formală și conștientă a regulilor unei limbi (Krashen 1982, 10). În contextul utilizării ML, procesul de însușire este activat de interacțiune și

¹ IL, introdusă în spațiul științific lingvistic de Selinker și cercetată în spațiul științific românesc de Lavinia Vasiu și Elena Platon „reprezintă un sistem lingvistic structurat, care funcționează după reguli/principii proprii care nu aparțin pe deplin nici L1, nici L2, și care se află, totuși, într-un continuu proces de restructurare, în scopul apropierii de sistemul L2” (Vasiu 2020,75)

feedback, facilitând achiziția limbii române ca limbă a doua (ALR2) prin expunere contextualizată și adaptată la nevoile interlocutorului.

Inputul lingvistic joacă un rol esențial în achiziția limbajului (AL), atât în cazul limbii materne (AL1), cât și al unei limbi străine (AL2). Inputul reprezintă mostrele de limbă la care VNN sunt expuși în limba-țintă (LȚ) prin intermediul interacțiunilor de la clasă sau din diferite contexte de comunicare extrașcolare, al materialelor didactice sau al contextelor naturale de comunicare. Conform lui Krashen, inputul comprehensibil este fundamentul achiziției lingvistice, deoarece oferă VNN posibilitatea de a înțelege și internaliza structurile lingvistice noi, fără ca aceștia să fie nevoiți să recurgă la traduceri sau explicații exhaustive. Un input adecvat, suficient de bogat și variat, nu doar că oferă exemple de utilizare corectă a limbii, dar creează și oportunitatea de a dezvolta competențele lingvistice prin practicarea și consolidarea structurilor gramaticale și a lexicului.

De asemenea, calitatea inputului este crucială, mai ales în AL2. Inputul simplificat și adaptat la nivelul IL VNN ajută la crearea unui mediu de învățare accesibil și la evitarea supraîncărcării cognitive (Krashen 2002, 396). Aceste forme de input, caracterizate prin propoziții scurte, lexic restrâns și o intonație clară, facilitează procesul de AL, în special la nivelurile elementare (A1-A2). Muysken subliniază că acest tip de input nu doar simplifică interacțiunea, ci ajustează comunicarea astfel încât VNN să poată progresa în mod eficient, internalizând mai ușor structurile din LȚ (Muysken, 2008, 230).

Legătura dintre ML și cadrele teoretice ale *discursului matern* (*Baby Talk - BT*) și *Foreigner Talk (FT)*, trasate în literatura anglosaxonă, este deosebit de relevantă. Discursul matern reprezintă un mod simplificat și adaptat de a vorbi cu copiii, caracterizat prin structuri gramaticale simple, repetitivitate și intonație exagerată. Acest tip de discurs este considerat relevant pentru ML, deoarece urmărește aceleași principii în facilitarea înțelegerii și a AL la nivelurile inițiale (Snow 1977, 31-32). În mod similar, FT constituie un sistem lingvistic specific utilizat de către VN atunci când comunică cu VNN în interacțiuni spontane. Acest registru se caracterizează prin simplificări fonologice, morfologice și sintactice, precum și printr-un vocabular mai restrâns. Aceste adaptări au scopul de a asigura succesul comunicării și de a sprijini dezvoltarea competențelor lingvistice ale cursanților, fiind astfel esențiale în procesul de învățare a limbii străine.

Alegerea teoriilor discursive precum *BT* și *FT* pentru analiză este motivată de paralelismul evident între aceste forme de comunicare și ML utilizată în CEX. Ambele teorii oferă un cadru adecvat pentru a înțelege cum simplificările și adaptările lingvistice pot facilita achiziția LȚ, în special la nivelurile inițiale (A1-A2). Aceste teorii subliniază rolul crucial al inputului adaptat în procesul de învățare și în dezvoltarea competențelor lingvistice ale VNN.

ML este definită printr-o serie de trăsături specifice, incluzând un vocabular limitat, propoziții cât mai scurte¹, ordinea clasică a cuvintelor și evitarea exprimării unor relații de subordonare. Aceste caracteristici sunt adoptate pentru a face limbajul mai accesibil și pentru a evita supraîncărcarea cognitivă. Astfel, ML contribuie activ în procesul de ALR2, fiind o punte între L1 și competența lingvistică dorită în LT (Muysken, 2008, 232).

Distingem, astfel, în studiile din spațiul anglo-saxon, câteva elemente constitutive ale acestui fenomen lingvistic din punct de vedere oral, care reprezintă un punct de pornire în studiul de față:

- **paradigmatic:** concentrarea pe *aici și acum*; verificarea înțelegerii, preferința pentru întrebările al căror răspuns este *da* sau *nu*;
- **gramaticale:** mai puține propoziții subordonate, forme variate de repetiție, parafraza, evitarea vorbirii rapide (a ritmului alert), producerea cuvintelor separate de context prin interpunerea unor pauze, folosirea cuvintelor frecvente și transparente² și accentuarea unor cuvinte specifice (Muysken, 2008, 230-232).

La aceste două direcții de analiză, adăugăm și alte elemente transpuse în literatura de specialitate anglo-saxonă, delimitând:

1. Elemente de natură fonologică precum:
 - pauze între silabe și cuvinte, în principal înaintea cuvintelor-cheie;
 - pauze mai lungi între fraze și propoziții;
 - un ritm mai lent de producere;
 - folosirea frecventă a accentului pentru evidențierea unor elemente;
 - articularea mai atentă a cuvintelor;
 - intonația exagerată/amplitudinea mai mare a tonalității;
 - utilizarea mai frecventă a formelor complete și evitarea abrevierilor.
2. Elemente morfologice și sintactice:
 - propoziții mai scurte (mai puține cuvinte într-o propoziție);
 - mai multă regularitate/utilizare a ordinii clasice a cuvintelor;
 - privilegierea coordonării în defavoarea subordonării;
 - mai puține inversiuni;
 - o mai mare reținere față de folosirea unor componente opționale;
 - marcarea mai evidentă și mai analitică a relațiilor gramaticale;
 - mai multe propoziții construite corect/mai puține difluente;
 - mai multe întrebări (în special întrebările cu răspuns *da* sau *nu*, întrebările de tipul *sau – sau*, sau întrebările marcate doar prin intonație);

¹ Dar care să evite structuri lexico-gramaticale dificil de procesat de către VNN, în acord cu nivelul IL acestora.

² Care au sens de sine stătător.

- mai multe verbe la timpul prezent, în detrimentul verbelor care fac referire la o temporalitate diferită de prezent.
3. Elemente lexicale și semantice:
- vocabular limitat;
 - o proporție mai mare a cuvintelor cu înțeles de sine stătător, în detrimentul cuvintelor funcționale;
 - o frecvență mai mare a substantivelor și a verbelor;
 - o frecvență mai mare a parafrazei, a formulărilor alternative și a repetițiilor;
 - o marcare mai deschisă și mai evidentă a relațiilor semantice;
 - utilizarea a cât mai puține expresii idiomatice;
 - folosirea frecventă a cuvintelor deictice;
 - nemarcarea trimerilor implicite;
 - folosirea cuvintelor internaționale (a cuvintelor *străine* sau *care sună ca și cum ar fi străine*).
4. Elemente de conținut:
- o gamă mai restrânsă de subiecte/tematici;
 - preferința pentru tematici generale;
 - tratarea succintă a subiectelor;
 - preferința pentru subiectele de tipul *aici și acum*.
5. Structura interacțională a discursului MLO din perspectiva VN:
- controlul subiectelor deschise incluzând: schimbări bruște de subiect, renunțarea cu mai multă bunăvoință la alegerea subiectului în favoarea interlocutorului, o mai mare toleranță a schimbărilor neintenționate de subiect, o mai mare deschidere pentru ambiguitate;
 - marcarea clară a subiectelor noi;
 - folosirea frecventă a întrebărilor deschizătoare de subiecte de discuție;
 - monitorizarea îndeaproape a înțelegerii de către VNN, prin: verificarea frecventă a înțelegerii, a confirmării de înțelegere a mesajului, solicitările de clarificări;
 - verificarea înțelegerii mesajului transmis de către VNN;
 - folosirea repetițiilor;
 - folosirea expansiunilor;
 - folosirea descompunerilor;
 - utilizarea mai multor gesturi și a mimicii (Jörg 1998, 119-121).

Constituirea corpusului de microlimbă orală - CoMLO

Corpusul actual¹ include **54 de înregistrări** (dintre care 3 video), realizate în cadrul DLCCR² al Universității Babeș-Bolyai, pe niveluri Pre-A1, A1 și A2. Lungimea înregistrărilor variază între 5 minute și 2 ore, iar fiecare sesiune este însoțită de materialele de predare și fotografii cu tabla, asigurând o documentare multimodală.

Transcrierea și adnotarea

Transcrierea este realizată manual, printr-un proces iterativ (*ascultare – scriere – reascultare – adnotare – reascultare – verificare*), din nevoia de a asigura acuratețea datelor. Am ales acest tip de procesare a datelor din cauza lipsei unui soft specializat care să răspundă nevoilor noastre prin transcriere cu acuratețe cât mai crescută, încercând diverse programe (ELAN, Microsoft Office ș.a.).

Criterii de selecție

Înregistrările au fost selectate astfel încât să surprindă interacțiuni la clasă, cu variații în funcție de nivelul IL VNN și de strategiile profesorilor (clarificare, repetare, reformulare, simplificare), pornind de la nivelul zero până la sfârșitul nivelului A2. În același timp, aceste tipuri de înregistrări ne permit și să urmărim MLO în progresie, de la foarte simplu, la complex.

Din punctul de vedere al impactului teoretic, CoMLO va oferi un cadru pentru:

- **analiza strategiilor adaptative** utilizate de VN în predarea RLS;
- **formarea profesorilor**, prin acces la date reale despre modul de calibrare a discursului didactic;
- **dezvoltarea materialelor didactice și evaluative** integrate în aplicații interactive.

Într-un spațiu lingvistic subdocumentat, CoMLO contribuie la standardizarea metodologică pentru corpusurile de limbă destinate procesului de AL2 și la definirea unor convenții adaptate specificului românesc, în acord cu orientările cercetării bazate pe corpus.

Metodologie

Cercetarea pe care o propunem este una predominant calitativă, axată pe analiza discursului didactic și a unor strategii de adaptare lingvistică utilizate de VN în interacțiunea exolingvă formală. În acord cu metodologia cercetărilor calitative, accentul cade pe descrierea și interpretarea proceselor lingvistice în context, nu pe cuantificarea elementelor³. Deși CoMLO include 54 de documente audio și video, pentru analiza prezentată aici am selectat doar un fragment reprezentativ dintr-o transcriere de 35 de pagini, ales pentru valoarea sa exemplificatoare. Scopul este de a

¹ Care este încă în proces de construcție.

² Departamentul de Limbă, Cultură și Civilizație Românească.

³ Proces ce va fi realizat ulterior, când întreg corpusul va fi construit, transcris și adnotat.

ilustra câteva dintre mecanismele constitutive ale ML în situația concretă a predării RLS, fără, însă a reduce diversitatea fenomenului observată în ansamblul corpusului.

Aplicație practică – analiza unei secțiuni de înregistrare din CoMLO

Secțiunea pe care o propunem aici pentru analiză este extrasă dintr-o înregistrare care s-a realizat în cadrul cursului de A1¹, în baza *Manualului de limbă română ca limbă străină (RLS)*, A1-A2, Unitatea 2. Înregistrarea propusă a fost transcrisă manual, însă nu a fost adnotată încă, fapt ce împiedică schițarea elementelor fonetico-fonologice caracteristice fenomenului, aspecte ce vor fi analizate într-un studiu ulterior:

1. „Acum. Este ora... este luni dimineața. Ora nouă, zece. De ce ai chef acum, Y? O să vă separ. Pe voi doi. No, Y, dragă, de ce ai chef, de ce? Ce vrei tu acum, ce vrei? Uite, eu, de exemplu... Nu eu, hai să vedem, nu eu. A, de ce ai chef?”²
2. *S. Am chef de o bere!*
3. Uuu, la, la! Luni dimineața, ora zece, A are chef de o bere! Ha, ha, ha! Huh... Te rog să aștepti încă trei ore, bine, A?
4. *Da, da, da.*
5. Bun. R, de ce ai chef acum?
6. *Am chef să merg la acasă și să mă plimb.*
7. Oho, OK, ce răspuns complex! Am chef să merg – da? – să merg acasă, zice R. Q, de ce ai chef acum?
8. *Am... de...*
9. Am chef de...
10. *Am chef de baschet.*
11. De baschet?
12. *Da, sigur.*
13. Oi de mine și de mine! OK, bine. Deci, scriu pe tablă: „Am chef de... Am nevoie de...” R, tu de ce ai chef acum?
14. *Aaa... Am chef de... ăăă... ooo... atops... ammm...*
15. De autobuz ai zis sau ce?
16. *Autobs, da...*
17. De autobuz? Da’ nu am auzit, scuze. Repetă, te rog!
18. *Ăăă... Am chef de o autobuz.*
19. Nu, nu cred. Nu, nu e pos... Adică, nu, nu, nu, nu. Exemplu: „Ăăă... Eu sunt profesoară”, R. Da? Eu sunt profesoară. Este luni, luni dimineața, ora zece. Da? Eu sunt în clasă. Cu studenții mei, da? Eu, acum, R, da? Dar eu am chef de un serial pe Netflix, de o cafea.
20. *De o plajă.*
21. De plajă, de soare, de mare, da? He, he! Zice K.
22. *De vacansa.*
23. De vacanță. Bun.
24. *Ăăă...*

¹ Menționăm că nivelul IL VNN este pre-A1, iar momentul înregistrării se referă la procesul de construire a nivelului A1.

² A fost folosit sistemul de scriere cu font normal pentru profesor, iar pentru răspunsurile studenților, am folosit sistemul de scriere cu *italice*, pentru a distinge mai ușor actorii conversaționali.

25. Tu de ce ai chef acum?
26. *Eu am... ăăă... chef, chefse o citat... citati...*
27. De o?
28. *De o...*
29. *Citesc.*
30. De o carte?
31. *Ăăă... da. De o carte.*
32. Bine, R. OK. Ăăă... K, tu de ce ai chef acum?
33. *Ăăă... Am chef de-o... Am chef de o plajă și mare!*
34. De plajă și de mare?
35. *Și de mare!*
36. Bine.
37. *Neagră.*
38. De Marca Neagră? Bine. A, dar tu?
39. *Am chef de... merg acasă și...*
40. *Dormim.*
41. Ai chef să dormi?
42. *Da.*
43. OK. Y., tu de ce ai chef?
44. *Am chef de o cafea.*
45. De o cafea?
46. *Da.*
47. Mmm... OK. Bine, imediat. Imediat și cafea, bine? Ăăămmm... Bun. A!
48. *Da.*
49. De ce obiecte avem nevoie, avem nevoie...
50. *Da?*
51. ...pentru cursul de limba română?
52. *A, a, avem nevoie de un gix. Avem nevoie de... ăăă... o carte.*
53. *Îhâm.*
54. *Avem nevoie de... o tabla.*
55. Mda!
56. *Per la profesoresa. Per la profesoresa.*
57. Pentru profesoară.
58. *Pentru profesoara.*
59. Așa!
60. *Da. Ăăă... avem nevoie... ăăă... sudgi... de atenții.*
61. De atenție! Da, corect! Foarte bine, A, mulțumesc! Avem nevoie de atenție pentru curs. Bine. Ăăămmm... A, de ce ai nevoie dacă pleci într-o vacanță? Într-o vacanță – pfff – la munte sau la mare. Unde vrei tu. De ce ai nevoie?
62. *Ăăă... Am nevoie de un ghiozdan.*
63. Aham. Un ghiozdan. Foarte bine.
64. *Am nevoie o... haine.*
65. De haine. Da.
66. *Am nevoie... ochelari soare.*
67. Ochelari, ochelari de soare. Da.
68. *Și atât. Nici nu știu.*
69. Bine. Și de?

70. *Bani.*
 71. *A, și de bani.*
 72. *Apăi, și de bani pentru vacanță, da. He, he! De bani pentru vacanță. Bun. Ăăămmm... Y, de ce ai nevoie la restaurant?*
 73. *Ăăă... am nevoie de... un... o masă.*
 74. *De o masă. Foarte bine! Avem nevoie de o masă.*
 75. *Ăăă... o, o scaun. Un scaun.*
 76. *De un scaun. Super.*
 77. *De o banii.*
 78. *De o baie?*
 79. *Bani.*
 80. *A, de bani. De bani. OK.*
 81. *Ăăă...*
 82. *Bine, foarte bine.*
 83. *De o meniu.*
 84. *De un meniu. De un meniu. Bravo! Foarte, foarte bine, Y! Bravo. OK. Ăăăhhh... A! A, de ce ai chef după – da? – după curs? De ce ai chef?*
 85. *Am chef de... vacanță.*
 86. *De o vacanță? E posibil?*
 87. *De-o vacanță în Italia.*
 88. *De-o vacanță în Italia după curs?*
 89. *Da.*
 90. *Bine, A. Hăpciu!*
 91. *Sănătate!*

Acest prim segment al dialogului se concentrează pe o interacțiune introductivă, unde VN adaptează limbajul pentru a iniția și menține conversația, facilitând răspunsurile cursanților. Într-o analiză empirică, distingem câteva aspecte constitutive ale ML:

1. Elemente morfologice și sintactice

- Propoziții mai scurte: Majoritatea enunțurilor sunt concise și focalizate. Exemplu: *Ora nouă, zece., De ce ai chef acum, [Nume]?, Te rog să aștepți încă trei ore, bine, [Nume]?*.
- Privilegierea coordonării: Vorbitorul nativ folosește juxtapunerea pentru a uni ideile, în locul subordonării (ex: *Sunt în clasă. Cu studenții mei, da?*).
- Mai multe întrebări (da/nu și marcate prin intonație): Se observă o utilizare strategică a întrebărilor simple pentru a ghida răspunsurile și a verifica înțelegerea (ex: *De autobuz ai zis sau ce?, E celebru?, Mai, mai mare?*).

2. Elemente lexicale și semantice

- Proportie mai mare a cuvintelor cu înțeles de sine stătător: Interacțiunea se bazează pe substantive și verbe concrete (ex: *bere, acasă, baschet, plajă, vacanță, carte, cafea, dormi*).

- Frecvența mare a parafrazei, a formulărilor alternative și a repetițiilor: VN reformulează constant ideile (ex: *De ce ai chef, de ce? Ce vrei tu acum, ce vrei?, Nu, nu e pos... Adică, nu, nu, nu, nu.*). Repetă cuvintele studenților pentru a valida răspunsurile (ex: *De plajă?, De vacanță. Bun., De baschet?*).
- Utilizarea cuvintelor internaționale: Cuvinte precum *Netflix, OK, Twilight* sunt introduse pentru a crea un context familiar și a facilita înțelegerea.

3. Elemente de conținut

- Preferința pentru subiecte de tipul „aici și acum”: Toate temele abordate sunt legate de contextul imediat al cursului, ora, ziua, (ex: *De ce ai chef acum?*).
- Tratarea succintă a subiectelor: Fiecare subiect este discutat doar cât este necesar pentru a exersa structura „am chef de...”, fără a intra în detalii (ex: discuția despre filmul *Twilight*).

Analiza empirică a dialogului demonstrează că procesul de predare/învățare a unei limbi străine se bazează pe o interacțiune dinamică și adaptativă, în care VN își ajustează limbajul în funcție de nivelul și nevoile cursanților. În segmentul analizat, aplecarea pe simplificarea pragmatică și lexicală prin întrebări directe și repetiție a ajutat la stabilirea unui context familiar și a unui „punct de plecare” pentru dialog. Utilizarea sporadică a englezei a servit ca o strategie de „punte” pentru a asigura claritatea și a seta așteptările, demonstrând că predarea nu este un proces pur lingvistic, ci și unul interpersonal, bazat pe încredere.

Tot aici, abordarea este structurată, cu un accent puternic pe simplificarea morfologică și sintactică. Folosind șabloane repetitive („Am nevoie de...”), parafrizarea și corectarea imediată, VN a ghidat cursanții în asimilarea unui vocabular complex și a regulilor de gen. Prin ancorarea noilor cuvinte în realitate (magazin, spital, teatru) și prin recurgerea la un metalimbaj clar, s-a facilitat un proces de AL activ și eficient.

În concluzie, dialogul analizat este o ilustrare elocventă a modului în care ML servește ca un instrument esențial în didactica limbilor străine. Strategiile observate nu sunt simple devieri de la norma lingvistică, ci reprezintă un sistem coerent și intuitiv prin care VN simplifică, adaptează și organizează informația, transformând un proces complex de AL într-o experiență de învățare accesibilă și eficientă. Aceste constatări subliniază importanța analizei practice a fenomenului ML pentru a dezvolta metode de predare mai performante.

Concluzii

Studiul a urmărit să contureze conceptual și metodologic fenomenul de *microlimbă (ML)*, definit ca un mecanism de adaptare a limbajului utilizat în situații de CEX. Într-un spațiu lingvistic subdocumentat precum cel al RLS, cercetarea a avut o dublă miză: pe de o parte, consolidarea cadrului teoretic prin raportare la literatura de specialitate privind inputul comprehensibil, simplificarea lingvistică și strategiile

interacționale; pe de altă parte, construirea unor instrumente empirice – corpusul CoMLO menit să ofere suport atât cercetării lingvistice, cât și practicilor pedagogice.

Din punct de vedere metodologic, constituirea CoMLO reprezintă o contribuție originală la lingvistica aplicată românească, prin documentarea multimodală a interacțiunilor didactice. Această abordare permite nu doar analiza strategiilor de simplificare, ci și fundamentarea unor standarde de transcriere și adnotare adaptate contextului local, aliniate totodată la practicile internaționale.

Limitările cercetării țin de dimensiunea corpusului (aflat în fază de construcție) și de caracterul predominant instituțional al datelor. Extinderea CoMLO cu interacțiuni extrașcolare și diversificarea cu materiale recente vor putea oferi o imagine mai completă a fenomenului. De asemenea, integrarea unor instrumente digitale de procesare automată ar facilita analiza cantitativă și comparativă.

Analiza practică a unei secțiuni de înregistrare confirmă dimensiunea dinamică și adaptativă a predării RLS. Strategiile recurente observate, de la simplificarea pragmatică și lexicală prin întrebări directe și repetiție, până la structurarea sintactică prin șabloane repetitive și parafrază, demonstrează că ML funcționează ca un instrument didactic sistemic. În acest fel, ML nu doar sprijină comprehensiunea imediată, ci creează și un cadru de învățare accesibil și eficient, ceea ce confirmă relevanța sa practică pentru dezvoltarea unor metode pedagogice performante.

În ansamblu, rezultatele susțin ideea că ML nu este o simplificare accidentală, ci o strategie interacțională complexă și necesară, cu funcție cognitivă și pedagogică. Ea oferă un cadru de negociere a sensului, sprijină progresul IL și contribuie la construirea unei competențe de comunicare solide în RLS.

Lucrarea deschide astfel perspective de cercetare și aplicare în mai multe direcții:

- formarea cadrelor didactice prin acces la exemple reale de adaptare a discursului,
- elaborarea de materiale didactice autentice, bazate pe corpus,
- investigarea comparativă a ML în raport cu alte limbi și contexte exolingve.

Prin toate acestea, studiul contribuie la consolidarea domeniului predării RLS și la înțelegerea mai profundă a rolului esențial pe care îl joacă strategiile de simplificare lingvistică în comunicarea interculturală și în AL2.

Referințe bibliografice

- Chomsky, Noam. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: MA, MIT Press.
- Ferguson, Charles. 1971. *Absence of copula and the notion of simplicity: A study of normal speech, baby talk, foreigner talk, and pidgins*, în Dell Hymes (ed.). *Pidginization and Creolization of Languages*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 141-150.
- Ferguson, Charles. 1975. *Towards a characterization of English foreigner talk*, în *Anthropological Linguistics*, vol. 17, nr. 1, p. 1-14.
- Krashen, Stephen. 1982. *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Oxford: Pergamon Press.

- Krashen, Stephen. 2002. *The Comprehension Hypothesis and its Rivals*, în *Selected Papers from the Eleventh International Symposium on English Teaching / Fourth Pan-Asian Conference*. Taipei: English Teachers Association / ROC, p. 395-404.
- Long, Michael H. 1983. *Native Speaker/Non-native Speaker Conversation and the Negotiation of Comprehensible Input*, în *Applied Linguistics*, vol. 4, nr. 2, p. 126-141.
- Muysken, Pieter. 2008. *Foreigner Talk*, în *Functional Categories*. Cambridge: Cambridge University Press, Cambridge Studies in Linguistics Series, p. 227-237. doi:10.1017/CBO9780511755026.018.
- Pinker, Steven. 1994. *The Language Instinct*. New York: William Morrow and Company.
- Platon, Elena. 2016. *Două avataruri ale limbii: interlimba și microlimba*, în Iulian Boldea (ed.). *The Proceedings of International Conference Globalization, Intercultural Dialogue and National Identity. Globalization and National Identity. Studies on the Strategies of Intercultural Dialogue*, Târgu-Mureș, Arhipelag XXI, p. 634-647.
- Platon, Elena. 2019. *The „micro-language” – an assault on natural languages?*, în *Lingua. Language and Culture*, an XVIII, nr. 2, p. 67-83.
- Platon, Elena. 2021. *Româna ca limbă străină (RLS). Elemente de metadidactică*. Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană.
- Platon, Elena et alii. 2014. *Descrierea minimală a limbii române. A1, A2, B1, B2*. Cluj-Napoca: Editura Casa Cărții de Știință.
- Roche, Jörg. 1998. *Variation in Xenolects (Foreigner Talk)*, în *Sociolinguistica*, p. 117–139. <https://doi.org/10.1515/9783110245172.117>.
- Saussure, Ferdinand de. 1966. *Course in General Linguistics*. Trad. în engleză de Wade Baskin. Ed. Charles Bally & Albert Sechehaye în colaborare cu Albert Riedlinger. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Snow, Catherine, Ferguson, Charles (ed.). 1977. *Talking to Children: Language Input and Acquisition*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Vanpatten, Bill, Williams, Jessica (ed.). 2015. *Theories in Second Language Acquisition. An Introduction*. Second Edition. New York – London: Routledge.

Costinel-Iulian PARTENIE
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

**Spații în criză – cartografierea
*Privești*lor lui Benjamin
Fundoianu**

Abstract: (**Spaces in Crisis – Mapping *Privești* of Benjamin Fundoianu**) The consecration of the poet Benjamin Fundoianu in Romanian literature is due to the volume *Privești*, published in 1930, which, as the subtitle indicates, includes texts written between 1917 and 1923 — the years prior to his departure for France. His interest in his native places, and not only those, is reflected in the way he mapped the toposes of childhood, rendering them as emotional reconstructions. As the poet himself stated in the preface to the volume, “nothing that constituted the raw material of this lyricism existed in reality anymore,” a reality irreversibly altered by the First World War, which had destroyed it. Through his poetry, the poet reconstituted these toposes, marked by crisis, as they represented for Benjamin Fundoianu a refuge — a return to the patriarchal space of childhood, a microcosm that neither the passage of time nor human intervention could destroy. In this article, we will present the variations that space undergoes in the volume *Privești*, and the way in which Benjamin Fundoianu managed to faithfully convey his vision of these poetically transposed places. Through innovative literary techniques, space is captured from multiple angles, allowing us to construct a complex image of it. Among all the topos, the “fair” and the “street” stand out as recurring elements of Fundoianu's poetic geography, spaces populated by numerous animals: “oxen”, “goats”, “geese”, “cows”, in whose “dumb” behavior the melancholic state of the ego and the impossibility of revitalizing the past are reflected except at a textual level, through images of a special sensitivity. Thus, through the literary devices he employed, Benjamin Fundoianu succeeded in transcending temporal boundaries and reconstituting a world that had already vanished by the time *Privești* was created.

Keywords: *Benjamin Fundoianu, Privești, topos, crisis, creation*

Rezumat: Consacrarea în literatura română a poetului Benjamin Fundoianu se datorează volumului *Privești*, publicat în 1930, dar care, așa cum precizează subtitlul, include textele din perioada 1917-1923, anii de dinaintea plecării sale în Franța. Interesul pentru locurile natale și nu numai se reflectă în felul în care a cartografiat toposurile copilăriei, redându-le sub forma unor reconstituiri afective căci, după cum afirma însuși poetul în prefața volumului, „nimic din ceea ce constituia materia primă a acestui lirism nu mai exista în realitate”, o realitate afectată de Primul Război Mondial care a distrus-o iremediabil. Prin poezia sa, poetul a reconstituit aceste toposuri aflate sub semnul crizei, căci ele însemnau, pentru omul Benjamin Fundoianu, un refugiu, o reîntoarcere la spațiul patriarhal al copilăriei, un microcosmos pe care nici trecerea timpului, nici mâna omului nu l-au putut distruge. În articolul de față, vom prezenta variațiile pe care le cunoaște spațiul în volumul *Privești* și felul în care Benjamin Fundoianu a reușit să redea cât mai fidel viziunea asupra locurilor transpuse poetic. Prin tehnici literare inovatoare, spațiul este surprins din diverse unghiuri, permițându-ne să proiectăm o imagine cât mai complexă a acestora. Dintre toate toposurile, se remarcă „târgul” și „ulița”, ca elemente recurente ale geografiei poetice fundoiene, spații populate de numeroase animale: „boi”, „capre”, „gâște”, „vacii”, în al căror comportament „tâmp” se reflectă starea melancolică a celui și imposibilitatea revitalizării trecutului decât la nivel textual, prin imagini de o sensibilitate aparte. Astfel, prin mijloacele literare utilizate, poetul Benjamin Fundoianu a reușit să depășească limitele temporalității și să reconstituie o lume dispărută deja în momentul creării *Priveștilor*.

Cuvinte-cheie: Benjamin Fundoianu, *Priveliști*, topos, criză, creație.

Delimitări conceptuale

Criza, înțeleasă ca o discordanță între individ și felul în care interacționează cu exteriorul și chiar cu propria conștiință, determină stări interioare precum angoasa, melancolia, furia, dar, uneori, rememorarea unor aspecte din trecut, asociate realității la care se raportează, poate determina și stări pozitive, de seninătate, bucurie etc.

Pentru poetul Benjamin Fundoianu, locurile natale reprezintă un element esențial, ce-i definește personalitatea. Prin volumul *Priveliști*, poetul realizează o reconstrucție a acestor toposuri patriarhale, într-o manieră subiectivă, anticontemplativă, marcată de o serie de „crize” existențiale.

Volumul *Priveliști*, publicat în 1930, poartă subtitlul *Poeme (1917-1923)*, fapt ce oferă informații cu privire la perioada în care au fost scrise textele integrate în acesta. În 1917, moare Isaac Wechsler, tatăl lui Benjamin Fundoianu, iar, în 1919, poetul s-a mutat la București; astfel, observăm că aceste prime texte sunt rodul unei perioade tumultuoase din existența poetului.

Poezia din perioada de debut stă sub semnul diversității; fiind în căutarea unei modalități de expresie care să întrunească cerințele conștiinței sale, vom regăsi texte ce ilustrează stiluri și structuri diferite – sonet, odă, baladă –, precum și un limbaj poetic ce deosebește versatilitatea autorului în alegerea materialului poetic. Toate aceste aspecte pot fi considerate tentative de rezolvare a unor crize privind modalitatea de expresie, pe care poetul reușește să le surmonteze.

Prin poezia sa, poetul a reconstituit aceste toposuri aflate sub semnul crizei, căci ele înseamnă, pentru omul Benjamin Fundoianu, un refugiu, o reîntoarcere la spațiul patriarhal al copilăriei, un microcosmos pe care nici trecerea timpului, nici mâna omului nu l-au putut distruge.

În lucrarea de față, vom prezenta variațiile pe care le cunoaște spațiul în câteva texte din volumul *Priveliști* și felul în care Benjamin Fundoianu a reușit să redea cât mai fidel viziunea asupra locurilor transpuse poetic. Prin tehnici literare inovatoare, spațiul este surprins din diverse unghiuri, permițându-ne să proiectăm o imagine cât mai complexă a acestora.

În prefață, Benjamin Fundoianu explică procesul creării textelor integrate în volumul amintit, punând în lumină contextul biografic și contextul istoric ce au dus la aceste „protestări intime împotriva peisajului mecanic, de gloanțe, de sârmă ghimpată, de tancuri” (Fundoianu 2005, 8).

Totodată, interesant este și faptul că poetul prezintă cele mai importante aspecte folosind persoana a III-a, devalând o detașare de cel ce-a fost odinioară: „volumul de

față aparține unui poet mort, în vârstă de 24 de ani, prin anul 1923” (Fundoianu 2005, 8), explicând această metamorfozare a sa:

„Mort? Nu, asasinat după toate regulile artei [...] voința lui de *a săvârși* [s.a.] și voința lui de *a fi* [s.a.] s-au luat în lupta crâncenă, desfrunzindu-se una pe alta de pene, de sânge [...] celui căzut i-am supraviețuit eu.” (Fundoianu 2005, 8).

De asemenea, în cele câteva pagini ale prefetei acestui volum, poetul Benjamin Fundoianu explică, sub forma unui program, concepția sa privind poezia. Astfel, în ceea ce privește inovațiile la nivel formal și ideatic, poetul consideră că „numai în poem, lumea ireală, pe care o traversăm ca fantome, părea că ia formă, că devine materie vie” (Fundoianu 2005, 14), și că poezia este considerată o cale spre desăvârșirea ființei, „un prieten misterios de fecund care îmi arunca un colac de salvare” (Fundoianu 2005, 16). Relația poet-poezie este văzută ca un mister, întrucât „nu te lepezi, nici nu apuci poezia când vrei, cu lațul” (Fundoianu 2005, 16), este un joc pe care inspirația îl coordonează și pe care poetul îl respectă.

Benjamin Fundoianu maschează în aparenta simplitate a *Priveștiilor*, pe care le transpune scriptic, emoția ce-l definește: „contemplând, poetul scurmă, de fapt, în sine, cu un fel de oarbă disperare, pentru a atinge acel zăcământ prețios, neoxidat încă de lumina deformatoare a rațiunii.” (Martin 1984, 211). Dihotomia rațiune-sentiment este relevantă pentru viziunea sa poetică întrucât el încearcă să privească viața altfel decât în mod conștient, rațional, fără să se bazeze pe relațiile logice ce se stabilesc între lucruri, fără a explica mecanismele de funcționare a universului: „excesul de conștiință se vrea interzis prin imagini ale inconștienței, parada inteligenței printr-una a simțurilor necontrolate” (Martin 1984, 213).

Neaderarea poetului la lumea pe care o surprinde în textele sale este, de fapt, o negație a propriei alienări față de concret, o tendință de contemplare a palpabilului într-un univers ideatic; este „formula care îl reprezintă – și pentru care a optat spre a contraria mentalitatea tradițională – este un *lirism al inaderenței*” (Martin 1984, 218). Gestul refuzării este simbolic, poetul este un „demoralizator” (Martin 1984, 224), el nu acceptă nicio iluzie, el manifestă dispreț față de absolut și neîncredere în orice ideal.

Poetul *Priveștiilor* „nu ni se livrează ca atare în poem [...], ci numai ca regie a unei sensibilități complexe, de care nu poate fi disociată” (Martin 1984, 233), îl descoperim într-o „arhitectură de planuri ce par simultan premeditate” (Martin 1984, 233), ce au rolul de a reproduce sensurile cele mai subtile ale existenței, pe care Benjamin Fundoianu le descoperă în insignifiantele lucruri ce compun universul său poetic.

Tzvetan Todorov, în studiul său, *Abuzurile memoriei*, delimitează două tipuri de memorie – memoria literală și memoria exemplară –, optând pentru cea de-a doua categorie, pe care o consideră necesară și capabilă

„să dezamorseze durerea provocată de amintire, împlânzind-o și marginalizând-o, iar, pe de altă parte, expune această amintire analogiei și

generalizării, făcând din ea un *exemplum*, [...] trecutul devenind deci principiu de acțiune pentru prezent” (Todorov 1999, 30).

Deducem, de aici, faptul că elementele din trecut, indiferent de încărcătura lor afectivă, se constituie ca ancore mnemonice, ce se actualizează involuntar, fără a ține seama de atitudinea individului față de acestea. Aparenta detașare pe care o regăsim în textele lui Fundoianu nu trebuie înțeleasă decât prin prisma unei dorințe de adeziune și mai puternice, menite să îi permită instanței poetice să vadă în ansamblu realitatea surprinsă în text, căci

„simplul act de a scrie în vederea restaurării și conservării identității și, deci, a memoriei unor ființe [și a unor spații – n.n.] pe cale să fie uitate de istorie devine un act de mare curaj și unul deosebit de încărcat simbolic.” (https://www.observercultural.ro/articol/literatura-in-vremuri-de-criza/#_ednref2, accesat în 07.10.2025, ora 17:30).

De asemenea, spațiul fizic, față de care are loc „ruptura”, este recuperat la nivel cognitiv printr-o poetică a *Priveliștilor*, căci

„locul paradisiac este trimis mai întâi în îndepărtata zare a originilor, iar temporalitatea mitică este asimilată unei succesiuni de perioade în cursul cărora se mărește dezordinea naturii și imperfecțiunea oamenilor” (Wunenburger 2001, 31),

regăsită în stările unei *conștiințe nefericite*, ce încearcă să recupereze aceste imagini pierdute ale toposurilor patriarhale ale copilăriei.

Dimensiunea temporală și contextul istoric au modificat spațialitatea originară într-un mod profund, nepermițând aderarea decât în plan imaginativ, iar reconstituirea lumii paradisiace „devine mijlocul unic al unei recuceriri spirituale a perfecțiunii pierdute” (Wunenburger 2001, 31), prin care individul se regăsește pe sine, re trăiește și reorganizează spațiul prin forța propriei conștiințe.

Fundoianu însuși, în momentul publicării volumului *Priveliști*, se detașase de textele grupate în acesta: „de poezia asta [...] atâtea lucruri mă despart că-i văd cusurile-n transparență, ca prin razele X” (Fundoianu 2005, 18), considerând că „a fi poet înseamnă a crede în minciuna poeziei” (Fundoianu 2005, 18), deci în convertirile pe care le face creatorul cu sursele de inspirație.

Referitor la acest nucleu al *Priveliștilor*, Marin Bucur afirmă că „natura lui Benjamin Fundoianu este frumoasă în simplitatea ei, în elementaritatea ei gospodărească. Paradisul său este în jurul casei, al rostului, al căminului” (Bucur 1985, 10). Ancorarea spirituală a eului în toposuri specifice permite identificarea cu natura. De altfel, relația om-natură este una foarte strânsă și definește parcursul biografic al lui Benjamin Fundoianu.

Ciclul poetic *Herța*

Ciclul *Herța* este, fără îndoială, cea mai complexă reprezentare a spațiului originar, ținutul Fundoaiei, unde Benjamin Fundoianu și-a petrecut, alături de familie, primii ani ai vieții și care l-a marcat profund. Ruralitatea zonei și legăturile cu natura sunt indisolubile, iar poetul a transferat această relație către sine.

Primul poem al ciclului, *Herța I*, se deschide cu imaginea târgului, un topos frecvent în lirica fundoiană, element care susține încadrarea sa în simbolism, prin promovarea unor locuri retrase, îndepărtate de civilizația sufocantă a orașului. Astfel, „în târg miroase-a ploaie, a toamnă și a fân” (Fundoianu 2005, 30), iar „fetele așteaptă în ulița murdară” (Fundoianu 2005, 30), în timp ce „căruțe fugărite de ploaie au trecut.” (Fundoianu 2005, 30). Atmosfera calmă este sugerată de animalele ce populează acest spațiu: „Gâște, cu pantofi galbeni, vin lent după-un zaplaz;” (Fundoianu 2005, 30), dar și de faptul că „auzi tăcerea lungă și gri care e toamnă” (Fundoianu 2005, 30). Întregul spațiu este încremenit în timp, iar această suspendare sporește efectul pe care îl are rememorarea asupra eului care, în încercarea de a transpune scriptic peisajul, îl compune folosind sentimentul și mai puțin imaginile de odinioară.

Cel de-al doilea text al acestui grupaj, *Herța II*, continuă cartografierea târgului, prin concentrarea privirii și focalizarea casei: „Suișu-i greu la casă pe ațe de poteci” (Fundoianu 2005, 32), unde „au țipat cocoșii pe bolovani de soare” (Fundoianu 2005, 32), iar cele mai comune animale din lumea satului duc o existență liniștită, extrasă de sub efectul trecerii timpului: „Vacile șvițeriene, cu șorțul alb, mugesc./ [...] Boii sub pălărie de paie merg să are” (Fundoianu 2005, 32). Prospețimea atmosferei e sugerată de grădina de legume: „și-i creștere de sfeclă, de mărării, de ceapă;” (Fundoianu 2005, 32), dar și de „izvoarele de apă”, specifice zonei montane, unde elementele naturale debordează prin energia lor autentică.

În poemul *Herța III*, eul poetic identifică în natură și în spațiul patriarhal al copilăriei un refugiu: „Natura ne-ncepută și noapte ne-ncepută,/ lasă să-ți culc în pene sufletul meu bătrân,/ și lasă-mă cu boii, s-aștept din nou, în ierburi,/ vara care se duce în carele cu fân.” (Fundoianu 2005, 34), regăsind liniștea necesară: „și ultima tăcere, lungă, s-a așezat;” (Fundoianu 2005, 34). Mai mult decât atât, imaginea fânului, element ce actualizează o semnificație strâns legată de viața pastorală, este surprinsă când „Noaptea mână din spate căruțele cu fânuri,” (Fundoianu 2005, 34), dar și în momentul în care „Țăranii dorm pe fânul plin de mireasmă udă/ și au plămânul umed de noapte și de fân.” (Fundoianu 2005, 34).

În lumea feerică a satului, omul învață să interpreteze mesajele pe care le transmite natura din jurul său; astfel, matricea universală poate fi auzită: „ascultă:/ gâfăie respirarea pământului bătrân.” (Fundoianu 2005, 34).

Poezia *Herța V* surprinde „lupta” dintre natură și civilizație: „Câmpul pustiu și negru s-apropie de sat/ de parcă vrea prin garduri de lemn să se strecoare/ să mai pătrundă încă o dată în hambare.” (Fundoianu 2005, 38), iar venirea toamnei este văzută ca o destrămare a realității:

„În toamna asta ziua – de ce? – s-a micșorat./ [...] vița se ține-oloagă cu mâna de araci/ și-așteapt-acum, [...] ploaie s-o-ngălbenească, ploaie s-o putrezească./ Șoseaua ca o talpă s-a rupt de-atâtea ploi.” (Fundoianu 2005, 38),

dar și ca un sfârșit al existenței, o reinstaurare a dezordinii: „ca haosul pe lume din nou să se desfacă.” (Fundoianu 2005, 38).

În poemul *Herța VI*, sentimental singurătății este dublat de imaginea pustie a Herței: „ca-n Herța când tăcerea mă-nzăpezea pe-o bancă./ Îmi amintesc: amurgul căzut pe jos de somn,/ în târgul cu șopârle sub pietre, fără-un pom,” (Fundoianu 2005, 40), spațiu animat doar de vitele ce vin de la păscut: „Aveau și-atunci ochiul de sticlă, gâtul strâmb,/ dar aduceau în uliți baliga din pășune” (Fundoianu 2005, 40). Seara, adesea evocată în lirica lui Fundoianu, accentuează sentimentul de angoasă, de nesiguranță, în momentul în care „o umbră liniștită intra în prăvălii/ prin ușile-ncuiate și s-așeza la masă./ Tăcerea de salină încremenea în casă” (Fundoianu 2005, 40), iar refugiul în vis este o modalitate de a percepe lumea dintr-o altă perspectivă: „și casa, clătinată în noapte, ca o barcă,/ se desprindea din strada târgului și plutea.” (Fundoianu 2005, 42).

Poezia *Herța VIII* se remarcă prin efervescența cu care poetul surprinde frumusețea locurilor natale. Astfel, reflectarea luminii în apa râului este concentrată într-o imagine sugestivă: „Ghicește cum gologanii și-i numără părâul;” (Fundoianu 2005, 46) și atmosfera de calm nesfârșit e omniprezentă: pe de-o parte, este generată de lipsa vacarmului – „în liniște s-aude cum încolțește grâul” (Fundoianu 2005, 46) –, iar, pe de altă parte, întoarcerea boilor de la pășunat și căruțele cu fân sunt singurele elemente care întrerup suspendarea: „trec boi/ cu pânțele pline de miros de trifoi/ [...] și cum se pierd în drumuri căruțele cu paie.” (Fundoianu 2005, 46).

Ciclul poetic *Provincie*

Celălalt ciclu poetic relevant pentru imaginile ingenu ale lumii retrase, marginale, ce a marcat copilăria lui Benjamin Fundoianu, este *Provincie*.

Primul poem din această serie, *Provincie I*, surprinde amestecul de rural și urban, specific orașelelor de provincie, în care găsim animale ce sunt crescute, de obicei, la sat – „capre bărboase au trecut, murdare,/ și plouă, plouă.../ găștele sub punți/ au leșinat” (Fundoianu 2005, 72) –, dar și amenajări specifice așezărilor ceva mai dezvoltate – „Castanii simpli, peste bănci de parc,/ lipesc cu palma mărci de-alamă late;” (Fundoianu 2005, 72) –, în timp ce „au fost și-aicea lebede-n bazin” (Fundoianu 2005, 74).

În poezia *Provincie III*, incipitul surprinde imaginea needulcorată a lumii târgului: „Târg ticălos, cu uliți și străzi/ sparte de ploi, de vite și de care –” (Fundoianu 2005, 78), în care vegetația abundă și se dezvoltă nestingherită: „Sunt garduri unde iarba a mijit.” (Fundoianu 2005, 78). Liniștea tombală se instalează și cuprinde mediul exterior, dar afectează și starea interioară a eului, deoarece există „case bătrâne-n care n-a trăit/ nimic, pe după geam, decât pustiul.” (Fundoianu 2005, 78), iar pustietatea resimțită se reflectă și în interiorul locuințelor abandonate întrucât „iarba crește prin

podele, prin/ ziduri crăpate” (Fundoianu 2005, 78). Forța stihială a naturii, surprinsă biruind civilizația, este redată în următoarea secvență poetică relevantă pentru concepția lui Benjamin Fundoianu cu privire la superioritatea forțelor universului în raport cu nimicnicia umană: „Pământul iese-n față, se strecoară,/ crește-n spărturi, se cațără prin zid,/ și, gras, se-ntinde pentru-a doua oară/ peste asfaltul biruit.” (Fundoianu 2005, 78).

Cel mai relevant topos pe care-l cartografiază Benjamin Fundoianu în volumul *Privești* este *târgul*, un spațiu asemenea ființei umane: aparent izolat, lipsit de vacarm, dar care, în simplitatea sa aparentă, este părtaș unor evenimente adeseori nefericite.

Discordanțele pe care le întâlnim în lirica fundoiană se structurează în jurul câtorva opoziții: viață-moarte; trecut-prezent; zi-noapte, o lume mozaicată, complexă prin însăși simplitatea ei, un topos încărcat de semnificații la nivel cognitiv.

Concluzii

Astfel, în ciuda faptului că timpul a schimbat ireversibil fața locurilor natale, Benjamin Fundoianu reușește, prin apelul la memoria afectivă, să recupereze imaginile pierdute ale toposurilor patriarhale ale copilăriei. Dintre acestea, se remarcă „târgul” și „ulița”, ca elemente recurente ale geografiei poetice fundoiene, spații populate de numeroase animale: „boi”, „capre”, „gâște”, „vacii”, în al căror comportament „tâmp” se reflectă starea melancolică a eului și imposibilitatea revitalizării trecutului decât la nivel textual, prin imagini de o sensibilitate aparte. Ingeniozitatea cu care poetul transpune scriptic elementele afective ilustrează importanța acestora pentru evoluția sa ulterioară. Totodată, criza existențială și sentimentală a fost depășită printr-o serie de mecanisme literare, prin care suspendarea în *illo tempore* a lumii târgului și a satului, două spații definitorii pentru lirica fundoiană din perioada românească, permite recursul la energia afectivă a acestora și continuitatea la nivel spiritual.

Referințe bibliografice

- Bucur, Marin. 1985. *B. Fundoianu / Benjamin Fondane. Priveștile poeziei*. București: Editura Albatros.
 Fundoianu, Benjamin. 2005. *Privești (Poeme. 1917-1923)*. Pitești: Editura Paralela 45.
 Martin, Mircea. 1984. *Introducere în opera lui B. Fundoianu*. București: Editura Minerva.
 Todorov, Tzvetan. 1999. *Abuzurile memoriei*. În românește de Doina Lică. Timișoara: Editura Amarcord.
 Wunenburger, Jean-Jacques. 2001. *Utopia sau criza imaginarului*. În românește de Tudor Ionescu. Cluj-Napoca: Editura Dacia.

Webografie

- Mihalcea-Eliade, Măriuca. 2024. *Literatura în vremuri de criză*, în „Observator cultural”, nr. 1229, din 18.10.2024, accesat online la adresa: https://www.observatorcultural.ro/articol/literatura-in-vremuri-de-criza/#_ednref2.

Ana-Maria RADU-POP
Monica HUȚANU
(Universitatea de Vest
din Timișoara/ Universitatea
din Belgrad/ Institutul Limbii
Române)

De la LOL la L2: memele în predarea limbii române ca limbă străină

Abstract: (From LOL to L2: Memes in Teaching Romanian as a Foreign Language) The article explores several ways in which memes can be used to support the development of the communication competence in Romanian as a foreign language. Combining repeated and easily understandable images with short and suggestive texts, memes offer authentic and contextualized multimodal material that can be analyzed not only from a linguistic but also from a cultural perspective. The article offers several suggestions for integrating memes into teaching activities to introduce or reinforce vocabulary or grammatical structures, as well as to develop pragmatic and intercultural competence. Finally, we highlight some challenges and limitations of using memes in teaching Romanian as a foreign language.

Keywords: *Romanian as a foreign language, memes, multimodality, humour, digital discourse.*

Rezumat: Lucrarea de față explorează câteva modalități prin care memele pot fi utilizate pentru a sprijini dezvoltarea competențelor de comunicare în limba română ca limbă străină. Combinând imagini repetate și ușor de înțeles cu texte scurte și sugestive, memele oferă un material multimodal autentic și contextualizat, care poate fi analizat nu doar din perspectivă lingvistică, ci și culturală. Articolul oferă câteva sugestii prin care memele pot fi integrate în activități didactice pentru a introduce sau consolida vocabularul sau structurile gramaticale, dar și pentru a dezvolta competențele pragmatice și interculturale. În final, evidențiem câteva provocări și limitări ale folosirii memelor în predarea limbii române ca limbă străină.

Cuvinte-cheie: *româna ca limbă străină, meme, multimodalitate, umor, discurs digital.*

1. Introducere

În predare și mai ales în predarea unei limbi străine, umorul este astăzi tot mai recunoscut ca fiind un instrument pedagogic valoros, ale cărui avantaje decurg din efectele sale benefice asupra procesului de învățare. Deseori, după cum remarcă în mod inspirat R. L. Garner, un „ha-ha” în clasă poate contribui la un „aha” al studentului (Garner 2006, 180).

Analizând 40 de ani de studii și cercetări privind folosirea umorului în predare, John A. Banas, Norah Dunbar, Dariela Rodriguez și Shr-Jie Liu trec în revistă și examinează câteva funcții și efecte ale acestuia. Astfel, cercetările au arătat că, în

context educațional, umorul poate ajuta la consolidarea sentimentului de unitate în cadrul grupului (în clasă), prin crearea unui mediu de învățare plăcut, dar, în același timp, umorul poate funcționa și ca un mecanism de supraviețuire, deoarece îi poate ajuta pe cursanți să facă față stresului și anxietății inerente în procesul de învățare a unei limbi străine (Banas et al. 2011, 117-118). Pentru ca folosirea umorului să aibă însă efectul scontat și să faciliteze memorarea și învățarea, este important ca acesta să fie relevant pentru aspectul vizat în predare și adecvat pentru folosirea în clasă (Banas et al. 2011, 130-132).

În articolul de față, ne ocupăm de o formă relativ recentă de umor – meme, care pot constitui un tip de material util profesorilor care predau limba română ca limbă străină. Pentru început, vom aborda pe scurt conceptul de *memă*, referindu-ne și la avantajele utilizării acestora la ora de limba română ca limbă străină, iar apoi vom propune câteva idei de activități didactice care se pot crea folosind meme. În final, vom discuta și câteva posibile limitări ale utilizării memelor în predare.

2. Memele – definiție și utilizări în predare

Conform definiției date de Marta Dynel, meme se referă la

„orice artefact (film, parodie, zvon, imagine, cântec etc.) care apare pe internet și produce nenumărate derivate prin imitare, remixare și difuzare rapidă de către nenumărați participanți la comunicarea mediatizată tehnologic. Memele de pe internet acoperă diverse formate, de exemplu videoclipuri, fișiere GIF, fotografii și desene, însoțite sau nu de text” (Dynel, 2016, 662, trad. n.).

Așadar, nu orice glumă sau imagine de pe internet constituie o *memă*; este esențial ca respectivul material digital să fie preluat, reprodus și reinterpretat creativ, redistribuit și răspândit, păstrând, în același timp, elementele esențiale ale formei originale. Datorită simplității lor și posibilităților aproape nelimitate de adaptare creativă, probabil cele mai răspândite tipuri de meme sunt imaginile macro, care constau dintr-o imagine peste care se adaugă un text scurt, de obicei plasat în partea superioară și, uneori, și în partea inferioară a imaginii. În acest articol, ne vom concentra asupra acestui tip de meme și asupra beneficiilor pe care le pot aduce în predarea limbii române ca limbă străină.

Prin caracterul lor succint, meme se aseamănă cu inscripțiile întâlnite în peisajul lingvistic, un alt tip de mostră autentică de limbă ce se poate folosi la orele de limba română ca limbă străină (Huțanu, Radu-Pop 2018). În ambele situații, e vorba de input autentic, contextualizat și, mai ales în cazul memelor, multimodal – meme sunt un hibrid imagine-text, care se poate preta la o analiză stratificată, însă înțelesul global al mamei rezultă doar din combinarea semnificației textului cu cea a imaginii (v. Yus 2019, 107).

Cu toate acestea, meme au anumite avantaje față de inscripțiile din peisajul lingvistic, iar un prim avantaj decurge din înțelegerea publicului căruia ne adresăm. Cu un termen deja foarte răspândit, studenții noștri sunt „nativi digitali”, născuți și crescuți

în era internetului, permanent conectați la internet, la curent cu ultimele trenduri, așadar folosind tehnologia, inclusiv meemele, le vorbim „pe limba lor”. Mai mult, datorită caracterului lor replicabil și redistribuirii masive, unele dintre meme sunt cunoscute de studenți, indiferent de cultura din care provin; studenții pot astfel interpreta destul de corect conținutul memei bazându-se pe contextul general cunoscut și pe cunoștințele lor anterioare, ceea ce ajută apoi la procesarea mai rapidă a informației lingvistice din meemele cu text în limba română¹.

Pe de altă parte, cercetările privind folosirea memelor în predare au arătat că avantajele de natură cognitiv-lingvistică nu pot fi ignorate. În predarea și învățarea unei limbi străine, meemele facilitează achiziționarea elementelor de vocabular, influențând pozitiv capacitatea de rememorare a cuvintelor (Kayali, Altuntaş 2021), și contribuie la învățarea unor structuri gramaticale (v. experimentul descris de Kalyuzhna et al. 2023, referitor la achiziționarea verbelor modale în engleză). Meemele pot fi folosite cu succes și pentru a explica anumite concepte din lingvistică, semantică și pragmatică (Kristianti 2021) sau pot fi integrate în cursurile de literatură sau de etică, făcând operele literare mai accesibile studenților și creând o punte de legătură între experiențele acestora și canonul tradițional (Rogobete 2024).

În secțiunea următoare, vom propune o serie de activități care se pot crea folosind meme², adaptate la diverse niveluri de competență conform Cadrului European Comun de Referință pentru Limbi, menite să dezvolte atât competența lingvistică a studenților, cât și pe cea pragmatică și interculturală.

3. Activități și aplicații didactice

3.1. Noțiuni de cultură și civilizație românească

Meemele pot fi integrate cu succes la cursurile de cultură și civilizație românească de la Programul pregătitor de limbă română pentru cetățenii străini, de la cursurile de vară sau de la universitățile din străinătate, în care se abordează, printre altele, și specificul limbii române între limbile romanice. În acest scop, pornind de la mema din Imaginea 1 se poate discuta despre motivele pentru care limba română e adesea considerată copilul rebel din familia limbilor romanice, iar apoi se poate continua cu mema din Imaginea 2, care aduce informații suplimentare, completând și nuanțând această perspectivă. Pe lângă interpretarea generală a mesajului, cele două meme permit și o analiză pe niveluri. Astfel, pe baza celor două imagini se pot introduce sau repeta și unele elemente de vocabular în limba română – glotonime, termeni pentru grade de rudenie, nume de animale etc. sau, la nivelurile mai avansate, în funcție și de profilul și experiența anterioară a studenților, se poate realiza și o scurtă analiză semiotică a imaginilor (personaje, poziționare în imagine etc.).

¹ Pentru o analiză a strategiilor inferențiale folosite pentru interpretarea memelor, vezi Yus 2019, 108-110.

² Meemele pe care le vom prezenta în continuare au fost selectate de pe diverse pagini și grupuri publice de Facebook („Ana are meme”, „Istoria României în meme” etc.), de pe Instagram și Reddit. De asemenea, există și un corpus de meme în limba română, disponibil online, descris în Păiș et al. (2024).

Imaginea 1.

Imaginea 2.

3.2. Elemente de vocabular

În contextul predării unor câmpuri semantice, mecele pot funcționa ca input suplimentar, moment de respiro și pretext de conversație. De exemplu, mema din Imaginea 3 poate facilita introducerea sau recapitularea vocabularului legat de legume, fructe, alimente (pornind de la întrebarea „Ce mănânci și ce nu mănânci când ești vegan?”), la nivelurile A1-A2, dar poate deschide și discuții despre cât de greu sau de ușor este să fii vegan în România și în țările din care provin studenții sau poate genera, la un nivel intermediar, discuții despre diferențele dintre părinți și copii în ce privește alimentația.

La nivelul A1, la lecțiile despre casă și locuire, mema din Imaginea 4 poate fi folosită pentru a introduce elemente de vocabular specific (*garsonieră*, *metri pătrați*, obiecte de mobilier) și poate duce la discuții privind prețul chiriilor în România și în țările de proveniență ale studenților. În plus, pornind de la adverbul *fain*, mema poate fi folosită și pentru a remarca particularitățile lingvistice regionale sau pentru a semnala diferențele de registru lingvistic.

Părinții tăi când vii cu
mici vegani la grătarul familial

Imaginea 3.

Când stai în Cluj
într-o garsonieră de 10
mp cu 500 de euro pe lună

Imaginea 4.

3.3. Elemente de gramatică

Ca material autentic de limbă, meme-urile pot fi folosite și pentru evidențierea diferitelor structuri gramaticale. De exemplu, la nivelul A1-A2, mem-ul din Imaginea 5 poate servi pentru predarea formei de persoana a III-a a modului conjunctiv, studenții putând remarca cu ușurință tiparul de construcție a conjunctivului. De asemenea, la nivelul B1, mem-urile din Imaginea 6 și 7 pot fi utilizate pentru predarea imperfectului, ilustrând două dintre valorile contextuale tipice acestui timp verbal. Mem-ul din imaginea 6 exemplifică utilizarea imperfectului pentru exprimarea vârstei (*când eram mic/copil, când aveam 7 ani*), în timp ce mem-ul din Imaginea 7 poate introduce sau clarifica imperfectul iterativ, care indică o acțiune repetată din trecut, dar care nu mai are loc în prezent (pentru alte strategii și activități pentru predarea imperfectului, v. Huțanu 2016). După identificarea și înțelegerea structurii din meme, studenții pot crea

ei înșiși enunțuri noi care să se potrivească cu imaginile, bazându-se pe experiențele lor personale („Eu după ce.../Eu înainte să...”, „Vecinii/prietenii/colegii mei...”).

Imaginea 5.

Imaginea 6.

Imaginea 7.

3.4. Dezvoltarea competențelor pragmatice și interculturale

Memele însă nu sunt doar resurse lingvistice, ci pot fi folosite cu succes și pentru dezvoltarea competențelor pragmatice și interculturale. În *CEFR Companion Volume* (2020), reacția la umor este menționată doar în descriptorii de la nivelul C1, în scala privind adecvarea sociolingvistică („Poate înțelege umorul, ironia și referințele culturale implicite și poate surprinde nuanțele de sens”, *CEFR Companion Volume* 2020, 137, trad. n.). Cu toate acestea, e evident că umorul și chiar ironia pot fi percepute și înțelese mult mai devreme. Utilizarea memelor în clasă, chiar și cu studenți de nivel începător sau intermediar, facilitează expunerea acestora la structuri colocviale autentice sau la convenții de comunicare specifice românei, contribuind astfel la dezvoltarea competențelor pragmatice și interculturale.

De exemplu, în numeroase meme anumite formule fixe, expresii idiomatice sau enunțuri specifice vorbirii cotidiene sunt recontextualizate în mod ironic, valorificându-se diferențele între sensul literal și sensul figurat sau între sensurile cuvintelor omonime, ceea ce îi poate ajuta pe cursanți să decodeze intenția comunicativă dincolo de nivelul lexical (v. și Bărdășan, Dincă, Radu-Pop 2018). Meme precum „Cătălin, ai legătura!” (Imaginea 8) sau „Spargem o bancă?” (Imaginea 9) ilustrează acest mecanism, umorul fiind rezultatul unei (re)interpretări literale a unor structuri sau cuvinte folosite de obicei cu sens figurat.

Imaginea 8.

Imaginea 9.

Tot în această categorie – de ilustrare a potențialului pe care îl au memele de a permite observarea mecanismelor pragmatice ale limbii române în contexte autentice – poate fi inclusă și mema din Imaginea 10, în care formula uzuală de adresare „Nu vă supărați...” precedă o întrebare interpretată literal, de unde și ironia întrebării: „... vreți să vorbiți cu ele?”. Așa cum am menționat, memele constituie un material didactic relevant și divers, cu multiple direcții de discuție și analiză, afirmație valabilă și în cazul memei în discuție (Imaginea 10), care ar putea fi utilizată și ca pretext pentru o recapitulare a formulelor de adresare în limba română și, implicit, a valorii lor pragmatice în interacțiunile cotidiene.

Imaginea 10.

Și în ceea ce privește dimensiunea interculturală memele constituie un material didactic important, deoarece oferă contexte autentice de învățare interculturală, înțelegerea și interpretarea memelor presupunând cunoașterea anumitor norme sociale, a unor situații și referințe culturale specifice spațiului românesc. Deși cursanții străini nu sunt familiarizați cu cele mai multe dintre aceste repere, folosirea memelor la clasă oferă tocmai ocazia de a le introduce, de a le explica și analiza într-o manieră structurată și ghidată. În plus, pentru străinii care învață limba română în România, aceste materiale constituie o bună ocazie de face conexiuni și de a-și explica situații deja întâlnite sau de a se pregăti pentru unele viitoare.

Astfel, meme precum cele din imaginile 11 și 12 pot fi folosite ca punct de plecare pentru discuții privind diverse aspecte și practici caracteristice societății românești, de la modul în care sunt realizate lucrările publice până la referințe la personaje bine-cunoscute în spațiul cultural românesc.

Imaginea 11.

Imaginea 12.

Exemplele ar putea continua, însă ceea ce este de reținut este faptul că memele constituie resurse care pot fi valorificate cu succes la cursurile de limba română ca limbă străină și pentru elaborarea unor activități didactice orientate spre dezvoltarea competenței pragmatice și stimularea reflecției interculturale. Astfel, se pot purta

discuții despre „mituri” românești și stereotipuri (pentru familiarizarea cu referințe culturale întâlnite frecvent), se poate compara reacția unui vorbitor nativ cu cea a unui cursant străin la aceeași memă (pentru ilustrarea diferențelor de interpretare determinate cultural) sau se pot face analize privind „umorul local” versus „umorul global” (pentru înțelegerea felului în care specificul cultural influențează producerea și receptarea umorului).

4. Din consumatori în creatori: activități de producere de meme

Dacă un prim pas în ceea ce privește utilizarea memelor ca material didactic la cursurile de limba română ca limbă străină îl constituie analiza și interpretarea conținutului acestora (din punct de vedere gramatical, pragmatic, cultural), următorul pas firesc este crearea propriu-zisă a unor astfel de materiale de către cursanți. Dincolo de dimensiunea creativă, aceste activități constituie o modalitate eficientă de consolidare a vocabularului și a structurilor lingvistice în limba-țintă (vezi, în acest sens, Karadeniz, Altuntaş 2021). Există numeroase platforme online care pun la dispoziția utilizatorilor diverse șabloane vizuale (de ex., <https://imgflip.com/memegenerator>, <https://www.iloveimg.com/meme-generator> etc.), astfel încât cursanții se pot ocupa cu precădere de dimensiunea lingvistică a sarcinii, fără a fi nevoiți să se preocupe de concepția grafică sau de aspectele de natură tehnică.

Imaginea 13.

Ulterior, aceste meme pot fi postate pe Instagram (pe o pagină a grupei, pe una personală etc.), cursanții având astfel ocazia de a primi feedback – în cea mai mare parte pozitiv – pentru producțiile lor. Reacțiile favorabile se datorează în principal faptului că utilizarea limbii române în mediul online de către vorbitori non-nativi este percepută, de cele mai multe ori, de către români ca un semn de „îmbrățișare și promovare a culturii române” (v. Radu, Cotoc 2024, 29, trad. n.), aspectele de ordin gramatical fiind trecute cu vederea într-un astfel de context.

5. Utilizarea memelor în predare: provocări și limite

Eficiența utilizării memelor în cadrul cursurilor de limbă română ca limbă străină depinde în mare măsură de abilitatea profesorului de a selecta și adapta materialele la nivelul lingvistic și la profilul cultural al cursanților. În anumite situații, studenții nu

dispun de suficiente informații despre contextul cultural sau social prezentat în memă, iar explicarea acestuia poate consuma prea mult timp, fără a garanta, în ciuda explicațiilor, înțelegerea deplină a mesajului.

Un alt aspect important îl constituie dinamica materialelor din mediul online: temele și referințele memelor se schimbă frecvent, ceea ce le poate face irelevante într-un interval scurt de timp (vezi, de exemplu, mema din Imaginea 7, al cărei conținut este probabil deja desuet). Prin urmare, folosirea lor ca material didactic necesită o actualizare constantă sau selectarea unor meme cu un conținut cu valabilitate mai generală.

De asemenea, trebuie avute în vedere sensibilitățile culturale ale studenților, întrucât aceste materiale se bazează deseori pe ironie, stereotipuri sau jocuri de cuvinte care pot fi interpretate diferit în funcție de originea culturală a cursanților.

Concluzionând, potențialul didactic pe care îl au memele în ceea ce privește predarea limbii române ca limbă străină este semnificativ, acestea constituind – utilizate adecvat – un material multimodal autentic și contextualizat, relevant pentru generațiile actuale de studenți, care stimulează creativitatea, dovedindu-și utilitatea în special în ceea ce privește introducerea sau consolidarea unor aspecte de limbă (vocabular sau structuri gramaticale), precum și în dezvoltarea competențelor pragmatice și interculturale.

Referințe bibliografice

- Banas, John A., Dunbar, Norah, Rodriguez, Dariela, Liu, Shr-Jie. 2011. *A Review of Humor in Educational Settings: Four Decades of Research*, in „Communication Education”, Vol. 60, No. 1, p. 115-144.
- Bărdășan, Gabriel, Dincă, Irina, Radu-Pop, Ana-Maria. 2018. *Jocul de cuvinte: (de)construirea limbajului în predarea RLS*, în Florentina Sămihăian, Mădălina Spătaru-Prălea, *Limba și literatura română – perspective didactice*. Actele celui de-al 16-lea și al 17-lea Colocviu internațional al Departamentului de lingvistică (București 25-26 noiembrie 2016 și 24-25 noiembrie 2017), București: Editura Universității din București.
- CEFR Companion Volume – Council of Europe. 2020. *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment – Companion volume*, Strasbourg: Council of Europe Publishing, disponibil la www.coe.int/lang-cefr.
- Dynel, Marta. 2016. *“I Has Seen Image Macros!” Advice Animal Memes as Visual-Verbal Jokes*, in „International Journal of Communication”, 10, p. 660-688.
- Garner, R. L. 2006. *Humor in Pedagogy: How Ha-Ha Can Lead to Aha!*, in „College Teaching”, Vol. 54, No. 1, p. 177-180.
- Huțanu, Monica. 2016. *Strategii de predare a imperfectului românesc la ora de limba română ca limbă străină*, în „Analele Universității din Timișoara. Seria Științe Filologice”, LIV, p. 69-75.
- Huțanu, Monica, Radu-Pop, Ana-Maria. 2018. *Peisajul lingvistic urban și dezvoltarea competenței comunicative în limba română ca limba a doua*, in Elena Platon, Lavinia-Iunia Vasiliu, Antonela Arieșan (eds.), *Actele conferinței internaționale „Discurs polifonic în română ca limbă străină (RLS)”*, Cluj-Napoca, 20-21 octombrie 2017, Casa Cărții de Știință, p. 112-119.
- Kalyuzhna, Alevtyna, Lavrinenko, Iryna, Radchenko, Olena. 2023. *Presenting grammar through Internet memes in teaching English for specific purposes*, in „Cognition, communication, discourse”, Vol. 26, p. 68-82.
- Kayali, Nurda Karadeniz, Altuntaş, Aslı. 2021. *Using Memes in the Language Classroom*, in „Shanlax International Journal of Education”, vol. 9, no. 3, p. 155-160.

- Kristianti, Yuliana. 2021. *Teaching Through Memes to Help Audience Understand The Concept (A Pragmatic-Semiotic Study)*, in *Proceeding of 2nd International Conference on the Teaching of English and Literature*, p. 363-379.
- Păiș, Vasile, Niță, Sara, Jerpelea, Alexandru-Iulius, Pană, Luca, Curea, Eric. 2024. *RoMemes: A multimodal meme corpus for the Romanian language*, disponibil online la arXiv:2410.15497.
- Radu, Anamaria, Cotoc, Alexandra. 2024. *Branding with Language: Romanian as a Foreign Language on Instagram*, in „Helsinki Romanian Studies Journal”, no. 1, p. 27-41.
- Rogobete, Roxana. 2024. *Exploring the Intersection of Memes, Literature, and Ethics in Teaching. A Case-Study*, in *The Future of Education: International Conference Proceedings*.
- Yus, Francisco. 2019. *Multimodality in Memes: A Cyberpragmatic Approach*, in Patricia Bou-Franch, Pilar Garcés-Conejos Blitvich (eds.), *Analyzing Digital Discourse. New Insights and Future Directions*, Palgrave Macmillan, p. 105-131.

Maria SIMINA-SUCIU
(Universitatea Babeș-Bolyai,
Cluj-Napoca)

Există comunicare dincolo de competența gramaticală?

Abstract: (Can You Communicate Beyond the Grammatical Competence?) In recent years, modern teaching trends have shifted towards the development of communicative competence, often diminishing or even eliminating the emphasis on grammar instruction. For example, FLE didactics prioritize communicative competence over grammatical correctness. However, in the case of Romanian, a plethora of hyphenation rules exist, and incorrect usage can alter the intended message, leading to suboptimal communication. This paper will examine the extent to which effective communication can occur without strict adherence to grammatical perfection, as well as the types of errors that may be tolerated. The discussion will focus exclusively on lower levels, since errors are less easily overlooked at higher levels. I will analyze the oral and written productions of foreign preparatory year students at A2+/B1 levels, recorded to collect data for a doctoral dissertation on linguistic biography. In addition to these texts, I also used some of the components of the portfolios of students in the preparatory year. The research indicates that communication is possible despite some errors, but it still requires the development of grammatical competence.

Keywords: *grammatical competence, communication, communicative competence, assessment, lexical competence.*

Rezumat: În ultimi ani, tendințele didacticii moderne și-au schimbat traiectoria, îndreptându-și atenția spre dezvoltarea competenței de comunicare, diminuând, sau chiar eliminând predarea gramaticii. Spre exemplu, didactica FLE diminuează impactul competenței gramaticale, militând pentru competența de comunicare, indiferent de gradul de corectitudine gramaticală. Totuși, trebuie să avem în vedere faptul că, cel puțin în cazul limbii române, există o multitudine de reguli și desinențe a căror utilizare incorectă poate duce la alterarea transmiterii mesajului. Astfel, transmiterea mesajului nu se realizează optim. Pornind de la aceste premise, lucrarea de față se va concentra pe a observa în ce măsură se poate realiza comunicarea fără a depinde de perfecțiunea gramaticală a structurilor utilizate, și, totodată, ce tipuri de erori sunt permise. Desigur, discuția noastră vizează exclusiv nivelurile inferioare, întrucât, în ceea ce le privește pe cele superioare, greșelile nu sunt trecute cu vederea atât de ușor. În analiza noastră, vom utiliza producțiile orale și scrise ale studenților străini din anul pregătitor, de nivelurile A2+/B1. Aceștia au fost înregistrați pentru a colecta corpus în vederea redactării unei teze de doctorat, ce avea ca temă biografia lingvistică. Pe lângă aceste texte, am utilizat și câteva dintre componentele portofoliilor studenților din anul pregătitor. Rezultatul cercetării noastre atestă faptul că este posibilă realizarea comunicării, în pofida unor erori, însă nu este posibilă fără a dezvolta și competența gramaticală.

Cuvinte-cheie: *competența gramaticală, comunicare, competența comunicativă, evaluare, competența lexicală.*

1. Introducere

Predarea limbii române ca limbă străină a devenit, în ultimii ani, un subiect tot mai frecvent abordat, ceea ce a condus la consolidarea didacticii acesteia și la plasarea sa pe același nivel de interes și cercetare cu didactica altor limbi care beneficiază de o tradiție mai îndelungată. Astfel, profesorii și cercetătorii au devenit din ce în ce mai preocupați de eficientizarea predării, dar și de realizarea portetului vorbitorului de RLS. Unul dintre aceste exemple este numărul 2 din anul 2025 al revistei *Studia Universitatis Babeș-Bolyai: Romanian as a Second Language (RL2). Portraits of the RL2 User*. În urma cercetărilor recente din domeniul RL/RLNM și a elaborării unui corpus tot mai vast și variat care surprinde diferite aspecte discursive, se nasc noi teme de discuție, printre care și cea propusă în acest articol. De multe ori, discursul vorbitorilor străini e împânzit de tot soiul de scăpări sau greșeli gramaticale care, în unele cazuri, se fosilizează, ajungând să fie prezente și la nivelurile superioare (B2-C2). Astfel, pot fi sesizate greșeli gramaticale care nu împiedică transmiterea mesajului. Scopul articolului este de a vedea în ce măsură poate exista o comunicare optimă dincolo de competența gramaticală și în ce măsură aceasta afectează achiziția limbii străine, pe de o parte, și transmiterea mesajului, pe de alta. Pentru analiză și pentru a prezenta exemple, vom utiliza producțiile orale și scrise ale studenților străini din anul pregătitor, de nivelurile A2+/B1. Aceste înregistrări și texte au fost colectate pentru a crea corpusul necesar redactării unei teze de doctorat, care avea ca temă biografia lingvistică. În plus, pentru a avea un corpus mai divers din punctul de vedere al tematicii, am preluat, cu acordul studenților și sub protecția anonimatului, câteva exemple din textele care alcătuiau portofoliile lor de la nivelurile A1 până la B1.

Articolul va fi format din trei părți, prima parte vizează cadrul teoretic referitor la competența de comunicare, iar a doua parte analizează rolul competenței gramaticale, iar a treia se concentrează pe realizarea comunicării dincolo de competența gramaticală. La final, vom avea concluziile și bibliografia.

2. Competența de comunicare

Comunicarea reprezintă scopul central pentru care se învață o limbă străină, întrucât fără aceasta învățarea limbii străine rămâne la stadiul teoretic, neavând o utilizare practică. Aceasta reprezintă abilitatea de a utiliza în mod eficient o limbă străină pentru a transmite mesaje, atât scrise, cât și orale.

Unul dintre cercetătorii cu contribuții majore în domeniul didacticii limbilor străine este Michael Canale. În lucrarea din 1983, (Canale 1983, 2–14) „Communicative Competence and Second Language Learning” definește patru componente principale ale comunicării:

- a. competența gramaticală – cunoașterea nu doar a elementelor lexicale, ci și a normelor utilizării acestora, a sintaxei și fonologiei;
- b. competența sociolingvistică – distincția dintre formal și informal;
- c. competența discursivă – responsabilită de coerența și coeziunea unui discurs;

- d. competența strategică – abilitatea de conștientizare a unor neajunsuri lingvistice și evitarea blocajelor prin intermediul strategiilor de comunicare (parafrază, reformulare).

În accepțiunea lui Michael Canale, competența de comunicare reprezintă un sistem complex și dinamic, care include cunoaștere, abilități și strategii. Ea nu apare izolat, ci este dependentă de un context. Acesta integrează perspectiva lingvistică, sociologică și psihologică asupra limbajului, propunând, în același timp, o abordare echilibrată între competența lingvistică (corectitudine) și cea pragmatică (adecvare). Mai mult, utilizarea lor presupune conștientizarea limitărilor lingvistice și abilitatea de a formula soluții cu scopul de a transmite mesajul.

Ulterior, Cadrul Comun European de Referință pentru Limbi (2003, 25–26; 57–58) prezintă competența de comunicare cu alte cinci activități esențiale, construind peste modelul lui Canale:

a. competența lingvistică – abilitatea de a utiliza corect limba, permițând formularea mesajelor; aceasta înglobează ceea ce Canale denumea competență gramaticală;

b. competența sociolingvistică – capacitatea de a utiliza resursele lingvistice în funcție de situațiile de comunicare, cu respectarea normelor sociale și culturale;

c. competența pragmatică – abilitatea de a organiza și contextualiza repertoriul lingvistic în vederea realizării sensului, reprezentând o extindere a competenței discursive și strategice din modelul propus de Canale;

d. competențele receptive și productive – capacitatea de a înțelege mesaje orale și scrise și de a produce răspunsuri adecvate, acestea fiind considerate mai degrabă tipuri de activități de comunicare decât componente propriu-zise ale competenței;

e. competența strategică – abilitatea de a recurge la strategii de comunicare pentru a depăși dificultățile lingvistice, a evita blocajele și a asigura continuitatea interacțiunii.

În CECRL, competența strategică nu mai apare ca o competență separată, ci este integrată în competența pragmatică și în strategiile de comunicare asociate activităților receptive și productive.

Cele patru componente stau la baza achiziției unei limbi străine, întrucât dezvoltarea competenței lingvistice — în special prin însușirea noilor elemente lexicale — conduce la consolidarea celorlalte competențe, care îi permit vorbitorului să utilizeze limba în situații concrete de comunicare și să înțeleagă mesaje scrise și orale. În acest sens, receptarea nu poate fi separată de comunicare, deoarece ea constituie o parte integrantă a acesteia. Mai mult decât atât, cele două nu se pot dezvolta independent una de cealaltă, fiind conectate.

Dezvoltarea competenței de comunicare trebuie să se realizeze prin intermediul unor activități cât mai similare de situațiile din viața reală, prin exersarea continuă a scrierii și vorbirii. În plus, pe parcursul procesului de învățare, studenții trebuie expuși la un număr cât mai mare de texte autentice, pentru a se familiariza cu limba vorbită.

Printre cele mai eficiente sarcini de lucru pentru dezvoltarea competenței de comunicare se numără jocurile de rol, întrucât acestea pot aduce răspunsuri imprevizibile din partea interlocutorului, astfel că se pot activa mai multe elemente lexicale. Un lucru esențial este crearea unui mediu în care studenții să nu simtă presiunea greșelilor, așa că acestea trebuie corectate, nu penalizate.

3. Rolul gramaticii în comunicare

Așa cum am arătat anterior, competența gramaticală reprezintă o componentă esențială a comunicării. Deși anumite orientări ale didacticii moderne tind să îi minimizeze rolul, favorizând o abordare comunicativă a predării limbilor străine, considerăm că această perspectivă nu produce întotdeauna rezultate favorabile, în special în cazul limbii române, caracterizată printr-un număr mare de reguli, forme și excepții. Abordarea comunicativă se concentrează, în principal, pe utilizarea limbii în contexte de comunicare, mai degrabă decât pe explicarea sistematică a formelor sale, situându-se astfel în opoziție cu modelele tradiționale, care privilegiau predarea limbii prin intermediul gramaticii sau al traducerilor. În cadrul acestei abordări, accentul cade pe funcționarea limbii, nu pe structura ei formală, aspect care poate fi benefic până la un anumit punct. Totuși, absența unei ancorări clare în structuri gramaticale poate genera confuzii și poate conduce la formarea unor tipare lingvistice eronate, îngreunând transmiterea mesajului. Un avantaj important al acestei metode constă în faptul că promovează comunicarea în contexte cât mai autentice, profesorul asumând rolul de facilitator, responsabil de corectarea erorilor și de monitorizarea desfășurării activităților.

Deși în didactica RLS nu se vorbește foarte mult despre rolul gramaticii, putem spune că aceasta oferă structură și permite adaptarea comunicării la context, prin înțelegerea structurilor și formelor diferite.

În didactica limbii franceze ca limbă străină, au apărut, în ultimii ani, diverse teorii privind rolul gramaticii în contextul comunicării. Una dintre contribuțiile relevante este cea a lui Claudine Bourguignon (2011), a cărei lucrare pornește de la reflecția asupra locului gramaticii în cadrul abordării comunicative a predării limbii franceze. Autoarea respinge opoziția rigidă dintre predarea comunicativă, considerată ca neglijând gramatica, și predarea gramaticală tradițională, percepută ca ignorând comunicarea. În viziunea sa, cele două dimensiuni sunt interconectate, comunicarea fiind înțeleasă ca o mobilizare a structurilor gramaticale în serviciul sensului (Bourguignon 2011, 15).

În opinia autoarei, gramatica nu trebuie predată ca o listă de reguli abstracte, ci trebuie expusă ca un sistem de forme activate de intenția comunicativă. În plus, exemplele gramaticale trebuie contextualizate, inserate în situații de comunicare reală (dialoguri, texte autentice, sarcini acționale), pentru a prezenta în mod concret utilizarea lor. Acest lucru trebuie realizat, deoarece studentul nu trebuie doar să cunoască regula, ci el trebuie să fie capabil să o utilizeze în comunicare, nu doar în

exerciții structurale. Astfel, se trece de la ideea de cunoștințe, la cea de competență, făcându-se distincția dintre a ști ceva teoretic și a-l utiliza în mod spontan și conștient.

În plus, Bourguignon pledează pentru o didactică echilibrată, care împletește învățarea implicită, prin expunere și comunicare autentică și învățarea explicită, prin reflecție conștientă asupra formelor, forma servind sensului, iar regula sprijinind acțiunea comunicativă.

Având în vedere extinderea abordărilor acționale în didactica limbilor străine, studiul realizat de Al-Khresheh și Orak (2021) arată că predarea gramaticii nu ar trebui eliminată, ci adaptată în funcție de nevoile cursanților. Aceștia au aplicat un chestionar la 220 de profesori din 22 de țări din Asia, Orientul Mijlociu, Europa de Est și Africa, urmărind următoarele elemente:

- a. Importanța gramaticii în predarea limbii engleze;
- b. Tipul de abordare preferată (explicită, implicită, comunicativă etc.);
- c. Percepția despre momentul optim al introducerii gramaticii (începător/avansat);
- d. Dificultăți întâmpinate în predarea gramaticii.

Rezultatele au demonstrat că predarea gramaticii rămâne fundamentală pentru producerea mesajelor orale și scrise, asigurând coerența și coeziunea textului. Profesorii participanți la studiu susțin necesitatea predării explicite a regulilor gramaticale, dar în contexte comunicative, manifestând o preferință pentru activitățile inductive și pentru exersarea acestora în cadrul sarcinilor comunicative. Concluziile studiului arată că gramatica rămâne un element esențial al predării limbii engleze, dar este necesară o reconfigurare a modului de a o exersa, schimbând traiectoria spre exerciții care să provoace studenții să comunice, în detrimentul exersării structurilor în exerciții structurale.

Astfel, dezvoltarea competenței gramaticale, ca componentă a competenței de comunicare, poate fi realizată prin activități de tipul jocurilor de rol, concepute în jurul unor obiective gramaticale specifice.

De exemplu, le putem cere studenților să realizeze un dialog în care să utilizeze un număr fix de substantive la plural sau un număr fix de verbe la prezent/trecut. O altă modalitate ce vizează redactarea textelor este „creative writing” sau scrierea imaginativă, în care le oferim studenților câteva elemente și constrângeri gramaticale pe marginea cărora să creeze o poveste. Tot în acest cadru creativ, se pot realiza benzi desenate, o activitate destul de ludică. În aceeași notă, putem apela la crearea de afișe sau rețete de bucătărie, în special în exersarea imperativului, iar, în cazul conjunctivului, putem crea regulile clasei.

Fiecare dintre aceste activități are ca scop contextualizarea și utilizarea gramaticii în mod practic, lucru necesar pentru realizarea optimă a comunicării.

Niciunul dintre studiile consultate nu promovează ideea de a nu preda gramatică, însă se insistă pe importanța ei, în raport cu alte componente ale competenței comunicative și pe modalitatea de a o exersa. Dacă până acum exercițiile standard erau modalitatea principală utilizată de profesori, se recomandă o pondere mai mică a lor,

înlocuindu-le cu activități de comunicare, mult mai benefice pentru studenți. Este adevărat, pe de altă parte, că, de multe ori, nu e posibilă eliminarea acestor exerciții, întrucât ele se găsesc în testele de competență lingvistică.

În ceea ce privește evaluarea producțiilor orale și scrise, partea gramaticală are un loc important, întrucât de corectitudinea acesteia depinde, în unele situații, transmiterea mesajului. Totuși, ea nu ar trebui să ocupe punctul central, ci ar trebui să ne concentrăm pe alte componente, cum ar fi fluența, adecvarea la cerințe și complexitatea vocabularului. Există situații în care studenții dispun de un vocabular variat, însă apar inadvertențe de ordin gramatical. În CECRL, pentru inclusiv pentru nivelurile A2 și B1 se acceptă greșelile, atâta vreme cât ele nu împiedică transmiterea mesajului. Cu alte cuvinte, evaluarea gramaticii în comunicare nu se reduce la a număra greșeli și a le penaliza, ci înseamnă a observa cât de eficient reușește vorbitorul să folosească structurile limbii pentru a construi sens. Accentul trebuie să se mute de la ideea de corectitudine absolută la adecvarea funcțională și flexibilitatea în uz. Gramatica nu reprezintă elementul-cheie dintr-un discurs, ci reprezintă un instrument în scopul elaborării discursului oral și scris.

4. Realizarea comunicării dincolo de gramatica perfectă

Așa cum menționez și în rândurile anterioare, perfectarea competenței gramaticale nu ar trebui să fie scopul achiziției unei limbi străine, ci gramatica ar trebui să reprezinte unealta utilizabilă în scopul transmiterii mesajului. Deși, de cele mai multe ori, în evaluarea producțiilor orale, atunci când nu este vorba despre examene de competență lingvistică cu o structură și o grilă de evaluare clare, ne concentrăm asupra numărului de greșeli făcut de studenți, acest lucru ne împiedică să observăm alte mecanisme și strategii la care ei apelează pentru a-și transmite mesajul.

În urma analizei corpusului utilizat în teza mea de doctorat, dar și câtorva texte preluate din portofoliile studenților, am observat că, în procesul de comunicare în limba română, studenții străini recurg adesea la o serie de strategii de comunicare și metacognitive pentru a depăși dificultățile lingvistice, a evita blocajele și pentru a menține fluența interacțiunii. Printre acestea se numără strategiile de evitare, prin care vorbitorul ocolește anumite structuri sau termeni, pe care fie nu îi cunoaște, fie nu și-i amintește, și strategiile de compensare, cum ar fi parafrizarea, sau utilizarea gesturilor în scopul exprimării sensului dorit. De asemenea, cererea de ajutor (solicitarea unei explicații sau confirmări din partea interlocutorului) reprezintă o strategie eficientă pentru clarificarea mesajului și consolidarea învățării. În plus, strategiile de întreținere a conversației, de pildă reluarea sau repetarea ideilor, folosirea mărcilor discursive sau verificarea înțelegerii reciproce contribuie la continuitatea și coerența dialogului. Toate aceste procese sunt susținute de strategii metacognitive, care implică monitorizarea, planificarea și reglarea conștientă a propriei performanțe lingvistice, favorizând dezvoltarea autonomiei și a competenței de comunicare (CECRL 2003, 56-57).

Pe lângă acestea, studenții manifestă adesea fenomene de transfer și interferență lingvistică, vizibile prin diverse strategii compensatorii și erori sistematice. Un

exemplu frecvent îl constituie calcurile lingvistice, mai precis traducerea literală a unor expresii din limba maternă, sau din alte limbi cunoscute (cele mai frecvente fiind traducerile din limba engleză) care păstrează structura originală, dar pot altera sensul în limba-țintă. Traducerile de acest fel apar de cele mai multe ori în cazul expresiilor care conțin prepoziții (*a se uita la*, *a merge în* vs. *merge la*) sau al expresiilor fixe încă nestudiate în limba română, dar des utilizate de vorbitor în L1 sau într-o L2 în care are mai multă experiență. De asemenea, vorbitorii recurg uneori la structuri memorate, în special la nivelul A1, pentru a exprima acordul sau alte funcții comunicative, apelând la formule fixe în locul construirii spontane a mesajului. De exemplu, se recurge adesea la utilizarea excesivă a lui „da, sigur” cu scopul de a menține dialogul.

În lipsa unor resurse lexicale adecvate, poate apărea și utilizarea unui termen dintr-o altă limbă (fenomen de code-switching), menită să mențină fluența comunicării. Totodată, cursanții pot manifesta erori, aplicând în mod greșit, în afara normei, reguli cunoscute după analogia cu alte structuri. Cele mai comune exemple apar în cazul substantivelor feminine care au singularul în -ă. Având în vedere că există două posibilități de a realiza pluralul, apar deseori utilizări greșite de tipul *sale* vs. *săli*, *limbe* vs. *limbi*. Aceste elemente lexicale create reflectă nu doar dificultățile specifice procesului de achiziție lingvistică, ci și strategiile cognitive prin care studenții încearcă să compenseze lacunele și să mențină coerența discursului. Poate fi vorba și de o hipergeneralizare, însă, analizând corpusul, am observat că aceste confuzii erau, mai degrabă, datorate nevoii de compensare, fapt demonstrat de tonul ezitant al răspunsului.

Utilizând corpusul, am selectat câteva exemple care demonstrează că, deși în unele cazuri mesajul poate fi parțial alterat, comunicarea este realizată prin intermediul strategiilor la care apelează studenții:

1. utilizarea unui termen în altă limbă: *limba arabic*, *limba inglesă*, *vizionez a la tele* – în acest caz mesajul este transmis fără să apară probleme de înțelegere, datorită transparenței termenilor;
2. utilizarea eronată a unor reguli gramaticale, urmând un model: *omi*, *alt țară*, *teamul* (-tema), *estime* (-estimează). Ultimele două elemente lexicale îngreunează destul de puternic transmiterea mesajului, însă sensul se poate desprinde din context.
3. confuzii lexicale: *limbaj* (în loc de limbă).

Alte exemple care înglobează cele mai frecvente greșeli vizează omiterea articolului hotărât (*engleză este foarte importantă*, *sendviș este favoritul meu*), fapt ce nu afectează deloc inteligibilitatea mesajului. În cazul construcțiilor de tipul: *ne oferiți ocazia să alergăm două activități*, unde apar confuzii lexicale (*alergăm* vs. *alegem*) înțelegerea este strâns legată de context, întrucât fără acestea nu este ușor să înțelegem ce a intenționat studentul să spună. Alte greșeli, mai greu de înțeles, sunt cele în care, fie se taie silabe din cuvânt, *punctul de vere meu*, fie se omite doar ultima literă sunt *studen în anul prigător*.

Printre exemplele selectate se numără și *casa de prietenii mei*, eroare tipică a vorbitorilor de limba franceză în ceea ce privește genitivul, dar care reușește să transmită mesajul, *eu mănânc mic și sarmale, trebuie să merg la campingul* sau *inversiunea la tradițională restaurant*.

Înțelegerea textelor orale și scrise care rezintă greșeli gramaticale este dependentă de context, întrucât unele dintre ele pot fi deduse doar prin prisma a ceea ce cunoaștem ca a fi tipic pentru o anumită situație de comunicare. În plus, performanța lingvistică este adesea dependentă de cunoașterea și înțelegerea altor limbi, fenomen specific vorbitorilor plurilingvi, care transferă cunoștințe și structuri dintr-un sistem lingvistic în altul. În ceea ce privește aspectul gramatical, un nivel ridicat de competență se reflectă printr-o pondere redusă a greșelilor într-o propoziție - ideal, nu mai mult de trei-patru erori minore care să nu afecteze comprehensibilitatea mesajului. Aceste criterii evidențiază faptul că competența lingvistică nu se limitează la respectarea corectitudinii formale, ci presupune o adaptare flexibilă la context și o utilizare conștientă a resurselor lingvistice disponibile.

5. Concluzii

Articolul de față, pornind de la competența de comunicare și de la premisa posibilității realizării comunicării dincolo de o gramatică perfectă, a prezentat câteva mecanisme prin care studenții reușesc să își transmită mesaje și să realizeze comunicarea, în ciuda greșelilor de ordin gramatical. Scopul articolului a fost acela de a prezenta rolul gramaticii dintr-o perspectivă comunicativă, în special pentru situațiile actuale, când majoritatea studenților studiază o limbă străină pentru a putea comunica și a se integra în comunități noi.

În procesul de învățare și utilizare a unei limbi, gramatica nu reprezintă un scop în sine, ci un mijloc de exprimare, aflat în serviciul comunicării. Scopul principal al vorbirii nu este respectarea strictă a regulilor formale, ci transmiterea eficientă a sensului. Astfel, comunicarea se poate realiza chiar și în absența unei gramatici perfecte, atâta timp cât mesajul rămâne inteligibil și adecvat contextului. Totuși, importanța gramaticii constă în claritatea și precizia exprimării: o utilizare corectă a structurilor gramaticale permite evitarea ambiguităților, consolidează coerența discursului și contribuie la credibilitatea interlocutorului. În consecință, gramatica trebuie înțeleasă nu ca o constrângere, ci ca un instrument funcțional care sprijină comunicarea eficientă și autentică. Evaluarea ar trebui să penalizeze erorile gramaticale care alterează sensul, însă ar trebui să se concentreze mai mult pe componenta lexicală și pe strategiile prin care candidatul reușește să își transmită mesajul.

Referințe bibliografice

- Al-Khresheh, M., & Orak, S. D. 2021. *The place of grammar instruction in the 21st century: Exploring global perspectives of English teachers towards the role of teaching grammar in EFL/ESL classrooms*. in „World Journal of English Language”, 11(1), p. 9-23.
- Bourguignon, C. 2011. *Grammaire et didactique du FLE*. Hachette.

- Cadrul European Comun de Referință pentru Limbi: Învățare, predare, evaluare, Consiliul Europei*. 2003. Diviziunea Politici Lingvistice Strasbourg, traducere coordonată de George Moldovanu, Chișinău: Tipografia Centrală.
- Canale, M. 1983. From Communicative Competence to Communicative Language Pedagogy, în *Language and Communication* (eds. Richards & Schmidt), p. 2-14.
- Simina-Suciu, M.-M. 2024. *Biografia lingvistică. Abordare generică și culturală*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.

Iulia-Maria TICĂRĂU
(Universitatea „Lucian Blaga”
din Sibiu)

Competența gramaticală în domeniul RLS – noi perspective

Abstract: (The Grammatical Competence in RFL – New Perspectives) The aim of this article is to highlight how the RLS teacher, by designing learning activities based on items and active-participative methods, can develop students' motivation in the acquisition of grammatical proficiency. Very often seen as a factor of anxiety and confusion, grammatical proficiency has undergone a continuous evolution in terms of the approach to language teaching and learning. Throughout our study we will present the evolution and new perspectives on grammatical proficiency and the results of the research will also highlight the relevance of an approach in which grammatical proficiency is developed through a direct link with the other proficiency and, at the same time, we will also emphasize that it converges towards the main goal in foreign language learning: communication in the new language.

Keywords: *grammatical proficiency, RLS, anxiety, motivation, communication.*

Rezumat: Obiectivul acestui articol este de a evidenția modul în care profesorul de RLS, prin crearea de activități de învățare care să aibă la bază itemi și metode activ-participative, poate să dezvolte motivația studenților în ceea ce privește achiziția competenței gramaticale. Privită, de foarte multe ori, ca factor de anxietate și confuzie, competența gramaticală a avut o continuă evoluție în ceea ce privește modul de abordare în procesul de predare și de învățare a unei limbi străine. De-a lungul cercetării noastre vom prezenta evoluția și noile perspective asupra competenței gramaticale, iar rezultatele analizei vor evidenția totodată necesitatea unei predări în care competența gramaticală este dezvoltată prin legătură directă cu celelalte competențe și, totodată, vom reliefa și faptul că aceasta converge către țelul principal în învățarea unei limbi străine: comunicarea în limba nouă învățată.

Cuvinte-cheie: *competența gramaticală, RLS, anxietate, motivație, comunicare.*

Competența gramaticală (definiție, evoluție și teorii)

Competența gramaticală în procesul de predare-învățare a unei limbi străine are un rol central, iar modul în care profesorul decide să integreze conceptele gramaticale în actul didactic poate augmenta motivația studenților fiind un instrument de bază în atingerea scopului final: comunicarea în limba respectivă.

De-a lungul acestui articol, vom răspunde la următoarele întrebări: Cum predăm gramatica? Ce fel de strategii sunt utile în dezvoltarea competenței gramaticale? Ce fel de abordări putem regăsi în manualele de RLS? Obiectivul principal al studiului nostru este de a sensibiliza cercetătorii și specialiștii din domeniul RLS cu privire la modul de

predare a gramaticii și, în același timp, de a reliefa necesitatea de a crea materiale care să pună gramatica în acțiune.

În accepțiunea sa cea mai amplă, competența gramaticală (lingvistică) este definită de N. Chomsky ca reprezentând ansamblul cunoștințelor teoretice și practice asupra unui set finit de reguli gramaticale, care fac posibilă generarea unui număr infinit de enunțuri corecte din punct de vedere lingvistic (Chomsky, 1965). Mai departe, Yu.A. Sitnova evidențiază ideea conform căreia competența gramaticală implică inevitabil:

„1) cunoașterea unităților gramaticale ca purtătoare ale proprietăților gramaticale generalizate, precum și a mijloacelor de exprimare a sensurilor gramaticale, 2) capacitatea de a le utiliza în activitatea de vorbire în diverse situații de comunicare”. (Sitnova 2005, 19).

Astfel, competența gramaticală reprezintă o fuziune între cunoașterea categoriilor gramaticale și abilitatea vorbitorului de a le utiliza în comunicare, deoarece gramatica nu trebuie înțeleasă ca un set de reguli pe care trebuie să le memorezi, dar ca un instrument funcțional al comunicării. Mai mult, Kaftaylova combină diferitele accepțiuni care definesc competența gramaticală și o conceptualizează ca fiind

„capacitatea unui individ de a înțelege și de a formula, în cursul comunicării interculturale, sensul unui enunț pe baza punerii în aplicare a activităților cognitive de identificare a specificului formelor gramaticale de exprimare a conceptelor naționale și culturale în întreaga schemă de lucruri”. (Kaftaylova 2011, 112).

De aceea, în alegerea vorbitorului de a folosi anumite forme gramaticale e necesar ca acesta să aibă în vedere și contextul pragmatic al limbii, dar și competența sociolingvistică. Utilizarea corectă a limbii e strâns legată de valori și atitudini, aspecte care sunt esențiale în cadrul comunicării interculturale. În ceea ce privește rolul pe care îl are competența gramaticală în achiziția unei limbi străine

„se poate presupune că, în contextul învățării unei limbi străine, competența gramaticală este un set de cunoștințe teoretice (reguli) și abilități lingvistice care sunt necesare și suficiente pentru ca studenții să construiască propoziții corecte, să le înțeleagă, să monitorizeze erorile gramaticale, să judece formele lingvistice corecte și greșite și să realizeze sarcini de testare lingvistică”. (Millrood 2014, 260).

Pe scurt, „baza competenței gramaticale este capacitatea străinilor de a desfășura activități lingvistice în contextul culturii lingvistice a altcuiva”. (Fisenko, Belous, Vukolova, Sycheva 2021, 3) Pe lângă normele gramaticale și normele de utilizare a limbii în procesul de achiziție a unei limbi străine se impune atât cunoașterea, cât și punerea în aplicare a convențiilor culturale specifice limbii în curs de învățare. De exemplu, nu este suficientă memorarea pronumelui personal de politețe „dumneavoastră”, deoarece fără explicarea succintă a fenomenului politetiei (acest

pronume se folosește pentru a arăta respect față de persoanele mai în vârstă sau cu statut social superior) se vor crea bariere interculturale, contextul cultural și utilizarea gramaticii fiind interdependente.

Cum predăm gramatica?

În predarea gramaticii trebuie să avem în vedere următoarele criterii: tematic, verbal și situațional. Astfel, „atunci când gramatica este strâns legată de subiecte reale pe care cursanții străini le pot vedea în clasă sau care pot fi aduse de un profesor sau de alți participanți la procesul educațional” (Fisenko, Belous, Vukolova, Sycheva 2021, 7), avem de-a face cu criteriul tematic, „atunci când materialul gramatical este studiat prin includerea acțiunilor obișnuite în procesul educațional. Acestea pot fi verbe care indică acțiuni care au loc în viața de zi cu zi și pot fi jucate în audiență” (Fisenko, Belous, Vukolova, Sycheva 2021, 7), este utilizat criteriul verbal și, nu în ultimul rând, „atunci când materialul gramatical este prezentat în dialoguri situaționale și remarci corelate între ele” este adus în discuție criteriul situațional (Fisenko, Belous, Vukolova, Sycheva 2021, 7). Fiecare dintre aceste trei criterii aduc beneficii în predarea gramaticii, fiind complementare.

Referitor la modul în care trebuie predată gramatica, aceleași cercetătoare sugerează următoarele etape:

„fixarea noului material gramatical; consolidarea materialului prin exerciții de antrenament; valorificarea materialului didactic prin crearea de dialoguri situaționale și în procesul de practicare a unor exerciții mai complexe”. (Fisenko, Belous, Vukolova, Sycheva 2021, 7).

Etapele clasice folosite în predarea gramaticii: fixare, consolidare, aplicare au ca bază principiile gradării dificultății, însă, în activitățile de predare, profesorul trebuie să ia în considerare (referitor la dialogurile situaționale) și relevanța culturală și socială, dar și autenticitatea. Învățarea eficientă se poate realiza ținând cont de următoarele trepte în procesul de predare:

„prezentarea materialului gramatical de la simplu la complex, concentrismul prezentării materialului gramatical, împărțirea materialului gramatical în părți, recursul la limba maternă, obiectivitate, verbul și operativitatea situațională”. (Fisenko, Belous, Vukolova, Sycheva 2021, 7).

Fiecare etapă enumerată de Fisenko, Belous, Vukolova și Sycheva evidențiază necesitatea contextualizării materialului didactic, punând accent pe autenticitate și pe folosirea gramaticii în scopul dezvoltării competenței comunicative, astfel transferul se face de pe rigiditatea normelor gramaticale pe comunicarea spontană.

Teorii privind achiziția competenței gramaticale

Există numeroase teorii consacrate care au ca scop teoretizarea competenței gramaticale și identificarea strategiilor potrivite pentru achiziția noțiunilor gramaticale. În cele ce urmează, aducem în discuție câteva dintre acestea.

Pedagogia inversată (flipped pedagogy).

„În predarea inversată, prelegerile, comune în metodologia convențională, sunt eliminate, iar materialele necesare sunt oferite studenților înaintea cursului, cum ar fi cărți, broșuri, fișe de lucru, fișiere PowerPoint, precum și înregistrări audio și video”. (Valizadeh, Soltanpour 2020, 762).

Pandemia de Covid-19 a mutat cursurile în mediul online și a transformat modul de predare în învățământul superior românesc prin faptul că mulți profesori continuă să folosească platforme de învățare prin intermediul cărora le trimit anticipat studenților materialele utilizate la cursuri.

„În timpul orelor de curs, cursanții interacționează cu profesorul și cu colegii lor pentru a-și consolida cunoștințele și pentru a învăța prin adresarea de întrebări și pentru a se implica mai activ și mai constructiv în activitățile de clasă pregătite de profesor, inclusiv munca în grup și discuțiile interactive”. (Valizadeh, Soltanpour 2020, 762).

Folosirea pedagogiei inversate are multiple beneficii. Dintre acestea menționăm participarea activă la orele de curs care se datorează parcurgerii anterioare a materialului, încurajarea colaborării, precum și asimilarea mai eficientă a informațiilor.

Învățare mixtă (blended learning).

Potrivit lui Graham învățarea mixtă poate fi definită ca

„parte a convergenței continue a două medii principale de învățare. Pe de o parte, avem mediul tradițional de învățare față în față, care a existat timp de secole. Pe de altă parte, avem mediile de învățare distribuite care au început să crească și să se extindă în mod exponențial pe măsură ce noile tehnologii au extins posibilitățile de comunicare și interacțiune distribuite”. (2006, 5).

Prin urmare, învățarea mixtă are în vedere folosirea mediilor virtuale în procesul de învățare pentru a oferi șansa de a studia într-o țară străină fără a fi necesară deplasarea în acel loc și, în același timp, de a participa la cursuri la care nu studenții nu ar avea acces foarte ușor dacă ar fi obligatorie prezența fizică. Mai departe, Thorne subliniază că

„învățarea mixtă reprezintă o oportunitate reală de a crea experiențe de învățare care pot oferi învățarea potrivită la momentul potrivit și în locul potrivit pentru fiecare individ, nu doar la locul de muncă, ci și în școli, universități și chiar acasă.

Ea poate fi cu adevărat universală, depășind granițele globale și reunind grupuri de cursanți din culturi și fusuri orare diferite. În acest context, învățarea mixtă ar putea deveni una dintre „cele mai semnificative evoluții ale secolului XXI”. (2003,18).

Dintre platformele LMS (Learning Management System) de tip open source care pot fi utilizate pentru predarea online menționăm: *Classroom*, *Moodle*, *Brightspace*, *Paradiso LMS*. Învățarea mixtă este o alternativă didactică care, în anumite situații, reprezintă o modalitate fezabilă a procesului educațional în format fizic, deoarece poate aduce împreună studenți din diferite spații culturale și, prin folosirea tehnologiei și a competențelor digitale, poate crește motivația cursanților.

Învățare bazată pe probleme (problem-based learning)

Mukminatus Zuhriyah (2017, 48) folosește această teorie pentru a propune un model care să faciliteze învățarea gramaticii, fiind una dintre metodele activ-participative care sunt centrate pe elev/student. Activitățile profesorului pot fi sintetizate în următorul mod: profesorul propune o sarcină de lucru și împarte studenții în grupe, apoi pune întrebări deschise care au ca scop încurajarea gândirii critice și înțelegerea sarcinii de lucru. După ce studenții discută în grup, profesorul îi cere unui student din grup să prezinte aleatoriu rezultatele discuției, apoi oferă explicații și/sau corectează informațiile expuse (Mukminatus 2017, 48). În schimb, studenții se așază în grupe de trei și discută sarcina de lucru căutând informațiile necesare, iar la final prezintă în fața clasei răspunzând la întrebările celorlalți colegi cu privire la informațiile necunoscute (Mukminatus 2017, 54).

Instruire bazată pe concepte (concept based instruction – CBI).

„Instruirea bazată pe concepte este o abordare pedagogică care implică prezentarea unor concepte gramaticale explicite și coerente cursanților, prin intermediul unei secvențe de activități atent ghidate, construite pentru a spori asimilarea de către cursanți a conceptelor relevante”. (Negueruela, Lantolf 2006, 80).

Pentru a aplica această teorie este foarte importantă concretizarea conceptului prezentat (diagramele sau graficele sunt exemple prin care un concept poate fi materializat), dar și verbalizarea care este un aspect foarte important și poate fi realizată prin explicații și interacțiuni pentru a facilita propriul proces de învățare (clasificare după Lapkin et al., 2008). Mai precis,

„activitățile de verbalizare care sunt caracteristice în CBI solicită cursanților să utilizeze conceptul ca instrument de înțelegere și să verbalizeze conceptul pentru a-și explica singuri/altora semnificațiile pe care intenționează să le exprime”. (Harun, Abdullah, Wahab, Zainuddin 2017, 256).

Așadar, în cadrul CBI, studenții își formulează și își explică ideile, desfășurând un proces cognitiv, iar prin intermediul verbalizării, aceștia nu doar că își fixează cunoștințele, ci realizează o învățare durabilă.

Modele cognitive (cognitive models).

În afară de cele patru teorii prezentate anterior, cercetătorii au propus și o abordare de tip cognitiv.

„Noua înțelegere a competenței gramaticale este asociată cu o abordare conceptuală a predării gramaticii. Potrivit lui I.I. Haleeva, gramatica este un instrument care permite cursanților să înțeleagă conceptele gramaticale. Astfel, cogniția joacă un rol semnificativ în predarea unei limbi străine” (Fisenko, Belous, Vukolova, & Sycheva, Irina 2021, 3).

Astfel, se militează pentru comprehensiunea conceptelor achiziționate și nu pe memorarea lor, ceea ce conduce implicit către o învățare eficientă.

„Esența ideii conexiunismului cu privire la competența gramaticală a fost faptul că această competență poate fi reprezentată ca o rețea de elemente care interacționează în conexiunile care se întrepătrund. Dacă facem o paralelă cu organizarea creierului uman, atunci există o asociere cu o rețea de neuroni (celule cerebrale)”. (Millrood 2014, 260)

Predarea și învățarea gramaticii ca un sistem de corelații oferă studenților o imagine explicită care conduce către comunicarea corectă și mai rapidă în limba nou învățată. Structurile gramaticale nu trebuie și nu pot fi predate separat, pentru că se influențează reciproc și sunt unite prin legături multiple.

Competența gramaticală în achiziția RLS

În domeniul RLS, profesorii predau gramatica folosind două direcții principale: cea tradițională în care gramatica are o influență predominantă și cea comunicativ-funcțională unde este un mijloc în procesul de predare-învățare. Cele două direcții sunt exemplificate de Anca Ursa în următorul mod:

„direcția tradițională, a gramaticii descriptive în RLS, este reprezentată de unul din cele mai longevive cursuri tipărite, manualul *Brâncuș*, derivat din viziunea cognitivă a anilor '70-'80. La polul celălalt, al perspectivei comunicativ-funcționale, este *Nivelul Prag*, din seria coordonată de Consiliul Europei”. (Ursa 2012, 3).

Se poate observa tranziția de la descrierea gramaticală la folosirea gramaticii într-o perspectivă integrativă unde este o unealtă care ajută la realizarea comunicării:

„în ultimii ani au apărut manuale care se desprind de hegemonia gramaticii și reușesc să-i acorde doar rolul de instrument, alături de celelalte abilități lingvistice,

pentru realizarea competențelor de comunicare, în acord cu Cadrul European”. (Ursa 2012, 3).

Unul dintre cele mai utilizate manuale care folosesc această perspectivă este *Manual de limba română ca limbă străină (RLS) A1-A2*. Anca Ursa propune diverse tactici care pot ajuta la dezvoltarea competenței gramaticale: „metoda celor 3P (Metoda Presentation, Practice, Production), categorii introduse gradual, pe nivele CECRL; scheme, tabele și minimalism metalingvistic; presiunea contextului sintactic, semantic, pragmatic” (Ursa 2012, 3). Materialul gramatical trebuie predat urmărind cele trei etape principale: prezentarea conceptului (explicațiile profesorului), urmat de aplicații și producere de text în care să folosească noțiunile teoretice învățate. În acest demers, folosirea tabelor, schemelor, diagramelor este foarte utilă, iar materialul trebuie prezentat progresiv. Un exemplu în acest sens, preluat din *Descrierea minimală a limbii române (A1, A2, B1, B2) – un instrument lingvistic necesar în domeniul RLS/RLNM*, este predarea structurilor reflexive de la nivelul A1 la nivel B1 în funcție de modurile și timpurile verbale învățate la nivelul respectiv. La nivelul A1 sunt predate structurile reflexive la modul indicativ, timpul prezent (verbe care sunt folosite frecvent în sfera lexicală a programului zilnic). La nivelul A2, se adaugă timpul perfect compus, viitor literar și colocvial, dar și modul conjunctiv, timpul prezent, urmând ca la nivel B1 să fie introduse și structurile reflexive în dativ și adăugate celelalte moduri și timpuri verbale studiate: timpul imperfect, modul imperativ, condițional și gerunziu. Cu privire la presiunea contextului sintactic, semantic, pragmatic, Anca Ursa folosește ca suport articolul hotărât și modul în care este prezentat acesta în *Manual de limba română ca limbă străină (RLS) A1-A2*:

„un exemplu de bună uzanță contextuală este maniera de utilizare a articolului hotărât (nivel A1). Deși româna e una din puținele limbi cu articol enclitic, nu atașarea lui sau învățarea formelor în funcție de gen și număr ridică probleme vorbitorilor nenativi, ci ocurența în discursuri sau texte scrise. Prin explicare metadiscursivă se constată că gradul de cunoaștere de către emițător a obiectului descris e greu cuantificabil, prin urmare nu rezolvă dilema utilizării formei articulate. În această direcție, recomandăm casetele funcționale din manualul clujean RLS citat mai sus, care inventariază pozițiile sintactice ale substantivelor definite și, în plus față de sistematizările anterioare, stabilește contrastiv situațiile unde articolul hotărât nu e permis”. (Ursa 2012, 5-6).

Așadar, este necesară, pe lângă cunoașterea formelor unei anumite categorii gramaticale, o abordare care să evidențieze contextul/ situațiile în care respectiva categorie gramaticală se folosește într-o formă sau alta. Pentru o mai bună înțelegere a modului de predare a gramaticii, conceptul de progresie gramaticală și evoluția acestuia joacă un rol major. În anii '80.

„modelul în care a fost reprezentată progresia în această perioadă – și pentru care a fost ulterior respins – era unul liniar, ușor de vizualizat, acceptat și difuzat: de la

simpliciu la complex, de la ușor la dificil, de la regulat la neregulat, de la similar la diferit, de la frecvent la rar și, în cele din urmă, de la „util” la mai puțin util sau chiar la statutul de simplu „accesoriu”. (Platon 2019, 144).

Elena Platon, în studiul „The Idea of Progression in Designing the Curriculum of Romanian as a Foreign Language (RFL)” afirmă că motivul pentru care conceptul de progresie a suscitat critici este tocmai modelul bazat exclusiv pe gramatică. De aceea

„În ceea ce privește opțiunea pentru progresia gramaticală sau procedurală, trebuie să se pornească de la premisa că orice progresie gramaticală poate fi „înregistrată” într-un scop comunicativ și că opțiunea pentru aspectul comunicativ nu exclude o ordonare minimă a conținuturilor lingvistice. Progresia lingvistică nu înseamnă organizarea unor cursuri de gramatică sau enumerarea unor reguli pentru a defini sistemul”. (Platon 2019, 154)

Dacă progresia gramaticală are în vedere conținutul organizat în funcție de structura internă a limbii, progresia procedurală pune accent pe modul în care limba poate fi folosită în practică. Gramatica nu trebuie predată exclusiv teoretic, iar profesorul trebuie să țină cont de motivarea funcțională. Așadar, în procesul de predare-învățare, conținuturile gramaticale trebuie integrate în funcție de utilitatea lor în comunicare, rolul gramaticii fiind acela de instrument.

Dezvoltarea competenței gramaticale: studiu de caz – timpul imperfect

Pentru a vedea cum pot fi folosite tacticile enumerate anterior în dezvoltarea competenței gramaticale, vom analiza modul în care este prezentat timpul imperfect în *Manualul de limba română ca limbă străină (RLS): nivel B1*.

La nivel teoretic, imperfectul este prezentat într-o formă sintetică sub forma unui tabel în care sunt evidențiate terminațiile pe care le folosim în cazul celor cinci conjugări¹

Se folosește în prezentarea teoriei metoda inductivă prin faptul că li se cere studenților să identifice cum se formează imperfectul. Studenții își expun punctul de vedere cu privire la situațiile în care se folosește acest timp verbal pe baza unor enunțuri care îl conțin, fără a oferi anticipat regulile de formare. De asemenea, la verbele neregulate *a fi*, *a sta*, *a da*, *a bea* este exemplificată doar forma pentru persoana I, singular, iar studenții trebuie să completeze cu celelalte forme verbale. Gradual, după înțelegerea modului de formare sunt prezentate și situațiile în care este utilizat

¹ Ioana-Silvia Sonea, Lavinia Iunia Vasiliu, Dina Gabriela Vîlcu, *Manual de limba română ca limbă străină (RLS): nivel B1*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2021, p. 135.

imperfectul, plecând tot de la exemple. Ulterior, sunt enumerate aceste situații și sunt oferite alte exemple pentru o mai bună înțelegere.¹

IMPERFECTUL							
VERBE CU FINAL ÎN -A / -I				VERBE CU FINAL ÎN -EA / -E / -I			
-AM	măncam	hotăram	-EAM	apăream	mergeam	citeam	
-AI	măncai	hotărai	-EAI	apăreai	mergeai	citeai	
-A	măncă	hotăra	-EA	apărea	mergea	citea	
-AM	măncam	hotăram	-EAM	apăream	mergeam	citeam	
-AȚI	măncăți	hotărați	-EAȚI	apăreați	mergeați	citeați	
-AU	măncău	hotărau	-EAU	apăreau	mergeau	citeau	

Excepții:

a locui – locuiam, locuiai, locuia, locuiam, locuiți, locuiau

a ști – știam, știai, știa, știam, știați, știau

a scrie – scriam, scriai, scria, scriam, scriați, scriau

a bănuî – bănuiam, bănuiai, bănuia, bănuiam, bănuiați, bănuiau

Vorbisem la telefon când ei sună la ușa. (două acțiuni în trecut – una în desfășurare întreruptă de o acțiune care este mai scurtă și care s-a terminat)	Citiam o carte în timp ce prietena mea se juca pe telefon. (două acțiuni în trecut aflate în desfășurare simultan)	Când eram mică, mergeam la buni în fiecare vacanță. (obicei repetat în trecut)
Vechi mea era o femeie inteligentă și harnică. (descriere în trecut)	Când eram mică cântam la chitară, dar acum nu mai cânt. (situația din prezent este diferită de cea din trecut)	

Autoarele folosesc în abordarea lor metoda celor 3P, iar după prezentarea teoretică studenții trebuie să pună în practică ceea ce au învățat anterior. Producerea este realizată prin crearea de enunțuri care au ca suport imagini pe care studenții trebuie să le utilizeze. De asemenea sunt utilizate activitățile interactive (jocuri didactice) prin care studenții își folosesc creativitatea și își dezvoltă nu doar competența gramaticală, ci și competența de comunicare. Prima activitate de acest fel este un joc de memorie. Doi studenți ies din sala de clasă, iar ceilalți studenți trebuie să aleagă un număr de la

¹ Adaptare după Ioana-Silvia Sonea, Lavinia Iulia Vasiliu, Dina Gabriela Vlăcu, *Manual de limba română ca limbă străină (RLS): nivel B1*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2021, p. 135.

unu la șaisprezece și să mimeze activitatea aferentă numărului ales. Când cei doi studenți intră în clasă, fiecare student mimează acțiunea care i-a fost atribuită, iar aceștia trebuie să-și amintească și să precizeze ce făcea fiecare student când au intrat în clasă (139). Un alt joc este *Ghicește minciuna!* Fiecare student menționează trei obiceiuri din trecut, unul dintre acestea nu este adevărat, iar colegii încearcă să identifice minciuna (139). Aceste activități reliefează și tactica presiunii contextului sintactic și semantic, fiind necesară înțelegerea situațiilor în care se folosește timpul imperfect. O altă activitate de producere propusă de autoare este *Atunci și acum. Ce s-a schimbat?* Studenții trebuie să creeze enunțuri despre diferite aspecte cum ar fi: telefoane mobile, modă, pozele din vacanță, relațiile dintre oameni, mâncare, vreme, mâncare, familie așa cum erau mai demult în comparație cu modul în care sunt văzute acum. Abordarea din *Manual de limba română ca limbă străină (RLS): nivel B1* scoate în evidență faptul că, în procesul de predare, abordarea competenței gramaticale folosind cele patru tactici menționate anterior ajută la dezvoltarea competenței de comunicare și oferă studenților situații concrete în care conceptele gramaticale pot fi utilizate, fapt care îi motivează în achiziția limbii nou învățate.

Concluzii

Perspectiva tradițională în care gramatica era pionul central, iar itemii de tip obiectiv dețineau supremația a fost înlocuită cu modelul comunicativ-funcțional. Cu toate acestea, trebuie avut în vedere următorul aspect:

„construit progresiv, scheletul gramatical rămâne să susțină structurile de rezistență ale limbii noi și să ofere încredere în sine, acuratețe și performanță celui ce învață LS sau L2. Profitând de eclectismul permisiv al ultimilor 20 de ani, competența lingvistică se susține printr-o dezinhibată îmbinare între formele gramaticale concentrate, sintactică, semantică și pragmatică, în beneficiul noilor vorbitori”. (Ursa 2012, 7).

Pentru dezvoltarea competenței gramaticale este nevoie de o abordare care să aibă ca punct de plecare mai mulți factori: teorie clară, concisă, noțiuni introduse gradual și crearea de aplicații care să folosească noțiunea gramaticală învățată ca suport pentru dezvoltarea competenței de comunicare.

Fiindcă motivația este un factor esențial în achiziția unei limbi străine, studenții au nevoie de rezultate palpabile care să îi stimuleze în timpul învățării, de aceea dezvoltarea competenței gramaticale joacă un rol important în acest proces, iar profesorului de RLS îi revine rolul de preda gramatica altfel, în relație cu celelalte competențe.

Referințe bibliografice

Chomsky, N. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.

- Fisenko, Olga, Belous, Anastasiya, Vukolova, Elena, Sycheva, Irina. 2021. *Developing grammatical competence at the stage of pre-higher education training in Propósitos y Representaciones*, vol. 9, SPE(2), March.
- Harun, Haliza, Abdullah, Norhana, Wahab, Nursyuhada, Zainuddin, Nurkhamimi. 2017. *Concept Based Instruction: Enhancing Grammar Competence in L2 Learners*, in „RELC Journal”, vol. 50, no. 2, p. 252-268.
- Kusumawardani, Siska, Mardiyani, Endah. 2018. *The Correlation between English Grammar Competence and Speaking Fluency*, in „Project (Professional Journal of English Education)”, vol. 1, no. 6, p. 724-733.
- Millrood, Radislav. 2014. *Cognitive Models of Grammatical Competence of Students. Procedia*, in „Social and Behavioral Sciences”, no. 154, p. 259-262.
- Mukminatus, Zuhriyah. 2017. *Problem-Based ‘Learning to Improve Students’ Grammar Competence*, in „Register Journal”, vol. 10, no. 1, June, p. 48-61.
- Pinto-Llorente, Ana, Sánchez-Gómez, Mª Cruz, García-Peñalvo, Francisco, Martín, Sonia. 2016. *Students’ perceptions and attitudes towards asynchronous technological tools in blended-learning training to improve grammatical competence in English as a second language*, in „Computers in Human Behavior”, vol. 72, July, p. 632- 643.
- Platon, Elena. 2019. *The Idea of Progression in Designing the Curriculum of Romanian as a Foreign Language (RFL)*, in „Studia Universitatis Babes-Bolyai – Philologia”, no. 2, p. 141-156.
- Pruneanu, M.D., Lemnaru, A.C., Dina, A.T. 2022. *A View on Grammar Teaching and Practice for Communicative Activities in Romanian as Foreign Language Acquisition*, in „Online Classroom. Revista Românească pentru Educație Multidimensională”, vol. 14, no 2, February, p. 131-135.
- Rodriguez, E. 2023. *Language Learning Strategies and Grammatical Competence of the English-Major Students in Zamboanga del Norte HEIs* in „Sprin Journal of Arts, Humanities and Social Sciences”, vol. 2, no. 4, April, p. 27-42.
- Sonea, Ioana-Silvia, Lavinia Iulia Vasii, Dina Gabriela Vîlcu. 2021. *Manual de limba română ca limbă străină (RLS): nivel B1*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Ursa, Anca. 2012. *Gramatica RLS ad usum delphini*, http://www.academia.edu/5093119/GRAMATICA_RLS_AD_USUM_DELPHIN, ultima accesare la 14 noiembrie 2025.
- Valizadeh, Mohammadreza, Soltanpour, Fatemeh. 2020. *The Flipped Pedagogy: Effects on the Grammatical Competence and Writing Skill of Basic Users of English*, in „International Journal of Instruction”, vol. 13, no. 3, July, p. 761-776.

Anamaria-Bianca TONȚ
(Universitatea din Oradea)

**Variația -esc/-ø la indicativul
prezent al verbelor românești
de conjugarea a IV-a:
analiză normativă
pe baza DOOM3**

Abstract (The Variation -esc/-ø at Present Indicative of 4th Conjugation Romanian Verbs. A Normative Analysis based on DOOM3 (The Orthographic, Orthoepic and Morphologic Dictionary of the Romanian Language) This paper aims to investigate the conjugation tendencies of fourth-conjugation verbs in contemporary Romanian, focusing on establishing the proportions between verbs that use the -esc augment (weak present), those that conjugate without the augment (strong present), and those that display variation between the two patterns. Based on an inventory of 729 verbs extracted from DOOM3, the analysis identifies clear markers in line with the current linguistic standard: 510 verbs use the augment -esc, 188 verbs conjugate without the augment, and 31 verbs show variation between the two forms. The purpose of this study is not only to detect current flexional trends but also to formulate coherent and systematic lists, aligned with recent normative codifications. The research examines in detail the morphological behavior of verbs based on their infinitive endings (-ui, -ăi, -âi, -ări, -ăni) and tracks how these forms either conform to or deviate from traditional paradigms. By combining quantitative analysis with normative observations, the study contributes to refining the classification of fourth-conjugation verbs and enhancing the understanding of morphological evolution processes in contemporary Romanian.

Keywords: *verbal inflection, fourth conjugation, morphological variation, the -esc augment, DOOM3.*

Rezumat: Lucrarea de față își propune să investigheze tendința de conjugare a verbelor de conjugarea a IV-a în limba română contemporană, având ca obiectiv stabilirea proporțiilor între verbele care utilizează augmentul -esc (prezent slab), cele care se conjugă fără augment (prezent tare) și cele care manifestă variație între cele două tipare. Pe baza inventarierii a 729 de verbe extrase din DOOM3, analiza stabilește repere clare în conformitate cu norma actuală: 510 verbe folosesc augmentul -esc, 188 de verbe se conjugă fără augment, iar 31 de verbe prezintă variație între cele două forme. Demersul are drept scop nu doar identificarea tendințelor actuale de flexiune, ci și formularea unor liste coerente și sistematice, conforme cu standardizarea normativă recentă. Studiul examinează în detaliu comportamentul morfologic al verbelor în funcție de terminațiile lor la infinitiv (-ui, -ăi, -âi, -ări, -ăni) și urmărește modul în care acestea se aliniază sau se îndepărtează de paradigmele tradiționale. Prin coroborarea analizei cantitative cu observațiile de ordin normativ, lucrarea aduce o contribuție la rafinarea clasificării verbelor de conjugarea a IV-a și la o mai bună înțelegere a proceselor de evoluție morfologică din limba română actuală.

Cuvinte-cheie: *flexiune verbală, conjugarea a IV-a, variație morfologică, augmentul -esc, DOOM3.*

1. Despre verbele românești de conjugarea a IV-a

În limba română, clasificarea verbelor în conjugări se realizează, în mod tradițional, pe baza sufixului de infinitiv, criteriu morfologic stabil și relevant pentru organizarea paradigmatelor flexionare. Această abordare, consacrată în gramaticile normative, împarte verbele în patru conjugări, corespunzătoare terminațiilor de infinitiv: *-a*, *-ea*, *-e* și *-i/-î*. Fiecare dintre aceste clase cuprinde verbe care prezintă trăsături flexionare relativ omogene, reflectate în formele de prezent ale indicativului și conjunctivului, în modul imperativ, precum și în alte segmente ale paradigmei verbale. Criteriul sufixului de infinitiv oferă un cadru sistematic pentru descrierea variației morfologice a verbelor și constituie punctul de plecare pentru identificarea particularităților flexionare ale fiecărei clase. Deși această împărțire generală s-a menținut de-a lungul tradiției lingvistice românești, cercetările recente, precum cele reflectate în *Gramatica limbii române* (GALR 2005), propun o rafinare a acestor categorii, prin introducerea subclaselor flexionare, în special în cadrul conjugărilor cu un grad mai ridicat de variație internă.

Conjugarea a IV-a reprezintă una dintre cele patru clase verbale tradiționale ale limbii române, fiind delimitată pe baza sufixului de infinitiv *-i* (mai rar *-î*). În cadrul acestei conjugări sunt incluse atât verbe moștenite din latină, cât și numeroase împrumuturi neologice, ceea ce explică, în parte, variația tipologică manifestată în paradigmele flexionare. Din punct de vedere morfologic, verbele acestei clase se caracterizează prin prezența alternanțelor de radical, prin apariția sau absența augmentului *-esc* în formele de prezent și conjunctiv, precum și prin diverse fenomene de sincretism între persoanele verbale. GALR (2005, 550) propune o departajare a verbelor de conjugarea a IV-a în trei subclase flexionare (IV, V și VI), considerate în lucrarea menționată drept conjugări autonome, fiecare dintre ele ilustrând un model specific de flexiune:

- **subclasa a IV-a:** cuprinde verbele cu sufix de infinitiv [*-i*], sufix de prezent [*-Ø*] și omonimia desinențială 3 ind. prez. = 6 ind. prez.: *a acoperi*, *a contribui*;
- **subclasa a V-a:** cuprinde verbele cu sufix de infinitiv [*-i*], sufix de prezent [*-Ø*] și omonimia desinențială 1 ind. prez. = 6 ind. prez.: *a adormi*;
- **subclasa a VI-a:** cuprinde verbele cu sufix de infinitiv [*-i*], sufix de prezent [*-esc*¹~*-ești*]: *a citi*, *a tăgădui*.

¹ Vezi Adnana Boioc Apintei, Alexandru Nicolae, *Dinamică flexionară verbală: studiu de corpus asupra variației esc/-ø în limba română contemporană*, în „Limba română”, LXVIII, 4, 2019, p. 459–474, elementele flexionare *-esc* (conjugarea a IV-a) și *-ez* (conjugarea I) au primit o serie de denumiri în literatura de specialitate: *sufix*, *desinență*, *interfix*, *infix*, *augment*, preferată fiind, în studiile recente, cea din urmă.

2. Studiul variației -esc/-Ø: de la DOOM2 la DOOM3

În studiul intitulat *Dinamică flexionară verbală: studiu de corpus asupra variației -esc/-Ø în limba română contemporană* (2019), Adnana Boioc Apintei și Alexandru Nicolae întreprind o cercetare riguroasă asupra unui fenomen de variație morfologică caracteristic unei subclase de verbe din conjugarea a IV-a. Obiectul principal al analizei îl constituie, după cum menționează autorii în prima parte, alternanța între formele de prezent marcate prin augmentul -esc (denumit *prezent slab*) și formele fără augment, notate -Ø (*prezent tare*), fenomen ilustrat prin opoziții precum *biciuiesc / biciui*. Această dublă manifestare morfologică este interpretată drept expresia coexistenței a două tipare flexionare în sistemul verbal contemporan.

Autorii își fundamentează demersul pe *Corpusul computațional de referință pentru limba română contemporană* (CoRoLa), instrument care le permite să întreprindă o analiză cantitativă relevantă din punct de vedere empiric. Inventarul studiat cuprinde 49 de verbe, dintre care (a) 34 sunt verbe pentru care DOOM2 (*Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, ediția a doua) consemnează existența variației flexionare, iar (b) 15 sunt verbe pentru care norma prescrie o unică formă de prezent, forma recomandată de DOOM2 fiind cea din paranteză (Boioc Apintei & Nicolae 2019, 460):

- (a) *biciui* (*biciuiește / biciui*), *birui* (*biruiește / birui*), *bocăni* (*bocănește / bocăne*), *boncăi* (*boncăiește / boncăie*), *cheltui* (*cheltuiește / cheltui*), *chinui* (*chinuiește / chinui*), *ciocăni* (*ciocănește / ciocăne*), *clănțani* (*clănțânește / clănțâne*), *cloncăi* (*cloncăiește / cloncăie*), *cloncăni* (*cloncăne / cloncănește*), *cotrobăi* (*cotrobăie / cotrobăiește*), *crănțani* (*crănțânește / crănțâne*), *croncăni* (*croncăne / croncănește*), *dăngăni* (*dăngănește / dăngăne*), *destăinui* (*destăinuie / destăinuiește*), *dibui* (*dibuie / dibuiește*), *drăcui* (*drăcuie / drăcuiește*), *dupăi* (*dupăiește / dupăie*), *hăpăi* (*hăpăie / hăpăiește*), *horpăi* (*horpăie / horpăiește*), *huidui* (*huiduie / huiduiește*), *învârti* (*învârte / învârtește*), *leorbăi* (*leorbăie / leorbăiește*), *leorcăi* (*leorcăie / leorcăiește*), *leorpăi* (*leorpăie / leorpăiește*), *mântui* (*mântuiește / mântuie*), *murmui* (*murmuie / murmuiește*), *(se) olecăi* (*olecăie / olecăiește*), *orbecăi* (*orbecăie / orbecăiește*), *piscui* (*piscuiește / piscuie*), *strădui* (*străduiește / străduie*), *tângui* (*tânguiește / tânguie*), *țăcăni* (*țăcăne / țăcănește*), *zgândări* (*zgândărește / zgândăre*);
- (b) *bâigui* (*bâiguie*), *băltăcâi* (*băltăcăie*), *bântui* (*bântuie*), *bârâi* (*bârâie*), *bățai* (*bățăie*), *behăi* (*behăie*), *(se) bizui* (*bizuie*), *bombăni* (*bombăne*), *ciondăni* (*ciondănește*), *dăinui* (*dăinuie*), *gătui* (*gătuie*), *înghesui* (*înghesue*), *măcăni* (*măcăne*), *răzui* (*răzuiește*), *târgui* (*târguiește*).

În secțiunea a treia, cei doi lingviști propun o analiză morfologică minimală și schițează evoluția augmentului *-esc* în istoria limbii române, iar secțiunea a patra este consacrată analizei cantitative detaliate a variației pe baza datelor din CoRoLa. Ultima și, totodată, cea mai relevantă parte a studiului menționat o constituie concluziile autorilor asupra variației flexionare *-esc/-Ø* (Boioc Apintei & Nicolae 2019, 470-471):

- Pentru majoritatea verbelor analizate (cele care au depășit pragul de 10 ocurențe), soluțiile propuse de DOOM2 sunt confirmate integral: fie verbele prezintă variație și preferințele indicate în dicționar sunt respectate, fie, în lipsa variației, forma recomandată de DOOM2 este aceea întâlnită în uz;
- Un set de verbe (*birui, bocăni, chinui, clănțani, zgândări*) confirmă doar parțial indicațiile DOOM2: deși prezintă variație, dicționarul nu reflectă corect preferința variantelor din uz.
- Pentru alte verbe, există neconcordanțe importante:
 - În cazul unor verbe (*bocăni, ciocăni, cotrobăi, destăinui, hăpăi, învârti, tângui, strădui*), deși DOOM2 indică două tipare de conjugare, în uz una dintre forme are o frecvență sub 25%, ceea ce nu susține ideea de variație echilibrată;
 - Două verbe (*dăinui* și *răzui*) prezintă variație reală în uz, deși DOOM2 recomandă o singură formă, semnalând astfel necesitatea unei corecturi normative;
 - În cazul verbului *behai*, forma prevalentă în uz este prezentul slab, deși DOOM2 recomandă doar prezentul tare;
- Verbele cu utilizare limitată, marcate în dicționar ca populare sau regionale, au o frecvență extrem de mică (sub 10 ocurențe în corpus), ceea ce pune sub semnul întrebării justificarea prezenței lor într-un dicționar normativ destinat limbii standard.

În ceea ce privește dinamica flexionară, concluziile studiului indică faptul că, în româna actuală, conjugarea cu augment (*-esc*) se află într-o tendință de retragere, confirmând observațiile anterioare ale lui Croitor (2002) și Gabriela Pană Dindelegan (1987, 83-97). Totuși, proporția covârșitoare a verbelor cu conjugare slabă, precum și integrarea tiparului cu augment de către împrumuturi recente (ex. *aflui, bipui, killeri*), susțin ideea că acest model flexionar continuă să fie puternic reprezentat atât la nivelul codificării lexicografice, cât și în uzul efectiv.

Din studiul realizat de Adnana Boioc Apintei și Alexandru Nicolae, se observă lesne faptul că variația flexionară afectează în mod special verbele de conjugarea a IV-a care se termină în *-ui, -ăi, -âi, -ări* sau *-ăni*. Aceste verbe se disting printr-un comportament morfologic variabil la nivelul flexiunii de prezent, manifestând fie paradigma cu prezent tare (caracterizată prin absența augmentului, notată convențional

cu -Ø), fie paradigma cu prezent slab (care presupune prezența augmentului -esc), fie, în anumite cazuri, coexistența ambelor tipare.

3. Verbele de conjugarea a IV-a terminate cu -ui, -ăi, -âi, -ări și -ăni.

Studiu pe baza DOOM3

În vederea investigării modului în care DOOM3 selectează și fixează normativ alternanța dintre prezentul tare (marcat prin absența augmentului, convențional notat cu -Ø) și prezentul slab (caracterizat prin prezența augmentului -esc), am constituit un inventar al tuturor verbelor de conjugarea a IV-a înregistrate în această lucrare normativă care, prin structura lor morfologică, sunt susceptibile de a admite ambele tipare flexionare. Selecția a vizat verbele terminate în -ui, -ăi, -âi, -ări și -ăni, nu pentru a analiza variația lor efectivă în uz, ci pentru a evidenția opțiunile normative ale DOOM3: fie menținerea unei paradigme unitare, fie acceptarea explicită a dubletelor flexionare. Demersul se limitează, așadar, la descrierea și interpretarea variației consemnate și normate de DOOM3, cu precizarea necesară că norma astfel stabilită nu reflectă întotdeauna în mod fidel fluctuațiile și preferințele reale din uzul limbii contemporane.

3.1. Verbe terminate în -ui

3.1.1. Inventar de forme

DOOM3 înregistrează 412 verbe terminate la infinitiv în -ui: *aflui, aghesmui, alcătui*¹, *(se) alcătui*², *aprețui, arcui, arestui, argintui, asemui, atribui, băciui, bățui, bănuî, bărdui, băigui, bântui, bărnui, benchetui, biciui, birui, (se) bizui, blănuî, boncăluî, brandui, brăcuî, brănuî, brăzduî, bruftui, bruftuluî, bubui, bui, burfui, (se) burzuluî, călăfătuî, căpătuî, căpuî, cârmui, celui, cepui, cercui, cerui, cetluî, (se) chefăluî, chefuî, cheltuî, chenăruî, chezășuî, chibzuî, chinuî, chituî, chiui, cinătuî, cislui, ciuruî*¹, *ciuruî*², *clăcuî, conglăsuî, conlocui, (se) consfătuî, constituie, construiește, contribui, conviețui, dăinuî, dăltui, dănțui, dăruî, deflui, desfătuî, despecethuî, desprăfuî, desprejmuî, destăinuî, destituî, dezlănțuî, dezlocui, deznădăjduî, dezobișnuî, dezvăluî, dezvinuî, dibui, dijmui, diriguî, discui, disprețui, distribuie, drăcuî, drămăluî, drămuî, drișcuî, drumuî, duduî, durduî, făcăluî, făgăduî, fălțuî, făptuî, fățuî, ferchezui, fereduî, fierăstruî, fituî, flecuî, frăsuî, fuguî, fulguî, fumui, furniruî, găbuî, gărduî, găzduî, gătuî, geluî, gerui, (se) ghemui, ghiftuî, ghintuî, ghizduî, glăsuî, grunduî, gurluî, hăcuî, hăituî, hălăduî, hămuî, hărțuî, hățuî, hăuî, hârbui, honui, (se) hrentui, hrepcui, huciui, hui, huidui, humui, hurduî, hurui, instituie, instruieste, intuieste, iui, împăciui, împrejmuî, încartiruî, încăpuî, încărdui, încercui, închipui, (a-și) închipui, îndigui, îndreptui, îndrituî, înfăptui, îngăduî, (se) înghemui, înghesui, (se) îngurluî, înlănțuî, înlocui, înșirui, înțărcui, învăluî, învinui, jăruî, jefui, jehui, jindui, jintui, jupui, jurui, lăcătuî, lăcuî, lămbui, lărmui, lecuî, legiui, (se) lehametui, lepuî, leșui, locui, lustruiește, lutui, mângăluî, mărșăluî, mărșui, (se) măscui, măslui, mântui*¹, *mântui*², *mănuî, melestui, milui, mirui, mistui, mișui, mitui, mițui, murmui, murui, mustui, mușluî, muștruluî, nădăjduî, năpăstuî, năruî, năzuî,*

nitui, nutui, obijdui, obișnui, oblădui, ocârmui, orândui, (se) osârdui, păcătui, palmui, părădui, păru, păsui, (se) pârgui, pecetlui, perdăfui, perdelui, pescui, picui, pietrui, pildui, pirui, piscui, pistui, piui, pizmui, plănui, plăsmui, plenui, pleșcui, plicui, plumbui, plutui, pomădui, pomăzui, povățui, prădui, prăznui, prețălui, prețui, pricinui, prilejui, primejdui, probălui, propovădui, protegui, prundui, pudrui, pui, răbui, (se) răcădui, (se) răfui, rășlui, rășpălui, răzălui, răzbubui, răzui, rându, reatribui, rebrandui, reconstitui, reconstruiește, redistribui, restituie, retribu, revizui, rișlui, rihtui, rindelui, rișui, rostui, sălășlui, sărădui, (se) sârgui, schingiui, sclipui, secătui, semălui, sfântui, sfătui, sfârcui, silui, sinelui, slimui, smălțui, smredui, spânzui, spârcui, spicui, (se) spilcui, stăru, stihui, stivui, (se) strădui, străjui, substitui, sudui, sui, supraviețui, șanțui, șerfui, șerpui, șerui, șeverui, șfăru, șfichiui, șicui, șindrui, șinui, șițui, șlefui, șmirghelui, șnurui, șoselui, șpăclui, șpăltui, șperțui, șpraițui, șprițui, ștănțui, ștemplui, ștemui, știftui, ștolui, ștrecui, ștuțui, șugui, șurubui, șușui, tăblui, tăgădui, tăifășui, tăinui, tălăzui, tălpălui, tălpui, tămădui, (se) tăui, tălcui, tăngui, (se) tăngui, tărgui, tărnui, tehui, terciui, tescui, ticlui, tiui, trebui¹, trebui², trilui, turui, tutui, țărcui, țărmui, țepui, țevui, țicui, țintui, țistui¹, țistui², țiuiește, (se) țuicui, (se) țuțuia, ugui, ului, undui, urui/urlui, ușui, văcsui, vâlțui, vămui, vărui, vătui, vântui, vârfui, (se) vâртеjui, vecui, versui, viermui, viersui, viețui, vlăgui, vrăfui, vremui, vui, zavistui, zăgăzui, (se) zbânțui, (se) zbențui, zblendui, zburățui, (se) zdrențui, zeciui, zemui, zețui, zgihui, zgudui, zidui, zimțui, zincui, zurui, zuzui, zvecui, (se) zvidui.

3.1.2. Verbe cu augment (-esc)

Subclasa a VI-a a conjugării a IV-a se caracterizează prin sincretismul între persoana 1 și persoana 6 la indicativul prezent (de exemplu, *eu pietruiesc / ei pietruiesc*), precum și prin prezența augmentului -esc, aplicabil formelor de persoanele 1–3, respectiv 6. Aceste particularități definesc un tipar specific de flexiune slabă.

Din totalul celor 412 verbe terminate în -ui identificate în DOOM3, 339 de verbe (reprezentând aproximativ 82%) urmează acest model morfologic:

EL	EU ¹ = EI
<i>afluieste, aghesmuiește, alcătuiește, (se) alcătuiește, aprețuiește, arcuiește, arestuiește, argintuiește, aseamăuiește, băciuește, băițuiește, bănuiește, bărduește, bărnuește, benchetuiește, blănuiește, boncăluiește, branduiește, brăcuiește, brănuiește, brăzduiește, bruftuiește, bruftuluiește, buiește, burfuiește, (se) burzuluiește, călăfătuiește, căpătuiește, căpuiește, cărmuește, celuiește, cepuiește,</i>	<i>afluiesc, aghesmuiesc, alcătuiesc, (mă/se) alcătuiesc, aprețuiesc, arcuiesc, arestuiesc, argintuiesc, asemuiesc, băciuiesc, băițuiesc, bănuiesc, bărduiesc, bărnuiesc, benchetuiesc, blănuiesc, boncăluiesc, branduiesc, brăcuiesc, brănuiesc, brăzduiesc, bruftuiesc, bruftuluiesc, buiesc, burfuiesc, (mă/se) burzuluiesc, călăfătuiesc, căpătuiesc, căpuiesc, cărmuiesc, celuiesc, cepuiesc, ceruiesc, cetluiesc, (mă/se) chefăluiesc, chefuiesc, chenăruiesc,</i>

¹ Nu au forme pentru persoana 1: *a fulgii, a fumii, a gerii, a hui, a (se) pârgii, a pui, a (se) tăii, a țistui², a vântui, a vremii.*

cercuiește, ceruiește, cetluiește, (se) chefăluiește, chefuiește, chenăruiește, chezășuiește, chibzuiește, chituiește, cinătuiește, cisluieste, ciuruiește², clăcuiește, conglăsuiește, conlocuiește, (se) consfătuiește, construiește, conviețuiește, dăltuiește, dănțuiește, dăruiește, defluiește, desfătuiește, despecetluiește, desprăfuiește, desprejmuiește, dezlocuiește, deznădăjduiește, dezobișnuiește, dezvinuiește, dijmuește, diriguiește, discuiește, disprețuiește, drămuluiește, drișcuiește, drumuiește, făcăluiește, făgăduiește, fălțuiește, făptuiește, fățuiește, ferchezuiește, fereduiește, fierăstruiește, fituiește, flecuiește, frăsuiește, fuguiește, fulguiește, fumuește, furniruiește, găbuiește, gărduiește, găzduiește, geluiește, geruiește, (se) ghemuiește, ghiftuiește, ghintuiește, ghizduiește, glăsuiește, grunduiește, hăcuiește, hăituiește, hălăduiește, hămuiește, hărțuiește, hățuiește, hăuiește, hârțuiește, honuiește, (se) hrentuiește, hrepcuiește, huciuiește, huiește, humuiește, hurduiește, instruiește, intuieste, împăciuiește, imprejmuiește, încartiruiește, încăpuiește, încărduiește, încercuiește, îndiguiește, îndreptuiește, îndrituiește, înfăptuiește, (se) înghemuiește, (se) îngurluiește, înlocuiește, înțarcuiește, învinuiește, jăruiește, jefuiește, jeluiește, jinduiește, jintuiește, juruiește, lăcătuiește, lăcuiește, lămbuiește, lărmuiește, legiuiește, (se) lehămetuiește, lepuiește, leșuiește, locuiește, lustruiește, lutuiește, mângăluiește, mărșăluiește, mărșuiește, (se) măscuiește, măsluiește, mânduiește,	chezășuiesc, chibzuiesc, chituiesc, cinătuiesc, cisluiesc, ciuruiesc, clăcuiesc, conglăsuiesc, conlocuiesc, (mă/se) consfătuiesc, construiesc, conviețuiesc, dăltuiesc, dănțuiesc, dăruiesc, defluiesc, desfătuiesc, despecetluiesc, desprăfuiesc, desprejmuiesc, dezlocuiesc, deznădăjduiesc, dezobișnuiesc, dezvinuiesc, dijmuiesc, diriguiesc, discuiesc, disprețuiesc, drămuluiesc, drămuiesc, drișcuiesc, drumuiesc, făcăluiesc, făgăduiesc, fălțuiesc, făptuiesc, fățuiesc, ferchezuiesc, fereduiesc, fierăstruiesc, fituiesc, flecuiesc, frăsuiesc, fuguiesc, fulguiesc, fumuiesc, furniruiesc, găbuiesc, gărduiesc, găzduiesc, geluiesc, (mă/se) ghemuiesc, ghiftuiesc, ghintuiesc, ghizduiesc, glăsuiesc, grunduiesc, hăcuiesc, hăituiesc, hălăduiesc, hămuiesc, hărțuiesc, hățuiesc, hăuiesc, hârțuiesc, honuiesc, (mă/se) hrentuiesc, hrepcuiesc, huciuiesc, huiesc, humuiesc, hurduiesc, instruiesc, intuiesc, împăciuiesc, imprejmuiesc, încartiruiesc, încăpuiesc, încărduiesc, încercuiesc, îndiguiesc, îndreptuiesc, îndrituiesc, înfăptuiesc, (mă/se) înghemuiesc, (mă/se) îngurluiesc, înlocuiesc, înțarcuiesc, învinuiesc, jăruiesc, jefuiesc, jeluiesc, jinduiesc, jintuiesc, juruiesc, lăcătuiesc, lăcuiesc, lămbuiesc, lărmuiesc, lecuiesc, legiuiesc, (mă/se) lehămetuiesc, lepuiesc, leșuiesc, locuiesc, lustruiesc, lutuiesc, mângăluiesc, mărșăluiesc, mărșuiesc, (mă/se) măscuiesc, măsluiesc, mânduiesc, melestuiesc, miluiesc, miruiesc, mituiesc, mițuiesc, muruiesc, mustuiesc, mușluiesc, muștruluiesc, nădăjduiesc, năpăstuiesc, năzuiesc, nituiesc, nutuiesc, obijduiesc, obișnuiesc, oblăduiesc, ocărmuiesc, orânduiesc, (mă/se) osărduiesc, păcătuiesc, pălmuiesc, părăduiesc, păruiesc, păsuiesc, (se) parguiesc, pecetluiesc, perdăfuiesc, perdeluiesc,

melestuiește, miluiește, miruiește, mituiește, mițuiește, muruiește, mustuiește, mușluiește, muștruluiește, nădăjduiește, năpăstuiește, năzuiește, nituiește, nutuiește, obijduiește, obișnuiește, oblăduiește, ocârmuiește, orânduiește, (se) osârduiește, păcătuiește, pălmuiește, părăduiește, păruiește, păsuiește, (se) pârguiește, pecetluiește, perdăfuiește, perdeluiește, pescuiește, picuiește, pietruiește, pilduiește, pistuiește, pizmuiește, plănuiește, plăsmuiește, plenuiește, pleșcuiește, pliciuiește, plumbuiește, plutuiește, pomăduiește, povățuiește, prăduiește, prăznuiește, prețăluiește, prețuiește, pricinuiește, prilejuiește, primejduiește, probăluiește, propovăduiește, proteguiește, prunduiește, pudruiește, puiește, răbuiește, (se) răcăduiește, (se) răfuiește, rășluiește, rășpăluiește, răzăluiește, rânduiește, rebranduiește, reconstruiește, revizuiește, rifluește, rihuiește, rindeluește, rițuiește, rostuieste, sălășluiește, sărăduiește, se sârguiește, schingiuiește, sclipuește, secătuiește, sfântuiește, sfātuiește, siluiește, sineluiește, slimuiește, smălțuiește, smreduiește, spânzuiește, spârcuiește, spicuiește, (se) spilcuiește, stihuiește, stivuește, (se) străduiește, străjuiește, supraviețuiește, șanțuiește, șerfuiește, șerpuește, șeruiește, șeveruiește, șfăruiește, șfichiuește, șicuiește, șindruiește, șinuiește, șițuiește, șlefuiește, șmirgheluiește, șnuruiește, șoseluiește, șpăcluiește, șpăltuiește, șperțuiește, șpraițuiește, șprițuiește, ștăntuiește, ștempluiește, ștemuiește, știfuiește, ștoluiește, ștrečiuiește, ștuțuiește, șuguiește,	pescuiesc, picuiesc, pietruiesc, pilduiesc, pistuiesc, pizmuiesc, plănuiesc, plăsmuiesc, plenuiesc, pleșcuiesc, pliciuiesc, plumbuiesc, plutuiesc, pomăduiesc, pomăzuiesc, povățuiesc, prăduiesc, prăznuiesc, prețăluiesc, prețuiesc, pricinuiesc, prilejuiesc, primejduiesc, probăluiesc, propovăduiesc, proteguiesc, prunduiesc, pudruiesc, puiesc, răbuiesc, (mă/se) răcăduiesc, (mă/se) răfuiesc, rășluiesc, rășpăluiesc, răzăluiesc, rânduiesc, rebranduiesc, reconstruiesc, revizuiesc, riflueiesc, rihuiesc, rindelueiesc, rițuiesc, rostuiesc, sălășluiesc, sărăduiesc, (mă/se) sârguiesc, schingiuiesc, sclipuiesc, secătuiesc, sfântuiesc, sfātuiesc, siluiesc, sineluiesc, slimuiesc, smălțuiesc, smreduiesc, spânzuiesc, spârcuiesc, spicuiesc, (mă/se) spilcuiesc, stihuiesc, stivuiesc, (mă/se) străduiesc, străjuiesc, supraviețuiesc, șanțuiesc, șerfuiesc, șerpuiesc, șeruiesc, șeveruiesc, șfăruiesc, șfichiuiesc, șicuiesc, șindruiesc, șinuiesc, șițuiesc, șlefuiesc, șmirgheluiesc, șnuruiesc, șoseluiesc, șpăcluiesc, șpăltuiesc, șperțuiesc, șpraițuiesc, șprițuiesc, ștăntuiesc, ștempluiesc, ștemuiesc, știfuiesc, ștoluiesc, ștrečiuiesc, ștuțuiesc, șuguiesc, șurubuiesc, tăbluiesc, tăgăduiesc, tăifăsuiesc, tăinuiesc, tălăzuiesc, tălpăluiesc, tălpuiesc, tămăduiesc, (mă/se) tăuiesc, tălcuiesc, târnuiesc, tehuiesc, terciuiesc, tescuiesc, ticluiesc, tiuiesc, trihuiesc, tutuiesc, țarcuiesc, țarmuiesc, țepuiesc, țevuiesc, țicuiesc, țintuiesc, țistuiesc, țistuiesc, (mă/se) țicuiesc, uluiesc, unduiesc, uruiesc/urluiesc, ușuiesc, văcsuiesc, vălțuiesc, vămuiesc, văruiesc, vātuiesc, vărțuiesc, (mă/se) vărtejuiesc, vecuiesc, versuiesc, viermuiesc, viersuiesc, viețuiesc, vlăguiesc, vrățuiesc, vuiesc, zavistuiesc, zăgăzuiesc, (mă/se) zbenguiesc,

șurubuieste, tăbluieste, tăgăduieste, tăifăsuiește, tăinuiește, tălăzuiește, tălpăluiește, tălpuiește, tămăduiește, (se) tăuiește, tâlcuiește, târnuiește, tehuiește, terciuiește, tescuieste, ticluiește, tiuiește, triluiește, tutuiește, țarcuiește, țarmuiește, țepuiește, țevuiește, țicuiește, țințuiește, țințuiește, țințuiește, (se) țințuiește, uluiește, unduiește, uruiește/urhuiește, ușuiește, văcsuiește, vâlțuiește, vămuieste, văruieste, vătuieste, vântuiește, vârfuluiește, se vârtejuiește, vecuiește, versuiește, viermuiește, viersuiește, viețuiește, vlăguiește, vrăfuiește, vremuiește, vuiește, zavistuiește, zăgăzuiește, (se) zbenguiește, zblenduiește, zburătuiește, (se) zdrențuiește, zeciuieste, zemuiește, zețuiește, zghihiuiește, ziduiește, zimțuiește, zincuiește, zvecuiește, (se) zviduiește.	zblenduiesc, zburătuiesc, (mă/se) zdrențuiesc, zeciuiesc, zemuiesc, zețuiesc, zghihiuiesc, ziduiesc, zimțuiesc, zincuiesc, zvecuiesc, (mă/se) zviduiesc.

3.1.3. Verbe fără augment (-Ø)

Subclasa a IV-a a conjugării a IV-a se caracterizează prin sincrismul între persoana a 3-a și persoana a 6-a la indicativul prezent (de exemplu, *el suie / ei suie*). În cadrul acestei subclase, un grup distinct de verbe, inclusiv o serie de verbe terminate în -ui, manifestă suplimentar sincrismul între persoana 1 și persoana 2 (de exemplu, *eu contribui / tu contribui*). Verbele din această subclasă sunt caracterizate printr-un prezent tare, respectiv prin absența augmentului -esc. Din cele 412 verbe terminate în -ui, **60** (aproximativ 14,5%) se includ în această subclasă:

EU = TU ¹	EL = EI
atribui, bâigui, bântui, (mă/te) bizui, chiui, constitui, contribui, destăinui, destitui, dezlănțui, dezvălui, distribui, dudu, gâtui, huidui, institui, iui, închipui, (îmi/îți) închipui, îngădui, înghesui, înlănțui, înșirui, învălui,	atribuie, bâiguie, bântuie, (se) bizuie, bubuie, chiuie, ciuruie¹, constituie, contribuie, destăinuie, destituie, dezlănțuie, dezvăluie, distribuie, duduie, durduie, gātuie, gurluie, huiduie, huruie, instituie, iuie, închipuie, (își) închipuie,

¹ Potrivit DOOM3, nu au forme pentru persoanele 1 și 2: a bubui, a ciuruie¹, a durdui, a gurlui, a hurui, a mișui, a pirui, a piui, a răzbubui, a trebui¹, a trebui², a ugui, a zuzui.

jupoi, mântui ² , mistui, năru, reatribui, reconstitui, redistribui, restitui, retribui, semălui, sfârcui, stăru, substitui, sudui, sui, șușui, (mă/te) tângui, turui, țui, (mă/te) țuțui, (mă/te) zbânțui, zgudui, zurui	îngăduie, înghesuie, înlănțuie, înșiruie, învăluie, jupoaie, mântuie, mistuie, mișuie, năruie, piruie, piue, răzbubuie, reatribuie, reconstituie, redistribuie, restituie, retribue, semăluie, sfârcuie, stăruie, substituie, suduie, suie, șușuie, se tânguie, trebuie ¹ , trebuie ² , turuie, țuie, se țuțuie, uguie, se zbânțuie, zguduie, zuruie, zuzuie

3.1.4. Verbe cu variație (-esc/-Ø)

Un set restrâns de verbe terminate în -ui evidențiază un comportament morfologic fluctuant în cadrul conjugării a IV-a. Astfel, 13 dintre cele 412 verbe terminate în -ui prezintă variație de conjugare, manifestând atât forme cu augmentul -esc (corespunzătoare prezentului slab), cât și forme fără augment, -Ø (corespunzătoare prezentului tare):

	EU	TU	EL	EI
biciui	biciuiesc/biciui	biciuiești/biciui	biciuiește/biciue	biciuiesc/ biciue
birui	birui/biruiesc	birui/biruiești	biruie/biruiește	biruie/biruiesc
cheltu i	cheltuiesc/chelt ui	cheltuiești/chelt ui	cheltuiește/cheltu ie	cheltuiesc/ cheltuie
chinui	chinui/chinuiesc	chinui/chinuiești	chinuie/chinuiește	chinuie/ chinuiesc
dăinui	dăinui/dăinuiesc	dăinui/dăinuiești	dăinuie/dăinuiește	dăinuie/dăinuiesc
dibui	dibui/dibuiesc	dibui/dibuiești	dibuie/dibuiește	dibuie/dibuiesc
drăcui	drăcui/drăcuiesc	drăcui/drăcuiești	drăcuie/drăcuiește	drăcuie/drăcuiesc
mântu i¹	mântuiesc/mânt ui	mântuiești/mânt ui	mântuiește/mânt uie	mântuiesc/mânt uie
murm ui	murmui/murmu iesc	murmui/murmui ești	murmue/murmui ește	murmue/murmu iesc
piscui	-	-	piscuiește/piscui e	piscuiesc/piscui
răzui	răzuiesc/răzui	răzuiești/răzui	răzuiește/răzuie	răzuiesc/răzuie
tângui	tânguiesc/tângu i	tânguiești/tângu i	tânguiește/tângui e	tânguiesc/tângui e
târgui	târguiesc/târgu i	târguiești/târgu i	târguiește/târgui e	târguiesc/târgui e

¹ A mântui¹ = a izbăvi, a vindeca.

3.2. Verbe terminate în -ăi

3.2.1. Inventar de forme

DOOM3 înregistrează **126** de verbe terminate la infinitiv cu **-ăi**: *agrăi, bătădăi, bălălăi, bălăngăi, bănănăi, behăi, blehăi, boncăi, buhăi¹, (se) buhăi², cățai, cehăi, cepăi, chelălăi, chihăi, chiombăi, chirăi, chițai, ciorsăi, clăi, clămpăi, clăncăi, clănțai, clăpăi, clefăi, clicăi, cloncăi, colbăi, colcăi, cotrobăi, dupăi, fălălăi, flăcăi, feșcăi, flocăi, fojgăi, folfăi, fonfăi, forăi, forfăi, fornăi, ghiorăi, ghiorțai, grăi, grohăi, gurăi, hăi, hălălăi, hălpăi, hămăi, hăpăi, hătcăi, hicăi, hojbăi, hopăi, horăi, horcăi, horhăi, horpăi, hurducăi, înăclăi, înrăi, jnăpăi, lălăi, lehăi, leorbăi, leorcăi, leorpăi, lincăi, lipăi, măcăi, mătăhăi, mătănăi, mecăi, mehăi, miorcăi, miorlăi, molfăi, mormăi, moțai, mucegăi, ocăi, (olecăi), ornănăi, orăcăi, orbăi, pălălăi, pipăi, pleoscăi, plescăi, pocăi, porcăi, pospăi, pufăi, pupăi, răpăi, retrăi, ronțai, schelălăi, scrombăi, sforăi, smiorcăi, sporovăi, șontăcăi, șopăcăi, șopăi, șovăi, șovălcăi, știobălcăi, tăcăi, tălălăi, ticăi¹, ticăi², trăi, tropăi, țocăi, țopăi, țuhăi, zăgrăi, zăhăi, zărvăi, zdupăi, zornăi, zumbăi, zumzăi, zupăi.*

3.2.2. Verbe cu augment (-esc)

Din totalul celor 126 de verbe terminate în -ăi consemnate în DOOM3, **51** (adică aproximativ 40%) prezintă augmentul -esc în flexiunea de prezent. Aceste verbe se încadrează în subclasa a VI-a a conjugării a IV-a, caracterizată prin sincretismul persoanei 1 cu persoana 6 la indicativul prezent (de pildă, *eu grăiesc / ei grăiesc*) și prin utilizarea augmentului -esc la persoanele 1–3 și 6, ceea ce definește un tipar de flexiune slabă:

EL	EU ¹ = EI
<i>agrăiește, bătădăiește, bălălăiește, bălăngăiește, bănănăiește, (se) buhăiește², cehăiește, cepăiește, chihăiește, clăiește, clămpăiește, clănțăiește, clăpăiește, colbăiește, fălălăiește, flăcăiește, fleșcăiește, flocăiește, fojgăiește, folfăiește, grăiește, hăiește, hălălăiește, hătcăiește, hicăiește, înăclăiește, înrăiește, lehăiește, mătăhăiește, mătănăiește, mucegăiește, pălălăiește, pocăiește², porcăiește, pospăiește, pupăiește, retrăiește, scrombăiește, sporovăiește, șopăcăiește, șopăiește, știobălcăiește, tăcăiește, tălălăiește, ticăiește²,</i>	<i>agrăiesc, bătădăiesc, bălălăiesc, bălăngăiesc, bănănăiesc, (mă/se) buhăiesc², cehăiesc, cepăiesc, chihăiesc, clăiesc, clămpăiesc, clănțăiesc, clăpăiesc, colbăiesc, fălălăiesc, flăcăiesc, fleșcăiesc, flocăiesc, fojgăiesc, folfăiesc, grăiesc, hăiesc, hălălăiesc, hătcăiesc, hicăiesc, înăclăiesc, înrăiesc, lehăiesc, mătăhăiesc, mătănăiesc, mucegăiesc, pălălăiesc, pocăiesc, porcăiesc, pospăiesc, pupăiesc, retrăiesc, scrombăiesc, sporovăiesc, șopăcăiesc, șopăiesc, știobălcăiesc, tăcăiesc, tălălăiesc, ticăiesc², trăiesc, țuhăiesc, zăgrăiesc, zăhăiesc, zărvăiesc, zupăiesc</i>

¹ Nu au forme pentru persoana 1: *a fălălăi, a pălălăi.*

² DOOM3 nu înregistrează forma reflexivă a acestui verb.

<i>trăiește, țuhăiește, zăgrăiește, zăhăiește, zărvăiește, zupăiește</i>	

3.2.3. Verbe fără augment (-Ø)

65 de verbe din cele 126 terminate în *-ăi* se încadrează în subclasa a IV-a a conjugării a IV-a. Aceste verbe ilustrează, pe lângă sincretismul suplimentar între persoanele 1 și 2, *eu moțai / tu moțai*, și trăsătura definitorie a subclasei, și anume sincretismul dintre persoanele 3 și 6 la indicativul prezent. Verbele aparținând acestei subclase sunt caracterizate printr-un prezent tare, respectiv prin absența augmentului -esc:

EU = TU ¹	EL = EI
<i>blehăi, cățai, chiombăi, chirăi, ciorsăi, clefăi, clicăi, cotrobăi, fonfăi, forfăi, fornăi, grohăi, hălpăi, hăpăi, hojbăi, hopăi, horăi, horcăi, horhăi, horpăi, hurducăi, jnăpăi, lălăi, lipăi, mecăi, miorcăi, miorlăi, molfăi, mormăi, moțai, ocăi, onănăi, orăcăi, pipăi, pleoscăi, plescăi, pufăi, răpăi, ronțai, sforăi, smiorcăi, șontăcăi, șovăi, șovălcăi, tropăi, țocăi, țopăi, zdupăi, zornăi</i>	<i>blehăie, cățăie, chelălăie, chiombăie, chirăie, chițăie, ciorsăie, clăncăie, clefăie, clicăie, colcăie, cotrobăie, fonfăie, forăie, forfăie, fornăie, ghiorăie, ghiorțăie, grohăie, gurăie, hălpăie, hămăie, hăpăie, hojbăie, hopăie, horăie, horcăie, horhăie, horpăie, hurducăie, jnăpăie, lălăie, lincăie, lipăie, măcăie, mecăie, mehăie, miorcăie, miorlăie, molfăie, mormăie, moțăie, ocăie, onănăie, orăcăie, pipăie, pleoscăie, plescăie, pufăie, răpăie, ronțăie, schelălăie, sforăie, smiorcăie, șontăcăi, șovăie, șovălcăie, ticăie¹, tropăie, țocăie, țopăie, zdupăie, zornăie, zumbăie, zumzăie</i>

3.2.4. Verbe cu variație (-esc/-Ø)

Dintre verbele terminate în *-ăi*, 10 prezintă un comportament flexionar oscilant, alternând între formele de prezent slab, marcate prin prezența augmentului -esc, și formele de prezent tare, caracterizate prin absența augmentului (-Ø). Această dublă posibilitate de realizare morfologică reflectă o tendință de variație în cadrul conjugării a IV-a, ilustrând coexistența a două tipare concurente în flexiunea verbelor contemporane:

	EU	TU	EL	EI
behăi	<i>behăiesc/behăi</i>	<i>behăiești/behăi</i>	<i>behăiește/behăie</i>	<i>behăiesc/behăie</i>
boncăi	—	—	<i>boncăiește/boncăie</i>	<i>boncăiesc/boncăie</i>
buhăi¹	<i>buhăi/buhăiesc</i>	<i>buhăi/buhăiești</i>	<i>buhăie/buhăiește</i>	<i>buhăie/buhăiesc</i>

¹ Nu au forme pentru persoanele 1 și 2: *a chelălăi, a chițai, a clăncăi, a colcăi, a forăi, a ghiorăi, a ghiorțai, a gurăi, a hămăi, a lincăi, a măcăi, a mehăi, a schelălăi, a ticăi¹, a zumbăi, a zumzăi.*

<i>cloncăi</i>	—	—	<i>cloncăiește/cloncăie</i>	<i>cloncăiesc /cloncăie</i>
<i>dupăi</i>	<i>dupăiesc/dupăi</i>	<i>dupăiești/dupăi</i>	<i>dupăiește/dupăie</i>	<i>dupăiesc/dupăie</i>
<i>leorbăi</i>	<i>leorbăi/leorbăiesc</i>	<i>leorbăi/leorbăiești</i>	<i>leorbăie/leorbăiește</i>	<i>leorbăie/leorbăiesc</i>
<i>leorcăi</i>	<i>leorcăi/leorcăiesc</i>	<i>leorcăi/leorcăiești</i>	<i>leorcăie/leorcăiește</i>	<i>leorcăie/leorcăiesc</i>
<i>leorpăi</i>	<i>leorpăi/leorpăiesc</i>	<i>leorpăi/leorpăiești</i>	<i>leorpăie/leorpăiește</i>	<i>leorpăie/leorpăiesc</i>
<i>(se) olecăi</i>	<i>(mă) olecăi/olecăiesc</i>	<i>(te) olecăi/olecăiești</i>	<i>(se) olecăie/olecăiește</i>	<i>(se) olecăie/olecăiesc</i>
<i>orbecăi</i>	<i>orbecăi/orbecăiesc</i>	<i>orbecăi/orbecăiești</i>	<i>orbecăie/orbecăiește</i>	<i>orbecăie/orbecăiesc</i>

3.3. Verbe terminate în -ăi

3.3.1. Inventar de forme

DOOM3 înregistrează 58 de verbe terminate la infinitiv cu **-ăi**: *băcăi, băjbăi, bălbăi, băltăcăi, bărăi, bățai, băzăi, cărăi, cărcăi, dărdăi, fâlfăi, fârnăi, făsăi, fășai, fătăi, găfăi, găgăi, găjăi, gălgăi, hăcăi, hăi, hărăi, hărcăi, hășăi, hâșai, hătăi, mărăi, mâșăi, păcăi, pălpăi, părăi, părțai, răcăi, răgăi, săcăi, săsăi, scârțai, sfărăi, sfărcăi, smărcăi, șășăi, tărăi, țărăi¹, țârlăi¹, țârlăi², țătăi¹, țătăi², țârșăi, vâjăi, vâlvăi, zăzăi, zbărăi, zbărnăi, zgâlțai, zvăcăi, zvărăi.*

3.3.2. Verbe cu augment (-esc)

Dintre cele 58 de verbe terminate în **-ăi** consemnate în DOOM3, doar 2 prezintă augmentul **-esc** în paradigma de prezent, ceea ce indică o rată foarte redusă de integrare a acestor verbe în modelul flexionar slab specific subclasei a VI-a a conjugării a IV-a:

EL	EU = EI
<i>hăiește, hășăiește</i>	<i>hăiesc, hășăiesc</i>

3.3.3. Verbe fără augment (-Ø)

Majoritatea covârșitoare a acestor verbe, adică 56 de verbe, păstrează un prezent tare, caracterizat prin absența augmentului, confirmând tendința conservatoare în flexiunea verbelor terminate în **-ăi** și asocierea lor cu paradigme mai stabile și mai tradiționale din punct de vedere morfologic:

EU = TU¹	EL = EI

¹ Nu au forme pentru persoanele 1 și 2: *a cărcăi, a găgăi, a mâșăi, a pălpăi, a părăi, a vâjăi, a zăzăi.*

<i>bâcâi, bâjbâi, bâlbâi, bâltâcâi, bârâi, bâțâi, bâzâi, cârâi, dârdâi, fâlfâi, fârnâi, fâsâi, fâșâi, fâțâi, gâfâi, gâjâi, gâlgâi, hâcâi, hârâi, hârcâi, hâșâi, hâțâi, mârâi, pâcâi, pârțâi, râcâi, râgâi, sâcâi, sâsâi, scârțâi, sfârâi, sfârcâi, smârcâi, șâșâi, târâi, târșâi, țârâi¹, țârâi², țârlâi¹, țârlâi², țâtâi¹, țâtâi², vâlvâi, zbârâi, zbârnâi, zgâlțâi, zvâcâi, zvârâi</i>	<i>bâcâie, bâjbâie, bâlbâie, bâltâcâie, bârâie, bâțâie, bâzâie, cârâie, cârcâie, dârdâie, fâlfâie, fârnâie, fâsâie, fâșâie, fâțâie, gâfâie, gâgâie, gâjâie, gâlgâie, hâcâie, hârâie, hârcâie, hârșâie, hâțâie, mârâie, mâșâie, pâcâie, pâlpâie, pârâie, pârțâie, râcâie, râgâie, sâcâie, sâsâie, scârțâie, sfârâie, sfârcâie, smârcâie, șâșâie, șontăcâie, târâie, târșâie, țârâie¹, țârâie², țârlâie¹, țârlâie², țâtâie¹, țâtâie², vâjâie, vâlvâie, zâzâie, zbârâie, zbârnâie, zgâlțâie, zvâcâie, zvârâie</i>

3.3.4 Verbe cu variație (-esc/-Ø)

Dintre toate verbele terminate în *-âi* identificate în DOOM3, niciun verb nu prezintă, la nivel normativ, variație între paradigma cu augmentul *-esc* (prezent slab) și paradigma fără augment (prezent tare), ceea ce demonstrează caracterul stabil și unitar al acestei terminații în cadrul conjugării a IV-a.

3.4. Verbe terminate în *-ări*

3.4.1. Inventar de forme

DOOM3 înregistrează **73** verbe terminate la infinitiv cu *-ări*: *băjenări, bălăcări, bleotocări, bulgări, buzunări, călări, călugări, cântări, cârciumări, cenușări, colăcări, copilări, cornări, cotări, cuibări, curvășări, desproprietări, flecări, frunzări, fugări, gospodări, grădinări, hoinări, împruprietări, înstări, întări, întipări, întrezări, jări, jități, lăstări, licări, lingări, maimușări, măcelări, mărgări, mări, măscări, meșteșugări, morări, murdări, opări, păcurări, pângări, pescări, plugări, plutări, potlogări, preamări, pușcări, rări, răsări, recântări, retipări, sări, slugări, strungări, școlări, șoimări, șoricări, ștempări, ștregări, tâlhări, tipări, tresări, țândări, urmări, vâcări, vâșări, zăcări, zăhări, zări, zgândări.*

3.4.2. Verbe cu augment (-esc)

Din inventarul de 73 de verbe terminate în *-ări*, **69** urmează tiparul flexionar caracteristic prezentului slab, manifestând augmentul *-esc* în conjugarea formelor de persoana 1–3 și persoana 6. Această distribuție majoritară, reprezentând aproximativ 94,5% din total, confirmă integrarea robustă a verbelor în *-ări* în subclasa a VI-a a conjugării a IV-a:

EL	EU = EI
<i>băjenărește, bălăcărește, bleotocărește, bulgărește, buzunărește, călărește, călugărește, cântărește, cârciumărește, cenușărește, colăcărește, copilărește, cornărește, cotărește, cuibărește,</i>	<i>băjenăresc, bălăcăresc, bleotocăresc, bulgăresc, buzunăresc, călăresc, călugăresc, cântăresc, cârciumăresc, cenușăresc, colăcăresc, copilăresc, cornăresc, cotăresc, cuibăresc, curvășăresc,</i>

<i>curvășărește, desproprietărește, flecărește, frunzărește, fugărește, gospodărește, grădinărește, hoinărește, improprietărește, înstărește, întărește, întipărește, întrezărește, jărește, jitărește, lăstărește, licărește, lingărește, maimuțărește, măcelărește, mărgărește, mări, măscărește, meșteșugărește, morărește, murdărește, opărește, păcurărește, pângărește, pescărește, plugărește, plutărește, potlogărește, preamărește, pușcărește, rărește, recântărește, retipărește, slugărește, strungărește, școlărește, șoimărește, șoricărește, ștempărește, ștregărește, tâlhărește, tipărește, țândărește, urmărește, văcărește, văsărește, zăcărește, zăhărește, zărește</i>	<i>desproprietăresc, flecăresc, frunzăresc, fugăresc, gospodăresc, grădinăresc, hoinăresc, improprietăresc, înstăresc, întăresc, întipăresc, întrezăresc, jăresc, jităresc, lăstăresc, licăresc¹, lingăresc, maimuțăresc², măcelăresc, mărgăresc, măresc, măscăresc, meșteșugăresc, morăresc, murdăresc, opăresc, păcurăresc, pângăresc, pescăresc, plugăresc, plutăresc, potlogăresc, preamăresc, pușcăresc, răresc, recântăresc, retipăresc, slugăresc, strungăresc, școlăresc, șoimăresc, șoricăresc, ștempăresc, ștregăresc, tâlhăresc, tipăresc, țândăresc, urmăresc, văcăresc, văsăresc, zăcăresc, zăhăresc, zăresc</i>

3.4.3. Verbe fără augment (-Ø)

Doar 3 verbe – *a răsări*, *a sări* și *a tresări* – nu prezintă augmentul -esc în flexiunea formelor de indicativ prezent. Aceste verbe păstrează paradigma de conjugare tare, caracterizată prin absența augmentului și prin sincretismul specific subclasei a V-a, în care formele de persoanele 1 și 6 coincid:

EU = EI
<i>răsar, sar, tresar</i>

3.4.4. Verbe cu variație (-esc/-Ø)

Dintre verbele terminate în -ări, doar *a zgândări* prezintă variație în selecția tiparului flexionar, putând oscila între paradigma cu augmentul -esc (prezent slab) și paradigma fără augment (prezent tare):

EU	TU	EL	EI
<i>zgândăr/zgândăresc</i>	<i>zgândări/zgândărești</i>	<i>zgândăre/zgândărești</i> <i>e</i>	<i>zgândăre/</i> <i>zgândăresc</i>

¹ Nu are formă pentru persoana 1.

² DOOM3 nu înregistrează forma reflexivă a acestui verb.

3.5. Verbe terminate în -ăni

3.5.1. Inventar de forme

DOOM3 înregistrează **60** de verbe terminate la infinitiv cu **-ăni**: *arcăni, băcăni, bălăbăni, bălăngăni, băni, bărăni, bocăni, bodogăni, bolovăni, bombăni, buzdugăni, căftăni, căni, cărăbăni, cătăni, cătrăni, chelfăni, ciobăni, ciocăni, ciocmăni, ciondăni, clămpăni, clănțăni, clincăni, cloncăni, corhăni, crănțăni, croncăni, cumpăni, dăngăni, descumpăni, dondăni, drângăni, duhăni, dușmăni, flencăni, găităni, gologăni, hăimăni, hărtăni, hondrăni, hrăni, îmblăni, jecmăni, jugăni, măcăni, morocăni, păcăni, răcăni, răni, tălăncăni, tocăni, tolocăni, trăncăni, troncăni, țăcăni, țopârlăni, zăngăni, zdrăngăni, zdroncăni.*

3.5.2. Verbe cu augment (-esc)

Din totalul de 60 de verbe terminate în -ăni, **49** de verbe (aproximativ 82%) se încadrează în paradigma de flexiune slabă, caracterizată prin prezența augmentului -esc la persoanele 1–3 și 6 ale indicativului prezent:

EL	EU = EI
<i>arcănește, băcănește, bălăbănește, bălăngănește, bănește, bărănește, bodogănește, bolovănește, buzdugănește, căftănește, cănește, cărăbănește, cătănește, cătrănește, chelfănește, ciobănește, ciocănește, ciocmănește, ciondănește, clămpănește, corhănește, cumpănește, descumpănește, dondănește, drângănește, duhănește, dușmănește, flencănește, găitănește, gologănește, hăimănește, hărtănește, hondrănește, îmblănește, jecmănește, jugănește, morocănește, păcănește, răcănește, rănește, tălăncănește, tocănește, tolocănește, trăncănește, troncănește, țopârlănește, zăngănește, zdrăngănește</i>	<i>arcănesc, băcănesc, bălăbănesc, bălăngănesc, bănesc, bărănesc, bodogănesc, bolovănesc, buzdugănesc, căftănesc, cănesc, cărăbănesc, cătănesc, cătrănesc, chelfănesc, ciobănesc, ciocănesc, ciocmănesc, ciondănesc, clămpănesc, corhănesc, cumpănesc, descumpănesc, dondănesc, drângănesc, duhănesc, dușmănesc, flencănesc, găitănesc, gologănesc, hăimănesc, hărtănesc, hondrănesc, hrănesc, îmblănesc, jecmănesc, jugănesc, morocănesc, păcănesc, răcănesc, rănesc, tălăncănesc, tocănesc, tolocănesc, trăncănesc, troncănesc, țopârlănesc, zăngănesc, zdrăngănesc</i>

3.5.3. Verbe fără augment (-Ø)

A *bocăni, a clincăni, a măcăni* și *a zdroncăni*, reprezentând aproximativ **6,66%** din total, nu prezintă augmentul -esc în paradigma de prezent. Acestea urmează tiparul de flexiune tare, specific subclasei a IV-a a conjugării a IV-a:

EL = EI

bocăne, clincăne, măcăne, zdroncăne

3.5.4. Verbe cu variație (-esc/-Ø)

Dintre verbele terminate în *-ăni*, aproximativ 11,66% (7 verbe) prezintă variație morfologică, alternând între forma de prezent tare (-Ø) și forma de prezent slab (cu -esc):

	EU	TU	EL	EI
<i>bombăni</i>	<i>bombăn/bombănesc</i>	<i>bombăni/bombănești</i>	<i>bombăne/bombănește</i>	<i>bombăne/ bombănesc</i>
<i>clănțani</i>	<i>clănțan/clănțănesc</i>	<i>clănțani/clănțănești</i>	<i>clănțăne/clănțănește</i>	<i>clănțăne/ clănțănesc</i>
<i>cloncăni</i>	-	-	<i>cloncăne/cloncănește</i>	<i>cloncăne/ cloncănesc</i>
<i>crănțani</i>	<i>crănțănesc/crănțan</i>	<i>crănțănești/crănțani</i>	<i>crănțănește/crănțăne</i>	<i>crănțănesc/ crănțăne</i>
<i>croncăni</i>	<i>croncăn/croncănesc</i>	<i>croncăni/croncănești</i>	<i>croncăne/croncănește</i>	<i>croncăne/ croncănesc</i>
<i>dăngăni</i>	<i>-/dăngănesc</i>	<i>-/dăngănești</i>	<i>dăngăne/dăngănește</i>	<i>dăngăne/ dăngănesc</i>
<i>țacăni</i>	<i>țacăn/țacănesc</i>	<i>țacăni/țacănești</i>	<i>țacăne/țacănește</i>	<i>țacăne/ țacănesc</i>

4. Concluzii

Analiza celor **729** de verbe din conjugarea a IV-a, selectate pe criteriul terminației la infinitiv, evidențiază câteva aspecte semnificative privind organizarea paradigmatelor de prezent în limba română contemporană:

- 510 verbe (aproximativ 69,96%) prezintă augmentul *-esc* la prezent, încadându-se astfel în modelul de prezent slab specific subclasei a VI-a. Acest model este marcat de sincretismul între persoana 1 și persoana 6 (ex.: *eu pietruiesc / ei pietruiesc*) și presupune prezența augmentului la persoanele 1–3 și 6;
- 188 de verbe (circa 25,9%) nu folosesc augmentul *-esc*, păstrând un prezent tare. Acestea aparțin în principal subclasei a IV-a, caracterizată prin sincretismul 3=6 (ex.: *el ronțăie / ei ronțăie*), iar o parte dintre ele manifestă și sincretismul 1=2 (ex.: *eu contribui / tu contribui*), trăsătură tradițională a conjugării tari;
- 31 de verbe (4,13%) oscilează între ambele tipare flexionare, având atestate forme atât cu augment (*-esc*), cât și fără augment (*-Ø*), indicând variație morfologică activă.

Această distribuție confirmă că **augmentul *-esc* este majoritar în flexiunea verbală a limbii române actuale**, în acord cu tendințele morfologice identificate

anterior. Deși norma stabilită de DOOM3 favorizează augmentul doar în anumite cazuri, uzul lingvistic manifestă o tendință de generalizare a acestuia, inclusiv prin apariția unor forme care nu sunt încă validate normativ (ex. *a cotrobăi*, *a miorlăi*, *a mormăi*, *a se năru*, *a șovăi*), în timp ce modelele fără augment continuă să coexiste cu acestea în cadrul conjugării a IV-a.

Fenomenul de variație flexionară (prezent slab/prezent tare) observat la aproximativ 4% dintre verbele de conjugarea a IV-a indică un **spațiu de instabilitate morfologică**, unde schimbările pot deveni semnificative pe termen lung; comparând verbele de conjugarea a IV-a care oscilează între ambele tipare flexionare în DOOM2 și DOOM3, reținem că:

- 22 de verbe își mențin atestarea ambelor forme (cu și fără augment), indicând o tendință de stabilitate în interiorul normei: *biciuiește/biciue*, *boncăiește/boncăie*, *buhăie/buhăiește*¹, *cheltuiește/cheltuie*, *cloncăiește/cloncăie*, *cloncăne/cloncănește*, *crăntănește/crăntăne*, *croncăne/croncănește*, *dibuie/dibuiește*, *drăcuiește/drăcuiește*, *dupăiește/dupăie*, *leorbăie/leorbăiește*, *leorcăie/leorcăiește*, *leorpăie/leorpăiește*, *mântuiește/mântuie*, *murmuie/murmuiește*, *olecăie/olecăiește*, *orbecăie/orbecăiește*, *piscuiește/piscuie*, *tânguiește/tânguie*, *țacăne/țacănește*, *zgândăre/zgândărește*;
- 4 verbe își mențin atestarea ambelor forme, dar își modifică forma preferată: *biruie/biruiește*, *chinuie/chinuiește*, *clăntăne/clăntănește*, *dăngăne/dăngănește* (în DOOM3, în opoziție cu DOOM2);
- 5 verbe dobândesc statut de variație în cea de-a treia ediție, deși anterior erau considerate stabile (forma evidențiată este forma dobândită): *behăiește/behăie*, *bombăne/bombănește*, *dăinuie/dăinuiește*, *răzuiește/răzuie*, *târguiește/târguie*;
- 7 verbe renunță la variație, norma actuală favorizând o singură formă: *ciocănește/eiocăne*, *cotrobăie/eotrobăiește*, *destăinuie/destăinuiește*, *hăpăie/hăpăiește*, *horpăie/horpăiește*, *huiduie/huiduiește*, *străduiește/străduie*.

Referințe bibliografice

- Boioc Apintei, Adnana, Nicolae, Alexandru. 2019. *Dinamică flexionară verbală: studiu de corpus asupra variației -esc/-ø în limba română contemporană*, în „Limba română”, LXVIII, 4, 2019, p. 459–474.
- Croitor, Blanca. 2002. *Variante verbale literare libere: tendințe în limba română actuală*, în Gabriela Pană Dindelegan (coord.), *Aspecte ale dinamicii limbii române actuale*. București: Editura Universității din București, p. 57–76.

- DOOM 2 – ***. 2010. *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*. Ediția a doua revăzută și adăugită. București: Editura Univers Enciclopedic.
- DOOM 3 – ***. 2021. *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*. Ediția a treia revăzută și adăugită. București: Editura Univers Enciclopedic.
- GALR – ***. 2005. *Gramatica limbii române*. Ediția a III-a. București: Editura Academiei Române.
- Pănă Dindelegan, Gabriela. 1987. *Aspecte ale dinamicii sistemului morfologic verbal (perioada de după 1880)*. București: Tipografia Universității București.

George Bogdan ȚĂRA
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Concepția Școlii Ardelene despre criză, normă și progres în limbă

Abstract: (The Transylvanian School's Conception of Crisis, Norm, and Progress in Language)

Starting from notions of *crisis*, *norme* and *progress* and the idea that a language dies when it ceases to evolve naturally (E. Coșeriu 1997), our paper aims to reflect on the dynamics of language from the perspective of those who propose models for its evolution. At the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, the representatives of the Transylvanian School (Școala Ardeleană), observing the "damage to their own language", the state of "barbarism" and decline into which its speakers had fallen, developed normative works aimed to "perfect" the mother tongue into an ideal and exemplary language model. In their view, the grammatical norm, although restrictive, is not a form of blocking the evolution of language, but rather an instrument for modernizing it according to the model of European languages of culture.

Keywords: *crisis, grammatical norm, progress, Școala Ardeleană, linguistic consciousness.*

Rezumat: Plecând de la noțiunile de *criză*, *normă* și *progres* și de la ideea că o limbă moare atunci când încetează să evolueze în mod natural (E. Coșeriu 1997), comunicarea noastră își propune o reflecție asupra dinamicii limbii din perspectiva celor care propun modele de evoluție a acesteia. La sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui de-al XIX-lea, reprezentanții Școlii Ardelene constatând „vătămarea propriei limbi”, starea de „barbarie” și înapoiere în care au ajuns vorbitorii ei, elaborează lucrări normative, care să conducă la „desăvârșirea” limbii materne, la un model de limbă ideal și exemplar. În concepția lor, norma gramaticală, deși restrictivă, nu este o formă de blocare a evoluției limbii, ci, dimpotrivă, un instrument de modernizare a ei după modelul limbilor de cultură europene.

Cuvinte-cheie: *criză, normă gramaticală, progres, Școala Ardeleană, conștiință lingvistică.*

În această lucrare, pornind de la termenii enunțați în titlu și de la relația strânsă, cauzală, dintre ei, observăm cum, în concepția Școlii Ardelene, o stare de criză în planul limbii își găsește rezolvarea cu ajutorul normei care, deși restrictivă și unificatoare, reprezintă o soluție de deschidere și progres.

1. Preliminarii etimologice

Cei trei termeni denumesc noțiuni care depășesc cu mult aria lingvisticii. Cu excepția cuvântului *normă*, ceilalți doi nu sunt specifici domeniului limbii, fiind întâlniți mai cu seamă în limbajul economic, politic, filozofic, medical etc. În afara sensurilor specializate, acești termeni au dezvoltat însă accepțiuni cu care au intrat și

în limba comună, având o frecvență ridicată mai ales în anumite perioade istorice. O scurtă privire asupra etimologiei lor directe, ca neologisme din franceză, și indirecte, din greacă și latină, poate justifica folosirea acestora în lucrarea de față.

1.1. *Criză*

În limba greacă, *κρίσις* (krisis) este unul din cei mai importanți derivați ai verbului *κρίνω* (krinō) „a separa, a distinge, a alege; a decide”, alături de alți derivați, precum: *κρίτης* (kritēs) „cel care decide; cel care judecă; arbitru”, *κρίτηρ* (kritēr) „judecător” și *κριτήριο* (kritērion) „capacitatea de a judeca; tribunal, judecată”. Atestate la Platon și Aristotel, sensurile lui *κρίσις* se dezvoltă de la general: 1. „acțiunea sau facultatea de a distinge”; 2. „acțiunea de a alege”; 3. „acțiunea de a separa”, la particular, în limbajul juridic și în cel medical: „acțiunea de a decide (într-o luptă, într-un tribunal); fază decisivă a unei boli (med.)” (v. Bailly 2000 s.v. *κρίσις*).

Cuvântul apare târziu, în latina medicală, din perioada medievală: *crisis*.

În limba franceză, primul sens al substantivului *crise* este cel vechi, medical, referitor la faza critică a unei boli. Abia după 1690, prin analogie, sensul a evoluat, cuvântul fiind atestat în diverse sintagme referitoare la viața socială, culturală, politică etc.: *crise économique*, *crise ministérielle*, *crise diplomatique* etc. (v. Robert 2009 s.v. *crise*), dar și *crise de l'enseignement*, *crise des valeurs morales* (v. DAF 2025 s.v. *crise*).

Prin urmare, pornind de la *criză*, ca mod de a distinge între forme, reguli și manifestări, se ajunge la o *criză* a discernământului, a ideilor, ambele putându-se reflecta în cadrul limbii.

Mai mult, capacitatea de a distinge corect este fundamentul însuși al cunoașterii, după cum afirmă Eugeniu Coșeriu: „[...] trebuie să insistăm asupra faptului că a cunoaște înseamnă tocmai a distinge [...]” (Coșeriu 1997, 46).

1.2. *Normă*

În franceză, ca în latină, *normă* (fr. *norme*, lat. *norma*) este sinonim cu *regulă* (fr. *règle*, lat. *regula*) și ambele provin din limbajul geometriei, unde au sensul de „riglă”, „echer”, „instrument folosit pentru a îndrepta, a face ceva să fie drept” (v. Gaffiot 2000 s.v. *norma* și s.v. *regula*). Cu sens figurat, ambii termeni se folosesc atât în limbajul juridic, cât și atunci când se vorbește despre corectitudine în limbă. La Cicero (*Brutus* 258), apare clar exprimată convingerea că cea mai rea, mai defectuoasă este regula uzului (*prauissima consuetudinis regula*), deoarece vorbirea trebuie purificată (*expurgandus est sermo*) ca prin foc de o știință (*ratio*) care nu poate fi schimbată (*quae mutari non potest*).

Nu ne propunem să intrăm în problema intens dezbătută și în prezent a relației dintre *normă* și *uz*, dintre *normă* și *sistem* sau a tipurilor de norme existente în funcție de nivelul vorbit sau scris al limbii (v. Oprea 2024, 289-294). Precizăm, de la început, că ne vom referi la *norma* limbii literare, a limbii cultivate și, în cadrul acesteia, mai exact la *norma gramaticală*, adică la cea cuprinsă în cărți normative (descriptive sau prescriptive), pentru că aceasta dovedește cel mai clar formarea unei conștiințe

lingvistice. În același timp, existența ei înseamnă conștiința prealabilă a unei crize, a unei necesități în limbă, și, de asemenea, conștiința unui progres, a depășirii unei crize prezente și a celor viitoare.

1.3. *Progres*

Sensul concret al fr. *progrès* „acțiunea de a avansa” (< lat. *progressus* „mers înainte”; v. *pro-gradior* „a pași în față”) este considerat, astăzi, învechit. Sensul figurat, cu care cuvântul a intrat în română, este meliorativ: „evoluție, dezvoltare”. Nu este, însă, un sens modern, pentru că, deja la Cicero (*Tusculanes* 4, 44), se exprimă convingerea că cei mai importanți reprezentanți ai filozofiei nu ar fi făcut niciodată atâtea progrese în studiile lor (*numquam in suis studiis tantos progressus*) fără o pasiune arzătoare (*sine flagranti cupiditate*). Astfel, cuvântul are o întrebuintare veche în contexte legate de evoluția gândirii și, implicit, a redării ei prin limbă.

2. Considerații lingvistice

2.1. *Norma, între variabilitatea și stabilitatea limbii*

În finalul celebrei sale cărți, *Sincronie, diacronie și istorie*, E. Coșeriu concluzionează: „*Limba se face prin schimbare* și « moare » ca atare atunci când încetează să se schimbe” (Coșeriu 1997, 246). Rezultă de aici că tocmai „stagnarea” limbii o duce pe aceasta într-o stare de criză.

Desigur, savantul avea în vedere, în acest caz, limba ca „obiect istoric”, având o existență istorică, asemenea vorbitorilor ei. Față de schimbarea permanentă a limbii (istorice), sistemul (limbii) „este, în sine, imuabil” (Coșeriu 1997, 246) și trebuie înțeles „ca « sistem de posibilități »”, a cărui stabilitate este afectată atunci când „intervine o « mutație », o răsturnare totală a *normei* într-un sens sau altul” (Coșeriu 1997, 247). Pe de altă parte, *norma*, spune E. Coșeriu (1997, 224, nota 65), este cea care asigură „echilibrul sistemului”, ea fiind, prin urmare, necesară acestuia.

Aparent, ca element de stabilitate, rațiunea *normei* este de a fixa limba, limitând posibilitățile sistemului și restrângând variațiile uzului. Limba (limbajul) fiind înclinată spre o varietate de realizări individuale, este rolul *normei* să-i asigure „inteligibilitatea”, deoarece prin normele prescriptive se obține tocmai o blocare a limbii într-un anumit stadiu:

Languages are naturally subject to variation and change; without some norms, established naturally or by convention, it is likely that there would be so much individual variation that mutual intelligibility would be nearly impossible. Prescriptive norms often intend to fix to language in a certain state, so that any variation from them would be a violation of the norms of the language, and therefore ‘incorrect’.” (Bowerman 2006 s.v. *Norms and Correctness*).

Există, însă, o opoziție fundamentală, un „permanent dezacord” între cunoașterea *normei* și a sistemului:

„Cunoașterea normei implică un grad de cultură mai înalt, căci înseamnă cunoașterea nu numai a ceea ce este posibil, a ceea ce se poate spune într-o limbă fără a-i afecta funcționalitatea, ci și a ceea ce efectiv se spune și s-a spus, adică înseamnă a fi informat asupra realizării ei tradiționale.” (Coșeriu 1997, 121).

2.2. Norma literară și norma lingvistică

Recent, într-o secțiune dedicată raportului dintre norma literară (cultă) și norma lingvistică¹, Alexandru Gafton pornește de la ideea că „norma literară se constituie ca răspuns stimulat și exersat al structurilor la anumite tipuri de nevoi” (Gafton 2025, 58). Înțelegând *nevoia* ca „lipsă a ceva necesar” putem deduce că acumularea nevoilor conduce, inevitabil, la o stare de criză. Autorul observă că nevoile și răspunsurile la acestea dau naștere unui proces care „nu se petrece concomitent și egal la nivelul populației, ci diferențiat, în funcție de stările de dezvoltare a comunităților componente” (Gafton 2025, 58). Mai mult, chiar în cadrul acelorași comunități, aflate la un anumit nivel de evoluție, procesul se manifestă „doar la categoria socială de vorbitori care resimte imperios nevoia” (Gafton 2025, 58) sau, cu alte cuvinte, care dobândește conștiința necesității, a unei crize ce trebuie să-și găsească rezolvarea:

„În sfârșit, indiferent de diferențierea ratelor cu care se petrece procesul, la nivelul populației, într-o anumită etapă a dezvoltării ei, nevoia va genera forțele capabile să acumuleze energia necesară constituirii unei norme literare unitare.” (Gafton 2025, 58).

Formarea unei norme având această principală caracteristică ar putea conduce la un ideal de limbă unică și unitară. Aceasta ar reprezenta rezolvarea unei multitudini de crize profunde, care au cauze nu doar lingvistice, ci și culturale, de mentalitate și sociale:

„Prin urmare, aspectele literare sunt efectele unor nevoi ce pun în mișcare acțiuni de tip agonistic cu rol selectiv-constitativ: a) producerea normei literare se datorează într-o mai mare măsură segregărilor și reîntrebuințării decât dezvoltărilor normei lingvistice; b) ca produs diastratic al unei categorii de vorbitori, ea este rezultatul unei lupte intracomunitare; c) ca produs supraordonat dialectal, ea este rezultatul unei lupte diastatice intrapopulaționale.” (Gafton 2025, 58-59).

Lupta aceasta nu se rezumă, însă, la un proces unificator, de limitare a variantelor și chiar de suprimare a unor tendințe mai mult sau mai puțin firești, în contextul variabilității limbii, în special a aspectului ei vorbit. Norma literară, care este „o variantă a normei lingvistice pe care se întemeiază” (Gafton 2025, 58) nu se raportează doar la aceasta, ci și la „soluțiile altor modele culte” (Gafton 2025, 58). Acestea înseamnă deschideri, rezolvări, tendințe noi, modalități de îmbogățire la toate nivelurile

¹ Vezi Alexandru Gafton, *Cazul normei lingvistice*, în *Știință și ideologie*, Editura Universității de Vest din Timișoara, 2025, p. 57-63.

limbii. Astfel, norma cultă (literară) nu doar limitează creativitatea normei lingvistice, ci devine soluția pentru diversificarea acesteia, prin importul și adaptarea unor modele noi, dar compatibile. Așadar, norma nu este doar unificatoare, ci și înnoitoare, o sursă permanentă de progres, de modernizare și de evoluție necesară vitalității unei limbi.

3. Școala Ardeleană și conștiința crizei

Se știe că șansa societăților conservatoare, care nu se dezvoltă coerent, organic, este evoluția periodică și, oarecum, ciclică, prin revoluții. Acest fapt este atestat, în mod evident, și de evoluția limbii în diferite momente istorice.

Susținând perspectiva lui A. Meillet, G. Ivănescu, avea convingerea că o privire diacronică asupra limbii ar arăta că în viața oricăreia dintre ele „există epoci de mai intensă schimbare și epoci de relativă stagnare” (Ivănescu 1950, 9). Se poate pune întrebarea în care din cele două tipuri de perioade rolul normei este mai important? Aparent, norma, care își propune să unifice și să fixeze, ar contribui la o perioadă de stagnare, de rezistență la schimbare. Pe de altă parte, tocmai normele, adaptate epocii și nivelului de evoluție culturală a societății, devin necesare pentru a crea cadrul prin care se poate depăși starea de blocaj, permițând progresul.

În istoria culturii române, activitatea Școlii Ardelene poate fi asimilată cu prima revoluție majoră, conștientă și programatică, de normare a limbii române după modelul limbilor europene (italiana, franceza, germana), dar mai ales al latinei, limba de cultură a Europei. Acestea reprezentau atât sursa, cât și calea pentru un progres necesar în limba și gândirea românească a secolelor XVII-XVIII. Așa cum reiese din propriile lor mărturisiri, motivația corifeilor Școlii Ardelene a avut la bază conștiința unor crize profunde, diferite, dar convergente.

Fără a avea pretenția de a trata exhaustiv problema, vom menționa, mai jos, câteva dintre aceste mărturisiri pe care autorii le-au făcut în preambulele propriilor cărți normative.

3.1. Criza limbii române, determinată de conjuncturi istorice și culturale

Pentru Samuel Micu și Gheorghe Șincai, în *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* [Elementele limbii dacoromâne sau valahice], (1780), modelul slav adoptat de biserica românilor este văzut ca un accident al istoriei, care a condus la o ruptură nu atât religioasă și spirituală, cu biserica din Occidentul latin, cât mai ales lingvistică, cu latina cultă:

„[...] rezultă că strămoșii noștri au căzut în starea de barbarie în care ne aflăm și acum, atunci când, din nefericire, au început să folosească limba slavonă sau (dacă preferi) ilirică în slujbele religioase pe vremea Conciliului de la Florența” (Micu, Șincai 1780, 42).

Deși este vorba de o criză a celui mai înalt nivel al limbii, prelungită pe mai multe secole, există și o rezolvare a ei, pe baze normative, propagate prin școală, ca element de progres.

„Apoi alți domnitori români au urmat exemplul său, chiar dacă au adus un îndoit prejudiciu întregului neam, și anume, o îndelungată ruptură dintre acest neam și Biserica latină și o foarte mare vătămare a propriei limbi [...] pentru al doilea, s-a găsit deja un remediu parțial, căci la scurtă vreme după aceea, după un secol, înaintașii noștri au renunțat la limba slavonă, păstrând însă slovele; iar noi vom continua, străduindu-ne să fie înființate școli românești după modelul celor germane austriece cu bunăvoința preaauguștilor împărați.” (Micu, Șincai 1780, 43).

Nicolae Maniu Montan (*Orthoepia latina, latino-valachica, hungarica et serbo-valachica*, 1826), pledează pentru revenirea la „literile latinești, care sunt a noastre, și numai prin acestea putem cultiva limba noastră după natura sa” (Maniu Montan 1826, 973). Recurgând la istorie, autorul povestește că „slovenii” și „grecii”, știind că românii „sunt una cu italii prin neam” și de frică „să nu se împreune cu Biserica Latinească [...] i-au amăgit” să preia alfabetului chirilic și, odată cu el, „limba slavonească” în bisericile lor. Soluția propusă și aplicată de autor este învățarea de către elevi a scrisului și cititului cu litere latine, dar și înțelegerea „cauzelor care ne îndeamnă a cuprinde aceste litere” (Maniu Montan 1826, 974).

3.2. Criza limbii române ca limbă pentru străini

Ioan Piuariu-Molnar (*Deutsch-Walachische sprachlehre* [Gramatică germano-română], 1788), vorbind despre necesitatea cunoașterii limbii române în „afaceri”, de către „băștinașul ungur și neamț” din Transilvania, Bucovina, Banat și din unele părți ale Ungariei, observă că practicarea românei, oricât de simplă ar fi, „rar se întâlnește, din pricina lipsei unei instruiți în acest scop, o cunoaștere gramatical corectă a acesteia” (Piuariu-Molnar 1788, 134).

Ieșirea din această criză este, pentru autorul medic al gramaticii, „să pună cap la cap aici reguli complete, exacte și specifice”. Fără a intenționa să elaboreze o „gramatică detaliată, savantă”, el recunoaște că vrea să dea cititorilor o „încercare de popularizare al cărei principal merit constă în caracterul complet și corect al regulilor și în scurtimea lecturii” (Piuariu-Molnar 1788, 135).

3.3. Criza cunoașterii

Radu Tempea (*Gramatică românească*, 1797) vede legătura care există între domeniile cele mai înalte ale științei, considerând gramatica o cale de progres în cunoaștere: „învățătura filosoficească fără de retorică și retorica fără de măiestria gramaticească a se învăța nu se poate”, trăgând concluzia că „măiestria gramaticească este începerea și povețuirea spre toate celelalte măiestrii și științe înalte” (Tempea 1797, 172).

Consecințele necunoașterii regulilor gramaticale sunt mult mai profunde decât folosirea incorectă a limbii și, prin urmare, coruperea acesteia în raport cu originea ei. Lipsa unei reflecții științifice asupra normelor limbii și lipsa cărților care să le facă cunoscute afectează însăși capacitatea de înțelegere și cunoaștere, nepermițând progresul, ci întoarcerea în „întunerecul necunoștinții”:

„Însă măhnire într-o adevăr, căci lipsindu-ne această mai întâiu trebuincioasă măiestrie, ce au putut alta naște, fără decât dezrădăcinarea mai întâiu a limbii noastre românești (care au fost cea rămlenească), după aceea lipsa cărților de măiestriile și științele ceale înalte, apoi îmbeznilirea minții, înecarea de tot în prostie și neștiință și, iată, acum, sântem ce ne vedem cu ochii și ne simțim pre noi înșine.” (Tempea 1797, 172).

Lipsa cărților bisericești în limba română a înlesnit, pentru același autor, pătrunderea celor „slovenești”, fapt ce nu a mai permis cultivarea limbii prin texte care țin de spiritualitate și blocarea acesteia la nivelul comunicării orale de bază:

„Și așa, limba noastră stricându-să, ba mai de tot înțelenindu-să, au pierdut și măiestria grăirii, care neavând părinții noștri grijă de a o isculi, toată neștiința și varvaria au cuprins pre neamul nostru și au căzut în mare prostie” (Tempea 1797, 174).

Singura cale de progres, cea care a reprezentat o șansă pentru cultura de până atunci, au fost traducerile datorate unor învățați care, în lipsa unor gramatici, au introdus forme și sensuri noi într-o limbă săracă din punct de vedere cultural:

„Târziu după aceea, am avut norocire de unii înțelepți oameni spre fericirea noastră râvnitoriu care au început a deștepta limba românească, măcar că, de nu cu măiestria gramaticii, încă tot cu întoarcerea oareșcărilor cărți bisericești în limba noastră” (Tempea 1797, 174).

3.4. Criza cuvintelor

Paul Iorgovici (*Observații de limba rumânească*, 1799) deplânge lipsa cuvintelor adaptate cunoștințelor din vremea sa: „așa departe am căzut din floarea științelor și a limbii” (Iorgovici 1799, 194), dar identifică atât cauza acestei stări „pentru că științele, ca pricină a cuvintelor acelora, s-au veștejit în limba noastră, una cu starea nații” (Iorgovici 1799, 194-195), cât și calea de urmat pentru crearea unui lexic neologic: „[...] cetitoriuile [...] te vei încredința că cuvintele cele de lipsă în limba noastră pentru științe se cuprind învăluite în rădăcina cuvintelor a limbii noastre” (Iorgovici 1799, 194), prin urmare „[...] scutură a tot cuvântului rădăcina și de acolo trage atâtea cuvinte pre cât se poate întinge puterea vorbei de rădăcină” (Iorgovici 1799, 195), „din cuvintele limbii românești cei de rădăcină suge cu acu minții tale, ca albina din flori, cuvinte spre înfrumșetarea limbii noastre” (Iorgovici 1799, 195). Expriarea

de mai sus dovedește pe deplin tocmai absența unei terminologii gramaticale. În ciuda acestui fapt, metoda propusă de autor este clară, în acord atât cu mijloacele cunoscute de îmbogățire a vocabularului (derivarea), cât și cu păstrarea identității lingvistice (rădăcinile cuvintelor vechi ca bază de derivație). Și în acest caz, modernizarea limbii se va face după reguli firești, care să respecte evoluția uzului:

„[...] eu după regulile istoricești nu caut, ci mă uit numa la rădăcina națiii și a limbii, care neîndoit vine de la cea latinească și, din vorbele de rădăcină a limbii de acuma care se trag și tocma acelea sunt în limba cea veche, am aflat că se poate deriva mai multe cuvinte după regulile din însa limba cea de acuma trase, după modu cu carele acuma numai unele câteva așa derivate întrebuințăm” (Iorgovici 1799, 202).

Nu oricine are această pricepere, ci doar „unii oameni mai aleș la minte” (Iorgovici 1799, 198). Aceștia sunt cei școliți, care au depășit uzul comun și au dobândit înțelegerea sistemului și a direcției de evoluție a acestuia, stabilind regulile în mod natural, pentru a da posibilitatea unui progres care se evidențiază într-un nivel superior de limbă. Din rândul acestora s-au ales cei care

„au făcut regulile după care cuvintele a limbii aceia se așază întru înțelegerea lor, se alcătuiesc și se grăiesc. Regulele acestea mai întâiu au fost numai răsfirate prin cuvinte, până când cineva din nație au dat sie osteneală de a duce regulile acelea într-o sistemă, adecă precum ele din natura lor una după alta urmează. De aici s-au născut la toată nația modu ales de a cuvânta între oamenii cei învățați” (Iorgovici 1799, 198).

Instrumentele pe care le fac acești oameni învățați pentru a nu se „zăuita” cuvintele „alese”, specifice științelor, se numesc „dicționare, iar cartea ce cuprinde în sine regulile învățătoare cum trebuie să se întrebuințeze așa cuvinte după proprietatea limbii se numește *gramatica*” (Iorgovici 1799, 200). Tocmai faptul că normele și efectele lor trebuie să respecte spiritul limbii determină progresul în cadrul lexicului, regulile asigurând acele modele productive, pe baza cărora se face îmbogățirea și diversificarea limbii.

Lexicul neologic astfel obținut nu mai este doar o sumă de terminologii, ci poate deveni o sursă pentru limba comună:

„Dacă într-o nație se aflu mai mulți oameni învățați, cuvintele acelea învățate mai deseori se aud, pân’ din zi în zi le încep a vorbi mai toți, și cei proști, și așa iese limba înmulțită cu multe feliuri de vorbe” (Iorgovici 1799, 200).

3.5. Criza instrumentelor de normare a limbii

Ioan Budai-Deleanu (*Lexicon românesc-nemțesc și nemțesc-românesc*, 1818) vede, în necesitatea creării unui lexicon, o cale de progres, un mod de armonizare culturală cu celelalte națiuni europene, față de care românii rămăseseră în urmă,

observând că „toate neamurile Europei au de mult acum lexicoanele sale, numai la neamul nostru lipsește o carte ce să poate zice spița cea de întâi a culturii [...]” (Budai-Deleanu 1818, 482). Cărturarul ardelean înțelege pe deplin rolul unor astfel de lucrări în formarea unei limbi literare unitare, pentru că „[...] lexicoanele au și alte daruri, adică nu numa hotăresc noimele cuvintelor și le fac stătătoare, ce în gura norodului din loc în loc se mută, dară pun și întâiul temei în învățăturilor [...]” (Budai-Deleanu 1818, 486). Selecția cuvintelor „care mai toate [...] s-au împrumutat de la greci și de la latini” (Budai-Deleanu 1818, 494), precum și a formelor acestor cuvinte conduce la ceea ce autorul numește „limba română îndreptată” (Budai-Deleanu 1818, 495), adică normată¹.

Gheorghe Constantin Roja (*Măiestria ghiovăsirii românești cu litere latinești*, 1809) accentuează nevoia unui lexicon și a unei gramatici într-un mod radical:

„Înainte de toate, dar, lipsește să lăpădăm din limba noastră toate cuvintele ceale streine și să punem în locul lor altele nevătămate românești, care sânt prin dezbinatele acciiași ghintă românească dialecte sămănate: aceasta o pot face capete românești, care știu dialectele limbii românești, precum și limba lătimească și cea italienească, cercând etimologia, adică izvorul fieștecărui cuvânt, și un lexicon curat românesc făcând. Lipsește mai încolo a se întocmi bine ceale opt părți ale vorbirii, carea se împlinește cu ajutoriul gramaticii, a poeziii și a retorichii” (Roja 1809, 359).

Mai ponderat, doctorul Ioan Piurariu-Molnar (*Deutsch-Walachische sprachlehre* [Gramatică germano-română], 1788) nu dorește să scrie „o gramatică detaliată, savantă”, dar observă necesitatea simultană a instrumentelor normative și explicative ale limbii: „Dată fiind lipsa totală a unui dicționar, gramatica n-ar fi de mare utilitate, dacă nu ar reprezenta, într-o oarecare măsură, și dicționarul” (Piurariu-Molnar 1788, 135).

3.6. Criza regulilor ortografice

În procesul de modernizare a limbii, trecerea la alfabetul latin și adoptarea unei ortografii potrivite stării limbii erau văzute ca obligatorii și urgente, dar întâmpinau două dificultăți majore: ruperea de tradiția scrierii cu slove și preluarea unui model de scriere conform atât originii limbii, cât și nivelului ei de evoluție.

Gheorghe Constantin Roja (*Măiestria ghiovăsirii românești cu litere latinești*, 1809) consideră că pentru „iscusirea limbii” sunt necesare „ceale românești litere, iară

¹ Dificultatea unui asemenea demers îl duce pe Ion Budai-Deleanu (*Lexicon românesc-nemțesc și nemțesc-românesc*, 1818) la o adevărată criză personală, pe care o mărturisește cu disperare: „Cu toate aceste, nu o dată mă aflu biruit de greutatea și mahnicioasa nespornicia lucrului, care nimene nu poate să-l preceapă, numa cel ce este osândit a face lexicoane. Întru acest chip, asuprit o parte de mărirea osteneții, de altă parte mahnit pentru lipsa cărților, nu o dată îmi venea să arunc toată a multor ani sudoare în foc.” (Budai-Deleanu 1818, 483).

nu ceale grecești, nici ceale chiriliane, cu care trăiesc sârbii” (Roja 1809, 361) și, astfel, cartea sa „cuprinde literele vechilor romani, adecă a strămoșilor noștri, cu care încalete cărțile ceale politicești să se scrie” (Roja 1809, 360-361). Tocmai acestea din urmă sunt văzute ca fiind „literele noastre”, iar celelalte ca „literele ceale străine”, cu care limba de până atunci „nu s-a iscusit” (Roja 1809, 361).

Ion Budai-Deleanu (*Fundamentele gramaticii românești, ce se mai zice și valahă* [Fundamenta grammatices linguae romaenicae seu ita dictae valachicae], 1812) precizează că, între „cunoscătorii limbii române” exista convingerea că scrierea cu slove era o piedică pentru normarea limbii, care nu se putea face decât după adoptarea scrierii cu alfabet latin: „toți cei care au crezut că această limbă trebuie scrisă cu litere chirilice, spre a fi așezată după regulile gramaticii, și-au pierdut degeaba timpul” (Budai-Deleanu 1812, 387).

În cunoscuta *Orthographia romana sive latino-valachica* [*Ortografia română sau latino-valahică*], (1819), Petru Maior constată că, deși trecuseră treizeci și nouă de ani de discuții între gramaticieni,

„nu s-a putut stabili cu claritate ce ortografie să fie folosită în scrierea cu alfabet latin, deoarece nu au reușit să se pună de acord între ei în privința îndepărtării din republica literelor românești a literelor chirilice, care au cufundat limba română în cel mai adânc întuneric, și a revenirii la străvechile litere latine [...]” (Maior 1819, 667).

Diferitele opinii existente în epocă (scrierea cu ortografie maghiară, germană sau conformă propriilor graiuri) nu făceau decât să prelungească această criză, percepută inclusiv de străini, pentru că „a făcut [...] mai dificilă învățarea limbii române și le-a îngreunat acestora legătura pe care și-o doreau cu românii” (Maior 1819, 667). Soluția era o ortografie latino-română, „conformă naturii limbii” (*indoli Valachicae linguae consentanea*), care „să cuprindă toate graiurile acestei limbi” (*omnes Dialectos eiusdem linguae comprehendat*), să o „înfățișeze tuturor națiilor, pe cât este posibil, într-o manieră accesibilă” (*medio omnibus nationibus, quoad eius fieri potest, aequae facilis reddatur*) și să ajute la desăvârșirea limbii române (*linguam Valachicam perfectiorem reddat*) (v. Maior 1819, 631; 668). Regăsim aici principiile pe care cărturarul ardelean le enunțase deja în *Animadversiones in orthographiam latino-valachicam* [*Obiecții la ortografia latino-română*] (1815) referitoare la ortografia latino-română: „să fie conformă cu înclinația naturală a limbii române” (*indoli Valachicae linguae sit conformis*), „să o desăvârșească” (*eandem linguam perficiat*), „să facă, pe cât posibil, mai ușoară cunoașterea scrisului și a cititului” (*rationem scribendi et legendi [...] faciliorem reddat*) și „să nu sporească fără trebuință cele ce există în realitate” (*entia non multiplicet absque necessitate*) (v. Maior 1819, 522; 530).

După cum se știe, modelul cel mai potrivit, care putea să întrunească toate aceste criterii era, pentru P. Maior, ortografia italiană, nu numai din cauza originii comune a celor două limbi, ci și pentru că ortografia italiană era „cunoscută în întreaga Europă”

(*in universa Europa est nota*) (Maior 1819, 668), devenind astfel un mijloc de modernizare și de occidentalizare a scrisului în limba română.

Pentru Ioan Corneli (*Reflexiones circa illa orthographiae in conscribendo dictionario daco-romano adhibendae puncta* [*Reflecții asupra acelor aspecte ale ortografiei ce trebuie folosită în scrierea Dicționarului dacoroman*], 1815), este necesară o nouă ortografie „după ce literele sloveno-rusești au fost eliminate din cursul public al administrației” (Corneli 1815, 558). Singura potrivită românei este cea „asemănătoare limbii mame și limbilor surori născute din ea, anume italiana, franceza și spaniola, adaptată totuși geniului ei (*attemperatam nihilominus genio suo*)” (Corneli 1815, 557), pentru că atât ortografia slavonă, cât și cea maghiară și germană „sunt diferite ca cerul de pământ de caracterul înăscut (*ab indole*) și de natura limbii (*natura linguae*) dacoromane [...]” (Corneli 1815, 557).

Constantin Diaconovici-Loga justifică redactarea normelor din *Ortografia sau dreapta-scrisoare pentru îndreptarea scriitorilor limbii românești* (1818) prin lipsa de unitate pe care o observă în scrierile românești:

„[...] văzând cum că, pentru lipsa ortografiei, câți scriitori până acum au tipărit vreo carte românească, întru atâtea feliuri, după care cum s-au priceput au luat a scrie mulți cu destule sminte. Deci, pentru ca să se împedece odată smintele acestea, nu putui a mai întârziia cu *Ortografia*” (Diaconovici-Loga 1818, 609).

Regulile precizate de învățatul bănățean au în vedere un cadru comun pentru scrierea cu majuscule și minuscule, despărțirea în silabe, semnele ortografice ș.a. (v. Diaconovici-Loga 1818, 610).

3.7. Criză de conștiință a identității limbii

Vehement, dar cu o cultură vastă, având un simț și o cunoaștere a limbii care îl așază deasupra contemporanilor săi, Ioan Budai-Deleanu (*Fundamentele gramaticii românești, ce se mai zice și valahă* [*Fundamenta grammatices linguae romaenicae seu ita dictae valachicae*], 1812) are dubla conștiință a apartenenței românei la familia limbilor cu origine latină, dar și a diferențelor românei față de celelalte limbi romanice: „[...] mai ales pentru că am vrut să arăt totodată, cu această ocazie, că limba română nu este atât de depărtată de idiomurile originare din Lațiu, cum au socotit unii necunoscători ai ei” (Budai-Deleanu 1812, 382). Convingerile autorului provin nu numai de la autoritatea afirmațiilor istoricilor „vechi” și ale unor „oameni bine informați”, cât și de la „însăși structura limbii, examinată mai de aproape” (Budai-Deleanu 1812, 382).

Preocuparea pentru identitatea limbii este, totodată, preocuparea pentru direcția de evoluție a românei, pentru modernizarea ei după modelul romanic, singurul adaptabil bazei sale latine:

„Între acestea, româna noastră, cea mai neglijată, ca una mai îndepărtată și ascunsă în străfundul Europei, este astfel învăluită în veșmântul sarmatic și getic,

încât, la prima vedere, abia pare că a păstrat unele urme ale latinității. Dacă totuși vei da la o parte veșmintele barbare, vei găsi, desigur, că este limba romană, adică corpul însuși și structura internă este latină (deși îmbrăcată în formă străină) și de aceea a fost întotdeauna numită de către români *limba noastră românească* adică „lingua nostra romana.” (Budai-Deleanu 1812, 384).

Pentru I. Budai-Deleanu, normele gramaticale nu au doar rolul de a produce o dezvoltare cantitativă a limbii, ci și una calitativă, de selecție conștientă, pe baza unor principii care să îi asigure dezvoltarea în spirit latino-roman. Astfel, ele au și menirea de a bloca influențele excesive, mai ales când acestea sunt de conjunctură și nu provin din limbi înrudite și au fost impuse, pentru că în decursul istoriei, nobilimea a disprețuit „cuvintele curate strămoșești”, preferându-le pe cele „străine, turcești și grecești”. În acest caz, caracterul restrictiv al regulilor este doar aparent, deoarece ele orientează în mod natural limba spre o identitate de care se depărtase: „ca să pună odată stavilă acestei totale depravări a limbii, s-au găsi dintre români, la sfârșitul veacului trecut, unii care au stabilit reguli gramaticale” (Budai-Deleanu 1812, 387).

3.8. Criza (= lipsa) unei limbi cultivate (literare)

Conștiință lucidă, având, în același timp, intuiția limbii, harul limbajului artistic și informații din lecturi variate, Ioan Budai-Deleanu, face nu numai distincția necesară între română și celelalte limbi romanice, ci și între limba vorbită, spontană și cea scrisă, cultivată și normată. În *Dascaul românesc pentru temeiurile gramaticii românești* (c.1815 – 1820) învățatul ardelean explică:

„[...] vorba seau limba muselor nu este altă fără limba întru care se învață științele. Această limbă se află la toate neamurile politicite, la care floresc învățăturile, și este mai curată și curățită de toate smintelile ce se află la limba de obște a gloatei; cu un cuvânt, este limba lămurită și adusă la regule gramaticești, apoi și înmulțită cu cuvinte obicinuite la învățături, care nu se află la vorba de obște” (Budai-Deleanu 1815-1820, 458).

4. Concluzii

În concluzie, putem observa că nu limba, în sine, ca instrument, este în criză, atâta timp cât ea permite comunicarea și actualizarea, la nevoie, a potențialităților sistemului.

Există, însă, o conștiință a crizei limbii, legată de cea a societății și a mentalităților, care se manifestă numai la o categorie de vorbitori, și anume la cei care „consideră limba în mod reflexiv” (Coșeriu 1992-1993, 188), intelectualii (lingviști, literați, scriitori etc.).

În cazul Școlii Ardelene, pentru prima dată este vorba despre o generație de filologi, al căror prim scop este armonizarea în sus, ca o cale de progres, cu limbile de cultură europene, pe care le iau ca model. Conștiința crizei (a lipsei și a rămânerii în urmă) determină modernizarea limbii pe baza unor norme care, în viziunea lor, trebuie

să adapteze modelele străine uzului autohton, să-l îmbogățească. Considerăm că, față de această conștiință, purismul despre care se vorbește adesea în cazul Școlii Ardelene, înțeles ca „viziune raționalistă asupra limbii, care legifera dreptul și libertatea individului de a interveni în dezvoltarea ei” (Grecu 1973, 59-60), este secundar.

Prin urmare, conștiința crizei naște regula (norma), iar regula determină progresul.

Referințe bibliografice

- Bailly, A. 2000. *Dictionnaire grec-français*. Édition revue par L. Séchan et P. Chantraine. Paris: Hachette.
- Bowerman, S. 2006. *Norms and Correctness*, in *Encyclopedia of Language 7 Linguistics*, Keith Brown (ed.), second edition. Oxford: Elsevier Ltd. p. 701-703.
- Cicéron. 1968. *Tusculanes*, tome II (III-V). Texte établi par Georges Fohlen et traduit par Jules Humbert. Paris : Société d'Édition « Les Belles lettres ».
- Cicéron. 1973. *Brutus*. Texte établi et traduit par Jules Martha. Paris : Société d'Édition « Les Belles lettres ».
- Coșeriu, Eugen. 1992-1993. *Unitate lingvistică – unitate națională*, în *Prelegeri și congerințe (1992-1993)*. „Anuarul de lingvistică și istorie literară” (supliment). T.XXXIII, seria A. Lingvistică, p. 181-189.
- Coșeriu, Eugen. 1997. *Sincronie, diacronie și istorie. Problema schimbării lingvistice*, Versiune în limba română de Nicolae Saramandu. București: Editura Enciclopedică.
- DAF = ***. *Dictionnaire de l'Académie Française*. 9e édition (actuelle). (<https://www.dictionnaire-academie.fr/article/A9I0468>).
- Gaffiot, Félix. 2000. *Dictionnaire latin-français*. Nouvelle édition revue et augmentée sous la direction de Pierre Flobert. Paris: Hachette.
- Gafton, Alexandru. 2025. *Știință și ideologie*. Timișoara: Editura Universității de Vest din Timișoara.
- Grecu, Victor V. 1973. *Școala Ardeleană și unitatea limbii române literare*. Timișoara: Editura Facla.
- Ivănescu, G. 1950. *Istoria limbii române în lumina materialismului dialectic*. Iași.
- Oprea, Ioan. 2024. *Probleme de conceptualizare în lingvistica actuală*, [Iași]: Institutul European.
- Robert, Paul. 2009. *Le Nouveau Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Texte remanié et amplifié sous la direction de Josette Rey-Debove et Alain Rey. Paris : Dictionnaires Le Robert-SEJER.

Surse

- Budai-Deleanu 1812 = Ioan Budai-Deleanu. 1812. *Fundamentele gramaticii românești, ce se mai zice și valahă* (traducere), în ***. 2018. *Școala Ardeleană*, II, *Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 369-388.
- Budai-Deleanu 1815-1820 = Ioan Budai-Deleanu. c. 1815-1820. *Dascaul românesc pentru temeiurile gramaticii românești*, în ***. 2018. *Școala Ardeleană*, II, *Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 457-481.
- Budai-Deleanu 1818 = Ioan Budai-Deleanu. 1812. *Lexicon românesc-nemțesc și nemțesc-românesc*, în ***. 2018. *Școala Ardeleană*, II, *Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 482-521.
- Corneli 1815 = Ioan Corneli. 1815. *Reflecții asupra acelor aspecte ale ortografiei ce trebuie folosită în scrierea Dicționarului dacoroman* (traducere), în ***. 2018. *Școala Ardeleană*, II, *Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 557-576.

- Diaconovici-Loga 1818 = Constantin Diaconovici Loga. 1818. *Ortografia sau dreapta-scrisoare pentru îndreptarea scriitorilor limbii românești*, în ***. 2018. *Școala Ardeleană, II, Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 609-629.
- Iorgovici 1799 = Paul Iorgovici. 1799. *Observații de limba rumânească*, în ***. 2018. *Școala Ardeleană, II, Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 194-228.
- Maier 1819 = Petru Maier. 1819. *Orthographia romana sive latino-valachica, Ortografia română sau latino-valahică* (traducere), în ***. 2018. *Școala Ardeleană, II, Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 630-705.
- Maniu Montan 1826 = Nicolae Maniu Montan. 1826. *Orthoeptia latina, latino-valachica, hungarica et serbo-valachica*, în ***. 2018. *Școala Ardeleană, II, Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 972-984.
- Micu, Șincai 1780 = Samuil Micu, Gheorghe Șincai. 1780. *Elementele limbii dacoromâne sau valahice* (traducere), în ***. 2018. *Școala Ardeleană, II, Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 41-81.
- Piuariu-Molnar 1788 = Ioan Piuariu Molnar. 1788. *Gramatică germano-română* (traducere), în ***. 2018. *Școala Ardeleană, II, Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 133-151.
- Roja 1809 = Gheorghe Constantin Roja. 1809. *Măiestria ghiovăsirii românești cu litere latinești*, în ***. 2018. *Școala Ardeleană, II, Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 357-368.
- Tempea 1797 = Radu Tempea. 1797. *Gramatică românească*, în ***. 2018. *Școala Ardeleană, II, Scrieri lingvistice, Scrieri literare*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, p. 171-193.

Anca URSA
Mihaela MIHAI
(University of Agricultural
Sciences and Veterinary
Medicine of Cluj-Napoca)

Inteligența artificială și învățarea limbilor străine: catalizator pedagogic sau simptom al unei crize didactice?

Abstract (Artificial Intelligence in Foreign Language Learning, between Pedagogical Catalyst and Didactic Crisis): The research investigates how artificial intelligence affects foreign language education through survey responses from Romanian students and international students. The preliminary data shows that students widely use AI tools including conversational chatbots and automatic translators to perform text composition, grammatical correction and vocabulary expansion tasks. Most participants recognize AI's learning support capabilities yet they worry about the absence of genuine human interaction and their potential dependence on AI systems and the accuracy of AI-generated information. The study reveals a developing conflict between students' improved digital independence and the potential breakdown of conventional teaching methods. It confirms the existence of a hidden didactic crisis which diminishes teaching authority while substituting critical thinking with instant automated results. The research emphasizes the immediate requirement for educational paradigm reconstruction because AI should serve as a teaching partner which supports an approach that develops linguistic and intercultural competencies. We advocate for a learning model which unites human thinking abilities with automated processing systems.

Keywords: *artificial intelligence, foreign languages, autonomy, didactic crisis, linguistic awareness.*

Rezumat: Studiul propus analizează impactul utilizării inteligenței artificiale (AI) în procesul de învățare a limbilor străine, pornind de la datele colectate într-un chestionar aplicat studenților străini și români de la Universitatea de Științe Agricole și Medicină Veterinară din Cluj-Napoca. Rezultatele preliminare sugerează o utilizare frecventă a instrumentelor AI – în special a chatboturilor conversaționale și a traducătorilor automați – pentru sarcini precum redactarea de texte, corectarea greșelilor gramaticale și îmbogățirea vocabularului. Deși majoritatea respondenților apreciază eficiența AI în învățare, ei exprimă și îngrijorări privind lipsa interacțiunii umane, riscul de dependență și fiabilitatea informațiilor. Această ambivalență evidențiază o tensiune între autonomia digitală crescută a studenților și posibila „încremenire în proiect” a cadrului didactic clasic. Studiul susține ipoteza unei crize didactice latente, în care rolul profesorului devine tot mai periferic, iar motivația și reflecția critică sunt înlocuite de performanță imediată și automatizată. Se avansează nevoia urgentă de reconstrucție a paradigmelor educaționale, în care AI nu este doar un instrument, ci un partener pedagogic integrat într-o abordare centrată pe formarea conștiinței lingvistice și interculturale. În final, se propune un model mixt de învățare, bazat pe complementaritatea dintre gândirea umană și procesarea automată.

Cuvinte-cheie: *intelență artificială, limbi străine, autonomie, criză didactică, conștiință lingvistică.*

1. Introduction

Educational technology experienced an extraordinary transformation during the previous five years because generative artificial intelligence became rapidly integrated into standard teaching practices. The successive launch of large language models — from ChatGPT 3 to the current multilingual versions — has lowered access barriers to advanced tools for assisted writing, neural translation, and conversational tutoring, generating a wave of enthusiasm but also a latent anxiety in academic environments (Shen, Tao 2025, 3-4). Students now have the ability to interact with a digital “interlocutor” which shows native speaker abilities while providing immediate grammatical corrections and advanced paraphrasing suggestions. The unrestricted availability of this technology transforms student independence while simultaneously challenging the conventional position of teachers as the exclusive authority in target language education.

In the field of foreign language learning, AI becomes a catalyst for a pedagogy focused on immediate performance, allowing the “externalization” of part of the linguistic processing — a phenomenon known as cognitive offloading. Recent studies report a medium positive effect on written accuracy but also highlight the erosion of reflective engagement when automated feedback is not critically integrated by learners (Chua & Annamalai 2025, 295). The training of algorithms with dominant corpora results in the reproduction of cultural biases and the simplification of discursive registers which produces a homogenization of expression and the loss of pragmatic subtleties (Wiboolyasarin et al. 2025, 108). The promise of democratization of access to linguistic resources hides the risk of a didactic crisis where critical thinking and authentic human interaction are replaced by the seemingly infallible efficiency of algorithms.

The academic environment stands at a critical point because it must decide between using AI as a clear educational tool or accepting it as a random solution that would continue to blur the distinction between genuine skills and automated results. The Office of Educational Technology report stresses the requirement of an ethical framework which establishes teachers as digital curators and cultural mediators (Fallon 2020, 2450). Critical pedagogy agrees with this perspective because technologies contain power dynamics and discursive norms that need to be exposed for challenge (Salo-Pöntinen 2021, 321).

The present study joins this discussion through its analysis of actual AI tool usage by Romanian and French students. The research evaluates the usage patterns, tool efficiency and limitations through thirteen bilingual questionnaire questions. The research combines statistical data with thematic content evaluation of unstructured answers to resolve the fundamental question about whether AI functions as an authentic educational driver or indicates a teaching crisis that moves instructors toward the margins. The identification of this answer becomes essential for developing educational models which harness automation advantages without giving up critical and intercultural training for global language learners.

2. Methodology

2.1. The data collection instrument was an online questionnaire, developed using Google Forms, structured into five sections and fully translated into Romanian and French through the forward-backward translation method to ensure semantic equivalence. The final sample consisted of 334 students enrolled in Romanian- and French-language programs at four of the six faculties of USAMV Cluj-Napoca during the 2024–2025 academic year. Of these, 161 were enrolled in Romanian-language programs and 173 in French-language programs. The distribution by year of study was relatively balanced across both tracks, with a higher participation rate among first- and sixth-year students: Year I – 37.25%, Year II – 11.1%, Year III – 21.7%, Year IV – 8.4%, Year V – 7.2%, Year VI – 14.35%. Participants' ages ranged from 18 to 29. Biological sex was self-reported at registration, resulting in a female proportion of 77% for the Romanian track and 81.5% for the French track. The inclusion criteria were: active student status, informed consent for data processing, and complete submission of the questionnaire.

The questionnaire comprised 26 items, 23 of which were closed-ended (5-point Likert scales, frequency and multiple-choice questions), and 3 were open-ended. The structure was as follows: Section A – Demographic data and digital profile (4 items); Section B – Frequency and purpose of AI use (7 items); Section C – AI and language learning (5 items); Section D – Perceptions and ethical concerns (6 items); Section E – Anticipated professional use (4 items). For content validation, three experts – a career development specialist, a clinical veterinarian, and a linguist – assessed the relevance and clarity of each item. Data collection took place between May 14 and June 10, 2025. In the following subsections, we refer only to the first 13 items, which are relevant to the study's objective: the challenges and benefits that AI platforms bring to language education, particularly in higher education. Other findings from our questionnaire will be addressed in future studies. Questions 1–4 (demographic) were processed descriptively. Question 5 was coded according to CEFR levels. Questions 6–9, concerning frequency/use, were quantified in percentages. Question 10 included seven Likert-scale items (1–5). Questions 11–13, with open-ended/multiple responses, were analyzed thematically, and a detailed interpretation appears in a separate published study (Ursa et al., 2025).

2.2. The investigation requires a theoretical framework to explain the relationship between technological promise and pedagogical realities before presenting empirical data. The implementation of artificial intelligence in language education spans from basic automatic correction tools to developing intelligent tutoring systems which generate individual learning profiles (Sangkala 2024, 569). The historical development of AI tools for language learning progressed from rule-based programs in the 1990s to transformer-based neural networks which resulted in a doubling of European university campus adoption rates from 2019 to 2024 (Chua & Annamalai 2025, 276). The understanding of how students view AI requires the analysis of “digital autonomy” and “augmented agency” concepts as described by Wiboolyasarin et al. (2025, 101) because students perceive AI as an extension of their cognitive abilities that transforms learning processes.

Modern research complicates the idealized view of AI-assisted educational practices. The analysis of meta-analyses indicates a small positive impact on grammatical accuracy (Chua & Annamalai 2025, 289) but research indicates that automated feedback loses its effectiveness when students do not engage in metalinguistic reflection (Sayici & Aydin 2025, 3). The essential question emerges regarding whether AI develops or weakens critical thinking abilities. The practice of cognitive offloading through device-based mental task transfer shows a negative relationship with problem-solving test results (Grinschgl et al. 2021, 1489). The technological facilitator functions as a cognitive substitute which produces an “algorithmic comfort zone” that conceals errors through automated fluency illusions.

The theoretical framework includes research about the transformation of teaching responsibilities. Socio-constructivist models demonstrate that authentic human interaction serves as a fundamental requirement for developing socio-pragmatic competence and intercultural awareness. Students who focus on “rapid efficiency” might view the teacher as unnecessary because AI delivers instant feedback while the teacher functions as an information curator and cultural mediator. Research on e-learning forums shows that students experience mental exhaustion because of the numerous conflicting AI recommendations they receive (Wiboolyasarini et al. 2025, 108). The paradoxical situation of information overload meets cognitive offloading creates a friction point which makes feedback filtering and selection and integration equally crucial as the linguistic content itself.

The critical approaches based on emancipatory pedagogy state that AI technologies maintain cultural models from their training datasets (Lockwood 2024, 12–13). Machine translations reduce discourse registers to simpler forms while chatbots reproduce pragmatic stereotypes which exist in the source language. The need for “algorithmic literacy” (Ridley & Pawlick-Potts 2021, 11) emerges because students must learn to identify systemic biases and create meaning when interacting across cultures. The theoretical framework of this study unites instrumental-constructivist principles with critical perspectives to promote AI as a transparent pedagogical partner instead of an opaque authority.

3. Findings

The first dimension analyzed concerns the linguistic profile of the respondents. The Romanian sub-sample shows that 54.6% of students evaluate their English proficiency at the B2–C1 upper-intermediate levels and 13% rate it at C2 level. The French distribution shows a similar pattern with 56.1% of students at the B2–C1 levels. The presence of other languages—German, Spanish, Italian—at higher levels (above A2) remains marginal (below 6%), which confirms the status of English as the academic lingua franca in both contexts. The French students declare Romanian at A1 level in 82% of cases and the proportions are similar for German, Italian, Spanish and French (the latter in the case of Romanian students). The homogeneity of CEFR levels indicates that any differences in students’ perceptions of AI cannot be explained by differences in linguistic competence but rather by cultural and institutional factors.

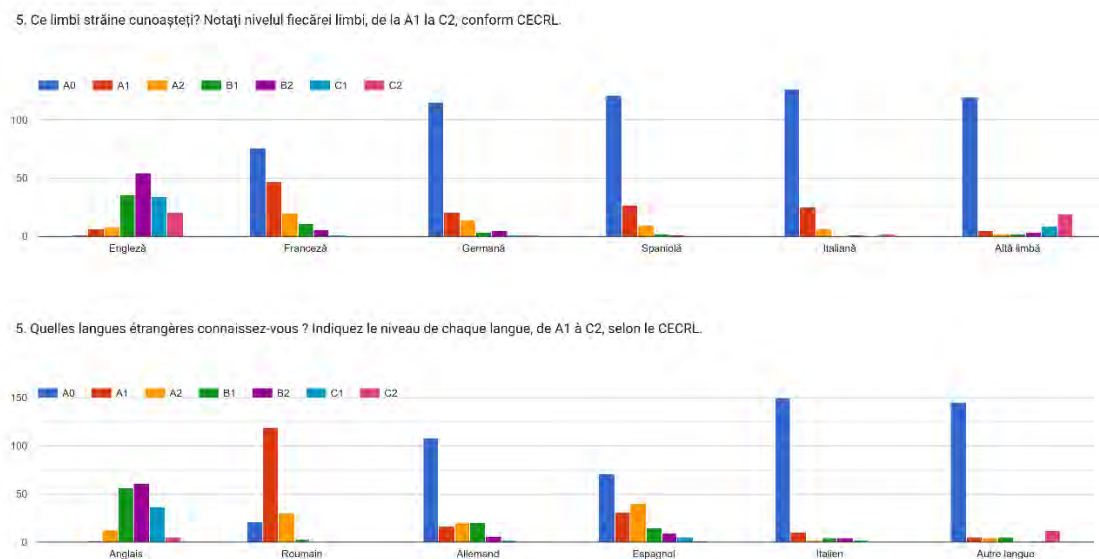
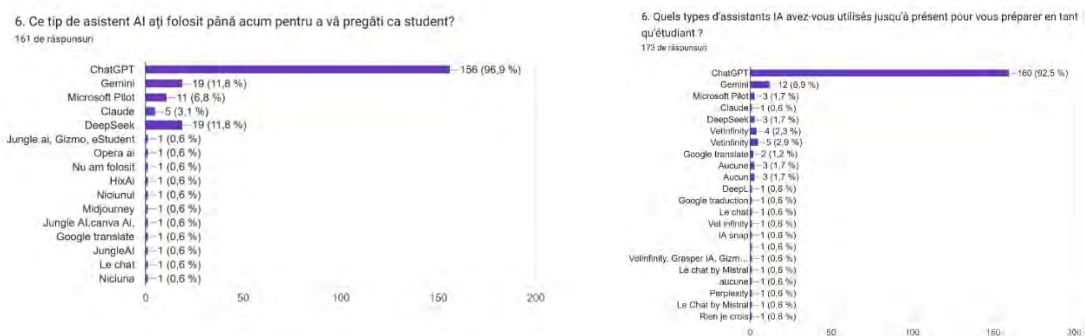

Fig. 1. Self-declared language proficiency levels of respondents

Conversational chatbots such as ChatGPT have a penetration rate of 92.5% in France and 96.6% in Romania. Regarding the typology of AI tools adopted, data from questions 6–8 show that automatic translators (e.g., DeepL, Google Translate) are used by 65.8% of Romanian students and 88.4% of French students. On average across both subgroups, students report using these tools primarily for essay writing (62%), paraphrasing (44%), and simulating dialogue with a virtual native speaker (38%), indicating a strong orientation toward written and metalinguistic tasks.

Daily users remain a minority in both groups ($\approx 20\%$), suggesting that although AI is well integrated, it has not yet become a consistent substitute for human interaction or traditional learning materials.

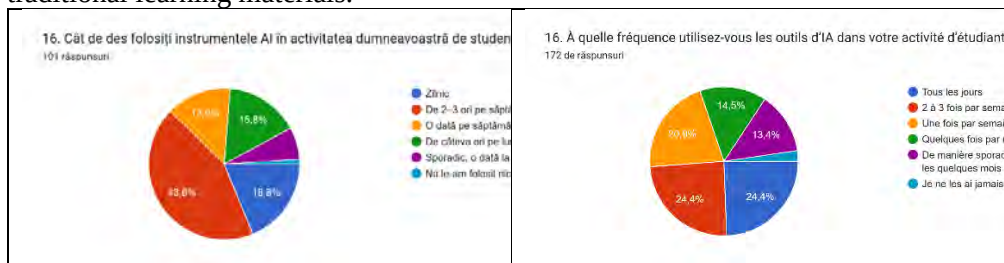

Fig 3. Frequency of AI Use

Perceptions of pedagogical effectiveness (Question 10) confirm this ambivalence. Likert item averages range from 2.40 (conversational fluency for French students) to 3.42 (speed of feedback for Romanian students). Overall, respondents value AI primarily for grammar correction (≈ 3.4) and vocabulary enrichment (≈ 3.3), while its impact on oral fluency is considered modest. Inter-group differences are small but notable in terms of perceived autonomy: French students report a slightly higher sense of control (3.39) compared to their Romanian counterparts (3.25), likely due to more consistent institutional initiatives for digital training in French universities (Sanchez et al. 2020, 9).

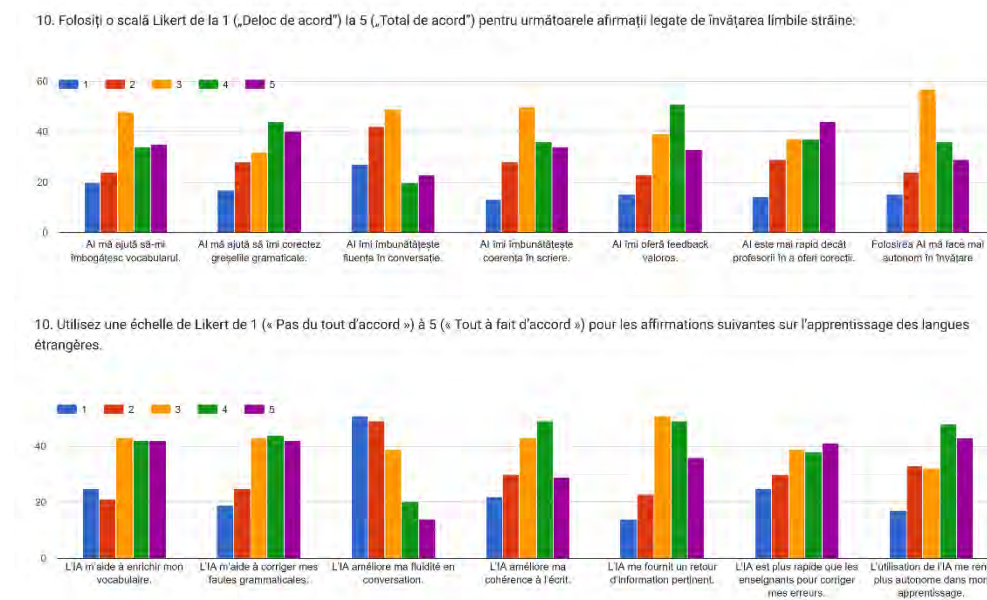

Fig 4. Usefulness of AI in Linguistic Tasks

The qualitative analysis of open-ended responses (Questions 11–13) reveals four major themes. The students appreciate the flexibility of AI for practice, but they still struggle with cultural-pragmatic accuracy in the translation. The students

express their fear of losing their thinking skills because they rely on pasting content while also confirming their need for teachers to guide their learning and motivation. The study's hypothesis about AI acting as both a learning accelerator and a sign of an educational crisis is supported by the observed tensions between these functions (Ursa et al. 2025, 129).

4. Discussions

The equal distribution of CEFR levels among respondents eliminates any possibility that language skills determine their perception differences. The differences in weekly usage of AI between France and monthly usage in Romania can only be explained by how well universities provide digital infrastructure and how much students learn through independent online studies. The study evidence shows AI growth exists beyond technological development since institutions determine how people experience technology.

Most users select writing-related features in their AI applications. According to Chua and Annamalai (2025, 292) the current generation tools show a textual orientation because 62% of participants use AI for writing while only 38% use it for dialogue simulation. The results demonstrate that students find oral fluency as a weak point because only 15% of students achieved it even though LLM-type chatbots excel at generating syntactic and lexical coherence.

The distinction between students' detailed textual work and their struggles with socio-pragmatic abilities should be understood as a technological manifestation of output visibility. The time it takes to receive feedback becomes the key performance metric which causes people to overlook their mental processing activities. According to Sayici and Aydin (2025, 4) instant feedback generates "an illusion of expertise" that hinders metalinguistic reflection and our study findings confirm this theory because students frequently discussed dependency in their open-ended answers.

The teaching profession transforms into a position which connects students to meaning rather than eliminating it. Students who used AI positively for their work still recognized the importance of human verification for cultural material in 71% of their statements. The digital curator model supports the notion that teachers function as essential evaluators of AI outputs instead of serving as the exclusive information providers. This approach provides educational justification to use AI as an educational resource by ensuring that human assessment leads the final evaluation process.

The explicit evidence of cognitive offloading emerges in 27% of qualitative responses because students use phrases like "I copy directly" and "I no longer think before pasting" to demonstrate their reliance on automation for language processing. Student awareness about automation leading to superficiality exists but does not stop them from using the benefits of the system. The didactic crisis takes the form of students giving up on convenience instead of showing opposition to technology.

The introduction of intercultural elements creates additional complexities in the analysis. Automatic translators have become the choice for more than 80% of participants but 42% doubt their accuracy because of missing cultural context.

The study by Wiboolyasarini et al. (2025, 109) reveals how LLMs tend to standardize registers which causes pragmatic sensitivity problems that our data shows through many comments about inappropriate tone and lost nuances. This data point strengthens the case for teaching algorithmic literacy above linguistic literacy.

According to Ferrara (2023, 4) AI technologies reproduce the biases which exist within the datasets used for training. Students from France frequently encounter “intrusive anglicisms” in their AI translations but Romanian students encounter translations that lack proper formal language usage. AI acts as a discursive hegemonic agent which enforces linguistic norms from languages that hold dominant representation status. The implementation of AI systems requires students to develop critical metacognitive skills to identify the authors and their intentions and data origins.

The results show that educators should implement a dual approach that uses automated processes in combination with supervised reflective learning environments. The proposed “post-AI” workshops enable students to review chatbot outputs against human sources while they study the differences between these two sources. The proposed method responds to Chua and Annamalai's (2025, 299) call for moving away from quick production and toward critical interpretation. AI serves as a pedagogical catalyst only through systematic practices that prevent it from becoming an indicator of a didactic crisis.

5. Limits

The study uses a contextual sample which restricts the ability to generalize findings to universities with matching characteristics and structural elements. The high number of female participants in the study could produce gender-related biases when measuring how useful AI appears to students. The self-reported language proficiency of participants might either overstate or understate their actual language abilities which affects the interpretation of correlation results. The bilingual questionnaire contained technical terms which respondents might have understood differently. The thirteen analyzed questions represent a limited portion of students' daily digital activities. Quantitative data lacks the ability to show the small-scale cultural negotiations which take place during actual face-to-face interactions. The thematic analysis of open-ended responses depends on interpretation while researchers introduce their own biases to the analysis. The reported AI usage data lacked verification through digital logs because participants were expected to provide truthful information. The survey did not ask participants about their emotional responses to digital tools including their feelings of anxiety and their long-term contentment. The study focused on the France–Romania intercultural axis while omitting insights from European and non-European cultural perspectives. The research results stem from a particular technological period during the LLM era's initial phase but their validity will decrease because of upcoming technological advancements.

6. Conclusions

The study results show that more than 70% of Romanian and French students use artificial intelligence tools in their language-related assignments, particularly for written work such as essays and text summaries. Oral fluency remains underrepresented despite these practices which show the immediate usefulness of AI for grammatical and lexical feedback according to meta-analyses (Chua & Annamalai 2025, 292). The institutional infrastructure plays a role in these differences because French students use AI more frequently each day while feeling more in control of their digital activities which demonstrates that resource availability and academic environments shape how technology is used in classrooms. The qualitative findings show that accessibility and personalization are balanced against cultural-pragmatic accuracy concerns and dependency risks which align with the ambivalence found in research literature (Sayici & Aydin 2025, 4).

These results need interpretation through the previously discussed theoretical frameworks since AI-based cognitive offloading creates passive students who accept algorithmic answers while teachers become responsible for digital output evaluation. Machine translation fails to meet the requirements of cultural context and appropriate tone as shown by the extensive student feedback which demonstrates the need for algorithmic literacy skills. AI functions as a curricular actor that shapes discursive norms and maintains existing systemic biases in the process of language education. The diagnosed didactic crisis results in teachers surrendering to immediate productivity and convenience rather than showing technology resistance which threatens to diminish advanced foreign language speakers' critical thinking and socio-pragmatic abilities.

A hybrid model built on three pillars represents our solution to transform AI from crisis symptom to language development catalyst. The first element of this approach uses AI for repetitive tasks to give students additional time for deep learning activities. Students participate in reflective “post-AI” workshops which enable them to evaluate algorithmic responses against human sources and examine biases to develop metacognitive skills (Chua & Annamalai 2025, 299). Formative assessments that evaluate both the correctness of outputs and the learning process transparency will encourage intellectual responsibility. Research should continue to track student performance over time while collecting digital logs to prove actual usage rates and increasing the cultural diversity of the study population to study new LLM generation evolution. A pedagogical framework that enables AI to become an equal partner can enhance creativity and critical thinking in foreign language education instead of replacing these skills.

Bibliography

- Braun, Virginia, Clarke, Victoria. 2006. *Using Thematic Analysis in Psychology*, in „Qualitative Research in Psychology”, vol. 3, nr. 2, p. 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Chua, H. W., Annamalai, N. 2025. *A Bibliometric Analysis And Systematic Review In AI Chatbots In Language Teaching And Learning*, in „International Journal of Technology in Education”, vol. 8, nr. 2, p. 274-331. <https://doi.org/10.46328/ijte.1035>

- Falloon, G. 2020. *From Digital Literacy to Digital Competence: The Teacher Digital Competency (TDC) Framework*, in „Educational Technology Research and Development”, 68(5), p. 2449-2472. <https://doi.org/10.1007/s11423-020-09767-4>
- Ferrara, E. 2023. *Should Chatgpt Be Biased? Challenges and Risks of Bias in Large Language Models*. First Monday, p. 1-39. <https://doi.org/10.5210/fm.v28i11.13346>
- Grinschgl, S., Papenmeier, F., & Meyerhoff, H. 2021. *Consequences of Cognitive Offloading: Boosting Performance but Diminishing Memory*, in „Quarterly Journal of Experimental Psychology”, 74(9), p. 1477-1496. <https://doi.org/10.1177/17470218211008060>
- Lockwood, A. 2024. *Mitigating AI Bias in School Psychology: Toward Equitable and Ethical Implementation*. https://osf.io/preprints/psyarxiv/mh4rj_v1, last acces 19.08.2025.
- Ridley, M. and Pawlick-Potts, D. 2021. *Algorithmic Literacy and the Role for Libraries*, in „Information Technology and Libraries”, 40(2), p. 1-15. <https://doi.org/10.6017/ital.v40i2.12963>
- Sánchez, D., Trigueros, I., Trestini, M., & González, C. 2020. *Self-Perception and Training Perceptions on Teacher Digital Competence (Tdc) in Spanish and French University Students*, in „Multimodal Technologies and Interaction”, 4(4), 74, p. 2-13. <https://doi.org/10.3390/mti4040074>
- Salo-Pöntinen, Henriikki. 2021. *AI Ethics-Critical Reflections on Embedding Ethical Frameworks in AI Technology*, in „International Conference on Human-Computer Interaction”. Cham: Springer International Publishing, p. 311-329. https://dl.acm.org/doi/10.1007/978-3-030-77431-8_20#core-history
- Sangkala, Ismail; Mardonovna, Nargiza Sulaymanova. 2024. *Artificial Intelligence as a Personalized Tutor in Language Learning: A Systematic Review*, in „Klasikal: journal of education, language teaching and science”, 6.2, p. 565-576. <https://doi.org/10.52208/klasikal.v6i2.1193>
- Sayici, S., Aydin, S. 2025. *Using Artificial Intelligence in Foreign Language Teaching: Teachers' Perspectives*, in „Proceedings of the World Conference on Education and Teaching”, vol. 4, nr. 1, p. 1-10. <https://doi.org/10.33422/etconf.v4i1.1016>
- Shen, Xiaolei; Tao, Yahui. 2025. *Metacognitive Strategies, AI-Based Writing Self-Efficacy and Writing Anxiety in AI-Assisted Writing Contexts: A Structural Equation Modeling Analysis*, in „International Journal of TESOL Studies”, 7.1. <https://doi.org/10.1016/j.system.2024.103485>
- Ursa A., Mihai M., Albert N. 2025. *Mapping the Digital Imaginary: A Qualitative Analysis of Students' Perceptions of AI in Language Learning*, in „Perspective transversale în educație - competențe pentru viitor”, Presa Universitară Clujeană, p. 128-143.
- Wiboolyasarín, W., Wiboolyasarín, K., Tiranant, P. 2025. *AI-Driven Chatbots in Second Language Education: A Systematic Review of Their Efficacy and Pedagogical Implications*, in „Ampersand”, vol. 14, nr. 4, art. 100224, p. 1-19. <https://doi.org/10.1016/j.amper.2025.100224>

Literatura română

Romanian Literature

Mihaela-Oana GOGOȘEANU
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Petre Pandrea
și criza României semicoloniale

Abstract: (*Petre Pandrea and the Crisis of Semi-Colonial Romania*) Eight decades ago, Romania emerged as a defeated state from the Second World War. Considering the prevailing tense geopolitical climate and the repercussions of Soviet expansion, Petre Pandrea advanced the concept of *Helvetisation of Romania* within post-war intellectual circles. He regarded this as a pragmatic approach to attaining genuine independence for a state he regarded as semi-colonial. The concept was theorised in 1947, in his characteristic style, in one of his diaries, which would become the subject of an investigation between 1948 and 1952. Proposing a dialogue with recent postcolonial studies, this paper aims to analyse the memoir *Helvetisation of Romania*, in order to critically (re)evaluate the semi-colonial status of Romania that Pandrea speaks of, as well as the model of *Helvetisation* as a response to a critical moment in Romanian history. The present moment is characterised by a heightened frequency of discourse surrounding Romania's position within a globalised world, characterised by instability. It is against this backdrop that a re-examination of this text is imperative.

Keywords: crisis, memoir, Petre Pandrea, semi-colonialism, the Helvetization of Romania.

Rezumat: În urmă cu opt decenii, România ieșea din cel de-Al Doilea Război Mondial, numărându-se printre statele învinse. Simțind contextul geopolitic tensionat și intuind urmările pe care le va avea expansiunea sovietelor, Petre Pandrea promovează în cercurile intelectuale postbelice ideea *helvetizării României*, pe care o considera o soluție viabilă pentru obținerea unei reale independențe a statului perceput de scriitor ca semicolonial. Conceptul va fi teoretizat în 1947, în stilul său caracteristic, în cadrul unuiia dintre jurnalele sale, devenit obiect al unei anchete dintre anii 1948 și 1952. Propunând un dialog cu studiile postcoloniale recente, lucrarea de față are în vedere analiza volumului de memorii *Helvetizarea României*, cu scopul de a (re)evalua critic statutul semicolonial al României despre care vorbește Pandrea, dar și modelul *helvetizării* ca răspuns pentru un moment critic din istoria țării. Considerăm că revizitarea unui astfel de text este cu atât mai necesară cu cât, în prezent, discuțiile despre locul României într-o lume globalizată, marcată de instabilitate, sunt tot mai frecvente.

Cuvinte-cheie: criză, helvetizarea României, memorialistică, Petre Pandrea, semicolonialism.

Considerații preliminare

Evenimentele electorale recente ne-au demonstrat că România se află fără îndoială într-o stare de criză, vizibilă în tensiunile ce se conturează între perspectivele polarizate ale populației asupra rolului și a locului pe care aceasta ar trebui să îl ocupe într-o lume globalizată căreia adjectivul *instabil(ă)* îi este atribuit tot mai frecvent. În finalul volumului *Turul doi care n-a fost*, Cătălin Augustin Stoica se arată mai degrabă pesimist în încercarea de a răspunde la întrebarea care dă titlul ultimului capitol, semn că starea de criză încă își caută rezolvarea (v. Stoica 2025, 176-191). Parcursul nu este

însă unul nou: întrebarea *încotro?* și-a căutat răspunsul de mai multe ori de-a lungul istoriei României, timpul fiind cel care a demonstrat dacă soluțiile găsite au fost valabile și, mai ales, viabile.

Lucrarea de față își propune astfel (re)vizitarea și (re)evaluarea critică, printr-un dialog cu teoriile postcoloniale, a unui răspuns adus la această întrebare în urmă cu aproape 80 de ani, într-un jurnal ținut în anul 1947 de către Petre Pandrea, care considera *helvetizarea României*, percepută de acesta drept un stat semicolonial, soluția ieșirii din criza de după cel de-Al Doilea Război Mondial. Pentru o bună comprehensiune a propunerii pandriste, cercetătorul trebuie să aibă însă în vedere două coordonate importante ale contextului în care aceasta a fost înaintată: imaginea României postbelice, pe de-o parte, și portretul ideologic de stânga al diaristului, pe de alta.

România postbelică: tranziții și crize

La 23 august 1944, România acceptă armistițiul propus de Uniunea Sovietică, pe care delegația condusă de Lucrețiu Pătrășcanu îl va semna în noaptea de 12 spre 13 septembrie. Înțelegerea prevedea, pe lângă pierderea de teritorii și achitarea de despăgubiri, posibilitatea ca Armata Roșie să circule liber pe teritoriul țării, România angajându-se într-un nou război de eliberare a Transilvaniei, pe care urma să-l ducă alături de trupele sovietice (Constantiniu 2011, 432-435). Însă fără să o știe sau fără să o realizeze decât mult prea târziu, România avea să fie abandonată de către SUA și Marea Britanie în zona de influență a Uniunii Sovietice, care avea în plan comunizarea Europei de Est (Constantiniu 2011, 439-441). Astfel, la insistențele acesteia, la 6 martie 1945, Regele Mihai „a anunțat formarea unui guvern condus de Groza” (Hitchins 2013, 585), liderul Frontului Plugarilor, satelit al PCR. Presiunile exercitate de Uniunea Sovietică nu au încetat nici după încheierea Războiului. În consecință, începând din toamna anului 1945 și până la finele anului 1947, România nu s-a aflat doar într-o evidentă criză economică (v. Hitchins 2013, 604-609), ci și într-o tensionată perioadă de tranziție spre ceea ce avea să devină statul totalitar român. Așadar, la mai puțin de un secol de la obținerea independenței, România își pierdea din nou suveranitatea. Constatarea fusese făcută de către Iuliu Maniu încă din iunie 1945, când în componența guvernului se aflau doar „persoane doritoare să se pună la ordinul Uniunii Sovietice și [...] propusele acorduri economice între cele două țări ar fi asigurat controlul Uniunii Sovietice asupra industriilor României” (Hitchins 2013, 588). Statul devenise, așadar, ținta unor măsuri cu caracter vădit colonizator, chiar dacă nu purtau eticheta oficială a unei ocupații. Sovieticii, sprijinind Partidul Comunist, influențau numeroase sectoare, precum cel politic, economic și chiar cultural, hărțuind presa și estompând sursele de inspirație occidentală.

Uniunea Sovietică se aseamăna deci unui *centru* care se impunea ideologic în (*semi*)*periferii*, prin opresiune militară subtilizată. Prezența Armatei Roșii pe teritoriul României juca astfel un dublu rol: pe de-o parte, supunea România unor presiuni legate de o posibilă ocupație a Uniunii Sovietice și la nivel formal, iar pe de altă parte, putea reprezenta, de ce nu, acea redusă populație de „coloniști permanenți” ce caracterizează,

în opinia lui Ronald J. Horvath, imperialismul¹ (Horvath 1972, 47). Așadar, cândva împotriva imperialismului, prin vocea lui Lenin, care îl considera *cea mai înaltă formă a capitalismului* (v. Lenin 1968), în mod paradoxal, sub influența aceleiași ideologii, URSS va practica un „imperialism informal”, pus în relație de sinonimie cu „neocolonialismul, semicolonialismul și imperialismul economic”² (Horvath 1972, 49).

Dintre noțiunile vehiculate, una îi aparține chiar lui Lenin, care considera state semicoloniale acele țări care, deși aveau parte de independență la nivel formal, depindeau economic și diplomatic de puterile imperialiste, exemplele date de acesta fiind China, Turcia sau Persia (Lenin 1968, 84-88 *passim*). Conceptul i-a parvenit lui Pandrea pe acest filon, înțelegând semicolonialismul drept „o strictă dependență economică și socială de marile centre ale Vestului”, în ciuda unei autonomii formale din punct de vedere politic (Pandrea 2001, 23), și ignorând, așadar, posibilele centre răsăritene. Adept al stângii marxiste și admirator al lui Lenin, pe care îl poziționa „în zona pedagogilor, a înțelepților și a oamenilor de știință ai umanității” (Pandrea 2001, 24), Pandrea va susține o primă conferință dedicată conducătorului rus la 21 ianuarie 1945, textul acesteia fiind inclus în primul volum al *Portretelor și controverselor*³. Doi ani mai târziu, la cererea lui Mihai Magheru (Pandrea 2001, 21), va comunica o conferință intitulată *Lenin și noi, Românii...*, în care va reflecta asupra *României semicoloniale*⁴ (v. Pandrea 2001, 23-31). Discuția va fi extinsă pe parcursul jurnalului pe care avocatul și diaristul român îl va ține pe parcursul ultimului an al *României moderne* (v. Hitchins 2013, 609), după ce o mai făcuse și cu un an înainte, în *Portrete și controverse* (II), unde afirmă că, din punct de vedere economic, România este un stat controlat – „[o] colonie cu independență politică” (Pandrea 1946, 69).

România semicolonială

Pandrea susținea astfel că România a militat și s-a bucurat cu adevărat de independență doar în perioada 1848-1919, evocând trei momente a căror veridicitate

¹ În original: “Imperialism is a form of intergroup domination wherein few, if any, permanent settlers from the imperial homeland migrate to the colony”.

² În original: “Informal imperialism is synonymous with neo-colonialism, semi-colonialism, and economic imperialism”.

³ Pandrea discută aici, în linii mari, biografia lui Lenin, impactul lucrărilor sale și un istoric al Partidului Social Democrat al Muncii din Rusia. De asemenea, acesta vorbește despre „lupta de eliberare” dusă de Lenin și succesorul său, Stalin, „care a condus partidul la o glorie nouă” (Pandrea 1945, 300) ca despre „o luptă de eliberare a tuturor popoarelor” (Pandrea 1945, 299). Din considerente ideologice, în reeditarea postumă din 1971 a portretului, inclusă în volumul generic intitulat *Eseuri*, pasajele referitoare la Stalin vor fi eliminate, iar ideea așa-zisei continuități de succes asigurate de acesta va fi înlocuită cu accentul pus pe comemorarea figurii leniniste în spiritul unei Români „eliberate de fascism și hitlerism” (v. Pandrea 1971, 143).

⁴ Petre Pandrea grafiază termenul cu cratimă, însă cu excepția sintagmelor preluate verbatim din volum, am optat pentru respectarea normelor ortografice actuale.

este, în unele cazuri, discutabilă¹, dar în care anumiți oficiali au respins într-o formă sau alta „colonizarea”. Este vorba despre refuzul plecării în fața sultanului al lui Alexandru Ioan Cuza, refuzul lui P.P. Carp și Titu Maiorescu de a-l primi în vizită pe Feldmareșalul von Mackensen și atitudinea *arogantă* a lui Ionel Brătianu față de Clemenceau (Pandrea 2001, 49). Cu excepția acestor evenimente, statul nu ar fi fost decât o semicolonie ce de-a lungul istoriei și-ar fi schimbat doar *centrul* (v. Pandrea 2001, 258-259), condusă de „șarlatani până în măduva oaselor” (Pandrea 2001, 69), în care „stilul de viață se impune de jos în sus [...] [și] este dictat din afară, dar pentru menținere, intervin – hotărâtor – straturile populare”, pe care Pandrea nu se ferește să le asocieze cu *pirul* ce ascunde marmura palatelor din India (Pandrea 2001, 56). Deși ar părea că viziunea lui Pandrea se opune în acest punct celei marxiste, adoptând o poziție mai degrabă elitistă, în fapt, acesta considera *pirul* tocmai clasele minoritare care nu țineau cont de „clasa dominantă”, cea responsabilă în țările independente de impunerea modului de trai (Pandrea 2001, 56).

Totuși, acesta este unul dintre punctele care permit o dublă receptare a discursului său. Pe de-o parte, putem observa influența marxism-leninismului asupra gândirii lui Petre Pandrea, prin readucerea în discuție a luptei de clasă sau prin critica adusă elitei (burgheze) și influențelor occidentale. Pe de altă parte, afirmațiile pandriste ridică întrebarea dacă nu cumva diaristul conștientiza că proletariatul și oamenii Partidului Comunist alcătuiesc o *clasă minoritară, un strat popular* care cu ajutorul unei puteri externe impun românilor, *de jos în sus, un nou stil de viață*. Să fi intuit Pandrea noua sau – mai degrabă – adevărata (semi)colonizare?² În orice caz, remarcile lui Pandrea capătă un caracter ambivalent, oscilând între o critică de tip marxist a dominației externe și a elitelor *franco-, germano- sau italofile*³ și o nostalgie pentru o autonomie pierdută tocmai de o elită fidelă valorilor românești, ceea ce îl apropie de o poziție ideologică naționalistă, pe care de altfel a mai evidențiat-o de-a lungul timpului, în special în tinerețe.

Starea de interval, contradictorie, a țărilor semicoloniale se remarcă, în opinia lui Pandrea, și din punct de vedere ideologic, etic și psihologic, aceste state fiind cele care pendulează între extreme (Pandrea 2001, 72), au o morală „schimbătoare” (Pandrea 2001, 98) și suferă de un *acut complex de inferioritate* (Pandrea 2001, 269), iar România nu face excepție, tensiunile fiind accentuate de poziționarea geografică între

¹ Ne referim în special la episodul care îl are drept protagonist pe Alexandru Ioan Cuza, întâlnit în istoriile populare. Conform unei declarații recente a istoricului Adrian Cioroianu, la momentul vizitei domnitorului român, obiceiul de a săruta condurul sultanului dispăruse. Mai mult decât atât, protocolul era stabilit de dinainte, astfel că gestul lui Alexandru Ioan Cuza nu ar fi surprins (Cioroianu în Dicu 2024).

² Prin (semi)colonizare nu desemnăm un raport colonial propriu-zis, ci ne raportăm dominația ideologică exercitată de URSS (centru de putere extern) asupra României în perioada instaurării comunismului stalinist. Astfel, avem în vedere distincția pe care Terian o propune între colonialism și formele mai extinse de dominare, dependență sau imperialism (Terian 2012, 26). Utilizăm, așadar, termenul în încercarea de a evidenția maniera în care România resimțea efectele conducerii comuniste, comparabile în anumite privințe cu cele generate de raporturile coloniale, fără a confunda însă procesul cu cel de colonizare, ci punându-l în dialog cu acesta.

³ „Echipele se succed și se concurează în trădare, supralicitare și felonie.” (Pandrea 2001, 77).

Vest și Est, între Occident și Orient. Conform lui Petre Pandrea, localizarea geografică a fost cea care a produs scindarea României între angajamentele externe și propriile crize, care a supus-o traumei de a trăi o istorie decisă mereu în altă parte: „Popor de graniță, suntem obligați să suportăm războaie cu dublu sens, cu duble țeluri, cu duble rațiuni, cu duble jertfe, cu dublă morală. Cantitatea de sânge s-a micșorat. Ne așteaptă pieirea.” (Pandrea 2001, 149).

O altă dimensiune importantă în constituirea unui stat semicolonial este cea economică. Astfel, statutul semicolonial al României este cauzat, printre altele, de existența resurselor petrolifere, „pentru care s-a dat timp de 40 de ani [în perioada 1900-1944, n.n.] o luptă între grupele imperialiste” (Pandrea 2001, 242), drept care România este comparată cu țări din America Centrală și de Sud cu un statut similar, cel mai elocvent exemplu fiind cel al Mexicului (v. Pandrea 2001, 83). Putem spune că analogia este făcută *avant la lettre*, având în vedere apropierea pe care Manuela Boată o făcea între cele două spații în urmă cu două decenii, prin intermediul unei alte noțiuni interstițiale din paradigma sistemelor-lume. Este vorba despre conceptul de *semiperiferie*, discutat de teoreticieni ca Wallerstein¹ sau Chase-Dunn (Boată 2006), pe care cercetătoarea îl consideră aplicabil atât spațiului românesc (și central-est-european/balcanic), cât și celui latino-american, caracterizate prin „experimentarea unor situații de dominație politică și economică similare celor din zonele periferice și confruntarea cu nevoia de a dezvolta soluții teoretice și practice pentru acestea”² (Boată 2006, 327). În acest context, Manuela Boată discută teoria maioreșciană a formelor fără fond, neoiobăgia lui Constantin Dobrogeanu-Gherea sau poporanismul lui Stere (Boată 2006, 330-339), la care s-ar putea adăuga și modelul propus de Pandrea: *helvetizarea*.

Helvetizarea României. Utopia

Resimțind marginalizarea României de până la acel moment și, probabil, anticipând ulterior, după cum am putut observa mai sus, neocolonizarea³ pusă la cale de sovietici, Pandrea caută și găsește un *pattern* alternativ, pe care l-ar fi prezentat în mai multe cercuri intelectuale și care prevedea următoarele „coordonate”: *neutralitatea*, care ar centra veniturile spre „refacerea paraginilor”, eliminarea

¹ În ceea ce privește „conceptul de centru / periferie”, pe care îl consideră „o contribuție esențială a specialiștilor din Lumea a Treia”, Wallerstein notează că „sociologi români în anii 1930” au intuit ceva similar, argumentul fiind acela că „perioada interbelică în România avea o structură socială similară Lumii a Treia” (Wallerstein 2013, 24).

² În original: “not being the core entailed experiencing situations of political and economic domination akin to the ones in peripheral areas and facing the need to develop theoretical and practical solutions to them.”

³ Prin termenul de *neocolonialism* înțelegem, în sialul teoretizării lui Robert Young, care pornește de la cea a lui Kwame Nkrumah, dar și al contextului la care ne referim (extinderea influenței Uniunii Sovietice), un proces prin care statul care devine obiectul acestuia este independent formal, însă controlat din punct de vedere politic și, mai ales, economic de o putere externă (v. Young 2001, 44-56). De remarcat accepția similară cu cea pe care Petre Pandrea o oferă termenului de *semi-colonie*.

politicianismului, prin detașarea de marile puteri, *cultul valorilor* și *gospodăria edilitară* (Pandrea 2001, 127-128 *passim*).

Ideea i-ar fi venit încă din 1939 (Pandrea 2001, 47), însă decide să o transforme într-un text abia în 1947, când o introduce în însemnările unuia dintre jurnalele sale. Astfel, problema României semicoloniale și soluția *helvetizării* sunt discutate printre note personale, povești familiale și obiceiuri oltenesti, într-un stil specific lui Petre Pandrea, în care negațiile și utopiile diaristului sunt infuzate cu ironie: „Mexico, Columbia, Venezuela, Costa Rica, Panama sunt state petrolifere. Noi ne asemănăm cu Republica Panama. De aceea sunt, probabil, atâtea panamale în România.” (Pandrea 2001, 167). Observația este importantă pentru a înțelege că Pandrea nu expune tocmai sistematic modelul helvetizării, pe care îl consideră singura șansă „de scoatere a țării din angrenajul satanic internațional” (Pandrea 2001, 46) și de reintrare în circuitul mondial, prin urmarea unor tendințe universalizatoare în baza unor „afinități electice” (Pandrea 2001, 299). Așadar, Pandrea nu propunea o autarhie sau o izolare culturală, ci o filtrare a ideilor propagate de mediile externe. De altfel, neutralitatea este o idee de import din spațiul elvețian¹, stat care mai fusese luat drept model, de pildă, de către Aurel C. Popovici, în 1906, când propunea ideea unei Austrii Mari, organizate după modelul Confederației Helvetice. Este foarte posibil ca Pandrea să fi fost influențat de această lucrare în crearea modelului său, având în vedere că a tradus-o din limba germană chiar în 1939. Tot modelul helvetic fusese propus, după cel de-Al Doilea Război Mondial, în cadrul unei conferințe organizate în 1946, la Geneva, și de către filosoful Karl Jaspers (Enescu 1997, 122), iar, în contextul imediat al revenirii la democrație după 1989, Radu Enescu aduce în discuție ideea unei *confederații transnaționale danubiene* după același model (Enescu 1997, 128), pe care o consideră „o cheazășie a independenței întregii lumi” (Enescu 1997, 129) și o îndepărtare categorică de balcanizarea „creatoare de haos, violență și intoleranță de care vor[ar] profita vecinii mai de la Răsărit” (Enescu 1997, 129).

Fără a mai aduce în discuție (contra)argumentele pentru valențele peiorative ale balcanizării, este important de menționat că în perioada în care Pandrea propunea în cercurile intelectuale modelul helvetizării, în 1946, Gheorghe Dimitrov afirma într-un interviu nepublicat, acordat jurnalistului Gheorghe Zaharia, că România ar putea intra în componența unei eventuale confederații balcanice sau balcano-dunărene (Nyagulov 2012, 55), iar în 1948, după ce notelor pandriste li se refuzase lumina tiparului, primul-ministrul bulgar revenea în România cerând să discute cu autorul acestora (Nyagulov 2012, 56). Întrevederile sunt consemnate de către Pandrea în *Memoriile mandarinului valah*. Conform însemnărilor lui Pandrea, acesta l-ar fi cunoscut pe Dimitrov la Berlin, în anul 1928, în timpul studenției (1926-1931) și s-ar fi aflat de mai multe ori în compania bulgarului aflat sub pseudonimul Ivanov² (Pandrea 2011, 281). Ulterior, aceștia s-ar fi revăzut în timpul celor „două recepții de la București, din ianuarie 1948” (Pandrea 2011, 281). Cea mai importantă întâlnire dintre cei doi rămâne însă cea de la

¹ „Idealul românesc extern nu poate fi decât Elveția” (Pandrea 2001, 286).

² În corespondența cu Stalin din 1948, inclusă în *The Diary of Georgi Dimitrov, 1933-1949*, Dimitrov semnează cu pseudonimul Ivanov (v. Dimitrov 2003).

Periș, în cadrul căreia, discutându-se despre *Helvetizarea României*, bulgarul ar fi enunțat sintagma *Dreimal Schweiz*¹, sugerând extinderea helvetizării în Bulgaria și Iugoslavia (Pandrea 2011, 362). Este relevantă însă precizarea că, spre deosebire de Dimitrov, care avea o viziune federalistă, Pandrea nu sugerează în *Helvetizarea României* ideea de federalizare, ci de neutralitate. Avocatul avea în vedere, prin helvetizarea României, crearea unei zone-tampon, care, pe de-o parte, ar putea oferi Uniunii Sovietice „o regiune pacifică și neutrală” care să o țină departe de „încercuire[a] și de coaliție[a] capitalistă”, iar pe de altă parte, ar opri Occidentul din a-și mai impune „politica lor complicată și mapamondică” (Pandrea 2001, 55), deci ar rezolva criza semicolonială.

Cu toate acestea, Sorin Antohi vede în ideea helvetizării României „ultima expresie” a federalismului în spațiul Românesc² (Antohi 2002), afirmând că „prin <helvetizare> Pandrea înțelegea integrarea României într-o federație antisovietică prosperă.”³ (Antohi 2002), deși Pandrea nu doar că nu vorbește despre federalism, ci nici nu se poziționează în mod explicit împotriva sovieticilor. Este posibil însă ca Antohi să nu fi citit la momentul redactării articolului volumul lui Pandrea, lăsându-se influențat de ideile lui Dimitrov și de cele expuse de către diarist în *Memoriile mandarinului valah*⁴, unde se raportează la acest proiect ca la o utopie (Pandrea 2011, 362), exact așa cum percepe și Antohi federalizarea. De altfel, această percepție este susținută de contextul istoric, în 1948, într-o Românie complet controlată de Partidul Comunist, fiind aproape imposibil ca statul să se dezlege din lanțurile Uniunii Sovietice.

Observăm în schimb că, în deceniul următor, după ce *Helvetizarea României* îl ținuse timp de patru ani în spatele gratiilor, Pandrea își relativizează opiniile, atitudine contrastantă cu cea din volumul în care preciza că „Idealul de neutralizare al României – de *helvetizare* – este greu, dar nu imposibil de realizat.” (Pandrea 2001, 51) și chiar afirma explicit că acesta „nu este o utopie” (Pandrea 2001, 271). Disjuncția poate fi cauzată atât de represiunea din perioada detenției, cât și de natura ambivalentă a gândirii pandriste, mereu situată la granița dintre contrarii, între negații și utopii.

În loc de concluzii: (in)actualitatea lui Petre Pandrea

Analiza volumului *Helvetizarea României* demonstrează că Petre Pandrea anticipează prin acest jurnal al său o întreagă serie de probleme pe care cercetătorii le-au ridicat la sfârșitul secolului al XX-lea și, mai ales, în secolul al XXI-lea. Se remarcă, în primul rând, gândirea în paradigma decolonială a autorului, care, sub influența lecturilor de factură marxistă, identifică dezechilibrele de putere, dar și centrele

¹ ro. „de trei ori Elveția”.

² În original: “Nevertheless, the legacy of federalism is still with us. In Romania, its last expression was, in the 1950s, the idea of the ‘Helvetization of Romania’, advanced by Communist fellow-traveler Petre Pandrea”.

³ În original: “Pandrea meant by ‘Helvetization’ Romania’s integration into a prosperous Balkan anti-Soviet federation.”

⁴ Mai mult decât atât, Antohi vorbește despre manuscrisul pierdut al *Helvetizării României*.

economice și raportul acestora cu (semi)periferiile, de unde putem identifica prefigurări ale teoriei sistemelor-lume. În plus, contextul la care se referă și pentru care utilizează terminologia studiilor (post)coloniale – România postbelică – redeschide și, totodată, susține, într-o oarecare măsură, discuția despre aplicabilitatea acesteia în cazul țărilor aflate sub sfera de influență sovietică. Amintim, așadar, perspectiva lui Moore, care argumentează în favoarea creării unui dialog între studiile postcoloniale și cele central-est-europene (Moore 2001) sau demersul lui Ion Bogdan Lefter, care evidențiază similitudinile, dar și contrastele dintre profilul unei societăți postcoloniale și cel al României postcomuniste, ajungând la concluzia că, deși terminologia trebuie utilizată cu oarecare rezerve, comparația între cele două tipologii merită explorată (Lefter 2001). Ulterior, Andrada Fătu-Tutoveanu va menține ideea conceptelor problematice, nuanțând însă asemănarea dintre „mecanismul bine pus la punct și infrastructura de implementare (la scară largă) a planului sau a modelului sovietic [...] și procesul propriu-zis de colonizare culturală (informală)”¹ (Fătu-Tutoveanu 2012, 91). Raportându-se la sfera literaturii, Terian va constata că România nu a fost niciodată o colonie propriu-zisă, prin urmare, utilizarea teoriilor postcoloniale nu este neapărat justificată în contextul literaturii române, perioada realismului-socialist integrându-se în paradigma totalitarismului (Terian 2012, 30). Iar Dumitru Tucan, analizând capacitatea de adaptabilitate a studiilor postcoloniale în studiile literare românești, va nota tendința cercetătorilor de a remodela într-un mod practic aceste teorii la realitățile autohtone pentru obținerea unei critici autentice, care astfel intră în contact cu alte medii academice (Tucan 2015, 113).

În al doilea rând, putem observa maniera în care această soluție poate fi citită și ca o formă temperată de suveranism *avant la lettre*. Apărută pe fondul unor tensiuni dintre centru și periferie, suveranitate și interdependență, identitate și integrare, pe care autorul său le evidențiază, *Helvetizarea României* propune, după cum aminteam mai sus, unele măsuri similare cu cele ale acelor voci contemporane preocupate de o posibilă pierdere a suveranității statelor membre ale unor formațiuni economico-politice sau militare, precum Uniunea Europeană sau NATO. Volumul devine, așadar, un document relevant nu doar pentru analiza contextului politico-social din anii '40-'50, ci și actual, anticipând dezbaterile politice din contemporaneitate.

Referințe bibliografice

- Antohi, Sorin. 2002. *Romania and the Balkans*. in *Tr@nsit online*, nr. 21, disponibil online la <https://www.iwm.at/transit-online/romania-and-the-balkans>, accesat ultima dată la 12.06.2025.
- Boatcă, Manuela. 2006. *Semiperipheries in the World-System: Reflecting Eastern European and Latin American Experiences*. in „Journal of World-Systems Research”, vol. 12, nr. 2, p. 321-346, disponibil online la <https://doi.org/10.5195/jwsr.2006.362>, accesat ultima dată la 11.06.2025.
- Constantiniu, Florin. 2011. *O istorie sinceră a poporului român*. Ediția a IV-a, revăzută și adăugită. București: Univers Enciclopedic Gold.
- Dicu, Andrei. 2024. *165 de ani de la Unirea Principatelor și adevărul despre Cuza Vodă. De ce n-a pupat condurul sultanului?*. Disponibil online la <https://www.fanatik.ro/165-de-ani-de-la-unirea->

¹ În original: “the massive and well-organised mechanism and infrastructure of implementing (at a large scale) the Soviet ‘blueprint’ or model [...] and a process of specific cultural (informal) colonization”.

- principatelor-si-adevarul-despre-cuza-voda-de-ce-n-a-pupat-condurul-sultanului-20587171, accesat ultima dată la 12.06.2025.
- Dimitrov, Georgi. 2003. *The Diary of Georgi Dimitrov, 1933-1949*. Introduced and edited by Ivo Banac, German part translated by Jane T. Hedges, Russian by Timothy D. Sergay, and Bulgarian by Irina Faion. New Haven & London: Yale University Press.
- Enescu, Radu. 1997. *Europa Centrală. Între helvetizare și balcanizare?*. in *Europa Centrală: nevroze, dileme, utopii*. Antologie coordonată de Adriana Babeți și Cornel Ungureanu. Iași: Polirom.
- Fătu-Tutoveanu, Andrada. 2012. *Soviet cultural colonialism: culture and political domination in the late 1940s-early 1950s Romania*, in "Trames", vol. 16, nr. 1, p. 77-93, disponibil online la <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=68162>, accesat ultima dată la 12.06.2025.
- Hitchins, Keith. 2013. *România 1866-1947*. Ediția a IV-a. Traducere din engleză de George G. Potra și Delia Răzdolescu. București: Editura Humanitas.
- Horvath, Ronald J. 1972. *A Definition of Colonialism*, in "Current Anthropology", vol. 13, nr. 1, p. 45-57, disponibil online la: <http://www.jstor.org/stable/2741072>, accesat ultima dată la 11.06.2025.
- Lefter, Bogdan Ion. 2001. *Poate fi considerat postcomunismul un post-colonialism?*. in „Caietele Echinox”, disponibil online la <https://caieteleechinox.lett.ubbcluj.ro/poate-fi-considerat-postcomunismul-un-post-colonialism/>, accesat ultima dată la 12.06.2025.
- Lenin. 1968. *Imperialismul, stadiul cel mai înalt al capitalismului (Expunere populară)*. Ediția a VII-a. București: Editura Politică.
- Moore, David Chioni. 2001. *Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique*, in „PMLA” vol. 116, nr. 1, p. 111-128, disponibil online la <http://www.jstor.org/stable/463645>, accesat ultima dată la 12.06.2025.
- Nyagulov, Blagovest. 2012. *Ideas of Federation and Personal Union with Regard to Bulgaria and Romania*, in "Bulgarian Historical Review" / «Revue Bulgare d'Histoire», nr. 3-4, p. 36-61, disponibil online la <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=266056>, accesat ultima dată la 12.06.2025.
- Pandrea, Petre. 1945. *Portrete și controverse. Vol. I*. București: Editura „Bucur Ciobanul” S.A.
- Pandrea, Petre. 1971. *Eseuri (Portrete și controverse, Germania hitleristă, Pomul vieții)*. Antologie de Gh. Stroia, Prefată de George Ivașcu. București: Editura Minerva.
- Pandrea, Petre. 2001. *Helvetizarea României. Jurnal intim, 1947*. Ediție îngrijită de Nadia Marcu-Pandrea. București: Editura Vremea.
- Pandrea, Petre. 2011. *Memoriile mandarinului valah: jurnal (1954-1956)*. Prefată de Ștefan Dimitriu, Ediție revăzută și adnotată de Nadia Marcu-Pandrea. București: Vremea.
- Stoica, Cătălin Augustin. 2025. *Turul doi care n-a fost: autopsia sumară a unui moment electoral (sperăm) unic*. București: Editura Humanitas.
- Terian, Andrei. 2012. *Is There an East-Central European Postcolonialism? Towards a Unified Theory of (Inter)Literary Dependency*, in "World Literature Studies", vol. 4, nr. 3, p. 21-36, disponibil online la <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=182420>, accesat ultima dată la 15.07.2025.
- Tucan, Dumitru. 2015. *The Adaptability of Theory: Postcolonialism vs. Postcommunism in Romanian Literary Studies*, in „Dacoromania Litteraria”, vol. II, p. 101-116, disponibil online la <https://dacoromanialitteraria.inst-puscarii.ro/pdf/02/Dacoromania-litteraria.pdf>, accesat ultima dată la 12.06.2025.
- Wallerstein, Immanuel. 2013. *Pentru a înțelege lumea. O introducere în analiza sistemelor-lume*. Traducere și notă terminologică de Ovidiu Țichindeleanu. Cluj-Napoca: Idea Design&Print.
- Young, Robert J. C. 2001. *Postcolonialism. An Historical Introduction*. f.l.: Blackwell Publishing.

Elena JEBELEAN
(Universitatea de Medicină și
Farmacie „Victor Babeș”
din Timișoara,
Centrul de cercetare lingvistică
aplicată și studii culturale
comparate – CCLASC)

Criza ca imagine a trinității umane indivd/societate/specie

Abstract: (*Crisis as an Image of the Human Trinity: Human Being / Society / Species*): Two recent biographies published by Romanian film directors draw attention through the ways in which they unveil the plural and multifaceted identity of their subjects, their human complexity, as well as their strategies for continuously reconstructing the self, always exposed to the vicissitudes of the past century. Cristian Mungiu brings to life the story of his grandmother, Tania Ionașcu, whose biography from Bessarabia fascinates through its tenacity and resilience. Stere Gulea dedicates to his granddaughters his autobiography, written with the desire to shape an identity dimension that needs to be recovered, but also with the will of opening a path toward an inner world accessed through memory and recollection. These two directors create instrument-texts that turn evocation into immersion: not only do the events of the narrated lives capture interest, but also the density of the recreated eras awakens curiosity to explore how, from the depths of the unforeseen and uncertainty, both the strength to move forward and the mysterious art of savoring life – of giving it value and meaning – are born. Starting from Edgar Morin’s perspective on his own biography, in *Lessons from a Century of Life* (Éditions Denoël, 2021; Curtea Veche Publishing, 2022), we, as human beings, intertwine the uncertainties of life with the effort to build the Path. Living alongside various types of crises, we discover that the road to future passes through a journey back to our roots.

Keywords: *vulnerability, transformation, rebirth, value, biography.*

Rezumat: Două recente biografii publicate de regizori români atrag atenția prin modalitățile în care devoalează identitatea plurală și multiplă a subiecților, complexitatea umană a acestora, precum și strategiile de permanentă reconstruire a sinelui, mereu supus vicisitudinilor în ultimul veac. Cristian Mungiu dă cuvântul bunicii sale, Tania Ionașcu, a cărei biografie basarabeană fascinează prin tenacitate și reziliență. Stere Gulea le dedică nepoatei sale autobiografia scrisă din dorința de a contura o dimensiune identitară ce se cere recuperată, dar și din intenția de a le deschide cale spre o lume interioară la care se accede prin memorie și rememorare. Cei doi regizori generează texte-instrument care transformă evocarea în imersiune: nu doar evenimentele din viața povestite captează interesul, ci și densitatea epocilor recreate trezește curiozitatea spre a cerceta cum, din prăpăstiile neprevăzutului și incertitudinii se nasc, pe de o parte, forța de a merge înainte, iar pe de altă parte arta misterioasă de a savura viața, de a-i da valoare și sens. Pornind de la perspectiva lui Edgar Morin asupra propriei biografii, în *Lecții dintr-un secol de viață* (Éditions Denoël, 2021; Curtea Veche Publishing, 2022), ca ființe umane, împletim nelămuririle legate de viață cu eforturile de a construi Calea. Conviețuind cu crizele de diverse tipuri, descoperim că drumul către viitor trece prin întoarcerea la origini.

Cuvinte-cheie: *vulnerabilitate, transformare, renaștere, valoare, biografie.*

Ecce homo?

Instituirea unei crize presupune distrugerea unui echilibru. La nivel uman, complexitatea permite destabilizarea contrariilor care o compun, omul reușind de cele mai multe ori să evolueze, să se transforme tocmai prin recalibrarea echilibrul tulburat. Dacă această complexitate oferă spațiu destabilizării, tot ea pune la îndemână uneltele reechilibrării. Începând cu a da sens constructiv dezechilibrului, continuând cu a deveni el însuși așa cum consideră necesar pentru o bună așezare în sine, omul lucid și consecvent reușește chiar să schimbe mentalități, să determine o bună devenire, prin amprenta felului său de a fi asupra lumii.

Nu există rețete pentru a trăi. Fiecare dintre noi proiectează mental idealitatea propriei vieți conform aspirațiilor individuale, dar și sub presiunea socială și, indiscutabil, în rigorile legilor de neocolit ale speciei. Mai mult, de-a lungul vieții suntem într-o reconstrucție continuă – ne lărgim orizontul de cunoaștere și așteptările, societatea în care trăim își reconfigurează vectorii de funcționalitate, specia însăși, în lumina actualei rapidități a schimbărilor, pare a-și transgresa dimensiunea strict biologică. În vârtejul acestor recartografieri, relația dintre individ – societate – specie păstrează o stabilă importanță. Sintagma inclusă în titlu îi aparține lui Edgar Morin. El compară această trinitate umană cu Sfânta Treime, insistând pe cogenerare și includere organică:

„Indivizii sunt generați de către specie, pe care o generează în uniunea sexuală reproducătoare. Interacțiunile dintre indivizi generează societatea, dar aceasta se răsfânge asupra indivizilor, care își însușesc limbajul și cultura ei, iar prin asta ea le împlinește umanitatea. Fiecare dintre cei trei termeni se regăsește în ceilalți. Astfel, societatea ca tot se află în indivizi, care se află la rândul lor în interiorul societății, iar specia ca patrimoniu ereditar este inclusă în ADN-ul fiecăreia dintre celulele noastre, în același timp înglobându-ne în ea.” (Morin 2022, 79-80)

A trăi este experimentat de noi în două direcții. Funcționăm, rămânem vii, dar acest fapt nu ne este suficient. O viață care se rezumă la supraviețuire nu poate fi considerată viață. Avem concomitent aspirația fundamentală de a ne realiza individual, fiind racordați la comunitate, la semeni. Eul are nevoie de un Tu, adică de o relație intimă care să implice recunoașterea reciprocă a plenitudinii umane a celuilalt. În egală măsură, Eul are nevoie de Noi. Pentru a simți că trăim trebuie să ne desfășurăm viața „cu șansele și riscurile ei, cu posibilitățile ei de bucurie și suferință, cu bucuriile și nenorocirile ei” (Morin 2022, 47). Cea dintâi aspirație umană este aceea de a ne împlini la nivel individual, rămânând totodată membri ai unei comunități.

Cea de-a doua este aspirația la o viață poetică, în accepțiunea acestui filosof *stare poetică* fiind emoția care ne deschide, ne dilată, ne încântă. Este vorba de starea pe care o trăim când descoperim ceva ce ni se pare frumos și/ sau demn de iubit fie în artă, fie în experiențele cotidiene. Ca apogeu, emoția poetică poate să ajungă la extaz, la senzația de abandon total și de regăsire într-o stare de transă sau de sublimă comuniune. Cauzele tot mai rarei experimentări a acestor stări țin de banalitate și lipsa de interes a vieții marcate de plictiseală și oboseală – generate, în principiu, de necazuri, de eforturi

pentru supraviețuire, de munca grea depusă fără pasiune, de obsesia față de câștig, de răceala calculului și a raționalității abstracte, de dispariția convivialității. Degradarea calității vieții este o consecință a întâietății cantitativului în organizarea și conducerea societății, în care calculul tratează ca obiect măsurabil tot ceea ce este uman și, orb față de tot ceea ce este individual, subiectiv și pasional, nu vede altceva decât PIB, statistici, sondaje, creștere economică.

„Experimentăm stări poetice de îndată ce apare în noi bucuria de a trăi – bucuria jocului și a luptei, admirarea naturii, poezia poeziei, a romanelor, a muzicii, a filmelor care ne cotropesc ființa. Momentele – perioadele când trăim stări poetice conjugă într-o contopire inefabilă armonie, serenitate, intensitate. Mici bucurii ne pot cuprinde aproape din nimic – bucuria unei plimbări sub soarele iernatic sau prin ploaia primăvărată, contemplarea unor chipuri și conștientizarea misterului lor de nepătruns. [...] Momente istorice de entuziasm, de fraternitate reală, în care mai apoi speranța s-a dovedit iluzorie. [...] Emoțiile unui meci de fotbal.” (Morin 2022, 59-60)

Prin ce sunt esențiale omenescului din noi aceste stări poetice? Prin felul în care ne reconturează. Trăirea lor anulează în noi disprețul și ura, pentru că ele se hrănesc din deschidere față de celălalt, față de lume, față de viață, față de umanitate.

A treia aspirație umană se manifestă ca nevoie de recunoaștere. Stima de sine nu poate ființa fără demnitate, prietenie, iubire, admirație, prețuire, recunoaștere.

Din păcate, necesitatea împlinirii unei nevoi poate declanșa criza, căci se poate opune manifestării alteia. Nevoia de afirmare individuală poate intra în contradicție cu regulile societății în care te vrei inclus, iar „conflictele umane pot fi interpretate ca cereri de recunoaștere.” (Morin 2022, 64). La nivel social și individual, contradicțiile nu pot fi eliminate, ele trebuie înfruntate. Conștienți că ceea ce este contrar este util, trebuie să devenim capabili a face din lupta contrariilor o cale spre armonie, nu spre distrugere. *Aurea mediocritas* antică este de neprețuit, căci jumătății noastre dominate de raționalitate trebuie să-i adăugăm jumătatea onorată prin pasiune, credință, mit, iluzie, delir, joc. Rezonabilului înțelept *homo sapiens* trebuie să-i alăturăm în noi un dezlănțuit *homo demens*. Este necesar să-l contrabalansăm pe tehnicul *homo faber*, arhitect, constructor, creator de unelte, cu *homo religionis*, credinciosul, cel aplecat spre mit. Interesatului de profit *homo aeconomicus* ar trebui să-i cultivăm dorința de joc și disponibilitatea spre activități dezinteresate, adică s-ar cuveni să-l altoim cu *homo ludens* și cu *homo liber*. Și am putea face aceste conjuncții spre armonioase personalități umane complexe, printr-o educație lipsită de prejudecăți, care să spulbere disjunția și reducă modulul de cunoaștere actual agreeat, amintindu-ne că „orice pasiune trebuie să cuprindă în sine, ca o lampă de veghe, rațiunea, și orice formă de rațiune trebuie să aibă drept combustibil pasiunea.” (Morin 2022, 73).

Dacă „unul e în toți, tot astfel precum una e în toate” (Eminescu, *Scrisoarea I*), am putea ca, după un secol de viață, mereu străduindu-ne să ne cunoaștem, să descoperim în noi, asemeni lui Edgar Morin, prezența a patru demoni, în sensul grecesc al cuvântului, demoni care ne posedă din exterior și ne inspiră din interior în același

timp: *rațiunea* necesară și insuficientă, *religia* dragostei și a fraternității, nihilismul devenit *scepticism*, activ chiar și-n miezul religiei, și *misticismul* uimirii resimțite în trăirea experiențelor poetice. Acestor patru li s-ar putea adăuga, în cazul celor aleși, „fenomenul uimitor care răstoarnă o convingere, transformând-o în contrariul ei: iluminarea” (Morin 2022, 78). Un portret uman, crescut transeuropean din *kalokagathia* și comparabil cu cel al lui Pico della Mirandola.

Numai renașterea din criză, cu transformarea crizei în serenitatea ulterioară, este capabilă să decanteze aceste caracteristici. Numai criza, în formele ei diverse, poate scoate la lumină ce este valoros în noi. Căci, în tensiunea crizei, valorile sunt cele care ne determină alegerile și acțiunile. De aceea criza, ca imagine, reflectă societatea ce o generează și devine reflector pentru oamenii care o depășesc, le pune în lumină, chiar și când îi distruge, unora demnitatea și măreția ades tragice, altora lăcomia și meschinăria mereu abjecte. Crizele majore primejduiesc și societatea, și individul, și specia. Devenim conștienți de acest fapt când le traversăm. Dacă și cât pot valorifica societatea și specia din lecțiile crizelor depinde de cât e capabil să valorifice individul.

Accesul la aceste frământări modelatoare ne este oferit mai degrabă prin mica istorie. Cea mare ne pune la dispoziție date exacte, statistici, imagini de ansamblu. Cea mică, în schimb, prin memorii, jurnale, scrisori, declarații, interviuri, încălzește, învie lumea evocată. Luminează prin emoția care hrănește evocarea, îndurerează prin gândul că marele preț al victoriei este deopotrivă nedrept.

A scrie: criză, memorie, identitate

Am ales pentru ilustrarea manierei în care criza ne ajută să devenim cine suntem ca indivizi, societate și specie două volume de memorialistică. Primul este cel al lui Stere Gulea, o scrisoare destinată nepoatelor sale ce cresc în Franța, având rădăcini românești, aromâne chiar, portretizând și justificând cât se poate felul de a fi al unui om definit de luptele sale. Cel de-al doilea este cel scris de Cristian Mungiu, care dă glas bunicii sale, Tania Ionașcu, conturând o complicată biografie basarabeană de secol al XX-lea, excepțională prin fluiditatea adaptării ce asimiliează, nu trunchiază. Originile marginale ale celor ce vorbesc sunt cu atât mai grăitoare cu cât mereu centrul a fost instituit prin granițe. Atât familia lui Stere Gulea, cât și cea a Taniei Ionașcu se vor stabili în România punându-și viața sub sclipirea plină de forță a reînceputurilor și dând mai multă valoare, prin strămutare, zestrei spirituale pe care o poartă, îmbogățind-o. Amândoi povestesc la vremea când fapăturile rămân în urmă, cu statut de dovadă, dar fără emfază, fără hiperbolizare, ci firesc, natural. Nu pentru că viețile lor ar fi fost extraordinare (deși în mare măsură au fost), ci pentru că viața este imprevizibilă și complicată, iar din curgerea ei poți învăța nu doar tu, pentru tine, ci poți ajuta și pe alții. Crizele par diverse, dar structura lor și mecanismele de manifestare rămân similare. În pericol de a te îneca, la fundul râului, cauți albia din stabilitatea căreia îți impui un nou avânt vertical spre ieșire deasupra. Neobișnuitul devine capabil să construiască un obișnuit pentru că acești oameni aleg, sub presiunea vremurilor potrivnice, anume căi de acțiune. Fără alunecare în senzational, fără didacticism, tensiunea dramatică și chiar

tragismul anumitor secvențe alternează cu bucuria momentelor de stabilitate și cu împăcarea cu o soartă a cărei croire nu-ți este exclusiv atribuită, dimpotrivă.

Cei doi autori sunt regizori, amândoi scriu și scenariu de film, amândoi în tinerețe au scris literatură. Amândoi s-au oprit întâi asupra literaturii, apoi asupra filmului. Stere Gulea (n.1943), după o admitere ratată la București, la Medicină Veterinară, se înscrie în ultima clipă la Institutul Pedagogic de trei ani din Constanța și descoperă că îi place să fie student. Gustul pentru lectură, pe care tatăl său, întors din închisoare și îngrijorat de ignoranța băiatului, încercase zadarnic să i-l trezească, îi va fi indus de un prieten în perioada liceului, tot la Constanța. Citeau și discutau despre cele citite până dimineața. Devenit student, va scrie proză, stimulat de povestirile lui Jerome David Salinger, de noua prietenie cu Vasile Petre Fati și de atmosfera cenaclului literar condus de Bică Porumbescu:

„Acei trei ani cât am fost student la Constanța m-au schimbat cu totul, am devenit altcineva. Interesul meu pentru partea spirituală a existenței datează de atunci. Aveam 19 ani. Coexistența mea cu oameni cu un orizont cultural mai larg a fost o șansă. [...] Mentea mea a început să caute o ieșire. [...] Am aflat că există secții teoretice la Institutul de Arte Plastice și la Institutul de Artă Teatrală și Cinematografie și asta a început să mă intereseze.” (Gulea 2024, 41-42)

Această evoluție se petrece pe fondul dificultăților financiare majore ale familiei, care pierduse tot ce avusese – sute de animale, fabrică de mezeluri și brânzeturi, pământ, toate spulberate de instituirea regimului comunist, culminând cu cei patru ani de detenție ai tatălui, acuzat pe nedrept că ar fi sprijinit legionarii, acuze provenite dintr-un denunț al unor rude din satul dobrogean de care se vor desprinde la scut timp după eliberarea tatălui. Reapropierea lui Stere Gulea de scris prin alcătuirea acestui volum de memorii, după o viață dedicată filmului, l-a făcut să reflecteze asupra rolului arhitectural al memoriei. Întrebându-se de ce anumite întâmplări au fost aduse la suprafață și nu altele, cine sau ce din el a decis ce trebuie adus la lumină, află că suntem ceea ce vrea memoria să fim, pentru că memoria este fidelă sentimentelor noastre, în vreme ce rațiunea ne structurează relația cu societatea:

„Descoperi că memoria decide ea singură cine ești, fără să se sinchisească de ceea ce ai vrea tu să arăți lumii. Memoria e ca un jandarm care-ți impune să nu-ți măsluiești viața, așa cum poate face rațiunea, care te obligă să-ți pui măști. Memoria te arată mai deplin decât rațiunea, mai complet, pentru că are privirea din interior, iar ceea ce-ți spune este în consonanță cu interiorul tău, cu simțurile tale, pe când rațiunea privește și ține cont de exterior și te obligă să te conformezi. Intuitiv, simțim că în noi se dau lupte când trebuie să acționăm sau să luăm decizii, dar nu știm cum se decide. Ne asumăm decizia și rațiunea și-o adjudecă, dar, când ești în situația de-a-ți analiza viața, îți dai seama cât de mult datorezi memoriei, simțurilor și sentimentelor – aproape tot.” (Gulea 2024, 7-8)

Acestui *nu știm cum se decide* al lui Stere Gulea i se poate găsi un posibil răspuns în crezul lui Cristian Mungiu: valorile morale care te clădesc sunt cele care îți

orientează deciziile în momente de criză. Pentru el, a reconstrui din amintiri viața bunicii sale e o pledoarie necesară pentru a da vieții sens prin a trăi orientat spre valori. A-ți împlini cu dragoste datoriile față de familia ta și față de tine nu e mărunț, e exemplar. A reuși să țeși tihna în mijlocul dezastrului, să ocrotești dincolo de toate prăbușirile este definitoriu.

Cristian Mungiu (n.1968) a făcut Literale la Iași, în paralel scriind și lucrând la diverse publicații, la radio, la televiziune, apoi a făcut Academia de Teatru și Film la București. A scris scenariile tuturor filmelor pe care le-a regizat, a și publicat în 2003 un volum de scenarii literare. „Înainte de a începe să mă exprim prin imagini, am crezut că voi fi un povestitor în scris.” (Mungiu 2023b) mărturisește el Dianei Joicaliuc, pentru Radio România Cultural, într-un interviu înregistrat în septembrie 2023, la scurtă vreme după publicarea cărții cu memoriile bunicii Tania. Pasiunea de a povesti și capacitatea de a detecta și contura voci distincte în narațiune i se trage de la familia în care a crescut. Fiind cel mai mic, asculta poveștile celorlalți și constata că „fiecare avea un alt stil de a zice povestea, puneau accentul în altă parte” (Mungiu 2023b).

La o primă lectură, volumul pare a fi scris întru salvarea memoriei celei care a fost minunata bunică, un omagiu construit în trei etape de nepotul iubitor și sensibil care se desparte în 1994 de familia ce reunea trei generații în aceeași casă – bunica Tania și bunicul Petre, părinții mamei, mama, tata și cei doi nepoți, sora mai mare, băiatul mai mic. Prima etapă sunt notațiile băiatului în caietul cu pătrățele, când se întorcea acasă în vacanțe și-și ruga bunica să reia amintirile în multe rânduri povestite. A doua etapă este filmarea bunicii povestind și trebăluind, așa cum făcea de obicei. A treia etapă este definitivarea volumului și publicarea, în 2022, anul când Rusia atacă Ucraina, declanșând războiul.

Fiecare etapă își are justificarea ei. A nota în caiet amintirile bunicii era un fel prin care nepotul îi acorda în continuare întreaga lui atenție, simțind că ei îi făcea bine să povestească. El încearcă să-i păstreze glasul în text, să rămână cât mai aproape de ritmul ei narativ, de tonul ei. Apoi, după ce epuizează filonul povestirii, cadre filmate surprind gesturi, atitudini, priviri. Bunica își vede de treburi, iar băiatul o întreabă câte ceva, spre a o determina să vorbească, să explice. Ulterior, când scrie *Cuvântul înainte* al cărții, nepotul urmărește propria reflecție asupra intențiilor lui rememorative:

„O vreme mi-am închipuit că am consemnat amintirile Bunicii ca să-i dau ei sentimentul că nu și-a trăit viața degeaba, că interesează pe cineva, că ar putea interesa chiar și pe unii care nu sunt din familie, că viețile trăite nefericit, odată povestite, capătă, magic, un fel de sens. Că lucrurile capătă în general un altfel de rost dacă le povestești, oricât de lipsite de rost vor fi părut când le-ai trăit. Și mă gândeam că asta o va face să fie mai împăcată cu viața ei când va muri, că o va face să aibă mai puține regrete, că se va gândi că mi-a lăsat ceva ce nu pierde odată cu ea, o sămânță care ar putea cumva să înflorească cândva spre o altfel de viață, poate cu mai mult rost – și mai puțină nefericire. [...] Încep însă să am sentimentul, astăzi, că nu atât pentru ea am hotărât să-i consemnez viața, nu doar ca să-i dau ei sentimentul că n-a trăit degeaba – căci nu știu dacă Bunica era așa de obsedată de zădărnici –, ci mai mult pentru mine, ca să pot eu accepta mai ușor zădărniciile vieții ei – și a vieții în general.” (Mungiu 2023a, 8-9)

Decizia de a publica a fost luată sub impactul izbucnirii războiului ruso-ucrainean, în 24 februarie 2022. Actualitatea situațiilor este surprinzătoare: „Mi s-a părut atunci că povestea felului în care viața noastră se schimbă când vine războiul și trebuie de azi pe mâine să decizi ce faci este extrem de actuală.” (Mungiu 2025) spune Cristian Mungiu lui Cristian Leonte.

„Am crescut într-o familie foarte drăguță și rezonabilă. Dar întotdeauna se spunea: în viața ta pregătește-te pentru ziua în care se va întoarce războiul, că stăm lângă ruși și războiul va veni. Deci tu trebuie să fii pregătit pentru ziua aia. Și multă vreme am zis: ei, părinți, bunici, știi cum e... Și în anii '90 am avut cu toții sentimentul ăla că exagerau. Uite că lumea e mai înțeleaptă... Trecuseră 70 de ani de la al doilea război, am scăpat. Deci suntem mai înțelepți. Sună aiurea, n-am scăpat de nimic. Lucrurile astea sunt ciclice. Oamenii sunt la fel de nerezonabili și acum ca și întotdeauna, și acum ne trezim în situația asta de acum.” (Mungiu 2025).

Ultima propoziție a textului face însă volumul de memorialistică ceea ce trebuie să fie – încă o cruce întru pomenirea celor pierduți:

„După ce au recuperat pământul, într-o zi geroasă de noiembrie, s-au adunat bunica Tania, Liza și Lucica, care se refugiaseră în '40 peste Prut, cu toți care mai trăiam din familie și, la pământul bunicilor, la Miroslava, am pus o cruce pentru Vasile, care a rămas acolo în pământ.

Pentru el și pentru toți ceilalți, care s-au pierdut.” (Mungiu 2023a)

Nu e vorba aici doar de a povesti viața bunicii, ci și de a aduce un omagiu celor atât de iubiți din familie care nu au mormânt – tatăl bunicii Tania și fratele ei Costică, socrul ei Vasile și, pe lângă ei, alții ce nici nu mai pot fi amintiți pe nume, cei pe care aceia ce-i cunoscuseră și iubiseră promiteau că nu-i vor uita niciodată, asemeni Taniei în copilărie, la prima moarte conștientizată, cea a unchiului Andrei, fratele mai mare al mamei și preferatul bunicii Elisabeta. Cartea e mormânt simbolic pentru ei toți, ca pământul pentru o sămânță – viețile lor nu au cum să rămână risipite atâta vreme cât sunt evocate aici, citite de minți noi, iscoditoare.

În plus, volumul scris de Cristian Mungiu cuprinde un capitol în care el evocă propria copilărie în preajma bunicilor, cu tihna și starea de ocrotire de neregăsit mai apoi în viață. Nu doar că e o realitate trăită de majoritatea dintre noi, dar relația cu bunicii e și subiect de studiu pentru antropolgi și psihologi. Intervievând 35 de familii din culturi diferite, Judith Edwards observa că

„Bunicii pot reflecta și transmite nepoților cunoștințe culturale, precum și tradiții familiale și comunitare. Relațiile pozitive cu nepoții nu sunt doar satisfăcătoare pentru bunici, ci oferă și ocazii de integrare emoțională mai degrabă decât concentrarea asupra sinelui în cursul vieții lor.” (Edwards 2025, 50)

Și Stere Gulea își scrie memoriile în încercarea de a transmite nepoatelor sale nu doar dragoste, ci și cunoștințe culturale, tradiții familiale și comunitare. Poate și pentru

că munca l-a ținut adesea la distanță de familia pe care a întemeiat-o, el dorește să le apropie pe fete de munca lui, implicându-le în filmarea ultimelor cadre pentru *Moromeții* 3. Scrisoarea sa pentru ele se încheie cu emoție bine disimulată în laconismul celui obișnuit să folosească nu cuvinte, ci imagini grăitoare:

„Dragă Jeanne, dragă Louise,

După aproape doi ani, după zeci de vizionări și zeci de liste cu modificări, filmul *Moromeții* 1 a apărut pe ecrane în septembrie 1987.

După 33 de ani, în 2018, am făcut *Moromeții* 2.

Pe 7 aprilie 2023, voi două ați venit de la Paris să jucați împreună cu Miki, bunica voastră, în *Moromeții* 3, în ultima secvență pe care aveam s-o realizez ca regizor.

Când am scris scenariul, am imaginat acea secvență pentru că am crezut că e bine să vedeți cu ochii voștri cum arată meseria pentru care Stere a uitat de multe ori că are o familie care-i simțea lipsa și-i ducea dorul.” (Gulea 2023, 110)

Pentru ambii scriitori-regizori, necesitatea de a scrie cartea de față este o cale de a ieși dintr-o criză existențială și morală. Cum se manifestă aici trinitatea individ/societate/specie? Încrederea în cititorul capabil să identifice în aceste scrieri instrumente utile în gestionarea propriilor crize este cea care-i face pe indivizii-scriitori să le ofere. Optimismul, încrederea în cultura ale cărei mecanisme permit valorificarea experienței umane spre a construi o lume mai generoasă, pornind de la a reconsidera importanța fiecărei vieți, îmbrăcată în straie de poveste, se bazează pe capacitatea memoriei de a ne permite să construim ceea ce numim *timp*. Doar în timp ideile vin și pleacă, plutesc pe valurile unui *zeitgeist* cultural, determinat social, în vreme ce experiența umană de viață, ireductibilă, le înglobează. Neuroștiințele se raportează la memorie ca la un proces, psihiatria o percepe ca depozit de experiențe, iar neurologia urmărește patologii din zone specifice ale creierului, care duc la deficite specifice în funcționarea ei. Ea derivă din infinitul schimb de semnale electrice dintre neuroni, într-o rețea vastă în care rețelele ce codifică experiențele prezente interacționează cu rețelele de memorie. Toată această activitate microscopică de la nivelul sinapselor, care seamănă cu luminițele intermitente ale licuricilor, are efect asupra întregului creier, iar acest efect este experiența conștientă, specifică speciei umane. Experiența conștientă este cea care ne permite să accesăm căi de învățare mai elaborate decât cele instinctuale, iar accesarea lor, în viziunea Veronicăi O’Keane, ne poate amplifica deschiderea spirituală:

„Învățăm atât prin cunoaștere cât și prin experiență. [...] Contopirea cunoașterii cu experiența se poate face deoarece avem un sistem de memorie multistratificat – noile experiențe ajung în hipocampusul plastic, fabricantul de memorie, și sunt integrate gradat într-un campus mai puțin plastic, dar mai consolidat. Experiența curentă și memoria sunt integrate în rețelele complicate ale cortexului prefrontal – povestitorul. În punctul cel mai înalt al acestei complexități, memoria este manipulată conștient în imaginație. La acest nivel memoria poate fi prelucrată în lipsa imputurilor senzoriale externe, iar această proprietate poate fi folosită pentru a forma noi tipare de gândire, pentru a imagina și crea, pentru a modifica înțelegerea

fiecăruia despre lume. Prin această memorie reprezentativă ne dezvoltăm autocunoașterea și aprecierea celorlalți ca fiind la fel de autocunoscători. Astfel, ajungem să acceptăm ideea de unicitate a ființei umane, așa cum suntem cu toții, de singurătate existențială, dar și de inseparabilitate de ceilalți. Aprecierea celorlalți ca ființe oglindite este baza neuronală a acelei virtuți umane numite bunătate.” (O’Keane 2021, 258-259)

A trăi: criză, memorie, identitate

Categoric, este vorba de incluziune aici: și a scrie înseamnă a trăi, scrisul este viață, munca este viață. Însă încercăm să delimităm experiența redactării textului, la care tocmai ne-am referit, de cea a trăirii evenimentelor rememorate, evocate prin scris, la care ne vom referi în continuare din perspectiva aceleiași trinități individ-societate-specie.

Ce instrumente folosește viața pentru a anula, depăși sau adânci criza?

Sunt crize care țin de intrarea în lume și de plecarea din ea. Importanța ritualului în anihilarea crizei este bine marcată în ambele volume. Volumul lui Stere Gulea aduce în atenție obiceiul lăsatului în drum al nou-născutului, ca să-l găsească norocul și să supraviețuiască. Altceineva, prevenit, trebuie să găsească copilul și să-l readucă familiei. Copilul este, prin acest abandon, rupt de șirul năpastelor care ținutua familia. Ritualul presupune o înfruntare și, paradoxal, o păcălire a sorții, o provocare și o reglare a conturilor totodată, amintind de Gheorghică-Nechifor din *Baltagul* lui Mihail Sadoveanu, unde copilul bolnav, la un pas de moarte, este vândut pe un bănuț, pe fereastră, unei țigănci care-i schimbă numele, ca să nu-l mai găsească boala, restituindu-l apoi mamei. Aromânii, munteni încercați de dificultăți, practicau acest obicei pentru a preîntâmpina mortalitatea infantilă. Stere vine pe lume între alți doi copilași care, fără a fi lăsați în drum, muriseră la scurtă vreme după naștere. El, aruncat în drum fiind, va crește cu bine, poate și fiindcă ritualul funcționase. A apela la ritual vine dintr-o disperare tripartită. Moartea nou-născutului este un fel de a da greș al speciei, al comunității și al familiei, mai ales al mamei (din șase copii, trec de copilăria mică doar doi). Sunt de investigat implicațiile acestei credințe manifestate de oameni mai degrabă pragmatici, cum subliniază autorul: „Eu n-am întâlnit invocarea miracolului la aromâni. Trăind în condiții aspre, se bazau pe perspicacitate, pe reflexe, totul era ca o luptă permanentă cu pericolul, fiind în păduri, singuri.” (Gulea 2025).

Mortalitatea infantilă este evocată și în amintirile bunicii Tania. Bunica Elisabeta, numită de nepoți Babușca, mama mamei, avusese unsprezece copii dintre care cinci muriseră în timpul unei epidemii. Pe de altă parte, în cazul familiei Taniei Ionașcu, vremurile complicate nu permisese ieșirea ritualică din viață a tatălui și fratelui Costică, atât de dragi. La fel, socrul Taniei, Vasile, care avusese grijă în timpul războiului, cât se putea, de pământul cumpărat de tinerii soți la Miroslava, fusese ucis în somn de o schijă unei bombe germane, căci nu coborâse în pivniță, ci rămăsese în casă în timpul unui bombardament. El fusese îngropat de vecini, dar apoi crucile de lemn fuseseră furate ca lemn de foc, mormântul său rămânând nemarcat, iar ceilalți doi nu-și aveau mormânt. După anii ‘90, după ce cu greu o parte din pământ este recuperată,

familia se reunește și petrecerea în cealaltă lume a celor plecați se face conform ritualurilor creștine.

Impresionantă este recuperarea de către soții a cadavrelor aromânilor torturați și uciși de iredentiștii greci, departe de casă, la început de secol XX. Printre ele se număra bunica lui Stere Gulea, mama mamei. Pentru a-i înmormânta cum se cuvine, femeile îndoliate i-au recuperat într-un drum tragic, povestea cutremurătoare fiind repovestită în familie: „Au mers șase zile și șase nopți până să ajungă la ei. Fiecare soție și-a pus bărbatul pe un asin, iar ele au mers pe jos tot drumul de întoarcere. Mama mea avea atunci 3 ani.” (Gulea 2024, 11). Un drum tăcut, pe cărări șerpuite de munte – bărbați morți, neveste îndurerate. Acea bunică a rămas văduvă toată viața, învățând să trăiască cu durerea pricinuită de pierderea soțului prin muncă și devotament: „Bunica era un om de o bunătate cu adevărat creștinească. Muncea mai mult decât un bărbat. Totul la ea era muncă și grijă pentru cei apropiați și n-am auzit-o niciodată vătându-se de ceva.” (Gulea 2024, 29).

Tot ritualică este privirea cu care bunica Tania îi însoțește pe cei dragi la ieșirea în lume, de la fereastra casei. Amintirile ei se încheie cu privirea ocrotitoare ce-i urmărea pe fiică și pe soț, pornind de acasă împreună, fiecare spre școala lui, în acel septembrie când Mioara începea școala, iar Petre începea studiul istoriei la universitate:

„M-am așezat la geam, de unde se vedea toată strada la vale, să-i privesc. Au pornit împreună, unul lângă celălalt, coborând grăbiți printre castanii care se scuturau, la colț s-au despărțit, Mioara a urcat în curtea școlii, Petre a privit o clipă în urma ei, s-o vadă plecând bine, și apoi a apucat-o pe drumul lui înainte, iar eu am rămas înapoia geamului, cu strada pustie în față, să fiu acolo pentru ca să-i întâmpine cineva când aveau să se întoarcă.” (Mungiu 2023a, 120)

Cadrul lung, fără tăietură, se mută în scris din construirea dinamicii filmului, prin a doua frază a fragmentului, de o omogenitate organică, ce nu putea fi decupată. Mai târziu, când nepotul pleacă de acasă la București, la facultate, privirea bunicii desăvârșește ritualul de binecuvântare:

„Mergeam acasă în fiecare vacanță, iar de fiecare dată când venea vremea să plecăm iarăși, bunica ne urmărea cu privirea de dinapoia ferestrei ei care dădea spre stradă, de sub teiul cel mare. Era atâta grijă în privirea ei, atâta dragoste. Mă rugam să mai fie acolo și data viitoare când aveam să vin – și să plec. Odată, când era deja destul de bătrână, bunica mi-a zis: <Nu te teme, eu am să fiu întotdeauna cu tine.>” (Mungiu 2023a, 150)

Simetric, privirea ocrotitoare a bunicii pune punct părții întâi a cărții și conduce spre final în cea de-a doua. Ritualurile construiesc stabilitate și dau senzația de apartenență. Temporal, ele construiesc un răgaz psihic – intrând în ritual, te detașezi puțin de tine și faci loc unui interval de recuperare prin absență vindecătoare. La fel ca un copil aruncat în drum, te detașezi de răul care te-ar putea atinge, te lepezi de el și, purificat, revii mai senin, mai încrezător, mai împăcat cu tine, în propria viață.

Bunica Tania construiește instinctual un ritual de înseninare pentru soțul ei, atunci când acesta, la capătul puterilor, este copleșit de gândul se a se sinucide. După zbaterea de a lupta pe ambele fronturi, după norocul de a se salva de la deportare, după îngrijorarea de a nu fi alături de soție și fiica abia născută, constată că, după război, dincolo de problemele materiale, necazurile continuă în feluri noi, și mai umilitoare. Cruzimea indivizilor lovește altfel decât cea a istoriei:

„Regele fusese nevoit să abdice, iar cei din regiment primiseră ordin să-i dea jos portretul chiar în acea seară. Știau că Petre e regalist și îl chemaseră special. Îl așteptau la ușa Regimentului, cu scaunul în mână. A trebuit să dea jos tabloul cu mâna lui, primise ordin. Asta era ceva nou, Războiul ne învățase cu multe lipsuri, dar acum începeam să simțim un alt fel de umilință.” (Mungiu 2023a, 115)

Au de reparat casa recent cumpărată, cu bani din pădurea tăiată de la Miroslava și de pe ultimele bijuterii ale bunicii aduse de acasă, de la Cahul. Cu greu trăiesc din salariul lui Petre, care fusese avansat maior. Începe colectivizarea, trebuie să renunțe la pământ, și, chiar în ziua în care fac asta, Petre primește plicul galben cu documentul prin care e dat afară din armată:

„Se așezase pe un scaun și respira greu. I-am dat un pahar cu apă. Se pierduse rău cu firea, îmi spunea că nu-i mai rămâne decât să se omoare, că oricum nu mai avem cu ce trăi. Fără banii lui, fără nimic rămas de vândut, cu lucrurile pierdute, cu o casă de reparat și fără o știre despre ai noștri – așa eram atunci.

Am pornit să mergem prin cartier, să ne liniștim, L-am luat de mână și îl duceam eu, îi vorbeam, îi arătam lucruri prin curți, case, ne vedeam cu oameni care ne salutau fără să ne cunoască pe nume.” (Mungiu 2023a, 117)

Contactul cu oamenii, drumul blând în compania celui iubitor, construindu-se pas cu pas, cu sprijin, eliberează tensiunea și croiesc spațiu pentru gânduri noi, constructive. Lovit de soartă, omul își găsește până la urmă calea: „Curios e că ce a părut să-l îmbărbăteze cel mai tare era că nu-și închipuia ce se poate întâmpla mai rău pentru noi. Părea că suntem în punctul cel mai de jos în care ne puteam găsi.” (Mungiu 2023a, 117). Bunicul Petre va decide să se întoarcă, la 35 de ani, la visul de a deveni profesor de istorie.

Adesea, însă, calea pentru depășirea unei vechi crize profunde este o nouă criză, care-ți impune regrouparea și orientarea forțelor spre croirea unor noi căi de a răzbate. Reacția imediată la instituirea imperioasă a noii crize mută în plan secund, îndepărtează criza nerezolvată anterior.

Este situația în care se află mama lui Stere Gulea, atunci când soțul ei este arestat, în vara anului 1952, când băiatul avea 9 ani. Tatăl este ridicat de acasă în toiul nopții. La fel se întâmplase cu alți 12 bărbați din sat, considerați *dușmani ai poporului*. După toate discuțiile nocturne, băiatul readoarme, iar la trezire remarcă prezența unui om înarmat în încăpere, rămas ca pază, iar mama șezând dreaptă, încremenită pe marginea

patului. „Nu-ți puteai da seama ce simte.” (Gulea 2024, 16) notează îngrijorat-laconic autorul.

„Viața mamei a fost marcată de tragedia pierderii tatălui, dar și de drama pierderii a patru dintre cei șase copii pe care i-a născut. Faptul că nu-i trăiau copiii a apăsător atâr de puternic, încât a intrat într-o depresie. Considera că-i vina ei, că ea nu era în stare să-i facă să trăiască. Deși eram prea mic ca să înțeleg aceste lucruri, îmi amintesc că zile-n șir mama nu se dădea jos din pat, întoarsă cu fața la perete, refuzând mâncarea.” (Gulea 2024, 16)

Acum, la arestarea tatălui, mama devine alt om, conștientă că trebuie să preia frâiele afacerilor familiei, să-și asume rolul de cap de familie – aveau 30 de hectare de pământ, 300 de sute de oi, o fabrică de mezeluri și una de brânzeturi, toate aceste trebuiau eficientizate în continuare. Așadar, când sora bună și cea vitregă a lui Stere se apropie de ea, în acea dimineață, să o încurajeze după o asemenea noapte terifiantă, ea, uimitor de stăpână pe sine, le trimite să pregătească masa pentru argați, ca ziua de lucru să înceapă ca întotdeauna. Apoi gestul obișnuit devine ritualic, regenerativ: „s-a ridicat s-a dus la icoană, a închinat, s-a închinat, apoi s-a dus la oglindă și s-a pieptănat îndelung, de parcă-și aduna forțele și gândurile” (Gulea 2024, 16). Iar câteva zile mai târziu, când Stelică fură cu alți copii niște pepeni din bostănăria unor vecini, ea îl determină să-și recunoască fapta și să ceară iertare păgubiților, lecție morală ce-i va fi de folos: „De atunci, de fiecare dată când am avut momente de lășitate, m-am gândit la ea.” (Gulea 2024, 18). Așadar, vitalitatea mamei renăscute din cenușă îi va servi drept reper moral. Pentru bunica Tania, reperele morale fuseseră Babușca și Tata. Acesta, asemenea mamei lui Stere, o determină să-și corecteze aroganța, atunci când, în primele zile de școală la Cahul, considerându-se superioară colegilor români și hoholi, care erau prea săraci și prost îmbrăcați, nu le vorbise: „Mi-a ținut o predică despre avuțiile care sunt doar praf și mi-a zis că doar oamenii contează și să fac bine să le cer iertare.” (Mungiu 2023a, 15).

Tocmai preocuparea mamei sale pentru valorile materiale și neputința ei de a anticipa tragedia ce avea să urmeze împiedică salvarea integrală a familiei, prin refugiu dincoace de Prut, imediat după 28 iunie 1940. După anunțul despre cedarea Basarabiei, granița este încă trei zile deschisă spre România, pentru ca cei care doresc să plece să o poată face. Familia ia decizia de a pleca – tatăl era directorul închisorii și ar fi fost printre primii acuzați de noua administrație rusă: „Pe zidurile închisorii, la adăpostul nopții, comuniștii scriseseră deja primele amenințări cu moartea la adresa procurorului.” (Mungiu 2023a, 59-60). Urmează împachetatul în grabă, rămasul bun de la rudele care nu plecau, apoi brusc, răzgândirea mamei, care decide că nu poate renunța la tot ce adunase într-o viață. Prea puține lucruri ar fi putut duce cu ei, dar ar fi rămas toți vii, împreună. Acest nefericit eveniment distruge liniștea familiei, câtă era:

„În noaptea aceea au intrat rușii. Stăteam în camera noastră și ascultam cum huruie tancurile pe străzile orașului. Eram în paturile noastre, în casa noastră, dar nimic nu mai era la fel. Ca într-un vârtej, viața noastră se învolburase dintr-o dată și se întâmpla de capul ei, amețindu-ne.” (Mungiu 2023a, 63)

Decizia nepotrivită adâncește criza și conduce spre consecințe dezastruoase. Tatăl este anchetat zile la rând, casa este percheziționată, apoi el arestat. Abia acum mama realizează că a greșit. Tania îi duce zilnic la închisoare rufe curate și mâncare, fără să-l poată întâlni. Mama caută căi să le trimită măcar pe ea și pe sora mai mică, Liza, în România, dar acum nu se mai poate trece legal granița. Aflând că pe la Reni ar fi posibilă trecerea ilegal, Tania încearcă înainte de plecare să-și vadă tatăl și reușește. Se ascunde într-o gheretă părăsită, la capătul curții închisorii, și îl vede coborând cu greu din camionul ce aducea deținuții de la anchetă, de la tribunal:

„M-am lipit cu ochiul de despărțitura dintre scânduri și l-am văzut pe Papa coborând cu greu din camion. Și-a îndreptat o clipă haina pe umeri, și-a trecut mâna prin păr și a avut o ezitare – a șovăit o clipă înainte să pășească înapoi în închisoare. Oare la ce se gândea? Nu știu. A fost ultima dată când l-am văzut.” (Mungiu 2023a, 67)

Fetele vor pleca cu aurul și argintăria familiei, precum și cu alte lucruri, cât putuseră încărca într-o căruță. Întâmplările refugiuului sunt incredibile. Vor ajunge la Calafat, cu o repartitie de refugiu, dar fără majoritatea lucrurilor. Fratele lor, Costică, după ce le ajută să treacă granița, se întoarce să aibă grijă de mama. Despre Costică și părinți fetele nu vor mai avea vești multă vreme. În iunie '41, Basarabia este luată înapoi de România, iar Tania, care între timp se căsătorise cu Petre, se întoarce împreună cu Liza acasă, la Cahul, unde găsesc casa goală. Află că și Costică fusese arestat, iar despre mama umbla vorbă că ar fi fost dusă în lagăr, după plecarea lor. În 1 martie 1942 Tania o naște pe Mioara și cei doi soți decid să se stabilească în țară, la fel ca Liza, ca Teotea Maria (mătușa) și fata ei, Lucica, cea mai bună prietenă a buniciei Tania (verișoara fetelor și viitoarea nașă a lui Cristian Mungiu) – Basarabia pare un teritoriu nesigur. Aleg Iașii, cumpără pământul din deal, de la Miroslava, de lângă mănăstirea Galata. Peripețiile continuă. Viața e în continuare deasupra prăpastiei, pe un fir atât de subțire. După încheierea războiului, vin comuniștii. Primesc o scrisoare la mama, care era acum servitoare în Kazahstan, după opt ani de lagăr în Siberia, și reușesc să o aducă acasă prin Crucea Roșie. Mama nu mai era cea de altădată:

„Doar tenacitatea mai rămăsese din femeia care fusese înainte. S-a zbătut la Crucea Roșie și a aflat în cele din urmă că tata murise la Penzo, lângă Moscova, puțin după ce pierduserăm Basarabia. Fusese transferat spre altă închisoare de la Cahul și în acte apărea că murise de inimă. Dar cine putea ști? Unde era îngropat, nu știa nimeni. Și nici despre Costică nu se știa nimic precis.” (Mungiu 2023a, 119)

Extrem de surprinzătoare sunt ipostazele care arată că nu ar trebui să catalogăm anumite împrejurări înainte de a lăsa timpul să arate încotro duc ele. Întorsăturile de situație sunt frecvente în memoriile buniciei și arată cum imprevizibilul nu poate fi eliminat din ce este omenesc. Să ne așteptăm la neașteptat, recomandă Edgar Morin, căci „neșansa poate deveni șansă, șansa poate deveni neșansă; adversitatea ne poate aduce binefaceri, nenorocirea poate duce la fericire.” (Morin 2022, 45). Câteva exemple arată cum norocul și nenorocul sunt doar două măști diferite ale aceleiași fețe.

Tatăl bunicii Tania luptase pentru ruși în Primul Război Mondial. Pe front, într-o noapte de bombardamente, a scăpat de moarte, pentru că s-a deplasat din tranșee ca să-și caute chipiul. Revenit pe poziții, și-a descoperit camaradul sfârtecat de un obuz. Ar fi avut parte de aceeași moarte, dacă n-ar fi plecat. Când Petre o cere pe Tania de soție, viitorul socru îi arată chipiul acela cu multă mândrie. Marusia, soția unchiului Costea, fusese singura care, căsătorindu-se și plecând de acasă la Cahul, scăpase de moarte – în același an, după plecarea ei, părinții, cele două surori și cei doi frați mor de tuberculoză. În decembrie '38, pentru a ajunge la familia Taniei de Crăciun, Petre ia trenul care se înzăpezește. El și prietenii lui coboară din tren și caută o mașină cu care să-și continue drumul. Mașina se strică și ea, iar el ajunge până la urmă la Cahul cu o căruță, înghețat și ud de ploaie. Află apoi că trenul acela, repornit, a avut un teribil accident, soldat cu mulți pasageri morți. Vestea îl marchează și pentru că sora lui, Maria, murise cu ani în urmă într-un accident de tren. E ca și cum dorința de a o revedea pe Tania cât mai repede îl salvase de moarte. Când Tania se refugiază cu Liza și cu Mioara la Greci, lângă Caracal, nu au cum să ducă cu ele toate lucrurile luate de acasă, așa că lasă o bună parte din ele la București, într-un depozit de lângă gară. Chiar în ziua următoare plecării lor, are loc primul bombardament american asupra Bucureștiului – 4 aprilie 1944. Depozitul arde cu tot ce este în el, dar ele scăpaserăm din fericire, vii și nevătămate. Și, poate cel mai spectaculos exemplu dintre toate: toți cei din coloana de soldați români care fuseseră luați prizonieri de ruși, după întoarcerea armelor împotriva Germaniei, coloană din care evadase Petre la Iași, sfârșesc în Siberia. Decizia lui de a evada fusese salvatoare.

Familia este pentru bunica Tania centrul lumii. Și pentru Stere Gulea familia contează, dar crizele majore pe care le va trăi ca adult, în perioada comunistă, sunt pricinuite de cenzura care îi hărțuiește filmele. Învață fie să păsească cu grijă pe gheața ce poate crăpa oricând, fie să folosească tehnica amânării, din lecția cu foncierea, dată de Ilie Moromete. Despre cum a realizat *Moromeții 1, 2 și 3* s-a scris deja destul de consistent. Vom insista acum pe curajul de a aborda nodul gordian al unei crize periculoase, pentru a face posibilă lansarea spre public a documentarului *Apa ca un bivoli negru*, filmul-cult al generației regizorale '70, film produs de Roxana Pană și Stere Gulea, regizat de Dan Pița și Mircea Veroiu, filmat de Iosif Demian și Dinu Tănase. Documentar de mare profunzime și autenticitate, filmul surprinde cu un rar simț al tragicului ravagiile făcute de inundațiile din primăvara aceluiași an:

„Satul lui Panait Istrati, Baldovinești, era acum o întindere nesfârșită de ape din care încolțea ici-colo câte un acoperiș. Casele păreau a fi construite din apă, pentru că atât schelăria, cât și pereții dispăruseră. Satul devenise o așezare fantomatică, formată doar din acoperișuri. Dislocate de la locul lor, obiectele păreau că și-ar fi găsit o altă întrebuințare. [...] La Sighișoara dădeam ochii cu oamenii care abia își reveneau din lupta cu stihia apelor, unii uitându-se deznădăjduiți la casele dispărute sau fugite la vale. Alții, mai norocoși, cărora le rămăseseră casele, stăteau cu câte-un obiect pe care îl pescuiau din noroiul clisos care se așternuse în case. Avea privirea pierdută, așa cum stăteau cu acel obiect în mână, obiect care înainte avusese un rol, dar pe care acum nu-l mai găseau. Chipul oamenilor marcați de tristețe și

deznădejde a fost imaginea cea mai frecventă pe care-am întâlnit-o. Nu mai era nimic spectaculos, ca în zona Brăilei, doar tăcerea și tristețea care învăluiseră totul.

Interviurile luate acestor oameni care își spuneau necazul au devenit singurul suport audio din film, fără niciun comentariu. Era pentru prima oară când, de la instaurarea regimului comunist, se auzeau într-un documentar românesc cuvinte care nu mințeau, fapt care a pus mari probleme filmului la aprobare.” (Gulea 2024, 72-74)

În cele câteva luni care trecuseră de la intrarea filmului în producție și până la aprobarea lui, cinematografia fusese reorganizată prin înființarea Centrului Național al Cinematografiei. Și starea de spirit a partidului se schimbase – trebuia să fii încrezător în viață și în solidaritatea umană orchestrată de partid, or filmul înregistrase „starea de spirit a unei situații dramatice și a unor oameni loviți de nenorocire” (Gulea 2024, 74). Verdictul noii conduceri a fost că nu se putea prezenta un asemenea film tocmai când „țara a devenit un șantier al speranței și al unei vieți în refacere” (Gulea 2024, 74), așa încât negativul filmului a fost închis în laboratorul de prelucrare a peliculei, la Buftea. Pe de altă parte, se mima democrația participativă. Ceaușescu încerca să inițieze niște măsuri inspirate din programul Primăverii de la Praga, pentru a implica oamenii muncii în gestionarea întreprinderilor. Se inițiau asemenea adunări, în care oamenilor li se spunea că pot vorbi deschis, că pot supune dezbaterii probleme, aducând propuneri de eficientizare. Și în cinematografie a avut loc o asemenea adunare, la studiourile de la Buftea. Oamenii au luat ideea în serios și au început să expună sincer ce cred, fiind puși la punct cu ironie de directorul Centrului Cinematografiei, Mircea Sântimbreanu, și de adjunctul acestuia, Corneliu Leu. Dezbaterea deschisă propusă nu era decât o capcană, oamenii nu mai înțelegeau rostul adunării, „situația se îngloda în nonsens” (Gulea 2024, 75). Cu un an în urmă fusese interzis filmul *Reconstituirea* (r. Lucian Pintilie, 1968) – în acest nou context, acest film ar fi ilustrat tocmai acele îmbunătățiri necesare. Ministrul Ion Brad, care interzisese, la ordin, filmul, era în sală și tăcea prudent. În aceste condiții, Stere Gulea cere să ia cuvântul și nu se lasă intimidat – prezintă felul în care *Apa ca un bivoli negru* a fost dat la o parte, repetând afirmațiile de atunci ale directorului și adjunctului, câștigând simpatia oamenilor și disputa așa-zis intelectuală cu reprezentanții puterii. În pauză, în văzul tuturor, ministrul îl ia amical de după umeri, îi reproșează părintește că nu l-a căutat să-i spună că sunt probleme cu difuzarea filmului.

„I-am răspuns inocent că, în fond, ceea ce am spus public era spre binele transparenței cu care fuseserăm îndemnați să ne exprimăm și că important era ca filmul să apară. A fost de acord și mi-a spus să-l anunț la cabinet când pot organiza vizionarea.” (Gulea 2024, 76)

De abruptă sinceritate, autorul dezvăluie limpede că supraviețuirea profesională (și materială), pe atunci, depindea și de abilitatea de a menține un echilibru între propria demnitate și compromisurile cu politicul: „Chiar dacă mimam inocența, supsesem și eu, ca tot românul educat în comunism, laptele duplicității, și jucam jocul știut, unul

care să nu ducă la conflict cu puterea.” (Gulea 2024, 76). Așadar, filmului i s-au mai adăugat câteva secvențe nou filmate, care arătau cum viața învinge și oamenii uită nenorocirea pe care au trăit-o. A fost bine primit și a lansat o nouă generație de cineaști români. Confruntarea cu adversitățile îl face pe regizor conștient de capacitatea sa de a merge până-n pânzele albe spre a-și susține crezurile: „După succesul cu care am scos din ghearele cenzurii un film, am descoperit că am o anumită tenacitate când cred în ceva.” (Gulea 2024, 76). Luptele sale pentru *Moromeții I* vor fi cu atât mai spectaculoase.

Cui folosește gândirea tragică?

Iată o întrebare pe măsura pragmatismului zilelor noastre.

Crizele sunt generate de schimbări ce marchează masiv și definitoriu viețile celor implicați. Ce poate face individul copleșit de situațiile pe care nu le poate influența? Preia sau chiar instituie ritualuri. Valorifică din sine resurse nebănuite. Înfruntă furtuna, asumându-și riscurile. Descoperă în rău fața binelui. Pleacă spre a se salva. Rămâne și este distrus. Plecarea înseamnă curajul ruperii de vatră și comunitate. Rămânerea înseamnă curajul de a rezista. În toate aceste situații, ceva se câștigă și altceva se pierde. Aici intervine alegerea – cum faci astfel încât să nu se piardă ceea ce contează cu adevărat pentru tine, cum reușești să rămâi fidel valorilor care te definesc moral? Ce lecții îți oferă criza?

Te determină să te cunoști fără echivoc pe tine însuși. Cunoscându-te, poți acționa mai eficient în interesul tău și al comunității tale. Tot criza te remodelează, scoate la lumină dimensiuni ale personalității pe care, până la confruntare, nu le intuiai. Asta în cazul în care nu te zdrobește. Iar dacă te zdrobește parțial, îți lasă ocazia să descoperi ce caracteristici ale tale pot deveni muguri de creștere. Criza te poate anula, tot ea însă te poate face mai rezilient, mai puternic.

Ca să o poți înfrunta cât mai bine, ca să diminuezi pierderile și să maximizezi beneficiile, ai nevoie de gândire tragică, ne avertizează Robert D. Kaplan. Edgar Morin atenționează asupra necesității de a te aștepta la neașteptat în această lume a incertitudinilor, iar Kaplan insistă pe funcția salvatoare a capacității de a gândi tragic. Asta înseamnă a fi permanent conștient de limitele tale și de faptul că ele pot fi mereu puse la încercare. Înseamnă a înțelege că pericolele sunt mereu prezente, că nu ai prea mare putere asupra lumii care te agresează prin ele, dar ai o mare putere asupra felului în care reacționezi și, uneori, dacă rolul tău social este mai bine marcat, ai o mare putere și asupra felului în care le-ai putea dirija calea, așa încât daunele să fie cât mai mici cu putință:

„Trebuie să încercăm să gândim tragic pentru a evita tragedia. Doar fiind chibzuiți și prevăzători – știind că circumstanțele noastre se pot schimba oricând, de multe ori în rău – învățăm modestia și ne eliberăm de iluzii. De aceea oamenii vanitoși și aroganți sunt întotdeauna nesăbuiți. [...] Gândirea tragică înseamnă să-ți descoperi sinele înainte de a fi silit să afli crudul adevăr despre tine însuși în timpul unei crize. [...] Grecii antici știau că măreția umană se vedește cel mai limpede mai degrabă în dezastru decât în triumf.” (Kaplan 2025, 20-21)

Că este vorba despre iubirea pentru familie, ca în cazul bunicii Tania, sau de cea pentru profesie, ca în cazul lui Stere Gulea, „iubirea este tot ceea ce mai rămâne atunci când orice altceva este îndepărtat, iar nostalgia este o funcție a iubirii și a amintirilor bune care decurg din ea” (Kaplan 2025, 131). Rațiune, echilibru, smerenie, cumpătare, devotament aproape religios față de alți oameni – toate acestea sunt valori ce au puterea să transforme haosul crizei în cosmos. Când acest fenomen s-ar petrece atât la nivel individual, cât și social, specia ar fi în siguranță. Pentru asta, Kaplan ne recomandă să studiem mai multă literatură clasică și să acceptăm, asemeni vechilor greci, că intervenția noastră asupra lumii și asupra propriul sine este, până la urmă, firesc limitată: „Nu am învățat niciodată ceea ce grecii antici știau: nu toate lucrurile pot fi reparate, așa că trebuie să acceptăm o mare parte din lume așa cum este.” (Kaplan 2025, 118) Această idee este evidentă și în cele două volume de memorii ce-și vor răsplăti cititorii pe deplin.

Ca ultim pretext de reflecție, luminăm cele două volume cu o flacără poetică, celebrând gândirea tragică, într-un fragment selectat dintr-un recent volum ce reunește poezie și fotografie.

Fotografiile lui Michael Höpfner inspiră Svetlanei Cârstean poemul *As a walker I am an alien*, iar volumul preia titlul proiectului fotografului, *Walk all lies away*, avertizând asupra lucidității cu care trebuie trecut prin lume, asupra necesității de a fi capabili să identificăm și să contracarăm minciunile pe care marea istorie, adesea recosmetizată, ni le așterne în drum. Mica istorie ajută considerabil acestui proces, rememorările oglindind umbra celor care au fost și mersul lor continuu:

Mersul lui uneori seamănă cu dansul
 alteori cu împiedicarea
 uneori cu respirația
 alteori cu tăcerea
 rareori cu țipătul
 și uneori cu nimic altceva pe lume.
 Aici e locul în care soarele răsare pentru cei ce merg.

Și cei care merg
 atât de bine știu să facă asta
 încât ei rămân invizibili
 din corpul lor nu mai rămâne decât umbra.
 Și mersul continuu. (Cârstean, Höpfner 2024, 6)

Volume-sursă

Gulea, Stere. 2024. *Scrisoare către nepoatele mele: însemnările unui regizor*. București: Humanitas.
 Mungiu, Cristian. 2023a. *Tania Ionașcu, bunica mea: o biografie basarabeană*. București: Humanitas.

Interviuri-sursă

Gulea, Stere. 2025. Dialog cu Cătălin Ștefănescu, emisiunea „Garantat 100%”, TVR 1, 6 aprilie 2025, disponibil online la <https://www.youtube.com/watch?v=UUxRSKyvq7c>, ultima accesare: 15.11.2025.
 Mungiu, Cristian. 2023b. Dialog cu Diana Joicaliuc, Radio România Cultural – Revista literară Radio, *Înainte de a începe să mă exprim prin imagini, am crezut că voi fi un povestitor în scris*, 18 septembrie

2023, disponibil online la <https://www.radioromaniacultural.ro/emisiuni/revista-literara-radio/interviu-cu-regizorul-cristian-mungiu-la-revista-literara-radio-inainte-de-a-incepe-sa-ma-exprim-prin-imagini-am-crezut-ca-voi-fi-un-povestitor-in-scris-id39754.html>, ultima accesare: 15.11.2025.

Mungiu, Cristian. 2025. Interviu cu Cristian Leonte – Interviuurile Știrileprotv.ro, *Acasă întotdeauna se spunea: pregătește-te pentru ziua în care se va întoarce războiul, că stăm lângă ruși*, 25 septembrie 2025, disponibil online la <https://stirileprotv.ro/stiri/interviurile-stirileprotv/cristian-mungiu-zacasa-intotdeauna-se-spunea-pregateste-te-pentru-ziua-in-care-se-va-intoarce-razboiul-ca-stam-langa-rusi.html>, ultima accesare: 15.11.2025.

Referințe bibliografice

- Cârstean, Svetlana, Höpfner, Michael. 2024. *Walk all lies away*. București: Master Print.
- Edwards, Judith. 2025. *Țara bunicii: mit și realitate*. Traducere din limba engleză de Mihaela Olinescu. București: Editura Trei.
- Kaplan, Robert D. 2025. *Gândirea tragică: frică, destin și povara puterii*. Traducere din engleză de Iustin Mureșanu-Ignat. București: Humanitas.
- Morin, Edgar. 2022. *Lecții dintr-un secol de viață*. Traducere din franceză de Anca-Maria Pănoiu. București: Curte Veche Publishing.
- O'Keane, Veronica. 2021. *Bazarul memoriei: cum construim amintiri și cum ne construiesc ele pe noi*. Traducere din limba engleză de Adriana Brăescu Vasile. București: Curtea Veche Publishing.

Maria PAȘCALĂU
(Cercetător independent)

Memoria și reprezentările literare ale Holocaustului în comunism: literatura ca instrument de mistificare

Abstract: (*Memory and Literary Representations of the Holocaust in Communism: Literature as a Mystification Tool*) Under the communist regime, discussions about the Holocaust in Romania were banned. Instead, the Holocaust in Northern Transylvania, a region within the borders of Horthy Hungary between 1940 and 1944, was acknowledged. The Holocaust in Northern Transylvania is not only recognized but also condemned, serving as a point of comparison to highlight the so-called privileged fate of the Jews in the Old Kingdom and Southern Transylvania. Some information about the persecution plunders and massacres of Jews surfaced in the press and literature of the time, although under strict control from the communist authorities, who denied the genocide and only utilized it to promote party ideology. The present paper aims to identify works of fiction, memoirs, or writings with documentary characteristics that mention events related to the Holocaust in Romania during this time of crisis of truth and freedom of expression. Additionally, it examines how these writings served as tools of mystification, legitimizing the official discourse throughout various phases of the communist regime in Romania. Therefore, the purpose of this work is to raise awareness on the issues surrounding Holocaust literature published under the communist regime and to demonstrate how these writings reflect the crises of this period.

Keywords: *communist Romania, Holocaust, literature, memory, mystification.*

Rezumat: În comunism, discuțiile cu privire la Holocaustul din România au fost interzise. În schimb, a fost recunoscut Holocaustul din Transilvania de Nord, regiune aflată în perioada 1940-1944 în interiorul granițelor Ungariei horthiste. Holocaustul din Transilvania de Nord este nu numai recunoscut, ci și incriminat, fiind folosit ca termen de comparație pentru a sublinia așa-zisa soartă privilegiată a evreilor din Vechiul Regat și din Transilvania de Sud. Câteva informații despre persecuțiile, jafurile și masacrarea evreilor apar în presa și în literatura vremii, însă sub un control strict din partea autorităților comuniste care nu admit genocidul și doar în scopul de a fi folosite în campania de promovare a ideologiei de partid. Lucrarea de față își propune să identifice operele de ficțiune, cu caracter memorialistic sau documentar în care apar mențiuni referitoare la evenimente din cronologia Holocaustului în România în această perioadă de criză a adevărului și a libertății de exprimare. Mai mult, are în vedere aspectele prin care aceste scrieri devin un instrument de mistificare, ajungând să fie folosite pentru a legitima discursul oficial în diferitele perioade ale regimului comunist din România. Scopul acestei lucrări este, așadar, de a face cunoscută problematica referitoare la literatura despre Holocaust publicată în comunism, și, prin aceasta, de a arăta în ce măsură respectivele scrieri reflectă crizele acestei perioade.

Cuvinte-cheie: *Holocaust, literatură, memorie, mistificare, România comunistă.*

Introducere

În ceea ce privește memoria Holocaustului din România, politica regimului comunist autohton a fost una de ocultare. În cazurile în care au apărut în spațiul public

referințe la masacrarea evreilor din România și a altor categorii de populație, precum romii și minoritățile religioase nerecunoscute de stat, aceste informații au exclus ideea de genocid și au fost falsificate în scop propagandistic, tipurile de mistificare folosite în discursul comunist fiind, după cum se arată în *Raportul final*, distorsionarea, negarea și minimalizarea (2004, 339). Cadrele acestei memorii au fost stabilite de către autoritățile de stat și modificate în funcție de diferitele etape ale evoluției regimului comunist în România, de diferitele politici implementate în această perioadă. După cum arată Lucian Nastasă (2003, 33), practicile de obnubilare și mistificare a memoriei Holocaustului au dus, în comunism, la scăderea semnificativă a numărului de scrieri care să documenteze și să cerceteze acest subiect. Dacă imediat după război se insistă asupra publicării scrierilor documentar-testimoniale și a celor cu caracter memorialistic, reprezentările literare ale Holocaustului fiind considerate improprii¹, după 1948, dintre textele care se referă la evenimente din cronologia Holocaustului, ajung să fie tipărite în special scrierile de ficțiune, o manevră ideologică prin care adevărul istoric este eludat sau falsificat. În perioada comunismului, sunt publicate și o serie de texte memorialistice, cele mai multe referitoare la Holocaustul din Transilvania de Nord, texte care suferă la rândul lor alterări de natură ideologică, fie în momentul producerii, fie în momentul receptării, al ajungerii lor în spațiul public.

Intrarea României după război în sfera de influență a URSS a avut drept consecință imediată alinierea la politica dusă de Moscova (Nastasă 2003, 15). Până spre sfârșitul epocii Gheorghe Gheorghiu-Dej, comunismul e promovat ca o ideologie internaționalistă proletară, opusă naționalismului și, implicit, fascismului, identificat cu capitalismul vestic², ideologie care are ca principal obiectiv lupta de clasă (Florian 2011, 27). Atât prezentarea reducăționistă a fascismului, din care lipsește referirea la celelalte componente ale acestei ideologii, în special la cea antisemită, precum și promovarea conceptului de luptă de clasă de poziții egalitariste vor face ca evreii, după cum arată Lucian Nastasă, să fie ținta unui program concertat de ștergere a identității etnice și confesionale (2003, 33). În conformitate cu agenda propagandistică a comuniștilor, notează autorul citat, victimele Holocaustului au fost asimilate categoriei mai largi a „victimelor fascismului”, fără a se menționa, în general, apartenența la evreitate, precizarea grupului etnic din care făceau parte apărând doar într-un context

¹ Autorii primelor mărturii referitoare la Holocaust insistă asupra caracterului documentar și testimonial al scrierilor lor, în detrimentul celui literar, motivând că, în scrierile de ficțiune, adevărul factual nu este considerat întotdeauna esențial. În ceea ce privește posibilitatea reprezentării artistice a Holocaustului, în eseu *Cultural Criticism and Society*, publicat în volumul *Prisms [Prismen. Kulturkritik und Gesellschaft. EA., 1955]* (Adorno 1983), Theodor W. Adorno contestă capacitatea umanismului și, implicit, a literaturii de a împiedica producerea unor catastrofe precum Holocaustul. Reconsideră însă aceste afirmații în lucrarea *Negative Dialectics [Negative Dialektik, 1966]* (Adorno 1973), în care recunoaște dreptul suferinței umane de a fi exprimată artistic. Posibilitatea ca literatura să poată reda ororile Holocaustului este negată și de Elie Wiesel, în eseu *The Holocaust as Literary Inspiration* (1977).

² Definiția fascismului ca formă de manifestare a politicilor imperialiste îi aparține lui Gheorghe Dimitrov, important activist al Cominternului. Această formulare rămâne, în linii mari, valabilă până la căderea regimurilor comuniste (*Raport final* 2004, 341).

negativ, în discuțiile referitoare la sioniști¹ sau la cei etichetați drept „dușmani de clasă” (2003, 32-33). Când discursul oficial se încarcă de conotații naționaliste, arată Victor Eskenasy, este precizată apartenența la o anumită categoria națională, victimele nazismului fiind identificate ca cetățeni români, maghiari etc. (1994, 182).

Falsificarea memoriei Holocaustului începe așadar încă de la instaurarea comunismului. Victoria URSS în Al Doilea Război Mondial a făcut ca regimul sovietic să impună, în țările din Europa de Est asupra cărora își exercită influența, propria versiune a istoriei recente, una incompletă și, de cele mai multe ori, departe de adevăr. După cum se arată în *Raport final*, această victorie este prezentată în termeni antagonici simpliști ca victoria comunismului asupra fascismului, comuniștii fiind stabiliți astfel drept unicii adversari ai fascismului și principalul grup supus persecuției din rândurile căruia s-au înregistrat victime, punct de vedere preluat de țările-satelit ale Moscovei (2004, 342). În versiunea comunistă a istoriei referitoare la Al Doilea Război Mondial, evreii ocupă un loc insignifiant, atât în ceea ce privește poziția în cadrul grupurilor-țintă ale fascismului, cât și ca număr de victime, referirile la antisemitism fiind extrem de rare, iar cele la genocid, trecute sub tăcere (Waldman, Chioveanu 2013, 453). Acest tip de demers vine, în special, în sprijinul implementării cu succes a ideologiei comuniste în rândul maselor care, în acest context, nu mai sunt găsite responsabile de propagarea antisemitismului și de complicitate tacită la persecutarea, spolierea și masacrarea evreilor în timpul dictaturii antonesciene. După cum se arată în *Raport Final*: „Moscova nu a adoptat un discurs acuzator în această privință, pentru a nu-și atrage ostilitatea populației din țările pe cale de a fi comunizate și pentru a canaliza sentimentul difuz de vinovăție al acestora în folos propriu.” (2004, 342). Prin urmare, tactica folosită de regimul comunist încă de la începuturi este trecerea sub tăcere a evenimentelor tragice care au avut drept consecință distrugerea comunităților evreiești din România, primele încercări de activare a memoriei Holocaustului, precum intenția de comemorare în 1945 a Pogromului de la Iași și difuzarea *Cărții negre* a lui Matatias Carp, fiind ținta unor tentative de suprimare (*Raport final* 2004, 342).

Linia oficială a partidului este urmată și de intelectualii și scriitorii cărora li se permitea să publice în această perioadă aflată sub imperativul urmăririi principiilor doctrinei realismului socialist. În rândurile comuniștilor a fost cooptată și o parte a intelectualității evreiești, căci, precizează Lucian Nastasă, „comunismul a oferit condițiile instituționale ale integrării” (2003, 28) în special celor care au fost dispuși să se conformeze directivelor puterii. În consecință, deși printre autorii evrei ai epocii se află martori și victime ale Holocaustului din România, scrierile lor în jurul acestui subiect nu pot fi considerate mărturii pe deplin credibile, deoarece fie sunt obligați să se supună convențiilor ideologice, fie le susțin din convingere.

La sfârșitul anilor '50 și începutul anilor '60, odată cu resuscitarea naționalismului în forma naționalismului comunist, în contextul tentativelor de ieșire din zona de influență a URSS, negaționismul selectiv, cu accent pe componenta sa

¹ Sioniștii sunt acuzați în 1948, printr-o rezoluție a PCR, de trădare și spionaj (Ioanid 2015, 50).

defectivă¹ devine elementul central al discursului comunist referitor la Holocaust. Este negată implicarea României în genocidul evreilor, situație care s-ar fi datorat absenței sentimentelor antisemite în rândul populației și, mai ales, protecției de care ar fi beneficiat comunitatea evreiască din partea mișcării muncitorești. Dacă au existat incidente soldate cu victime în rândurile evreilor, acestea ar fi fost cazuri izolate, cu un număr nu foarte însemnat de morți, evenimente de care ar fi fost responsabili în mare măsură germanii. Este recunoscut însă Holocaustul în Transilvania de Nord, acolo unde făptașii sunt indicați a fi naziștii și autoritățile horthiste.

Mitul cazului excepțional al României printre țările aliate Germaniei naziste este consolidat în timpul epocii Ceaușescu, perioadă în care naționalismul comunist este promovat într-o formă radicală. În cadrul acestei noi orientări ideologice, în discuțiile despre lupta comuniștilor cu fasciștii, atenția se mută, așa cum observă Ștefan Ionescu și Dana Mihăilescu, de la Germania nazistă la Ungaria horthistă, un demers menit să atragă atenția asupra destinului privilegiat al evreilor din Transilvania de Sud în comparație cu cel al evreilor din Transilvania de Nord, aflați în interiorul granițelor ungare după Dictatul de la Viena (2023, 128-129).

Odată cu Tezele din iulie 1971, momentul de înăsprire a regimului, Ceaușescu dă startul „revoluției culturale”, proces de redefinire ideologică a culturii naționale în sprijinul căruia resuscitează și reabilitează figuri importante ale naționalismului din perioada interbelică, printre care un loc important îl are Antonescu. Recuperată, după cum constată Felicia Waldman și Mihai Chioveanu, pentru a legitima noua direcție a regimului prin legarea acestuia de mai vechi deziderate naționale, figura lui Antonescu² este complet cosmetizată: fascismul cu latura lui antisemită este minimalizat și pus pe seama presiunilor politice externe ale vremii, este subliniată reușita lui de a se împotrivi implementării politicilor naziste în România, fiind înfățișat ca un erou care a reușit să împiedice trimiterea evreilor în camerele de gaze etc. (2013, 454). Concomitent cu „revoluția culturală”, autoritățile comuniste derulează, după cum precizează Randolph L. Braham, campania de „purificare a dosarului de război al țării”, o altă operațiune strategică prin care Antonescu este reabilitat (2002, 76). Ca o consecință a acestor reorientări ideologice, în această perioadă se înregistrează, după cum arată Victor Eskenasy, și unele tentative de disociere a lui Antonescu de Pogromul de la Iași, vina fiind aruncată asupra legionarilor, care ar fi acționat fără aprobarea conducătorului statului (1994, 186).

Așadar, în perioada comunistă, memoria Holocaustului este fie ocolită, fie distorsionată și folosită ca instrument de propagandă. În rarele cazuri în care se vorbește nu de „distrugerea evreilor din România” sau de deportarea lor în Transnistria, ci de

¹ În legătură cu tipurile de negaționism vehiculate în spațiul public românesc, a se vedea Michael Shafir, *Între negare și trivializare prin comparație: Negarea Holocaustului în țările postcomuniste din Europa Centrală și de Est* (2002) și „Antisemitismul și negaționismul post-1989: clasificări, exemplificări”, în Anca Filipovici, Atilla Gidó, *Trecutul prezent. Evreii din România: istorie, memorie, reprezentare* (2018, 198-222), precum și capitolul *Distorsionarea, negarea și minimalizarea Holocaustului în România postbelică*, în *Raport final* (2004, 339-385).

² Referitor la reabilitarea lui Antonescu și falsificarea istorică a memoriei Holocaustului în comunism a se vedea și Eskenasy 1994.

„soarta evreilor din România” (Waldman, Chioveanu 2013, 454), se insistă, în special în anii '70-'80, asupra destinului lor privilegiat, ca urmare a protecției de care ar fi beneficiat din partea regimului antonescian. În și mai rarele cazuri în care sunt amintite anumite evenimente tragice soldate cu victime în rândul evreilor, vina o poartă, în mare măsură, opresorii naziști. În acest tip de discurs manipulator, este recunoscut Holocaustul în Transilvania de Nord și folosit ca termen de comparație pentru a scoate în evidență situația așa-zis favorabilă a evreilor aflați în interiorul granițelor românești, insistându-se asupra crimelor comise de regimul horthist, asupra lagărelor de exterminare naziste și a camerelor de gazare. Evident că literatura nu va ieși din liniile directe ideologice și, mai mult, va reflecta schimbările de direcție ale diferitelor perioade ale regimului comunist.

Lucarea de față își propune să arate cum se reflectă acest tip de mistificare în jurnalele, memoriile și scrierile de ficțiune în care se fac referiri la evenimente din cronologia Holocaustului din România, scopul fiind, așadar, de a face cunoscută problematica Holocaustului în această perioadă¹ de criză a adevărului și a libertății de exprimare.

Anii „obsedantului deceniu”. Impunerea cadrului ideologic

În anii '50 ai epocii Gheorghiu-Dej, discuția despre genocidul evreilor din România este tabu. În ceea ce privește deportările și masacrele din Transnistria, în presa vremii apar unele informații în legătură cu acest subiect, însă nu cu scopul de a recunoaște implicarea României în exterminarea evreilor, a romilor și a unor minorități religioase, ci de a susține campania de manipulare ideologică derulată de partidul comunist, devenit acum Partidul Muncitoresc Român (PMR). În general, mărturiile sau referirile la deportările în Transnistria apar în presă în câteva contexte: când România se aliniază la programul pacifist derulat ostentativ de URSS după război, când e condamnat sionismul, când se insistă asupra prevederilor noii constituții² cu privire la egalitatea în drepturi a cetățenilor români, indiferent de originea etnică sau naționalitate și când este comemorat masacrul de la Râbnîța ca eveniment important din istoria luptei PCR împotriva fascismului. Toate acestea, în cadrul mai larg al discuțiilor impuse de propaganda de partid cu privire la ororile războiului în care a fost împinsă țara de dictatorul Antonescu, aliat al naziștilor, versus schimbările socio-economice și politice pozitive survenite în urma preluării puterii de către comuniști.

De cele mai multe ori, apelurile la pace lansate³ de supraviețuitorii deportărilor în Transnistria nu conțin, în afara numelor semnatarilor, indicii cu privire la originea etnică a acestora. Doar cu ocazia unor evenimente internaționale legate de asigurarea păcii și a securității în Europa, când România trebuie să susțină politica URSS în cadrul

¹ Pentru o cartografiere a reprezentărilor culturale ale Holocaustului în România după 1945, a se vedea Ionescu, Tucan 2025a și Ionescu, Tucan 2025b.

² Constituția Republicii Populare Române din 1952.

³ În articole precum *Cerem interzicerea armei atomice*, publicat în „Luptătorul” (1950), *Pentru pace și securitate colectivă* din „Zori noi” (Sonntag 1954) și *Nu pot uita* din „Scînteia tineretului” (Kirmayer 1954).

Războiului Rece, sunt publicate mărturii explicite¹ cu privire la persecuțiile și deportările evreilor în timpul regimului antonescian, mărturii care îi indică drept responsabili de crime și atrocități pe fasciști. Condamnarea de către PCR a sionismului la sfârșitul anilor '40 se va reflecta și în presa deceniului următor într-o serie de articole² în care se subliniază discrepanța morală și ideologică între evreii nevoiași trimiși în Transnistria și burghezia sionistă. În anii din jurul adoptării noii constituții, referirile³ la evenimente din cronologia Holocaustului, precum Pogromul de la București, Pogromul de la Iași, abuzurile și masacrarea evreilor, sunt permise doar pentru a demonstra că integrarea socio-economică și culturală a minorităților persecutate în regimul anterior a fost înfăptuită cu succes.

În contextul promovării intense a principiului constituțional al egalității între toți cetățenii, cu scopul de a sublinia caracterul „democratic” al noului regim, sunt permise și relatările cu privire la deportarea și masacrul romilor în Transnistria. Astfel că, în acești ani, subiectul deportării romilor în Transnistria este abordat nu numai în presă⁴, ci și în textele de ficțiune, de autori care nu au fost victime sau martori în Holocaust, dar care vor să se afirme prin cultivarea proletcultismului și a realismului socialist. Haralamb Zincă, unul dintre aceștia, arată în pur spirit doctrinar în povestirea *Țamblagiul Danilo*, inclusă în volumul *Urmele* (1954), cum viața tânărului Danilo Russe este schimbată radical de la persecuții și deportare în Transnistria, în timpul regimului antonescian, la acceptare fără rezerve și susținere în vederea urmăririi unei cariere muzicale, în regimul comunist. În povestirea *Între două linii*⁵, publicată în numerele 27, 28 și 29 din 1959 ale revistei „Tribuna”, Grigore Beuran, un alt scriitor din această categorie, folosește povestea tragică a unui lăutar rom și a familiei sale deportate în Transnistria pentru a ilustra comportamentul personajului principal, conceput a portretiza tipul de erou comunist în luptă cu fasciștii români, inumani și corupți.

Subiectul deportării romilor este folosit în același scop propagandistic și de Ioan Grigorescu în povestirea *Țiganiada 1942*. Inclus în volumul *Cinema Madagascar* (1957), acest text este menit să redea, alături de alte câteva schițe și povestiri, imaginea unei lumi rele, cea de dinaintea instaurării comunismului. Caracterul opriment și distructiv al acestei lumi este ilustrat în *Țiganiada 1942* prin povestea deportării lui

¹ A se vedea, spre exemplu, mărturia lui H. Trahtman, publicată cu titlul *Când norii fascismului acopereau cerul patriei noastre* în ziarul „Viața nouă” (Trahtman 1954), publicată cu ocazia *Conferinței țărilor europene cu privire la asigurarea păcii și a securității*, conferință ținută la Moscova în perioada 29 noiembrie-2 decembrie 1954.

² Precum *Sionismul – dușman al oricărui evreu cinstit*, semnat de Iosif Bercu în „Scânteia” (Bercu 1950) sau *Împotriva tratatelor dintre guvernul sionist Ben Gurion și guvernul neo-nazist Adenauer*, publicat în „Clopotul” (Schapira 1952).

³ Mențiuni ale persecuțiilor și ale crimelor „regimului fascist antonescian” împotriva evreilor se regăsesc, spre exemplu, în articolul propagandistic *În lumina faptelor* publicat de Iosif Bercu în „România liberă” (Bercu 1954).

⁴ În articole ca *Sfârșitul pribegiei* din „Scânteia” (1951), *Semnificația unui acoperiș* din „Munca” (Pantazi 1959) ș.a.

⁵ Inclusă în volumul *Ochi adânci*, publicat în 1962 la Editura pentru Literatură.

Dano Scripcaru, alături de ceilalți romi din mahalaua unui oraș petrolifer, a cărui populație periferică se zbate în cea mai cruntă mizerie.

Mențiunile cu privire la deportarea evreilor și a romilor rămân însă marginale în cadrul discursului oficial cu privire la abuzurile și crimele regimului antonescian în Transnistria. În versiunea regimului Gheorghiu-Dej, versiune care urma întocmai narațiunea sovietică explicativă asupra subiectului, deportații erau, în principal, comuniști, pedepsiți de regimul Antonescu pentru implicarea lor în lupta împotriva fascismului. Această variantă este prezentată publicului, de obicei, cu ocazia comemorării masacrului de la închisoarea Râbnița, din noaptea de 18 spre 19 martie 1944, masacru în care au pierit aproape toți deținuții, printre care se aflau, după cum precizează Ovidiu Creangă, 50-60 de comuniști evrei, deportați din România (2018b, 747).

În spațiul public, informații despre masacrul de la Râbnița apar, în special, în presa oficială a vremii. Aceste informații sunt însă prezentate trunchiat, în limitele trasate de ideologia anilor '50. Alterarea ideologică a memoriei masacrului de la Râbnița e vizibilă mai ales în două articole publicate în anul comemorării a zece ani de la tragedie, în ziarele „Scînteia” și „România liberă”¹, cele două mari publicații ale PCR. Unele dintre intervenții urmăresc ascunderea acelor aspecte care deranjează sau care contrazic interpretarea impusă de sovietici cu privire la istoria recentă. În acest sens, nu se precizează clar că Râbnița se afla în Transnistria, ci „pe pământ sovietic”, „pe malul stîng al Nistrului” (în articolul din „Scînteia”) (1954, 2), pe „porțiuni ale teritoriului sovietic cotopt de inamic” (în articolul din „România liberă”) (1954, 3). În cele două articole, nu se menționează nici că deportații comuniști erau toți evrei. Alte modificări sunt operate pentru a transforma masacrul de la Râbnița într-un moment marcant² din cronologia luptei comuniștilor împotriva fasciștilor, victimele masacrului fiind prezentate ca martiri ai revoluției comuniste, cu un trecut impecabil și cu o activitate propagandistică febrilă, chiar și în detenție.

Această modalitate de falsificare a datelor istorice în interes doctrinar se menține și în abordarea literară a subiectului Râbnița. Autorul care acceptă să spună povestea masacrului prin lentile ideologice este chiar unul dintre supraviețuitori, Matei Gall. După cum declară într-un interviu³ acordat Cosminei Gușu (2015), primele lui relatări despre experiența lichidării închisorii de la Râbnița ar fi fost incluse în romanul *Masacrul*, publicat în 1956. Însă cartea din 1956 nu constituie nici primul demers de a-

¹ *10 ani de la masacrul de la Rîbnița*, publicat în numărul 2922 din 17 martie 1954 al ziarului „Scînteia” și *10 ani de la asasinarea lui Lazăr Grîmberg și Bernath Andrei*, apărut în numărul 2940 din 17 martie 1954 al „României libere”. Folosim grafia „Scînteia” pentru denumirea generică și numerele din perioada octombrie 1940-ianuarie 1954, respectiv „Scînteia” pentru numerele publicate începând cu februarie 1954 (anul XXIII, nr. 2885-2908).

² Desemnarea oficială a masacrului de la Râbnița ca eveniment memorabil în istoria PCR are loc în 1959, odată cu publicarea unei scrisori a lui Gheorghiu-Dej (*15 ani de la masacrarea luptătorilor antifasciști în închisoarea de la Rîbnița. Scrisoarea tovarășului Gh. Gheorghiu-Dej trimisă din lagărul de la Tg. Jiu*) în numărul din 17 martie al ziarului „Scînteia”.

³ Disponibil la adresa <https://www.inshr-ew.ro/matei-gall-interviu/> (accesat la 11.11.2025).

și face cunoscută experiența și nici o relatare propriu-zisă, onestă ci, mai degrabă o încercare de rescriere a evenimentelor din perspectiva impusă de autoritățile comuniste.

Primele lui mărturii cu privire la masacrul de la Râbnița apar, de fapt, în 1944, în numerele 21 și 23 din septembrie ale ziarului „România liberă”, în contextul demarării proceselor criminalilor de război. În prima intervenție din „România liberă”, publicată cu titlul *Râbnița cimitirul luptătorilor pentru libertatea României. Supraviețuitorii cer dreptate!*, Matei Gall declară: „Aici la Râbnița ne aflam din octombrie 1943: eram 56 de deținuți politici evrei de la mai toate închisorile din țară și fusesem aduși la Râbnița din lagărul de internați politici de la Vapniarca.” (Gall 1944a, 3). Următoarea depoziție a lui Matei Gall în „România liberă”, publicată cu titlul *Asta n'o vom uita! Cine și cum a murit la Râbnița*, e făcută în scop propagandistic. Reluând principalele clișee ale retoricii PCR, în curs de ascensiune la putere, Matei Gall subliniază importanța activității deținuților comuniști în lupta pentru eliberare, dedicarea lor până la moarte cauzei comuniste și ideea că „toți au murit ca eroi” (Gall 1944b, 3).

Romanul *Masacrul* nu mai păstrează însă toate informațiile din declarațiile lui din 1944, ci urmează fidel directivele PCR din anii '50 cu privire la subiectul Râbnița, poziție făcută publică în presa vremii. După cum observă Ștefan Ionescu și Dana Mihăilescu, dacă în relatările lui din 1944 face precizări referitoare la identitatea evreiască a deținuților aduși la Vapniarca din România și la problema colaborării unor forțe militare ex-sovietice cu naziștii, în romanul din 1956, renunță la aceste mențiuni (2023, 125-126). În acest moment, perspectiva oficială asupra evenimentelor legate de cel de-Al Doilea Război Mondial se radicalizase, astfel că nu mai putea fi adusă în discuție originea etnică a deținuților, accentul fiind pus pe afilierea lor politică și pe calitatea lor de luptători antifasciști. În consecință, în spiritul politicii de eludare a identității etnice a victimelor nazismului, în roman, personajele care supraviețuiesc masacrului poartă numele Petre, Paul și Isac, deși într-un interviu¹ acordat lui Toma Roman Jr. (2009) pentru „Jurnalul Național” îi menționează pe deținuții evrei Henry Moszes, Pincu Fischbach și Walter Isac printre supraviețuitori². Existența lagărelor și a ghetourilor din Transnistria este menționată în trecere, fără să reiasă clar din vreun context identitatea etnică sau religioasă a prizonierilor și nici adevăratul motiv pentru care au fost deportați în acest loc, adică obsesia lui Antonescu de a realiza omogenitatea etno-culturală a națiunii eliminând elementele nedorite, în special, evreii. Din perspectiva personajelor romanului, politicile opresive ale regimului antonescian vizează „sute și mii de comuniști și antifasciști” (Gall 1956, 136), referirea la principala țintă a măsurilor criminale luate de autoritățile române în cel de-Al Doilea Război Mondial, populația evreiască, fiind evitată printr-o astfel de formulă.

¹ Disponibil la adresa <https://jurnalul.ro/special-jurnalul/am-stat-o-noapte-sub-cadavre-509003.html> (accesat la 11.11.2025).

² Mărturiile lui Pincu Fischbach și ale lui Walter Isac sunt incluse în volumul *Râbnița însângerată. Mărturii din acele zile. Cu o corespondență între supraviețuitori* (2024), volum editat de Mihaela Gligor și Ofelia Thirer.

Constrâns să urmeze versiunea sovieticilor cu privire la natura conflictelor care au stat la baza celui de-Al Doilea Război Mondial, dar și din obediență, fiind comunist convins la acea dată, Matei Gall nu pune accentul, în romanul său din 1956, pe calvarul prin care trec evreii din România și cei aflați în lagărele și ghetourile din Transnistria, pe persecuții și exterminări, ci pe „măreția luptei comuniștilor români” (Gall 1956, 135) împotriva fasciștilor. Prin urmare, își construiește personajele, după cum arată Ștefan Ionescu și Dana Mihăilescu, „ca eroi și martiri” (2023, 129), nu ca victime, respectând astfel și principiile realismului socialist, obligatorii în țările din blocul sovietic. Eroismul revoluționarilor comuniști este subliniat mai ales prin atitudinea lor din noaptea masacrului, atunci când, în fața morții iminente, deținuții se îmbrățișează și strigă sloganuri precum: „Trăiască armata roșie!”, „Pentru o Românie liberă!” (Gall 1956, 157), „Trăiască Partidul Comunist Român!” (Gall 1956, 158).

De regulă, în anii '50, anii „obsedantului deceniu”, autorii care aleg să scrie despre deportările în Transnistria evită să menționeze clar că deportații sunt evrei. În acest fel procedează, spre exemplu, Ieronim Șerbu, un scriitor de origine evreiască, în nuvela *Nunta în stepă*, publicată în 1955 la Editura de Stat pentru Literatură și Artă. Tema nuvelei se încadrează în repertoriul obligatoriu al anilor '50, urmărind așadar să „denunțe” crimele și jafurile comise de naziști și de antonescieni în cel de-Al Doilea Război Mondial și „să înfiereze” corupția și lăcomia burgheziei românești. Subiectul dezvoltă tema prin acțiunile celor două personaje negative, plutonierul-major Vasile Bozdoc, supraveghetorul unui lagăr din stepa Transnistriei, și colonelul Grigorcea, comandantul unității militare din zonă, ambii implicați în jefuirea deținuților și a populației locale. Deși, în nuvelă, se menționează cu precizie că lagărul se află în Transnistria, informațiile despre identitatea prizonierilor sunt vagi: „Lagărul era alcătuit din trei șoproane dărăpănate, întunecoase și mucedde, în care zăceau îngrămădiți câteva sute de oameni, bărbați, femei și copii” (Șerbu 1955, 10). În alt loc, în descrierea deținuților religioși sunt folosite unele clișee sugestive: „cu caftanele lor negre,” „cu zuluții mișcându-se în același ritm lin” (Șerbu 1955, 19). În planul general de idei al romanului, accentul nu cade însă pe victime, pe identitatea etnică a acestora, ci pe pedepsirea făptașilor de către partizanii locali, ale căror acțiuni eroice îi fac pe prizonieri permeabili la doctrina comunistă.

Nici în volumul de poezii *Bucurie* al Mariei Banuș, apărut în 1949, identitatea evreiască nu e problematizată explicit. Mai mult, nu reprezintă un element de referință central al poemelor care au ca temă războiul. Volumul *Bucurie*, grupat în două cicluri antagonice din punct de vedere tematic: *Cântec sub tancuri* și *Vânt de Martie*, respectă cu strictețe dogmele literaturii proletcultiste. Primul ciclu se încadrează în linia denunțării ororilor războiului fascist, cel de-al doilea, în elogierea, după cum se subliniază în „România liberă”, a „transformărilor revoluționare înfăptuite de clasa muncitoare sub conducerea Partidului” (Cosma 1949, 2). Deși unele poeme, precum *Vis cu Transnistria* și *Pogrom*, conțin în titlu referințe la deportarea și masacrarea evreilor, în text, identitatea evreiască nici nu este menționată, nici nu reiese clar din vreun alt context. Autoarea, de origine evreiască, dar dedicată cauzei comuniste, alege să creeze o imagine generală a suferinței și să indice drept victimă colectivă „marea

masă a poporului” (Cosma 1949, 2): „Pentru cine?/ Foamea, chinul, exodul./ Pentru cine pătimește norodul?” (*Teroare*) (Banuș 1949, 57).

Anii de „relaxare” a regimului comunist din România

Evreii sunt indicați în mod explicit ca victime ale fascismului în nuvela cu caracter memorialistic *Arderi* a lui Horia Panaitescu, nuvelă care apare în 1959, în perioada de tranziție spre anii de liberalizare a regimului, la Editura de Stat pentru Literatură și Artă. Însă dezvăluirea identității etnice a victimelor regimului antonescian nu reprezintă un pas în direcția adevărului, ci o altă tentativă de manipulare ideologică. *Arderi* spune la persoana I povestea devenirii personajului-narator, a transformării lui dintr-un copil de condiție modestă, crescut în mahalaua bucureșteană, într-un tânăr luptător comunist. Motivul acestei devenirii l-ar fi constituit contactul cu „teroarea fascistă” (Panaitescu 1959, 107-108), ilustrată în nuvelă cu relatări despre masacrarea evreilor în Pogromul de la București. Violențele și crimele împotriva evreilor din timpul Rebeliunii legionare sunt prezentate de autor ca o anticipare a „măcelului blestemat” (Panaitescu 1959, 100) în care Antonescu ar fi împins România împotriva voinței populației, referința la acest eveniment din cronologia Holocaustului având scopul de a ilumina dintr-o perspectivă ideologică împrejurările în care a avut loc angajarea sa și a colegilor de generație în lupta împotriva fascismului.

Povestea tânărului evreu salvat de colegii și de vecinii români în timpul Pogromului de la București relatată în *Arderi* e reluată sub forma unei narațiuni la persoana a III-a în nuvela *Unde ești, Eli?*, publicată în 1969 la Editura pentru Literatură. Nici din acest text nu lipsește, în mod evident, intenția tezistă, căci autorul urmărește să întărească anumite idei formulate de istoricii regimului, în luările de poziție oficiale cu privire la acest subiect:

„Legionarii s-au dedat, totodată, la **un adevărat dezmăț rasist**. Vechea politică de demagogie șovină, deșănțată dusă de legionari a căpătat în acele zile forme paroxistice. A fost comis un mare număr de asasinat împotriva populației evreiești. Cetățeni de naționalitate evreiască au fost târați la sediile legionare, maltratați bestial, apoi duși cu camioanele și împușcați în pădurea Jilava; alții au fost duși la abator și măcelăriți acolo, iar cadavrele lor atârinate în cîrligele pentru vite. **Aceste crime au stârnit condamnarea categorică, vehementă a poporului român, care și-a manifestat cu putere consternarea și revolta față de asemenea acte odioase, cu desăvârșire străine firii sale, vechilor sale tradiții de conviețuire frățească cu naționalitățile conlocuitoare.** Sunt cunoscute numeroase cazuri când oameni simpli au salvat viața unor cetățeni de naționalitate evreiască, acordându-le refugiu sau împotrivindu-se cu forța bandelor legionare, punându-le pe fugă.” [s.a.] (Fătu, Spălățelu 1971, 2).

În ambele nuvele, Horia Panaitescu ține să sublinieze opoziția flagrantă dintre faptele legionarilor și restul societății românești, care ar fi fost străină de aceste manifestări, o strategie menită să susțină perspectiva oficială asupra evenimentului, și anume: **„prăpastia dintre legionari și popor, care i-a privit întotdeauna pe aceștia**

ca pe o minoritate străină de aspirațiile și interesele sale, de factura sa psihică și morală” [s.a.] (Fătu, Spălățelu 1971, 2).

Dacă în anii '50, referirile explicite la evenimentele din cronologia Holocaustului, la persecuții și crime, precum și la identitatea evreiască a victimelor sunt extrem de rare, în perioada de relaxare a regimului comunist din România, cuprinsă între anii 1960 și 1971, în contextul demersurilor de denunțare a trecutului de exploatare și de crime, aceste mențiuni sunt permise cu condiția de a nu implica ideea de genocid. „Înfierarea” trecutului recent presupunea criticarea în termeni aspri a mareșalului Antonescu, considerat responsabil, alături de naziști, pentru jafurile și „barbariile” petrecute în timpul războiului, și a guvernului său, care ar fi acționat în slujba unor interese străine și în defavoarea poporului român. O atenție deosebită în cadrul acestei campanii de condamnare li se acordă legionarilor, etichetați, de obicei, drept trădători de țară, aflați în slujba Germaniei naziste.

Acest tip de nuanțare a opticii oficiale asupra evenimentelor legate de Al Doilea Război Mondial e vizibilă în romanul *Scrinul negru* al lui G. Călinescu. În acest volum publicat în 1960, dezvăluirea crimelor și a abuzurilor împotriva evreilor nu s-a aflat în planurile inițiale de concepere a romanului și nici nu a oferit, în final, o imagine completă, relevantă asupra Holocaustului, ambele aspecte fiind determinate de circumstanțele ideologice și politice ale vremii. După apariția în 1953 a romanului *Bietul Ioanide*, G. Călinescu este acuzat că nu se angajează hotărât în denunțarea vechiului regim și în exultarea celui nou instaurat. Cel mai des i se reproșează¹ că nu redă trecutul de luptă al comuniștilor, că nu surprinde esența fascismului și că nu face o critică adecvată mișcării legionare, pentru a-i evidenția caracterul „pogromist, diversionist”, Legiunea fiind una dintre organizațiile fasciste „de ucigași care, în timpul trecerii lor pe la guvern aveau să despice oameni și să-i atârne în hale la abatoare” și care „și-au presărat activitatea cu toate formele de bestalitate” (Iosifescu 1953, 3). La presiunea cenzorilor, G. Călinescu acceptă, pentru a putea fi publicat, să facă unele concesii în următorul roman, *Scrinul negru*² (Crețu 2015), încercând să rezolve reproșurile de natură ideologică făcute romanului *Bietul Ioanide*. În acest sens, pentru a răspunde cerințelor de a denunța fascismul în toate fațetele lui, în *Scrinul negru*, expune atât venalitatea societății aristocratico-burgheze autohtone, surprinsă în povestea lui Caty Zănoagă și a anturajului ei, cât și caracterul barbar al regimului nazist german și al celui antonescian, caracter pe care alege să-l illustreze prin atrocitățile comise împotriva evreilor în timpul Pogromului de la Iași, în masacrul de la Odesa și în perioada deportărilor în Transnistria. Nu se referă așadar printr-o formulă larg cuprinzătoare la antifasciști sau la cetățeni români ca victime ale acestor regimuri, ci, în mod specific, la evrei. În presa vremii, paginile în care G. Călinescu aduce în atenția publică crimele hitleriștilor și ale fasciștilor locali sunt considerate potrivite „a fi alăturate celor mai demascatoare pagini din alte literaturi în sfera cărora intră cel de-al doilea război mondial”, fiind apreciate pentru „autenticitatea documentară a faptelor și

¹ A se vedea, spre exemplu, cronica publicată de Silavian Iosifescu în „Contemporanul” (Iosifescu 1953) și cea a Verei Călin din „România liberă” (Călin 1954).

² Publicat la Editura de Stat pentru Literatură și Artă, în 1960.

a evenimentelor evocate” (Ivașcu 1960, 3). În realitate, nu se poate vorbi însă despre caracterul documentar al acestor pagini, deoarece lumina în care G. Călinescu prezintă evenimentele nu redă adevărată față a tragediei, complexitatea și amploarea sa. În cele mai multe dintre cazurile expuse în roman, Pogromul de la Iași, masacrul de la Odesa, lagărul din Transnistria, cei care înfăptuiesc crimele sunt germanii. În cazuri precum lichidarea unora dintre evrei pe parcursul deportării în scopul jafului sunt indicați drept făptași „centurionii” (legionarii), nu jandarmii români și populația locală. De jefuirea evreilor deportați în Transnistria se ocupă tot vechii membrii ai „Mișcării centurionale”, sprijiniți în acțiunile lor de reprezentanți de seamă ai burgheziei corupte, precum Remus Gavrilcea. Mai mult, nu se oferă o imagine completă a evenimentelor, ci sunt decupate anumite secvențe (în cazul Pogromului de la Iași, doar mitralierea evreilor de către germani pe străzile Iașului, în cazul Odesa, doar spânzurarea lor, tot de militarii germani) care au rolul de a susține punctul de vedere oficial. Deși afectată de denaturările ideologice, abordarea lui G. Călinescu are totuși meritul de a puncta o serie de evenimente importante din cronologia Holocaustului din România și de a-i identifica fără ocolișuri pe evrei ca victime ale politicilor și ale practicilor criminale implementate de regimurile naziste și fasciste. Mai mult, reprezintă un indicator cert al faptului că, în conștiința culturală românească, memoria Holocaustului persista la acea dată, însă era supusă unor tentative agresive de distorsionare.

În 1968, apare romanul *Porțile* de Veronica Porumbacu, o altă scriere care surprinde, dintr-o perspectivă limitată, situația evreimii române în anii Holocaustului. Autoare de identitate evreiască¹, o figură importantă a literaturii proletcultiste, cu un trecut de militantă ilegalistă, Veronica Porumbacu își asumă deschis, în acest prim roman autobiografic, originile etnice și reconstituie, în cadrele impuse de ideologia la care aderase, imaginea comunității evreiești din România, profund afectate de ascensiunea antisemitismului și de persecuțiile regimului antonescian. Acoperind perioada cuprinsă între vârsta primelor amintiri și 23 august 1944, acest volum face referire fără ocolișuri la legislația antisemită, respectiv la revizuirea cetățeniei, demers inițiat de guvernul Goga-Cuza și continuat pe perioada dictaturii carliste, la Decretul-lege din 8 august 1940 al Guvernului Gigurtu și la alte Decrete-lege cu caracter antievreiesc emise în timpul dictaturii antonesciene. Prin raportare la situația propriei familii și la cea a cunoscuților, arată cum au dus aceste măsuri la izolarea socio-economică a evreilor. Descrie în amănunt crimele legionarilor din timpul Pogromului de la București, când sunt jefuiți și tatăl ei este agresat, însă nu insistă asupra Pogromului de la Iași, în text existând doar o referire evazivă la „numărul victimelor din Iași” (Porumbacu 1968, 147). Cu toate că *Porțile* oferă o imagine destul de cuprinzătoare a antisemitismului din perioada de dinaintea și din timpul celui de-Al Doilea Război Mondial, imaginea nu este una completă. Aflată sub imperativul normelor ideologice comuniste, Veronica Porumbacu abordează cu precauție problema Holocaustului din România, evitând să dea detalii edificatoare în legătură cu implicarea autorităților

¹ Veronica Porumbacu este pseudonimul Veronicăi Schwefelberg, fiica lui Arnold Schwefelberg (Stanciu 2010), unul dintre liderii comunității evreiești, implicat activ în apărarea drepturilor evreilor și în sprijinul acestora în anii celui de-Al Doilea Război Mondial (Volovici 2010).

române în genocidul evreilor din Vechiul Regat și Transilvania de Sud, precum și a celor din Bucovina, Basarabia de Nord și Transnistria. Se referă de câteva ori la deportările în Transnistria, la lagărele înființate aici unde dispar fără urmă o parte dintre cunoscuții ei, însă nu îl indică responsabil de aceste crime pe Antonescu, pe care îl acuză în mod explicit doar de instaurarea unui regim de abuzuri și persecuții în țară. Mai mult, atunci când menționează convoaiele „decimate de nemți în Transnistria” (Porumbacu 1968, 137), lasă impresia că în spatele crimelor oribile petrecute pe acest teritoriu s-ar afla doar germanii. Scrie, în schimb, în termeni foarte clari despre genocidul evreilor în lagărele naziste, alimentând astfel negaționismul selectiv, o componentă definitorie a narațiunii explicative oficiale, menită să ascundă realitățile autohtone și să deplaseze atenția asupra Germaniei naziste și a colaboratorilor săi, alții decât România. De remarcat, în legătură cu romanul său, este că reușește totuși să ofere o imagine detaliată a vieții comunității evreiești bucureștene în anii prigoanei antisemite și informații relevante despre modul în care acest context a influențat opțiunea unora dintre evreii români pentru comunism.

Politica de distanțare față de Uniunea Sovietică va face posibilă apariția, în această perioadă, a unor scrieri precum povestirea cu caracter memorialistic a lui Mihai Novicov, *În Valea Sadului*¹, în care se menționează clar că, în septembrie 1942, din lagărul de la Târgu Jiu „fuseseră trimiși într-un lagăr din așa-numita «Transnistrie», la Vapniarka, internații politici evrei” (1960, 5). Tot în intervalul 1960-1971, în cadrul campaniei de condamnare a fascismului, sunt reluate referirile la deportarea romilor în scrieri precum romanul lui Mihail Sadoveanu, *Cântecul Mioarei*, publicat fragmentar² în 1961 în „Viața Românească” sau schița lui Ion Lăncrănjan, *În genunchi*, publicată în noiembrie 1967 în „Scînteia”.

Identitatea etnică a victimelor Holocaustului nu este însă precizată în toate scrierile publicate în această perioadă. Un exemplu în acest sens îl reprezintă de romanul *Șatra* al lui Zaharia Stancu, publicat în 1968 la Editura pentru Literatură. Deși în perioada postbelică Zaharia Stancu scrie o literatură angajată, deschizând, după cum arată Nicolae Manolescu, drumul realismului socialist cu romanul *Desculț* (2008, 949), în romanul *Șatra*, menționează același critic, orientarea lui s-ar fi schimbat: „Autorul n-a mai repetat eroarea de a transforma sugestia unui timp istoric în evenimente localizabile și interpretate tendențios, ca în istoriografia rolleriană³” (2008, 950). Romanul din 1968, conceput sub forma unei parabole a morții, spune povestea unei șatre evacuate pe timp de război de autorități înspre Răsărit, dincolo de un fluviu nenumit, într-un ținut arid și pustiu unde cei mai mulți dintre romii nomazi își găsesc sfârșitul. Precauțiile lui Zaharia Stancu nu sunt însă legate neapărat de folosirea în scop propagandistic a subiectului romanului său, ci, mai degrabă, de evitarea unor interpretări tendențioase care ar fi putut să-i aducă acuzații de deviere de la ideologia

¹ Publicată în numărul 12 din 1960 al revistei „Viața Românească”.

² Apare în volum în 1971, la Editura Cartea Românească.

³ Referire la lucrările lui Mihail Roller, academician comunist care a rescris istoria României din perspectivă stalinistă. A se vedea, spre exemplu, Roller 1947 și Roller 1952.

de partid și să reaprindă astfel un vechi conflict cu Nicolae Ceaușescu¹. În ciuda intențiilor autorului de a plasa acțiunea în afara unui timp istoric identificabil, receptarea romanului *Șatra* în publicațiile oficiale ale partidului urmărește, dimpotrivă, reperarea cu exactitate a circumstanțelor temporale care pot fi exploatate din punct de vedere ideologic. Astfel, în cronica romanului publicată în „Scînteia”, Valeriu Râpeanu afirmă: „Ne aflăm în timpul celui de-al doilea război mondial [sic!] când fascismul promova disprețul față de om, uciderea în masă.” (1969, 4), fără să precizeze însă locul deportării romilor, Transnistria.

Nici în piesa de teatru a lui F. Aderca, *Muzică de balet*², publicată în „Viața Românească” în 1971, anul comemorării a 30 de ani de la Rebeliunea legionară, nu există referiri sau indicații cu privire la identitatea evreiască a vreunora dintre personaje. În *Scurt istoric al piesei*, Marcel Aderca precizează însă că *Muzică de balet* a fost scrisă în februarie-aprilie 1941, ca urmare a reținerii și a torturării tatălui său, alături de alți evrei, în timpul Rebeliunii legionare (1971, 7). Piesa lui F. Aderca nu conține însă referiri explicite la Pogromul de la București, intenția autorului fiind, după cum precizează Marcel Aderca, de a expune mecanismele terorii, specifice regimurilor totalitare, mai ales celui nazist, și de „a ridica întâmplarea pe care a trăit-o pe un plan de generalitate (care exclude atât amintirea sentimentală și îngrozită, cât și răfuiala), încercând-o cu semnificațiile luptei omului pentru realizarea umanității sale” (1971, 8). Chiar dacă își așază piesa sub umbrela umanitarismului sub care se situase și doctrina comunistă, *Muzică de balet* este scoasă în 1945 din repertoriul Teatrului Național din București, după doar câteva repetiții (1971, 8). Abia în 1971, când atacurile la adresa fascismului încep să se direcționeze cu precădere la adresa legionarilor, ajunge la public, doar la cel cititor însă. Autoritățile permit menționarea abuzurilor și a crimelor comise împotriva populației evreiești în timpul Rebeliunii legionare nu cu intenția de a recunoaște Holocaustul din România, ci pentru a evidenția așa-zisul „merit istoric” al PCR care s-ar fi „ridicat cu putere împotriva dezmățului fascist din zilele rebeliunii” [s.a.] (Fătu, Spălățelu 1971, 2).

Anii de radicalizare a comunismului naționalist

În perioada 1971-1989, o perioadă de revenire la politica de rigiditate dogmatică, subiectele despre evenimentele din cronologia Holocaustului nu sunt închise, ci supuse unui control strict. După război, sunt publicate în afara țării o serie de studii³ în care se arată responsabilitatea autorităților române în exterminarea evreilor din țară, din

¹ La baza acestui conflict ar fi stat activitatea lui Stancu în calitate de agent al Siguranței. Pentru detalii legate de această situație, a se vedea articolul lui Florin Mihai, *Cerberul Ceaușescu contra lui Zaharia Stancu, „agentul Siguranței”* (Mihai 2012).

² Este inclusă în volumul *Teatru* (Aderca 1974).

³ A se vedea, spre exemplu, Alexander Dallin, *Odessa, 1941-1944* (1957), Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (1961), Julius S. Fisher, *Transnistria* (1969), Dora Litani, articolul *The Destruction of the Jews of Odessa in the Light of Rumanian Documents* (1967) și volumul *Transnistria* (1981), Jean Ancel, *Documents concerning the fate of Romanian Jewry during the Holocaust* (1986), Ion C. Butnaru, *Holocaustul uitat* (1985).

teritoriile recucerite și din Transnistria, discuțiile pe această temă luând amploare la nivel internațional în anii '80. Prin urmare, regimul comunist ceaușist încearcă să contracareze acuzația de implicare activă a României în Holocaust printr-o serie de versiuni proprii făcute publice nu numai prin intermediul Institutului de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă CC al PCR, ci și prin mijloacele de transmitere către mase a ideologiei, prin organele de presă ale partidului.

Într-o astfel de publicație, revista „Era Socialistă”, apare articolul *Un episod tragic din perioada dictaturii militaro-fasciste*, articol referitor la „pogromul de la Iași, săvârșit în zilele de 29-30 iunie 1941 de trupe naziste și elemente legionare împotriva forțelor democratice, antifasciste și, în mod deosebit, împotriva populației evreiești, masacru în cursul căruia au fost asasinate peste 3000 de persoane” (Badea 1981, 38). În legătură cu Pogromul de la Iași, tendința este, așadar de a disculpa regimul antonescian și de a-i indica exclusiv pe germani și pe legionari drept făptuitori, iar pe antifasciști drept victime, dintre care evreii ar reprezenta o categorie subsecventă. Mai mult, numărul de „persoane” asasinate este cu mult diminuat. Subliniind rolul de lider al PCR în lupta împotriva fascismului, articolul condamnă „politicile inumane, antinaționale, de asuprire a evreilor” și „practica deportării evreilor în Transnistria” (Badea 1981, 39), în contextul unor „manifestări fâțișe de terorism de dreapta, de neofascism” în unele țări din Occident (Badea 1981, 39).

Cu supratitlul *Nedezmințita omenie românească rostindu-se în vremuri de restriște*, sunt publicate în „Almanah Flacăra” trei articole menite să „clarifice” din perspectivă oficială „problema evreiască și poziția României și a românilor față de prigoana rasială dezlănțuită de hitlerism”, deoarece „această problemă a fost și mai este, nu o dată, tratată în mare, fără un discernământ necesar în privința împărțirii răspunderilor și a descrierii și definirii exacte a actelor de atitudine, socială, politică și umană consumate în epocă” (1982, 306). Primul¹ dintre aceste trei articole, intitulat *Situația evreilor din România în anii regimului antonescian*, este semnat de Aurică Simion, cercetător științific la Institutului de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă CC al PCR. Scopul acestui articol este de a susține poziția negaționistă a regimului Ceaușescu în privința Holocaustului, poziție reiterată în partea introductivă: „Singura țară din Europa cotropită sau dominată de naziști în care nu s-a aplicat «soluția finală» împotriva evreilor a fost România.” [s.a.] (1982, 306). Pentru a susține această teză, A. Simion prezintă principalele momente care au afectat situația evreilor în perioada regimului Antonescu, însoțind această prezentare de explicații în conformitate cu punctul de vedere al autorităților politice. Este recunoscută, în mare, politica antisemită, discriminatorie a regimului Antonescu, însă atunci când aduce în discuție evenimentele în timpul cărora evreii sunt masacrați, adevărul istoric este serios distorsionat.

¹ Al doilea articol, publicat de Oliver Lustig cu titlul *Datoria sacră a celui care a fost martor ocular al crimelor naziste* este un articol în care autorul susține că, în comparație cu țările care și-au trimis evreii în lagărele naziste, în România nu se poate vorbi de genocid. În cel de-al treilea, *Amintiri de la Barașeum*, Nicolae Minei susține că supraviețuirea teatrului Barașeum s-ar fi datorat sprijinului acordat de publicul român.

În cazul Pogromului de la București, evreii uciși sunt prezentați ca cele 118 victime „dintre cei 236 de cetățeni care și-au pierdut viața în timpul rebeliunii” (Simion 1982, 307). În ceea ce privește Pogromul de la Iași, A. Simion ia ca reper explicațiile date de Aurel Karetcki și Maria Covaci în volumul *Zile însângerate la Iași. 28-30 iunie 1941*, apărut la Editura Politică în 1978. Astfel, autoritățile militare germane care ar fi preluat controlul asupra orașului ar fi organizat masacrul de la Iași, ca parte a unui plan mai extins de exterminare a evreilor, plan derulat de Hitler în acea vară și în alte orașe europene (Kovno, Riga, Tallin), precum și în Galiția de Est. Alături de militarii germani, printre autori s-ar fi aflat legionari și soldați români aflați în trecere prin oraș, precum și civili catalogați drept „derbedei”. Autoritățile civile române, împiedicate de germani să intervină, ar fi reușit totuși să salveze viața unui număr însemnat de evrei. La salvarea evreilor ar fi participat și populația orașului. Potrivit acestei versiuni, Antonescu nu numai că nu ar fi fost implicat sub nici formă, ci, mai mult, ar fi luat măsuri de restabilire a ordinii și de pedepsire a autorilor români.

Deportările în Transnistria sunt prezentate în cadrul mai larg al „politicii guvernului antonescian de reprimare a partidului comunist și a celorlalte forțe democratice precum și de pedepsire aspră a tuturor celor care încălcau legislația economică excepțională a statului din vreme de război” (Simion 1982, 310), politică pusă în practică prin internarea, inițial în lagărele din țară, apoi, la sfârșitul anului 1941, în cele „înființate pe teritoriul sovietic, dincolo de Nistru (Grosulovo, Rîbnița, Vapniarka, Berezovka)” (Simion 1982, 310). Se precizează că în lagărele de dincolo de Nistru au fost trimiși doar „deținuți *politici* și *nepolitici* de naționalitate evreiască” [s.a.], deținuți care „au fost supuși unui regim deosebit de dur (hrană insuficientă, izolare aproape totală de familie și de societate etc.), dar „fără a se urmări exterminarea fizică a celor internați” (Simion 1982, 310). Moartea „unui număr dintre evreii deportați în Transnistria” (Simion 1982, 310), fără a se preciza cu exactitate care este acest număr, e pusă pe seama unor derapaje ale autorităților în teritoriu și ale actelor criminale săvârșite la Rîbnița de naziști și colaboraționiști.

Autorul articolului ține să sublinieze ideea că, deși politica guvernului Antonescu față de evrei este condamnabilă, „exclusea genocidul” (Simion 1982, 310). Antonescu nu numai că nu este găsit direct responsabil de exterminarea evreilor în Transnistria, mai mult, s-ar fi împotrivit cererilor germanilor de a-i deporta pe evreii din România în lagărele naziste. Cazul excepțional al României printre celelalte state europene „ocupate sau dominate de naziști” (Simion 1982, 306) s-ar datora nu numai autorităților române, ci mai ales cetățenilor români care au refuzat să acorde sprijin germanilor în organizarea și punerea în aplicare a planului de exterminare a evreilor. În plus, o serie de figuri emblematice ale mediului politic și cultural ar fi intervenit în sprijinul cetățenilor evrei. În prima linie a apărării evreilor de intenția naziștilor de a-i extermina s-ar fi aflat, bineînțeles, PCR, care, după răsturnarea guvernului Antonescu, ar fi luat toate măsurile pentru a fi „reintegrați în totalitatea drepturilor lor civile” (Simion 1982, 311).

La aceste interpretări de natură ideologico-politică sunt obligați să se raporteze toți autorii de memorii sau ficțiune care abordează în această perioadă subiecte legate de memoria Holocaustului. Relatările despre Transnistria sunt, în general, limitate la

deportările în lagărele Vapniarca, Grosulovo și Râbnița, accentul rămânând așadar pe persecuțiile de natură politică, pe activitatea propagandistică și de combatere a fascismului a deținuților comuniști, despre care, de obicei, nu se precizează că sunt evrei. Un exemplu în acest sens îl constituie volumul *Evadarea* de Dumitru Ivanovici și Alexandru Guțan, publicat în 1974 la Editura Eminescu, carte considerată în *Analele de Istorie* ca fiind „preponderent memorialistică, documentară și autobiografică” (Rauș 1975, 181). *Evadarea*, prin evocările din trecutul lui Dumitru Jenaru, fost militant ilegalist închis în lagărul de la Târgu Jiu, se arată în aceeași publicație, „reconstituie episoade din lupta comuniștilor și antifasciștilor, represuniile și sacrificiile pe care le-au avut a îndura” (Rauș 1975, 181). Unele dintre aceste episoade se referă la trimiterea deținuților politici evrei în lagărele de la Vapniarca, Grosulovo și Râbnița. Însă în *Evadarea* nu apar mențiuni clare cu privire la identitatea etnică a celor transferați în lagărele din Transnistria, doar câteva aluzii la „groaznicele măceluri ale ostaticilor” (Ivanovici, Guțan 1974, 88) explicate prin faptul că: „Exterminarea fizică se exercita ca un sistem gândit, teoretizat, ridicat la rang de ideologie, sprijinit de pseudoștiința rasismului și a altor schisme” (Ivanovici, Guțan 1974, 89). Despre un astfel de măcel, cel din martie 1944, de la Râbnița, relatează unul dintre deținuții de la Grosulovo întors în lagărul de la Târgu Jiu ca urmare a înaintării armatei ruse spre vest, însă consemnarea relatării acestuia nu iese cu nimic din versiunea standard asupra subiectului. Un alt exemplu de încadrare strictă în limitele ideologice ale timpului îl reprezintă episodul intitulat *Sabin Motora, un om între oameni*, inclus în volumul de memorii *Vremuri, oameni...* (1980) al lui Ștefan Voicu¹, un jurnalist de origine evreiască, născut Aurel Rotenberg. Închis în lagărul de la Târgu Jiu pentru activitate comunistă, este deportat împreună cu ceilalți deținuți evrei în toamna anului 1942 în Transnistria. Despre lotul din care a făcut parte, Ștefan Voicu declară că era un grup de „deținuți antifasciști” (1980, 169), fără să facă precizarea că era compus numai din evrei. Episodul referitor la Sabin Motora, comandantul lagărelor de la Vapniarka și Grosulovo, este scris cu ocazia morții acestuia, pentru a-i aduce un elogiu, după cum ține să precizeze autorul, celui care și-a riscat cariera și viața trimițându-i în țară pe deținuții din lagărul de la Grosulovo, în momentul retragerii trupelor române și germane din Transnistria. Rememorările lui Voicu referitoare la Transnistria evidențiază așadar două aspecte ale discursului oficial: angajarea până la ultima consecință a militanților ilegaliști în slujba cauzei comuniste și „nedezmînțita omenie românească”, întruchipată în Sabin Motora, cel care pentru faptele sale va primi mai târziu titlul de „drept între popoare”, dar care reprezintă o excepție în contextul războiului, nu o regulă așa cum se insinuează.

Referiri explicite la deportarea în Transnistria a evreilor din România apar în volumul *Sub camuflaj. Jurnal 1943-1944* al Mariei Banuș. În acest jurnal publicat în anul 1978, la Editura Cartea Românească, sunt menționate fugitiv și deportările din Basarabia și Bucovina de Nord. Deși insistă asupra ideii că în special evreii găsiți vinovați de activitate comunistă sunt deportați, Maria Banuș reușește totuși să transmită, printre rânduri, ideea că orice evreu, în urma unor pretinse învinuiri, putea fi trimis în Transnistria. Despre cine îi trimite pe evrei în Transnistria, scrie însă la modul

¹ Redactor-șef la revista „Lupta de clasă”, devenită, din septembrie 1972, „Era socialistă”.

impersonal, evitând să-l învinuiască în mod clar pe Antonescu: „puteam fi ridicați oricând” (1978, 48), „s-a dat ordin să fie deportați bărbații și tinerii de sex masculin, împreună cu familiile lor” (1978, 91). Spre deosebire de ce s-a publicat până în acel moment despre Transnistria, jurnalul ei include mărturii ale unor supraviețuitori ai deportărilor din care reiese implicarea colaboratorilor ucraineni și a populației locale în agresarea, jefuirea și asasinarea evreilor. Tot în aceste mărturii se fac referiri la condițiile inumane din locurile de deportare și la masacre din alte lagăre decât cel de la Râbnîța, respectiv la masacrele din lagărele din județul Goltă. În cazul lagărului de la Bogdanovka este indicată o cifră de 48.000 de morți, cifră confirmată în *Encyclopedia of Camps and Ghettos III* (Creangă 2018a, 811). Deși se vrea, în principal, o dare de seamă referitoare la perioada în care autoarea a activat în ilegalitate, jurnalul ei oferă detalii semnificative, în limitele permise, desigur, cu privire la viața comunității evreiești din ultimii ani ai guvernării Antonescu, comunitate profund afectată de continuarea românizării și de teama unor noi deportări.

Decizia Mariei Banuș de a nu arăta în mod clar responsabilitatea autorităților române pentru soarta evreilor în cel de-Al Doilea Război Mondial, precum și opțiunea Veronicăi Porumbacu de a se referi explicit, în *Voce și Val* (1976), cel de-al doilea roman autobiografic al ei, doar la „Holocaustul nazist” sunt explicabile prin inițiativele de reabilitarea parțială a lui Antonescu, inițiative care se derulau atât în cadrul „campaniei de albire a istoriei” (Braham 2002, 76), cât și în contextul procesului de consolidare a naționalismului comunist. După cum sesizează Lucian Boia, reabilitarea lui Antonescu începe în anumite zone ale mediilor culturale, odată cu apariția în 1975 a romanului *Delirul* de Marin Preda (1997, 76). Cosmetizarea figurii mareșalului, pe care Marin Preda îl prezintă în acest volum ca pe un om de stat dedicat în întregime intereselor României, optând pentru alianța cu Axa doar ca urmare a circumstanțelor nefavorabile soldate cu pierderi teritoriale, antisemit, dar nu criminal, are loc în cadrul tendinței vizibile la nivel oficial de reabilitare a figurilor reprezentative pentru tradiția naționalistă românească.

Startul procesului de reabilitare a mareșalului Antonescu îl dă, de fapt, după cum sesizează Randolph L. Braham, Nicolae Ceaușescu într-o declarație¹ politică din 1975, discurs în care devine vizibilă intenția de „a face curățenie în dosarele istorice ale perioadei de război în România” (2002, 76). Făcută cu ocazia aniversării a treizeci de ani de la victoria asupra Germaniei naziste, declarația face referire, fără să-i menționeze pe evrei, la „pogromuri și deportări” (1975, 569), la „peste 2000 de persoane” masacrate în timpul „pogromului împotriva forțelor antifasciste” de la Iași și la „circa 50 000 de cetățeni ai țării noastre” internați în „ghetourile și lagărele create pe teritoriul sovietic vremelnice ocupat” (1975, 570). Informația falsificată prin minimalizarea numărului de victime evreiești din timpul dictaturii antonesciene apare, în discursul lui Ceaușescu, în contrast cu cei „aproape 170 000 de cetățeni din Ardealul de nord” trimiși fie la muncă forțată în Germania, fie în lagăre, dintre care „peste 100.000 au fost uciși” (1975, 570). Recurge astfel la o strategie menită să cosmetizeze

¹ Inclusă în volumul 11 al culegerii de rapoarte, cuvântări și discursuri ale lui Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*. A se vedea Ceaușescu 1975, 567-576.

imaginea României prin comparație cu un exemplu negativ, cel al Ungariei horthiste, beneficiara „rușinosului Dictat de la Viena” (1975, 568).

E posibil ca disculparea lui Antonescu în ceea ce privește anumite aspecte ale politicii regimului său, precum și obiceiul de a transforma în propagandă de partid orice referire la abuzurile și crimele comise împotriva evreilor să-i determine pe unii autori să evite abordarea directă a unor astfel de subiecte. În acest fel procedează, spre exemplu, Norman Manea în volumul de povestiri *Octombrie, ora opt*, publicat în 1981 la Editura Dacia din Cluj-Napoca. O parte dintre aceste povestiri sunt narațiuni cu un caracter autobiografic în care revine obsesiv la acel timp al copilăriei când a fost deportat împreună cu toată familia în Transnistria (*Premize pentru Maria, Puloverul, Moartea, Puteam fi patru, Ghebele decolorate, Ceaiul lui Proust, Pisica, Marină cu păsări*). Cele mai multe dintre celelalte narațiuni reiau fie mai accentuat, fie în surdină motivul traumei care i-a deturnat în mod inexorabil existența. În niciuna dintre aceste scrieri nu se referă explicit la Transnistria, ci folosește termeni vagi precum „teritoriile ocupate” (1981, 11) sau „în ținuturi” (1981, 68). Nu menționează clar nici originea etnică a deportaților, pentru a se referi la aceasta reproducând întocmai clișeele cu care erau etichetați evreii în timpul regimul dictatorial antonescian: „trădători străini păgâni păduchioși, care trebuiau stârpiți fără milă, întru sănătatea prosperitatea puritatea neamului țării credinței” (1981, 11). Relatările despre transportul în vagoane de vite către aceste „ținuturi”, foamea și frigul îndurate aici, epidemia de tifos, masacrele, „stepa în flăcări” (1981, 11), munca tatălui plătită cu un sfert de pâine pe zi, munca mamei în „satele străine din jur” (1981, 22), abuzurile „autorităților de ocupație” (1981, 215) etc. sunt însă suficient de elocvente pentru a identifica subiectul la care se referă.

În condițiile în care subiectul Transnistria era supus unei agresive ideologizări, Norman Manea construiește în volumul *Octombrie, ora opt* un discurs critic la adresa acestei tendințe, mascat însă atât printr-o formulare atipică, ambiguă, precum și prin așezarea acestuia în linia discuțiilor, permise în acești ani, despre dogmatismul stalinist al anilor '50, respectiv despre abuzurile, tabuurile și absurditățile „obsedantului deceniu”, tematică pe care o abordează ostentativ în povestirea centrală a volumului, *Biografia robot*. Tentativa lui de aducere în spațiul public a unei perspective personale asupra subiectului Transnistria nu trece însă neobservată în rândurile susținătorilor comunismului naționalist. Încep astfel atacurile la adresa lui Norman Manea, cel mai virulent fiind cel publicat în revista *Săptămîna* de Corneliu Vadim Tudor care îl acuză că, relatând despre cazul Mariei, doica familiei, judecată pentru a-i fi ajutat în perioada deportării, face o „afirmație primejdioasă din care reiese că românii s-ar fi purtat bestial cu fii celorlalte naționalități” (1982, 3). Viziunea critică a lui Norman Manea asupra dogmatismului din anii '50, ironizat prin aceeași modalitate de reiterare a clișeele, e considerată de Vadim Tudor drept luare în derâdere a „epocii de început a construcției socialismului din România” (1982, 3). În plus, e învinuit și de persiflarea ideilor centrale ale ideologiei comuniste. Toate acestea ar fi demonstrat, în opinia lui Vadim Tudor, că Norman Manea nu este un comunist, un revoluționar adevărat (1982, 7).

Atacul împotriva sa are ca substrat, de fapt, publicarea în numărul 12 din 1981 al revistei „Familia” a unui interviu¹ pe care i-l acordă lui Gheorghe Grigurcu, interviu în care își exprimă dezacordul în legătură cu radicalizarea orientării naționaliste și antisemite a unor publicații centrale. Într-una dintre aceste publicații, revista „Flacăra”, este acuzat de Alexandru Andrițoiu, redactorul șef al revistei „Familia” în absența din țară a căruia fusese publicat interviul acordat lui Gheorghe Grigurcu, de „alunecări spre cosmopolitism², lovind involuntar în spiritul național al literaturii, și chiar denigrând acest spirit” (Purcaru, Andrițoiu 1982, 23).

Deși voalate, tentativele lui Norman Manea de a aduce în discuție, dintr-un punct de vedere personal, problematica Holocaustului în România sunt imediat reperate și virulent atacate, căci, în plină epocă de consolidare a naționalismului și de reabilitare a lui Ion Antonescu, devierile de la punctul de vedere oficial, eminentemente negaționist, nu sunt permise. În noua narațiune explicativă, sunt recunoscute deportările și crimele comise împotriva evreilor din Bucovina și Basarabia, însă genocidul, după cum arată Randolph L. Braham, este negat cu vehemență în „campania de albire a istoriei”, campanie în care datele istorice sunt falsificate pentru a atinge anumite obiective ale politicilor interne și externe:

„Pe plan intern se urmărea ca treptat să se realizeze, printre altele, reabilitarea mareșalului Ion Antonescu, dictatorul pronazist din timpul războiului, și purificarea dosarului de război al țării. În sfera politicii externe, se urmărea, îmbunătățirea imaginii României în străinătate, opunând comportamentul autointitulat «umanitar» al României față de evrei în perioada războiului, barbariei germanilor și, în special, celei a Ungariei – considerată inamicul tradițional al românilor.” (2002, 76).

Holocaustul din Transilvania de Nord

În comunism, Holocaustul din Transilvania de Nord este folosit, așadar, ca termen de comparație cu conotații negative în discursul negaționist, având rolul de a evidenția atitudinea așa-zis protectivă față de evrei a României în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial. Unul dintre artizanii acestei formule a fost Oliver Lustig, supraviețuitor al deportării în lagărele naziste, ofițer în Armata Română, doctor în istorie și economie politică, jurnalist și scriitor. În calitate de scriitor, publică o serie de volume de memorii³, de ficțiune⁴ și cu caracter documentar⁵, toate având ca subiect Holocaustul. În aceste volume, integrează în diferite variante, în funcție de perioada de apariție, clișeele comuniste cu privire la subiectul despre care scrie: principalele ținte

¹ Publicat cu titlul *Scriitorul – acea dreaptă conștiință în care semenii săi să poată crede*.

² În comunism, antisemitismul nu dispare, ci, după cum arată Randolph L. Braham, este „camuflat sub masca antic cosmopolitismului și a antisionismului” (2002, 75).

³ *Însemnări din preajma crematoriului* (Lustig 1957), *Însemnări din preajma crematoriului II* (Lustig 1958), *Din umbra crematoriului* (Lustig 1960), *Atunci...acolo, la Auschwitz* (Lustig 1977).

⁴ *Destin blestemat* (Lustig 1980), *Scrisori de dragoste spânzurate* (Lustig 1985a), *Martorii n-au dreptul să tacă* (Lustig 1986), *Jurnal însângerat* (Lustig 1987a).

⁵ *Dicționar de lagăr* (Lustig 1982a).

ale exterminărilor nu ar fi fost neapărat evreii, ci oamenii muncii care s-ar fi împotrivit noii ordini impuse de Hitler, cauza acestui așa-numit în epocă Holocaust uman ar fi constituit-o politicile imperialiste fasciste susținute de marile companii germane, comuniștii ar fi reprezentat singura soluție salvatoare în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial și în perioada care a urmat conflagrației ș.a. Mai mult, în cele patru volume de memorii, care nu sunt altceva decât rescrieri adaptate la contextul politic ale aceluiasi text de bază, insistă asupra vinei Ungariei în deportarea evreilor din Transilvania de Nord într-o manieră menită să susțină politica șovină și xenofobă a naționaliștilor comuniști.

Implicarea lui în sprijinul poziției negaționiste a României comuniste este vizibilă mai ales în articolele pe care le publică în calitate de jurnalist, respectiv de istoric, articole în care pune accentul pe „tradiționala omenie a poporului român”¹, unul dintre principalii factori care ar fi dus la salvarea evreilor din România, în contrast cu „sălbăticia cu care s-au aplicat legile de la Nürnberg în Ungaria horthystă” (1982b, 313). Oliver Lustig promovează o teorie a excepționalității, excepționalitate care vizează, pe de o parte, Ungaria, înfățișată în postura de unică țară din Europa implicată benevol în vânarea propriilor cetățeni de identitate evreiască, pe de altă parte, România, despre care afirmă în articolul *Excepție? ...Da, a fost excepție!*, publicat în „România literară”:

„Oricât de adânc ne dor morții din Transnistria, victimele pogromului hitleristolegionar de la Iași, nu putem, n-avem dreptul să nu arătăm că, totuși, în România — deși la cârmă se afla un guvern de dictatură militaro-fascistă, deși țara era cotropită de naziști — crimele împotriva populației evreiești n-au luat nici pe departe proporțiile celor din alte țări înfeudate Reich-ului nazist.” (1985b, 8).

Păstrează acest tip de abordare constând în exploatarea ideologică a tragediei evreilor din Transilvania de Nord în scopul evidențierii așa-zisului caz excepțional al României și în două articole publicate în revistele de istorie: *Denaturări și falsificări care jignesc și profanează memoria victimelor terorii horthyste*, publicat în numărul 3 din 1987 al „Analelor de istorie” și *În România „soluția finală” hitleristă nu a putut fi aplicată*, publicat în numerele 6 și 7 din 1988 ale „Magazinului istoric”.

¹ După cum sesizează Randolph L. Braham, „umanitarismul” ca atitudine definitorie a României în relația cu evreii în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial este un element tipic de discurs, vehiculat cu insistență de naționaliștii români în special în a doua jumătate a anilor '80. Folosit în „campania de dezinfectare a dosarelor istorice” în opoziție cu atitudinea Ungariei, acest clișeu este promovat în presă printr-o serie de relatări „în mare parte nefondate”, precum cele ale dr. Moses Carmilly-Weinberger, fost rabin-șef al comunității neologe din Cluj, și cele ale pictorului Raoul Șorban (2002, 82). În legătură cu aceste relatări în care se insistă asupra implicării românilor în operațiuni ample de salvare a evreilor din Transilvania de Nord, operațiuni care ar fi constat în organizarea unor rețele de gazde și călăuze care i-ar fi ajutat pe evrei să treacă frontiera cu România, unde ar fi beneficiat de un tratament indulgent, a se vedea, spre exemplu, cele două dosare tematice publicate de Adrian Riza în Almanah „Luceafărul”: *România, pământ al speranței. Fascism și antifascism pe meleaguri transilvane. Rețeaua omeniei* (Riza 1986) și *Contribuția antifascistă a populației din România, 1940-1944. Rețelele omeniei* (Riza 1989).

Dintr-o perspectivă puternic ideologizată își redactează și Iosif Micu cele patru cărți care fac referire la politicile și practicile criminale naziste în Transilvania de Nord: *Am supraviețuit lagărului hitlerist. Memorii despre Buchenwald* – 1970; *41 de zile în ghearele DEF-ului* – 1974, *EROICA – via Buchenwald* – 1977; *Lagărul morții, dar și al demnității* – 1987. În aceste scrieri ce se vor cu caracter memorialistic și documentar, în care abordează subiecte precum activitatea ilegală a comuniștilor din zona Sălajului și tratamentul deportaților în lagărul de la Buchenwald, Iosif Micu încearcă să prezinte lupta comuniștilor persecutați de naziști și închiși în lagăre într-o aură exagerat eroică, focalizare care lasă în umbră genocidul evreilor.

Nu toate mărturiile despre Holocaustul din Transilvania de Nord urmăresc scopuri ideologico-politice. Unele dintre acestea sunt totuși publicate, deoarece nu fac referire la aspecte care ar contrazice discursul oficial, putându-li-se atribui o valență ideologică în momentul recenzării. În această categorie intră mărturiile a trei autoare care își redactează textele memorialistice în limba maghiară, Simon Magda, Olga Lengyel și Ágnes Rózsa, precum și cea a lui Elie Wiesel.

Prima ediție a memoriilor Magdei Simon este publicată în 1967 în limba maghiară¹, la Editura pentru Literatură. În 1969, la aceeași editură, apare ediția în limba română, *Pe marea bandă rulantă. Reportaj despre moarte*. În intenția de a documenta modul de funcționare a mașinăriei de exterminare naziste, Simon Magda descrie și explică toate etapele acestui proces, insistând asupra principiilor de organizare a lagărelor create în scopul lichidării evreilor europeni. Referindu-se la planul deportării evreilor din Transilvania de Nord, face precizarea că la ducerea la îndeplinire a acestuia au contribuit atât autoritățile statului horthist, cât și populația locală, precizare care va fi folosită în scop propagandistic de vocile naționaliste din presa vremii. În revista „Familia”, spre exemplu, publicarea volumului Magdei Simon e justificată prin necesitatea de a documenta prin mărturii autentice „barbariile fascismului german” (Robotoș 1968, 2). Cartea e apreciată nu numai pentru talentul literar al autoarei, ci și pentru potențialul ei ideologic, fiind considerată „un strigăt de protest împotriva neofascismului german” (Robotoș 1968, 2).

Memoriile Olgăi Lengyel au fost publicate pentru prima dată în limba română în 1986 la Editura Dacia din Cluj-Napoca, într-un volum tradus din limba spaniolă, purtând titlul *Cuptoarele lui Hitler*. Prima ediție a memoriilor ei traduse din limba maghiară apăruse la Paris în 1946, cu titlul *Souvenirs de l'au-delà*, fiind urmată de publicarea în 1947 a celei în limba engleză, cu titlul *Five chimneys: the story of Auschwitz*.

Deși în 1986 Olga Lengyel era stabilită la New York (Hurezean 2016), cartea ei de memorii primește permisiunea de a fi publicată în România. Motivele sunt elocvent expuse într-o cronică a volumului, semnată de Virgil Lazăr în *Tribuna*. Importanța volumului, susține autorul articolului, constă nu numai în contribuția personală la documentarea Holocaustului nazist, ci, mai ales în „concluziile generale de factură politică” (1987, 2). Din acest punct de vedere, meritul cărții ar consta, în opinia lui Virgil Lazăr, în sublinierea implicării active a Ungariei pronaziste în deportarea

¹ *A nagy futószalagon – Riport a halálról*, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó.

evreilor aflați în interiorul granițelor sale și în menționarea sprijinului oferit de populație în acest sens (1987, 2). Făcând referire la soarta evreilor din Cluj, orașul de origine al autoarei, cartea de memorii a Olgăi Lengyel este folosită în sprijinul legitimării discursului naționalist comunist referitor la Holocaust, un discurs în care subiectul cedării forțate a Transilvaniei de Nord către Ungaria horthistă apare în mod recurent.

În același scop este acceptată în 1989 publicarea la Editura Univers a volumului *Noaptea. Porțile pădurii*¹ în care sunt incluse memoriile lui Elie Wiesel, devenite scrieri de referință în discuțiile despre literatura Holocaustului la data apariției în limba română. Notorietatea autorului putea fi, așadar, folosită pentru a întări poziția acuzatoare a României la adresa Ungariei horthiste. Mai mult, așa cum se sugerează în prefața semnată de Ion Brad, putea fi exploatat ideologic motivul „umanitarismului” românesc, dat fiind că Gregor, personajul principal al romanului *Porțile pădurii*, este adăpostit în satul natal al doicii sale, românca Maria, atunci când este hăituit de jandarmii horthiști, deși povestea lui de supraviețuire nu susține această idee, dimpotrivă.

Tot în intenția de a sublinia ideea că, în România, nu se poate vorbi de Holocaust decât în cazul Transilvaniei de Nord, este republicat în trei ediții² volumul de memorii al doctorului Nyiszli Miklós, publicat inițial la Oradea, în 1946, cu titlul *Dr. Mengele boncolórvosa voltam az auschwitzi krematóriumban* (*Am fost medicul autopsier al doctorului Mengele în crematoriul de la Auschwitz*).

Dacă nu subminează narațiunea oficială, referirile la Holocaustul din Transilvania de Nord sau la atrocitățile comise împotriva evreilor exclusiv din vina germanilor sunt permise, chiar încurajate, și în scrieri precum romanul *Apa* (1973) al lui Alexandru Ivasiuc, în care manipularea ideologică nu vizează neapărat Holocaustul, în romanul SF *Grădina zeilor* de Camil Baciuc (1968) în care nu există, cel puțin aparent, această intenție. Se urmărește astfel să se consolideze în conștiința publică ideea de „Holocaust nazist”, strategie prin care se deplasează atenția asupra Holocaustului din alte țări. În acest context sunt publicate, spre exemplu, *Trădarea lunii* (1968) de Alexandru Jar, un roman despre Holocaustul din Lituania, volumul de povestiri

¹ Memoriile lui Elie Wiesel referitoare la experiența deportării împreună cu tatăl său în lagărele naziste au fost redactate în idiș. O versiune a acestui manuscris, redusă semnificativ de la 862 de pagini la 253, este publicată în idiș la Buenos Aires în 1956, cu titlul *...Un di Velt Hot Geshvign* [*Și toată lumea a tăcut...*] (Wiesel 1956). În 1958, este publicată la Paris ediția în limba franceză, *La Nuit*, cu o prefață de François Mauriac, un volum însumând 178 de pagini (Wiesel 1958). Ediția în limba engleză, o traducere de 116 pagini din limba franceză, a fost publicată în 1960 la New York, cu titlul *Night*. Romanul *Porțile pădurii* este redactat în limba franceză și publicat în 1964 la Paris (Wiesel 1964).

² Prima reeditare apare la Editura pentru Literatură, în limba maghiară, cu titlul *Orvos voltam Auschwitzban* (Nyiszli 1964), următoarele două sunt publicate în limba română, una la Editura pentru Literatură (Nyiszli, 1965), cealaltă la Editura Eminescu (Nyiszli 1971).

Obsesia (1960) de Ioan Grigorescu și romanul *Badenheim 1939*¹ (1988) de Aharon Appelfeld.

Nu toate volumele despre Holocaustul în Transilvania de Nord publicate într-o limbă străină sunt traduse în limba română. Un astfel de caz îl constituie, spre exemplu, jurnalul autoarei Ágnes Rózsa, *Jövölesők. Nürnbergi lágernapló 1944-45*, publicat în limba maghiară² în 1971, la Editura Kriterion. Redactat de Ágnes Rózsa sub forma unor scrisori către soțul ei, înregimentat în detașamentele de muncă obligatorie, acest jurnal, o scriere cu un pronunțat caracter personal, nu este reeditat în comunism în limba română, având posibilități limitate de a fi folosite pentru propaganda în masă. Un alt exemplu îl reprezintă jurnalul Anei Novac, născută Zimra Harsányi, un volum interzis în România³, deoarece autoarea nu numai că ia în derâdere tiparele discursive comuniste referitoare la Holocaust, ci, mai mult, le contrazice prin relatări care subminează mitul eroului comunist.

Trecute sub tăcere sunt și volumele publicate în afara țării care depun mărturie despre Holocaustul din România. Unul dintre acestea este cartea de memorii a Soniei Palty, publicată la Tel Aviv în 1980 și 1989, cu titlul sugestiv *Evrei, treceți Nistrul!*, în care autoarea arată clar că deportările în Transnistria și genocidul evreilor au avut loc din ordinul lui Antonescu. Nu se vorbește în România nici despre volumul autobiografic *Pogrom* al lui Eugen Luca, publicat în 1989, tot în Israel, volum în care autoritățile române sunt indicate ca fiind, în mare măsură, responsabile pentru Pogromul de la Iași.

Concluzie

În comunism, ideile centrale ale discursului oficial cu privire la Holocaustul din România rămân în linii mari unitare, neieșind din cadrul negaționismului selectiv și deflectiv. Prin urmare, în discursul public, Holocaustul din România este trecut sub tăcere sau negat, în timp ce subiectul Holocaustului din Transilvania de Nord este abordat de pe poziții naționaliste, de orientare antimaghiară. În spațiul public, au apărut totuși câteva informații referitoare la evenimente din cronologia Holocaustului, însă aceste informații, în acești ani de criză a adevărului și a libertății de exprimare, au exclus ideea de genocid și au fost falsificate în scop propagandistic, în funcție de diversele variante ale doctrinei oficiale. Dacă în anii '50, cei câțiva autori care scriu despre evenimente din cronologia Holocaustului urmăresc îndeaproape dezideratele ideologice impuse de Moscova, în anii '60, evreii sunt menționați ca victime ale

¹ Având ca subiect deportarea evreilor dintr-un oraș turistic din Austria, acest volum este publicat în limba română fără prefată și fără precizarea că autorul, originar din Bucovina, este un supraviețuitor al deportărilor în Transnistria.

² În 1978, e reeditat la Editura Magvető din Budapesta (Rózsa 1978). În limba română, jurnalul lui Ágnes Rózsa este publicat abia în 2014, cu titlul *Jurnal de lagăr de la Nürnberg: 1944-1945* (Rózsa 2014).

³ Persecutată de comuniști și urmărită de securitate, Ana Novac emigrează în 1965 în Ungaria. Aici își publică, sub numele de la naștere, jurnalul redactat clandestin în lagărele naziste: *A téboly hétköznapijai* (Harsányi 1966). Jurnalul ei este reeditat în mai multe limbi, în română apărând doar după 1989, în două ediții: *Cele mai frumoase zile ale tinereții mele* (Novac 2004) și *Frumoasele zile ale tinereții mele* (Novac 2021).

fascismului, în timp ce în anii '80, anii naționalismului comunist xenofob și șovin, unii autori urmează fără abateri linia oficială, alții nu pun probleme ideologice, alții, cum e cazul lui Norman Manea, încearcă, nu fără consecințe, să conteste poziția oficială.

În ceea ce privește tipurile de texte apărute în spațiul publicistic în acești ani, se poate observa proliferarea literaturii de ficțiune, o opțiune care le permite unora dintre autori să se folosească de relația acestor texte cu adevărul istoric pentru a-l denatura în scopuri propagandistice. Textele cu caracter memorialistic sau documentar suferă, la rândul lor, în cele mai multe dintre cazuri, manipulări ideologice, fie din intenția autorilor fie din cea a recenzenților. Literatura despre Holocaust, devine, așadar, un instrument de mistificare, menit să susțină poziția vehement negaționistă a României referitoare la acest subiect, o strategie prin care memoria Holocaustului este ocultată sau alterată.

Referințe bibliografice

- ** 1950. *Cerem interzicerea armei atomice*, in „Luptătorul”, anul V, seria II, nr. 662, p. 2.
- ** 1951. *Sfârșitul pribegiei*, in „Scânteia”, anul XX, nr. 2074, p. 2.
- ** 1954. *10 ani de la masacrul de la Ribnița*, in „Scânteia”, anul XXIII, nr. 2922, p. 2.
- ** 1954. *10 ani de la asasinarea lui Lazăr Grumberg și Bernath Andrei*, in „România liberă”, anul XII, nr. 2940, p. 3.
- ** 1982. *Nedezmințita omenie românească rostindu-se în vremuri de restriște*, in „Almanah Flacăra”, p. 306-316.
- ** 2004. *Raport final al Comisiei Internaționale pentru studierea Holocaustului din România*, Președintele comisiei: Elie Wiesel. Editori: Tuvia Friling, Radu Ioanid, Mihai E. Ionescu. Iași: Editura Polirom.
- ** 2024. *Ribnița însângărată. Mărturii din acele zile. Cu o corespondență între supraviețuitori*. Prefață de Radu Ioanid. Introducere de Paul A. Shapiro. Argument de Ofelia Thirer. Postfață de Mihaela Gligor. Oradea: Ratio et Revelatio.
- Aderca, F. 1971. *Muzică de balet*. Scurt istoric al piesei de Marcel Aderca, in „Viața Românească”, anul XXIV, nr. 3, p. 7-54.
- Aderca, F. 1974. *Teatru*. Ediție îngrijită și prefațată de Marcel Aderca. București: Editura Cartea Românească.
- Adorno, Theodor W. 1973. *Negative Dialectics*. New York: Continuum.
- Adorno, Theodor W. 1983. *Cultural Criticism an Society*, in Theodor W. Adorno, *Prisms*. Translated from the German by Samuel and Shierry Weber. Cambridge: Massachusetts MIT Press, p. 17-34.
- Ancel, Jean (ed.). 1986. *Documents concerning the fate of Romanian Jewry during the Holocaust*, 12. Vols. New York: The Beate Klarsfeld Foundation.
- Appelfeld, Aharon. 1988. *Badenheim 1939*. În românește de Antoaneta Ralian, București: Editura Univers.
- Baciu, Camil. 1968. *Grădina zeilor*. București: Editura Tineretului.
- Badea, Marin. 1981. *Un episod tragic din perioada dictaturii militaro-fasciste*, in „Era socialistă”, anul LXI, nr. 12, p. 38-39.
- Banuș, Maria. 1949. *Poezii*. București: Editura pentru Literatură și Artă a Societății Scriitorilor din R.P.R.
- Banuș, Maria. 1978. *Sub camuflaj. Jurnal 1943-1944*. București: Editura Cartea Românească.
- Bercu, Iosif. 1950. *Sionismul – dușman al oricărui evreu cinstit*, in „Scânteia”, anul XIX, seria III, nr. 1752, p. 2.
- Bercu, Iosif. 1954. *În lumina faptelor*, in „România liberă”, anul XII, nr. 3027, p. 3.
- Beuran, Grigore. 1959a. *Între două linii* (I), in „Tribuna”, anul III, nr 27 (126), p. 4-5.
- Beuran, Grigore. 1959b. *Între două linii* (II), in „Tribuna”, anul III, nr 28 (127), p. 4-5.
- Beuran, Grigore. 1959c. *Între două linii* (III), in „Tribuna”, anul III, nr 29 (128), p. 4-5.
- Beuran, Grigore. 1962. *Ochi adânci*. București: Editura pentru Literatură.
- Boia, Lucian. 1997. *Istorie și mit în conștiința românească*. București: Humanitas.

- Braham, Randolph L. 2002. *Naționalismul român și viziunea disculpabilizantă a istoriei. Folosirea Holocaustului în scopuri politice*, in Randolph L. Braham (ed.). *Exterminarea evreilor români și ucrainenii în perioada antonesciană*. Traducere de Lucia Vitcowsky. București: Hasefer, p. 73-88.
- Butnaru, I.C. 1985. *Holocaustul uitat: Considerațiuni istorice, politice și sociale cu privire la antisemitismul românesc*. s.l.: s.n.
- Călin, Vera. 1954. *G. Călinescu: «Bietul Ioanide»*, in „România liberă”, anul XII, nr. 2910, p. 2-3.
- Călinescu, G. 1960. *Scrinul negru*. București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă.
- Ceșescu, Nicolae. 1975. *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 11. București: Editura Politică, p. 567-576.
- Creangă, Ovidiu. 2018a. *Bogdanovca*, in *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945*, Volume III: *Camps and Ghettos under European Regimes Aligned with Nazi Germany*. Edited by Geoffrey P. Megargee and Joseph R. White. Published in association with the United States Holocaust Memorial Museum. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, p. 611-612.
- Creangă, Ovidiu. 2018b. *Râbnița*, in *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945*, Volume III: *Camps and Ghettos under European Regimes Aligned with Nazi Germany*. Edited by Geoffrey P. Megargee and Joseph R. White. Published in association with the United States Holocaust Memorial Museum. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, p. 747-748.
- Crețu, Bogdan. 2015. *Sub lupa Securității. Asaltul cetății. Dosarul de Securitate al lui G. Călinescu - I. Opreșan*, in „Observator cultural” [online], nr. 761, <https://www.observatorcultural.ro/articol/sub-lupa-securitatii/>, ultima accesare la 11.11.2025.
- Cosma, Mihail. 1949. *Maria Banuș: «Bucurie»*, in „România liberă”, anul VII, nr. 1393, p. 2.
- Dallin, Alexander. 1957. *Odessa, 1941-1944: a case study of soviet territory under foreign rule*. Santa Monica: Rand Corporation.
- Eskenasy, Victor. 1994. *The Holocaust and Romanian Historiography: Communist and Neo-Communist Revisionism*, in Randolph L. Braham (ed.). *The Tragedy of Romanian Jewry*. New York: Columbia University Press, p. 173-236.
- Fătu, M., Spălățelu, Ion. 1971. *Apogeul unei politici antinaționale și antidemocratice respinsă cu fermitate de întregul popor român. 30 de ani de la rebeliunea legionară*, in „Scnteia”, anul XL, nr. 8675, p. 2.
- Fisher, Julius S. 1969. *Transnistria: The forgotten cemetery*. South Brunswick [N.J.]: T. Yoseloff.
- Florian, Alexandru. 2011. *The Perception of the Holocaust in Historiography and in the Romanian Media*, in Valentina Glajar and Jeanine Teodorescu (eds.). *Local History, Transnational Memory in the Romanian Holocaust*. New York: Palgrave Macmillan, p. 19-45.
- Gall, Matei. 1944a. *Râbnița cimitirul luptătorilor pentru libertatea României. Supraviețuitorii cer dreptate!*, in „România liberă”, anul II, nr. 21, p. 3.
- Gall, Matei. 1944b. *Asta n'o vom uita! Cine și cum a murit la Râbnița*, in „România liberă”, anul II, nr. 23, p. 3.
- Gall, Matei. 1956. *Masacrul*. București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă.
- Gall, Matei. 1997. *Eclipsa*. București: Editura Du Style.
- Gheorghiu-Dej, Gh. 1959. *15 ani de la masacrarea luptătorilor antifasciști în închisoarea de la Râbnița. Scrisoarea tovarășului Gh. Gheorghiu-Dej trimisă din lagărul de la Tg. Jiu*, in „Scnteia”, anul XXVIII, nr. 4474, p. 3.
- Grigorescu, Ioan. 1957. *Cinema Madagascar*. București: Editura Tineretului.
- Grigorescu, Ioan. 1960. *Obsesia*. București: Editura Tineretului.
- Grigurcu Gheorghe, Manea Norman. 1981. *Scriitorul – acea dreaptă conștiință în care semenii săi să poată crede*, „Familia”, nr. 12, p. 6-7.
- Gușu, Cosmina. 2015. *Matei Gall: Interviu* [online], <https://www.inshr-ew.ro/matei-gall-interviu/>, ultima accesare la 11.11.2025.
- Harsányi, Zimra. 1966. *A téboly hétköznapijai: egy diáklány naplójából*. Budapest: Kozmosz Könyvek.
- Hilberg, Raul. 1961. *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books.
- Hurezean, Ruxandra. 2016. *Tabloul lumii pictat de Olga Lengyel* [online], in „Sinteza”, <https://www.revistasinteza.ro/tabloul-lumii-pictat-de-olga-lengyel>, ultima accesare la 11.11.2025.
- Ioanid, Radu (ed.). 2015. *Securitatea și vânzarea evreilor. Istoria acordurilor secrete dintre România și Israel*. Prefață de Paul Shapiro. Iași: Editura Polirom.

- Ionescu, Arleen, Tucan, Dumitru. 2025a. *Representations of the Romanian Holocaust in testimonial literature and films: from trivialization, denial to working through the past (I)*, in „Swedish Journal of Romanian Studies”, Vol. 8. No. 1, p. 180-210, disponibil la <https://journals.lub.lu.se/sjrs/article/view/27311/24118>, ultima accesare la 11.11.2025.
- Ionescu, Arleen, Tucan, Dumitru. 2025b. *Representations of the Romanian Holocaust in testimonial literature and films: from trivialization, denial to working through the past (II)*, in „Swedish Journal of Romanian Studies”, Vol. 8. No. 2, p. 119-145, disponibil la <https://journals.lub.lu.se/sjrs/article/view/27312>, ultima accesare la 11.11.2025.
- Ionescu, Ștefan, Mihailescu, Dana. 2023. *Politics of Holocaust Memory in Communist and Post-Communist Romania: On Survivor Matei Gall's Multiple Life Stories*, in „Yad Vashem studies”, Volume 51, p. 119-145.
- Iosifescu, Silviu. 1953. *G. Călinescu: «Bietul Ioanide»*, in „Contemporanul”, nr. 52 (337), p. 2-3.
- Ivanovici, D., Guțan, Al. 1974. *Evadarea*. București: Editura Eminescu.
- Ivasiuc, Alexandru. 1973. *Apa*. București: Editura Eminescu.
- Ivașcu, George. 1960. *G. Călinescu: «Scrinul negru»*, in „Contemporanul”, anul XIV, nr. 27 (716), p. 3.
- Jar, Alexandru. 1968. *Trădarea lunii*. București: Editura pentru Literatură.
- Karețki, A., Covaci, M. 1978. *Zile însângerate la Iași. 28-30 iunie 1941*. Prefață de Nicolae Minei. București: Editura Politică.
- Kirmayer, Paul. 1954. *Nu pot uita!*, in „Scînteia tineretului”, anul X, seria II, nr. 1744, p. 4.
- Lazăr, Virgil. 1987. *O zguduitoare carte-document*, in „Tribuna”, anul XXXI, nr. 13 (1570), p. 2.
- Lăncrănjan, Ion. 1967. *În genunchi*, in „Scînteia”, anul XXXVII, nr. 7527, p. 5.
- Lengyel, Olga. 1946. *Souvenirs de l'au-delà*. Traduction hongroise adaptée par Ladislav Gara. Paris: Editions du Bateau Ivre.
- Lengyel, Olga. 1947. *Five chimneys: the story of Auschwitz*. Translated by Clifford Coch. Chicago: Ziff-Davis Publishing Company.
- Lengyel, Olga. 1986. *Cuptoarele lui Hitler*. Traducere din spaniolă de Mariana Popilean. Cluj-Napoca: Editura Dacia.
- Litani, Dora. 1967. *The Destruction of the Jews of Odessa in the Light of Romanian Documents*, in „Yad Vashem Studies”, Vol. VI, p. 148-149.
- Litani, Dora. 1981. *Transnistria*. Tel Aviv.
- Luca, Eugen. 1989. *Pogrom: Iași, duminică, 29 iunie 1941*. Tel-Aviv.
- Lustig, Oliver. 1957. *Însemnări din preajma crematoriului*. București: Editura Militară a Ministerului Forțelor Armate ale R.P.R.
- Lustig, Oliver. 1958. *Însemnări din preajma crematoriului*. Partea a II-a. București: Editura Militară a Ministerului Forțelor Armate ale R.P.R.
- Lustig, Oliver. 1960. *Din umbra crematoriului*. București: Editura de stat pentru Literatură și Artă.
- Lustig, Oliver. 1977. *Atunci, acolo...la Auschwitz*. București: Cartea Românească.
- Lustig, Oliver. 1980. *Destin blestemat*. București: Cartea Românească.
- Lustig, Oliver. 1982a. *Dicționar de lagăr*. București: Cartea Românească.
- Lustig, Oliver. 1982b. *Datoria sacră a celui care a fost martor ocular al crimelor naziste*, in „Almanah Flacăra”, p. 311-315.
- Lustig, Oliver. 1985a. *Scrisori de dragoste spânzurate*. București: Cartea Românească.
- Lustig, Oliver. 1985b. *Excepție? ...Da, a fost excepție!*, in „România literară”, anul XVIII, nr. 45, p. 8.
- Lustig, Oliver. 1986. *Martorii n-au dreptul să tacă*. București: Editura Militară.
- Lustig, Oliver. 1987a. *Jurnal însângerat*. București: Editura Militară.
- Lustig, Oliver. 1987b. *Denaturări și falsificări care jignesc și profanează memoria victimelor terorii horthyste*, in „Anale de Istorie”, nr. 3, p. 77-88.
- Lustig, Oliver. 1988a. *În România «soluția finală» hitleristă nu a putut fi aplicată (I)*, in „Magazin istoric”, anul XXII, nr. 6 (255), p. 25-28, 32.
- Lustig, Oliver. 1988b. *În România «soluția finală» hitleristă nu a putut fi aplicată (II)*, in „Magazin istoric”, anul XXII, nr. 7 (256), p. 24-27, 47.
- Manea, Norman. 1981. *Octombrie, ora opt*. Cluj-Napoca: Editura Dacia.

- Manolescu, Nicolae. 2008. *Istoria critică a literaturii române. 5 secole de literatură*. Pitești: Editura Paralela 45.
- Mihai, Florin. 2012. *Cerberul Ceașescu contra lui Zaharia Stancu, «agentul Siguranței»* [online], in „Historia”, disponibil la <https://historia.ro/sectiune/general/cerberul-ceausescu-contra-lui-zaharia-stancu-579290.html>, ultima accesare la 11.11.2025.
- Micu, Iosif. 1970. *Am supraviețuit lagărului hitlerist. Memorii despre Buchenwald*. București: Editura Politică.
- Micu, Iosif. 1974. *41 de zile în ghearele DEF-ului*. București: Editura Eminescu.
- Micu, Iosif. 1977. *EROICA – via Buchenwald*, București: Editura Albatros.
- Micu, Iosif. 1987. *Lagărul morții, dar și al demnității*. București: Editura Politică.
- Nastasă, Lucian. 2003. *Studiu introductiv*, in Lucian Nastasă (ed.). *Minorități etnoculturale. Mărturii documentare. Evreii din România (1945-1965)*. Cluj-Napoca: Fundația CRDE, p. 13-44.
- Novac, Ana. 2004. *Cele mai frumoase zile ale tinereții mele*. În românește de Anca-Domnica Ilea. Cluj-Napoca: Editura Dacia.
- Novac, Ana. 2021. *Frumoasele zile ale tinereții mele. Jurnal de la Auschwitz*. În românește de Anca-Domnica Ilea. Bacău: Cosmopoli.
- Novicov, Mihai. 1960. *În Valea Sadului*, in „Viața Românească”, anul XIII, nr. 12, p. 5-21.
- Nyiszli, Miklós. 1946. *Dr Mengele boncolórovosa voltam az Auschwitz-i (sic!) krematóriumban*. Nagyvárad.
- Nyiszli, Miklós. 1964. *Orvos voltam Auschwitzban*. București: Editura pentru Literatură.
- Nyiszli, Miklós. 1965. *Am fost medic la Auschwitz*. București: Editura pentru Literatură.
- Nyiszli Miklós. 1971. *Am fost medic la Auschwitz*. București: Editura Eminescu.
- Palty, Sonia. 1980. *Evrei, treceți Nistrul! Însemnări din deportare*. Prefață de M. Rudich. Tel Aviv.
- Palty, Sonia. 1989. *Evrei, treceți Nistrul! Însemnări din deportare*. Ediția a II-a, revăzută și completată. Tel Aviv: Editura Papyrus.
- Palty, Sonia. 1992. *Evrei, treceți Nistrul! Însemnări din deportare*. Ediția a II-a revăzută și completată. București: Cartea Românească.
- Panaiteescu, Horia. 1959. *Arderi*. București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă.
- Panaiteescu, Horia. 1969. *Unde ești, Eli?*. București: Editura pentru Literatură.
- Pantazi, Gh. 1959. *Semnificația unui acoperiș*, in „Munca”, anul XV, nr. 3614, p. 1-2.
- Porumbacu, Veronica. 1968. *Porțile*. București: Editura pentru Literatură.
- Porumbacu, Veronica. 1976. *Voce și val*. București, Editura Cartea Românească.
- Preda, Marin. 1975. *Delirul*. București: Editura Cartea Românească.
- Purcaru, Ilie, Andrișoiu, Alexandru. 1982. *Avem o poezie cu care putem ieși în lume*, in „Flacăra”, nr. 21, p. 21-23.
- Rauș, Nicolae. 1975. *Ivanovici, Dumitru și Gușan, Alexandru*, EVADAREA, in „Anale de Istorie”, anul XXI, nr. 1, p. 181.
- Râpeanu, Valeriu. 1969. *Două romane de Zaharia Stancu: «Șatra» și «Ce mult te-am iubit»*, in „Scînteia”, anul XXXVIII, nr. 7942, p. 4.
- Riza, Adrian. 1986. *România, pământ al speranței. Fascism și antifascism pe meleaguri transilvane. Rețeaua omeniei*, in Almanah „Luceafărul”, București, p. 63-91.
- Riza, Adrian. 1989. *Contribuția antifascistă a populației din România, 1940-1944. Rețelele omeniei*, in Almanah „Luceafărul”, București, p. 139-162.
- Robotoș, Imre. 1968. *Magda Simon. «Pe marea bandă rulantă»*, in „Familia”, anul 4 (104), nr. 1 (29), p. 2.
- Roller, Mihail (ed.). 1947. *Istoria României: manual unic pentru clasa a VIII-a secundară*. București: Editura de Stat.
- Roller, Mihail (ed.). 1952. *Istoria R.P.R.: manual pentru învățământul mediu*. București: Editura de Stat Didactică și Pedagogică.
- Roman, Toma Jr, Gall, Matei. 2009. *Am stat o noapte printre cadavre* [online], in „Jurnalul Național”, <https://jurnalul.ro/special-jurnalul/am-stat-o-noapte-sub-cadavre-509003.html>, ultima accesare la 11.11.2025.
- Rózsa, Ágnes. 1971. *Jövők. Nürnbergi lágernapló 1944-45*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

- Rózsa, Ágnes. 1978. *Jövőkők. Nürnbergi lágernapló 1944-45*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Rózsa, Ágnes. 2014. *Jurnal de lagăr de la Nürnberg: 1944-1945*. Traducere din limba maghiară și cuvânt înainte de Veronica Bârlădeanu. București: Hasefer.
- Sadoveanu, Mihail. 1961. *Cântecul Mioarei (roman) (II)*, in „Viața Românească”, anul XIV, nr. 12, p. 5-57.
- Sadoveanu, Mihail. 1971. *Cântecul Mioarei*. București: Editura Cartea Românească.
- Schapira, M. 1952. *Împotriva tratatelor dintre guvernul sionist Ben Gurion și guvernul neo-nazist Adenauer*, in „Clopotul”, anul VIII, nr. 499, p. 4.
- Shafir, Michael. 2002. *Între negare și trivializare prin comparație: Negarea Holocaustului în țările postcomuniste din Europa Centrală și de Est*. Iași: Polirom.
- Shafir, Michael. 2018. *Antisemitismul și negaționismul post-1989: clasificări, exemplificări*, in Anca Filipovici, Atilla Gidó (eds.). *Trecutul prezent. Evreii din România: istorie, memorie, reprezentare*. Cluj-Napoca: Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, p. 198-222.
- Simion, A. 1982. *Situația evreilor din România în anii regimului antonescian*, in „Almanah Flacăra”, p. 306-311.
- Simon, Magda. 1967. *A nagy futószalagon – Riport a halálról*. Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó.
- Simon, Magda. 1969. *Pe marea bandă rulantă. Reportaj despre moarte*. În românește de Virgil Petrescu și Mircea Postelnicu. București: Editura pentru Literatură.
- Sonntag, S. 1954. *Pentru pace și securitate colectivă în Europa*, in „Zori noi”, anul VIII, nr. 2200, p. 3.
- Stanciu, Măriuca. 2010. *Porumbacu, Veronica* [online], in *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Porumbacu_Veronica, ultima accesare la 11.11.2025.
- Stancu, Zaharia. 1968. *Șatra*. București: Editura pentru Literatură.
- Șerbu, Ieronim. 1955. *Nunta în stepă*. București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă.
- Trahtman, H. 1954. *Când norii fascismului acopereau cerul patriei noastre*, in „Viața nouă”, anul XI, seria II, nr. 3136, p. 3.
- Tudor, Corneliu Vadim. 1982. *Valoarea prin discernământ*, in „Săptămîna”, nr. 604, p. 3, 7.
- Voicu, Ștefan. 1980. *Sabin Matora, un om între oameni*, in *Vremuri, oameni....* București: Editura Eminescu, p. 169-193.
- Volovici, Leon. 2010. *Schwefelberg, Arnold* [online], in *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Schwefelberg_Arnold, ultima accesare la 11.11.2025.
- Waldman, Felicia, Chioveanu, Mihai. 2013. *Public Perceptions of the Holocaust in Postcommunist Romania*, in *Bringing the dark past to light: the reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Edited and with an introduction by John-Paul Himka and Joanna Beata Michlic. Lincoln & London: University of Nebraska Press, p. 451-486.
- Wiesel, Elie. 1956. *...Un di Velt Hot Geshvign*. Buenos Aires: Tsentral-Farband fun Poylishe Yidn in Argentine.
- Wiesel, Elie. 1958. *La Nuit*. Préface de François Mauriac. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Wiesel, Elie. 1960. *Night*. Foreword by François Mauriac. Translated from French by Stella Rodway. New York: Hill and Wang.
- Wiesel, Elie. 1964. *Les portes de la forêt*. Paris: Éditions du Seuil.
- Wiesel, Elie. 1989. *Noaptea. Porțile pădurii*. Traducere și note de Bianca Zamfirescu. Prefață de Ion Brad. București: Editura Univers.
- Wiesel, Elie. 1977. *The Holocaust as Literary Inspiration*, in Elie Wiesel, Lucy Dawidowicz, Dorothy Rabinowitz, and Robert McAfee Brown. *Dimensions of the Holocaust*. Evanston: Northwestern University Press, p. 5-19.
- Zincă, Haralamb. 1954. *Urmele*. București: Editura Tineretului a C.C. a U.T.M.

Pavel Gheo RADU
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

Delirurile lui Marin Preda (I)

Abstract: (*Marin Preda and His Deliriums (I)*) In January 1975, Marin Preda published the novel *Delirul* (*The Delirium*), set in 1940-1941, a period of acute political and social crisis in Romania, culminating in the conflict between the General Ion Antonescu and Iron Guard movement, together with the legionnaire's rebellion from January 1941. Preda dared to approach the subject by deviating from the official historical narrative and, seemingly, partially rehabilitated Antonescu. The novel was a huge success, but sparked a diplomatic and cultural scandal abroad. Six months later, the novelist released a revised edition of the book, in which he made some necessary ideological concessions during another period of crisis, when the already limited cultural autonomy in socialist Romania was once again being curtailed. *Delirul* case exemplarily illustrates an effect of the *ante imprimatur* censorship in the communist regime: the difficulty of fully recovering works that passed through the grinder of censorship. The present study shows that the editions of *Delirul* published before 1989 (essentially, the two editions issued one after the other in 1975) represent not only different versions, but also different interpretations of the relationship between creative freedom and ideological compromise imposed on the Romanian writer under communism – even if the writer was Marin Preda. This reality would influence not only the novel's reception in the communist period, but also its post-communist reprints (which will be the subject of a later study). curtailed.

Keywords: *ante imprimatur censorship, communism, The Delirium, editorial versions; Marin Preda.*

Rezumat: În ianuarie 1975 Marin Preda publica romanul *Delirul*, a cărui acțiune e plasată în anii 1940-1941, o perioadă de criză politică și socială acută pentru România, culminând cu conflictul dintre șeful guvernului, generalul Ion Antonescu, și Mișcarea Legionară și cu rebeliunea legionară din ianuarie 1941. Preda îndrăznește să abordeze subiectul abătându-se de la dogma istorică oficială și, aparent, reabilitând figura lui Antonescu. Romanul are un succes imens, dar stârnește un mic scandal diplomatic și cultural internațional. Peste doar șase luni romancierul publică o ediție revizuită și adăugită a cărții, unde face unele concesii ideologice absolut necesare într-o perioadă tot de criză, când puțină autonomie culturală existentă în România socialistă este iarăși restricționată. Cazul *Delirului* ilustrează exemplar un efect al cenzurii *ante imprimatur* din comunism: greutatea de a recupera integral scrierile trecute prin malaxorul cenzurii. Studiul de față arată că *Delirurile* apărute înainte de 1989 (în esență, cele două ediții publicate în 1975 una după alta) reprezintă nu doar versiuni diferite, ci și interpretări diferite ale raportului dintre libertatea de creație și compromisul ideologic impus scriitorului român sub comunism – chiar dacă scriitorul era Marin Preda. Această realitate va influența nu doar receptarea romanului în epocă, ci și reeditările post-comuniste ale acestuia (care vor face obiectul unui studiu ulterior).

Cuvinte-cheie: *cenzură ante imprimatur, comunism, Delirul, Marin Preda, versiuni editoriale.*

Pentru literatura română perioada cuprinsă între 30 decembrie 1947 și 22 decembrie 1989 – adică între abdicarea forțată a regelui Mihai I, care marchează instituirea regimului totalitar comunist, și căderea acestui regim odată cu Revoluția din

Decembrie – a reprezentat cu certitudine cea mai stranie, mai contorsionată și mai controversată etapă din parcursul ei istoric. Supus inițial unui control draconic (cum a fost, de altfel, întreaga societate românească), spațiul literar, cu tot ce include el, de la autori și organizații profesionale până la redacțiile publicațiilor și editurilor, de la mecanisme de publicare și difuzare până la cele de recompensare sau suprimare a autorilor/organizațiilor din branșă, a beneficiat din când în când de așa-numitele „slăbiri ale șurubului”, de perioade de permisivitate a regimului, urmate, inevitabil, de „strângeri” ale aceluiași șurub, de acutizare a cenzurii și restrângere a libertății de exprimare și creație.

Atunci când descrie epoca în lucrarea sa *Literatura română sub comunism*, Eugen Negrici ilustrează foarte plastic condiția literaturii (și a scriitorilor), subliniind una dintre principalele probleme pe care le pune orice încercare de evaluare obiectivă a creațiilor din deceniile comuniste: „Din punctul de vedere al Partidului, care era, în fond, stăpânul absolut al lumii noastre literare, independența deplină a actului artistic ar fi echivalat cu fuga de pe plantație. [...] Istoricilor literari care se vor ocupa de această perioadă (1948-1989) le va fi, cred, imposibil să evite situația reală de pe teren și caracterul *atipic* al unei literaturi produse sub presiunea politicului” (Negrici 2019, 18, subl. mea).

După căderea comunismului, această epocă tulbure și această literatură tulburată ne-au lăsat o moștenire literară încurcată, marcată de efectele diverselor forme de cenzură și autocenzură, precum și ale jocurilor – devenite obligatorii – de-a șoarecele și pisica între culturnici, cenזורi, scriitori, editori și redactori, moștenire ale cărei pagini n-au fost ordonate ori recuperate nici până azi. La propriu și la figurat: atât scrieri ale autorilor postbelici, cât și opere ale scriitorilor din epocile anterioare au fost adesea decupate, ciuntite, mutilate la publicare, astfel încât după 1989 ele au trebuit (trebuie) republicate/recuperate în integralitatea lor. Cât și cum s-a realizat procesul recuperatoriu – asta e o problemă ce nu poate fi analizată în afara discuției despre acțiunile manifeste ale cenzurii asupra textelor.

Am propus într-un studiu anterior¹, într-o încercare de clasificare și sistematizare a mecanismului concret de funcționare a actului cenzurii, o diferențiere minimală, care să implice și să includă fluctuațiile fenomenului în diversele perioade din comunism. Astfel, am sugerat că, înainte de a putea intra în analize mai detaliate și mai subtile, putem distinge între, pe de o parte, cenzura *ante imprimatur*, care se exercita asupra scrierilor încă nepublicate (adică, în principal, asupra textelor „contemporane” propuse pentru publicare în epocă), unde se include și greu cuantificabilul proces de *autocenzură*, și, pe de altă parte, cenzura *post imprimatur*, căreia i-au căzut victimă operele literare autohtone apărute înaintea instaurării comunismului, precum și destule traduceri în română din literatura universală. Acest „punct de intervenție” a cenzurii, *ante* sau *post imprimatur*, este cel care determină maniera de lucru a cenzorului sau cenzorilor, într-o aproximativă conformitate cu normele ideologice impuse de eșaloanele superioare ale Partidului Comunist.

¹ *Un caz de cenzură ante imprimatur – autocenzura*, în „Analele Universității de Vest din Timișoara. Seria Științe Filologice”, nr. LXII, 2024, Editura Universității de Vest din Timișoara, p. 147-160.

Din perspectiva recuperatorie contemporană, care ne interesează aici, diferența majoră între cele două tipuri de cenzură este aceea că în cazul unui text cenzurat *post imprimatur* intervențiile cenzorului sunt ușor de decelat, mai ales că autorii intervențiilor au introdus sistematic – printr-un gest de onestitate filologică care, chiar și în acest context ingrat, îi onorează –, în locul pasajelor eliminate, faimoasele croșete [...], care cel puțin le anunță și le marchează. Prin urmare, după Revoluția din Decembrie 1989 scrierile supuse cenzurii *post imprimatur* au putut fi restaurate cu ușurință și redacte publicului cititor în integralitatea lor – chiar dacă, în mod regretabil, adesea acest lucru nu s-a întâmplat: de multe ori, din necunoaștere, comoditate sau din alte motive, numeroase texte cenzurate în anii comunismului au fost reeditate în forma ciuntită în care apăruseră înainte de 1990.¹

În schimb, când vine vorba de scrieri originale din perioada postbelică, publicate pentru prima oară în perioada comunistă, deci supuse inevitabil cenzurii *înainte de a fi tipărite*, intervențiile cenzoriale sunt mai greu, dacă nu chiar imposibil de reperat, căci ele nu au lăsat urme în volumele sau periodicele în care au apărut. Nici măcar atunci când avem la îndemână manuscrisul sau dactilograma autorului, adică un document original *ante imprimatur*, și încercăm o colaționare riguroasă, n-o să avem certitudinea că am reușit să restaurăm opera cenzurată în varianta sa pur originală, așa cum ar fi publicat-o autorul în absența filtrului deformativ și distorsionant al cenzurii. (Asta dacă nu mai punem la socoteală și procesul de autocenzură, inevitabil pentru autori în contextul epocii.) Singurul beneficiu al unui astfel de demers – însă unul semnificativ – ar fi tocmai devoalarea modului de lucru al cenzorilor și liniile directe ale cenzurii, în dinamica lor istorică, de la rigida epocă stalinistă la relativa liberalizare din anii 1964-1971 și apoi la noua și diversificată radicalizare ideologică din ultimii 15-20 de ani de comunism.

Cât de problematică poate deveni încercarea de recuperare și restaurare a unui text original apărut în anii comunismului și, în altă ordine de idei, cât de confuză poate fi distincția între redactare, cenzură și autocenzură într-o literatură alterată de controlul politic ne-o arată un caz concret – ce-i drept, unul extrem – despre care va fi vorba mai jos, cel al faimosului, mult comentatului și controversatului roman *Delirul* al lui Marin Preda.

Un roman istoric și (mai mult) politic

Publicat într-o primă ediție în anul 1975 la Editura Cartea Românească, *Delirul* are parte de o primire entuziastă din partea publicului și de una mai reținută – deși în general călduroasă – din partea criticilor de întâmpinare. Romanul e, foarte probabil, bestsellerul anului și „cartea dumneavoastră cu cel mai mare succes spontan de cititori” (Preda 1989, 563), cum îi spune Mihai Ungheanu lui Preda într-un interviu realizat în

¹ Vezi Radu Pavel Gheo, *Alecu Russo și remanențele cenzurii comuniste*, în „Analele Universității de Vest din Timișoara. Seria Științe Filologice”, nr. LXI, 2023, Editura Universității de Vest din Timișoara, p. 7-38.

septembrie 1977. Prima ediție apare în luna ianuarie, iar în iulie, adică după șase luni, se tipărește rapid o a doua ediție, „revăzută și adăugită” cu mai bine de o sută de pagini: de la 415 la 525¹. Ambele ediții se epuizează rapid. Așadar, Marian Popa e într-un totu justificat să descrie romanul în *Istoria literaturii române de azi pe mâine* drept un „mare succes de librărie (35 mii exemplare, plus 90 mii, suplimentare de tiraj)” (Popa 2009, II, 633), chiar dacă nu e foarte limpede dacă Popa se referă la ambele ediții însumate. În realitate tirajul a fost, foarte probabil, chiar mai mare și, oricum, suficient de mare ca să bulverseze sistemul de evidență bibliografică, după cum voi încerca să arăt mai jos.

Conform casetei tehnice de pe ultima pagină a cărții, ediția întâi a primit bunul de tipar în 25 ianuarie 1975, având un tiraj de 35.000 de exemplare broșate, la un preț de 15,50 lei bucata.² Această primă ediție, cu coperta realizată de Sergiu Georgescu, e imprimată pe un fond dominant verde, având în partea centrală o ilustrație cu un copac desfrunzit și albastru (?) într-un peisaj nocturn și, parcă, hibernal. (Coperta va fi preluată după 1989, pentru câteva reeditări succesive ale romanului, mai întâi de Editura Marina Preda, apoi de Editura Cartex Serv.) În același an, aproape imediat, apare ediția a doua, cea „revăzută și adăugită”. Bunul de tipar – așa cum apare în caseta tehnică – se dă pe 30 iulie 1975 pentru un tiraj de 100.000 de exemplare broșate (mai multe decât scria Marian Popa), la un preț de 17 lei bucata. Se modifică și coperta: realizată acum de Andrei Olsufiev, cum se menționează pe pagina 4, ea e preponderent grafică, fără ilustrații, în alb-negru și cu irizații de verde și albastru în interiorul conturului câtorva litere din titlul romanului.

Însă în acest an, 1975, s-au tipărit cu certitudine mai mult de 135.000 de exemplare (oricum un tiraj greu de imaginat azi, mai ales că în cazul lui Marin Preda nu era unul umflat artificial din motive propagandistice, ci era consonant cu cererea). O dovedește un exemplar pe care l-am consultat, în încercarea de a confrunța cele două ediții antume ale romanului cu reeditările de după 1989. E vorba de un exemplar de 525 de pagini, cu dimensiunea și specificațiile ediției a doua („revăzută și adăugită”, cum scrie pe pagina de titlu), ba chiar și cu aceeași casetă tehnică, unde e menționat tirajul de 100.000 de exemplare broșate. Iar pe pagina 4 e menționat același autor al copertei, Andrei Olsufiev. Numai că exemplarul în cauză nu e broșat, ci *legat*, cu copertă cartonată (*hardcover*) și supracopertă, și, în ciuda atribuirii de pe pagina 4, coperta *nu* e cea făcută de Olsufiev pentru ediția a doua, ci coperta verde, cu ilustrația alb-negru, realizată de Sergiu Georgescu pentru ediția întâi. Avem așadar un exemplar hibrid (și, cu siguranță, nu unic), care încastrează conținutul ediției a doua între copertele ediției întâi, încalcă un pic legile copyrightului în cazul ilustrației de copertă și, în forma în care e tipărit – *hardcover* și *legat*, nu broșat –, *nu e menționat în nici o casetă tehnică*, deși normele în vigoare la acea vreme cereau ca fiecare ediție a unei cărți să menționeze, indiferent de formatul ei (legată sau broșată), numărul de exemplare din ambele formate. Această ediție a doua hibrid, legată (care, conform

¹ În realitate sunt doar aproximativ 30-35 de pagini suplimentare, însă ediția a doua e paginată cu o spațiere mai generoasă, cu textul mai aerisit, fiind astfel mai ușor de citit, mai „prietenosă” cu cititorul.

² Această bună practică a menționării tirajului în caseta tehnică va dispărea după câțiva ani.

casetei tehnice, *nici nu există*) și, în plus, cu coperta ediției întâi, sugerează că s-a mai tras – și legat – în tipografia de la Casa Scânteii cel puțin un tiraj suplimentar (sau preliminar?) la ediția a doua, poate chiar unul pirat, ale cărui exemplare sunt ușor de confundat, din pricina copertei, cu cele din prima ediție; doar că, dată fiind calitatea superioară a acestuia (legătura, coperta cartonată, supracoperta din hârtie glasată), el costa 24 de lei. Deci chiar și la o estimare precaută, tirajul total al *Delirului* din anul 1975, cu cele două ediții, plus misteriosul tiraj neînregistrat oficial, ar putea depăși cu ușurință 150.000 de exemplare, iar frenezia tipografică sugerată astfel ilustrează interesul stîrnit de romanul lui Preda „despre Antonescu și legionari”, cum a ajuns el să fie cunoscut.

De altfel, succesul de librărie al *Delirului* n-a fost, *nu avea cum* să fie surprinzător pentru acea epocă, în care literatura era pentru mulți principala sursă de refugiu, principala formă de evaziune și de supraviețuire spirituală, dar, concomitent, și o sursă de informare indirectă. În 1975 Marin Preda era vedeta vieții literare românești. Un clasic în viață a cărui înțâietate în literatura contemporană nu era nici măcar vag contestată, un autor inclus de ani buni în manualele școlare, ocupând poziția de director al celei mai importante edituri de proză autohtonă (Cartea Românească), Preda era învăluit și de o aură de disident, de autor care își putea permite – și căruia i se permiteau – libertăți neîngăduite altcuiva. Aura aceasta a fost nutrită și de istoriile (poate autentice) care circulau neoficial pe seama lui și s-au perpetuat mulți ani după aceea. Într-un interviu acordat după 1989 de poetul Adrian Păunescu, apropiat în acei ani de Preda, cel dintâi reiterează povestea întâlnirii romancierului cu Nicolae Ceaușescu după faimoasele Teze din Iulie 1971, când Preda i-ar fi pomenit liderului absolut al țării, în prezența lui Păunescu, de una din marile temeri ale scriitorilor români: revenirea la normele ideologice ale realismului socialist:

„<Ce mai fac scriitorii?>, zice Ceaușescu. <Domnule președinte>, zice [Marin Preda], <eu trebuie să vă spun că am aflat ceva și nu pot să nu vă spun. Dacă vreți să introduceți realismul socialist, eu, Marin Preda, mă sinucid!> <Cum ați spus, ce faceți?> zice Ceaușescu. Preda a repetat. Ceaușescu zice: <Hai, dragă, că mai stăm de vorbă...> <Nu, nu vă deranjați! Aveți treburi multe pe cap, problemele țării... dar dacă reintroduceți realismul socialist, eu mă sinucid!> Și nu ridică deloc tonul. Ceaușescu era uimit, nici nu-l putea face să stea jos. A zis <Bine, dragă, nu-l mai introducem!>” (Păunescu 2009).

Istorioara de mai sus, poate ușor exagerată, poate șarjată, poate chiar inventată de poet, ilustrează totuși un adevăr: apariția unui „caz Preda”, indiferent sub ce formă, ar fi reprezentat pentru statul comunist și pentru conducătorul lui un dezastru de imagine în afara granițelor țării, în Occidentul cu care la acea vreme România avea încă relații foarte bune. În 1977 un caz similar din lumea scriitoricească, expulzarea prozatorului disident Paul Goma, va stârni un scandal politic care va zdruncina serios imaginea regimului – iar Paul Goma nu se bucura nici pe departe de prestigiul pe care îl avea deja, de mulți ani, Marin Preda.

În același interviu Adrian Păunescu relatează o altă întâlnire a sa cu Ceaușescu, la care ar fi participat împreună cu prozatorul și scenaristul Titus Popovici. Popovici l-ar fi acuzat atunci pe Marin Preda (*in absentia*) că a fost invitat la o întâlnire culturală peste hotare, la Roma, întâlnire la care România ar fi fost atacată, iar Preda, în loc să apere imaginea țării, a preferat să meargă la cumpărături și prin muzee. „Și”, povestește A. Păunescu, „Ceaușescu m-a întrebat atunci pe mine: <Așa a făcut? Și ce pot eu să-i fac lui Preda?> Și Titus a zis: <Păi cum, tovarășu’? trebuie sancționat!> <Dragă>, zice Ceaușescu... <ce crezi dumneata că pot eu să-i fac lui Marin Preda?>” (Păunescu 2009).

Interviul, deși publicat la mult timp după căderea comunismului, rezonază cu imaginea lui Preda vehiculată în anii 1970-1980, iar anecdota despre avertismentul adresat de romancier liderului României circula încă de pe atunci în cercurile scriitoricești, așa cum vor circula după 1980 teoriile conspiraționiste despre implicarea regimului comunist în moartea lui Marin Preda. Toate acestea, elemente constitutive ale „legendei” Preda, a cărui poziție de forță era recunoscută cu seninătate de Ceaușescu însuși, evidențiază importanța majoră a scriitorului – nu doar ca scriitor – în anii comunismului și explică de ce orice nouă carte a romancierului în cauză devenea un eveniment. Cu atât mai mult un roman despre care s-a aflat repede că ar conține informații și date istorice „autentice” despre mareșalul Ion Antonescu și rebeliunea legionară din 1941, personaj și moment istoric prezentate distorsionat în manualele comuniste de istorie. Căci, paradoxal, istoria oficială era percepută (pe bună dreptate) ca ficțiune propagandistică, iar publicul căuta adevărul istoric sau măcar sugestiile unor adevăruri în operele de ficțiune. Așadar, era inevitabil ca *Delirul* să fie citit ca un roman istoric, politic și subversiv, cu accentul pus mai degrabă pe adjectivele calificative decât pe substantiv.

Criticii și istoricii literari au subliniat nu o dată această funcție veritativă a ficțiunii în perioada comunistă. O afirmă Eugen Negrici în *Istoria literaturii române sub comunism* atunci când enunță și explică procedeul, cunoscut în egală măsură de autori, cititori și cenzori: „Scriitorii au putut profita de caracterul <încăpător> al romanului, specie proteică și utilă tuturor, gata să primească, precum o arcă, informații de tot felul, considerații istorice, etice, psihologice, filozofice, *imposibil de găsit altundeva, omise în presă sau în tratate și manuale oficiale*” (Negrici 2019, 669, subl. mea) – iar aici criticul îi citează pe D.R. Popescu cu *Iepurele schiop*, pe Gabriela Adameșteanu cu *Dimineață pierdută* ș.a., primul pe listă fiind însă Marin Preda cu *Delirul*. În amplul studiu citat mai sus, Negrici plasează romanul lui Preda într-un subcapitol intitulat „Încercări de reconsiderare, sub pretextul ficțiunii, a evenimentelor istoriei naționale. Râvna veridicității. *Asumarea funcției istoriografice*” (subl. mea) și îl prezintă astfel: „Cel care a redeschis, cu adevărat, apetitul cititorilor pentru adevărul istoric și social a fost Marin Preda, care, în *Delirul* (vol. I, 1975), evocă momentele istorice în general evitate, tratate superficial sau partinic în studiile istoricilor oficiali: instaurarea dictaturii militare, rebeliunea legionară și participarea României la războiul din Est” (Negrici 2019, 425). Tot el evidențiază încă o dată, la finalul cărții, în capitolele concludive, funcția veritativă a unor astfel de romane: „Așa cum literatura, în general, își regăsea treptat *literaritatea*, ignorată sau izgonită în primii ani comuniști, acest tip

de literatură dezvăluitoare încerca să recucerească, treptat, *adevărul* măsluit sau ignorat” (Negrici 2019, 668, subl. aut.).

Ideea apare și la Nicolae Manolescu, care o asociază direct cu romanul lui Preda: „După ce Petru Dumitriu, Z. Stancu, Titus Popovici, E. Barbu, Marin Preda însuși rescriseseră din perspectivă comunistă istoria în romanele lor mai vechi, venise momentul reabilitării genului. Așa se face că unica istorie neideologizată n-o găsim altundeva decât în romane ca *Delirul*” (Manolescu 2008, 960). În fine, ea e enunțată și de un critic din prima linie a noii generații, Mihai Iovănel, care comentează retrospectiv: „De-a lungul comunismului ficțiunea literară jucase în mai multe roluri, adesea suplinind absența altor actori de pe scenă: informase în locul ziarelor, discutate idei în locul filozofiei, oferise evaziune în locul televiziunii ș.a.m.d.” (Iovănel 2021, 347). Dacă e să judecăm succesul romanului în discuție raportându-l la conținutul lui, luând în calcul componenta istorică – dominantă în carte – și punând în celălalt talger al balanței latura pur ficțională, *Delirul* este, neîndoielnic, un caz-școală pentru utilizarea subversivă, non-ficțională, a ficțiunii în perioada târzie a regimului comunist românesc.

Ambițiile lui Marin Preda au fost cu siguranță mai mari. După cum mărturisește autorul într-un interviu realizat de Mihai Ungheanu în 26 aprilie 1975, *Delirul* reprezenta o năzuință mai veche de-a sa și trebuia să constituie partea a doua dintr-un ciclu de patru romane, dintre care două – primul și ultimul – fuseseră deja scrise:

„Am visat să scriu acest roman în anul 1949, iar acest vis este pe cale de împlinire, din el nemairămânând de scris decât al doilea volum al *Delirului*. Aceste două romane, împreună cu *Moromeții* volumele unu și doi vor constitui, nu un ciclu, cu alte cuvinte alte romane, care se pot citi și împreună[,] și separat, ci un roman constituit din patru volume, o tetralogie, între care *Delirul* volumul unu și doi vor fi romanele din interior, iar actualul volum doi al *Moromeților* va constitui finalul acestei tetralogii” (Preda 1989, 512).

Nu e doar o declarație promoțională a unui autor care încheiase *Delirul* cu o promisiune concentrată ademenitor în ultimele cuvinte tipărite din roman: „Sfârșitul volumului I”. Proiectul apare menționat în carnetele de lucru ale lui Preda încă din 1967, imediat după ce încheiase lucrul la *Moromeții II*:

„25 ianuarie 1967: După această apariție, voi putea apoi să mă aștern liniștit la scrierea volumelor II și III [*sic!*] în care vor povesti, prin gura lui al lui Parizianu, viața unui tânăr țaran care a ieșit din sat tocmai când începea Al Doilea Război Mondial, cu ecourile lui într-o conștiință netedă...” (Preda 2004, 275).

Partea a treia a tetralogiei proiectate (adică *Delirul 2*) n-a mai apucat să fie scrisă, deși fragmente dispartate din proiect s-au păstrat. A rămas doar primul/unicul volum al *Delirului*, care – dincolo de prezența unor personaje comune cu *Moromeții I* și *II*, personaje ce trec de la un roman la altul – nu se leagă foarte solid de acestea, nu dă impresia că ar fi o parte integrantă dintr-un ciclu „moromețian” și mai ales nu are aceeași miză literară – fiindcă subiectul real (abia mascat) al *Delirului* nu e legat decât

superficial de protagonistul cărții. Acesta, un tânăr pe nume Paul Ștefan, „Al lu’ Parizianu” din Siliștea-Gumești, pleacă să își facă un rost în București în perioada guvernării comune a legionarilor cu mareșalul (pe atunci generalul) Ion Antonescu. Grație inteligenței și abilităților lui gazetărești, deși nu apucase să absolve liceul, Al lu’ Parizianu își găsește rapid o slujbă de ziarist în redacția unui cotidian important, „Ziua”, unde e luat sub oblăduirea lui Niki Dumitrescu, mâna dreaptă a patronului Grigore Patriciu (în care cititorii avizați îl pot recunoaște ușor pe Pamfil Șeicaru, patronul „Curentului” interbelic). Se îndrăgostește de sora lui Niki, Luchi, și accede prin intermediul celor doi în „lumea bună” a Bucureștiului interbelic, iar la un moment dat e trimis ca reporter pe frontul de Est, în războiul împotriva sovieticilor, unde este ușor rănit și revine în București chiar după explozia devastatoare care a distrus comandamentul militar român de la Odessa în 22 octombrie 1941, ucigând peste o sută de militari români și germani, printre care mulți ofițeri de rang înalt.

Numai că o bună parte din carte, practic neconectată la firavul fir narativ de mai sus, include portretele în mișcare ale lui Adolf Hitler (cu ocazia întâlnirii sale cu Ion Antonescu), Iosif Stalin (într-o discuție-monolog cu soția sa, Nadejda Alilueva, pasaj eliminat din roman în edițiile din anii comunismului și recuperat după 1989) și Ion Antonescu în momentul de cumpănă al rebeliunii legionare (mareșalul fiind prezentat tot într-o discuție politică extinsă – cu mama sa –, una în care se conturează un personaj ferm, dornic de putere, xenofob și naționalist, dar cu o vână patriotică autentică). Miza *Delirului* e una predominant politică și subversiv istorică – „cu voie de la stăpânire”, desigur, dar o „voie” la care doar un scriitor de anvergura lui Preda putea aspira. Cum sugeram mai sus, componenta istorică recuperatorie a romanului a eclipsat latura ficțională, care pare adesea neglijată: intriga e plată, dând impresia că e mai degrabă un pretext pentru punerea în scenă a istoriei mari (figura și frământările mareșalului Antonescu, rebeliunea legionară din 1941, figura dictatorului nazist Adolf Hitler și cea a dictatorului sovietic I.V. Stalin), personajele sunt schițate în fugă, nu au profunzime, cu excepția celor preluate din Siliștea-Gumeștii *Moromeșilor*, iar cele două componente ale cărții (Istoria Mare și micile istorii individuale) nu se conectează convingător. Romanul are ceea ce prozatorii numesc „găuri”, inconsecvențe, inserturi greu explicabile altfel decât printr-un calcul ideologic al autorului (cum sunt, de exemplu, trecerile bruște la scenele cu comuniștii ilegaliști, nejustificate de logica narațiunii), iar succesul lui nu poate fi pus decât pe seama reconstituirii îndrăznețe și bine documentate (cum o repetă și Marin Preda în câteva interviuri) a unei perioade frământate, tulburi, o perioadă de criză care în anii 1970 era prea puțin cunoscută în datele ei reale de publicul autohton.

Fără a nega cu totul meritele *Delirului*, Eugen Negrici îl consideră „o carte înșăilată în mare grabă din informații de presă, din texte de popularizare și din povestirile unor martori” (Negrici 2008, 95). Cam același lucru îl afirmă și Nicolae Manolescu, care, în *Istoria sa critică...*, tratează cu destulă duritate atât romanul anterior al lui Preda, *Marele singuratic*, cât și cel discutat aici, despre care scrie:

„Nu e mai bun *Delirul*, deși cu mult mai ambițios. [...] Specia literară a *Delirului* este istoria romanțată. Atât formula, cât și faptul de a se referi la o perioadă

necunoscută generațiilor noi, redusă în tratatele de specialitate la o frazeologie ideologică fără miez, au făcut succesul de librărie al romanului, altminteri mediocru.” (Manolescu 2008, 959-960)

Nici măcar un apărător infatigabil al lui Preda, cum a fost criticul Eugen Simion, nu poate ignora acest dezechilibru narativ. „Ce se poate obiecta prozatorului”, scrie el în 1978, „nu este faptul că a adus *istoria* în *roman*, ci altceva: *istoria* tinde să domine, într-un chip copleșitor uneori, *ficțiunea*. Dar *Delirul* nu este un roman încheiat” [căci Marin Preda era încă în viață și promisese un al doilea volum] „și este de așteptat ca în desfășurarea ulterioară Marin Preda să pună accentul pe ficțiune, echilibrând, astfel, planurile cărții” (Simion 1978, 454, subl. aut.). În linii mari, Simion își va păstra aceeași opinie reținută și după căderea comunismului, peste patru decenii, când, la o reeditare necenzurată a cărții, va afirma:

„*Delirul* este [...] nu un mare roman (ca *Moromeții* și *Cel mai iubit dintre pământeni*), dar un roman curajos, cu scene formidabile (povestea de iubire rustică de la început), bine lucrate, uneori foarte subtile (ezitățile medicinistei Luchi, sinceritatea ei derutantă) și, în genere, *Delirul* mi se pare și azi, când îl recitesc, o carte care își asumă o temă gravă: cum trec trei-patru tineri printr-o mare tragedie a istoriei.” (Simion 2009, 28)

De fapt mai toți criticii care au comentat *Delirul* fie înainte, fie după 1989, au simțit că miză cărții este cea istorică și, chiar dacă au încercat să o analizeze ca pe o operă de ficțiune, au alunecat inevitabil în comentarii despre latura recuperatorie, istorică și – în context – accentuat politică a ei. „*Delirul* lui Marin Preda nu se îndepărtează însă de faptă”, scrie Cornel Ungureanu, „transcrierea *adevărului* pare pariul marelui scriitor, în această carte, cu destinul său de romancier, ca om al istoriei. Prozatorul stă lângă document, transcrie documente, fără a ignora existența vie, timpurile moderne, *concluziile* ce se cer a fi trase” (Ungureanu 1985, 253). Gabriel Dimisianu îl cataloghează astfel imediat după apariție: „Roman al individului, noua carte a lui Marin Preda e totodată roman al istoriei, *roman politic*” (Dimisianu 1975, *apud* Simion 2023, 150, subl. mea). Un alt critic din epocă, Cornel Regman, încearcă să nege – neconvingător, cu un efect mai degrabă opus – dominantă documentară, istorică și politică, a romanului, recunoscând însă că acesteia i se datorează succesul cărții:

„Nu e și nu devine un roman <documentar> *Delirul*, în genul bine-cunoscutelor reporterizări ale documentului, și dacă mulți cititori sunt interesați mai ales de ineditul <materiei> istorice și de inițiativele incontestabil curajoase ale autorului în această direcție, nu-i mai puțin adevărat că materia aceasta este supusă unui gen de plasticizare <moromețiană>...” (Regman 1975).

Cu siguranță că Marin Preda bănuia cât interes avea să stârnească o asemenea temă din istoria recentă, indiferent de ambalajul ei ficțional necesar. Era previzibil și că *Delirul* va avea ecouri în afara granițelor țării, tot din pricina sensibilității material

istoric și a felului în care a fost el prelucrat de prozator. În 14 mai 1975 – deci la scurt timp după apariția primei ediții a cărții –, în revista săptămânală „Literaturnaia gazeta”, una dintre cele mai vechi și mai prestigioase publicații culturale din Rusia și din Uniunea Sovietică, a apărut un articol intitulat „Când <istoricul> îl induce în eroare pe artist”. În articolul respectiv, semnat de K. (Konstantin) Savin, romancierul român era criticat pentru falsificarea sau necunoașterea istoriei, pentru felul deformat în care prezintă evenimentele din 1940-1941 în *Delirul* – subtextul fiind însă, evident, unul politic: sugestia că în România, o țară socialistă, prietenă și „tovarășă” cu Uniunea Sovietică, se încearcă revizuirea istoriei și reabilitarea unor personaje condamnate pentru crime de război împotriva URSS. Autorul articolului cunoștea, desigur, foarte bine poziția proeminentă a lui Marin Preda în România, precum și faptul că o asemenea carte nu ar fi putut să apară – nu ar fi trecut nici măcar de cenzură – fără aprobarea înaltelor foruri politice românești.

Nu am avut acces la articolul lui Savin din „Literaturnaia gazeta”; trimiterea am preluat-o dintr-o replică pe care o dă foarte rapid, după doar două săptămâni, criticul Ovid S. Crohmălniceanu în „România literară”, replică intitulată *Când criticul...* Crohmălniceanu adoptă un ton agresiv:

„Începând chiar cu titlul dat foiletonului, K. Savin adoptă o atitudine de superioritate profesorală atotștiutoare, socotindu-se perfect abilitat să-l învețe pe Marin Preda cum să-și scrie cartea. Textul păstrează apoi neschimbat acest ton al dăscălierii <de sus>, autorul *Moromeților* – admirabilă și clarvăzătoarea analiză a <dramei pământului> din perspectiva socialismului – fiind tratat ca un biet ignorant, care a făcut greșeala să nu stea în banca lui, și, nerămânând doar la conflictele familiale rurale, îndrăznește să treacă hotarele satului Siliștea-Gumești și să discute probleme ale istoriei contemporane...” (Crohmălniceanu 1975)

și încheie astfel: „Ne vine greu să înțelegem cum *Literaturnaia gazeta* a adăpostit în paginile ei o astfel de intervenție inacceptabilă, orice pretexte și-ar găsi” (Crohmălniceanu 1975, *apud* Simion 2023, 499). Cei familiarizați cu atmosfera epocii și codurile specifice ei își pot da seama imediat că aparenta polemică literară ascunde în spatele ei o dispută politică. Iar duritatea replicii venite dinspre criticul român are și ea, desigur, un substrat politic – cu două decenii în urmă nici un literat român, nici măcar Crohmălniceanu, nu ar fi îndrăznit să elaboreze un asemenea atac la adresa unei publicații sovietice (și nici nu l-ar fi publicat nimeni) –, substrat în deplină consonanță cu tema romanului. Literatura era pe atunci o armă, folosită sistematic în Războiul Rece.

În același context, merită amintit un alt articol apărut în străinătate și dedicat romanului lui Preda. Publicat în săptămânalul vest-german de largă circulație „Der Spiegel” în iunie 1975 și intitulat *Das Delirium*, articolul are subtitlul (în traducere aproximativă) „Antonescu, dictatorul din timpul războiului și prieten al lui Hitler, este reabilitat într-un roman – pentru că a luptat împotriva rușilor”. Textul apare nesemnat, cel puțin în varianta online disponibilă actualmente pe internet, și menționează atât polemica Savin-Crohmălniceanu, cât și prezența în roman a unei scene cu Ionică

Dascălu, un adolescent ilegalist arestat de jandarmi, bătut sistematic și purtat din post în post până la el în sat, dar în care articolul din „Der Spiegel” descoperă – cum au făcut, fățiș sau pe tăcute, majoritatea cititorilor – figura adolescentului Ceaușescu, tânărul comunist ilegalist, așa cum era prezentat președintele României socialiste în istoria omagială oficială. Mai mult, autorul articolului din „Der Spiegel” sugerează că Nicolae Ceaușescu ar susține tacit, prin neintervenție, viziunea lui Preda din *Delirul*.¹

Desigur, au apărut și cronici, mai mult sau mai puțin elogioase, în care sunt discutate evoluția protagonistului, Paul Ștefan, complexitatea erotică a relațiilor lui – la țară și în București –, dinamica interrelațională a personajelor, țesătura socială a Bucureștiului, așa cum transpare în romanul lui Preda, etc., dar pe ansamblu a rămas senzația că *Delirul*, cum o sugerează chiar titlul lui, e esențialmente un roman istoric cu relevanță politică sau un roman politic cu rădăcini în istoria recentă, în care un dictator cuprins de un delir de grandoare (sau doi dictatori, în varianta necenzurată, post-1989, a cărții) aruncă lumea în haos. Așa că instrumentalizarea politică a *Delirului*, pe care o deplânge Preda însuși², nu e deloc surprinzătoare, ci adecvată epocii în care a apărut și, pe de altă parte, conținutului cărții, unde, furat de impulsul de reconstituire a istoriei, romancierul își transformă personajele ficționale în simpli spectatori sau victime involuntare ale acestei istorii mari.

Trei versiuni ale *Delirului*

După cum am spus, *Delirul* a apărut într-o primă ediție la începutul anului 1975. La șase luni după apariție, date fiind epuizarea rapidă a tirajului și interesul imens declanșat de roman, s-a publicat o nouă ediție, revizuită și adăugită de autor cu rapiditate, în doar trei-patru luni. Până la căderea regimului comunist, Editura Cartea Românească a mai publicat o a treia ediție – postumă – în 1987, ediție ce reproduce textul celei de-a doua, ultima revizuită de autor, care probabil că ar fi rămas și cea definitivă dacă regimul comunist nu ar fi fost răsturnat în decembrie 1989. După căderea acestuia, în 1991, la recent înființata Editură Expres va apărea o „ediție necenzurată” (cum apare scris vizibil pe coperta întâi), ediție îngrijită și prefațată de Ion Cristoiu.

Gestul recuperator întreprins de Cristoiu era așteptat și previzibil. Nu cred că își va fi imaginat cineva că edițiile anterioare ale romanului, apărute în România socialistă, nu au fost cenzurate într-un fel sau altul. Întrebarea la care voi încerca să răspund aici este în ce măsură au fost afectate de tăieturile și decupajele cenzorilor și cât de mult se deosebesc versiunile tipărite ale *Delirului* de manuscrisul original al lui Preda. Mai mult, în cadrul unei discuții mai ample despre recuperarea după 1989 a unor opere

¹ „Das Delirium. Der Kriegs-Diktator und Hitlerfreund Antonescu wird romanhaft rehabilitiert – weil er gegen die Russen kämpfte”, <https://www.spiegel.de/politik/das-delirium-a-78aef99c-0002-0001-0000-000041496370>.

² Prozatorul declara într-un interviu acordat lui Petre Cîrdu în 1976: „...despre *Delirul* s-a scris în presa de mare tiraj din R.F.G., Italia, Franța, S.U.A., Israel, până și în Noua Zeelandă a apărut un articol, dar nici un editor nu s-a grăbit să-mi propună un contract, din pricina sugestiei din aceste articole că ar fi vorba de reabilitarea fostului dictator român, aliat al lui Hitler, Antonescu. Firește, nu e vorba de nici o reabilitare, deși fostul dictator e prezent masiv în roman. Dar nu e romanul lui” (în Preda 1989, 538).

literare originale, mutilate de cenzură în anii comunismului, ar merita să stabilim, atât cât este posibil, și cum s-a realizat – sau *dacă* s-a realizat – această restaurare a originalelor, indiferent dacă au fost cenzurate *ante* sau *post imprimatur*.

Pentru o asemenea investigație asupra cenzurii *ante imprimatur* și a posibilei recuperări a versiunilor originale, *Delirul* este unul din cele mai potrivite cazuri de studiu. Având o temă atât de sensibilă și abordând istoria recentă dintr-o perspectivă atât de interpretabilă, chiar deviaționistă față de linia oficială a partidului unic (cum s-a văzut deja), romanul lui Preda va fi reprezentat de la bun început o sarcină dificilă pentru cenzorii și redactorii de carte ai momentului. Cenzurarea lui trebuia făcută cu maximum de vigilență ideologică, în așa fel încât aceștia să nu poată fi acuzați de neglijență sau, mai rău, de intenții dușmănoase, revizioniste, de conivență cu autorul. Poziția cenzorilor era foarte delicată și în raport cu Preda, autoritatea lor fiind subminată de prestigiul și autoritatea romancierului – un clasic în viață, unul din autorii reprezentativi ai regimului și, pe deasupra, directorul editurii la care urma să apară cartea. În astfel de situații (Preda nefiind unicul autor cu greutate din epocă, ci doar cel mai important), în care pozițiile de putere ale celor două părți erau într-un aproximativ echilibru, cenzura manuscriselor lua de obicei forma mai diplomatică a „negocierilor” și probabil că așa s-a întâmplat și în cazul *Delirului*.

Nu știu să fi făcut cineva până acum o colaționare a multiplelor ediții ale romanului, însă unul dintre episoadele consistent cenzurate este în general cunoscut, iar cenzurarea lui era un fapt știut încă dinainte de 1990 în cercurile de apropiați ai autorului. Este vorba despre așa-numitul „monolog al lui Stalin”, fragment inclus în dactilograma romanului și de care Marin Preda era foarte mândru¹. Existența lui era cunoscută în lumea literară, devenise întrucâtva chiar legendar², dar – fapt previzibil – a fost eliminat în toate edițiile comuniste ale romanului, fiind recuperat abia după 1989.

Ion Cristoiu, îngrijitorul primei ediții necenzurate a cărții, scrie în prefața acesteia:

„Prelucrând cărți și documente, romanul caută să descifreze delirul istoriei și prin pătrunderea în intimitatea marilor actori ai momentului: Antonescu, Hitler, Stalin. Condițiile timpului au făcut imposibilă includerea în textul apărut a capitolului consacrat lui Stalin. În absența acestuia, gândirea scriitorului apare incompletă. Stalin rămâne, alături de Hitler, personajul principal al piesei care s-a numit cel de-

¹ În „Carnetul de atelier al romanului *Delirul* [1973]” Marin Preda notează: „Am scris, în anul care a trecut, într-o zi și o noapte, una din «marile scene», moartea Nadejdei Alilueva Stalin, pe care o recitesc adesea și mă pun pe picioare în orele mele grele” (Preda 2004, 289).

² Un istoric literar de talia lui Marian Popa, cu o perspectivă discutabilă asupra specificității literaturii române, dar altfel un foarte bun cunoscător al culiselor literare autohtone, scrie în *Istoria... sa*, apărută într-o primă ediție mult după Revoluția din Decembrie, în 2001, că „...manuscrisul tratând problema stalinistă a dispărut” (Popa 2009, II, 634). Informația e, cum se știe, eronată, iar greșeala se datorează, probabil, faptului că în 1987, pe când era lector de limba și literatura română la Universitatea din Köln, Popa refuzase să revină în țară și rămăsese în Republica Federală Germană: comentariul lui reflectă legendele care circulau la acea vreme în România comunistă în legătură cu *Delirul*. E straniu însă că Popa, a cărui acribie biobibliografică este faimoasă, susține ideea dispariției aceluia capitol în 2001, la peste un deceniu de la publicarea lui în România.

Al Doilea Război Mondial. [...] Citind capitolul dedicat lui Stalin, ne putem da seama de ce n-a văzut lumina tiparului. Pe lângă lucida denunțare a imperialismului rusesc, Marin Preda dezvăluie necruțător esența sistemului comunist: înăbușirea personalității umane.” (Cristoiu 1991, XI, XIII)

Ideea e susținută ulterior – independent de Cristoiu – de Ovid S. Crohmălniceanu, un apropiat al lui Marin Preda, în *Amintiri deghezate*, un volum de memorii literare apărut după căderea comunismului:

„Marin scrisese un capitol despre momentul când Stalin află că soția lui și-a pus capăt vieții și interpretează gestul ca pe o trădare a încrederii lui, câtă mai era dispus să acorde el oamenilor, fie și foarte apropiați. Așa a început, sugera Preda, delirul suspicios al celui care avea să vadă apoi peste tot comploturi și urzeli infernale. Episodul corespundea într-un fel de simetrie artistică momentului când Hitler mușcă furios covorul. Cititorul trebuia să se întrebe, după Preda, ce putea face un nebun mic (Antonescu) între doi nebuni mari? Din păcate, Marin a fost nevoit să renunțe la capitolul cu Stalin și întreaga construcție, plină de sens, s-a prăbușit, una din coloanele ei principale fiind înlăturată.” (Crohmălniceanu 1994, 121-122)

Cristoiu își va relua ulterior comentariul pe blogul său personal, sintetizând ideea și punând-o în contextul epocii:

„Scriam în această introducere de tip avertisment că romanul se întemeia, în concepția lui Marin Preda, pe doi stâlpi susținători: Monologul lui Hitler și Monologul lui Stalin [*sic!*]. De aici plecând se desfășura demonstrarea eminentă artistică a tezei despre Delirul Istoriei. La apariție, în 1975, romanul avea doar monologul lui Hitler. La vremea respectivă *nimeni dintre cei neinițiați* nu știa că monologul lui Stalin, scris de Marin Preda, lipsea din ediția tipărită. Nu avem date despre ce s-a întâmplat de fapt. Succesul romanului a fost atât de mare[,] încât nimeni nu și-a pus întrebări.” (Cristoiu 2022, subl. mea)

Dacă așa stau lucrurile – cum pare foarte probabil –, atunci e de presupus că, în ciuda competenței criticilor care au recenzat cartea și a bunelor intenții ale acestora, în partea care ține de latura documentar-istorică a romanului *toate* comentariile și analizele publicate înainte de 1990 sunt involuntar eronate de la bun început, căci ele nu au putut lua în calcul lungul (și absentul/cenzuratul) monolog al lui Stalin, replică în oglindă la cel al lui Hitler, monolog care în ediția necenzurată ocupă peste douăzeci de pagini. În absența uneia dintre cele două „coloane principale” (cum le numește Crohmălniceanu), a unuia dintre cei doi „stâlpi susținători” (cum scrie Cristoiu) care constituie structura de rezistență a cărții în plan istoric și justifică titlul simbolic al romanului, această structură este ea însăși viciată și, în consecință, judecarea ei critică e falsificată de imposibilitatea unei evaluări complete a viziunii autorului. Imaginea de ansamblu o putea oferi doar o ediție necenzurată, apărută abia după 1989, și chiar dacă am presupune – cu destulă îndreptățire – că unii dintre criticii care au comentat cartea s-au numărat printre „inițiați” și aveau cunoștință de capitolul cenzurat, tot nu ar fi putut să îl menționeze în cronicile lor – evident, tot din pricina cenzurii.

În plus, într-un interviu apărut în 2009 în „Jurnalul național” Cristoiu atinge o problemă sensibilă legată de comentariile critice apărute la *Delirul* în perioada comunistă: „...în plan oficial nu s-a putut face o critică de conținut. Fiind o carte despre Antonescu, unde Antonescu apărea într-o altă ipostază decât cea de trădător cu care ne obișnuise[ră]m până atunci (din acest motiv a și fost un succes uriaș), din cauza cenzurii, nu putea să apară nici o referire la Antonescu”. Mai mult, el sugerează că impactul autentic al romanului în epocă, cel neoficial, „de fapt adevărata receptare a operei lui Marin Preda, o avem în notele Securității. Pentru că Securitatea a consemnat cu rigurozitate toate notele consemnate de Nicolae Manolescu, ce spuneau legionarii, ce spuneau foștii politicieni interbelici...” (Cristoiu 2009).

Totuși Cristoiu se înșală atunci când afirmă că „nu avem date despre ce s-a întâmplat de fapt”, așa cum se înșală – în strictă legătură – și când adaugă că „Era greu de închipuit că romanul a fost cenzurat. [...] După opinia mea, Marin Preda e cel care s-a autocenzurat” (Cristoiu 2022). O dovedește o relatare a lui Ovid S. Crohmălniceanu din volumul de memorii amintit anterior, plasată imediat după comentariul asupra celor două coloane ale romanului (capitolele cu Hitler și Stalin), despre o conversație purtată cu Marin Preda asupra riscului ca episodul cu Stalin să fie eliminat de cenzură:

„Când am discutat foarte puținele șanse ca episodul să <treacă>, Marin mi-a dezvăluit, ștergându-și îndelung ochelarii și încrețind fruntea, tactica lui: <Eu îl bag în carte (capitolul), toți or să sară pe el. Am să-l scot până la urmă, dacă nu se va putea altfel, dar tocmindu-mă. Ca să cedez, o să-mi lase altele...> Stratagema i-a reușit într-adevăr. Mai bine însă, zic eu acum, eșua și publica romanul după o vreme așa cum îl gândise.” (Crohmălniceanu 1994, 122)

Mărturisirea făcută de Preda lui Crohmălniceanu arată nu doar că romancierul nu s-a autocenzurat, cum presupunea Ion Cristoiu, ci, mai mult, că a inclus intenționat respectivul capitol în manuscrisul predat pentru aprobare și BT („bun de tipar”), ca monedă de schimb, de negociere. Acceptând previzibila lui eliminare, Marin Preda sconta pe faptul că, satisfăcuți de o victorie atât de consistentă, cenzorii o să „lase altele” – ceea ce pare-se că s-a și întâmplat.

De fapt complexitatea cazului *Delirul* – motivul pentru care am ales să îl comentez aici – e dată tocmai de complicatul și imprevizibilul joc al îndrăzelilor, compromisurilor calculate, concesiilor, falselor cedări și înșelătoriilor la care până și un autor de anvergura și prestigiul lui Marin Preda era nevoit să se preteze în confruntarea cu cenzura. Acest joc e și cel care face ca recuperarea unui text *original, autentic și integral* al romanului în discuție să fie atât de problematică.

Cum spuneam mai sus, există trei ediții pe care le putem folosi ca reper pentru a reface traseul încurcat al *Delirului* și demersurile de recuperare a ceea ce va fi fost – cât a fost – textul original: prima ediție din 1975 (numită în continuare *Delirul A*), a doua ediție, revizuită și adăugită, din același an (numită mai departe *Delirul B*) și ediția necenzurată din 1991 (pe care o putem numi *Delirul C*). Între ele există diferențe notabile, care îngreunează recuperarea unui text *unic, integral*, așa cum îl va fi dorit sau gândit inițial Marin Preda. În studiul de față (și într-unul ulterior, dedicat traseului

postcomunist al romanului) o să reconstituim pe cât posibil traseul edițiilor, oprindu-ne la pasajele, capitolele sau chiar cuvintele ce au fost modificate/înlocuite pe parcurs, pentru a arăta că deocamdată nici o ediție, fie ea critică sau populară, nu reușește să integreze toate schimbările, tăieturile, înlocuirile, adăugirile operate de autor (sau de cenzori) sub presiunea contextului.

În primul rând, să reținem că în prima ediție (*Delirul A*, din ianuarie 1975) nu apare – cum nu va apărea în nicio ediție dinainte de 1990 – episodul, întins pe aproape două capitole, ce include lungul și cinicul discurs explicativ al lui Stalin, sub formă de monolog și apoi de dialog retrospectiv cu soția lui, Nadejda Alilueva. În intenția autorului, el ar fi fost inclus la începutul părții a V-a, în capitolele I și II, iar acum, la o privire retrospectivă, prin comparație cu edițiile postdecembriste, putem vedea clar tăietura: capitolul I al primei ediții are doar o pagină (!), celelalte cinci-șase pagini fiind eliminate de cenzură, iar capitolul al II-lea, ce include dialogul extins al lui Stalin cu Nadejda, nu apare deloc, fiind înlocuit cu un capitol II care în edițiile necenzurate (și în intenția autorului) este de fapt capitolul al III-lea (v. Preda 1975a, 375-376; Preda 1991, 377-400). Mă întreb dacă scurtimea neobișnuită a acelui capitol I, păstrat în aceeași formă și în edițiile din iulie 1975 și din 1987, nu le va fi dat de bănuirile cititorilor suspicioși din anii comunismului. În mod sigur însă apropiată de Preda din lumea literară care știau de existența – și eliminarea – capitolului respectiv își puteau da seama cu ușurință că *acolo* se făcuse tăietura, chiar dacă nu apucaseră să citească în particular manuscrisul original (cum probabil că o făcuse Crohmălniceanu).

Tot în *Delirul A* apare un capitol controversat, capitolul al XI-lea din partea a doua, ce îl are ca personaj pe Ionică Dascălu, adolescentul ilegalist purtat din post în post de jandarmi brutali și grosolani, băiețandru în care mai toți cititorii și criticii au văzut o reprezentare propagandistică a tânărului Nicolae Ceaușescu, adică o concesie deloc subtilă făcută de Preda liderului suprem al țării (v. Preda 1975a, 161-169). Capitolul respectiv are o justificare strategică, însă nu de strategie narativă, ci socio-politică, de context, la fel ca disponibilitatea de a renunța la capitolul cu monologul lui Stalin ca „să-mi lase altele”, cum scria Crohmălniceanu că ar fi zis Preda. De altfel, parcă pentru a bate și mai tare la ochi, el este inserat artificial, fără nicio legătură cu firul narativ principal sau cu altele secundare; e un capitol parazitar, o excrescență a cărei inadecvare nu putea să nu iște comentarii și asociații. Prin urmare, tânărul ilegalist e identificat rapid de cititori cu Ceaușescu încă de la apariția cărții, deși această identificare nu apare – nici nu putea să apară – în vreuna din recenziile publicate la acea vreme în țară. Apare însă în articolul din „Der Spiegel” menționat anterior, precum și în comentariul foarte critic la adresa *Delirului* făcut de Monica Lovinescu la Radio Europa Liberă în aprilie 1975:

„...ce sens poate avea lunga descriere a tânărului comunist dus, din post în post, de jandarmi, când n-a fost decât un fapt divers neobservat? Numai *acum* [subl. aut.], când tânărul de pe vremuri s-a transformat în stăpânul țării (Nicolae Ceaușescu), faptul nu numai că e înregistrat, dar devine de-a dreptul legendar – și Marin Preda îl tratează ca atare” (Lovinescu 1975, *apud* Preda 2009, 485).

Când deschide discuția despre romanul în cauză, Marian Popa amintește în *Istoria...* sa exact „insertiile de conformare indirectă” făcute de Preda, avansând și el ideea că „un episod prelucrează deferent legenda băiatului revoluționar Nicolae Ceaușescu” (Popa 2009, II, 634). Eugen Negrici face aceeași identificare în *Literatura română sub comunism*: „Ediția a II-a [a *Delirului*] – apărută după ce sovieticii, șoimii partidului și foștii ilegaliști se arătasera indignați – atașează un capitol confecționat la repezeală, care dă satisfacție <cârmaciului> însuși, lăsându-l să se recunoască în persoana unui tânăr și dârz revoluționar hăituit de jandarmi” (Negrici 2008, 95).

(Aici este necesară o mică observație: deși identificarea făcută de Negrici susține direcția generală de interpretare, totuși criticul face o confuzie – altfel nesemnificativă în context și rarisimă în scrierile sale – atunci când vorbește despre „atașarea” capitolului despre tânărul ilegalist la ediția a doua. Preda va introduce în a doua ediție a romanului un capitol integral cu un (alt) erou comunist și alte câteva pagini de conformare ideologică, dar povestea parazitara a adolescentului revoluționar e inclusă de romancier *încă din ediția întâi*, fiind apoi păstrată în toate edițiile *Delirului* din anii comunismului.)

Există și critici (mai puțin numeroși) care nu aderă la această interpretare. Unul dintre ei este Nicolae Manolescu, care, analizând romanul lui Preda, e de părere că:

„Nu e însă lesne probabilă identificarea, decât dacă luăm în considerare esopismul romanului nostru politic din acei ani, și, în acest caz, episodul este mai degrabă o dovadă de curaj decât o concesie, fiindcă lui Ceaușescu însuși n-avea cum să-i placă un rol în care el, eroul național, era umilit și batjocorit de jandarmi ca un simplu și la propriu mucos” (Manolescu 2008, 961).

În ciuda acestor rețineri ale lui Nicolae Manolescu, înclin să văd în argumentația sa o mostră de *wishful thinking*, căci, în contextul epocii, nu doar criticii literari profesioniști, ci și marea masă a cititorilor, cărora legenda activității ilegaliste a lui Nicolae Ceaușescu le era inculcată propagandistic, îl „recunoșteau” în personajul din *Delirul* pe conducătorul României socialiste. Iar Preda cu siguranță știa foarte bine asta.

* * *

Ediția a doua a romanului (*Delirul B*) include câteva modificări consistente, făcute de autor în decurs de doar câteva luni (din ianuarie până prin mai-iunie, maximum iulie 1975). Nu voi insista aici asupra lor: ele sunt enumerate la finalul textului de față, în „Tabelul 1: Marin Preda, *Delirul* – modificări și variante”. Le voi menționa doar pe cele mai ilustrative pentru influența mediului politic și a presiunilor ideologice asupra creației literare autohtone.

În cazul acestei reeditări „revizuite și adăugite” e greu să mai vorbim despre un proces de intervenție exterioară asupra textului: cenzurarea și „negocierile” se făcuseră înainte de acordarea BT-ului pentru prima ediție. Totuși Marin Preda face, mai degrabă decât revizuirii, niște adăugiri care sunt la fel de parazitare ca și capitolul dedicat tânărului ilegalist. În primul rând introduce în partea a treia un capitol (VII) unde, întrerupând firul narativ central, relatează destinul comunistului Nicolae Masă, strungar la Atelierele Grivița, care este arestat, torturat cu sălbăticie și în cele din urmă împușcat

de polițiști (v. Preda 1975b, 293-312). Capitolul respectiv este o mostră de literatură propagandistică demnă de anii 1950 și nu are nicio utilitate narativă, ci doar ideologică, e introdus artificial, e fals în conținut și conformist în intenție. Apoi romancierul renunță la scena – e drept, grotescă, dar memorabilă – cu masturbarea colectivă a ziaristilor de la *Ziua* după înăbușirea rebeliunii legionare, înlocuind-o cu un scurt comentariu despre una dintre consecințele momentului: salvarea involuntară a comuniștilor închiși la Jilava:

„Și astfel nici acel aconto teribil promis comuniștilor de la Jilava, [*sic!*] nu avu urmări... Legionarii nu puseseră mâna pe puterea deplină ca s-o facă. Și nici în timpul rebeliunii nu avuseseră nici timpul[,] nici puterea să se răfuiască, în felul lor sângeros cu cei întemnițați dincolo de celula 20: demult închisoarea era păzită de armată.” (Preda 1975b, 379)

Mă întreb dacă aici Marin Preda nu a urmărit și o ironie subtilă atunci când a înlocuit masturbarea cu comuniștii. Însă logica modificării e tot una ideologică.

În fine, spre finalul cărții, atunci când Paul Ștefan se află în Odessa, ca reporter de război, după scena în care este rănit în umăr și înainte de menționarea exploziei de la comandamentul militar român, Preda introduce o întâlnire a acestuia cu Titus Diaconescu, jurnalist la ziarul „Tempo” și comunist convins, care îi prevestește victoria bolșevismului în România și critică războiul împotriva Uniunii Sovietice, avertizând:

„Să nu crezi că toată lumea a capitulat în această aventură. Partidul Comunist, mic la număr, dar puternic în credința lui[,] a lansat un manifest către țară, către poporul român, muncitori, țărani, soldați, bărbați și femei, tineri și bătrâni, în care se spune că bandiții fasciști germani au aruncat poporul german în război contra Rusiei și au atras în acest atac mișelesc și alte popoare subjugate, în ciuda tratatului de neagresiune și amicitie încheiat între cele două țări” (Preda 1975b, 503-504).

E drept că în acest pasaj conformist, plasat ideologic „pe linie”, Preda inserează o referință directă la pactul Ribbentrop-Molotov, care în spațiul românesc constituia unul dintre tabuurile istoriei celui de-Al Doilea Război Mondial, dar, pe ansamblu, paginile cu jurnalistul de la „Tempo” introduse în ediția adăugită par a fi o concesie suplimentară făcută de romancier regimului comunist. Nici numele ziarului la care lucra Titus Diaconescu nu pare a fi ales întâmplător. În perioada interbelică a existat o publicație numită „Tempo!”, care apărea de trei ori pe săptămână între anii 1933 și 1940 (deci dispăruse în perioada întâlnirii dintre Al lu’ Parizianu și Titus Diaconescu). Gazetă cu orientare democratică de stânga, „Tempo!” l-a avut printre colaboratorii săi fideli pe poetul Geo Bogza, autor cu simpatii comuniste, care a publicat aici atât versuri (cum ar fi ciclul *Ioana Maria. 17 poeme*, în 1937), cât și articole de atitudine socială și politică, iar printre cei care au semnat în paginile ei se numără și Zaharia Stancu, Sergiu Dan sau Victor Eftimiu.¹

¹ Informațiile despre gazeta „Tempo!” sunt preluate din articolul de dicționar „Tempo!” de Augustin Pop, inclus în *Dicționarul general al literaturii române*, vol. 8 (T-Z), p. 92-93.

Modificările, adică adăugirile făcute la ediția a doua, par astăzi cel puțin bizare. Romanul trecuse deja prin cenzură, fusese aprobat, publicat, și avusese parte de cronici pozitive din partea criticilor literari și de un succes fulminant în rândul cititorilor. Și atunci de ce ar fi fost necesar ca Marin Preda, prozatorul cu cel mai solid prestigiu dintre toți scriitorii români ai momentului, „perceput ca director de conștiință de tot mai mulți intelectuali speriați de evoluția regimului” (Negrici 2008, 94), să facă o asemenea reverență regimului comunist, suplimentându-și romanul cu scene ce susțineau și validau mitologia comunistă autohtonă? În acel moment, când Ceaușescu abia începea să „strângă șurubul” și să restrângă libertățile oferite anterior artiștilor (și nu doar lor), pe Preda regimul comunist nu avea nici cu ce să îl ademenească, nici cu ce să îl amenințe – sau cel puțin așa presupunem azi, știind, de exemplu, că un scriitor ca A.E. Baconsky, autor important, dar nici pe departe atât de prestigios ca autorul *Moromeților*, și-a putut permite să publice fraudulos în Occident, fără consecințe grave ulterioare, un roman distopic respins de cenzură în România.¹ Nu știm însă și nici nu putem afla circumstanțele momentului. Ne-am putea imagina un Marin Preda precaut după atacurile la adresa cărții sale lansate din străinătate, atacuri care se pare că l-au afectat destul de mult, după cum o arată un fragment dintr-un interviu dat de el în 1977:

„În *Der Spiegel*, apoi în *L'Express*, au apărut articole scabroase și absurde în același timp, care ne arată că liniștile și atât de sigurele pe ele săptămânale occidentale [...] scriu adesea și după ureche despre lucruri pe care nu le cunosc în esența lor, și care nu exprimă decât ipoteze de senzație, speculații fără temei, menite doar să alimenteze curiozitatea cititorului pe care nu le-ar interesa [*sic!*], să zicem, adevărul unei situații de cultură dintr-o țară pe care în general o cunoaște puțin. [...] Săptămânalele pomenite, ca și alte ziare europene, acreditați ideea că această carte ar fi fost <comandată>, <aprobată> etc., neconcepând ideea că în România se poate scrie o carte în mod liber. Mărturisesc că m-au scârbit aceste grosolane mistificări ale adevărului.” (Preda 1989, 556, subl. mea)

E greu să îți stăpânești un zâmbet trist văzând cum Preda proclamă cu îndârjire libertatea scriitorului român din comunism, deși știa foarte bine că tocmai cartea folosită ca argument al acestei libertăți include pasaje scrise cu gândul la organele de cenzură, cu scopul de a le slăbi intransigența (cum este capitolul despre tânărul ilegalist), și că, pe de altă parte, forma ei finală, rezultatul unei confruntări cu respectiva cenzura, era una trunchiată, mutilată. Tonul din acest fragment de interviu nu este al unui disident – și adevărul e că Preda nici nu a fost așa ceva, deși nu a fost nici un scriitor aservit regimului. A fost, după toate aparențele, un autor care a încercat din răspuțeri, atât cât a fost posibil în epocă, să își păstreze un grad cât mai mare de libertate auctorială, negociind cu ideologii și cenzorii regimului, manifestându-și flexibilitatea, chiar conformismul, atunci când era nevoit să o facă și forțând limitele admise atunci când simțea că ar putea să le forțeze. Azi știm că *Delirul* a fost cenzurat și că Preda

¹ E vorba de *Biserica neagră*, roman propus pentru publicare la Editura Cartea Românească în 1971, respins (din motive politice) și apoi trimis pe căi oculte în Occident, în R.F. Germană, unde a apărut în 1976, cu titlul *Die schwarze Kirche*, la editura Ullstein din Berlinul de Vest.

însuși își asumase riscul cenzurării. Doar demnitatea și orgoliul de autor îl îndemnaseră să scrie acel consistent fragment despre Stalin, de care era atât de mândru, dar despre care știa foarte bine că nu va trece de cenzură și că – probabil – nu-l va vedea publicat niciodată; pe de altă parte, tot Preda își asumă ulterior forma cenzurată a romanului într-o asemenea măsură, încât își numește el însuși romanul „povestea aceea cu Hitler și Antonescu” (Preda 1989, 553) și, pe tot parcursul interviului citat despre *Delirul*, nu pomeniște nici măcar o dată numele lui Stalin.

Presiunile declanșate de articolele „scabroase și absurde” apărute în afara țării să îl fi determinat să facă exces de zel și să își afirme indirect fidelitatea față de dogmele ideologice ale partidului? Sau vor fi existat și alți factori exteriori de presiune, care i-au impus ori sugerat o asemenea soluție? În lipsa unor informații credibile din cercul apropiaților lui Preda sau, cine știe, din documentele Securității, e greu să formulăm o ipoteză credibilă. Motivele ori constrângerile ce au provocat un asemenea gest de conformare – chiar compromis – vor rămâne, probabil, necunoscute, însă trebuie să fi fost dintre cele mai serioase, de vreme ce l-au determinat pe Marin Preda, un autor cvasi-canonizat, presupus intangibil și dotat de cei din jur cu o aură de disidență, să îl facă. Cert este că adăugirile incluse în *Delirul B* nu sporesc cu nimic valoarea romanului, ci doar îi suplimentează numărul de pagini. Le-aș considera o mostră paradoxală și inedită de *autocenzură post imprimatur*, în care autorul nu își epurează propriul text, ci îl *suplimentează*, îi sporește conținutul narativ pentru a-i accentua conformitatea cu cerințele ideologice ale regimului. Este încă unul din motivele pentru care mi s-a părut că *Delirul* reprezintă un caz complex și extrem de reprezentativ pentru literatura scrisă în perioada comunistă, *literatura/scrisul sub constrângere*, o literatură *bonsai*, deformată, distorsionată, sensibilă ca un seismograf la cele mai mici semne de relaxare sau înăsprire a regimului politic.

Reeditarea *Delirului* din 1987 nu merită discutată: este o reproducere fidelă a ediției din iulie 1975 (*Delirul B*). Marin Preda murise în 1980, așa că această formă a romanului pare a fi și cea definitivă. Merită menționat totuși că versiunea revizuită din vara lui 1975 a beneficiat de cel puțin trei traduceri în străinătate. Prima a apărut în 1980, chiar în anul morții autorului, în Suedia, la casa de editură René Coeckelberghs¹, cu titlul *Vanvettets upptakt* (aprox. „Începutul nebuniei”), în traducerea lui Torbjörn Wessner și Ingrid M. Duke. A doua a fost publicată în 1981 în Slovenia (care pe atunci era una dintre republicile socialiste ale Iugoslaviei), într-o traducere în slovenă făcută de Katja Špurova. Volumul, intitulat *Delirij* și apărut la Cankarjeva založba, includea o prefață de profesorul Richard Sîrbu. În fine, a treia, de data aceasta în limba germană (cu titlul și subtitlul *Delirium: Roman aus dem Bukarest der vierziger Jahre*), a fost publicată în 1984 la Verlag der Nation din Berlin – din Berlinul de Est, în Republica Democrată Germană –, cu o prefață de Eva Behring și în traducerea Elgăi Oprescu. Așadar, deocamdată singurele traduceri ale romanului lui Preda pe care le-am putut detecta sunt cele făcute la *Delirul B*, varianta revizuită, adăugită și cenzurată din anii comunismului.

¹ Fondatorul și proprietarul respectivei edituri era René Coeckelberghs (1936-1989), soțul poetei și eseistei Gabrieli Melinescu (1942-2024), emigrată în Suedia în 1975.

Acesta a fost parcursul romanului lui Preda în perioada comunistă și el ilustrează în bună măsură efectul presiunilor – vizibile și invizibile – ale aparatului ideologic și cenzorial asupra creației artistice, presiuni pe care nici măcar un autor de anvergură lui Preda nu le putea evita. Totuși, oricât de dependentă va fi fost literatura de directivele aparatului ideologic în perioada discutată aici, ideea comenzii de partid este cu certitudine exagerată; pe de altă parte, e evident că „partidul a acceptat” publicarea romanului, altfel... n-ar fi fost publicat. Însă, dincolo de reverențele de netăgăduit făcute de Preda regimului (poate ca să contrabalanseze conținutul problematic, poate și ca material de negociere la lectura – și cenzura politică – a manuscrisului), *Delirul* ilustrează o temă predilectă a romancierului, una la care a revenit mereu, prelucrând-o sub diverse forme: cea a efectului marilor momente ale istoriei asupra individului și a lumii mici în care își consumă el destinul, fie că era vorba de individualități, de personalități sau de tipuri reprezentative ori memorabile ale acelei lumi mici. În *Moromeții I și II*, în *Cel mai iubit dintre pământeni*, în *Delirul (I)* despre asta scrie: despre „omul subt vremi”, vorba cronicarului Miron Costin. Din păcate, aici, în *Delirul*, spre deosebire de celelalte romane amintite, se pune prea mult accent pe vremi și prea puțin pe om. Funcția veritativă a acestui roman îi diminuează valoarea literară și rezistența în timp. Poate volumul al doilea, cel preconizat, dar niciodată scris, ar fi schimbat raportul de forțe – ipoteză pe care însă n-o vom putea verifica niciodată.

Ce se poate spune cu certitudine este că toate modificările suferite de roman la ediția a doua, precum și unele pasaje din ediția princeps, sunt rezultatul unui compromis, a unui co-autorat ideologic, al unei colaborări acceptate (din lipsă de opțiuni) între Marin Preda și cenzorii/ideologii regimului, așa cum s-a întâmplat în cazul tuturor cărților publicate de scriitorii români sub regimul comunist. Agresivitatea și intensitatea cenzurii au variat de la o epocă la alta și de la un autor la altul¹, dar rare au fost textele care au scăpat neștirbite din malaxorul ideologic al aparatului cenzorial. Cazul *Delirului* este unul aparte tocmai prin faptul că, în acea epocă și sub presiunea acelui mecanism, un autor cu o autoritate greu de egalat s-a văzut nevoit să publice în decurs de un an două versiuni ale aceluiași roman.

Ca o consecință directă a acestei realități, destinul editorial al *Delirului* după Revoluția din Decembrie 1989, după căderea comunismului și după eliminarea mecanismelor cenzoriale, va fi unul complex, marcat de încercări de reeditare, restaurare, recuperare, ce au avut ca rezultat o serie de ediții la fel de diferite unele de altele ca și cele de dinainte de 1989. E vorba de peste zece reeditări, dintre care nici una nu poate fi numită fără rezerve ediție definitivă – și nu din vina îngrijitorilor edițiilor, ci ca o remanență a restricțiilor trecutului. Aceste ediții însă vor face obiectul unui studiu ulterior.

¹ Despre această ajustare a cenzurii (sau adaptare a cenzorilor), ce ținea de raportul de forțe între autor și cenzură, vorbește Gabriela Adameșteanu într-un text din *România literară*, comentând apariția volumului ei de proză *Vară-primăvară* din 1989: „Fără îndoială că la avizul de publicare a contat și statutul meu schimbat după *Dimineața pierdută*, când, după cum a spus Mircea Zăciu, aș fi trecut de pe raftul doi pe raftul unu. Cenzura <opera diferențiat>, <nedemocratic>: *quod licet Jovis non licet bovis*” (Adameșteanu 2002).

Referințe bibliografice

- * * *. 2021. *Dicționarul general al literaturii române*, vol. 8 (T-Z). Coordonator general Eugen Simion. București: Editura Muzeul Literaturii Române.
- Adameșteanu, Gabriela. 2002. *Limitele rescrierii*, in „România literară”, nr. 47, 27 noiembrie 2002.
- Cristoiu, Ion. 1991. *Prevestirile lui Marin Preda*, prefață la Marin Preda, *Delirul*. București: Editura Expres, p. VII-XIV.
- Cristoiu, Ion. 2009. *O carte de meditație asupra istoriei*, interviu realizat de Andreea Tudorica, in *Jurnalul național*, 3 iunie 2009, <https://jurnalul.ro/cultura/carte/o-carte-de-meditatie-asupra-istoriei-509965.html>, accesat în 25 aprilie 2025.
- Crohmălniceanu, Ovid S. 1975. *Când criticul...*, in „România literară”, nr. 22, 29 mai.
- Crohmălniceanu, Ovid S. 1994. *Amintiri deghizate*. București: Editura Nemira.
- Dimisianu, Gabriel. 1975. *Individ și istorie*, in „România literară”, nr. 6, 6 februarie.
- Iovănel, Mihai. 2021. *Istoria literaturii române contemporane: 1990-2020*. Iași: Editura Polirom.
- Lovinescu, Monica. 1975. „*Delirul*” de Marin Preda, cronică transmisă la Radio Europa Liberă în 15 aprilie 1975, reproducă ulterior în Monica Lovinescu, *Etica neuitării*, București, Editura Humanitas, 2008, p. 151-157.
- Manolescu, Nicolae. 2008. *Istoria critică a literaturii române. Cinci secole de literatură*. Pitești: Editura Paralela 45.
- Negrici, Eugen. 2008. *Iluziile literaturii române*. Iași: Editura Polirom.
- Negrici, Eugen. 2019. *Literatura română sub comunism*. Iași: Editura Polirom.
- Păunescu, Adrian. 2009. *Marin Preda, lui Ceaușescu: „Dacă introduceți realismul socialist, eu mă sinucid!”*, interviu realizat de Claudia Dabovăanu, in *Jurnalul național*, 18 martie 2009, <https://jurnalul.ro/cultura/artes-vizuale/marin-preda-lui-ceausescu-daca-introduceti-realismul-socialist-eu-ma-sinucid-146403.html>, accesat în 21 aprilie 2025.
- Popa, Marian. 2009. *Istoria literaturii române de azi pe mâine: 23 august 1944 – 22 decembrie 1989*, vol. I-II. București: Editura Semne.
- Preda, Marin. 1975a. *Delirul* [A], ediția I. București: Editura Cartea Românească.
- Preda, Marin. 1975b, 1987. *Delirul* [B], ediția a II-a, ediția a III-a. București: Editura Cartea Românească.
- Preda, Marin. 1989. *Creație și morală*. Ediție îngrijită de Victor Crăciun și Cornelii Popescu. București: Editura Cartea Românească.
- Preda, Marin. 1991. *Delirul* [C], ediție necenzurată. Ediție îngrijită de Ion Cristoiu. București: Editura Expres.
- Preda, Marin. 2004. *Jurnal intim. Carnete de atelier*. Ediție îngrijită de Eugen Simion și Oana Soare. București: Editura Ziua.
- Regman, Cornel. 1975. *Al lu' Parizianu și ceilalți*, in „Viața românească”, anul XXVIII, nr. 4.
- Simion, Eugen. 1978. *Scriitori români de azi*, vol. I. București: Editura Cartea Românească.
- Simion, Eugen. 2009. *Prefață* la Marin Preda, *Delirul*. București: Editura Jurnalul Național, p. 15-28.
- Simion, Eugen (coord.). 2023. *Cronologia vieții literare românești – Perioada postbelică*, vol. XXI A (1975). București: Editura Muzeul Literaturii Române.
- Ungureanu, Cornel. 1985. *Marin Preda*, in *Proza românească de astăzi*. București: Editura Cartea Românească, p. 198-263.

Resurse online:

- Cristoiu, Ion. 2022. *În 1975, scriitorul român Marin Preda profetea Destrămarea* [sic!] *Uniunii Sovietice*, pe [cristoiublog.ro](https://www.cristoiublog.ro), 13 septembrie, <https://www.cristoiublog.ro/in-1975-scriitorul-roman-marin-preda-profetea-destramarea-uniunii-sovietice/>, accesat în 25 aprilie 2025.
- „*Das Delirium.*” *Der Kriegs-Diktator und Hitlerfreund Antonescu wird romanhaft rehabilitiert – weil er gegen die Russen kämpfte*, in „Der Spiegel”, nr. 27, 29 iunie 1975, <https://www.spiegel.de/politik/das-delirium-a-78aef99c-0002-0001-0000-000041496370>, accesat în 23 aprilie 2025.

Tabelul 1: Marin Preda, *Delirul* – modificări și variante pre-1989

Nr.	Fragment/pasaj/variantă modificate ori eliminate (marcate aici cu <i>italice</i> sau cu descriere)	Versiune editorială	
		<i>Delirul A</i> Cartea Românească 1975a	<i>Delirul B</i> Cartea Românească 1975b, 1987
	(Fragmentele mai relevante/consistente pentru conținutul sensibil – istoric, ideologic, moral – sunt menționate cu aldine/bolduri .)		
1	„...masele fac atunci revoluție cu program comunist: <i>comunismul pândeste deci orice agitație de mase.</i> ”	Absent	Absent
2	„...colonei din jandarmerie, <i>Ernest Urdăreanu, fost ministru al palatului...</i> ”	Absent	Absent
3	„Domnul <i>Mircea Cancicov</i> , ministru al economiei naționale...”	Absent	Absent
4	a: „Aveau același gând și aceeași voință. Fiul nu luase puterea fără știrea mamei și se spunea, puțini o știau, că într-un anumit moment decisiv, când generalul șovăia dacă să împartă sau nu puterea și cu alții, ea îl îndemnase să n-o împartă. Era tăcută, dar destul de afurisită. Norei îi era frică de ea și nu numai ei. Acum nu mai aveau de ales. Nici mama, nici fiul nu se gândeau că mai era timp să scape de angrenajul fatal în care intraseră, și odată cu ei și țara, și pentru care el abia urma să răspundă.” b: „Aveau același gând și aceeași voință. Nu aveau de ales. Nici mama, nici fiul nu se gândeau că poate ar fi fost mai bine ca, datorită gravei erori de a-i fi adus în scenă pe legionari, trebuia ca el să predea de pildă puterea unei grupări de militari și să se retragă pe jumătate învins și să lase acelor militari sarcina de a-i reprima și goni pe legionari de la putere. În felul acesta ar fi scăpat de angrenajul fatal în care intraseră, și odată cu ei și țara, și pentru care el abia urma să răspundă. Mama era înțeleaptă, dar nu mai puternică decât soarta.”	a	a
5	Capitolul despre adolescentul ilegalist comunist Ionică Dascălu, perceput ca reprezentare ficțională a tânărului Nicolae Ceaușescu (partea a doua, capitolul XI)	Inclus	Inclus
6	a: Cora Petrașincu b: Elena Diaconu	a	a
7	a: Dan Lazarovici b: Octav Boiangiu	a	a
8	„Or să dea de dracu, dacă se amestecă... <i>Fapt e că doi tartori stăpânesc azi lumea, Hitler și Stalin, s-au înțeles între ei, au încheiat un pact... Pactul ăsta, hm! i-a făcut pe comuniștii francezi să nu ridice nici glasul, nici brațul contra dușmanului patriei... Cum a putut această țară să cadă atât de jos, e de mirare că n-a fost ocupată toată... Cine zice că Hitler n-are scrupule...?</i> ”	Absent	Absent
9	Întâlnirea Hitler-Antonescu: a: „...individul care se agita ca o paiată de la un capăt la altul al imensei săli a Căminului Reich-ului. Cei de față...” a: „...individul care se agita ca o paiată de la un capăt la altul al salonului său imens, cu geamuri cât peretele (se aflau la vila lui Hitler de la Berchtesgaden), de unde se vedeau în depărtare, superbi, învăluți într-o ceață albăstrie, Alpii Bavarezi. Cei de față...”	a	a
10	Despre războiul lui Hitler: a: „...în văzul tuturor a călcat în picioare toate tratatele. Răsese până la lacrimi într-o zi când i se pregătise drept cadou lui Ribbentrop de ziua lui sau ceva de genul ăsta, o cutie cu toate tratatele pe care le semnaseră și se constata că aproape nouăzeci la sută dintre ele fuseseră încălcate... [...] Nici acești mistici naționaliști români, numiți legionari (cărui lui Hitler nu-i plăceau deloc, erau prea	a	a

	<i>mistici și prea naționaliști</i>), nu se plâneau de șeful statului care îi adusese la putere.” b: „în vâzul tuturor a călcat în picioare întâi pe cehi și apoi pe polonezi. Restul i-a fost impus de Franța și Anglia... [...] Nici acești mistici naționaliști români, numiți legionari, nu se plâneau de șeful statului care îi adusese la putere.”		
11	Capitolul despre comunistul Nicolae Masă, strungar la Atelierele Grivița, arestat și ucis de polițiști (partea a treia, capitolul VII)	Absent	Inclus
12	„Cine putea fi? <i>Începu să se dezbrace și în timp ce își vâra hainele în dulap, gândi: «...Așadar, în noaptea asta, cine e evreu...»</i> ”	Inclus	Absent (scăpare de redactare/culegere?)
13	a: „...pe Stalin îl interesa mai mult cum să-i elimine pe aceia dintre republicani care erau troțkiști, adevărați sau doar bănuți sau, nici măcar atât... Perspectiva unei republici roșii spaniole, în care ar fi învins troțkiștii <i>vezi bine, cum putea să-i placă lui Stalin?</i> ” b: „...pe Stalin îl interesa mai mult cum să-i belească pe aceia dintre republicani care erau troțkiști, adevărați sau bănuți sau, nici măcar atât... Perspectiva unei republici roșii spaniole în care ar fi învins troțkiștii <i>îi dădea lui Stalin mai multe griji decât revolta lui Franco și a cadeților lui...</i> ”	a	a
14	„Pe mine, generalul Antonescu, chiar azi, dar nu o țară... <i>Eu sunt cel mai lucid, țara mă urmează... Voi sunteți cei mai smintiți, care vreți totul când nu puteți nimic: trebuie să părăsiți definitiv scena...</i> ”	Absent	Absent
15	a: „...ea îl respinsese. De ce îl respinsese? <i>Prietenia precede dragostea, apoi o îmbogățește. Nu trebuia să-l respingă, oricum, poziția ei putea părea nu numai șubredă ci și vinovată, prin faptul că nu-și stăpânise repulsia când el îi declarase că o iubește.</i> ” b: „...ea îl respinsese. El s-a retras, dar nu i-a retras și prietenia lui, cum se temuse, în cele din urmă o căutase la telefon și întâlnirile lor fuseseră reluate în timp ce doctorul Spurcăciu își revenea și el din lovitura primită și încerca s-o recâștige. Da, dar cum?! Iată, azi, Adrian se dovedise grav și serios și alergase printr-un București plin de primejdii s-o vadă... În timp ce Mihai... un fricos... Un comod...”	a	a
16	O referire la comuniștii închiși la Jilava (la finalul părții a treia): „Și astfel nici acel aconto teribil promis comuniștilor de la Jilava, [sic!] nu avu urmări... Legionarii nu puseseră mâna pe puterea deplină ca s-o facă. Și nici în timpul rebeliunii nu avuseseră nici timpul nici puterea să se răfuiască, în felul lor sângeros cu cei întemnițați dincolo de celula 20: demult închisoarea era păzită de armată.”	Absent	Inclus
17	Scena masturbării colective a ziariștilor de la Ziua după înăbușirea rebeliunii legionare (la finalul părții a treia), încheiată cu pasajul: „Ștefan mai rămase câteva clipe buimac, apoi izbucni în hohote. <i>Și îi spuse lui Niki unde mai văzuse așa ceva și că iată nu întâmplător acești urmași ai lui Bucur rămăseseră, în intimitatea conștiinței lor, tot ciobani ca strămoșul acesta care le întemeiase, acum cinci sute de ani, orașul...</i> ”	Inclusă (fără textul în cursive)	Absentă
18	„Al ei (și ridicându-se în capul oaselor aceeași expresie bruscă de seninătate pe care o avusese la un moment dat pe peronul gării reapăru pe chipul ei întinerind-o), tatăl fetei ei (care avea acum nunta), era așa de blând...”	Absent	Absent
19	a: „RAF-ul era în primejdie...” b: „RAF-ul începu să slăbească...”	a	a
20	„În ziua de 27 martie 1991 Hitler se sculă ca de obicei...” – scena cu mic-dejunul lui Hitler și povestea nepoatei sale, Geli Raubal.	Inclusă (probabil introdusă)	Inclusă

		după definitiva rea manuscri sului)	
21	„Înaintea doamnei Sanda Negropontes, născută Tătărescu, <i>înaintea doamnei Ioana Stolojan, născută Zamfirescu și a fiicei ei...</i> ”	Absent	Absent
22	„Rusia, imensa Rusie sovietică, fu atacată de Hitler cu <i>două</i> mii de blindate...”	Absent	Absent
23	a: „Două săptămâni îi trebură lui Stalin <i>de gândire, până să i se audă glasul la radio – unde îi numi pe compatrioți frații și surorile lui și le spuse: «Vouă mă adresez, prietenii mei!»</i> ” b: „Două săptămâni îi trebură lui Stalin <i>ca să-și vină în fire.</i> ”	a	a
24	Reacția/monologul/dialogul lui Stalin cu Nadejda Alilueva (în partea a cincea, capitolul I, cenzurat parțial, și capitolul II, cenzurat integral în perioada comunistă).	Absent	Absent
25	„...uriașul cu picioare de lut se va prăbuși <i>din pricina lui Stalin, care martirizase poporul rus și la loviturile tancurilor germane va izbucni acolo o răscoală.</i> ”	Absent	Absent
26	„— Luați romanul lui Stalin, bea otravă în loc de vin... <i>Măcelarul din Piața Roșie...</i> ”	Absent	Absent
27	a: „Erau atât de drăguțe basarabencele și atât de generoase.” b: „Erau ele basarabencele atât de generoase fiindcă veneau trupele române? Sau fiindcă așa le era firea? Și una și alta.”	a	a
28	Întâlnirea lui Paul Ștefan cu Titus Diaconescu, jurnalistul comunist de la ziarul <i>Tempo</i>, pe frontul din Basarabia.	Absentă	Inclusă

Roxana ROGOBETE
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

**Criză, sevraj și supraviețuire:
despre adicție în romanele
lui Cristian Fulaș**

Abstract: (*Crisis, Withdrawal, and Survival: On Addiction in the Novels of Cristian Fulaș*) This paper analyses the representations of addiction in Cristian Fulaș's novels *Fâșii de rușine* (2015, EN: *Strips of Shame*) and *După plâns* (2016, EN: *After Crying*), exploring dependency as an extreme form of individual crisis, but also as the illusion of a redemptive escapism. The two novels portray addiction not only as a symptom but, more subtly, as a structural principle of narration: a style often fragmented, almost hypoxic, that mimics the erratic rhythm of withdrawal – a tempo that formally conveys the tensions and volutes of the addict's consciousness. Between lucidity and disintegration, the characters' downward spirals evoke everything from peratology (as seen by O. Nimigean) to inferno (as read by Carmen Mușat). We examine to what extent the dismantling of inner states reaches verisimilitude or whether Fulaș's stylistic choices verge on mannerism, within an autobiographical openness that is both deliberately assumed and aesthetically transformed. These novels map out the fractures of selfhood, placing at their core the vulnerability of a human being attempting to survive loneliness.

Keywords: addiction, crisis, contemporary Romanian literature, Cristian Fulaș, loneliness.

Rezumat: Lucrarea de față analizează reprezentările adicției în romanele *Fâșii de rușine* (2015) și *După plâns* (2016), publicate de Cristian Fulaș, din perspectiva dependenței ca formă extremă de criză individuală, dar și ca miraj al unui escapism salvator. Cele două romane configurează adicția nu doar ca simptom, ci și, subtil, ca structurare a narațiunii: un stil deseori sacadat, aproape hipoxic, care mimează ritmul discontinuu al sevrăului, deci un tempo care traduce, în plan formal, tensiunile sau volutele conștiinței dependentului. Între luciditate și dezintegrare, alunecările personajelor înglobează de la peratologie (în viziunea lui O. Nimigean) la infern (Carmen Mușat). Vom urmări în ce măsură demantelarea stărilor individului atinge verosimilitatea ori preocuparea pentru stil a lui Fulaș se manierizează, într-o deschidere autobiografică, abil asumată, dar transformată estetic. Cartografieri ale rupturilor, romanele au ca nucleu al experienței vulnerabilitatea omului care încearcă să supraviețuiască singurătății.

Cuvinte-cheie: adicție, criză, literatură română contemporană, Cristian Fulaș, singurătate.

Preambul. Traseul lui Fulaș

Un autor contemporan versatil, din ce în ce mai prezent în spațiul public, Cristian Fulaș este, probabil, cunoscut în primul rând prin prisma activității de traducător și datorită cursurilor de literatură sau scriere creativă. Cu peste 50 de volume traduse din mai multe limbi (franceză, engleză, italiană, inclusiv din autori precum Marcel Proust sau Stéphane Mallarmé), cu un premiu al Academiei Franceze („Prix du Rayonnement de la langue et de la littérature françaises”, 2023), Fulaș este una dintre vocile puternice

din câmpul literar actual, care se remarcă prin activitatea editorială și, poate mai mult, prin pozițiile sale articulate din social media. Prezența sa în publicații culturale, interviuri și dezbateri în mediul digital consolidează, din punctul meu de vedere, poziția unui scriitor angajat, atent la ceea ce se întâmplă în literatura contemporană și disponibil să contextualizeze fenomenul cultural într-o manieră credibilă și destul de validă, fără a pretinde însă autoritatea absolută. În cazul cursurilor derulate (*Cum scriem. Curs de literatură cu Cristian Fulaș* sau *Dispozitivele scrisului. Curs de literatură cu Cristian Fulaș*), autorul beneficiază de ajutorul unor platforme culturale și strategii de marketing (promovarea în special prin intermediul „Matca”) și apelează la două aspecte complementare. Pe de o parte, modulele se concentrează pe componentă tehnică și pragmatică – incluzând discuții teoretice despre „Structură și stil. Cum compunem o carte”, „Timp și spațiu în proză”, „Personaj, voce narativă, dialog”, „Înapoi la argument. Despre frumusețe”¹ sau „Timpul în narațiune”, „Narațiune continuă/fragmentată”, „Vocea/vocile”, „Spațiul/ spațiul literar”, „Personaje”, „Elemente de compoziție: dialog, descriere, acțiune”, „Elemente de legătură, din nou spațiul literar”, „Stil. Influența stilului asupra narațiunii”, „Subiectul unei cărți. Ce mai rămâne de spus.” (vezi Fulaș apud Diaconu 2024). Pe de altă parte, face apel și la stereotipia legată de faptul că vocația de scriitor se învață, că aceasta este un atribut care poate fi dobândit prin tehnici cvasi-standardizate. Cât este *Autorul* într-o relație privilegiată cu propria experiență și interioritate și cât este el produsul unui proces de instruire? Ce este scriitura atunci? După Fulaș, e un „concept dinainte imposibil de definit, poate mai ușor de clasificat, în orice caz de înțeles doar în condițiile unui subiectivism atât de extrem, încât scrisul, anulându-l, în același timp rămâne ca unica sa dovadă de existență” (Fulaș 2025, 7). Scriitorul păstrează totuși o ambiguitate prudentă, postulând literatura ca știință, cu „legi de compoziție, procedee, formule consacrate și uneori izbucniri de creativitate” (Fulaș 2025, 9). Nu e aici o promisiune a democratizării scrisului, însă este o formă de comercializare a scriiturii ca profesie, o rațional(liza)re a creativității, o gramatică a ficțiunii ce se naște din dialogul cu literatura, pentru că Fulaș include și discuții aplicative pe autori nu neapărat extrem de vizibili în spațiul românesc², ceea ce îl apropie de *Cursurile de literatură* ale lui Vladimir Nabokov sau de *Lecțiile americane (Sei proposte per il prossimo millennio)* ale lui Italo Calvino. În fond, deși Fulaș poate deveni superfluu prin automarketarea aproape agresivă ca autor, ce promovează în mod just este ideea de scriitură ca muncă, o profesionalizare a scrisului, așa cum se vede și în volumul publicat în 2025, *Cum scriem*. Voi reveni ulterior la această intervenție editorială, pentru a vedea cum legitimarea unor tipare de formalizare rezonază sau intră în tensiune cu practica reală a acestui autor.

¹ Vezi blogul Cărturești: <https://blog.carturesti.ro/cum-scriem-curs-de-literatura-cu-cristian-fulas/>, accesat ultima dată la 05.06.2025.

² Programul din cadrul cursurilor *Dispozitivele scrisului* conține: „Frumosul în textul contemporan. Sean Thor Conroe și O. Nimigean”, „De la autor la personaj și înapoi. O călătorie prin Personna – Proust”, „Stilul e (aproape) totul. De la Linda Boström Knausgård la Maylis de Kerangal”, „Structuri. Cum compunem o carte, de ce părțile sunt mai importante ca întregul. Mathias Énard, Jaume Cabré, Colum McCann”, vezi Diaconu 2025.

Cristian Fulaș este și un scriitor premiat – primește Premiul „Observator cultural” pentru debut, pentru volumul din 2015, *Fâșii de rușine*, dar și câteva distincții pentru *Ioșca* (2021, Premiul „Observator cultural”, secțiunea Proză). De notorietate este și biografia romanțată a lui Paul Celan – *Am trăit, da*, apărută în 2022 la Polirom, un volum destul de inconstant, parțial explicativo-intelectual, dar patetic pe alocuri. Deși, în cronica publicată în „Orizont”, Alexandru Oravițan apreciază limbajul poetic al lui Fulaș, în consonanță chiar cu poeticitatea autorului Celan (vezi Oravițan 2022), iar relația cu Gisèle Lestrangé este așezată îndreptățit sub semnul fracturărilor și al vulnerabilităților, aș putea nota că amplitudinea autorului Celan depășește capacitatea de reprezentare/ficționalizare a „biografului” Fulaș. Cum biografiile romanțate presupun imersiunea solidă a „biografului” în lumea autorului, în cultura secolului, a regiunii, a comunității, pentru Fulaș este o reușită incontestabilă situarea în proximitatea spațiului francez, pe care autorul îl stăpânește documentar și stilistic. Însă cred că reconstituirea nu se extinde la fel de convingător asupra Bucovinei imperiale sau a Bucureștiului „suprarealist”. Apar aici niște limite ale integrării organice a materialului dens factologic și stilistic în textura romanțată, se vede parțial o efortare în scriitură din cauza, poate, stratificării identitare care face din Celan un personaj greu de aproximat¹.

Tocmai pentru a mă concentra pe un corpus unitar, în care nu există dezechilibre între instrumentele narrative și experiențial, voi urmări preponderent crizele personajelor din primele două romane ale lui Fulaș, *Fâșii de rușine* (2015) și *După plîns* (2016).

Biograficul. Conștiința unui timp

Publicate consecutiv, cele două texte ar fi făcut parte, aparent, dintr-o trilogie intenționată (vezi Soviany 2020), fapt vizibil și din continuitățile tematiche și parțial tonale. Ambele volume funcționează în registrul cvasi-autobiografic, articulând o voce narativă marcată de experiențe recurente: dependența/ dependențele, crizele identitare asociate acesteia, tensiunea dintre viața personală și actul scrisului, precum și relația complexă cu lectura. Tocmai raportarea eului la sine în cazul acestor crize este centrală, după cum declară și autorul într-un interviu:

„*Fâșii de rușine* și *După plîns* sînt două uriașe metafore ale timpului și conștiinței la limită. Iar maimultcaprezentul e ieșirea din timp, străluminarea, acel aufhebung parcă interzis comentariului, căci doar lumină, strălumină. Evenimentele descrise în cărți, în carte, pentru că abia acolo avem o Carte mallarmeană, sînt elemente de sprijin pentru timpul absolut care iese din ordinea conștiinței și se revelează pe sine într-un soi de unicitate a actului. În lumina acestor lucruri, sper că devine limpede că puteam scrie orice despre orice, scopul meu nu a fost nici o clipă să-mi plîng de milă sau să spun o poveste extraordinară, ci să pun în lumină un drum al gîndirii. Nu cred că am reușit, nici nu cred că voi reuși, sînt limite ale interpretării peste care eu nu pot trece și pe care nici măcar nu le pot provoca, pune în joc. Dacă vreodată am creat

¹ Fulaș nu este la prima publicație de acest tip, pentru că în 2018 colaborează în cadrul unui proiect FILIT 2018 și scoate *Povestea lui Dosoftei*.

ceva, dacă pot spune că am făcut ceva în lumea scrisului, trebuie întotdeauna să mă întorc la maimultcaprezent și să încerc să îl explic nu ca pe o ieșire din timp, ci ca pe o stabilizare a conștiinței într-o altă stare a timpului, cea absolută. Fără trecut, prezent și viitor, conștiința devine ceea ce este și poate fi citită în ordinea ei, nu a unei interpretări.” (vezi dialogul dintre Fulaș și Axinte, 2023)

Fulaș își ghidează destul de clar lectorul și uneori epatează printr-un stil căutat, demonstrativ. Textele urmăresc același personaj principal masculin, neindividualizat¹, fără să urmeze un fir cronologic – doar referirile la copilăria din Caracal, la începuturile adicției, prezente în al doilea roman, sunt cele care aduc o mai mare verosimilitate textului. Cu toate că volumele dau impresia unui „subiect fără biografie”, tocmai aceasta ar putea fi miza – eu ficțional e fragmentat exact de dependențe, plasat în derivă, iar mai importantă devine starea – lumea ficțională a lui Fulaș devine o extensie a unei interiorități dezordonate și vulnerabile. De altfel, și în scrierile cu caracter mai teoretic așază povestea pe plan secund în actul scrisului:

„Catedrala pe care azi o numim literatură nu s-a construit spunând povești, ele sunt oricum implicite, cum am mai spus, ci gășind mici feluri de a *crea diferență* în felul de a scrie respectivele povești și impunându-le dacă nu ca reguli de compoziție, atunci ca borne într-o călătorie care, dacă are un început, cu siguranță se va încheia abia odată cu omenirea.” (Fulaș 2025, 11)

E de remarcat, totuși, că o oarecare lipsă a omogenității stilistice e depășită în lucrările ulterioare, pentru care receptarea critică devine sensibil și mai favorabilă – cronicile pozitive sunt mai numeroase pentru *Ioșca*, *Specii* sau *Forma tăcerii* – în care, deși se scutură de eventuale elemente autobiografice, Fulaș adoptă un scris mai organic, sedimentat și fără epiderma demonstrativă a debutului. În primele romane însă predomină „o anumită respirație a textului” (Fulaș 2025, 11) – deși un narativ cronologic este dificil de reconstituit, autorul își respectă „teoria” și apropie textul de „vorbirea naturală”², care simulează tocmai o poveste individuală și simultan generică. Este o orientare în detrimentul unei intrigi propriu-zise care cere o lectură mai degrabă a tensiunii afective, interioare – ceea ce îl face pe Fulaș să oscileze între o oarecare teatralitate aparentă a discursului și o doză de autenticitate a vocii confesive.

Autorul este mai coerent în primul roman, *Fâșii de rușine*, în ceea ce privește reprezentarea adicției, a „simptomelor”; practic, e o ancorare suficient de clară în logica reprezentării dependenței. Cadrul aduce o poziționare societală marginală mai precisă a personajului, inclusiv în sensul unei narațiuni mai liniare. Cartografierea pare mai accesibilă, mai previzibilă, ceea ce, paradoxal, poate duce la o diminuare a „autenticității” brute. Fulaș devine intermitent, în cshimb, în al doilea roman, *După plâns*, ca structurare a narațiunii: stilul deseori sacadat din primul volum, aproape hipoxic, ajunge în al doilea să mimeze ritmul discontinuu al sevrajului, deci avem de-a

¹ Căci „Omul ăsta e atât de distrus încât nu mai are nici măcar nume, nu mai are nici măcar voce, nu mai are nimic.” (Fulaș în Mischie 2018).

² Pentru care pledează și în *Cum scriem*.

face cu un tempo care traduce, în plan formal, tensiunile sau volutele conștiinței dependentului (în contrast cu repetițiile mai familiare și familiarizatoare din *Fâșii de rușine*).

Adicție și singurătate

Dacă extindem analiza asupra tramelor narative ale romanelor, observăm dipsomania ca factor structurant constant, însoțită și de alte forme de adicție. După un sevrăj, protagonistul din *Fâșii de rușine* încearcă să articuleze o desprindere radicală de trecut, iar enumerarea e o formă de arhivare:

„Adio băutură, ketamină, hașiș, canabis, încercări cu legale, diazepam cu vodcă, bere cu coniac de dimineață, cocaină cu whisky, metamfetamină, codeină cu glutetimid, pumni de anticonvulsive de toate felurile cu alcool dis-de-dimineață, vodcă injectată în venă, încercări cu LSD, tot.” (Fulaș 2018, 225)

Listarea exhaustivă arată și incapacitatea individului de a delimita clar obiectul dependenței, căci există o logică a substituției permanente. Declarația ulterioară a autorului – „Am devenit, din politoxicoman, workaholic” (vezi dialogul dintre Fulaș și Axinte, 2023) – confirmă caracterul mutabil al adicției și faptul că mecanismul compulsiv nu dispare. Această perspectivă e nuanțată și de lectura lui O. Soviany (2020), care observă că personajul este subiectul unei rupturi ontologice:

„Povestea acestei dependențe pare să aibă însă rădăcini mai adânci; în spatele ei se ascunde un impas existențial mai profund, o lipsă de apetit pentru existență, absența motivației de a trăi. Astfel încât ajungi să te întrebi dacă personajul lui Fulaș nu poate trăi fiindcă bea în exces sau bea în exces fiindcă nu poate trăi”.

Sentimentul iluzoriu al importanței indus de consum funcționează ca o exemplificare a explicației lui Soviany – alcoolul aduce o proiecție de sine grandios, repară un deficit de identitate, suspendă sentimentul înstrăinării:

„Mă simt important, sunt om mare chiar în secunda asta. Beau rom la crășmă, așezat la masă. Am țigara aprinsă și scrumieră, nu sunt ascuns după niciun boschet sau gard. O importanță uriașă mise strecoară în creier, importanța propriei persoane. Sunt om mare acum, beau și fumez în crășmă cu un golan. Nu mi se poate întâmpla nimic, gata, am scăpat de copilărie.” (Fulaș 2019, 13)

Negarea dependenței este mecanism defensiv și ecou repetat, auto-minimizarea este la ordinea zilei („Nu sunt dependent. Pur și simplu am sărit calul. Asta e.”, Fulaș 2018, 34), dar schimbările de ritm devin marcante în text, instabilitatea frazei arată chiar disonanțele eului („Nu nu nu nu nu nu nu nu nu nu nu nu nu nu nu nu nu nu sunt dependent”, Fulaș 2018, 52), în timp ce revelațiile bruște sunt necredibile: „Dar am doar 30 de ani și ar trebui să lupt. E ca dracu’. Am o senzație că paradisul ăsta în care am trăit până acum poate duce la lucruri foarte nasoale și acum am ocazia să schimb asta” (Fulaș 2018, 67).

Alcoolismul construiește o comunitate compensatorie, e un simulacru al „fraternității” și alterității, construit pe fundamentele hedoniste ale hazardului:

„Nimeni nu știe exact din ce trăiește. Cu oamenii ăștia mă întâlnesc zilnic, într-un loc sau altul. Uneori stăm împreună zile întregi – varianta postmodernă a crailor. [...] Așa ne ducem zilele de ani buni. Bem și tragem, facem bani din ce pică. Nimic mai frumos. Nu ne sperie nimic, în timp le-am văzut pe toate. Știm bine că într-o zi s-ar putea termina prost și, cu toate astea, continuăm. [...] Comandăm mâncare și băutură, cheful ăsta se anunță unul lung. Nu cunosc stare mai bună decât asta.” (Fulaș 2018, 14-20)

Această pseudo-solidaritate marchează, de fapt, o criză a singurătății și lipsa unei coerențe interioare, a unei legături cu familia sau alți apropiați. Universul intim al protagonistului este în mod constant destabilizat: tatăl este absent, sora îi finanțează reabilitatea doar până la un punct, mama face un AVC. Chiar și detalii precum lipsa buletinului devin simptomatice pentru imposibilitatea de „recompunere a câmpului social” și a eului.

Proza lui Fulaș nu oferă, în fond, un model sau manual de ieșire din dependență și nici nu se poziționează ca discurs terapeutic sau exemplu de reușită morală. Însă ea surprinde lucid procesul oscilant al adicției: intensitatea euforică, apoi prăbușirea, revenirea compulsivă, rarele momente de claritate, urmate de noi recăderi. Fulaș nu idealizează nicio etapă în această spirală a crizelor. În dialogul cu Șerban Axinte (2023), menționează explicit axul central al textelor sale:

„Omul. Umanitatea. Umanul. Limitele, micile intersecții dintre aceste concepte și realități, interferențele, zonele blurate și zonele prea clare, cu atât mai clare cu cât avansează mai mult în conceptul de singurătate, la urma urmelor, conceptul central cu care operează chiar și când nu vreau neapărat să fac asta.”

Arhitectura lui Fulaș se construiește, așadar, dintr-un dialog cu limitele (în siajul unei forme de peratologie discută și O. Nimigean pe coperta IV a textului *După plâns*). Adicția apare la personajele sale ca încercare de escapism – tentativă de a ieși din nimicul personajului, din vidul propriu. Auto-protezarea afectivă presupune parțial a căuta compania altora, dar demersul este inconstant, având în vedere dificultatea protagonistului, de exemplu, de a se conecta cu ceilalți pacienți din centrul de recuperare – e un „infern” în care ajunge personajul, după C. Mușat și B. Crețu, un infern al dependenței și postdependenței. În contrapunct, experiența scrisului (ficțională, sugerată în *Fășii de rușine* de Trică, sau real-biografică) este o „textterapie”, cum observă Carmen Mușat, sau poate o altă formă de escapism (uneori manierizat, având în vedere referințele ori mottourile utilizate). În lipsa unor repere interioare sau exterioare, personajul este constrâns să accepte incertitudinea ca formă constantă: „Ca de obicei, eu cu gândurile mele și cu un viitor incert, din ce în ce mai incert. Viitorul așa cum e el de obicei, o formă complet inexistentă a existenței” (Fulaș 2019, 252).

Și alte crize...

Fulaș nu se oprește însă la aceste prime reprezentări ale crizelor, ci continuă să exploreze, în volumele ulterioare, aceeași topografie a fracturilor existențiale, extinzând și adâncind constant registrul care pare că definește universul său narativ. Proza scurtă din volumul *Cei frumoși și cei buni* construiește un mozaic de situații-limită în care personajele se confruntă cu forme uneori simultane și interdependente ale crizei: criza conjugală, criza identitară (generată de și prin raportarea la sine ori raportarea la partener), criza financiară, migrația ca efect, dar și generator al crizei (exemplificată de personajul Giovanni, de pildă), criza societală etc. Toate pot fi identificate drept „dezumanizări” (vezi Ung 2018) și fisurări ale relației precare eu-lume. În schimb, *Forma tăcerii* deplasează accentul către suferința abandonului și a pierderii – relația dintre copil (dependent) și părinți descrie jocul dintre comunicabil și incomunicabil, dar și o „antropologie a morții” (Gavril 2025). „Sufletul” narațiunii este aici dus la extrem, prin redactarea romanului într-o singură frază.

Privite împreună, textele lui Cristian Fulaș construiesc o serie de cartografieri ale rupturilor – afective, sociale, identitare, relaționale. Toate par să graviteze în jurul aceluiasi nucleu tematic: vulnerabilitatea fundamentală a omului care încearcă să supraviețuiască singurătății. E și o dimensiune reparatorie a propriilor opere, după cum afirmă autorul: „m-aș bucura enorm dacă aceste două cărți ale mele ar ajunge la cât mai mulți dependenți. Dacă ar ajuta pe cineva. Dacă greșelile din ele ar fi lecții pentru alții, pentru cei care încă se luptă cu nenorocirea asta numită dependență” (în interviul Libris 2021). Fulaș nu urmărește rezolvarea conflictelor, evoluția personajelor, dimpotrivă: surprinde timpuri interioare ale crizei, ale stărilor liminale, în care umanul își caută contururile la marginea propriei fragilități, element ce devine principiu compozițional.

Referințe bibliografice

- ***. 2021. *Oameni și Cărți/Cristian Fulaș*, disponibil online la <https://www.libris.ro/cristian-fulas-OC0041--p24186134.html?srsId=AfmBOoo3s68OsJSszFbS5bTUIM-hqtSikvAMlr10rsSBjw7SDNwfxaFR#descriptionHead>, accesat ultima dată la 05.06.2025.
- ***. 2024. *Cum scriem | Curs de literatură cu Cristian Fulaș*. Cărturești on 15.08.2024 at 14:00, disponibil online la <https://blog.carturesti.ro/cum-scriem-curs-de-literatura-cu-cristian-fulas/>, accesat ultima dată la 05.06.2025.
- Axinte, Șerban. Fulaș, Cristian. 2023. „A fi apolitic înseamnă azi a-ți asuma riscul dispariției ca scriitor”. *Cristian FULAȘ în dialog cu Șerban AXINTE*, in „Observator cultural”, nr. 1141, 13.01.2023, <https://www.observatorcultural.ro/articol/a-fi-apolitic-inseamna-azi-a-ti-asuma-riscul-disparitiei-ca-scriitor/>, accesat ultima dată la 05.06.2025.
- Diaconu, Gelu. 2024. „Cum scriem” – curs de literatură cu Cristian Fulaș, in „O mie de semne”, 10.01.2024, disponibil online la <https://omiedesemne.ro/cum-scriem-curs-de-literatura-cu-cristian-fulas/>, accesat ultima dată la 05.06.2025.
- Diaconu, Gelu. 2025. „Dispozitivele scrisului” – Curs de literatură cu Cristian Fulaș, in „O mie de semne”, 07.10.2025, disponibil online la <https://omiedesemne.ro/dispozitivele-scrisului-curs-de-literatura-cu-cristian-fulas/>, accesat ultima dată la 05.11.2025.
- Fulaș, Cristian. 2018. *Fășii de rușine*. Ediția a II-a, revăzută. Iași: Polirom.

- Fulaș, Cristian. 2018. *Povestea lui Dosoftei*. București: Editura Muzeelor Literare Iași.
- Fulaș, Cristian. 2019. *După plâns*. Ediția a II-a. Iași: Polirom.
- Fulaș, Cristian. 2025. *Cum scriem*. București: Curtea Veche Publishing.
- Gavril, Ionela. 2025. „*Forma tăcerii*”: o antropologie a morții (Cristian Fulaș), in „LaPunkt”, disponibil online la <https://www.lapunkt.ro/2025/04/forma-tacerii-o-antropologie-a-mortii-cristian-fulas/>, accesat ultima dată la 05.06.2025.
- Mischie, Dana. 2018. INTERVIU Cristian Fulaș, scriitor: „*Trăim într-o lume în care anormalitatea pare să fi devenit o regulă, în care excesul e legea după care se întâmplă lucrurile*”, in „Adevărul”, 09.05.2018, disponibil online la <https://adevarul.ro/stil-de-viata/cultura/interviu-cristian-fulas-scriitor-traim-intr-o-1862780.html>, accesat ultima dată la 05.11.2025.
- Oravițan, Alexandru. 2022. *Meridianul negru*, in „Orizont”, nr. 8, p. 9, disponibil online la <http://www.revistaorizont.ro/arhiva/august2022.pdf>, accesat ultima dată la 05.06.2025.
- Soviany, Octavian. 2020. *Textul și Cartea*, in „Observator cultural”, nr. 1010, 24.04.2020, <https://www.observatorcultural.ro/articol/textul-si-carte/>, accesat ultima dată la 05.06.2025.
- Ung, Snejana. 2018. *Dezumanizare*, in „Orizont”, nr. 2 (februarie), p. 23, <http://www.revistaorizont.ro/arhiva/februarie2018.pdf>, accesat ultima dată la 05.06.2025.

Dana SALA
(Universitatea din Oradea)

**Rezistența prin educația clasică
și educația franceză la criza
valorilor în *Timpul ce ni s-a dat*.
Memorii (I și II) de Annie Bentoiu**

Abstract: (*Resistance through Education (Classical and French) to the Crisis of Values in The Time Bestowed on Us. Memoirs by Annie Bentoiu*) Annie Bentoiu's confessional volumes, *The Time Bestowed on Us. Memoirs*, covering the years 1944–1947 (Vol. I) and 1947–1959 (Vol. II), document the ordeal of a generation of Romanian intellectuals trained for a hopeful, open world, only to find themselves trapped in a postwar dystopia. Their classical and French education, once grounded in strong institutions later dismantled in Romania, became a means of resistance through book-circulation, reading, art, and philosophical dialogue, all done clandestinely. Drawing from classicism and French literature, Annie Bentoiu does not render history as a mere sequence of disasters, but as a profound engagement with living souls. Even as Orwellian transformations unfolded, her response came from an inner freedom nurtured by education, one that survived despite a regime determined to destroy intellectual life.

Keywords: education, memoirs, postwar Romania (1944-1959), freedom, history.

Rezumat: Volumele confesive scrise de Annie Bentoiu, *Timpul ce ni s-a dat. Memorii*, referitoare la anii 1944-1947 (volumul I) și 1947-1959 (volumul II), surprind calvarul unei promoții de intelectuali pregătiți în România de profesorii lor pentru o lume plină de speranță în care valorile circulă liber, nu pentru distopia în care au intrat cei care nu au emigrat după război. Tocmai educația clasică și educația franceză, cu instituții solide în țară, destrămate apoi sistematic, au fost sursele de rezistență prin hrana lecturii, prin artă, prin dialoguri filosofice ale unei întregi generații, în clandestinitate. Absorbând școala clasicismului și a literaturii franceze, Annie Bentoiu nu percepe istoria trăită în memorii ca pe o intersecție de evenimente și nenorociri, ci ca pe o interacțiune cu oameni vii. Istoria care a venit cu o transformare orwelliană a lumii știute a fost și șansa de a crea un răspuns în libertatea forului interior, de a exersa această libertate accesibilă prin educație, chiar atunci când cetatea a fost cucerită de nulițăți care au vrut moartea intelectualilor.

Cuvinte-cheie: educație, memorii, România postbelică (1944-1959), libertate, istorie.

Calvarul unei generații de intelectuali. Criza și clandestinitatea

Cartea de memorii scrisă de Annie Bentoiu *Timpul ce ni s-a dat, Memorii* (I) 1944-1949 și (II) 1949-1959¹ este radiografia vieții morale a unei generații. Istoria apare ca o intersecție de evenimente, dar mai ales de destine. Receptarea istoriei drept o colecție de destine emblematice, în care ponderea cea mare o au figurile luminoase, nu denunțatorii, este un mod de a împlânzi istoria, un mod posibil doar retrospectiv. Fluxul rememorării anilor de după război, după un fatidic 23 August 1944, când Annie Deculescu avea 17 ani și se pregătea de examenul de maturitate, se reconstituie prin arta scriiturii ca fluviu al istoriei, absorbind un moment cinic și ironic al istoriei est-europene, când zăgazul se rupe. Este o reconstituire dificilă a tuturor întâmplărilor, confluențelor și personajelor, dar prozatoarea și poeta Annie Bentoiu știe să își găsească ancoră în acest fluviu. Memoria nu integrează o selecție de evenimente seci, ci o multitudine de emoții și epifanii, lecții de supraviețuire, renunțări la visele de realizare profesională și întâlnirea cea mai importantă din toți acești ani, cea a studentului la drept Pascal Bentoiu, pasionat de a face muzică și de a crea și gândi noi forme de compoziții muzicale, fiul unui celebru avocat al epocii care avea să fie închis pe nedrept, de două ori, odată cu intensificarea stalinizării din țară.

Annie Deculescu recunoaște respectul pe care i-l poartă lui Pascal, admirația pentru știința lui muzicală și hotărârea neabătută de a face muzică cu orice preț, deși era un domeniu artistic din care nu se putea trăi. Alegându-l pe tânărul cel mai demn de a fi ales între cei care o curtau, Annie deschide porțile erosului în viața ei, o întâlnire pe care nu avea cum să o preconizeze, dar care îi va dăruia înțelegerea mai plină de sensibilitate a oamenilor din apropierea sa. Străbat împreună bolgiile infernului ce va veni, însă sunt privilegiați ai destinului potrivit, se mențin întotdeauna la suprafață, nu vor fi atât de ostracizați ca generația taților lor. Căsătoria lor are loc în 1949. Vor avea o fiică, Ioana. Virtutea compensatorii ale erosului răzbat ca un sens tainic al anilor trăiți într-o lume din ce în ce mai orwelliană. Eul său nu este frământat de abisul pedepsitor al autoanalizei, așa cum era pentru Jeni Acterian.

Timpul ce ni s-a dat de Annie Bentoiu, având subtitlul *Memorii*, este o reconstituire complexă, prin actul scrisului, a frescei unei epoci care trece, se varsă din amintire în carte realizând împletirea tumultului și a vuietului cu care s-ar mândri un roman-fluviu întipărit în memoria cititorilor.

Aparținând genului literaturii confesive, cartea *Timpul ce ni s-a dat* nu poate fi încadrată într-o specie anume. Se depărtează cel mai mult de calitățile jurnalului intim. E drept că diaristul nu știe ce va urma în actul scrisului, iar jurnalul are și misiuni neliterare, el poate ajuta memoria (Simion 2005, 23). Eugen Simion comentează postura de cunoaștere de sine pe care o are jurnalul la Amiel (2005, 23). Și în cazul cărții scrise de Annie Bentoiu, această funcție există, suprapusă peste celelalte. Experiența scrisului acestor volume ample este, la bază, un act literar de a prinde în mreje cunoașterea de sine. Un jurnal își ia libertatea în raport cu legile de construcție ale romanului, chiar dacă se situează într-o descendență proustiană. Diaristul se lasă

¹ Lucrarea citează ediția din 2007 (I), respectiv 2009 (II) de la editura Humanitas.

molipsit de solipsism, de idiosincraziile sale, uneori face demonstrații neașteptate prin inteligența și cultura sa și își permite răgazul de a insista asupra lor după un principiu al gratuității artei. Annie Bentoiu ține legate o mulțime de personaje, principale, secundare, episodice, știe exact ce hram poartă fiecare în romanul său și știe cât le va fi parcursul. Acestea sunt mijloacele unei romaniere, mai degrabă decât ale unei diariste. Eul său e foarte bine delimitat de celelalte instanțe ale textului. Îl înțelegem în nuanța sa precisă, ca și cum ne-ar spune că într-o anumită împrejurare a purtat o culoare și nu alta. În același timp are o funcție precisă: de a-și filma epic epoca, de a o filtra prin cadre cât mai largi și de a-și înțelege propriile schimbări, trecerea de la adolescență la înțelepciune. Mijloacele care recreează de fiecare dată, într-un mod unic, mizanscena romanului sunt mijloacele de realizare ale literaturii diaristice iar intenția de a realiza un memorial nu dispare vreodată. Sunt mii de mizanscene în schimbare. Când am crede că autoarea stă prea mult într-un cadru, simțim pe viu mișcarea de fluviu a romanului. În dosul evenimentelor istorice cu poarta deschisă larg spre pătrunderea răului stă ceva mai impasibil decât ele. *Timpul ce ni s-a dat*. Alegerile pe care cei de atunci le-au făcut și pe care noi azi le facem, dar fără victimizare. Dacă timpul ascunde categorii pasiv-reflexive (*ni s-a dat*), înseamnă că diateza activă îi rămâne omului, cu toată responsabilitatea pe care o incumbă. Un jurnal nu se bazează pe axa unui conflict, dimpotrivă, fragmentează această axă până o îngroapă cu totul în alte chestiuni mai apăsătoare.

În proza-fluviu scrisă de Annie Bentoiu, conflictul de roman există. El pândește tainic, dar re apare de multe ori la suprafață din apa fluvială a narațiunii. Pe de o parte dorința de dreptate, de a repara orice injustiție e ceea ce o motivează pe eroina cărții, indiferent de etapa vieții prin care trece. Atât la casa părintească, înainte de sfârșitul războiului, cât și la pensionul numit Școala de fete, protagonista se află într-o lume-cocon. Este o lume ocrotitoare, prin iubirea părintească sau prin programul de disciplină, un program făcut așa încât elevele să deprindă și însușiri practice și de comunicare cu ceilalți, însușiri utile într-o societate armonioasă. Pe de altă parte citim dorința de a descoperi sensul celor trăite, sensul celor care au fost, din perspectiva istorică, oceanul istoriei mici potrivit atât de perfect încât nu obturează oceanul istoriei mari. Acest conflict filosofic e demn de amplitudinea unui roman, chiar dacă e ascuns în faldurile unor întâmplări obișnuite. Totuși, nimic nu e banal din conținutul acestui roman solemn în două volume. Farmecul povestirii, împletirea oralității stilului cu alte efecte, sunt la tot pasul.

Am putea spune că nu există construcția unui roman, un roman pregătit în detaliu de autoare înainte de a fi așternut sub imperativul scrisului. Timpul este marele suport, marea pânză. În schimb, putem deseori vorbi de roman confesiv, nu de jurnal, fiindcă *Timpul ce ni s-a dat* are o reconstituire de frescă și are mulțimea personajelor unui roman. Dar cartea e mult mai mult decât atât. În straturile ascunse, care ar fi chiar ocltate dacă ar fi vorba de roman, găsim și resursele prin care autoarea a rezistat la vitregiile vremii. Lectura, educația, muzica sunt pilonii ei de studiu, ancorele în fluviul memoriei care îl fac inteligibil. Cu toată documentarea, fără ancore acest fluviu s-ar scurge în neant, nu ar fi devenit o carte.

Volumul lansează și întrebări implicite, de pildă: de ce au apărut în viața ei anumiți oameni, nu alții, după ce conducătorii s-au schimbat prin sovietizare și prin deturnarea democrației în totalitarism? Cele mai importante intersecții de destine sunt cu persoanele solidare, de încredere, care au preferat să sufere în tăcere în loc să se reorienteze în noua dictatură a proletariatului, prieteni al căror cerc restrâns a resemantizat hrana spirituală necesară supraviețuirii.

Cartea de memorii scrisă de Annie Bentoiu, *Timpul ce ni s-a dat*, conține un „pact autobiografic” mai neobișnuit, întrucât niciun fapt cuprins în carte nu e inventat, după cum declară autoarea. Romanul reîncorporează povara unei generații, iar mistificările epocilor staliniste, respectiv ceaușiste, care reapar ca un coșmar și după Revoluție, în presa și televiziunea anilor ‘90, vin să adâncească povara.

„Istoria, istoria! unui observator superficial, curgerea ei îi pare cu neputință de zăgăzuit. Dar ea nu poartă nicio vină, ea nu este un personaj activ, ci o simplă construcție a minților și faptelor noastre. Dramele și tragediile ei sunt mai întâi interioare, ele se petrec în spațiul dintre dorință și acțiune, dintre poftă și minte, dintre iubire și ură. Dacă rămâne vreo istorie de scris, este cea a mentalităților, dar nu suntem încă destul de liberi ca s-o facem. Iar libertatea se clădește pe respect. Fără respectul de sine, care ne interzice minciuna, și fără respectul de celălalt, care ne interzice să-i dăunăm, libertatea noastră se stinge ca o lumânare în bătaia furtunii.” (Bentoiu 2007, 308).

Autobiografia unei generații de sacrificiu nu e o datorie ușor de împlinit. Anumite aspecte au fost atât de perfid aranjate de istorie împotriva cetățenilor, încât temerile și speranțele zădărnicate au generat blocaje mentale. În al doilea volum, cu referire la fatidicul an 1947, Annie Bentoiu descrie printr-un oximoron perfect „sentimentul ciudat” al blocajului: „conștiința instalării unei paralizii.” (Bentoiu 2009, 5). Este momentul când majoritatea celor care nu erau comuniști și nici dispuși să renunțe la libertatea lor interioară (dar nu erau nici dintre cei atacați/vânați de liderii bolșevici) realizează futilitatea oricărui demers de împotrivire și a oricărei acțiuni pornite din civism.

Anul 1947 pare a fi anul suprapunerii crizelor multiple, totodată anul în care oamenii care și-au permis să spere într-o situație mai bună a țării realizează că ieșirea din criză se amână la infinit. Naivitatea este atât a cetățeanului fără funcție politică, cât și a foștilor politicieni care mai sperau să formeze un guvern în exil (Bentoiu 2007, 230), prinși în capcană și arestați. Oamenii refuzau să creadă că, după război, venise o schimbare la fel de rea ca războiul, care avea să împingă țara pe drumul distrugerii sistematice a tuturor instituțiilor clădite cu mult efort.

Exista o criză a instituțiilor statului, o criză economică, socială, criză a justiției și a educației. Regele Mihai fusese forțat să abdice și să plece în exil. Profesorii străini, demni reprezentanți ai culturilor lor de origine, care predaseră la Institutele din țară erau alungați pentru mulți ani. Institutul francez într-o țară cu mulți vorbitori francofoni își pierde atribuțiile. Intelectualii din familiile mai înstărite nu erau lăsați să își termine licența, pe motiv de origine „nesănătoasă”. Cei mai mici cu câțiva ani nu se vor mai

putea înscrie în învățământul superior. Annie Bentoiu a prins vremurile în care s-a putut înscrie la Facultatea de Drept din București. Avea parte de profesori extraordinari, cu o elocință cuceritoare, nu se schimbaseră încă vechea gardă. Problema a fost că i s-a luat dreptul de a-și da licența și de a profesa: anul trei de studenție a venit cu aceste interdicții. În toamna lui 1946 reușește să se înscrie, în paralel, la Institutul Francez, unde este admisă atât la cursurile de istorie, cât și la cele de literatură. Este ultimul an de răsfaț intelectual al nevoii sale de cunoaștere. Fusese o concurență destul de mare pe acele locuri. Annie Deculescu e o ființă cu o uriașă sete de cunoaștere, educată în spiritul modestiei și al unor idealuri umanitare nobile. Cunoașterea îi aduce întotdeauna o aură de modestie și generozitate, este educată să nu cadă în capcana de a-i desconsidera pe ceilalți doar pentru că ea vorbește franceza ca limbă maternă. Mama sa, o tânără elvețiană de limbă franceză, îl întâlnise în România pe doctorul Deculescu, prin forța împrejurărilor. Doctorul o cere de soție, mai târziu se naște Annie, care la rândul ei se va căsători cu viitorul compozitor Pascal Bentoiu, având împreună o fiică, Ioana.

Annie Bentoiu avea două resurse de creație exersate până la data scrierii acestui amplu roman confesiv. Pe de o parte își avea jurnalul propriu, nedestinat publicării, început în joacă încă de la 11 ani, în 1938, când primise cadou o agendă. Aflăm că își notase în acest jurnal știri din actualitatea războiului pe cale să înceapă. În roman, ea menționează retrospectiv: „În acei ani, întâmplările istoriei au fost atât de grave, încât nici copiii nu mai puteau să le ignore.” (Bentoiu 2007, 7). Pe de altă parte, Annie Bentoiu avea în manuscris multe versuri, poeme, pagini de proză, basme, neconcretizate într-o operă relevantă. Compozitorul Pascal Bentoiu, soțul diaristei, o înțelege cel mai bine când are de trecut prin examenul dureros al lecturii critice și prin conștientizarea că poate nu sunt decât pagini ratate, mai degrabă un drum spre o mare operă decât creații literare pe deplin realizate la acel moment încheiat. *Timpul ce ni s-a dat* fructifică la modul magistral aceste necesare etape de creație.

„Nevoiți să înfrângă la tot pasul obstacole neprevăzute, pentru care nici educația primită, nici tradiția istorică nu ofereau nici un fel de exemplu, unii dintre noi au reușit nu numai să-și păstreze demnitatea individuală, dar și să se mențină la nivelul de informație și de luciditate pe care-l socoteau necesar, ba chiar, uneori, să-și transforme întreaga existență într-un drum ascendent, fie că tărâmul maximului efort era etic, intelectual sau artistic.” (Bentoiu 2007, 147).

Luciditatea și adevărul sunt principiile pe care Annie Bentoiu le conține în cartea sa de căpătâi, pentru a răzbi prin haosul evenimentelor și pentru a naviga prin amintirile stărilor dureroase. Fără ele, lumea pe care o construiește quasi-ficțional nu ar avea sens. Bineînțeles, scriitoarea recurge la imaginație, ca la o componentă inerentă a memoriei, după cum o propune Paul Ricœur (2001, 29). Imaginația nu îndepărtează factualitatea obiectivă a evenimentelor, ci îi desenează un loc mai precis, astfel încât punctele nodale ale crizelor convergente sunt prinse în rețeaua scriiturii pe care o țese prozatoarea Annie Bentoiu cu aceeași încărcătură a tensiunii ca atunci când au fost trăite. Atât istoria, cât și memoria armează un circuit în care contează încărcătura ontologică, în termenii lui

Ricœur (2001, 351). Istoria, așa cum o vede Annie Bentoiu, nu stă în excesul de monumentalitate, ci în raportul său intrinsec cu viața, raport precizat de Paul Ricœur (2001, 358).

Adevărul și luciditatea devin, totodată, două matrici foarte reale pentru Annie Bentoiu. Scriitoarea știe să le utilizeze pentru a desluși pătrunderea în cultură a elementelor care au distrus ce era viu. Este doar un aspect al vieții pe care Annie Bentoiu îl receptează cu interes, dar demersul se referă și la alte aspecte ale viului, aspecte sugrumate de înlocuirea unui sistem în care existau inechități, dar exista și libertatea de gândire cu sistemul bazat pe obediență și servilism.

Un aspect demn de semnalat este sărăcia intelectuală pe care a adus-o valul stalinist al comunismului la noi. Vladimir Tismăneanu descoperă că nu existau scrieri celebre ale unor intelectuali de stânga, favorabili comunismului, care să fi influențat dezbateri critice, chiar în sensul susținerii marxismului. Peisajul în care s-a format stalinismul la noi a devenit astfel mult prea polarizat. După cum afirmă Tismăneanu, încă din 1933 erau reviste care promovau „sprijin absolut pentru U.R.S.S. și o ură viscerală față de sistemul parlamentar din România.” (2005, 98):

„Într-adevăr, singura activitate intelectuală încurajată de cerberii staliști era rumegarea continuă a broșurilor lui Stalin și a directivelor Cominternului. Nici un György Lukács, Bertolt Brecht, Antonio Gramsci sau Palmiro Togliatti nu au apărut ca purtători de cuvânt ai comunismului românesc. Comuniștii români au așteptat sugestiile și semnalele Moscovei și, cu excepția lui Pătrășcanu, P.C.R. nu a avut nici un teoretician demn de menționat.” (Tismăneanu 2005, 99).

Annie Bentoiu, într-o scriitură complexă, în care fuzionează virtuțile sale de eseistă, prozatoare, poetă, creează din suprapunerea reflecției peste firul Ariadnei din labirintul memoriei imaginea unui zăgaz. Are presimțirea lui. Tocmai imaginea zăgazului ne face să vedem clar că lucrurile întâmplare nu se mai pot întoarce, oricâte tentații compensatorii ar încerca omul. Este chintesenta lucidității pe care o ilustrează Annie Bentoiu. Oare este istoria o sumă de alegeri, de decizii, mai degrabă decât o sumă de fatalități?! (Sala 2017, 77). Istoria de până atunci nu fusese decât o falsă ușă. Nu cea mai importantă. Presimte că în dosul acestei uși oarecum interzise se află altceva. Imposibilitatea deschiderii, imposibilitatea ușii fiindcă nu va mai exista spațiul privat în care individual să se replieze, să își regenereze identitatea sfâșiată de război. Este seara de 23 August 1944. Sursele de informare deja nu mai sunt credibile, ia sfatul tatălui de a se orienta după un post de radio elvețian pentru a înțelege evenimentele din România.

Confiscarea spațiului public și a celui privat

Puțini din intelectualii neînregimentați ideologic, formați în România interbelică, au putut anticipa dimensiunile prigoanei ce se va dezlănțui împotriva lor în anii de după 1944. Nu știau că noul regim va recurge la minciuni endemice pentru a acapara puterea și că erau ultimele zile ale dreptului la proprietate privată.

Deocamdată, comunicatul pentru țară, transmis pe calea undelor la 23 august 1944, era răspunsul la o criză guvernamentală. Pe calea undelor, prin presă, spațiul public era brusc invadat de știri ale schimbării. Pentru oamenii căliți cu știrile de război, confiscarea spațiului public, dar și a celui privat, tot mai evidentă în anii următori, aducea teamă dar aducea și obișnuință cu încălcarea granițelor personale, după ce avuseseră loc în lume atâtea încălcări de granițe statale.

Tânăra Annie Deculescu se pregătește de examenul maturității în această atmosferă tensionată. E momentul când zăgazul istoriei se sparge, iar istoria o ia pe un făgaș nedorit.

„Astăzi, recitind cele scrise mai sus, sunt frapată de amestecul de naivitate și intuiție corectă din gândurile mele de atunci. impresia de <zăgaz care se rupe> era exactă și totul, de atunci încoace, ne-a confirmat-o” (Bentoiu 2007, 9).

În curând granițele se vor închide iar România va instala un regim al izolării. Cei plecați din țară vor fi osândiți de noua conducere. Pe lângă izolare, realismul socialist, cu directivele lui, va sufoca orice suflu de cultură autentică, înlocuindu-l cu surrogate. Eul narativ surprinde ambivalența acestui moment istoric: pe de o parte iluzionarea cu privire la viitor, în grad maxim, pe de altă parte o intuiție corectă.

„Îmi simțeam inima umflându-se de speranță și totul era dor de libertate, avânt nedefinit, conștiință a propriei mele forțe care aștepta doar un cuvânt ferm, o perspectivă clară și precisă asupra căreia să se aplice cu hărnicie și folos. Acel cuvânt însă întârzia să apară; întâmplări neașteptate, ca niște pale de vânt, închideau unele drumuri și deschideau altele fără noimă. Credeam că mi se va lăsa timp să mă dumiresc; niciodată n-am fost atât de bogată, în închipuire, ca atunci și niciodată nu m-am amăgit cu mai multă eficacitate.” (Bentoiu 2007, 20).

În cartea sa de memorii, diarista Annie Bentoiu își amintește cu precizie de acest moment. Pentru înțelegerea lui și înțelegerea lumii în schimbare, recurge la lecturile pe care le are. Nu știe nimic despre spațiul rusesc decât din lecturi, iar în minciunile propagandei germane nu crede. I se par insuportabile. Are ea o abordare diferită de cei din generația sa? Tinerețea își spune cuvântul. Viitorul e umbrit de nori negri, dar în ciuda lui simte un optimism feroce. Neliniștea ei pentru viitor ia o formă palpabilă, devine un fel de uragan care nu se știe cât va sta. Această neliniște nu izgonește speranța, însă norii negri au venit parcă să rămână... Știm reacțiile celor din familia sa extinsă, nu sunt deloc optimiste. Speranța lor e Occidentul. Ei așteaptă cu înfrigurare atât o rezolvare a situației, din Europa Occidentală, cât și înțelegerea cu luciditate, fără menajamente, a situației lor prezente, înțelegere mediată de un post elvețian de radio.

Observăm că educația intervine aici și pentru a-i contura un peisaj simbolic pe care nu-l vrea denaturat. Ca ființă care prețuiește luciditatea, Annie Bentoiu nu poate citi propaganda din două direcții altfel decât se cere: ca o dublă măsură sau ca o utopie atât de amăgitoare încât nici propunătorii ei nu o cred. Luciditatea și reflecția se regăsesc în intuiția ei fundamentală de la această vârstă. Oare nu va fi un preț de plătit

pentru toate abordările mimetice din politică, care se prefăceau că au un scop, oare ce se întâmplă când nu ești leal principiilor tale, ca țară, la ce te poți aștepta?!

Spiritul său de a face dreptate o îndeamnă să urmeze cursurile Facultății de Drept. Își dorește cu ardoare să înțeleagă constituțiile statelor, rolul legilor, statul de drept. Primii ani de facultate îi oferă această redescoperire filosofică și practică a dreptului.

Recunoscând răul propagat până în anii '90 și după în privința justiției, prin dărâmarea sistemului care era până la lovitura de stat de la 23 August 1944, Annie Bentoiu își dă seama că justiția înseamnă biruința valorilor vieții. Timpul petrecut la facultate l-a umplut cu folos, venind în întâmpinare cu marea ei dorință de cunoaștere.

„Distrugerea structurilor juridice e unul dintre mijloacele cele mai sigure pentru a obține docilitatea celor ce vor să supraviețuiască. Chiar și membrii categoriei favorizate – cei care s-au simțit protejați de <justiția de clasă> – știu că hotărârea dată în favoarea lor este undeva neonorabilă și poate nesigură. Se bucură de efectele ei, dar cu o oarecare stângăcie repede transformată în indiferență sau, la nevoie, în cinism; acesta le interzice să mai creadă în <dreptate>, așa cum în regula jocului nu crede nici un trișor.” (Bentoiu 2007, 308).

Mai rea decât istoria în care a trăit este uitarea istoriei. Pasul următor al trădării istoriei este înlocuirea limbajului. Limbajul care poate recupera adevărul, limbajul lucidității, își pierde virtuțile în marasmul limbii de lemn din care este izgonită în primul rând viața. Pentru cei rămași dintr-o serie de elită, beneficiari ai unui învățământ extraordinar, în care cei mai mulți profesori erau și personalități culturale, care au fost strategiile supraviețuirii în comunism?

Annie Bentoiu este, înainte de toate, o ființă etică. În jocul de-a mușchetarii pe care îl face cu prietenele, în adolescență, ea își asumă rolul lui Athos pentru că este mușchetarul iubitor de justiție.

„De la întâmplările povestite aici a trecut o jumătate de veac, dar în mintea generației noastre ele sunt proaspete ca ziua de ieri. Șocul acelor ani ne-a scos dintr-o stare de normalitate ținând de legea firii, iar în lumea în care intraserăm n-aveam nici un fel de reper. Nimic nu era ce părea să fie, nici o realitate nu mai corespundea cu numele său: era o ocupație străină ce se prezenta drept eliberare, o dictatură denumită democrație, un război civil intitulat lupta pentru pace, o ură declarată «sfântă», o frică răsplătită ca devotament, o plăcere a sadismului cultivată în chip de conștiință superioară. Cuvintele își vedeau desfigurată înțelesul, semnul fiecărei valori era întors.” (Bentoiu 2007, 309).

Ne aflăm, de fapt, în prezența unui tip aparte de „contract autobiografic”, după cum îl numește Philippe Lejeune. (Lejeune 1989, 42). Când e vorba de Nini, adică Annie în preajma examenului de bac, aproape că există nicio distanțare între autor, narator și protagonist; toate aceste instanțe coincid, fiind una și aceeași persoană. Atunci când apare numele ei din anii de domnișoară, autoarea se referă la sine drept domnișoara Nini în romanul său autobiografic. Mai târziu, teama difuză de război ia forma temerii concrete că soțul ei ar putea fi arestat. Nini devine Annie prin

confruntarea zilnică cu transformările și înlocuirile treptate ale lumii pe care o cunoscuse. Din perspectiva vieții cotidiene petrecute în România acelor ani de Gulag, mărturia ei este deosebit de prețioasă și exactă. Vedem aici pe cineva care avea instrumentele corecte pentru a judeca o societate și legile unei societăți, așa cum pregătirea ei juridică îi permitea.

Ca diaristă, Annie nu este interesată să-și exhibe rănilor. Nu re trăiește istoria pentru a se plasa în postura de victimă, ci pentru a înțelege toate victimele. Încă nu este pe deplin conștientă de ceea ce a făcut posibilă înlocuirea unei lumi cu alta. Oamenii au idiosincraziile lor, micile lor rutine, obiceiurile lor proaste, neajunsurile lor. Totuși, lumea care îi susținea, înainte de 1944, era o lume în care onoarea și un anumit simț al dreptății erau mai importante ca orice. Nu exista egalitate socială, domnișoara Nini este conștientă de acest fapt. Dar în lumea aceea imperfectă oamenii se puteau întâlni în armonie și își respectau demnitatea, nu și-o încălcau.

Educația și formarea. Rezistența. Cunoașterea imposibil de confiscat

Pentru Annie Bentoiu, scrierea acestei cărți este un proces deopotrivă retraumatizant și eliberator. Este o re-întâlnire cu istoria, de pe alte poziții, din contemporaneitate, în care îi recunoaște la unul din posturile de televiziune (postdecembristă) pe vechii torționari ascunși sub „motivele” lor mincinoase, au acționat la ordin, au avut „dreptate”, aveau de-a face cu „bandiți”. Este nevoie de o tensiune foarte puternică a scrisului pentru ca evenimentele să se desfășoare pe un făgaș, nu pe altul. Tensiunea reface scena istoriei cu premisele de atunci, cu naivitatea participanților bine intenționați, bine educați, participanți cărora tocmai educația le va fi un obstacol sub noul regim al răului.

Însă educația e și partea cealaltă a tensiunii, cea în care zăgazul are ancoră, cea care limitează acest zăgaz. Imaginea școlii este una caldă în amintire, fetele învățau o mulțime de lucruri utile, respectul, disciplina și se ținea cont și de ceea ce pot învăța generațiile mai mici de la cele mai mari, de o inter-relaționare a generațiilor diferite de eleve. Atitudinea școlii părea să fie să deschidă mintea spre cunoaștere. Latina îi devine o materie preferată, nu există lucru pe care să nu-l poată integra dacă reușește la ce e mai greu. Universul școlii de fete e un univers populat de figuri feminine, profesoarele cărora le poartă o amintire caldă, apoi elevele, colegele.

Transformarea Școlii de fete în liceul Zoia Kosmodemianskaia e un fapt dureros. Lumea veche e lovită în pilonii săi esențiali. Educația în care rolul primordial îl avea gândirea critică (cu un termen mai frecvent azi) este înlocuită cu învățatul pe de rost, cu recitatul de ode închinare puterii sovietice, scriitorii, unii vii, alții morți, își pierd dreptul de exprimare, dreptul de a fi citați de tinerele generații. Demnitatea pe care o deprindeau tinerele fete în școala de fete, astfel încât să nu mai depindă de părinți, să nu se milogească pentru vreo învoire, a fost înlocuită cu servilismul. Când observă trecerea rușilor în căruțe, e mirată de felul în care intonau corect un imn, bărbații cântând pe terța superioară, altfel decât la noi. Îi place mai mult această impresie auditivă, decât cea vizuală. Doar că asociază venirea lor cu un sunet continuu, sfâșietor,

al roților pe caldarâm, un sunet care nu se mai oprește și care sparge tăcerea plină de tihnă în care existase până atunci.

Așadar, recursul la luciditate este prezent pentru că este în firea ființei care scrie. Adevărul întâmplărilor nu este înțeles în sens rigid, un adevăr-document în loc de verosimilitatea ficțiunii, în loc de adevărul minciunilor (în termenii lui Mario Vargas Llosa 2005, 22). Annie Bentoiu ar fi putut scrie la fel de bine un roman în care întâmplările să fie pură invenție, dacă și-ar fi propus asta. Dar critica paginilor de proză rămase în manuscris o face să încerce altceva, să meargă pe drumul vulnerabilității, având o stea călăuzitoare, la modul simbolic, într-un plan superior al existenței. Steaua pe care și-o alege e adevărul. E un drum al fragilității sufletești care prin scris răscumpără suferințele îndurate, le aduce în lumina reflecției și le reintegrează în memorie, creîndu-le astfel un nou circuit ontologic, în care primordial este sensul pentru posteritate. Responsabilitatea față de generația sa se simte la fiecare pas al rememorării. E datoria de a sustrage din istoria nefastă felia care i-a aparținut și pe care istoria a hăcuit-o.

Istoria a erodat fundamentele bune de la baza educației pentru generația ei și a lui Pascal, a surorii lui Pascal, Marta Cozmin, celebra creatoare de basme pentru copii și a soțului ei, Alexandru Miran. Prețul plătit de Annie Bentoiu a fost imposibilitatea de a-și încheia facultatea de drept și de a profesa. Nu putea să accepte compromisul pe care îl cereau noile vremuri ale sovietizării. Generația copiilor în familiile Deculescu și Bentoiu, frunțași ai partidelor interbelice țărănist, respectiv liberal, a rămas în viață, găsindu-și refugiu în cultură și în contribuția la cultura românească.

Tăvălugul istoriei a distrus în schimb generația taților, le-a luat libertatea și le-a grăbit sfârșitul. Medicul Deculescu, tatăl Anniei, a făcut închisoare politică. Socrul ei, Aurelian Bentoiu, a fost închis, apoi eliberat și închis a doua oară, ceea ce i-a adus decesul.

„Memoria pare a avea o bizară tendință de a apropia între ele situațiile pe care le-am trăit cu bucurie și poate, de asemenea, șocurile dureroase pe care le-am suportat. Nu este ușor să-ți păstrezi luciditatea, ea este un bun care se vrea mereu câștigat împotriva ignoranței, a uitării și a propriilor noastre patimi.” (Bentoiu 2007, I, 309).

Concluzii

Chiar dacă noul regim totalitar aduce o mutilare voită a literaturii și a culturii române, în anii ce vor urma, lectura este forma de rezistență a libertății interioare și de conectare la o lume spiritualizată. Meseria pe care o găsește îi place, o e meserie intenționat fără studii superioare, cea de dactilografă, dar măcar se leagă de universul scrisului, chiar dacă are de bătut la mașină texte clișeice, tipizate.

Lectura în franceză și în română este un obicei pe care Nini și l-a format mult înainte de examenul de maturitate. Discriminată de noile legi staliniste, Annie, care nu va mai avea acces la a profesa ca cineva cu studii superioare, își transformă lectura într-un exercițiu peren, conștient, cu program zilnic și programă, la modul autodidact,

pentru a rezista mental într-o lume care eroda aspectul la care ținea ea cel mai mult: demnitatea umană.

Adevărul și luciditatea sunt pentru Annie Bantoiu pilonii principali ai memoriei. Scriitoarea are nevoie atât de adevăr, cât și de luciditate, pentru a înțelege, retrospectiv, sensul istoriei cu nori negri, zăgazul ei. În fluviul istoriei, ancorele sale reale au fost lectura și educația. Lectura și educația i-au furnizat un mediu propice vieții și sufletului, iar mediul stalinist în care își ducea existența era segregat de tot ce înseamnă viață a spiritului.

„Astăzi, când scriu, mă aflu pe ultimele trepte ale versantului descrescător al vârstelor, dar citesc cu aceeași pasiune și cu aceeași bucurie. Tot ceea ce lectura a depus în mintea mea se află undeva, în străfundul memoriei, și la fel emoțiile suscitade de poveste, dacă poveste a fost. [...] Alteori, câte un vers izolat sau o frază frumoasă ca un vers străbate acea forfotă silențioasă în chip de săgeți albe și cuvintele lor aproape că nu mai poartă sens, sunt muzică pură, accente, durate, culori sonore, rămânând mereu amicale, binevoitoare, în calmă complicitate cu mine. Memoria mi-e selectivă, elimin prezențele nocive, stau înpreajma celor pe care-i iubesc. [...] Cel mai aproape îmi rămân poezii: ei nu se ascund în trupul unor creaturi imaginare, ci își oferă îndoilele, exaltarea și lacrimile în somptuoasa crisalidă a câtorva cuvinte miraculos cumpănite și pot simți cum tremură sufletul lor gol, adiind lângă sufletul meu. Mai sunt și autori care nu vorbesc despre ei înșiși, nici nu declanșează feerii multicolore, ci doar stau de vorbă cu noi.” (Bantoiu 2009, 56).

Referințe bibliografice

- Bantoiu, Annie. 2007. *Timpul ce ni s-a dat. Memorii (1944-1947)*, volumul I. București: Editura Humanitas.
- Bantoiu, Annie. 2009. *Timpul ce ni s-a dat. Memorii (1947-1959)*, volumul II. București: Editura Humanitas.
- Lejeune, Philippe, 1989. *On Autobiography*. Edited and with a foreword by Paul John Eakin. Translated by Katherine Lear. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ricœur, Paul. 2001. *Memoria, istoria, uitarea*. Traducere de Ilie Gyurcsik și Margareta Gyurcsik. Timișoara: Editura Amarcord.
- Sala, Dana. 2017. *The Autobiography of a Generation at Crossroads. „Timpul ce ni s-a dat” by Annie Bantoiu*, in „Analele Universității din Oradea. Fascicula Limba și Literatura Română (ALLRO)”, volum 24, nr. 1/2017, p. 69-78.
- Simion, Eugen. 2005. *Ficțiunea jurnalului intim. I. Există o poetică a jurnalului?*. București: Editura Univers Enciclopedic.
- Tismăneanu, Vladimir. 2005. *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*. Traducere de Cristina Petrescu și Dragoș Petrescu. Postfață de Mircea Mihăieș. Iași: Editura Polirom.
- Vargas Llosa, Mario. 2005. *Adevărul micușilor*. Traducere de Luminița Voina-Răuț. București: Editura Humanitas.

Raul SĂRAN
(Universitatea de Vest
din Timișoara) | **O criză a devenirii, o criză a istoriei.
Studiu de caz: *Soarele negru*,
de Bogdan-Alexandru Stănescu**

Abstract: (*A Crisis of Becoming, a Crisis of History. A Case Study: Bogdan-Alexandru Stănescu's The Black Sun*) The purpose of the paper is to illustrate the ways in which the relationship between the protagonist's evolution of identity, as well as the evolution of the historical paradigm determine both a crisis of becoming and a crisis of history in Bogdan-Alexandru Stănescu's latest novel, *The Black Sun*. Beyond the search for the self and for the absent father figure, the character Gheorghe Ibrahim Abdallah is constructed in relation to both individual and collective memory of historical "rifts", which directly influence the destiny and the path of the protagonist due to their consequences. Between extremist ideologies and adolescence in communist Romania, between real and alternative histories, identity crises and great histories intertwine for many characters in the novel, contributing to the creation of a world with mythological nuances and, at the same time, demythologized in equal measure. A methodological exercise of close reading and narrative analysis is used to demonstrate how Bogdan-Alexandru Stănescu manages to construct a world in which the identity crisis and the historical crisis are not separate, but depend on each other, both contributing to the creation and definition of the characters' identity. Furthermore, it might be argued that all the crises of history in *The Black Sun* can be interpreted as the sum of the individual identity crises that the characters cause, intentionally or unintentionally, also as a consequence of history, the influence being mutual and perpetual.

Keywords: *alternative history, historical crisis, identity crisis, identity paradigm, quest for meaning, postmodern Romanian literature.*

Rezumat: Lucrarea de față își propune să ilustreze modurile în care raportul dintre evoluția identitară a protagonistului și evoluția paradigmei istorice determină atât o criză a devenirii, cât și o criză a istoriei în cel mai recent roman al lui Bogdan-Alexandru Stănescu, *Soarele negru*. Dincolo de căutarea simultană a sinelui, respectiv a figurii paterne absente, personajul Gheorghe Ibrahim Abdallah este construit atât în raport cu memoria individuală, cât și cu cea colectivă a unor falii istorice, care influențează direct destinul și parcursul protagonistului prin consecințele acestora. Între ideologii extremiste și adolescența în România comunistă, între deveniri reale și istorii alternative, crizele identitare și marile istorii se întrepătrund pentru numeroase personaje din cadrul romanului, acest lucru contribuind la crearea unei lumi cu nuanțe mitologice și, totodată, demitizată în egală măsură. Un exercițiu metodologic de *close reading* și analiză narativă este utilizat pentru a demonstra modul în care Bogdan-Alexandru Stănescu reușește să construiască o lume în care criza identitară, respectiv cea istorică nu sunt separate, ci depind una de cealaltă, ambele contribuind la crearea și definirea identității personajelor. Mai mult decât atât, se poate afirma faptul că toate crizele istoriei din romanul *Soarele negru* pot fi interpretate drept suma crizelor identitare individuale pe care personajele le cauzează, în mod voit sau nu, tot ca o consecință a istoriei, influența fiind reciprocă și perpetuă.

Cuvinte-cheie: *căutarea sensului, criză identitară, criză istorică, istorie alternativă, literatură română postmodernă, paradigmă identitară.*

În ceea ce privește evoluția discursului în raport cu paradigma socială și identitară a conceptului de *criză*, se poate observa – cel puțin în ultimii ani – ceea ce Emily Horton (2020, 355) numește „o schimbare notabilă în cadrul reprezentării crizei în prezent, o îndepărtare de psihologia profundă și concentrarea acesteia asupra subiectului și interiorului, către accentuarea transpersonală și materială a teoriei

afectului”¹. Totodată, reprezentările cu privire la teoria afectului suferă, la rândul lor, o serie de modificări care se reflectă la nivel tematic, Holton subliniind modul în care afectul, în fapt, „oferă un substitut fascinant pentru esențialismul umanismului, acordând prioritate fluxului, procesului și conectivității drept explicații mai puțin rigide și mai puțin antropocentrice pentru identitate” (2020, 357). Afectul devine, așadar, o paradigmă identitară, în care ajung să se reflecte nu doar teoriile privitoare la sentiment, ci un întreg conglomerat socio-cultural; astfel, sentimentul „ajunge să fie perceput ca fiind mult mai complex decât „emoția sinceră”, cuprinzând, în schimb, forțe politice, istorice și culturale care acționează în afara cunoștințelor sau controlului naratorului” (368).

În cazul romanului *Soarele negru*, observăm aceste forțe prin modurile în care Gheorghe Ibrahim Abdallah, protagonistul romanului, se raportează la universul din imediata apropiere – mai exact, România comunistă, pe care o privește, în prima parte a romanului, (și) din perspectiva jurnalismului de investigație. Notițele din ani întregi de documentare se întrepătrund cu pasaje personale și confesive, ambele dimensiuni contribuind la redarea spiritului (și simțului) unei epoci, atât din perspectivă subiectivă, cât și istorică. Afectul pare să fie în mod constant dublat de contextul istoric pretutindeni în roman; personaj, de la protagonist până la personajele secundare, niciun personaj nu pare să trăiască (sau să poată trăi) în afara istoriei personale, respectiv a marii istorii. În cazul lui Gigi Abdallah, România comunistă și în fază incipient post-comunistă reprezintă atât o lume care gravitează în jurul figurii paterne când prezente, când complet absente, cât și o lume a unor personaje controversate; între figuri criminale și povești erotice, condamnări la moarte și democrația „originală”, România este un spațiu al maleficului – istoric și ocult, personal și insidios, lucru care expune și fundamentează dimensiunile discursului crizei identitare în *Soarele negru*:

„Am început să-mi revăd notițele din anii de documentare, unde adunasem detalii despre zecile de crime din regatul întunecat al Conducătorului Iubit, toate izbucnirile de energie ocultă ale unei epoci adormite în care-mi petrecusem copilăria. Am rememorat detaliile legate de cazul lui Uruc, Criminalul de Anul Nou, care omora copii fără adăpost în Buzău, la <cumpăna dintre ani>. Condamnarea lui la moarte a fost penultima din timpul regimului comunist. M-am lovit încă de la primele pagini de teama că mi-am ales greșit tema și că încercarea de a închipui mintea unui criminal se va lovi de intruziunea imaginației. Realizăm că nu mă pot suprapune minții respective rămânând obiectiv, că, de exemplu, fiorul erotic pe care-l simțeam citind acele povești homosexuale la ora de atelier mecanic era mai real decât ce simțeam acum, când încercam să redau faptele, cu sânge-rece, pentru ca de acolo să reiasă un portret verosimil al răului. În ultimii douăzeci de ani, fusesem doar jurnalist de investigație într-o țară în care jurnalismul democrației originale devenise încă de la început instrumentul, arma sau ancila partidelor politice, pentru ca apoi să rămână o umbră învelită în carne putredă, gata să se scurgă în crăpăturile pământului.” (Stănescu 2024, 17).

¹ Traducerile tuturor citatelor din limbi străine, inserate în articolul de față, îmi aparțin.

Discursul cu privire la dimensiunile crizei – personale și istorice – în raport cu vulnerabilitatea și alteritatea a manifestat o evoluție constantă și continuă încă de la schimbarea de paradigmă a anilor '80 ai secolului trecut. Silvia Pellicer-Ortín și Merve Sarikaya-Şen (2021, 2) discută despre o „atenție sporită acordată dimensiunilor multiple ale crizei și vizibilității răni”, care, în opinia autoarelor, ar trebui „să fie corelată cu renașterea interesului pentru noțiunile legate de traume, care a avut loc în domeniul științelor umaniste începând cu anii 1980”. Concret, între vulnerabilitate și alteritate există nu doar o relație cauzală, ci și o co-dependență; conform acestora, „vulnerabilitatea este în sincron cu alteritatea” (2021, 4), iar sinele se află „într-o relație constantă cu celălalt, indiferent cât de distructivă poate fi această relație” (2021, 4). Mai mult decât atât, cele două autoare discută și contextul în care traumele se manifestă în raport cu vulnerabilitatea și alteritatea. Parametri precum „nivelul inițial de stare de bine, gradul de expunere la risc și capacitatea de a gestiona riscul în mod eficient” (2021, 4) par să crească, spun cele două, atunci când subiectul „moștenește starea de vulnerabilitate și/sau amintirile traumatice, sau chiar traumele, care au generat în primul rând acea circumstanță vulnerabilă” (2021, 4). Analog, în *Ugly Feelings*, Sianne Ngai (2005, 71) vorbește, făcând referire la „reprezentări spațializate ale anxietății” (2005, 71) în operele lui Herman Melville, Alfred Hitchcock sau Martin Heidegger, atât despre proiectarea anxietății, cât și despre momentul în care aceasta survine, întrebarea-cheie fiind aici legată de „momentul în care se produce anxietatea, pe care o asociem în mod normal cu gramatica afectivă a anxietății (Când?)” (2005, 71), care „poate deveni și o întrebare privind locația (Unde?).” (2005, 71). Ngai discută despre ceea ce descrie ca fiind „relatări ale subiectivității anxioase” (2005, 71), în care se poate observa cum „actele reale și fantasmatiche de aruncare” (2005, 71) consolidează atât „limita dintre centru și periferie și, astfel, distincția dintre <aici> și <acolo> pe care se bazează experiența amenințării” (2005, 71) dar și, totodată, „descriu anxietatea mai puțin ca o realitate interioară care poate fi ulterior exteriorizată, cât ca un efect structural al spațializării în general” (2005, 71).

Anxietatea devine, în *Soarele negru*, un *status quo* atât al protagonistului, cât și al României – cadrul istoric în egală măsură furibund și sinistru lăsându-și amprenta asupra tuturor personajelor. Narațiunea expune aici atât o problemă personală a poporului român sub auspiciile comunismului, cât și această fascinație pentru figurile controversate care, simultan, derivă din aceasta și vine în contrapunct. Anxietatea este expusă sub spectrul lașității, iar sinistrul și macabru definitivează imaginea unei psihoze românești care acaparează întregul peisaj. Între ipocrizie și dispreț, invidie și violență, cei care, în viziunea profesorului Predescu, izbutesc să „zdruncine” tiparele nebuniei sunt tocmai exponenții marginalizării. Portretul creionat aici este unul al disperării, iar „timpul istoric” pe care îl vedem în diverse locuri în roman este unul al paroxismului și, totodată, al paradoxului; disidența vine din patologie:

„Ce nu putea spune cu voce tare însă era că întreaga eră comunistă, de după 1945, era o îndelungată acumulare de nevroze, iar principiul vaselor comunicante făcuse ca presiunea să se elibereze în entități umane individuale: frecvența izbucnirilor nu făcea decât să indice iminența unei explozii la nivel de grup.

Problema o constituia însă acea trăsătură fundamentală a poporului roman, lașitatea, care-l împiedica să practice vreo formă de disidență. Înseși principiile izvorâte din trăsăturile milenare ale poporului: aplecarea spre delațiune, invidia, violența ascunsă sub faldurile nopții, festivismul dansant, coeziunea prin ipocrizia de masă. Acest canibalism avea însă repercusiuni similare celor pe care consumarea cărnii fratelui tău le are asupra trupului: oamenii se apropiau treptat de o psihoză colectivă, mâinile tremurau pe barele autobuzelor înghețate, pe cartofii scofâlciți care trebuiau fierți pentru masa de seară luată în întuneric, iar aripile nebuniei mângâiau suav ferestrele blocurilor muncitorești. Cei ce reușeau să rupă vraja aceasta malefică erau criminalii, ei erau eroii psihozei naționale, supapele care eliberau presiunea. Ei, pedofilii, violatorii, bișnițarii și nebunii, toți infractorii ieșiți din orfelinatele pentru copii abandonați erau indivizi care scăpau deformării pentru că erau deja mutați. Unica disidență a poporului român de sub comunism este patologia criminalistică, nota Predescu în caietul cu coperte vernil, al zecelea din serie, însemnări pe care le strângea în eventualitatea puțin probabilă că la un moment dat ceva se va schimba.” (Stănescu 2024, 226-227).

În ceea ce privește construcția timpului istoric în paradigmă postmodernă, Elizabeth Deeds Ermarth afirmă faptul că, din punctul de vedere al temporalității, scriitura de tip postmodern „depășește negocierile privind identitatea și asemănarea care caracterizează construcția timpului istoric și conștiința sa raționalizată” (1991, 6), mizând, totodată, pe un nou paradox: „Timpul narabil al realismului și consensul său devin timpul inenarabil al scriiturii postmoderne” (1991, 6). Acest fapt are, de asemenea, și o serie de consecințe; poate cea mai notabilă în acest sens este una referitoare tocmai la modul în care limbajul postmodernismului se raportează la timpul istoric. Astfel, notează Ermarth, acesta „subminează timpul istoric și îl înlocuiește cu o nouă construcție a temporalității pe care o numesc timp ritmic” (1991, 14), un timp care „modifică radical sau abandonează cu totul dialectica, teleologia, transcendența și neutralitatea presupusă a timpului istoric” (1991, 14). Din perspectiva romanului analizat în această lucrare, se poate argumenta faptul că noțiunea de *rhythmic time* (sau de „timp ritmic”, în noțiunea descrisă de Ermarth) poate fi discutată, în *Soarele negru*, drept *timpul tatălui* – un timp care funcționează oarecum în termeni similari cu paradigma propusă de autoarea cărții *Sequel to History: Postmodernism and the Crisis of Representational Time*. Timpul tatălui pare să fie, de-a lungul romanului, elementul care concretizează și caracterizează întreaga desfășurare; pretutindeni, imaginea paternă (re)vine și setează ritmul în care acțiunea își urmează cursul, fie el fragmentat sau continuu. În *Soarele negru*, figura paternă este, am putea spune, mai mult decât o imagine recurentă; este imaginea pe care întregul roman se fundamentează. Astfel, configurația timpului tatălui este o unitate indispensabilă pentru determinarea modului în care timpul istoric marchează destinele protagoniștilor din romanul lui Bogdan-Alexandru Stănescu.

Pentru a putea înțelege modul în care timpul tatălui determină timpul istoric în *Soarele negru* – respectiv modul în care criza personală a devenirii determină criza istoriei –, este necesar să înțelegem și modul în care protagonistul – respectiv romanul în sine – se raportează la figura paternă. În cazul lui Gigi Ibrahim Abdallah, observăm felul în care acesta își observă tatăl îndeosebi în raport cu figura maternă, căreia îi atribuie însușiri aproape supranaturale. Prin comparație, tatăl manifestă o

componentă-cheie, care îi permite să o cucerească pe aceasta: tocmai îndrăzneala sa. Un fragment din prima parte a romanului ne oferă întocmai tabloul prin care observăm raportul dintre imaginea maternă, respectiv cea paternă în ochii personajului principal. În ambele cazuri, naratorul insistă pe creionarea unor personaje impunătoare, aproape *larger than life*, într-un fel; naratorul chiar afirmă, la un moment dat, faptul că, așa cum numele „poate atrage după sine plasa destinului peste om, tot așa o face și constituția lui fizică” (Stănescu 2024, 44). Mama lui Gigi Ibrahim Diallo este descrisă atât „credincioasă în sensul tehnic al cuvântului” (2024, 44) și, totodată, „îndrăgostită de viață” (2024, 44) dar, mai ales, „o femeie frumoasă, poate un pic prea înaltă, însă atrăgătoare pentru bărbații din jur, care se uitau de jos la ea ca uriașa lui Baudelaire”, cu „ochii stranii, de un violet artificial, și o privire pătrunzătoare, de sub sprâncenele mai mereu încruntate, rezultat al unei miopii negate în ciuda evidenței” (2024, 44). Figura paternă, în schimb, este descrisă printr-o caracteristică definitorie, una care nu anulează, ci scoate în evidență modul în care naratorul se raportează la tatăl său și ne ajută să înțelegem mai bine dimensiunea timpului ritmic al tatălui, în jurul căruia gravitează romanul: „Mi-am dat seama încă din adolescență că era cu neputință ca perechea ei să fi fost oricine altcineva decât Diallo Abdallah, Cel Îndrăzneț” (2024, 44).

Dimensiunea paternă nu se rezumă doar la Diallo Abdallah, ci revine constant la nivelul romanului, pentru a sublinia atât dimensiunea personală, cât și cea istorică din *Soarele negru*. Întâlnim, totodată, și un fragment care ne arată modul în care unele personaje care par să nu aibă nicio legătură unele cu altele sunt, de fapt, reunite prin acest timp ritmic al tatălui. Totodată, putem afirma și că acesta e una din modalitățile prin care timpul personal și timpul istoric își găsesc punctele de convergență – observăm inclusiv în fragmentul de mai jos, în care tocmai repudierea imaginii tatălui aduce într-un punct comun două personaje aparent distincte:

„Ce-i lega pe acești doi bărbați aflați pe la jumătatea vieții, un african solid, cu dinții puternici de carnasier și cu părul afro, care se îmbrăca în trening, și scriitorul neamț trecut de cincizeci de ani și autoexilat într-o țară străină, unde scria totuși în limba părinților? Tatăl: amândoi porniseră în viață repudiind umbra tatălui. Tatăl lui Max fusese membru în Wehrmacht, iar tatăl lui Diallo, în milițiile armate ale președintelui Ahidjo, în timpul a ceea ce avea să se numească Războiul Bamileke. Dacă în cazul lui Max încarcerarea tatălui după război a adus cu ea adoptarea copilului de către bunicul din partea mamei și o copilărie a cărei normalitate fusese binecuvântată în perioadele de distrugere și apoi de reconstrucție postbelică, la Diallo lucrurile au stat cu totul altfel.” (Stănescu 2024, 127).

Tot din perspectiva narațiunii postmoderne, un alt concept care se evidențiază este cel de „narator Nimeni”, caracterizat tot de către Elizabeth Deeds Ermarth în studiul anterior menționat. Conform lui Ermarth (1991, 27), acest tip de narator „este literalmente <Istoria vorbind> și nimic mai individualizat”. Totodată, ideea de „narator Nimeni” surprinde atât conștiința, cât și conștientizarea ideii de narator, cărora le atribuie dimensiuni istorice prin tranziția de la trecut la viitor pe care acest tip de narator o presupune. Descriind naratorul Nimeni drept un „reflex istoric implicit colectiv” (1991, 27) care „raționalizează conștiința prin alinierea timpului

într-un singur orizont” (1991, 27), Ermarth teoretizează existența acestui tip de narator atât la nivelul textului, cât și în interpretarea acestuia:

„La acest nivel de conștientizare, distincțiile dintre locurile individuale ale conștiinței, fie că sunt ale autorului, ale cititorului sau ale personajului, par mai puțin importante decât puterea de a trece printre ele, adică puterea de a te deplasa între trecut și viitor. Această putere de tranziție în sine este un punct central și un interes major pentru astfel de narațiuni” (1991, 27-28).

Nu în ultimul rând, acești naratori de tip „Nimeni” sunt considerați „literalmente timpul istoric, îmbinând într-un singur sistem și într-un singur act de atenție o serie întreagă de momente și perspective. Astfel, continuitatea timpului și a conștiinței apar literalmente ca fiind inseparabile” (1991, 28).

La nivelul romanului analizat în lucrarea de față, se poate argumenta ideea că acest narator de tip „Nimeni” poate fi regăsit atât în multitudinea de naratori care apar de-a lungul romanului, cât și la nivelul modului în care timpul istoric (și prin perspectiva timpului tatălui deopotrivă) ajunge să afecteze destinele personajelor. Unul din modurile definitorii prin care Bogdan-Alexandru Stănescu evidențiază timpul istoric (prin raportare la timpul personal și, implicit, la destinele protagonistelor și protagoniștilor din *Soarele negru*) este, așa cum Octavian Plăiașu (2025) remarcă în cronică sa din „Observator Cultural”, o întoarcere la mitologie. În romanul de față, spune Plăiașu, această întoarcere la mitologie poate fi înțeleasă „fie printr-o încercare de a traduce, prin solide exerciții de psihanaliză, anumite traume și complexe suportate de personaje, cât și o reverență manieristă, provenită dintr-o admirație personală a autorului față de istoria Antichității” (Plăiașu 2025). În ceea ce privește psihanaliza și traumele personajelor, observăm în roman povestea unei croitorese a unei faimoase case de modă care, în urma unei relații încheiate tragic, suferă o serie de episoade similare ce par să fie crize de natură psihotică. Internată într-un spital de psihiatrie, aceasta devine protagonista unor momente în care mitologia este suprapusă unor detalii șocante – iar prezența figurii paterne este, desigur, nelipsită. Întoarcerea la mitologie este redată, aici, de criza personală a protagonistei de față – iar dubla figură paternă (tatăl violator, respectiv Dumnezeu-Tatăl) confirmă și concretizează existența timpului istoric al tatălui, căruia pare că niciun personaj nu i se poate sustrage întru totul:

„În faza maniacală își urla replicile într-un dialog fragmentat cu Dumnezeu, care de cele mai multe ori se suprapunea imaginii tatălui violator. Dialogul devenea adeseori scabros, presărat cu detalii sexuale în care Dumnezeu-Tatăl era când părinte protector și duios, când violator sadic. De fiecare dată, contrastul și stranițetea erau asigurate de regresia vocii pacientei, care devenea copilăroasă, exagerat de micuță, ca de puberă care joacă fără prea mare talent rolul unei fete de patru-cinci ani. Spectacolul era tulburător chiar și pentru asistentele și asistenții cu experiență, care văzuseră cam tot ce se putea vedea în spitalul <Obregia>, de nebuni, cum i se mai spunea” (Stănescu 2024, 229).

Așa cum afirmă Ioana Tătărușanu în cronică din „Observator Cultural”, romanul lui Bogdan-Alexandru Stănescu este destul de limpede în privința modului

în care crizele personale (și ale personajelor) concretizează, la un loc, crizele istoriei: „Nici un destin nu rămîne neoglindit” (Tătărușanu 2025). Criza personală a lui Diallo devine, treptat, criza personală a fiului și, dintr-o anumită perspectivă, criza istorică pe care o regăsim în întregul roman, cea care, inevitabil, gravitează (și se întoarce mereu) la Gigi Ibrahim Abdallah. „Odată plecat”, sugerează Ioana Tătărușanu,

„Diallo își proiectează, fantomatic, prezența în toate căutările fiului, construindu-i identitatea printr-un soi de diferențiere pulverizatoare, în veșnică neliniște: de la adolescența furibundă, plină de violență, pe care o ferește de mama sa, dintr-o duioșie pe care numai cei solidari în pierdere par să o fi cîștigat, complice, la relațiile pîndite de incoerență și tipul de cititor furibund pe care-l încarnează” (Tătărușanu 2025).

Această căutare – și ipotetică (re)găsire – a figurii paterne culminează în sfârșitul romanului. În loc de o rezoluție clară, atât pentru criza personală, cât și pentru cea istorică, regăsim mai degrabă un final deschis, ceea ce poate sugera modul în care aceste crize nu sunt menite, de fapt, să aibă o rezoluție clară. Crizele personajelor nu își găsesc neapărat o rezolvare, ceea ce, simultan, lasă și criza istoriei fără o încheiere. Căutarea lui Gigi Ibrahim Abdallah continuă, iar figura lui Diallo cel îndrăzneț dar, în final, cel (mare) absent rămîne piatra de temelie pe baza căreia întreaga construcție narativă din *Soarele negru* își concretizează atât criza personală (în cazul protagoniștilor), cât și criza istorică pe care o regăsim ca urmare la căutările perpetue, dar neîmplinite ale protagoniștilor:

„A vîndut tot și a plecat spre Africa, probabil chiar spre Camerun, pe urmele aceluia tată, dar nu ca să-l strîngă în brațe, nu ca să-i sărute fruntea vîrstată de riduri, ci ca să-l întrebe din nou, după o viață, ca-n copilărie, în balconul de deasupra mării: De ce?” (Stănescu 2024, 464).

În final, putem afirma că, la nivelul romanului analizat în acest studiu, personajul Gheorghe Ibrahim Abdallah este construit atât în raport cu memoria individuală (a sa, a părinților și a României comuniste deopotrivă), cât și cu cea colectivă a unor falii istorice, pe care le regăsim la nivelul întregului roman. Atât criza personală, cât și criza istorică ajung să influențeze, în mod direct, destinul și parcursul protagonistului – cât și celorlalte personaje ale romanului – prin consecințele acestora.

Crize istorice alternează între ideologii extremiste și adolescența în România comunistă, între deveniri reale și istorii alternative, care își găsesc locul (și manifestările) în crizele de natură personală prin care personajele navighează de-a lungul întregului roman. Totodată, se poate afirma că, nu de puține ori, crizele identitare și marile istorii se întrepătrund pentru numeroase personaje din cadrul romanului, acest lucru contribuind la crearea unei lumi cu nuanțe mitologice și, totodată, demitizată în egală măsură – așa cum am arătat anterior și cum, de altfel, reprezintă o idee care poate fi cercetată și redată într-o lucrare mai amplă în viitor. De menționat aici este și ideea conform căreia criza identitară, respectiv cea istorică nu sunt separate, ci depind una de cealaltă, ambele contribuind la crearea și definirea identității personajelor.

Nu în ultimul rând, toate crizele istoriei din romanul *Soarele negru* pot fi interpretate drept suma crizelor identitare individuale pe care personajele le cauzează, în mod voit sau nu, tot ca o consecință a istoriei, influența fiind reciprocă și perpetuă. Din această perspectivă, am putea spune că romanul, din punct de vedere structural, funcționează asemeni unei alte figuri mitologice, și anume *Ouroboros* – în sensul în care crizele personajelor sunt influențate de crizele istoriei, care sunt influențate de crizele individuale, într-o ciclicitate fără de sfârșit și, așa cum am văzut în finalul romanului, fără o rezoluție clară. *Soarele negru* rămâne, așadar, un în egală măsură un roman al devenirii și al crizelor identitare, dar și al unei lumi furibunde, copleșitoare și, fără îndoială, aflată într-o criză istorică (aparent) fără de sfârșit.

Referințe bibliografice

- Ermarth, Elizabeth Deeds. 1991. *Sequel to History: Postmodernism and the Crisis of Representational Time*. Princeton: Princeton University Press.
- Horton, Emily. 2020. "Contemporary Crisis Fictions: Twenty-First Century Disaffection". In: Houen, Alex. (Ed.), *Affect and Literature*. Cambridge University Press, p. 355–372.
- Ngai, Sianne. 2005. *Ugly Feelings*. Cambridge, Massachusetts/ London, England: Harvard University Press.
- Pellicer-Ortín, Silvia., Sarıkaya-Şen, Merve. 2021. *Introduction. Contemporary Literature in Times of Crisis and Vulnerability: Trauma, Demise of Sovereignty and Interconnectedness*, in "European Review", no. 29, p. 315–332.
- Plăiașu, Octavian. 2025. *ADIBAS*, in „Observator Cultural”, nr. 1250, disponibil online la <https://www.observatorcultural.ro/articol/adibas/> [12 iunie 2025].
- Stănescu, Bogdan-Alexandru, 2025. *Soarele negru*. București: Editura Trei.
- Tătărușanu, Ioana, 2025. *Principium individuationis*, in „Observator Cultural”, nr. 1250, disponibil online la <https://www.observatorcultural.ro/articol/principium-individuationis/> [12 iunie 2025].

Dumitru TUCAN
(Universitatea de Vest
din Timișoara) | **Memorii în conflict: Holocaust vs
Gulag în cultura română de după
1990. Cazul romanului memoriei**

Abstract: (*Competing Memories: The Holocaust and the Gulag in Post-1990 Romanian Culture – The Case of the Memory Novel*) In post-communist Romania, the memory of the Holocaust and the memory of communism stand in a relationship of “mnemonic competition,” on a symbolic marketplace where recent traumas compete for visibility, legitimacy, and “mnemonic capital.” The first part of the article examines how these two historical traumas have been configured and brought into competition after 1989, when the trauma of communism begins to become dominant in public discourse through the intensive institutionalization of the memory of the Romanian Gulag, while the Romanian Holocaust remains marginalized, fragmentary, and often distorted. This competition and the positioning of the communist trauma in a hegemonic role is also carried out through literature. The second part of the study analyzes the “novel of memory” as a privileged form of fictionalizing historical traumas, starting from the MEMORO corpus (230 novels published between 1990 and 2022). The corpus is analytically reconfigured along a double classificatory axis: on the one hand, the five subgenres of the novel of memory identified by the initial research (testimonial, post-testimonial, transgenerational, coming-of-age, historiographic metafiction); on the other hand, the type of historical trauma that constitutes the narrative referent (communism, the Holocaust, the Armenian genocide, other topics). The resulting quantitative mapping indicates a structural asymmetry: 216 novels have communism as their traumatic core, whereas only 11 explicitly thematize the Holocaust. Communist trauma is thus canonized as the normative horizon of memory fiction, while the trauma of the Holocaust is pushed, also at the level of cultural representations, to the periphery of the mnemonic field. The study argues that literature does not merely reflect these hierarchies of memory but functions as a device for reproducing and consolidating them, within a culture that privileges majority self-victimization and displays a persistent reluctance to assume the traumas of recent history.

Keywords: *mnemonic competition, politics of memory, cultural memory, memory of the Holocaust in Romania, memory of communism, memory novel.*

Rezumat: În România postcomunistă memoria Holocaustului și memoria comunismului se găsesc într-un raport de „con competiție mnemonică”, pe o piață simbolică în care traumele recente concurează pentru vizibilitate, legitimitate și „capital mnemonic”. Articolul examinează în prima parte modul în care cele două traume istorice s-au configurat și au intrat în competiție de după 1989, atunci când trauma comunistă începe să devină dominantă în discursul public, prin instituționalizarea intensă a memoriei Gulagului românesc, în timp ce Holocaustul românesc rămâne marginalizat, fragmentar și adesea distorsionat. Această competiție și plasarea traumei comuniste într-o postură hegemonică se realizează și prin literatură. A doua parte a studiului analizează „romanul memoriei” ca formă privilegiată de ficționalizare a traumelor istorice, pornind de la corpusul MEMORO (230 de romane apărute între 1990 și 2022). Corpusul este reconfigurat analitic printr-o dublă axă de clasificare: pe de o parte, cele cinci subgenuri ale romanului memoriei identificate de cercetarea inițială (testimonial, post-testimonial, transgenerațional, al maturizării, metaficțiune istoriografică), pe de altă parte, tipul de traumă istorică ce constituie referențialul narativ (comunism, Holocaust, genocidul armenilor, alte subiecte). Cartografierea cantitativă rezultată indică o asimetrie structurală: 216 romane au ca nucleu traumatic comunismul, în timp ce doar 11 tematizează explicit Holocaustul. Trauma comunistă este astfel canonizată ca orizont normativ al ficțiunii memoriei, iar trauma Holocaustului este împinsă, și în ceea ce privește reprezentările culturale, la periferia câmpului mnemonic. Studiul argumentează că literatura nu se limitează să reflecte aceste ierarhii ale memoriei, ci funcționează ca un dispozitiv de reproducere și consolidare a lor, în cadrul unei culturi care privilegiază auto-victimizarea majoritară și manifestă o

reticență persistentă în asumarea traumelor istoriei recente.

Cuvinte-cheie: *competiție mnemonică, politicile memoriei, memorie culturală, memoria Holocaustului din România, memoria comunismului, romanul memoriei.*

Introducere

Holocaustul din România – eveniment traumatic major al istoriei „naționale” recente – rămâne în mare măsură marginal în cultura publică și în memoria culturală românească chiar și după 1990. Deși există atât în spațiul academic românesc, cât și în cel internațional, cercetări istorice extinse, inițiative educaționale și programe memoriale, Holocaustul nu ocupă încă un loc central în felul în care societatea își povestește, conștientizează și asumă acest episod al trecutului recent.

De aici pornește un set de întrebări: de ce lipsește Holocaustul din poveștile noastre de azi? Câte „povești” avem, de fapt, despre Holocaust – în literatură, film, dezbateri publice – și ce vizibilitate au ele în raport cu alte narațiuni despre suferință și violență din secolul XX, în special cu narațiunile despre suferința din timpul comunismului? De ce persistă periferizarea Holocaustului, la peste trei decenii de la prăbușirea totalitarismului comunist?

Un răspuns la aceste întrebări pornește de la ceea ce Mihai-Stelian Rusu (2011, 111) numește „piața mnemonică”: spațiul social în care diverși actori propun versiuni concurente ale trecutului și încearcă să acumuleze „capital mnemonic”, adică legitimitate și autoritate asupra memoriei colective. În România de după 1990 această piață mnemonică a fost configurată în jurul memoriei traumatice a comunismului. Experiențele detenției politice din „Gulagul” românesc, dublate de experiențele vieții cotidiene din timpul dictaturii ceaușiste, au alimentat o viziune puternic anticomunistă, în care „comunismul” a devenit trauma centrală a istoriei recente și principalul reper al narațiunilor identitare românești, împingând la periferie alte regimuri ale violenței, în primul rând Holocaustul românesc, redus fie la un episod secundar al războiului, fie la o temă „de nișă”, rezervată specialiștilor.

Așa cum au arătat neuroștiințele, logica memoriei este structural conflictuală. Analizând la nivel biologic/neuronal problematica memoriei individuale, o echipă de cercetători în științele cognitive (Kuhl et al. 2011) a demonstrat că, în momentul rememorării, mai multe „elemente de memorie” (*memories*) sunt activate simultan și intră în competiție; succesul reactivării uneia dintre ele presupune inhibarea celorlalte, astfel încât „competiția dintre amintiri este aproape omniprezentă” și „reprezintă unul dintre principalele motive pentru care uităm” (p. 5903). Extrapolând la nivelul memoriei colective, putem spune – în linia deschisă de Maurice Halbwachs – că și grupurile își organizează trecutul printr-un joc de selecții și excluderi, în funcție de cadrele sociale ale memoriei și de interesele prezentului: unele versiuni ale trecutului sunt consolidate și canonizate, în timp ce altele sunt împinse la margine sau uitare. În general, politicile „naționale” ale memoriei din Europa Centrală și de Est după 1989 au fost descrise ca o luptă pentru recunoașterea victimelor „naționale” și pentru transformarea suferinței colective în capital moral și politic, adesea prin

punerea pe același plan a crimelor comunismului și ale Holocaustului, ori prin concurența dintre ele. Autori precum Ljiljana Radonić (2017¹), Jelena Subotić (2019, 2020) sau Marek Kucia (2016²) au arătat că, în timp ce instituțiile europene au construit treptat un regim de memorie în care Holocaustul devine reperul central și „lecția morală” a secolului XX, statele postcomuniste au încercat să introducă în această arhitectură propriile lor traume – în special represiunea comunistă – sub forma unor narațiuni de victimizare națională care uneori tind să relativizeze sau să „egalizeze” exterminarea evreilor, pe de-o parte, ori să-și „însușească repertoriul simbolic” al Holocaustului (Subotić 2020³).

În cazul României, această logică memorială conflictuală a fost conceptualizată prin termeni precum „martiologie competitivă” (Tismăneanu 2000; Shafir 2007) sau „trivializare prin comparație” (Shafir 2002, 33–47). Pornind de la dezbaterea stârnită de *Cartea neagră a comunismului*, Vladimir Tismăneanu preia de la Alan Rosenbaum noțiunea de „martiologie competitivă” pentru a descrie modul în care comparația dintre nazism și comunism este transformată într-un veritabil concurs de victime, în care se revendică un „Holocaust al românilor (<roșu> în anumite texte revizioniste)” și se contestă, pe baza numărului de morți, atât specificitatea Holocaustului, cât și atenția, oricât de puțină, de care acesta se bucură în spațiul public. Michael Shafir analizează, la rândul său, formele postcomuniste de negare și distorsionare a Holocaustului, propunând categoria de „trivializare prin comparație”, prin care suferința evreilor este relativizată prin punerea în paralel cu suferințele generate de regimul comunist. În acest cadru, „martiologia competitivă” și „trivializarea prin comparație” apar ca simptome ale unei piețe mnemonice care oglindește tensiuni memoriale specifice spațiului central și est european, în care

¹ Într-un studiu despre muzeele memoriale postcomuniste, Ljiljana Radonić (2017) arată că, după 1989, Holocaustul a fost „universalizat” și „europeanizat” ca mit fondator negativ al Europei de după 1945, devenind atât imperativ moral, cât și model estetic pentru politicile memoriei în Europa Central-Răsăriteană, însă, acest proces se suprapune peste o narațiune specifică istoriei naționale în care trauma centrală devine comunismul. Rezultatul este o „memorie divizată” Vest/Est – Holocaust versus Comunism – care generează presiuni pentru a obține condamnarea comunismului „la același nivel” cu Holocaustul și alimentează tocmai conflictualitatea memorială și competiția de victime pe care o discut aici.

² Kucia urmărește cum s-a construit și difuzat la nivel transnațional o „memorie europeană a Holocaustului” și cum a fost ea preluată în Europa de Est postcomunistă. Autorul definește *europenizarea memoriei Holocaustului* ca procesul de construcție, instituționalizare și difuzare a unor credințe, norme și reguli privind comemorarea și educația despre Holocaust, formulate mai întâi la nivel european și apoi incorporate în practicile statelor naționale. Kucia subliniază și diferențele Vest/Est: în Occident europenizarea vine „peste” memorii naționale deja constituite; în Est, ea stimulează formarea unor memorii naționale ale Holocaustului, aflate adesea în competiție cu memoria Gulagului și a suferinței naționale sub comunism. Specificul est-european derivă din trei fapte: Holocaustul a avut loc în principal în Est; comunismul a blocat mult timp asumarea lui; iar percepția suferinței și pierderilor non-evreiești (mai ales sub sovietici) împinge societățile să privilegieze propria victimizare în raport cu memoria Holocaustului.

³ Jelena Subotić utilizează termenul de „apropriere a memoriei Holocaustului” (2020) pentru a descrie folosirea strategică a simbolurilor, scenariilor narative și „lecțiilor morale” asociate Holocaustului în reprezentarea altor traume istorice. Ea vede acest mecanism ca specific fostelor țări comuniste din Europa Centrală și de Est, care preiau repertoriul memorial al Holocaustului pentru a vorbi despre suferința sub comunism, deplasând astfel centrul de greutate spre „propriile” victime naționale.

memoria comunismului și memoria Holocaustului sunt adesea puse în opoziție, iar recunoașterea uneia pare să se facă în detrimentul celeilalte¹.

Demersul care urmează își propune să urmărească felul în care această „competiție mnemonică” se lasă observată mai ales la nivelul reprezentărilor literare ale celor două traume majore ale istoriei recente românești. Mai precis, voi urmări modul în care ele sunt integrate (sau nu) în memoria culturală prin reprezentările literare. Literatura – alături de alte forme de reprezentare (film, practici memoriale etc.) – nu doar reflectă cadrul mnemonic existent, ci contribuie activ la dinamica lui, transformând anumite versiuni ale trecutului în resurse identitare și în surse de prestigiu simbolic. În sensul dat de Pierre Bourdieu (1980, 1986) conceptului de „capital simbolic” – recunoaștere și prestigiu social care pot fi convertite în alte forme de capital –, putem spune că reprezentările literare accelerează acumularea de „capital mnemonic”² în jurul unor traume în detrimentul altora, consolidându-le statutul de nucleu al identității colective. În măsura în care, în România postcomunistă, acest proces de valorizare simbolică a funcționat preponderent în favoarea memoriei comunismului, hegemonia acesteia în raport cu memoria Holocaustului devine explicabilă nu doar prin jocul abstracțiilor teoretice, ci și prin modul în care cele două traume sunt (sau nu sunt) reprezentate, ficționalizate și canonizate în câmpul literar românesc de după 1990.

Noțiuni de încadrare: experiența traumatică și regimurile memoriei (traumatică, comunicativă, culturală)

Pentru a înțelege felul în care Holocaustul și Gulagul sunt povestite – sau trecute sub tăcere – în cultura română postcomunistă, este util să distingem, mai întâi, între experiența traumatică propriu-zisă și diferitele regimuri ale memoriei care o prelucreează în timp. Conceptul de *experiență traumatică* vine inițial din psihologia clinică și din psihanaliză. Încă de la Freud³ *trauma* este înțeleasă ca o experiență care „lovește” subiectul din exterior, îi depășește mecanismele de apărare și nu poate fi integrată în economia obișnuită a psihicului, revenind ulterior sub formă de repetiție compulsivă. Dominick LaCapra (1994, 1998, 2001) preia această problemă într-un cadru istoriografic și vorbește despre „trauma istorică”, adică despre efectele unor evenimente extreme asupra subiecților individuali și asupra colectivităților: genocid, lagăre de concentrare, terorism de stat. Pentru el, experiența traumatică desemnează o ruptură violentă în continuitatea vieții psihice și sociale, produsă de astfel de evenimente-limită, care destabilizează cadrele de sens preexistente și capacitatea de a integra întâmplarea în propria biografie sau în narațiunile comunitare. Holocaustul sau Gulagul sovietic devin, în acest cadru teoretic, exemple paradigmatic de traumă istorică: o „rană” care afectează nu doar indivizii, ci și comunitățile, instituțiile și, în consecință, chiar practicile de scriere a istoriei. Pentru Cathy Caruth (1995, 1996), trauma nu este doar un eveniment extrem „în plus” în biografia cuiva, ci o experiență

¹ Pentru o discuție detaliată asupra acestui aspect, cu raportare la fiecare dintre țările est-europene, a se vedea Himka, Michlic 2013.

² Pentru o discuție asupra noțiunii de „capital mnemonic” ca „valoare a proiecției trecutului, dată de gradul de <corectitudine> sau de <adevăr> atribuit de către societate” a se vedea Rusu 2011, 111-112.

³ În studiile despre „nevrozele de război” și în *Dincolo de principiul plăcerii*.

care scapă posibilității de a fi înțeleasă. În analizele sale Caruth insistă asupra caracterului întârziat (“belated”) al traumei: ceea ce este definitoriu nu e doar violența evenimentului, ci faptul că acesta nu este cunoscut pe deplin atunci când se petrece, ci abia mai târziu, în repetările sale obsesive. Astfel, trauma se manifestă printr-o serie de simptome indirecte – vise recurente, flashbackuri, lacune de memorie, frânturi de poveste – care indică tocmai imposibilitatea unei narări lineare (Caruth 1995, 4).

Pentru Caruth, aceste reveniri nu sunt simple „amintiri incomplete”, ci semne ale unei întâlniri ratate cu realitatea trecutului: subiectul a fost expus la ceva pentru care nu avea niciun cadru de înțelegere, iar acest „rest neasimilat” se întoarce sub forma unei repetiții compulsive ce nu poate fi controlată. De aceea, trauma are o dimensiune paradoxală: ea este, în același timp, o experiență imposibil de uitat (pentru că revine neconținut) și o experiență imposibil de povestit coerent (pentru că nu a fost niciodată pe deplin „apropiată” la momentul producerii ei¹).

Această recurență simptomatică a evenimentului traumatic definește ceea ce putem numi memorie traumatică. Pentru LaCapra, memoria traumei oscilează între două moduri de manifestare: *acting out* – repetiție compulsivă, retrăire necontrolată a evenimentului, imposibilitatea de a construi un cadru narativ coerent – și *working through* – proces de elaborare critică, de ordonare narativă și integrare etică a experienței, care nu anulează durerea, dar o inserează într-o poveste ce poate fi împărtășită și oferită pentru reflecție morală.

Astfel, reprezentarea în discurs (artistic, literar, memorial) devine un act privilegiat tocmai pentru că încearcă să dea formă acestor flash-back-uri și frânturi narrative, să le transforme într-un discurs de tip memorial care poate fi împărtășit, fără a anula însă opacitatea fundamentală a traumei². Această formulă de reprezentare poate fi numită *literatură testimonială* (Tucan 2018). E vorba de texte născute din experiențe traumatice extreme – lagăre, închisori politice, deportări – în care relatarea este asumată sau funcționează ca mărturie și are o dublă funcție: pe de o parte, una subiectiv-terapeutică (o formă de descărcare și ordonare a traumei), pe de alta, una etică și civică, de constituire a unei conștiințe post-totalitare. Prin această poziție intermediară între document și operă literară, literatura testimonială poate fi înțeleasă ca un cadru privilegiat de *working through* colectiv, în care trauma este tradusă în poveste și devine transmisibilă³. Ea joacă, astfel, un rol decisiv în configurarea memoriei colective: mai întâi, ca formă de fixare și circulație inițială a relatărilor despre traumă în spații încă apropiate de experiența directă (familie, grupuri de foști deținuți, comunități locale), apoi, pe termen mai lung, ca sursă de scenarii narrative și

¹ “It is only by recognizing traumatic experience as a paradoxical relation between destructiveness and survival that we can also recognize the legacy of incomprehensibility at the heart of catastrophic experience” (Caruth 1996, 58).

² Această dimensiune privilegiată a reprezentării – în special a literaturii și a mărturiei – este analizată explicit în teoretizări care au punct de plecare memoria traumatică, ca de exemplu la Shoshana Felman și Dori Laub (1992), Geoffrey Hartman (1996), Lawrence L. Langer (1991).

³ De reținut și faptul că memoria traumatică nu se oprește la generația martorilor direcți: conceptul de „postmemorie” propus de Marianne Hirsch (1997, 2012) descrie modul în care descendenții supraviețuitorilor preiau, prin imagini, povești, tăceri și ritualuri familiale, experiențe pe care nu le-au trăit ei înșiși, dar care le modelează identitatea.

imagini care vor alimenta memoria culturală instituționalizată (manuale, muzee, canon literar).

În acest punct intervine distincția, devenită clasică, dintre memorie comunicativă și memorie culturală, formulată de Jan Assmann (2008). Memoria comunicativă (sau „memoria vie”) desemnează acel nivel al rememorării care circulă în cadrul relațiilor interpersonale obișnuite: familie, vecinătate, comunitate. În acest registru se înscriu, în relație cu experiența traumatică, jurnalele, memorialistica publicată la scurt timp după evenimente, depozițiile juridice (de exemplu, în procesele Holocaustului), interviurile cu supraviețuitori, reportajele și relatările jurnalistice care păstrează un caracter predominant documentar și testimonial. Este „memoria vie” (Tucan 2024), „la cald”, încă legată de supraviețuitori și martori, dar deja supusă unor prime forme de narativizare personală.

Memoria culturală, în schimb, trimite la nivelul instituționalizat al memoriei colective: acea parte a trecutului care este fixată în „suporturi durabile” – texte canonice, arhive, ritualuri comemorative, monumente, muzee, programe școlare – și devine reper stabil al identității unui grup. În perspectiva lui Jan Assmann (2008, 2013), memoria culturală se distinge de memoria comunicativă atât prin durată (poate acoperi secole sau chiar o „preistorie” imaginară), cât și prin gradul de formalizare și simbolizare. Ea selectează, organizează și canonizează evenimente considerate relevante pentru comunitate și generează „artefacte memoriale” specifice – de la monumente și muzee până la opere literare sau filme care interpretează trecutul. De asemenea, așa cum arată Astrid Erll (2011), memoria culturală este inseparabilă de mediile care o ajută să se dezvolte. Afirmând faptul că nu există „memorie pură”, ci întotdeauna o memorie mediată, ea distinge între diferite tipuri de medii – materiale, sociale și mentale – și insistă asupra faptului că discursul (public) cultural propriu-zis, precum literatura, filmul, artele vizuale sau mass-media, nu doar reflectă un trecut deja dat, ci îl produc, stochează, transmit și reconfigurează prin forme narative, imagini și convenții de gen recognoscibile.

Între aceste două niveluri, cel al memoriei comunicative și acela al reprezentărilor culturale (literare, vizuale, mediatice), se află ceea ce putem numi *instituții mnemonice*: cadrele ideologice dominante, discursul public, sistemul educațional, legislația și ceremonialul oficial, care construiesc „narațiuni-cadru” despre trecut – definiții oficiale ale victimelor și călăilor, calendare comemorative, zile naționale de doliu sau de sărbătoare. Ele preiau materialul brut al memoriei comunicative (relatările martorilor, documentele) și îl transformă în ritualuri colective organizate, susceptibile să devină, ulterior, memorie culturală stabilizată. În măsura în care includ sau exclud anumite experiențe traumatice, aceste instituții joacă un rol decisiv în configurarea unui monopol de „piață mnemonică” în care diverse regimuri ale memoriei – de pildă, memoria Holocaustului și memoria Gulagului – pot coexista, se pot suprapune sau pot intra în competiție.

Holocaustul din România: configurația istorică a unei experiențe traumatice marginalizate

Holocaustul din România trebuie înțeles pe fundalul unei istorii lungi de antisemitism european și românesc, care, în anii '30–'40, se radicalizează până la

violență genocidară. Așa cum am arătat în altă parte (Tucan, Pașcalău 2024), Holocaustul nu a apărut din neant, ci reprezintă devenirea modernă a unui antisemitism de lungă durată, cu forme religioase, economice, culturale, politice și rasiste, transformat, odată cu totalitarismele secolului al XX-lea și cu Al Doilea Război Mondial, într-un proiect de exterminare sistematică, organizată birocratic la scară continentală de către Germania Nazistă și aliații săi, precum România.

Încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, „chestiunea evreiască” devine „acută” în spațiul românesc pe fondul tulburărilor sociale și politice din Răsăritul Europei (în special din Rusia țaristă) și al imigrației evreilor persecutați înspre Vechiul Regat și mai departe, înspre Europa Occidentală. Pe un strat de antisemitism popular cu motivații religioase¹, economice și culturale se dezvoltă în această epocă o opoziție rigidă între „românii de origine” și „străinii de rit mozaic”, descrisă de Carol Iancu (1996) drept axa ideologică a persecuției și refuzului drepturilor civice pentru evrei. Această viziune s-a tradus într-un amplu arsenal de legi și regulamente cu caracter discriminatoriu², care au limitat accesul evreilor la cetățenie, armată, educație și profesii liberale, instituind *de facto* un regim de “apartheid” social asociat și unei politici de expulzări a indezirabililor (Cîrstocea 2014, 7). După Primul Război Mondial, în contextul tratatelor de pace și al procesului de unificare a României Mari, emanciparea juridică este consfințită doar treptat, prin legile din 1919–1924 și Constituția din 1923, în condiții restrictive (Iancu 1998, 2000). Dar tocmai în acest moment (și probabil din acest motiv) se declanșează în rândul noii generații intelectuale, pornind dinspre mediul universitar, o puternică reacție antisemită: campanii pentru *numerus clausus* și *numerus nullus*, exmatriculări colective, boicoturi și violențe studențești tolerate sau chiar încurajate de autorități (Nastasă 2011). În anii '30, aceste tradiții de excludere se coagulează politic în ideologia și practica Mișcării Legionare și sunt preluate, cu variații diverse, de partidele naționaliste aflate la guvernare, astfel încât la intrarea României în război alături de Germania nazistă o parte semnificativă a societății va fi deja pregătită să accepte – sau chiar să sprijine activ – marginalizarea, depedarea și, în cele din urmă, eliminarea fizică a evreilor.

O etapă de ruptură a reprezentat-o guvernul Goga (decembrie 1937–februarie 1938), primul guvern explicit antisemit, care inaugurează o politică de excludere juridică și socială a evreilor – revizuirea cetățeniei, limitarea drepturilor economice, campanii violente în presă – și a normalizat discursul urii în spațiul public. Această linie a fost continuată și radicalizată de „statul național-legionar” și apoi de dictatura lui Ion Antonescu. Legislația antievreiască (exproprii, internări în detașamente de muncă, interdicții de profesie și circulație) pregătise trecerea la violența deschisă. Încă imediat după război, Matatias Carp, în cele trei volume ale *Cărții negre. Suferințele evreilor din România. 1940–1944* (1946–1948), reconstituie, cu o minuțiozitate de „arhivar al durerilor evreiești”, succesiunea crimelor: pogromul legionar de la București (ianuarie 1941), pogromul de la Iași (iunie 1941), deportările

¹ Acest antisemitism popular este reconstituit de Andrei Oișteanu (2012) prin portretul-robot al „evreului imaginar”: negustor sau cârciumar speculant, parazit urban, viclean, cosmopolit fără rădăcini, perceput ca exploatator al „românului autentic”.

² Peste două sute adoptate între 1879 și 1913, după calculele lui Raul Cârstocea (2014, 6-7).

și masacrele din Basarabia și Bucovina, infernul lagărelor și ghetourilor din Transnistria. Aceste date, completate de sintezele ulterioare (de exemplu Ioanid, Friling, Ionescu 2005, Ioanid 2019) conturează amploarea genocidului: între 280.000 și 380.000 de evrei – în principal din Basarabia, Bucovina și Transnistria – au fost uciși ca urmare directă a politicilor regimului Antonescu (execuții în masă, deportări, foamete organizată, boli, munci forțate). Lor li se adaugă zeci de mii de evrei din Transilvania de Nord, aflați sub administrație maghiară, deportați în 1944 la Auschwitz și în alte lagăre de exterminare, unde majoritatea pier. Din perspectiva victimelor, această succesiune de pogromuri, deportări și masacre reprezintă o veritabilă „experiență-limită”, care rupe continuitatea biografiilor individuale și a vieții comunitare evreiești din România.

Imediat după război (1944-1947), această experiență traumatică se transformă într-o intensă „memorie vie” (Tucan 2024): supraviețuitorii și martorii produc un număr remarcabil de jurnale, relatări documentare, volume de mărturie și chiar ficțiune, care abundă în relatări despre ceea ce s-a întâmplat. Aceste texte fixează cadrele comune ale suferinței – episoadele-cheie ale persecuției, tipologiile de călăi și de victime, geografia lagărelor și a masacrelor – și pot fi considerate nucleul unei memorii comunicative a Holocaustului românesc. Dar în condițiile „comunizării” rapide a României după 1947, această memorie vie este blocată și deturnată. Cenzura și noul cadru ideologic sovietic impun narațiunea victimelor „antifasciste” și a „cetățenilor sovietici”, estompând identitatea evreiască a majorității victimelor și transferând vina aproape exclusiv asupra Germaniei naziste, a Ungariei horthyste sau a „elementelor legionare” (v. Shafir 2002; Levick 2023, 593; Ionescu, Mihailescu 2023, 131; Tucan 2020, 8-9). Volumele apărute în intervalul 1944-1947, care avuseseră oricum tiraje limitate, sunt ascunse de ochiul publicului în secțiuni secrete ale bibliotecilor, iar tema Holocaustului dispare din discursul public, în timp ce comunitățile evreiești se micșorează drastic prin emigrare și asimilare. În același timp, pe măsură ce regimul comunist își acumulează propriile crime în manieră stalinistă (persecuția clasei de mijloc, represiunea politică, lagărele și coloniile de muncă etc.), începe să se configureze o altă experiență traumatică majoră, aceea a comunismului românesc.

Ulterior, în perioada 1960–1989, odată cu cristalizarea național-comunismului ceaușist, discursul oficial marchează o revenire la nucleul etnocentric al naționalismului românesc. Pe lângă o anumită deschidere față de complexitatea tradiției culturale interbelice, acest curent recuperează și reabilitează selectiv ideologia naționalistă, printr-un proces de disculpare a ei de excesele criminale din timpul războiului. Rezultatul este o ocultare și mai pronunțată a memoriei Holocaustului din România: statul și populația majoritară sunt prezentate ca „victime ale istoriei”, antisemitismul autohton este minimalizat sau trecut sub tăcere, identitatea evreiască a victimelor este ocultată, iar termenii „Holocaust”, „soluție finală” sau „genocid” sunt în mod programatic evitați în discursul public și istoriografic sau, atunci când sunt invocați, acest lucru se întâmplă cu referință doar la Germania nazistă, ori Ungaria „horthistă” (Ioanid, Friling, Ionescu 2005, 346-352; Waldman, Chioveanu 2013, 453-454).

La aceste cauze identitare se adaugă, în anii comunismului, și cauze socio-politice care contribuie la estomparea memoriei Holocaustului. Controlul strict

exercitat asupra organizațiilor comunitare și, mai ales, valurile de emigrare spre Israel și Occident duc la destrămarea comunităților evreiești din România și la diminuarea drastică a numărului de martori activi în spațiul public. O memorie deja marginalizată ideologic își pierde astfel și suportul social: nu mai există o comunitate suficient de numeroasă și instituționalizată care să revendice vizibilitatea propriului trecut traumatic. Astfel, configurația istorică a Holocaustului din România este dublu traumatică: pe de o parte, prin violența genocidară exercitată asupra evreilor; pe de altă parte, prin faptul că memoria acestei violențe este, timp de decenii, reprimată și marginalizată. „Memoria vie” a supraviețuitorilor, articulată în imediata epocă postbelică prin texte documentare și mărturii, nu reușește să se transforme într-o memorie culturală asumată la nivelul societății românești, fiind împiedicată de politicile de ocultare din perioada comunistă și, mai târziu, de hegemonia anticomunismului de după 1989.

Experiența și memoria traumatică a comunismului din România

Experiența traumatică a comunismului românesc are câteva trăsături specifice, care o diferențiază atât de violența concentrată a anilor 1940–1944, cât și de alte regimuri autoritare din regiune. În primul rând, este vorba de o experiență de lungă durată – aproximativ patru decenii și jumătate (1945–1989) – marcată de alternanța dintre episoade de represiune extremă și perioade de relativă „relaxare” ideologică. Literatura de sinteză asupra comunismului românesc (Boldur-Lătescu 1992; Tismăneanu 2007; Deletant 2019) distinge, cu variații de accent, între o fază de sovietizare și consolidare (1945–1947), o perioadă a terorii staliniste și a închisorilor politice (1948–1964), o etapă de aparentă „destindere” și de-stalinizare la începutul regimului Ceaușescu (1964–1971), urmată de național-comunismul ceaușist (1971–1989), marcat de reideologizare, criză economică și control social generalizat.

Trauma comunismului nu privește doar represiunea politică „clasică” (arestări, anchete, deportări, lagăre și colonii de muncă), ci și infiltrarea tuturor dimensiunilor vieții cotidiene de către statul totalitar comunist: controlul informativ al Securității, supravegherea generalizată, presiunea ideologică în școală și instituțiile culturale, precaritatea economică și lipsurile cronice, mai ales în ultimul deceniu al regimului Ceaușescu. Rezultatul este o experiență traumatică trans-generațională: mai multe generații (cei arestați în anii 1950, generația „dezghețului” din anii 1960-70, cei socializați integral în epoca ceaușistă) interiorizează comunismul ca pe un fundal permanent al existenței, iar frica, autocenzura și sentimentul de neputință devin trăsături structurale ale memoriei acestui regim.

În aceste condiții, n-a putut exista o „memorie vie” a comunismului în sensul discutat mai sus în legătură cu Holocaustul: regimul a controlat strict informația și a prevenit orice formă de reprezentare publică a abuzurilor¹. Cenzura, monopolul mass-

¹ Regimul comunist a reușit, în mare măsură, să împiedice constituirea unei „memorii vii” în spațiul controlat de cenzură, dar acest lucru nu a însemnat absența totală a relatărilor despre universul concentraționar din România înainte de 1989. O serie de foști deținuți și opozanți politici care au reușit să părăsească România au publicat în Occident, înainte de 1989, relatări detaliate despre represiune și universul concentraționar românesc: Adriana Georgescu, *Au commencement était la fin. La dictature rouge à Bucarest* (1951), Dumitru Bacu, *Pitești – Centre de rééducation étudiante* (1963), Annie Samuelli, *The Wall Between* (1967), Richard Wurmbrand, *Cu Dumnezeu în subterană* (1968), Nicole

media și represiunea directă sau administrativă au făcut imposibilă constituirea unui spațiu al mărturiei comparabil cu cel care însoțise imediat sfârșitul războiului în cazul Holocaustului. Regimul comunist a însemnat, timp de aproape patru decenii și jumătate, o combinație de violență instituțională, control social generalizat și monopol narativ: statul comunist definea singur categoriile de „victime” și „dușmani”, iar relatările alternative despre represiune erau împinse în zona exilului, a clandestinului sau a memoriei personale și familiale, o memorie care va putea fi recuperată public abia după 1990¹.

E explicabil astfel de ce prăbușirea regimului în decembrie 1989 produce ceea ce poate fi numit o „memorie vie întârziată”: o memorie direct legată de evenimente, dar reprimată timp de decenii, care erupe brusc odată cu dispariția cadrului coercitiv. Ruxandra Cesereanu (2018) a vorbit despre o „explozie” de memorialistică a detenției comuniste și despre transformarea Gulagului românesc într-un nucleu major al imaginarului postcomunist, observând cum, după 1990, sunt publicate sute de jurnale de închisoare, depoziții, volume de mărturie și romane autobiografice, care încearcă să umple „golul de memorie” generat de tăcerea impusă anterior. Aceste texte, dublate în ritm exponențial de o cercetare istoriografică extinsă asupra subiectului, fixează pentru prima dată în spațiul public geografia lagărelor și a penitenciarelor politice, tipologia călăilor și a victimelor, episoadele-cheie ale persecuției – de la principalele închisori și lagăre, la „experimentul Pitești” ori la deportările în Bărăgan – și configurează nucleul unei memorii comunicative a comunismului românesc.

Caracteristicile acestei „memorii vii întârziate” pot fi înțelese și în logica distincției dintre memoria comunicativă și memoria culturală, invocată mai sus: timp de decenii, experiența detenției a rămas în sfera unei memorii comunicative clandestine – circulând fragmentar, în familie sau în cercuri restrânse (v. Bucur 2019, 203-204), fără acces la instituții de arhivare și legitimare publică. Trecerea de la o astfel de memorie informală la una culturală, instituționalizată, e posibilă abia după schimbarea de regim, când apar cadrele discursive și instituționale care fac posibilă depozitarea și transmiterea ei în spațiul public. Efectul principal al reprimării memoriale din timpul dictaturii este urgența „mărturisirii”, practică și ca o urgență terapeutică: foștii deținuți și supraviețuitori simt nevoia de a recupera spațiul pierdut al povestirii și de a lăsa în urmă o arhivă morală pentru generațiile următoare². Dar există și un efect secundar: construcția memoriei culturale a comunismului s-a făcut intens și agresiv, generând ideologia „anticomunismului” ca metanarațiune dominantă a tranziției. În locul unei simple acumulări de mărturii plurale, se instituie relativ rapid un cadru interpretativ normativ, care organizează și ierarhizează experiențele într-o narațiune unificatoare a victimizării sub comunism, distribuind

Valéry-Grossu, *Bénie sois-tu, prison... Une ancienne détenue politique en Roumanie parle* (1976), Mihail Solomon, *Magadan* (1971) și *Mon calvaire roumain* (1976), Cicerone Ionițoiu, *Morminte fără cruce. Contribuții la cronica rezistenței românești împotriva dictaturii* (1983–1985). Aceste texte au contribuit la informarea opiniei publice occidentale, dar au rămas practic inaccesibile cititorilor din România comunistă.

¹ Vezi Tismăneanu 2007, în special *Introducerea* și capitolele privind legislația represivă și disidența/exilul.

² Acest impuls a fost descris, în studii consacrate mărturiilor Gulagului, ca o încercare de a „renegocia” locul supraviețuitorilor într-o societate care, multă vreme, i-a ignorat sau stigmatizat (vezi de exemplu Adler 2002).

roluri fixe (călăi, martiri, eroi ai rezistenței) și convertind suferința în resursă simbolică.

Mihai Iovănel (2024, 2) observa că politicile memoriei din postcomunism nu apar din neant, ci reprezintă transferul, în cheie valorică inversă, al schemelor comuniste de gestionare a trecutului: ceea ce comunismul celebra este acum delegitimă sau uitat, iar mare parte din ceea ce era marginalizat sau demonizat devine reper pozitiv. Acest lucru se întâmplă în condițiile în care mecanismele centralizate, ierarhice și ideologizate ale controlului memoriei rămân structural aceleași. În această logică, instituțiile mnemonice postcomuniste (muzee, institute, comisii, programe memoriale, manuale) ajung să fie dominate de cadrul ideologic al „anticomunismului”, care devine filtrul aproape unic de legitimizare a trecutului recent. Recuperarea experiențelor traumatice ale comunismului românesc se face adesea nediferențiat, sub eticheta generală de „victime ale comunismului”, ceea ce permite reabilitarea morală și a unor figuri profund problematice ale extremei drepte interbelice (în special legionare¹). În reflexele publice, nespecializate, ale planului istoric, comunismul este prezentat drept un bloc monolitic, fără distincții între etape, forme sau contexte (stalinism, național-comunism, post-stalinism etc.), iar complexitatea experiențelor este sacrificată în favoarea unui scenariu moral simplificat. Totodată, „anticomunismul” devine instrument de luptă politică: eticheta este folosită, nu de puține ori abuziv, ca alibi moral împotriva adversarilor, fără un angajament real față de memoria victimelor. Criteriul etic, specific rememorărilor unor astfel de momente traumatice ale istoriei (v. Margalit 2002), este subordonat unor agende politice și identitare, printr-o fuziune a anticomunismului cu o retorică naționalistă, ortodoxistă și, tot mai des, antieuropeană (i.e. antimodernă). În acest cadru „anticomunist”, memoria traumatică a comunismului a dezvoltat o competitivitate mnemonică agresivă în raport cu memoria Holocaustului: memoria acestuia este marginalizată, distorsionată sau ocultată (adesea prin forme insidioase de negaționism, v. Shafir 2002), iar responsabilitatea statului român în Holocaust rămâne, în bună măsură, obiectul unei amnezii colective.

Din perspectiva acestui demers, importantă este observația că trauma comunismului ajunge să domine câmpul memoriei publice de după 1989. „Memoria vie întârziată” a foștilor deținuți politici, arhitectura instituțională construită după 2000 și discursul anticomunist hegemonic converg spre configurarea comunismului ca traumă centrală a istoriei recente și ca principal reper moral al narațiunilor identitare românești. În acest cadru, suferința sub comunism este adesea prezentată ca experiență paradigmatică a secolului XX românesc, în timp ce alte regimuri ale violenței – în primul rând Holocaustul – sunt împinse la marginea conștiinței publice, concurate sau relativizate.

¹ Există deja o literatură extinsă asupra modului în care discursul anticomunist postcomunist recuperează și resemantizează figuri ale extremei drepte (în special legionare) ca „victime ale comunismului” (a se vedea de exemplu Grigore 2015; Totok & Macovei 2016; Endresen 2011; Biliuță 2022).

Ficțiunea literară și experiența traumatică – cazul *romanului memoriei* în literatura română contemporană

Pentru a observa cum se manifestă „competiția mnemonică” la nivelul reprezentărilor literare ale celor două traume majore ale istoriei recente românești – Holocaustul și comunismul – mă opresc asupra avatarurilor „romanului memoriei” așa cum se manifestă acesta în literatura română postcomunistă.

Corpusul pe care îl folosesc este preluat, cu anumite ajustări, din baza de date construită în cadrul proiectului de cercetare *MEMORO: The Novel of Memory in Post-Communism. Subgenres, Generations, Transnational Networks*, coordonat de Andreea Mironescu la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași¹. Proiectul pornește de la ideea că romanul memoriei constituie unul dintre cele mai importante (sub)genuri ale literaturii mondiale contemporane și își propune să-l descrie sistematic, pe baza unui corpus de 230 de romane publicate în România (și parțial în Republica Moldova) între 1990 și 2022, urmărind atât configurarea genului la scară globală, cât și dinamica lui locală: distribuția cronologică, profilul generațional al autorilor, tipurile de traume reprezentate și rețelele transnaționale de circulație a acestor texte. În interiorul acestui corpus, intervalul 1990–2022 este relevant pentru tema prezentului articol deoarece „romanul memoriei” – centrat pe reprezentările literare ale trecutului recent, cu elemente care își au rădăcini în experiențe traumatice individuale și colective, și pe interogații etice legate de responsabilitate – este un element esențial al ficțiunii contemporane. Împreună cu literatura memorialistică, el contribuie la configurarea unor filoane de reprezentare culturală a traumelor recente (comunismul și Holocaustul), în interiorul cărora se negociază ierarhii de vizibilitate și priorități ale memoriei colective.

În plan teoretic, „romanul memoriei” este un gen recent² conceptualizat în spațiile conexe studiilor de memorie, în strânsă legătură cu contextul post-dictatorial, postcolonial sau post-genocidar (A. Mironescu & D. Mironescu 2020, 98-99). Punctul de plecare al discuției îl reprezintă cazul romanului spaniol, în legătură cu care David K. Herzberger (1991, 1995) propune una dintre primele utilizări sistematice ale sintagmei *novel of memory*³ pentru a descrie romanele postbelice care contrazic istoriografia franchistă, recuperând prin memoria subiectivă experiențele pe care discursul oficial le-a reprimat și punând sub semnul întrebării narațiunea istorică monologică a dictaturii⁴. În aceeași direcție, Gonzalo Sobejano (2003, 184-185) face

¹ Detalii despre proiect se găsesc la <https://www.novelfmemory.eu> (accesat ultima dată la 14 noiembrie 2025). Pentru detalii asupra corpusului a se vedea și Mironescu et al. 2024a. O analiză a utilității datelor obținute în proiect se găsește în Mironescu 2024.

² Putem însă presupune că romanul memoriei are o genealogie mai veche, care include, pe de o parte, romanul de introspecție și formele de memorialistică ficționalizată din tradiția modernistă (Proust, Woolf), iar pe de altă parte ficțiunile exilului și dezrădăcinării (Joseph Roth, Stefan Zweig, Vladimir Nabokov) sau romanele traumei personale. Aceste texte nu sunt încă „romane ale memoriei” în sensul teoretizat mai târziu, dar funcționează ca o preistorie formală și tematică: ele plasează deja în centru un eu narativ fracturat, tensiunea dintre memorie și istorie, precum și diverse strategii de ficționalizare a autobiograficului.

³ În spaniolă *novela de memoria*.

⁴ “Fictions in which past time is evoked through subjective remembering, most often by means of first-person narration but not held exclusively to that perspective. The past that is explored in each case (the

distincția între „romanul testimonial” – legat în principal de perioada dictaturii, de mărturia directă a deținuților politici – și „romanul memoriei”, specific în primul rând epocii post-Franco, când societatea revine de la o oarecare distanță asupra Războiului Civil și a represiunii, în dialog cu dezbaterea publică despre memoria istorică. Pentru Sobejano, romanul memoriei nu este doar o simplă ficționalizare a amintirilor, ci un dispozitiv prin care se renegociază la nivel cultural un trecut distorsionat de istoriografia oficială: scriitura romanescă pune în circulație versiuni alternative ale trecutului, confruntă arhivele instituționale cu memoria trăită și explorează felul în care comunitățile își rearticulează identitatea după experiența violenței politice și a cenzurii. Hans Lauge Hansen (2013, 2016) vorbește, tot în acest context al discuțiilor despre romanul spaniol, despre o serie de „moduri ale rememorării” care combină dimensiunea etico-politică a raportării la trecut cu experimentul formal, propunând astfel un subgen axat pe felul în care relațiile dintre trecut, prezent și viitor sunt imaginate narativ. Pe această linie se înscrie și propunerea Andreei și a lui Doris Mironescu (2020) de a considera romanul memoriei o „formațiune generică” globală: un tip de roman apărut, prin poligeneză, în numeroase spații naționale (Spania post-Franco, Germania postbelică, spațiile latino-americane post-dictatoriale, Europa de Est postcomunistă etc.), alimentat nu atât de influențe literare directe, cât de nevoia comună de a procesa traumele politice și de a redefini identități colective după prăbușirea unor regimuri autoritare. După 1970–1980, însă, odată cu „explozia memorială” postbelică și cu multiplicarea contextelor post-traumatice, romanul memoriei devine un gen recognoscibil, cu propriile sale convenții și așteptări de lectură.

În încercarea de a stabili conceptul de *roman al memoriei* în contextul românesc postcomunist, echipa MEMORO a operaționalizat cinci criterii de identificare (Mironescu et al. 2024b, 8-9). Mai întâi, deși memoria este gestionată în mod concret de instanțe particularizabile (autori, naratori, personaje), memoria „înscenată” în aceste romane este structurată ca memorie colectivă: evenimentele și traumele evocate sunt codificate în orizontul unor comunități (familiale, etnice, naționale), iar conflictul narativ derivă frecvent din ciocnirea unor versiuni concurente ale trecutului. În al doilea rând, accentul cade predominant – deși nu exclusiv – pe evenimente traumatice (reprimare politică, război, genocid, tranziții violente), experiențe negative care coagulează memoria colectivă mai pregnant decât perioadele „fericite”. Al treilea criteriu privește existența unei distanțe temporale sau paradigmatică între evenimentele rememorate și momentul narațiunii: trecutul este reprezentat ca un „alt regim” (comunismul, războiul, dictatura militară) față de prezentul relativ democratizat, ceea ce obligă la un efort de traducere și interpretare. În al patrulea rând, romanul memoriei este animat de un impuls etic explicit – responsabilitatea de a reconstrui și transmite trecutul, de a face dreptate victimelor, de a demonta mitologii istorice legitimize. În fine, tema memoriei are un rol structurant: ea nu este un simplu motiv incidental, ci organizează arhitectura narativă

external referent of the text) is the past largely eschewed or appropriated by historiography under Franco, the lived past of the Civil War and the strains of dissent that anticipate the conflict and persist in its aftermath” (Herzberger 1995, 66).

și este adesea marcată paratextual prin prefețe, note auctoriale, dedicații etc., care insistă asupra caracterului reparator al scrierii.

Pe baza acestor criterii se disting (p. 9-16) cinci subgenuri ale *romanului memoriei*: *romanul testimonial*, *romanul post-testimonial*, *romanul transgenerațional*, *romanul maturizării* și *metafiecțiunea istoriografică*. *Romanul testimonial* valorifică experiențe traumatiche trăite direct (închisori, deportări, exil), se apropie de memorialistică și are de regulă o localizare istorică și geografică precisă; în anii '90, această formulă este dominantă în proza românească, cu exemple precum Paul Goma, Teohar Mihadaș sau Aurel State. *Romanul post-testimonial* desemnează acele ficțiuni în care trauma nu mai este relatată de martori direcți, ci este accesată mediat – de regulă de descendenți sau de autori/naratori care își asumă o „postmemorie” afectivă și etică –, combinând piste biografico-familiale cu demersuri documentare și tematizând explicit caracterul construit, polifonic și problematic al memoriei colective. Aici se încadrează o parte importantă din proza lui Cătălin Mihuleac, Liliana Corobca, Cristian Teodorescu sau Ruxandra Cesereanu. *Romanul transgenerațional* urmărește reverberațiile traumei într-o durată amplă, în interiorul familiilor sau comunităților, fiind frecvent centrat pe identități feminine sau etnice marginalizate (de exemplu, Varujan Vosganian, Marta Petreu, Florina Ilis). *Romanul maturizării* reia critic modelul *Bildungsromanului*, plasând adolescenți și tineri în comunismul târziu sau în tranziție și examinând impactul traumatic al acestor contexte asupra formării identitare. În fine, *metafiecțiunea istoriografică* mobilizează strategii postmoderne pentru a problematiza sursele istorice, a submina autoritatea narațiunii oficiale și a afirma pluralitatea adevărurilor despre trecut, fiind reprezentată, în spațiul românesc, de autori precum Mircea Cărtărescu (*Orbitor*), Mircea Nedelciu, Adriana Babeți, Mircea Mihăieș (*Femeia în roșu*) Daniel Vighi (*Trilogia Corso*), sau Filip Florian (*Degete mici, Toate bufnițele*).

Analiza mea a pornit de la corpusul MEMORO (Mironescu et al. 2024a), mai precis de la cele 230 de romane ale memoriei publicate între 1990 și 2022. Corpusul este deja etichetat de echipa proiectului în funcție de cele cinci subgenuri teoretizate – *roman testimonial*, *post-testimonial*, *transgenerațional*, *al maturizării* și *metafiecțiune istoriografică* –, cu o distribuție relativ echilibrată (între aproximativ 16 și 25% pentru fiecare categorie – a se vedea fig. 1), astfel încât niciun subgen nu domină net pe celelalte. Demersul meu a constatat în separarea categorială a acestui corpus, păstrând clasificarea generică propusă de proiect și adăugând o a doua etichetă, referitoare la subiectul istoric al traumei reprezentate: comunism, Holocaust, genocidul armenilor, altă tematică. Am ales aceste categorii deoarece comunismul și Holocaustul sunt cele două traume istorice majore ale istoriei recente românești (și reprezintă subiectul articolului de față), genocidul armenilor apare ca temă explicită în *romanul transgenerațional* al lui Varujan Vosganian, *Cartea șoaptelor* (2009), iar categoria „alte subiecte” acoperă romane care nu se raportează direct la o traumă istorică precis delimitată – cum este *Agata murind* (Dora Pavel, 2004) – sau care problematizează o istorie trans-seculară a violenței revoluționare, precum *Adio, Margot* (Diana Adamek, 2017), centrată pe Revoluția Franceză, susceptibilă, e adevărat, de lecturi alegorice în raport cu traumele recente.

În urma acestei reclasificări rezultă o distribuție puternic dezechilibrată a subiectelor (Fig. 2): 216 romane au ca nucleu traumatic comunismul, 11 abordează

explicit Holocaustul, unul tematizează genocidul armenilor, iar două sunt centrate pe alte forme de violență istorică. Romanele Holocaustului se distribuie la rândul lor pe mai multe subgenuri: două texte cu dimensiune testimonială (*Întoarcerea huliganului* de Norman Manea, 2003; *Despărțirea de Ierusalim* de Virgil Duda/Rubin Leibovici, 2005), cinci romane post-testimoniale care reconstruiesc afectiv și documentar pogromuri și deportări (*America de peste pogrom* și *Deborah* de Cătălin Mihuleac, *Convoiul mieilor* de Lucia Dărămuș, *Undeva în Transilvania* de Mirel Taloș, *Sunt oare un călău?* de Lilia Calancea) și patru metaficțiuni istoriografice (*Viața și întoarcerea unui Halle* de Alexandru Potcoavă, *Vizuina* și *Umbra exilată* de Norman Manea, *Negru și roșu* de Ioan T. Morar, dedicat în mod special Holocaustului romilor). Absențele romanului memoriei despre Holocaust se înregistrează la categoriile *roman al maturizării* și *roman transgenerațional*. Prima este explicabilă dacă avem în vedere că acest subgen configurează în primul rând identitatea traumatizată a tinerilor în comunismul târziu, nu în contextul războiului și al deportărilor. Lipsa romanului transgenerațional dedicat explicit Holocaustului poate fi pusă în legătură cu faptul că identitatea evreiască nu mai este astăzi atât de închegată la nivel comunitar, ci se manifestă mai degrabă fragmentar și individualizat. Dincolo de aceste absențe punctuale, tabloul de ansamblu arată însă că, deși prezent în celelalte subgenuri, *romanul memoriei despre Holocaust rămâne cantitativ minoritar față de romanul memoriei despre comunism*.

Subiect	R. testimonial	R. post-testimonial	R. al maturizării	Roman transgenerațional	Metaficțiune istoriografică
Comunism	38	33	52	43	53
Holocaust	2	5	-	-	4
Genocidul armenilor	-		-	1	-
Alte subiecte	-		1	-	1
	Norman Manea, <i>Întoarcerea huliganului</i> , 2003. Virgil Duda (Rubin Leibovici), <i>Despărțirea de Ierusalim</i> , 2005 (identitatea evreiască post-Holocaust)	Cătălin Mihuleac, <i>America de peste pogrom</i> , 2014 Lucia Dărămuș, <i>Convoiul mieilor</i> , 2018 Cătălin Mihuleac, <i>Deborah</i> , 2019 Mirel Taloș, <i>Undeva în Transilvania</i> , 2019 Lilia Calancea, <i>Sunt oare un călău?</i> , 2022	-	Varujan Vosganian, <i>Cartea șoptelor</i> , 2009 (Genocidul armenilor)	Alexandru Potcoavă, <i>Viața și întoarcerea unui Halle</i> , 2019 Norman Manea, <i>Vizuina</i> , 2009 Ioan T. Morar, <i>Negru și roșu</i> , 2013 (Holocaustul romilor) Norman Manea, <i>Umbra exilată</i> , 2021

Tabel 1. Romanul memoriei în corpusul MEMORO (1990–2022): subgenuri și traume istorice reprezentate

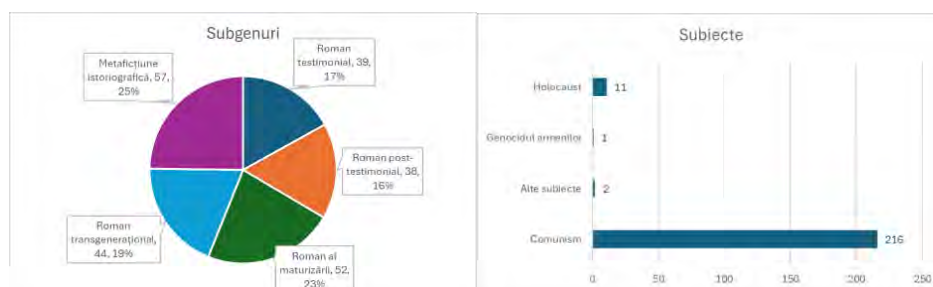

Fig. 1: Repartizarea romanelor pe (sub)genuri Fig. 2: Romane în funcție de subiecte

Concluzii

Discuția de față a pornit de la observarea unei „competiții mnemonice” între Holocaust și comunism în cultura română de după 1989 și a urmărit, pe de o parte, felul în care politicile memoriei și instituțiile specializate distribuie „capital mnemonic”, iar pe de altă parte modul în care romanul memoriei participă la această redistribuire. Elementele studiului de caz discutat confirmă faptul că în România postcomunistă „anticomunismul” funcționează drept cadru al unei memorii hegemonice: trauma comunistă e instalată în centrul narațiunilor identitare și devine principalul reper moral pentru definirea unei „identități traumatice” naționale. Această hegemonie este susținută de revalorizarea etico-politică a trecutului recent în contextul tranziției și post-tranziției, de instituționalizarea intensă a cercetării și a memorializării Gulagului românesc (dublă de ezitări și întârzieri în memorializarea Holocaustului¹) și de cadrul ideologic anticomunist, adesea nediferențiat, care privilegiază poveștile de tip *suferință – rezistență – identitate națională*.

Rezultatele obținute pe baza corpusului MEMORO arată că *romanul memoriei*, așadar literatura, participă direct la consolidarea acestei hegemonii. Disproporția masivă dintre romanele despre comunism (216 titluri) și cele despre Holocaust (11 titluri) nu exprimă doar un dezechilibru tematic, ci și o ierarhie de vizibilitate culturală: în câmpul ficțiunii, trauma comunistă devine normă, în timp ce trauma Holocaustului rămâne marginală.

În logica pieței mnemonice descrise în introducere, această marginalizare a Holocaustului se traduce printr-o serie de efecte culturale. Numărul redus de romane ale memoriei dedicate Holocaustului sugerează că în competiția pentru recunoaștere publică Holocaustul este perceput ca o memorie „străină”, minoritară, incomodă: „narativul” său – care presupune implicit recunoașterea și asumarea responsabilității statului român și a complicității unei părți a majorității – contravine auto-victimizării dominante din discursul despre comunism. Absența unei educații istorice consistente despre Holocaust și persistența diferitelor forme de negare sau trivializare prin comparație fac ca această traumă să fie integrată doar fragmentar în cultura populară a memoriei. În termeni mai generali, se poate vorbi de o amnezie selectivă: societatea își amintește cu intensitate suferința sub comunism, dar ezită să își asume, cu aceeași intensitate, responsabilitatea pentru Holocaustul românesc.

¹ Deși există astăzi o dimensiune instituționalizată a memoriei Holocaustului – 9 octombrie este Ziua Națională de Comemorare a Holocaustului, funcționează Institutul Național pentru Studiarea Holocaustului din România „Elie Wiesel”, iar la București a fost inaugurat în 2009 Memorialul Victimelor Holocaustului din România, la care se adaugă legea din 2019 privind înființarea Muzeului Național de Istorie a Evreilor și al Holocaustului (încă nerealizat) –, toate aceste inițiative sunt marcate de întârzieri semnificative și implementări lente, ceea ce confirmă caracterul tardiv și ezitant al asumării publice a Holocaustului în România.

În același timp, studiul romanului memoriei confirmă că ficțiunea nu doar reflectă cadrul memorial existent, ci contribuie la modelarea lui. Așa cum sublinia Alison Landsberg (2004), formele de mediere culturală (printre care și ficțiunea) produc „memorii prostetice” sau auxiliare ale memoriei, care permit subiecților fără experiență directă să interiorizeze traumele altora și să dezvolte forme de empatie și responsabilitate. În cazul românesc, absența relativă a Holocaustului din romanul memoriei arată că nu s-a constituit încă ceea ce am putea numi o „postmemorie prostetică a culturii gazdă”: cultura majoritară nu își însușește încă, în mod sistematic, traumele minoritare din propriul trecut. Din acest punct de vedere, cultura română actuală apare ca o cultură „dispatică”: capabilă de autoempatie intensă (i.e. interes emoțional) față de propria victimizare (mai ales sub comunism), dar reticentă atunci când este vorba de traumele provocate „celorlalți” de către „identitatea majoritară”.

În fine, analiza de față sugerează că romanul memoriei configurează un spațiu privilegiat pentru observarea modului în care se redistribuie accentul între traumele majore ale secolului XX. Faptul că Holocaustul din România este încă slab reprezentat în romanul memoriei nu indică doar o întârziere tematică, ci semnalează o dificultate persistentă de procesare și asumare a acestei istorii. Or, acest deficit de reprezentare se produce în paralel cu intensificarea atitudinilor de dreapta radicală, cu proliferarea discursurilor intolerante și cu forme recurente de relativizare a violenței antisemite și xenofobe în spațiul public. În acest context, felul în care literatura negociază raportul dintre memoria Holocaustului și memoria comunismului devine un simptom relevant al stării culturii memoriei în România postcomunistă, mai degrabă decât soluția ei.

Referințe bibliografice

- Adler, Nanci. 2002. *The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Assmann, Jan. 2008. *Communicative and Cultural Memory*, in Astrid Erll și Ansgar Nünning (eds.), *Media and Cultural Memory*. Berlin–New York: De Gruyter, p. 109–118.
- Assmann, Jan. 2013. *Memoria culturală*. Traducere de Octavian Nicolae. Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”.
- Biliuță, Ionuț. 2022. *Constructing Fascist Hagiographies: The Genealogy of the Prison Saints Movement in Contemporary Romania*, in “Contemporary European History” 31(3), p. 435–455. DOI: 10.1017/S0960777321000424.
- Boldur-Lătescu, Gheorghe. 1992. *Genocidul comunist în România*. București: Editura Albatros.
- Bourdieu, Pierre. 1980. *Le sens pratique*. Paris: Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre. 1986. *The Forms of Capital, in Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, edited by J. G. Richardson. New York: Greenwood Press, p. 241–258.
- Bucur, Maria. 2019. *Eroi și victime. România și memoria celor două războaie mondiale*. Iași: Polirom.
- Carp, Matatias. 1946–1948. *Cartea Neagră. Suferințele evreilor din România, 1940–1944*. Vol. I. *Legionarii și rebeliunea*. București: Editura Socec, 1946; Vol. II. *Pogromul de la Iași*. București: Societatea de Editură și Arte Grafice „Dacia Traiană”, 1948; Vol. III. *Transnistria*. București: Societatea de Editură și Arte Grafice „Dacia Traiană”, 1947.
- Cârstocea, Radu. 2014. *Anti-Semitism in Romania: Historical Legacies, Contemporary Challenges* (ECMI Working Paper No. 81). Flensburg, Germany: European Centre for Minority Issues.
- Caruth, Cathy. 1995. *Trauma and Experience: Introduction, in Trauma: Explorations in Memory*, edited by Cathy Caruth. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, p. 3–12.
- Caruth, Cathy. 1996. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

- Cesereanu, Ruxandra. 2018. *Călătorie spre centrul infernului. Memorialistica și literatura închisorilor și lagărelor comuniste*. Pitești: Editura Manuscris.
- Deletant, Dennis. 2019. *Romania under Communism: Paradox and Degeneration*. London & New York: Routledge.
- Endresen, Cecilie. 2011. 'The Legionaries Rise!' *The Neo-Legionary Movement in Post-Communist Romania*, in „Südost-Forschungen”, nr. 69, p. 284–317.
- Erll, Astrid. 2011. *Memory in Culture*. Translated by Sara B. Young. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan. (Orig. ed. 2005).
- Felman, Shoshana, și Dori Laub. 1992. *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. New York, NY: Routledge.
- Grigore, Monica. 2015. *The Aiud 'Prison Saints.'* *History, Memory, and Lived Religion*, in “Eurostudia” 10(1), p. 33–49.
- Hansen, Hans Lauge. 2013. *Auto-reflection on the Processes of Cultural Re-memoration in the Contemporary Spanish Memory Novel*, in *War: Global Assessment, Public Attitudes and Psychosocial Effects*, edited by N. R. White. New York: Nova Science Publishers, p. 87–122.
- Hansen, Hans Lauge. 2016. *Modes of Remembering in the Contemporary Spanish Novel*, in “Orbis Litterarum” 71(4), p. 265–288. DOI: 10.1111/oli.12092.
- Hartman, Geoffrey H. 1996. *The Longest Shadow: In the Aftermath of the Holocaust*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Herzberger, David K. 1991. *Narrating the Past: History and the Novel of Memory in Postwar Spain*, in “PMLA” 106(1), p. 34–45.
- Herzberger, David K. 1995. *Narrating the Past: Fiction and Historiography in Postwar Spain*. Durham, NC: Duke University Press.
- Himka, John-Paul, și Joanna Beata Michlic (eds.). 2013. *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press.
- Himka, John-Paul. 2008. *Obstacles to the Integration of the Holocaust into Post-Communist East European Historical Narratives*, in “Canadian Slavonic Papers” 50(3–4), p. 359–372. DOI: 10.1080/00085006.2008.11092588.
- Hirsch, Marianne. 1997. *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hirsch, Marianne. 2012. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture after the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
- Iancu, Carol. 1996. *Evreii din România (1866–1919): De la excludere la emancipare*. București: Editura Hasefer.
- Iancu, Carol. 1998. *Emanciparea evreilor din România (1913–1919)*. București: Editura Hasefer.
- Iancu, Carol. 2000. *Evreii din România, 1919–1938: De la emancipare la marginalizare*. București: Editura Hasefer.
- Ioanid, Radu, Tuvia Friling, și Mihail E. Ionescu (eds.). 2005. *Raport final*. Iași: Polirom.
- Ioanid, Radu. 2019. *Holocaustul în România: Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu, 1940–1944* (ed. a 3-a rev.). Iași și București: Polirom & Institutul Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”.
- Ionescu, Șerban C., și Dragoș Mihăilescu. 2023. *Politics of Holocaust Memory in Communist and Post-Communist Romania: On Survivor Matei Gall's Multiple Life Stories*, in “Yad Vashem Studies” 51(1), p. 119–145.
- Iovănel, Mihai. 2024. *Ideologiile memoriei în comunism și postcomunism*, in „Transilvania”, nr. 11–12, p. 1–8. <https://doi.org/10.51391/trva.2024.11-12.01>.
- Kucia, Marek. 2016. *The Europeanization of Holocaust Memory and Eastern Europe*, in “East European Politics and Societies” 30(1), p. 97–119. DOI: 10.1177/0888325415599195.
- Kuhl, Brice A., Jesse Rissman, Marvin M. Chun, and Anthony D. Wagner. 2011. *Fidelity of Neural Reactivation Reveals Competition between Memories*, in “Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America” 108(14), p. 5903–5908.
- LaCapra, Dominick. 1994. *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- LaCapra, Dominick. 1998. *History and Memory after Auschwitz*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- LaCapra, Dominick. 2001. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

- Landsberg, Alison. 2004. *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York: Columbia University Press.
- Langer, Lawrence L. 1991. *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Levick, Carmen. 2023. *Decolonizing Remembrance in Eastern Europe: Commemorating the Holocaust in Post-Communist Romania*, in "Holocaust Studies" 29(4), p. 588–609. DOI: 10.1080/17504902.2022.2116544.
- Margalit, Avishai. 2002. *The Ethics of Memory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mironescu, Andreea, Cosmin Borza, Mihai Iovănel, și Adriana Stan. 2024a. *Bibliografia romanelor memoriei din spațiul românesc (1990–2022)*, in „Dacoromania litteraria”, XI, p. 225–236. DOI: 10.33993/drl.2024.11.225.236.
- Mironescu, Andreea, Cosmin Borza, Mihai Iovănel, și Adriana Stan. 2024b. *The Novels of Memory: New Subgenres for Contemporary Romanian Literature*, in „Transilvania”, nr. 8, p. 1–19. DOI: 10.51391/trva.2024.08.01.
- Mironescu, Andreea, și Doris Mironescu. 2020. *The Novel of Memory as World Genre. Exploring the Romanian Case*, in „Dacoromania litteraria”, VII, p. 97–115. DOI: 10.33993/drl.2020.7.97.115.
- Mironescu, Andreea. 2024. *Romanul memoriei în date și interpretări: subgenuri, generații, conținuturi*, in „Studii și cercetări științifice. Seria Filologie”, nr. 52, p. 13–26.
- Nastasă, Lucian, ed. 2011. *Antisemitismul universitar în România, 1919–1939: Mărturii documentare*. Cluj-Napoca: Editura ISPMN & Editura Kriterion.
- Oișteanu, Andrei. 2012. *Imaginea evreului în cultura română*. Iași: Polirom.
- Radonić, Ljiljana. 2017. *Post-communist Invocation of Europe: Memorial Museums' Narratives and the Europeanization of Memory*, in "National Identities". DOI: 10.1080/14608944.2016.1264377.
- Rusu, Mihai-Stelian. 2011. *The Structure of Mnemonic Revolutions*, in "International Review of Social Research" 1(1), p. 105–121.
- Shafir, Michael. 2002. *Între negare și trivializare prin comparație: negarea Holocaustului în țările post-comuniste din Europa Centrală și de Est*. Iași: Editura Polirom, p. 33–47.
- Shafir, Michael. 2007. *Martirologia competitivă Holocaust-Gulag și mitul denazificării*, in „Caietele Echinox”, vol. 13, p. 87–104.
- Sobejano, Gonzalo. 2003. *The Testimonial Novel and the Novel of Memory*, in *The Cambridge Companion to the Spanish Novel: From 1600 to the Present*, edited by Harriet Turner și Adelaida López de Martínez. Cambridge: Cambridge University Press, p. 172–192.
- Subotić, Jelena. 2019. *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Subotić, Jelena. 2020. *The Appropriation of Holocaust Memory in Post-Communist Eastern Europe*, in "Modern Languages Open" (1): 22, p. 1–8. DOI: 10.3828/mlo.v0i0.315.
- Tismăneanu, Vladimir, Dorin Dobrințu, și Cristian Vasile (eds.). 2007. *Raport final*. București: Humanitas.
- Tismăneanu, Vladimir. 2000. *Martirologie competitivă? Reflecții asupra Cărții negre a comunismului, în Încet spre Europa. Vladimir Tismăneanu în dialog cu Mircea Mihăieș*. Iași: Polirom.
- Totok, William, și Elena-Irina Macovei. 2016. *Între mit și bagatelizare. Despre reconsiderarea critică a trecutului. Ion Gavrilă Ogoranu și rezistența armată anticomunistă din România*. Iași: Polirom.
- Tucan, Dumitru, și Maria Pașcalău. 2024. *Calea spre genocid. Antisemitismul european. Antisemitismul românesc*. Timișoara: Editura Universității de Vest.
- Tucan, Dumitru. 2018. *Memoria traumatică și literatura testimonială*, in „Quaestiones Romanicae”, vol. VI/1, p. 279–291.
- Tucan, Dumitru. 2020. *Recuperarea istoriei traumatice și jocurile memoriei. Despre memoria Holocaustului din România*, in „Transilvania”, nr. 6, p. 7–21.
- Waldman, Felicia, și Mihai Chioveanu. 2013. *Public Perceptions of the Holocaust in Postcommunist Romania*, in *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, edited by John-Paul Himka and Joanna Beata Michlic. Lincoln & London: University of Nebraska Press, p. 451–486.

Recenzii

Reviews

Cuvinte despre dorul de Dorz: *Dorziana* – consemnări și exegeze

*****, *Dorziana* – consemnări și exegeze. Volum îngrijit, cuvânt-înainte și notă asupra ediției de Florina-Maria BĂCILĂ, Timișoara, Editura Cosmopolitan Art, 2024, 356 p., ISBN 978-606-988-119-4**

Cărțile se fac din cărți, învățăm noi, filologii, dar și din însemnări și cronici. Astfel, volume precum *Dorziana* – consemnări și exegeze se înscriu în firescul lumii literelor, completându-ne bibliotecile cu un proiect ce aduce împreună voci și suflute diferite structural, unite însă de sensibilitate, de frumos. Volumul este alcătuit cu migala lingvistului și cu deschiderea iubitorului de litere frumoase, având un cuvânt de început și o notă asupra ediției concepute de Florina-Maria Băcilă, lingvista ce a pus pe aceeași pagină gramatica și literatura, prezentul și trecutul, mângâierea, alinarea și durerea personală ori istorică a unui timp ce se vrea uitat de unii, nelăsat în uitare de alții, dându-le tuturor un sens special în volumele *Dorziana* (I. *O (re)construcție a textului prin limbaj* – 2016; II. *Poemul (ne)cuvântului întemeietor* – 2021).

Lucrarea *Dorziana* – consemnări și exegeze cuprinde recenziile făcute celor două volume *Dorziana*, precum și cronici reprezentative consacrate evenimentelor ce au avut în centru *Dorziana*. Cu toate că o parte dintre aceste referiri au apărut în volume colective, este lăudabil demersul de a strânge sub aceleași coperte materialele dedicate volumelor despre opera lui Traian Dorz, traseul logic și coerent al gândurilor despre *Dorziana* devenind o carte relevantă din punct de vedere filologic, istoric, social, cultural. Mai mult, cartea de consemnări și exegeze demonstrează importanța unor comentarii despre scrierile lui Traian Dorz (cărți care însă deschid larg ușa înspre gramatică, pragmatică, stilistică, istorie, memorialistică) în spațiul cultural românesc. Dacă ne uităm la zona de origine a celor care semnează exegezele, vedem că *Dorziana* a călătorit nu doar prin tot Banatul, ci și prin Maramureș ori prin Moldova.

Dacă nu ar fi fost *Dorziana* (despre care notam în cronică lansării: un proiect însemnat, valoros, durabil), pentru mine nu ar fi fost Traian Dorz, nu ar fi existat bucuria de a traduce în engleză, de ani buni, rezumatele lucrărilor semnate de Florina-Maria Băcilă consacrate operei lui Traian Dorz, nu ar fi fost acea căutare neobosită de a atinge perfecțiunea formei unor structuri greu de transpus într-un cod străin. De asemenea, fără apropierea ca cititor (indirect) de multe versuri ale lui Traian Dorz și ca traducător al lucrărilor speciale dedicate operei scriitorului, nu aș fi avut emoția unei descoperiri personale: poezia *Iulie* îi aparține lui Traian Dorz, despre care eu știu atâtea! Așadar, Traian Dorz înseamnă pentru mine nostalgie, fericire, retrăire, călătorie, un arc peste timp între anii '90 și anul 2024; atât eu, cât și fiul meu am învățat poezia *Iulie*: „La pământ și-apleacă grâul, / pe ogoare, spice pline”... O poezie despre... *iulie*, luna în care m-am născut, despre belșugul din miezul verii și despre suflul plin! Această aducere-aminte a fost ca o minune, o coincidență venită parcă dintr-un loc în care nu se vorbește despre puterea umană, ci despre puterea specială.

Printre cei care semnează gândurile despre *Dorziana* se numără Simona Constantinovici, profesor universitar doctor la Universitatea de Vest din Timișoara, cercetător și critic literar cu un condei de poet, prozator, publicist; Petru Giurgi, primul copist al operei lui Traian Dorz; Emanuela Ilie, conferențiar universitar doctor la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, dascăl a cărui carieră este dublată de vocile publicistului și eseistului.

Numărul remarcabil de mențiuni, recenzii, cronici face ca *Dorziana* – opera dedicată *operei* lui Traian Dorz – să fie un volum vizibil prețios, care, la rândul-i, face ca opera scriitorului Traian Dorz să fie nu doar pentru cei ce l-au cunoscut și-i cântă versurile, ci și pentru cei care nu trăiesc zilnic cu ochii spre Înalt, care au nevoie de un liant între confortul știut și teama de ceea ce nu se știe. În fine, *Dorziana* are de-acum, fără doar și poate, o evaluare care să fie îndemn: *mai scrie!* Până la urmă, în lumea prezentului, scrierea *despre* un volum este aproape la fel de importantă ca volumul însuși. Extraordinară și provocatoare, *Dorziana – consemnări și exegeze* e o demonstrație că pluralitatea vocilor ori împăcarea contrariilor nu sunt exclusiv idei de filolog, ci o călătorie firească și personală printre zeci de pagini *de* literatură și alte zeci de pagini *despre* literatură.

Emina CĂPĂLNĂȘAN
(Universitatea de Vest din Timișoara)

Operaționalizarea memoriei în literatură

Varujan Vosganian, *Dublu autoportret*, Iași, Polirom, 2024, colecția "Fiction Ltd", ISBN 978-973-46-9898-1, 324 pagini

Literatura, mai corect spus proza, narațiunea literară în sensul său limitativ, presupune adoptarea unei strategii a comunicării întemeiată exclusiv pe logica textuală. Aceasta implică, printre altele, stabilirea unei convenții de operare cu cronologia care să funcționeze la scara narațiunii în speță ca o lege de compoziție cu valoare de universalie. Ceea ce antrenează, firește, nu doar construirea discursului narativ în consecvență cu această convenție, ci și – sau mai ales – raportarea autorului, a naratorului în numele cititorului, nu în cele din urmă a personajului mediator la mecanismul de temporalitate pentru care s-a optat.

Una dintre cele mai complexe și seducătoare construcții naratoriale, din această perspectivă, este romanul *Dublu autoportret* al scriitorului Varujan Vosganian, recent apărut în colecția *Fiction Ltd* a Editurii Polirom Iași. În ce măsură avem de-a face în acest caz cu un roman, depășește intențiile demersului de față; ne vom limita să postulăm că, atâta vreme cât definiția de uz comun cere ca o narațiune epică de mari dimensiuni să fie considerată roman, putem face uz de acest termen, recunoscând implicit că scriitorul, ca orice creator, este dezlegat de obligația de a-și cantona opera într-o formă fixă. De ce considerăm relevant – și prin aceasta (dar nu numai prin aceasta) seducător – romanul *Dublu autoportret*? Pentru că el ne aduce în față o convenție cronologică insolită, care se constituie deopotrivă ca metodologie scriiturală și ca *rost* al actului creației artistice, ca împlinire a ei.

Romanul lui Varujan Vosganian este o istorisire, o relatare care se petrece într-un timp dat și pe care autorul i-o dezvăluie cititorului printr-un recurs la memorie. Operaționalizând memoria și optând, totodată, să se exprime pe sine, asumându-și subiectivitatea relatării ca formă de autentificare a trăirii celor istorisite, autorul se înfățișează dedublat (de unde și metafora titlului), ca personaj erou și martor al întâmplărilor și ca voce naratorială care procesează memoria, selectează, organizează, semnifică și resemnifică faptele, supunându-le totodată judecății. Tandemul personaj tânăr – voce naratorială matură e, să nu uităm, o convenție moștenită din clasicismul cel mai propriu al literaturii, la fel ca și particularitatea că timpul formal istoric în care are loc povestea are, riguros, dimensiunea unei zile. Și nu a unei zile oarecare, ci a uneia marcate ca bun comun într-o conștiință colectivă căreia nici autorul, nici cititorul nu i se pot sustrage: 21 decembrie 1989, zorii bucureșteni ai Revoluției Române, dar și zi a solstițiului de iarnă, cu cea mai lungă noapte a anului și tot ceea ce poate aduce peste omul rațional metarealitatea mistică a unui Dincolo negat imprudent.

Dar, din perspectiva operaționalizării memoriei, cochetarea cu clasicismul se oprește aici. În primul rând, pentru că autorul își reprimă tentația de a transforma istorisirea într-un exercițiu, fie și fragmentar, de autobiografie: prezența ipostazei

tinere în mijlocul evenimentelor petrecute nu primește și funcția de asumare a unui rol voluntarist în desfășurarea faptelor, fiind în schimb – și nu putem să nu aplaudăm această înfăptuire a autorului – înzestrată cu funcția de agent al destinului. Dar nu în atmosfera înaltă a istoriei, ci la baza sa, acolo unde istoria își păstrează substanța, continuă să doară și, deci, rămâne umană. Viziunea este una arhaică, arhetipalizantă, imediat postmitologică, iar acest mod de a istorisi este urmărit cu consecvență în toate detaliile narațiunii: prin alcătuirea personajelor (doar mai marii zilei au identități, ca *daimoni* ce tulbură existența prin simpla lor ființare, în vreme ce muritorii de rând, aici sortiți să stea în fața morții, rămân anonimi), prin reconfigurarea geografiei urbane (arterele Bucureștiului, edificiile-emblemă, instituțiile ajunse în prim-planul relatării au nu doar spațialitate, ci și istorie, semnificație, o *anima* proprie) ș.a.m.d., deloc în ultimul rând prin teatralitatea ritualică a decupării unor gesturi, așa cum este plecarea din întreprindere (un salt din lume într-un Celălalt Tărâm), legarea mâinilor la spate în închisoare (însoțită de interogația ”ești intelectual?”, la care răspunsul, în preclipa morții potențiale, trebuie să aibă puritatea rostirii adevărului la Judecata de pe urmă) sau înțelegerea faptului că trecerea printr-un loc preferat pentru turnarea filmelor de epocă (Piața Chirigiu, în speță) semnifică repetarea inițiată a poveștii unui *alt* transcendent.

Varujan Vosganian operaționalizează literar memoria și dincolo de convenția cronologică. Astfel, cele mai multe scene dintre cele ce compun istorisirea sunt prezentate simultan ca material factic brut, extras ca eșantion ce urmează a fi analizat, și prin transfigurarea lor în parabole care le conferă înțelesuri și valoare, dar mai ales oferă eroului-martor ajuns într-un univers cu geografie și consistență variabilă ajutorul necesar pentru a nu se rătăci. Exemplar, cele două ipostaze sunt puse laolaltă fără să intre în coliziune, vocea naratorială avertizându-l neîncetat pe cititor că cele două ipostaze coexistă și sunt la fel de reale. Piața Palatului de după spargerea mitingului-de-pe-urmă este relecturată, bunăoară, ca fiind scena de după un carnaval orgiastic, dar vocea naratorială rămâne lucidă și reține că mitingiștii captivi, eliberați cumva din vrajă, au acționat din instinct, alegând să se risipească înainte de a îndrăzni să creadă că pot să rezite. Furnizând o comparație terifiantă: aceea că deținuții eliberați de la Dachau de americani au ezitat multă vreme să treacă peste limitele impuse de torționarii lor dispăruți.

Astfel operaționalizată, memoria face din romanul *Dublu autoportret* – să-i spunem roman și să nu uităm că este mai mult de atât – o înfăptuire memorabilă. Una care ne demonstrează că, uneori, prețul cunoașterii nu este uitarea, ci opusul ei.

Laurențiu NISTORESCU
(Centrul de Studii DacoRomanistice Lucas)

Aquatilia: un lexic adus la suprafață

Michèle Fruyt et Mauro Lasagna, *Les animaux aquatiques en latin : étude linguistique et sociétale*, Paris, l'Harmattan, 2023, 492 p.

După cum se precizează în titlu, lucrarea este o analiză terminologică, făcută atât cu mijloacele lingvisticii sincronice și diacronice, cât și din perspectiva complexă a percepției referențelor extralingvistice în societatea latină. Termenii analizați aparțin unui lexic aflat la intersecția dintre limba comună, accesibilă oamenilor simpli (pescari) și terminologia atestată în scris, la diferiți autori de literatură științifică și chiar artistică.

Cercetarea amplă și aprofundată făcută de Michèle Fruyt și Mauro Lasagna are ca rezultat un veritabil tratat dedicat identificării, descrierii și denumirii ființelor acvatice din lexicul Antichității latine clasice și târzii. Aceasta este și intenția declarată de autori în primele pagini ale cărții: „Notre apport réside dans l'identification des animaux (souvent problématique), mais aussi dans la recherche de la raison d'être de leurs dénominations, le pourquoi pouvant justifier que tel ou tel animal aquatique s'appelle ainsi en latin.” (p. 12). Dificultățile unui asemenea demers sunt determinate nu numai de bogăția materialului selectat, ci și de aducerea lui în actualitate, după mai mult de două milenii de evoluție zoologică și lingvistică.

Organizarea riguroasă, pe categorii, a termenilor a condus la o structură complexă și amănunțită a lucrării, ilustrată atât în cuprinsul de la sfârșit (p. 481-489) cât și într-un util sumar, care ghidează lectura de la început (p. 9).

Cele patru mari părți, care precedă concluziile, reprezintă abordări diferite, dar complementare, fiind organizate după criterii filologice, zoologice, lexicale (contrastive) și pur lingvistice.

Partea I, intitulată *Les animaux aquatiques dans la langue latine et la société romaine* [Animalele acvatice în limba latină și în societatea romană], structurată în nouă secțiuni, începe cu precizarea surselor din care a fost excerptat materialul. Cel mai important autor și principala sursă a studiului este Pliniu cel Bătrân (*Historia naturalis*) care identifică peste 70 de specii de pești și 30 de specii de crustacee (p. 20) reunite sub numele de *aquatilia* „animale care trăiesc în apă” (p. 18). Între ceilalți autori latini din diferite epoci găsim menționați atât poeți, cât și autori de tratate (agricole, culinare, de retorică, de limbă): Ovidiu (p. 22), Ausoniu (p. 23), Columella (p. 23), Ennius (p. 23), Luciliu (p. 24), Apicius (p. 26), Horațiu, Marțial, Iuvenal (p. 26), Apuleius (p. 26), Varro (p. 26-28), Quintilian (p. 28), Isidor din Sevilla (p. 29). În secțiunea a doua (p. 29-34) se face necesară distincție între un vocabular tehnic și o nomenclatură științifică (p. 29), între denumirile uzuale și cele științifice (p. 29) și se observă „absența relației biunivoce între lexem și unitatea denotată” (p. 33-34). Secțiunea a treia (p. 35-45) este dedicată cuvântului generic *piscis* „pește”, care este atestat cu sensuri diferite, mai largi sau mai restrânse, precizându-se ipotezele referitoare la etimologia indo-europeană a termenului (p. 42) și familia productivă de

cuvinte formată de la radicalul *pisc*- în latină: formații nominale, verbale, deverbale, compuneri (p. 43-45). Secțiunea a patra e consacrată evoluției termenilor generici *conca/concha* „scoică”, care denumește „molusca și carapacea ei” (p. 45), spre deosebire de *cochlăa* „cochilie”, cu sensul de „carapace spiralată” (p. 49). Secțiunea a cincea (p. 54-70), pornind de la atestări din literatura latină, descrie utilizarea peștilor și a scoicilor în alimentația lumii romane (p. 54-66), în medicina vremii (p. 66) și chiar în practicile religioase (p. 67-70). Secțiunea a șasea (p. 70-78) redă viziunea Antichității asupra primordialității mării și a superiorității acesteia asupra pământului, tocmai datorită bogăției naturale pe care o adăpostește. Următoarea secțiune (p. 78-86) se referă la o serie de vietăți marine care se găsesc în conștiința comună grație expresiilor fixe și proverbelor. Penultima secțiune (p. 87-99) conține o seamă de clasificări ale denumirii animalelor acvatice, în funcție de forma, culoarea, sunetele pe care le scot etc., denumiri calchiate după greacă (p. 95) sau create în latină prin transfer metaforic (p. 97). Acest ultim aspect este dezvoltat în secțiunea a noua (p. 99-105) din perspectiva modului în care se operează aceste transferuri.

Partea a II-a a cărții, *Les catégories des animaux aquatiques* [Categorii de animale acvatice] este împărțită în opt capitole, fiind cea mai voluminoasă (p. 107-384). Ea cuprinde analiza fiecărui termen selectat, asemenea unei lucrări lexicografice, însă depășește, prin informație și problematică, orice dicționar de limbă. Materialul variat este organizat alfabetic, dar în funcție de criteriul apartenenței animalelor acvatice la diferite categorii zoologice (cu excepția capitolului 7): 1. *Les poissons de mer* [Peștii de mare] (p. 109-230), 2. *Les poissons de rivière* [Peștii de râu] (p. 231-270), 3. *Les crustacés* [Crustaceele] (p. 271-290), 4. *Les mollusques* [Moluștele] (p. 291-336), 5. *Cnidaires, annélides, échinodermes, spongiaires* [Cnidarii, anelidele, echinodermele, spongierii] (p. 337-352), 6. *Les mammifères marins* [Mamiferele marine] (p. 353-362), 7. *Monstres marins, animaux fabuleux*, beluae [Monștrii marini, animalele fabuloase, *beluae*¹] (p. 363-374), 8. *Les reptiles* [Reptilele] (p. 375-384). Analiza fiecărui termen este exhaustivă, chiar dacă, uneori, nu se poate stabili precis referentul extralingvistic (*designatum*) al cuvântului atestat în textul latin. Pentru unele vietăți acvatice, denumirile sunt fie prea vagi (ex.: *homo marinus* „monstru marin cu figură umană”, *mus marinus* „șoarece marin” etc.) fie prea generale (*cornuta* „care are coarne”, *lucerna* „vietate fosforescentă” etc.). Putând fi diferită de la un termen la altul în funcție de informațiile oferite de surse, analiza are în vedere, în general, descrierea caracteristicilor animalului (*description, traits saillants*), originea cuvântului (*origine/étymologie*), procedeul de denumire (*procédé de dénomination*), schimbările de sens (*évolution/extension sémantique*), formarea cuvântului (*formation du mot*), observații de fonetică și morfologie (*phonétique et morphologie*) etc. Sunt și situații în care autorii nu se pot baza pe bibliografia existentă, fie pentru că informațiile nu există, fie pentru că nu sunt de acord cu cele existente, aducând argumente în favoarea unor interpretări proprii asupra modului de formare a cuvântului (*proposition sur la formation du mot*, ex.: *lūcius, mustēla*), etimologiei (*proposition étymologique*, ex.: *sălăr*; *une origine difficile*, ex.: *squilla*); complexului sonor (*justification phonétique de la proposition*,

¹ „Animal mare; monstru”.

ex.: *sălăr*), sensului (*notre analyse*, ex.: *nătrîx*). Identificarea referentului din lumea reală poate fi insurmontabilă pentru filolog (*problèmes d'identification*) din cauza ambiguității traducerilor propuse în diferite limbi: ex. lat. *căpîtō*, tradus în franceză *chevesne* sau *meunier*, în italiană *cavèdano*, însă, în engleză *chub*, care corespunde, de fapt, it. *ghiozzo*, cuvânt care denotă un alt pește (v. p. 239).

Părțile a IV-a, *Tableau synoptique* [Tabel sinoptic] (p. 385-414), și a V-a, *Synthèse linguistique* [Sinteză lingvistică] (p. 415-444), sunt mai scurte, propunând o viziune sintetică, însă extrem de utilă atât pentru traducător, cât și pentru cercetător. Prima reunește în aceeași schemă termenul latin atestat în Antichitate, denumirea sa științifică internațională în latină (stabilită în sec. al XVIII-lea de savantul suedez Carl von Linné, 1707-1778), urmată de denumirile echivalente în franceză, italiană, engleză și germană, principalele limbi în care a fost tradusă literatura latină clasică și târzie.

Ultima parte este concepută ca un ghid explicativ, din perspectivă lingvistică, pornind de la o amănunțită statistică a întregului material folosit. Celor 286 de intrări (de dicționar) le corespund 258 de semnificanți, deoarece 28 sunt menționați în capitole diferite. Autorii oferă și o foarte necesară structură etimologică a termenilor. Dintre aceștia, 104 sunt considerați creații lexicale în latină, 137 sunt împrumuturi din limba greacă (cu o discuție asupra statutului lor în latină, p. 419-420), 4 sunt termeni din limba galilor (p. 420-421), 1 termen provine dintr-o limbă nedeterminată (p. 421), iar 6 sunt moșteniți din indo-europeană (p. 421-422). Pentru 13 termeni, nu se pot face afirmații, fiind considerați de origine obscură (p. 422).

Tot în partea finală sunt adăugate explicații privitoare la procedeul de transfer, în ce privește denumirea vietăților marine, având în vedere că în multe cazuri ele își primesc numele de la entități terestre. Acest fenomen lingvistic poate să conducă la schimbări de gen, morfologice, la omonimii sau la derivări cu sufixe (p. 422-426). Spre deosebire, procedeul direct, de denumire pe baza unei trăsături caracteristice, produce creații pornind de la un adjectiv (*sarda* „sardea”, prin substantivizare de la femininul adj. etnic *Sardus*), de la un substantiv, cu ajutorul unor sufixe comune (*caput* > *căpîtō*, numele unui pește cu un cap mare) (p. 427-428) sau prin compunere (*acipenser*, *conger*). Prezentarea completă a sufixelor prin care s-au obținut nume de animale acvatice prin derivare se face în ultimul subcapitol, dedicat formării cuvintelor de dată latină (p. 431-444).

Concluziile autorilor (p. 445-452) relevă nu numai locul important al acestui lexic în comunicarea latinilor, cât și rolul pe care ființele acvatice îl aveau în societatea romană (alimentație, medicină etc.), inclusiv ca indicator al rangului social. Pornind de la concepția unitară despre lume a romanilor, care includea toate cele trei registre: terestru, acvatic și ceresc, formarea numelor pentru vietăți acvatice s-a făcut pornind de la domeniul pe care omul îl cunoaște cel mai bine (terestru). Prin urmare, „le vocabulaire des animaux aquatiques se caractérise par la suprématie des procédés indirects par transferts métaphoriques” (p. 447). Acestor denumiri li s-au adăugat cele formate în urma observației, a percepției trăsăturilor distinctive.

Scriitorii latini au transmis un material bogat, însă inegal. Observațiile lor merg de la simpla atestare a unei denumiri, până la descrieri în contexte variate, putând să devină, în egală măsură, surse de informații precise, dar și de confuzii.

Cei doi autori ai cărții, Michèle Fruyt și Mauro Lasagna, specialiști în Antichitatea romană și în lingvistica latină, într-o colaborare fructuoasă franco-italiană, au reușit nu doar să identifice și să corecteze unele percepții pe baza cunoștințelor de până acum, ci și să aducă elemente noi, cercetări proprii, privitoare la formarea cuvintelor, la etimologia lor și la procedeele de denumire în limba latină (p. 451). Lucrarea celor doi lingviști reunește o informație de tip enciclopedic, atent structurată, cu scopul de a conduce lectura spre un rezultat care, printr-o riguroasă analiză lexicală, deschide o nouă viziune asupra societății romane în ansamblu.

George Bogdan ȚÂRA
(Universitatea de Vest din Timișoara)

Volum apărut cu sprijinul:

LITERA